cizgiliforum

BİZANS İMPARATORLUĞU TARİHİ

YAZAN:

A. A. VASILIEV

ÇEVİREN:

ARİF MÜFİD MANSEL

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Doçentlerinden

CİLT - I

ANKARA
1943
MAARİF MATBAASI

cizgiliforum

cizgiliforum

İstanbul Üniversitesi
Ana İlim Kitapları
Tercüme Serisi
Genel No 33
Edebiyat No. 10

Maarif Vekilliği Neşriyat Müdürlüğünün 25-X-1939 tarihli ve 82/9099 sayılı emriyle 2000 sayı olarak basılmıştır.

İÇİNDEKİLER

FASIL

Garpte Bizans tarihine ait araştırmaların kısa bir icmali

Rusyada Bizans tarihi araştırmalarının kısa bir icmali

FASIL II

IV üncü asırdan VI ıncı asrın başlangıcına kadar Şark İmparatorluğu

cizgiliforum

FASIL III

Büyük Justinian ve ilk halefleri

FASIL IV

Heraklius sülâlesi devri

cizgiliforum

cizgiliforum

FASIL V

İkonoklazm devri

I. — İzavriya yahut Suriye sülâlesi devri (717 - 802)

II. — İzavriyalı imparatorların ilk halefleri (802 - 820). Amorion yahut Frigya sülâlesi zamanı (820 - 867).

FASIL VI

Makedonya sülâlesi devri (867 - 1056) ve bunu takip eden karışıklıklar devri (1056 - 1081)

cizgiliforum

cizgiliforum

I — Makedonyalı imparatorların dış siyaseti

II. — Makedonya sülâlesinin iç siyaseti

cizgiliforum
cizgiliforum

FASIL I.

GARPTE BİZANS TARİHİNE AİT ÇALIŞMALARIN KISA BİR İCMALİ

BAŞLANGIÇLARI

İtalya Rönesans devri bilhassa klâsik grek ve romen edebî eserlerine karşı alâka gösterdi. Bizans edebiyatı İtalyada hemen hemen meçhul kalmıştı ve hiçbir kimse bu edebiyatı tanımak için tehalük göstermiyordu. Bununla beraber grek el yazmalarını arayıp bulmak ve grek lisanını tetkik etmek üzere şarka yapılan mütemadî seyahatler ortazamanlar grek edebiyatına karşı alınmış olan bu istihfafkâr vaziyete bir nihayet vermenin elzem olduğunu tedricî surette gösterdiler. Klâsik olduğu kadar bizanten muharrirlere dair yapılan ilk tetkikler, grekçe metinlerin lâtin lisanına tercümesinden ibaret kalmıştı. Bununla beraber XIV üncü ve XV inci asırlarda Bizans edebiyatına karşı gösterilmiş olan alâka arızî kalmış ve klâsik âleme karşı gösterilen alâkanın husufuna uğramıştı.

XVI ncı asır ve XVII nci asrın başlangıcında Bizans tarih ve edebiyatına karşı alınmış olan vaziyet değişiyor ve doğrusunu söylemek lâzımgelirse, oldukça tesadüfî bir surette intihap edilmiş ve ehemmiyetçe biribirine gayrimüsavi birtakım Bizans muharrirlerinin asarı Almanyada [meselâ Hieronymus Wolf tarafından], Hollandada [Meursius tarafından] ve İtalyada [Alemannus ve Allatius (Leo) namında iki Grek tarafından] neşrolunuyorlar.

FRANSANIN ROLÜ. DU CANGE DEVRİ

İlmî bizantinizmin hakikî yaratıcısı XVII nci asır Fransası olmuştur. Fransız edebiyatının, Louis XIV ün parlak devrinde, tekmil Avrupaya örnek olduğu, kıral, nazırlar, piskoposlar ve hususî eşhasın yekdiğeriyle rekabet eder-

cesine kütüphaneler tesis ettikleri, el yazmaları topladıkları, namdar âlimlerin şeref ve hürmete garkedildikleri bu devirde, Fransada, Bizans tarihi tetkikatı misli görülmemiş bir mevkie sahip oldu.

Büyük kıralın ilk selefi olan Louis XIII grekçeyi öğrendi ve diakos *Agapet'in imparator Justinian'a olan vasayasını* fransızcaya tercüme etti (*Préceptes du diacre Agapet à l'empereur Justinien*). Büyük bir kitap muhibbi ve yorulmak bilmiyen bir el yazma toplayıcısı olan kardinal Mazarin birçok grek el yazması ihtiva eden mükemmel bir kütüphane yarattı. Bu kütüphane, kardinalın ölümünden sonra, hakikî müessisi XVI ncı asırda François I olan Paris kıralî kütüphanesine (bugünkü «Millî kütüphane») geçti. Kıralî kütüphaneyi dahi idare eden Louis XIV ün meşhur nazırı Colbert, kütüphanenin ilmî hazinelerini zenginleştirmek ve hariçten el yazmaları tedarik etmek için, bütün gayretini sarfetti. Oldukça büyük miktarda grek el yazması ihtiva eden Colbert'in zengin hususî kütüpanesi ise XVIII inci asırda kıral tarafından kıralî kütüphane için satın alındı. — Kardinal Richelieu Pariste bir kıralî matbaa (Louvre matbaası) tesis etti; bu matbaa meşhur muharrirlerin eserlerini, bunların kıymetleriyle mütenasip bir şekilde, basacaktı. Kıralî matbaanın kullanmış olduğu grek harfleri güzellikleriyle temayüz etmişlerdi. — Nihayet 1648 de Louis XIV ün himayesi altında, kıralî matbaada Bizans müverrihleri külliyatının *(Recueil des historiens byzantins)* birinci cildi basıldı. Bundan böyle ve 1711 e kadar bu külliyatın büyük formada (in-folio) otuz iki cildi tabolundu. O devir için calibi dikkat olan bu neşriyatın bugün dahi tamamiyle yerini tutacak bir eser yoktur. Paris külliyatının ilk cildinin neşredildiği sene âlim Fransız naşiri Labbé (Labbaeus) «Bizans tarihi amatörlerine bir beyanname (Protrepticon)» neşreylemiş ve «hadiselerin çokluğundan dolayı o kadar şayanı hayret, tenevvüünden dolayı o kadar cazip, monarşisinin sağlamlığından dolayı o kadar calibi dikkat olan» bu Şarkî Grek İmparatorluğu tarihinin hususî faidelerine işaret etmişti. Labbé Avrupa âlimlerini, kütüphanelerin tozları içinde gömülü yatan vesikaları arayıp bulmak ve bunları neşreylemek için iknaa çalışıyor ve bu muazzam eser uğrunda müştereken çalışacak olanlara «mermer ve tunçtan daha metîn» ebedî şeref müjdeliyordu (1).

XVII nci asır Fransasının en güzide ilim adamlarının başında çok ve mütenevvi asarı zamanımıza kadar kuvvet ve ehemmiyetini muhafaza etmiş olan meşhur âlim Du Cange (1610-1688) bulunmaktadır. Amiens'de, 1610 da, dünyaya gelen Du Cange babası tarafından Jezüitler kollejine gönderildi; bilâhare hukuk tahsil ettiği Orleans ve Paris'te birkaç sene kaldıktan sonra doğduğu şehire avdet ederek burada evlendi; bu izdivaçtan on çocuğu dünyaya geldi. Bir veba salgınından dolayı Amiens'i 1668 de terketmek mecburiyetinde kalan Du Cange Paris'e yerleşti ve ölümüne kadar (23 birinciteşrin 1688) bu şehirde kaldı. Müverrih ve filolog, arkeolog ve nümizmat olan Du Cange ilmin bütün bu sahalarında fevkalâde bir bilgi sahibi, yorulmak bilmiyen bir işçi, mükemmel bir naşir ve nafiz bir müdekkik olduğunu ispat etti. Fakat 45 yaşında bir şey neşretmemişti ve adı Amiens'nin haricinde hemen hiç bilinmiyordu (2). Devâsa eserini hayatının son 33 senesi zarfında meydana getirdi. Kendi el yazısını ihtiva eden vesikalar zamanımıza kadar gelmemiş olsalardı, bu zatın bu kadar çok yazı yazmış olduğuna inanmak mümkün olmazdı. Biyografisinin müellifi şöyle yazmaktadır: «On sekizinci asrın bir âlimi, garip bir heyecan krizinde, şöyle bağırmıştır: Elli senelik evli ve kalabalık bir ailenin reisi olan bir adam nasıl olmuş ta bu kadar çok okumuş, bu kadar çok düşünmüş, bu kadar çok yazmıştır?» (3).

Du Cange'ın Bizans tarihini alâkadar eden asarı meyanında *«Fransız imparatorları idaresinde İstanbul imparatorluğu tarihi»* ni (*Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français)* (müellifi tarafından hayatının sonunda tadil edilmiş olan bu eser ancak XIX uncu asırda ikinci defa olarak basılmıştır), son derece zengin jenealojik malzeme ihtiva eden *«Bizans aileleri»* ni (*De Familiis Byzantinis*) ve 1453 senesine kadar İstanbul topografyasına ait elde mevcut tekmil muhtasar ve mufassal malûmatın bir bilânçosunu ihtiva eden « *Hıristiyan Konstantiniye* » yi (*Constantinopolis Christiana*) bilhassa kaydetmek lâzımdır. Bu son iki eser *«Historia Byzantina duplici commentario illustrata„* müşterek ismini taşımaktadırlar. — Ölümünden üç ay evvel Du Cange « *Ortazamanlar grek lisanı kamusu*» nu *(Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis)* iki cilt halinde ve in-folio olarak neşretti. Rus bizantinisti V. G. Vasilievski'ye göre «bir eşi olmıyan

bu eser üzerinde, görünüşe nazaran, kalabalık bütün bir âlimler cemiyetinin çalışması iktıza ederdi» (4). Bu, Du Cange'ın hayatında bastırmış olduğu eserlerin sonuncusu olmuştur; ayni zamanda Du Cange'ın Paris'te değil, fakat Lyon'da tabedilmiş olan yegâne eseridir (5). Du Cange'ın kamusu, bugün dahi, yalnız Bizans tarihiyle değil, fakat umumî olarak ortazamanlar tarihiyle iştiğal edenlere son derece lüzumlu bir çalışma vasıtası teşkil etmektedir. Her cihetten şayanı dikkat olan ve gayet alimane yazılmış şerhler ihtiva eden, mühim Bizans müverrihleri asarının tekmil bir serisinin neşri dahi Du Cange'e ait bulunmaktadır. En nihayet Du Cange'ın büyük formada (in-folio) üç ciltlik «*Ortazamanlar Lâtin Lisanı Kamusu*» (*Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis*) adlı muazzam eserinin Bizans devri için arzettiği büyük ehemmiyeti kaydetmek lâzımdır (6).

Daima mükemmel sıhhatte olarak yaşamış olan Du Cange 1688 senesi haziranında birdenbire hastalandı, ayni senenin 23 ilkteşrininde, 68 yaşında olduğu halde, karısı, çocukları ve dostlarının arasında öldü. Saint-Gervais kilisesine defnedildi (7). Mezarından hiçbir iz kalmamıştır. Pariste ücra ve dar bir sokak hâlâ «Du Cange sokağı» ismini taşımaktadır (8).

Fakat çalışan yalnız Du Cange olmadı. Ayni devirde Mabillon vesikalar ve evraka dair yepyeni bir ilim tesis eden ölmez «*Diplomatik*» ini (*De re diplomatica*) neşretti. XVIII inci asrın başlangıcında Montfaucon «*Grek paleografyası*» (*La paléographie grecque*) namında zamanımıza kadar kıymetini kaybetmemiş olan mühim bir eser telif etti. XVIII inci asrın ilk nısfına, Pariste yaşıyan ve telifatta bulunan benedikten Banduri'nin "*Şark İmparatorluğu*„ adlı büyük eseri (*İmperium Orientale*) ve dominiken Le Quien'in hıristiyan şark tarihine ve bilhassa kilise tarihine dair pek zengin malûmat ihtiva eden "*Hıristiyan Şark*„ (*Oriens Christianus*) adlı mühim kitbı, merbuttur.

İşte bu suretle XVIII inci asrın ortasına kadar Fransa, bilâitiraz, bizantinizmin başında bulunuyordu ve o devir âlimlerinin birçok asarı zamanımıza kadar kıymetlerini muhafaza etmişlerdir.

XVIII İNCİ ASIR, İHTİLÂL VE İMPARATORLUK

Bununla beraber, ayni asır zarfında, vaziyet değişti. Mazisinin inkârı, dinî septisizmi, monarşik kudretin ve dinî otoritenin şiddetli buhraniyle temayüz eden «Akılselim devri» ne gelmiş olan Fransa artık Bizansa karşı alâka göstermezdi. Tekmil ortazamanlar tarihi o devirde «gotik» ve «barbar» bir devir ve bir zulmet ve cehalet kaynağı telâkki ediliyordu. Ve Bizans, hakkında evvelce takarrur etmiş sathî bir noktai nazar mevcut olmasına mebni, XVIII inci asır Fransasının bazı münevver zekâlarının Bizans Devletine karşı garazlarını izhar eylemelerine daha büyük bir vesile teşkil ediyordu. Bizanstaki mutlak monarşik bir kudret fikri, ruhbaniyetin derin tesiri... İşte bunlar XVIII inci asır fransız filozoflarının kabul edemiyecekleri unsurlardı. Bizans tarihiyle hiçbir zaman derin bir surette meşgul olmıyan, bu tarihin bazan efsanevî bir şekil alan haricî cephesini gözönünde bulunduran XVIII inci asrın en iyi zekâları ortazamanlar tarihi hakkında pek sert hükümler veriyorlardı. Voltaire, imparatorluk devri Roma tarihini mahkûm ettikten sonra Taçit'ten sonraki Roma tarihinden «daha *gülünç*» bir tarih mevcut olduğunu ilâve etmektedir: bu, Bizans tarihidir. Bu kıymetsiz mecmua yalnız mutantan sözlü nutuklar ve mucizeler ihtiva etmektedir; Grek imparotorluğu cihan için bir zül teşkil ettiği gibi Bizans tarihi de insanın ruhu için bir zül teşkil etmektedir. Türkler hiç olmazsa daha makuldürler: Bunlar yenmişler, safa sürmüşler ve gayet az yazmışlardır» (9). Kıymetli bir müverrih olan Montesquieu «VII nci asır başlangıcından itibaren Grek imparatorluğu tarihinin ihtilâller, isyanlar ve hıyanetlikler örgüsünden başka birşey olmadığını» (10) yazmaktadır.

XVIII inci asır fikirlerinin tesiri altında, aşağıda göreceğimiz veçhile, meşhur İngiliz müverrihi Gibbon dahi eserini telif etmiştir.

XVIII inci asrın ikinci nısfında Bizans tarihine karşı alınmağa başlanmış olan bu istihfafkâr ve münkir vaziyet İhtilâl devrinde baki kalacaktı. XIX uncu asırda bu noktai nazar hemen hemen umumî bir kanaat şekline giriyor.

Nitekim meşhur Alman filozofu Hegel (1770-1831) «*Felsefe tarihi dersleri*»nde şöyle yazmaktadır: "Bizans impara-

torluğu dahilde her türlü ihtiraslar tarafından parçalanıyor, hariçte ise imparatorların, kendilerine karşı ancak zayıf bir mukavemet gösterebildikleri barbarların tehdidi altında bulunuyordu. Devlet daimî surette tehlikeli vaziyette bulunuyordu ve bize süflî ve hattâ gülünç ihtirasların ne fikirlerde, ne ef'alde ve ne de eşhasta büyük birşey vermediğini gösteren iğrenç bir tablo arzetmektedir. Şeflerin isyanı, bunların veyahut nedimlerin entrikaları neticesinde imparatorların sukutu, hükümdarların kendi karıları yahut oğulları tarafından katledilmeleri ve zehirlenmeleri, kadınların her türlü zevklerini tatmin etmeleri ve namussuz hareketlere tenezzül etmeleri.... İşte bu tarihin, Şarkî Roma İmparatorluğunun çürümüş binasının XV inci asrın ortasında Türklerin dinç kuvveti tarafından yıkılıncıya kadar, gözlerimizin önünden geçirdiği sahneler„ (11).

Devlet adamları, Bizansı taklit edilmemesi lâzımgelen bir misal olarak zikrediyorlardı. Napolyon I, 100 günlük devirde, haziran 1815 te, parlâmentoya şu sözlerle cevap veriyordu: «Vatanı kurtarmak için bana yardım ediniz. Her taraftan barbarların tazyikı altında bulunan ve mancınıkların şehir kapılarını kırdığı esnada afakî münakaşalarla meşgul olduğundan dolayı ahlâfın istihzasını kazanmış olan Muahhar İmparatorluğun misalini taklit etmiyelim» (12).

XIX uncu asrın ortasında, ilmî muhitlerin ortazamanlar devri hakkındaki noktai nazarı değişiyor. İhtilâl devri ve Napolyon harpleri borasından sonra Avrupa ortazamanları başka bir tarzda temaşa ediyor. Bu «gotik ve barbar» tarihin tetkikına karşı derin bir alâka başgösteriyor; ortazamanlar Bizans tarihine karşı dahi yeniden muayyen bir kıymet verilmeğe başlanıyor.

İşbu icmalde yalnız Bizans tarihine dair yazılmış umumî eserler bahis mevzuudur. Monografik tetkiklerin en mühimleri ise, hadisatın tasvirinden sonra, ait oldukları fasılların sonuna, ilâve edileceklerdir.

MONTESQUIEU

XVIII inci asrın ilk nısfında, «Akılselim devri» nin en meşhur mümessillerinden biri, Montesquieu, (1689-1755) «*Romalıların itilâ ve inhitat sebeplerine dair mülâhazalar* (*Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*) adlı eserini yazdı (1734 te neşredilmiştir.) Bu eserin ilk kısmı dahiyane bir surette tertip olunmuş ve üstadane bir tarzda yazılmış - tabiî XVIII inci asır fikirlerinin tesiri altında -, Roma'nın menşe'inden itibaren Roma tarihinin geçirdiği tekâmülün kısa bir icmalini ihtiva etmektedir; son dört fasıl Bizans devrine tahsis edilmiştir ve müellif eserini İstanbulun Türkler tarafından fethedildiği 1453 senesiyle nihayete erdirmektedir. Bu tek hâdise Montesquieu'nün, haklı olarak, Bizans tarihi denilen tarihin Roma tarihinin doğrudan doğruya bir devamından başka bir şey olmadığını kabul etmiş olduğunu göstermektedir. Kendi ifadesine göre ancak VI ncı asrın ikinci nısfından sonra Roma İmparatorluğuna «Grek İmparatorluğu» ismi verilmesi münasiptir. Montesquieu bu imparatorluğun tarihini gayet sert bir tarzda muhakeme etmektedir. Hükümlerinden birini zikrettik. Müellife göre Bizans, içtimaî bünyesinde, dinî hayatında ve askerî teşkilâtında o kadar büyük bir yığın uzvî fenalıklar ihtiva etmektedir ki bu kadar bozuk bir mekanizmanın XV inci asrın ortasına kadar nasıl yaşayabilmiş olduğunu tahayyül etmek güçleşmektedir. Bu son suali kendi kendine sormuş olan Montesquieu (XXIII üncü ve son fasılda) imparatorluğun uzun müddet bekası sebepleri meyanında muzaffer Araplar arasındaki nifakı, «grejuva ateşinin» icadını, parlak bir vaziyette bulunan İstanbul ticaretini, barbarların kat'î olarak Tuna kıyılarına yerleşmelerini ve yerleştikten sonra diğer barbarlara karşı bir set çekmiş olmalarını zikrediyor. «İşte bu suretle fena bir hükûmetin altında inhidam eden imparatorluğu birtakım hususî sebepler tutuyordu.» Türkler tarafından tehdit altında bulundurulan, İstanbul varoşlarına munhasır kalan son paleologların imparatorluğu Montesquieu'ye «Bahrimuhite döküldüğü yerde küçük bir dereden başka bir şey olmıyan» Ren nehrini hatırlatmaktadır.

Bizans tarihiyle bilhassa iştigal etmemesine ve XVIII inci asır fikir hareketlerinin tesiri altında kalmış olmasına rağmen Montesquieu, bu tarihe açıkça muarız olmakla beraber, ortazamanlar Şark İmparatorluğuna dair okuyucuları düşünmeğe sevkeden ve bugün dahi büyük bir alâka ve istifade ile okunan, son derece dolgun, sahifeler yazmıştır.

Montesquieu'nün en meşhur münakkitlerinden biri (Sorel) "*Mülâhazalar*" a dair şöyle yazıyor: «Bizansa ait fasıllar bir icmal ve bir hulâsadan başka birşey değildir. Fakat bu, bir dehanın icmali ve bir şaheserin hulâsasıdır» (13).

GİBBON

Ayni XVIII inci asır, ilim âlemine «*Romanın inkıraz ve sukutu tarihi*» (*The history of the declin and fall of the Roman Empire*) adlı meşhur eserin müellifi İngiliz müverrihi Edward Gibbon'u (1737-1794) bahşeylemiştir. - Gibbon elyevm mevcut otobiyografilerin en iyilerinden birisini terketmiştir; bu eserin yeni İngiliz naşiri [Birkbeck Hill] şöyle diyor: «Bu biyografi o kadar kısadır ki, bir çift mumun ziyasında okunabilir; muhteviyatı itibariyle o kadar enteresan, ihtiva ettiği orijinal fikirler ve tarzı ifadesinden dolayı o kadar caziptir ki ikinci ve üçüncü defa okunuşunda hemen hemen birinci defa okunuşundaki zevk kadar büyük bir zevk verir» (14).

27 nisan 1737 senesinde doğmuş olan Gibbon ilk tahsilini Westminster'de yaptı, bilâhare 1752 de Oksford'daki «Magdalen Kollej» e gönderildi. Burada az bir müddet kaldıktan sonra Lozana gitti ve bir Kalvinistin yanına yerleşti. Gibbon burada beş sene kaldı ve bu ikamet dimağında silinmesi gayrikabil bir damga bıraktı. Vaktinin büyük bir kısmını klâsikleri ve en ciddî tarihî ve felsefî eserleri okumakla geçirdi ve fransızcayı mükemmelen öğrendi. İsviçre kendisi için ikinci bir vatan oldu. Gibbon şöyle yazmaktadır: «On altıdan yirmi yaşına kadar, gençliğimin o lâtif devrinde, İngiliz olmaktan çıkmıştım. Bütün fikirlerim, itiyatlarım ve hissiyatım yabancı bir kalıba girmişti. İngilterenin zayıf ve uzak hatırası hafızamdan hemen hemen tamamiyle silinmişti. Ana dilim bile bana yabancı gelmeğe başlamıştı ve mütevazı bir istiklâl teklifini müebbet sürgün pahasına kabul etmeğe bütün kalbimle hazırdım" (15).

Lozanda Gibbon «o devrin en fevkalâde adamı, şair, müverrih ve filosof» Voltaire'i tanıdı (16).

Gibbon, Londraya döndükten sonra, 1761 de, "*Edebiyat tetkikine dair tecrübe*" (*Essai sur l'étude de la littérature*) adlı fransızca bir eser neşretti. Bu eser Fransa ve Hollandada gayet müsait, fakat İngilterede gayet soğuk bir surette karşılandı.

Gibbon o zamanda Fransa ile İngiltere arasında patlak veren muhasamatta (yani Yedi sene harbinde) iki buçuk sene Hampshire milisinde vazife gördükten sonra, 1763 te Paristen geçmek suretiyle, sevgili Lozanına döndü ve ayni sene zarfında İtalyaya bir seyahat yaparak Floransa, Roma, Napoli, Venedik ve diğer İtalya şehirlerini ziyaret eyledi.

Romadaki ikameti, müteakıp ilmî faaliyeti için gayet mühim oldu: Gibbon'a "ebedî" şehrin bir tarihini yazmak fikrini telkin etti.

Gibbon şöyle yazmaktadır: «15 birinciteşrin 1764 te, papasların, ayakları çıplak olarak, Jüpiter mabedinde ikindi duasını terennüm ettikleri bir esnada, Kapitol harabeleri arasında, tefekkürata dalmış bir halde, oturuyordum. O anda, ilk defa olarak, aklımdan Romanın inkıraz ve sukutunun bir tarihini yazmak fikri fışkırdı» (17).

Gibbon'un ilk plânı Roma imparatorluğunun değil, fakat Roma şehrinin sukutunun bir tarihini yazmaktı. Fakat bir müddet sonra bu husustaki telâkkisi genişledi ve en nihayet tarihini 1453 te vukubulan İstanbulun sukutuna kadar götürerek "*Garbî Roma İmparatorluğu ve Şarkî Roma İmparatorluğu*" tarihini yazdı.

Gibbon, ikinci defa olarak Londraya döndükte, tekmil faaliyetini teemmül ettiği esere malzeme toplamağa hasretti.

1776 da, eserinin imparator Avgustus ile başlıyan, birinci cildi çıktı. Fevkalâde bir rağbet kazandı; birinci tabı birkaç gün zarfında tamamiyle satıldı. Gibbon'un söylediği veçhile «kitabı her masanın, hattâ her tuvalet masasının üzerinde bulunuyordu» (18). Gibbon'un tarihinin, hıristiyanlığa ait bahisler ihtiva eden ve içerlerinde müellifin XVIII inci asrın haleti ruhiyesiyle alâkadar şahsî dinî fikirleri tebarüz ettirilmiş olan müteakıp ciltleri, bilhassa İtalya katolikleri arasında, bir tenkit fırtınası kopardılar.

Gibbon «gençliğinin mektebi olan» Lozanın «ihtiyarlığında kendisi için bir mahalli inziva olacağı fikrini daima beslemişti». Serbest bir hayat geçirebilecek kadar bir servet edinmiş olan Gibbon, Lozandan ikinci defa ayrılışından yirmi sene

cizgiliforum

sonra tercih ettiği şehre avdet etti ve burada tarihini bitirdi. Müellif, üzerinde birçok seneler çalışmış olduğu eserini bitirdiği anı şöyle tasvir etmektedir:

«27 haziran 1787 günü, daha doğrusu gecesi, 11 ile 12 arasında, yazlık evimin bahçesinde, son sahifenin son satırlarını yazıyordum. Kalemi bıraktıktan sonra, göl ve dağlara kadar uzanan hâkim bir nezareti olan bir akasya çardağının altında müteaddit turlar yaptım. Hava mutedil, gökyüzü berraktı; mehtabın gümüşten kürresi sulara aksetmiş ve bütün tabiat sükûn içine gömülmüştü. Hürriyetimin yeniden iade ve belki şöhretimin tesis edildiği bu anda duyduğum ilk sevinç heyecanını gizliyecek değilim. Fakat derhal gururum kırılmış ve eski ve hoş bir arkadaştan ebedî olarak ayrılmış olmaklığım, tarihimin müstakbel bekası ne olursa olsun, bundan sonra müverrihin fani hayatının daha pek uzun olamıyacağı fikri, ruhumu derin bir kasvete garkeylemişti» (19).

Bu esnada patlıyan Fransız İhtilâli Gibbon'u İngiltereye avdete mecbur kıldı. Gibbon Londrada ikincikânun 1794 te öldü.

Gibbon hem edebiyat, hem de tarihte bir mevki işgal etmiş olan mahdut birkaç müellifin sırasına dahildir. Gibbon'un mükemmel bir uslûbu vardır. Zamanımızın bir bizantinisti bu âlimi Tukidides ve Taçitus ile mukayese etmektedir (20).

Zamanının temayüllerini aksettirmekle beraber Gibbon, tarihinde tamamiyle kendinin malı olan ve kendisi tarafından «ben barbarlık ve dinin zaferini tasvir eyledim» şeklinde tarif edilen bir fikri tebarüz ettirmektedir; yani, cemiyatı beşeriyenin Milâttan sonra II nci asırdan itibaren göstermiş oldukları tarihî inkişaf, Gibbon'a göre, bir gerilemedir. Gibbon'un hıristiyanlığa dair yazmış olduğu fasılların halihazırda yalnız tarihî bir kıymeti olacağı aşikârdır. Fakat Gibbon'un zamanındanberi tarihî vesika adedinin harikulâde artmış; tarih meselelerinin değişmiş; mehaz kritiğinin başgöstermiş; bunların mütekabil merbutiyeti tanınmış ve meskûkat ilmi, epigrafya, sigillografya (mühürler ilmi) ve papiroloji gibi tarihin yardımcı disiplinlerinin mevcudiyet kazanmış olduklarını unutmamak lâzımdır. Tekmil bu hususları, Gibbon'un tarihini okurken, hatırda bulundurmak iktıza eder.

Grek lisanına kâfi derecede vâkıf olmıyan Gibbon, 518 den, yani İmparator Anastas I in ölüm senesinden evelki devir için, çok istifade ettiği mükemmel bir selef ve bir rehber bulmuştu: bu zat 518 senesine kadar getirilmiş olan ve zamanı için mükemmel bir eser teşkil eden «*İmparatorlar Tarihi*» nin (*Histoire des Empereurs*, 6 cilt, Brüksel 1692) müellifi, Fransız müverrihi Tillemont idi. Tarihinin bu kısmını Gibbon daha teferruatlı ve daha itinalı bir surette yazmıştır.

Fakat, vaktü hal icabı bizi en fazla alâkadar eden muahhar tarih, yani Şarkî Roma İmparatorluğu yahut Bizans tarihi için, yenilmesi çok daha müşkül birtakım engellerle karşılaşmış ve XVIII inci asır fikirlerinin çok kuvvetli bir tesiri altında kalmış olan Gibbon, üzerine almış olduğu vazifeyi tam bir muvaffakıyetle başaramamıştır.

İngiliz müverrihi Freeman şöyle yazıyor: «Eserinin hiçbir kısmında bizanten fasıllarda olduğu kadar enerjik bir surette tebarüz eylemiyen fevkalâde terkip ve teksif hassalarına, canlı tasvirlere ve bunlardan daha nafiz olan telkin hünerine malik bulunan Gibbon, bahsettiği eşhas ve devirler için herhalde hürmet telkin etmekten ve birçok kimseleri bunları daha etraflı tetkik etmeğe sevkeylemekten uzak bir üslûba maliktir. İstihza ve kıymet düşürmeden terekküp eden emsalsiz zekâsı müverrihe bütün eserinde rehberlik etmiştir. Muayyen bir devrin, yahut muayyen bir şahsın zayıf ve hattâ gülünç taraflarını gösteren bazı efsanelere karşı haddinden fazla inhimak göstermektedir; bir şahsa, yahut bir şeye heyecanlı bir tarzda hayran kalmağa muktedir değildir. Bu tarzda anlatılmış olan hemen bütün kitabının, okuyucunun dimağında, her şeyden evvel, tarihin alçak tarafını bırakması lâzımdır.... hiçbir tarih bu kabîl bir imtihandan, zarar görmeksizin, çıkamazdı; Bizans tarihi ise, böyle bir muameleye tahammül edebilecek tarihlerin en az ehli idi» (21).

İşte tekmil bu sebeplerden dolayı, Gibbon'un kendine has birtakım vasıflar ile tasvir edilmiş olan Bizans tarihi, müellifi tarafından, sahte bir ziya altında takdim edilmiştir.

cizgiliforum
cizgiliforum

Heraklius'un oğullarından itibaren İzak Angelos'a kadar gelmiş olan bütün imparatorların hususî tarihleri ve ailevî meseleleri birtek faslın içinde teksif edilmiştir. Bury şöyle yazıyor (22): «Meseleyi tetkik etme tarzı müellifin «Bizans» imparatorluğuna yahut «Muahhar İmparatorluk» a karşı almış olduğu istihfafkâr vaziyete tamamiyle uymaktadır». Gibbon'un Heraklius'tan sonraki imparatorluğun dahilî tarihi hakkındaki noktai nazarı yalnız sathî karekterinden dolayı günah işlemekle kalmamakta, fakat vak'aların arz ve izahını dahi tahrif etmektedir. Fakat Gibbon'un zamanında, bazı devirlerin baştan aşağıya işlenmemiş ve karanlıkta kalmış olduklarını gözden kaçırmamak lâzımdır: «Tasvirler mücadelesi» devri, X uncu ve XI inci asırların içtimaî tarihi ilâh . . . gibi. Ağır hata ve noksanlarına rağmen - bunları daima akılda bulundurmak şartiyle - Gibbon'un kitabı zamanımızda dahi istifade ve alâka ile okunabilir.

Gibbon'un *«Roma İmparatorluğunun inkırazı ve sukutu tarihi»* nin ilk tabı Londrada 1776-1788 de altı cilt olarak intişar etti ve bu tarihten sonra birçok defalar yeniden basıldı. XIX uncu asrın sonunda, İngiliz bizantinisti Bury Gibbon'un tarihini kıymetli şerhler ve muhtelif meselelere ait birçok enteresan ve yeni ilâveler ve mükemmel bir fihrist ile yeniden neşreyledi (Londra 1896 - 1900, 7 cilt). Bury'nin maksadı, bu ilâveler sayesinde, Gibbon'un zamanındanberi, tarih ilminin terakkilerini göstermekti. Gibbon'un eseri hemen bütün Avrupa dillerine çevrilmiştir. Bury'nin edisyonuna kadar fransızca tercümesi, meşhur Fransız müverrihi ve devlet adamı Guizot'nun tarihî ve kritik şerhleri sayesinde, en fazla alâkayı celbediyordu; bu tercüme 13 cilt halinde Pariste 1828 de tabolunmuştu. Rus lisanında *«Roma İmparatorluğunun inkıraz ve sukutu tarihi»* Nieviedomski tarafından tercüme edilmiş olarak, yedi cilt halinde, Moskovada 1883-1886 senelerinde, intişar etmiştir.

LEBEAU

XVIII inci asır fransız fikrinin en meşhur mümessilleri tarafından Bizansa karşı alınmış olan menfi vaziyet Fransız Lebeau'yu, ayni asrın ikinci nısfında, Bizansın tarihî vakayiini, birçok teferruatı ihtiva etmek suretiyle, yirmi bir

ciltlik bir eserde tasvir eylemekten menetmedi. Grek lisanına pek iyi vâkıf olmıyan Lebeau alelekser lâtince tercümeler kullanıyor ve mehazları, hiçbir tenkit endişesi göstermeksizin, meydana koyuyordu; Toplama eserine *«Muahhar İmparatorluk Tarihi»* (*Histoire du Bas - Empire*) (1757 - 1786) adını verdi; bu isim uzun müddet Bizans İmparatorluğuna karşı alınan istihfafkâr vaziyetin bir timsali olmuştur. [Bas = aşağı kelimesinin mekân ve zamana göre iki değişik manası vardır. Lebeau bu ismi birinci yani mekân manasında kullanmıştır]. Diğer bir şahıs tarafından devam ettirilmiş ve 27 cilde çıkarılmış olan Lebeau'nun *Tarihinin* bugün çok büyük bir kıymeti yoktur.

XIX uncu asırda bu eser Brosset ve Saint-Martin namında biri Ermeni, diğeri Gürcü tarihi mütehassısı iki müsteşrik tarafından yeniden gözden geçirildikten ve metne şark mehazları ilâve olunduktan sonra, mevkii intişara vazolunmuştur (21 cilt, Paris 1824 - 1836). Şark ve bilhassa Ermeni mehazlarına müstenit birçok ilâveler ihtiva eden bu yeni tab'ı zamanımız için dahi azçok faideli olabilir.

ROYOU

Napolyon devrinde J. — C. Royou'nun, Lebeau tarihinin ayni adını taşıyan, dokuz ciltlik toplama eseri fransızca olarak intişar etti: *«Konstantin'den İstanbulun 1453 teki fethine kadar Muahhar İmparatorluk tarihi»* (*Histoire du Bas - Empire depuis Constantin jusqu'à la prise de Constantinople en 1453*). (Paris, sene XII - 1803). — Royou Direktuar devrinde gazetecilik ve avukatlık, Restorasyon devrinde ise tiyatro münakkitliği yapmıştır. — Müellif eserinin mukaddemesinde şimdiye kadar fransız lisanında yazılmış olan tarihlerin ve bilhassa «Muahhar İmparatorluk» tarihlerinin ekserisinin yeniden yazılması ve tadil edilmesi lâzımgeldiğinden bahsettikten sonra misal olarak «bazı meziyetlerine rağmen hemen hemen okunamıyan» Lebeau'yu almaktadır. Royou'ya göre Lebeau «tarihin, bütün dünyada cereyan etmiş olan hadisatı değil, fakat bunlardan yalnız faideli olanlarını hikâye etmesi lâzımgeldiğini» unutmuştur. «Birşey öğretmiyen ve bir haz temin etmiyen şeyler bilâ tereddüt feda olunmalıdır».

Müellife göre, «devletlerin sukut sebeplerini tetkik etmekle, bunları bertaraf etmek, yahut hiç olmazsa geciktirmek imkânı bulunabilir». «En nihayet, İstanbulda Roma İmparatorluğunun gölgesini, tabir caiz ise, muayyen bir zevkle, takip etmek kabildir ve bu manzara insanı son dakikaya kadar tesiri altında bulundurur» (23).

Az orijinal ve ekseriya hikâye mahiyetinde olan Royou'nun bu eserinde hiçbir mehaz gösterilmemiştir. Yukarda serdedilen mütalealardan sonra Royou'nun eserinin büyük bir kıymeti olmadığı anlaşılır.

FİNLAY

Bizans tarihinden bâhis ve oldukça ehemmiyetli umumî eserler ancak XIX uncu asrın ortasına doğru intişar etmeğe başlıyorlar.

Bizans tarihi *«Romalıların fethinden zamanımıza kadar, M. e. 146 dan M. s. 1864 e kadar Yunanistan Tarihi»* nin (*A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time. B. C. 146 to A. D. 1864*) müellifi İngiliz müverrihi George Finlay'ın eserleriyle ileri doğru büyük bir adım atmıştır. Finlay dahi, Gibbon gibi, eserinin yaradılması üzerinde muhakkak müessir olan ateşîn hayatının başlıca hadisatını muhtevi bir otobiyografi terketmiştir. Finlay İngilterede 1799 senesi ilkkânununda doğdu; ilk tahsilini orada yaptı. Bir müddet sonra, avukat olmak hevesinde olduğundan, Roma hukukunda ihtısas yapmak üzere, Göttingen Alman şehrine gitti. Dayısı genç Finlay'a, hareketinde, şöyle demişti: «Haydi bakalım, George! Roma hukukuna iyi çalışacağını ümit ediyorum. Fakat seni tekrar görmezden önce, zannederim ki, Yunanistanı ziyaret edersin!» (24). Dayısının bu sözleri Finlay'a bir mucize gibi tesir etti. O zamanlar başlamış olan Grek ihtilâli bütün Avrupanın alâkasını Yunanistan üzerine celbetmişti. Roma hukukuna iyi çalışacağı yerde genç Finlay Grek tarihine dair yazılmış eserleri okudu, grek lisanını tahsil etti ve 1823 te, kendini teshir etmiş olan bu milletin hayatını yakından tetkik etmek ve Grek isyanının muvaffakıyet ihtimalleri hakkında bir fikir edinmek üzere, Yunanistanı ziyarete karar verdi.

Yunanistandaki ikameti müddetince (1823-1824) Finlay bir çok defalar, herkesin bildiği veçhile, bu milletin davasını müdafaa etmek için Yunanistana gelmiş ve burada vaktinden evvel ölmüş olan, Byron'a tesadüf etti. Finlay, 1827 de, kısa bir müddet, İngilterede bulunduktan sonra tekrar Yunanistana avdet etti ve General Gordon'un Atinayı muhasaradan kurtarmak için yapmış olduğu sefere iştirak etti. Nihayet Kont Kapo d'İstriya'nın Yunan cümhur reisi sıfatiyle gilişi ve üç büyük devletin himayesi Greklere - Finlay'ın dediği veçhile - «sakin bir terakki devri» bahşetti. Mutekit bir Hellen muhibbi olan ve yeni devletin istikbaline derin bir iman ile güvenen Finlay, bir heyecan anında, antik Hellas toprağına daimî olarak yerleşmeğe karar verdi. Yunanistanda bir malikâne satın aldı ve bu uğurda bütün servetini sarfetti. İşte o devirde Finlay "*Yunan İhtilâli Tarihi*„ ni yazmak fikrini kurdu. Finlay Atinada ikincikânun 1876 da öldü. - Yunan ihtilâl tarihini yazmak arzusu Finlay'ı Yunanistanın geçmiş zamanlariyle iştigal etmeğe sevketmiştir. Finlay'ın kaleminden tedricî surette Yunanistan tarihine ait tekmil bir seri monografik eserlerin çıktığını görüyoruz 1844 te, M. e. 146 senesiyle M. s. 717 senesi arasındaki vakayii ihtiva eden *«Romalıların idaresinde Yunanistan»* (*Greece under the Romans*) adlı eserini neşretti. 1854 te *«Bizans ve Grek İmparatorlukları tarihi, 716 dan 1453 e kadar»* (*History of the Bzantine and Greek Empires form 716 to 1453*) adlı iki ciltten ibaret diğer bir eseri çıktı. Bunları Yunanistanın yeni ve son zamanlar tarihine ait iki kitabı takip ettiler. Bilâhare müellif tekmil asarını yeniden gözden geçirdi ve bunların yeni bir edisyonunu hazırlamağa başladı. Fakat bu hulyasını tamamiyle yerine getiremeden vefat etti. Finlay'ın ölümünden sonra "*Yunanistanın umumî tarihi. Romalıların fethinden zamanımıza kadar. M. e, 146 - M. s. 1864*„ adlı eseri 1877 de, yedi cilt halinde ve birinci cildin başında Finlay'in otobiyografisini ihtiva ettiği halde, Tozer tarafından neşredildi. İşte bugün bu son tab'ın kullanılması iktıza eder. Finlay'a göre «yabancı tahakkümü altındaki Yunanistanın tarihi bize, ilk çağlarda medeniyetin en yüksek mertebesini ihraz etmiş olan bu kavmin inhitat ve felâketlerinden bahsetmektedir». Fakat iki bin senelik ıstırap bu kavmin millî karakterini silememiş ve millî izzeti nefsini boğamamıştır. Asırlarca lisanını, milliyetini ve müstakil bir devlet kurabilecek bir kuvvetle yeniden canlanan bir enerjiyi muhafaza etmiş olan bir kavmin tarihine nazarı hakaretle bakılmamalıdır.

Esaret altında kaldığı uzun seneler zarfında Yunanistanın hayatı, yeknasak bir surette dejenere olmuş bir kavmin hayatı değildir. Romalıların ve bilâhare Türklerin tahakkümü altında Grekler muazzam bir imparatorluk içinde yalnız pek küçük bir unsuru temsil etmektedirler. Bunlar, sulhperver karakterlerinden dolayı, büyük siyasî bir rol oynmamışlardır ve Roma imparatorlarının ve sultanların zamanı idaresinde vukubulan birçok mühim ihtilâller ve kargaşalıklar Yunanistana doğrudan doğruya hiçbir tesir icra etmemişlerdir. İşte bu sebepten dolayı ne Roma İmparatorluğunun umumî tarihi ve ne de Osmanlı İmparatorluğunun umumî tarihi Grek tarihinin mütemmim bir cüz'ü değildir. Fakat Bizans imparatorları zamanında vaziyet bütün bütün başka idi; o devirde Grekler, imparatorluğun idaresine, tabir caizse, mütabakat etmişlerdi. Grek milletinin siyasî vaziyetinde, muhtelif devirlerde vukubulan bu tahavvüller müverrihten, bu devirlerin karakteristik hatlarını tenvir edebilmesi için, başka metotlar istemektedirler» (25).

Finlay yabancı tahakkümü altındaki Yunanistan tarihini altı devire ayırmaktadır.

1 — Birinci devir Romalıların tahakkümü altındaki Yunanistan tarihini ihtiva etmektedir; Romanın nafiz tesiratta bulunduğu bu devir ancak VIII inci asrın ortasında, İstanbulun idaresine yeni bir karakter vermiş olan İzavriyalı Leon III ün tahta cülûsu ile nihayete ermektedir.

2 — İkinci devir «Bizans İmparatorluğu» itibarî ismini taşıyan Şarkî Roma İmparatorluğu tarihini, yeni şekliyle, muhtevidir. İkonoklast imparatorlar zamanında yenileştirilmiş ve tazelendirilmiş olan bu mutedil istibdat tarihi monarşik teşkilât tarihi için en calibi dikkat ve mucibi istifade derslerden birini teşkil etmektedir. Bütün bu devrin devamı müddetince Greklerin tarihi samimî bir surette imparatorluk hükûmeti annallerine karışmaktadır; işte bu hadiseden Bizans imparatorluğu tarihinin, Grek kavmi tarihinin bir kısmını teşkil ettiği istidlâl olunur. Bizans tarihi İzavriyalı Leon'un tahta cülûsundan (716) İstanbulun Haçlılar tarafından zaptına kadar devam etmektedir (1204).

3 — Şarkî Roma İmparatorluğunun sukutundan sonra Yunanistan tarihi biribirinden ayrılan müteaddit yollar takip etmektedir. Sürgün İstanbul Grekleri (Finlay'da « Roman-Greeks » ler) Asyaya hicret etmişler, İzniği payitaht ittihaz eylemişler, imparatorluk hükûmetini bir kaç eyalette eski tarz ve eski unvanları muhafaza eylemek suretiyle idame ettirmişler ve takriben altmış sene sonra İstanbulu tekrar almışlardır. Fakat bunlar devletlerinin mağrur bir şekilde "Roma İmparatorluğu„ unvanını taşımış olmasına rağmen, bu devletin, hattâ Bizans devletine nazaran, dejenere olmuş mümessillerinden başka bir şey değillerdi. Bu üçüncü devire «İstanbul Grek İmparatorluğu» ismi verilebilir: bu devletin dermansız mevcudiyeti Osmanlı Türklerinin 1453 te İstanbulu zaptetmeleriyle ortadan kalkmıştır.

4 — Haçlılar, Bizans İmparatorluğunun en büyük kısmını fethettikten sonra, fütuhatlarını Venediklilerle paylaşmışlar ve "Romania„ Lâtin İmparatorluğunu, Yunanistandaki feodal prenslikleriyle birlikte, kurmuşlardır. Lâtinlerin tahakkümü, şarkta Grek tesirlerinin inhitatını iyi bir surette gösteren ve aynı zamanda Grek milletinin süratle fakirleşmesi ve azalması sebebinden neş'et etmiş olan çok mühim bir hadisedir. Bu devir İstanbulun Haçlılar tarafından 1204 te zaptından Naksos adasının 1566 da Türkler tarafından fethine kadar devam etmektedir.

5 — İstanbulun 1204 te zaptı Bizans İmparatorluğunun şark eyaletlerinde yeni bir Grek devletinin "Trabzon [Trapezont] İmparatorluğu„ ismi altında tesis edilmesini intaç etmiştir. Bu devletin mevcudiyeti, hükûmet sisteminin, Avrupadan ziyade Asya örf ve âdetlerinin tesirini gösteren hususiyetler ihtiva etmesine rağmen, Grek tarihinin acaip bir safhasını temsil etmektedir. Bu devlet hakikatte Gürcü ve Ermeni krallıklariyle bir çok benzerlikler göstermektedir. Trabzon imparatorluğu, iki buçuk asır, malik olduğu siyasî kuvvet ve Grek kültüründen ziyade, mevkii ve ticarî menabii üzerine müesses, oldukça büyük bir tesir icra etmiştir. Bu devletin mevcudiyeti Yunanistanın mukadderatı üzerinde az müessir olmuş ve 1461 deki sukutu az teessür uyandırmıştır.

6 — Ecnebi tahakkümü altındaki Yunanistan tarihinin altıncı ve sonuncu devri 1453 ten 1821 e kadar devam et-

mekte ve Türk idaresi devrini ve Peloponnes' in, muvakkat bir zaman için, 1685 ten 1715 e kadar, Venedik cümhuriyeti tarafından işgalini ihtiva etmektedir (26).

Finlay'ın eseri, yukarda işaret etmiş olduğumuz veçhile, Bizans tarihi tetkikında büyük bir terakki kaydetmektedir. Grek tarihi için kabul etmiş olduğu devir taksimatının, bütün bu kabîl şematik taksimat gibi, tenkitten vareste olmamasına rağmen, müellif, bilâ itiraz, ilk defa olarak nazarı dikkati Bizans devletinin dahilî tarihi, adlî, içtimaî, iktısadî ilâh... müesseseleri üzerine çekmiş olmak şöhretini haizdir. Vakıâ bunlar, bugün dahi mevcut olmıyan derinleştirilmiş ve orijinal bir tetkik serisi değillerdi; ve Finlay'ın dahilî tarihe tahsis etmiş olduğu sahifelerin ekserisi en son zamanlar tarihi vak'alarından alınmış umumî mülâhazalar ve mukayeselere istinat etmektedirler. Fakat Finlay ilk olarak dahilî tarihin son derece faideli bir çok meselelerine temas etmek ve bunları ortaya koymak meziyetini göstermiştir. Finlay'in eseri, müellifin, Bizans tarihi tetkikını, modern Grek tarihini onsuz nakledemediğinden dolayı, deruhde etmiş olmasına rağmen, bugün dahi alâka ve istifade ile okunmaktadır.

İngiliz müverrihi Freeman şöyle diyor: «Tetebbuatının derinliği ve orijinalitesinden, bir mevzuu kavramak hususundaki calibi dikkat istidadından ve bilhassa araştırmalarının cür'etkâr ve hür ruhundan dolayı Finlay, zamanımızın birinci sınıf müverrihleri arasında bir mevki-işgal etmektedir. Eseri asrımızın en saf (sterling) şaheserleri gibi görünmektedir. O zamanın tekmil ahvali, telâkkinin genişliği ve kuvveden fiile çıkarmak hususundaki müşkülât nazarı itibare alınırsa, Finlay'in kitabının, İngiliz edebiyatının, Gibbon'un zamanından beri (bu satırlar 1855 te yazılmıştır), meydana getirmiş olduğu tarihî eserlerin en büyüklerinden birisi olduğu anlaşılır.... Finlay, hayatını tasvir ettiği kavmin arasında geçirmiştir. Asrı hazır dünyasının belki hiç bir kitabı tabiatin pratik hadisatına (to the pratical phenomena) bu derece doğrudan doğruya borçlu olmamıştır. Yunanistanda yaşıyan, profesyonel bir âlimden ziyade bir hukukçu ve iktısatçı olan bu müdekkik ve cesur fikir adamı, içinde yaşadığı memleketin vaziyeti hakkında tefekkürata dalmak ve burada gördüğü şeylerin sebeplerini binlerce senelik mehazların içinden keş-

fetmek mecburiyetinde kalmıştır. Finlay'in eserlerini okurken, bu eserlerin, meydana getirildikleri esnada mevcut olan hususî şerait yüzünden kıymetlerinden nekadar kazanmış ve kaybetmiş oldukları kolayca görülür. Alelâde bir âlim yahut bir politikacı tarafından yazılmış hiç bir eser dünyadan uzağa çekilmiş olarak tetebbüatta bulunan, tefekkürata dalan ve kendi kapısının önünde tahaddüs eden meseleleri halletmek için iki bin senelik vakayie müracaat eden bu mütefekkirin meydana getirmiş olduğu esere, hiç bir zaman, derunî kuvvet ve orijinalite bakımından, yaklaşamamıştır» (27).

Bu son sözleriyle Freeman, hali hazırdaki eski bakayadan, mazideki mümasil hadiseleri izah için istifade etmiş olan Finlay'in en karakteristik hususiyetlerinden birini kavramış oluyor.

PAPARRİGOPULO

XIX uncu asrın ortasında, mütehassısların nazarı dikkatini değerli bir grek âliminin, Atina Ünivérsitesi profesörlerinden Paparrigopulo'nun asarı celbetti. Paparrigopulo bütün hayatını memleketinin mazisinin tarihine hasredecekti.

Daha ayni asrın ikinci rub'unda bu âlim *«Bazı Slav kabîlelerinin Peloponnes'e yerleşmelerine dair»* (Περὶ τῆς ἐποικήσεως Σλαβικῶν τινων φύλων εἰς τὴν Πελοπόννησον, Atina 1843) gibi bir takım küçük ve faideli tarihî eserler neşretmişti. Fakat bunlar asıl büyük eserini ihzar eden bir takım çalışmalardan ibarettiler. Hayatının esas gayesi memleketinin tarihini yazmak olmuş ve otuz senelik bir çalışmanın neticesi, beş cilt halinde *«En eski zamanlardan hali hazıra kadar grek kavmi tarihi»* nin (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μεχρὶ τῶν νεωτέρων, Atina 1860 - 1877) neşri olmuştur (müteakıp senelerde bir çok defalar tabedilmiştir. En son tabı Karolides (Atina, 1925) tab'ıdır). Bu eser Grek kavminin tarihini 1832 ye kadar anlatmaktadır. Modern Grek lisanında oldukça hacımlı bir şekilde yazılmış olan bu eserden okuyucuların büyük bir kısmı istifade edemiyordu. Bu sebepten dolayı Paparrigopulo elde etmiş olduğu neticelerin başlıcalarını *«Grek medeniyeti tarihi»* *(Histoire de la civilisation hellénique, Paris 1878)* adlı bir

ciltlik fransızca bir eserde hulâsa etti. Ölümünden az bir müddet önce müellif Grek lisanında buna mümasil bir eser yazmağa başladı, fakat bu eseri bitiremeden vefat etti. Ölümünden sonra bu kitap Atinada *«Grek kavmi tarihinin en istifadeli neticeleri»* (Atina, 1899) ismi altında tab'olundu. Bu, müellifin beş ciltte, daha mufassal bir şekilde anlattığı vak'aların, bazı kısımları yeniden gözden geçirilmiş bir nevi hulâsasıdır.

Müellifin, başlıca eserinin Bizans devrine ait kısımları ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci ciltlerdir.

Sarih tarafgirane karakterine rağmen Pagarrigopulo'un eseri tam manasiyle calibi dikkattir. Koyu bir vatanperver olan müellif, tarihi yalnız millî, yani Grek noktai nazarına göre, tetkik etmektedir; mühim hadisatın kâffesinde bir Grek prensipi bulmakta ve Roma tesiratını arızî ve sathî olarak telâkki etmektedir. İkonoklast imparatorlar devri Paparrigopulo'nun bilhassa nazarı dikkatini celbetmekte ve tam bir teveccühüne mazhar olmaktadır. Bu meselenin sırf dinî cephesi üzerinde durmıyan Grek âlimi, bu hadiselerde Hellen ruhunun derinliklerinden sudur eylemiş içtimaî bir reform teşebbüsü bulmakta ve bir heyecan anında«VIIIinci asır Hellen inkılâbının, dinin esas akidelerinden sarfı nazar olunduğu takdirde, içtimaî değişiklikler bakımından, çok daha sonraları garbî Avrupada husule gelmiş ve VIII inci asırda hayretle bulduğumuz prensipler ve doktrinleri vaz etmiş olan Reform'dan çok daha geniş ve sistematik olduğunu»temin etmektedir (28). Fakat bu reform Bizans sosyetesi için çok cüretkâr ve esaslı olmuştur: bu yüzden İkonoklast devrinden sonra bir aksülâmel husule gelmiştir. İşte bu sebepten Makedonya sülâlesinin, Bizans tarihinde, tam manasiyle muhafazakâr bir kıymeti vardır. Hellenizm tekmil ortazamanların devamı müddetince, kuvvetini muhafaza etmiştir. Meselâ 1204 te İstanbulun sukutu için dahilî hiç bir sebep yoktu; devlet merkezi sadece Haçlıların vahşî ve maddî kuvvetlerine boyun eğmiştir. 1204 meşum hadisesinin «Bizanten Hellenizm» e mühim bir darbe indirmiş olmasına rağmen, az bir müddet sonra «Asrıhazır Hellenizm» i birinci mevkii işgal etmiştir, çünkü XIX ncu asır Grekleri bu medeniyetin ahfadındandırlar. - Paparrigopulo'ya göre Hellenizm tekmil Bizans tarihinin devamı müddetince, feyizli bir surette şu veya bu şekilde yaşamıştır. Grek vatanperverinin hadden ziyade tarafgirliği,

cizgiliforum

cizgiliforum

meydana getirmiş olduğu esere, hiç şüphesiz büyük tesirlerde bulunmaktan hali kalmamıştır. Bununla beraber *«Grek kavmi Tarihi»* ve fransızca *«Grek medeniyeti Tarihi»*, ihtiva ettikleri yukarıda mezkûr tarafgirane temayüllere rağmen, kıymetli kitaplardan madutturlar. Paparrigopulo'nun başlıca değeri İkonoklast hareketinin bütün ehemmiyet ve karışıklığını ortaya koymuş olmasındadır. Fakat bir cihetten bu *Tarihin* kullanılması kolay değildir: eser ne indeks, ne de haşiyeler ihtiva etmekte ve bu yüzden fikirlerinin ve hükümlerinin sıhhatini kontrol etmek bilhassa güç ve nazik bir mesele halini almaktadır.

HOPF

XIX uncu asrın ortasında bizantinizm sahasında temayüz etmiş, vicdan sahibi ve çalışkan âlimler sırasına profesör Karl Hopf'u (1832-1873) ithal etmek lâzımdır.

Westfalya'da doğmuş olan Karl Hopf, bilhassa Homer tetkikatında ihtısas kesbeylemiş bir lise hocasının oğlu idi. Genç yaşından itibaren müthiş bir hafıza ve yabancı dilleri öğrenmek hususunda fevkalâde bir kabiliyet ile temayüz etti. Hopf, Bonn Üniversitesinde tahsilini bitirdikten sonra, ayni Üniversitede doçent olarak kaldı ve ilim hayatının kendine tahmil etmiş olduğu vazifeyi şevkle başarmağa koyuldu: Bu vazife Frankların tahakkümü altında, yani 1204 ten sonraki Yunanistanın tarihini tetebbü etmekti. 1853/4te Hopf ilk seyahatine çıktı ve Viyana tarikiyle şimalî İtalyaya gitti; burası o zamanlar Avusturya hegemonyası altında bulunuyordu; burada, bilhassa hususî arşivlerde, devamlı bir surette çalıştı. Mesaisinin neticesi Yunanistan ve Ege denizi adalarındaki Frank prensliklerine dair mukayeseli bir monografiler serisi ve bu meselelere müteallik arşivler neşretmek oldu.

Greisswald Üniversitesinde profesör, bilâhare Königsberg Üniversitesinde profesör ve hafızı kütüp olan Hopf ortazamanlar tarihiyle iştigal etmeğe devam etti. 1861 den 1863 e kadar sürmüş olan ikinci ilmî seyahatinde Cenova, Napoli, Palermo, Malta, Korfu, Zanta, Şira, Naksos ve Yunanistanı ziyaret etti ve buralarda bir çok el yazması topladı. Memleketine avdetinde Hopf bunları tetkika koyuldu;

cizgiliforum

cizgiliforum

fakat sıhhati fenalaştı ve ağustos 1873 te, Wiesbaden'de, tam olgun bir yaşta ve tam yaratıcı bir kudrette olduğu bir esnada, öldü. Birçok monografi, makale ve Frank devrine ait bir hayli vesika neşreylemişti.

Hopf'un en mühim eseri *«Ortazamanların başlangıcından son zamanlara kadar Yunanistan Tarihi»* dir (*Geschichte Griechenlands vom Beginne des Mittelalters bis auf die neuere Zeit, 1867-1868*).

Hopf'un *«Yunanistan Tarihi»* ilk evvelâ geniş ve vesikalara müstenit malûmatı ile temayüz etmektedir; bu hali bilhassa kitabının, kendinin toplamış olduğu el yazmalarından istifade ettiği yerlerinde, görmek kabildir. Hopf eserinin büyük bir kısmını şarktaki Frank hâkimiyetine tahsis etmiştir. Eseri büyük bir miktar el yazması ve vesikaya istinat etmektedir ve Hopf hiç şüphesiz bu tahakküm devrinin harici tarihinin bütün teferruatını yalnız en mühim merkezler için değil, fakat Ege denizindeki küçük adalar için dahi tesbit etmiş olan ilk âlimdir. Hopf tarafından toplanmış olan vesikaların kâffesi neşredilmediğine göre, kitabının gayri münteşir vesikalara istinaden yazılmış olan bazı kısımları bizzat orjinal mehazlar gibi telâkki olunabilirler.

Ayni tarihte Yunanistandaki Slavlar meselesi bütün teferruatiyle tahlil edilmektedir; kitabının bu kısmında Hopf, bugünkü Greklerin kanında bir damla eski Hellen kanı bulunmadığını ve asrı hazır Greklerinin ortazamanlarda Yunanistanı istilâ etmiş olan Slavlar ve Arnavutların ahfadından olduklarını iddia eden Fallmerayer'in meşhur nazariyesine karşı vak'alar zikretmekte ve deliller göstermektedir (29).

Fakat maalesef Hopf'un bu en mühim eseri Ersch-Gruber'in *«İlimler ve san'atler Umumî Ansiklopedisi»* (*Ersch-Gruber, Allgemeine Encyklopaedie der Wissenschaften und Künste.* t. LXXXV ve LXXXVI) adını taşıyan eski ve az tanınmış bir kolleksiyonda çıkmıştır. Hopf tarihinin bu itinasız edisyonu, tetkikı için elzem olan bir indeks ihtiva etmedikten maada, sonunda bir mündericat fihristine bile malik değildir; işte bu sebebten bu edisyonun kullanılması bir takım maddî müşkülât arzetmektedir. Bundan maada Hopf'un

tarihi, elimizdeki şekliyle, müellifi tarafından ihtimal tamamiyle ikmal edilmemiş bir haldedir: malzemesi gayrı vazıh bir şekilde sıralanmıştır; lisanı ağır ve kurudur; kitap güçlükle okunmaktadır. Ortazamanlar ve Frank tahakkümü devri Grek tarihi için, tabir caizse, yeni sahifeler keşfeden ve Hopf tarafından eserine ithal edilmiş olan büyük miktarda el yazması ve vesika, Alman âliminin kitabını son derece mühim bir eser mertebesine çıkarmaktadır. Müverrihin dikkati bilhassa haricî vak'alar üzerinde temerküz etmektedir.

Hopf, toplamış olduğu el yazmaları malzemesinden tamamiyle istifade edemeden ve bunları neşredemeden öldü. Hopf'un el yazma mirası bugün Berlin Millî Kütüphanesinde bulunmakta ve müverrihler için zengin bir dokümantasyon malzemesi teşkil etmektedir.

Hopf'un tarihi avam için yazılmamıştır: bunun için çok kuru ve çok âlimanedir ve az tanınmış bir ansiklopedide intişar etmiştir. Hopf'un âsarından istifade etmek suretiyle ortazamanlar Grek tarihinin, yani Bizans tarihinin bir içmalini daha müsait bir şekilde yazan Alman âlimleri vardır. Bu müverrihler arasında bilhassa iki ismi zikretmek lâzımdır: Hertzberg ve Gregorovius.

HERTZBERG

Hertzberg eski Yunanistan ve Roma tarihleriyle meşgul olduktan sonra ortazamanlara geçti ve umumî mahiyette iki eser telif etti: 1. *Antik hayatın inkırazından hali hazıra kadar Yunanistan Tarihi (Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart.* 4 cilt. Gotha 1876 - 1879); 2. *On altıncı asrın sonlarına kadar Bizanslılar ve Osmanlı Devleti Tarihi (Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des sechszehnten Jahrhunderts.* Berlin, 1883). Bu iki eser, tam manasiyle orijinal bir etüd teşkil etmemekle beraber, Hopf'un asarının müteaddit neticelerini, daha iyi ve daha sade bir üslûba malik olmaları sayesinde, daha geniş bir okuyucu muhitine tanıtmışlardır. İkinci eser P. V. Besobrasov tarafından, bazı not ve ilâvelerle, rusçaya çevrilmiş ve G. F. Hertzberg'in *«Bizans Tarihi»* (Moskova 1896) ismi altında basılmıştır. P. V. Besobrasov, bu tercümeye ilâve etmiş olduğu şerhlerde mevzua ait en yeni bibliyografyadan maada, Rus âlimlerinin Bizansın dahilî tarihi sahasındaki mesailerinin neti-

celerini nazarı itibare almış olması bu tercümeye, aslına nazaran, daha büyük bir kıymet vermektedir; Hertzberg ise bu hususları bir tarafa bırakmıştı: meselâ büyük saray, saray teşrifat usulü, esnaf ve tüccar korporasyonları, köylüler, köy teşekkülleri, «köy kodeksi», köylü mülkünün müdafaa vasıtaları, toprağa bağlı köylülerin esaret altına alınmaları, toprak kölelerinin vaziyeti, kolonların timarları, kadastro, vergiler sistemi ve maliye memurlarının salâhiyetlerini suiistimalleri gibi.

Hertzberg'in bu ikinci eseri ve bilhassa bu eserin rusça tercümesi, Bizans tarihine yeni başlıyanlar için çok faidelidir.

GREGOROVİUS

Hopf'un tetkikatını âsarına esas ittihaz etmiş olan ikinci âlim, daha önceleri ortazamanlar Roma tarihine dair yazmış olduğu büyük eseriyle bihakkın şöhret kazanmış olan F. Gregorovius olmuştur. Ortazamanlar Roma tarihine dair yapmış olduğu araştırmalar bu âlimi ikinci bir antik medeniyet merkezi olan Atina şehrinin tarihini tetkik eylemeğe sevketti. Bu son tetkikatın neticesi *«Ortazamanlarda Atina şehrinin Tarihi»* (*Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter. Stuttgart 1889. 2 cilt*) oldu. Gregorovius'un kitabı «bu sahada zamanımıza kadar biribirini takip etmiş olan âsarın kâffesine sağlam bir esas teşkil etmiş ve ileride yazılacaklara dahi ayni esası teşkil edecek olan» (30) Hopf'un âsarına istinat etmektedir. Fakat Gregorovius, malûm olduğu veçhile, Hopf'un meşgul olmadığı bu memleketin medeniyetinin tetkikını eserine ithal etmektedir. Gregorovius, üzerine almış olduğu vazifeyi, parlak bir surette başarmıştır. Müverrih, Hopf'dan sonra meydana çıkarılmış olan malzemeden istifade ederek, Bizans tarihi çerçevesi içinde, ortazamanlar Atina tarihini, iyi tertiplendirilmiş bir şekilde tasvir etmekte ve hadisatı XIX uncu asırda Yunan kırallığının ilânına kadar götürmektedir.

Gregorovius'un eserini Bizans tarihiyle alâkadar olanların kâffesi istifade ile okuyabilir.

BURY

1861 de doğmuş olan J. B. Bury 1895 te, Trinity College'e modern tarih profesörü intihap edildi ve 1902 de Cambridge Üniversitesine modern tarih için kıralî profesör nasbedildi. Bizantinizm sahasının haricinde kalan diğer âsarından maada Bury 395 ile 867 arasındaki hadisatı ihtiva eden üç ciltlik bir *«Umumî Bizans Tarihi»* yazdı. İlk iki cilt *«Arkadius'tan İren'e kadar muahhar Roma İmparatorluğu Tarihi (A. History of the later Roman Empire from Arcadius to Irene.* London 1889) ismi altında 1889 da çıkmıştır. Bunlarda hadisat, imparator Şarlmayn'ın Papa Leon III tarafından Romada tetviç edildiği 800 tarihine kadar anlatılmaktadır. «Hiç bir kimse, *Muahhar İmparatorluk Tarihinin* ilk iki cildi, 1889 da, çıkmazdan evvel, Bury'nin Bizans sahasında yapmış olduğu etüdlerin genişlik ve derinliğinin ifşasına hazırlanmamıştı. Bu şaşılacak bir eserdi; bir pişdarın eseriydi, ve bununla Bury müverrih olarak şöhret buldu" (31). Üçüncü cilt 23 sene sonra *"İren'in sukutundan Basil I in cülûsuna kadar Şarkî Roma İmparatorluğu Tarihi„* (*A. History of the Eastern Roman Empire, from the fall of Irene to the accession of Basil I.* London. 1912) ismi altında neşredildi. Bu cilt 802 ile 867 arasındaki devri ihtiva etmektedir. 1923 senesinde ilk iki cildin, hadisatı yalnız Justinian saltanatının sonuna kadar götüren (M. s. 565), ikinci tabıları çıkmıştır. Bu, sadece gözden geçirilmiş ve ilâveler görmüş yeni bir edisyon değil, fakat hemen hemen Bizans tarihinin başlangıcına dair yeniden yazılmış bir eserdir. Müellife göre bu iki cildden birincisi *«Garbî Avrupanın Germenler tarafından zaptı»*, ikincisi ise *«Justinian devri»* tesmiye olunabilirdi (32). 565 - 880 devri tarihi şimdiye kadar yeniden tabolunmamıştır. Müellifin mufassal bir Bizans tarihi yazmak emelinde olduğu anlaşılıyor. Fakat Bury maalesef Romada, 1 haziran 1927 de, ölmüştür.

Bury, eserinde, pek doğru olarak, Roma İmparatorluğunun I inci asırdan XV inci asra kadar devam etmiş olduğu fikrinin mümessili olarak ortaya çıkmaktadır. Birinci cildinin methalinde tarihin hiç bir devrinin Roma muahhar imparatorluk devri kadar yanlış ve gayrı vazıh isimlerle karartılmış olmadığını beyan etmektedir. Bu tarihin ehemmiyeti hakkında anudane bir surette yanlış hüküm verilmiş ve karakterinin yanlış bir şekilde gösterilmiş olmasında bu tarihe verilmiş olan yanlış isimlerin - zannedildiğinden çok fazla - dahli olmuştur. Cihanı ilkzamanlardan yenizamanlara isal etmiş olan asırların tarihini kavramak hususunda ilk adım, ancak antik Roma İmparatorluğunun 1453 ten önce inkıraz bulmamış olmasının anlaşılmasiyle, atılmıştır. Okta-

cizgiliforum

vian-Avgustus'tan son Bizans İmparatoru Konstantin Paleolog'a kadar bir takım Roma imparatorları, biribirini bilâ fasıla, Roma tahtında istihlâf etmişlerdir. Zamanımızda bu mühim hâdise Muahhar İmparatorluğa verilmiş olan «Bizanten» ve «Grek» isimleri tarafından karartılmıştır. «Bizans İmparatorluğu» isminde ısrar eden müverrihler Roma İmparatorluğunun ne zaman bitmiş ve Bizans İmparatorluğunun ne zaman başlamış olduğuna dair müttefik değillerdir. Bu iki tarih arasında seçilen hudut bazan Büyük Konstantin tarafından İstanbulun tesisi, bazan Büyük Teodos'un ölümü, bazan Justinian'ın zamanı saltanatı ve bazan da, Finlay'in istediği gibi, İzavriyalı Leon'un cülûsudur. Ve bir taksimi kabul etmiş olan müverrih diğer bir taksime icabet etmiş olanın haksız olduğunu beyan edemez, çünkü tekmil bu taksimat tamamiyle itibarîdir. Roma İmparatorluğu, 1453 ten evvel, nihayet bulmamıştır. «Bizans, Grek, Roma veyahut Greko-Romen İmparatorluğu» tabirleri mühim bir hadiseyi karartmak ve vahim sui tefehhümler tevlit etmekten başka bir işe yaramamaktadırlar.

Bu mülâhazalar, Bury'yi, evvelce görmüş olduğumuz veçhile, okuyucuyu 800 senesine kadar götüren ilk iki cildine *«Muahhar Roma İmparatorluğu Tarihi»* unvanını vermeğe sevketmiştir. 800 de Şarlmayn Romada imparator ilân ediliyor. İşte bu sebepten dolayı biribirine rakip olan iki devlete haklı olarak Garp ve Şark İmparatorlukları ismi verilebilir. Fakat maalesef «Şarkî Roma İmparatorluğu» tabiri kendisine hiç uymıyan şu yahut bu devire teşmil olunmaktadır. Meselâ V. inci asırda Şarkî yahut Garbî Roma İmparatorluklarından ve yahut Garp İmparatorluğunun 476 senesinde sukutundan bahsolunmaktadır. Bu kabîl tesmiyeler, meşhur âlimler tarafından kabul edilmiş olmakla beraber, yalnıştırlar ve sui tefehhümlere yol açmaktadırlar. Bu noktayı burada izah edelim: V. inci asırda Roma İmparatorluğu tek ve gayri kabili taksimdi; imparatorların adedi birden fazla olabilirdi; fakat hiç bir zaman iki imparatorluk mevcut olmamıştır. V. inci asırda iki imparatorluktan bahsetmek imparatorluk kudreti hakkındaki nazariyeyi tamamiyle yalnış bir şekilde göstermek demektir. Hiç bir kimse Konstans ve Konstan (Büyük Konstantin'in halefleri) zamanında iki imparatorluktan bahsetmez ve Arkadius ile Honorius, Genç

Teodos ile Valentinian III, Leon I ile Antemius arasındaki siyasî münasebat Konstantin'in oğulları arasındaki münasebatın ayni idi. İmparatorlar biribirine nazaran müstakil hattâ biribirine düşman olabilirlerdi; idare ettikleri imparatorluğun vahdeti, nazarî olarak, hiç bir zaman haleldar olmamıştır. İmparatorluk 476 da sona ermemiştir: bu tarih tekmil bir asır devam edecek olan izmihlâl hadisesinin pek te mühim olmıyan bir derecesini ifade etmektedir. Romulus-Avgustulus'un tahttan feragati, Roma İmparatorluğunun sukutuna hadîm olmak şöyle dursun, bu imparatorluğu sarsmağa dahi muvaffak olamamıştır. «Garp İmparatorluğunun sukutundan» bahseden Gibbon'u takliden bir takım modern müverrihlerin dahi bu ibareyi kabul etmiş olmaları şayanı teessüftür. Roma İmparatorluğu. M. e. I inci asırdan XV. inci asrın ortasına kadar devam etmiştir. Ancak 800 senesinden sonra, garpte diğer bir Roma İmparatorluğu kurulmuş olduğundan Şarkî Roma İmparatorluğundan bahsolunabilir (33). İşte bu sebepten dolayı Bury, 802 den sonraki vakayii ihtiva eden üçüncü cildine, bu cildi diğerlerinden tefrik etmek üzere, *«Şarkî Roma İmparatorluğu Tarihi»* ismini vermiştir.

Bury, XVIII inci asırdan itibaren, müverrih ve filosofların Bizans tarihine karşı gösterdikleri istihfafa işaret ettikten sonra bunların bu hareketleriyle Garbî Avrupa medeniyeti tekâmülünün en mühim amillerinden birini, yani Muahhar Roma İmparatorluğu ve modern Romanın tesirlerini, lâyıkiyle takdir edememiş olduklarını beyan etmektedir (34).

Bury'nin noktai nazarı, şüphesiz, tamamiyle yeni değildir. Roma İmparatorluğunun XV inci asra kadar devam etmiş olduğunun farkına evvelce varılmıştı: meselâ Montesquieu'nün *«Romalıların itilâ ve inkırazı sebeplerine dair mülâhazalar»* adlı kitabında olduğu gibi. Fakat Bury bu tezi müstesna bir kuvvetle ortaya atmış ve bütün âsarında tekemmül ettirmiştir.

Bury'nin eseri hususî bir dikkate lâyıktır. İmparatorluğun şark nısfının mukadderatını anlatırken, garp nısfının hadisatını dahi 800 e kadar nazarı itibare almaktadır ki bu husus, pek tabiî olarak, müellifin Roma İmparatorluğunun vahdetini telâkki ediş tarzına tamamiyle uymaktadır. Bury, kitabında

cizgiliforum
cizgiliforum

yalnız siyasî tarih ile iktifa etmeyip devlet teşkilâtı, edebiyat, içtimaî hayat, coğrafya ve san'at ilâh..... meselelerine başlı başına fasıllar tahsis etmektedir. İkinci tabıdaki imparatorluğun bünyesine ve idarî teşkilâta tahsis edilmiş olan ilk iki fasıl için Roma imparatorluk tarihinin en meşhur mütehassıslarından biri şöyle yazmaktadır: "Bu kısım Muahhar Roma İmparatorluğu umumî hayat şartlarının en iyi ve en kısa tasviridir„ (35).

Bury, Macar, Rus ve diğer Slav lisanlarına mükemmelen vâkıftı. İşte bu sayede eserinin üçüncü cildinde Bizans tarihiyle alâkalı bütün Rus ve Bulgar eserlerinden istifade etmiş ve bunları kıymetlendirmiştir.

LAMBROS

1851 de Korfuda doğmuş ve 1919 da, ölmüş olan Atina Üniversitesi profesörü, el yazması vesikalarının ve tarihî metinlerin yorulmak bilmez nâşiri, Aynaroz Grek el yazmaları kataloğunun müellifi olan asrımızın Grek âlimlerinden Spiridon Lambros (Λάμπρος), 1886 ile 1908 seneleri arasında, "*En eski zamanlardan İstanbulun fethine kadar resimli Yunanistan Tarihi*» nin (Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, μετ᾽εικόνων, ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Atina 1886-1908. 6 Cilt) altı cildini yazmıştır. Lambros'un bilhassa geniş bir halk kütlesi için yazılmış olan bu kitabı Bizans tarihi vakayiini, Bizans İmparatorluğunun mevcudiyetinin sonuna kadar, açık ve metodik bir tarzda, tasvir etmektedir. Müellif mehaz göstermemektedir. Metinde bir çok resim vardır. Bizantinizm sahasında Lambros'un sarfetmiş olduğu faaliyet ve meydana getirmiş olduğu mühim âsar daha henüz kıymetleriyle mütenasip bir şekilde takdir edilmemiştir (36).

GELZER

İena Üniversitesi profesörlerinden Heinrich Gelzer, Krumbacher'in «*Bizans edebiyatı Tarihi*» için "*Bizans İmparatorları tarihinin hulâsası*»nı telif etmiştir (*Abriss der Byzantinischen Kaisergeschichte.* Münih 1897). Gelzer, bu hulâsada, bilhassa haricî tarihi nazarı itibare almaktadır; müellif bir çok defalar Hertzberg'in kitabının tesiri altında kalmaktadır. Atak bir politikacı olan Gelzer, bazan Bizans devri tarihî hadisatına dair verdiği hükümlerin arasına, hiç lüzumu olmaksızın, kendi şahsî siyasî temayüllerini sıkıştırmaktadır. İptidaî bir malûmat edinmek istiyenlere Gelzer'in hulâsası faideli olabilir.

Bir Alman âliminin ağzından, eserinin başlangıcında, şu sözleri işitmek calibi dikkattir: «Rus çarlarından, biri, evlenmek suretiyle, Paleologlar hanedanına mensup bir prensesle birleşmiştir; Konstantin Monomak'ın tacı, Kremlinde, bütün Rusyalıların mutlak hâkimi olan bir çarın başına oturtulmuştur. Rus İmparatorluğu Bizans İmparatorluğunun hakikî devamını temsil etmektedir. Bir gün Ayasofyanın hakikî imana avdeti ve Küçük Asyanın Türklerin alçak hâkimiyetinden kurtulması mukadder ise, bu ancak Rus çarı sayesinde olacaktır. İngilterenin muhalefeti tabiate ve tarihe mugayirdir; binaenaleyh bir gün behemmehal kırılacaktır. İstanbul İmparatoru, bu işe bağlı muazzam vazifeleri idrak ettiği takdirde, ancak ortodoksluğun müdafii Rus çarı olabilir» (37).

HESSELİNG

Holandada Leyd Üniversitesinde profesör olan D. C. Hesseling 1902 de, Holanda lisanında, «*Bizans: medeniyet tetkikleri, İstanbulun tesisinden itibaren*» (*Byzantium. Studien over beschaving na de stichting van Konstantinopel.* Haarlem 1902) unvanını taşıyan bir kitap neşretti. Holanda lisanı pek fazla taammüm etmemiş olduğundan Hesseling'in bu eseri, ancak 1907, "*Bizans medeniyetine dair bir tecrübe*„ (*Essai sur la civilisation byzantine. Paris 1907*) ismi altında fransızçaya çevrildikten ve fransız bizantinisti G. Schlumberge'rin bir mukaddimesiyle birlikte neşredildikten sonra, umumun istifadesine arzedilmiş oldu. Fransızca edisyonun methalinde müellif, oldukça muammalı bir tarzda, "tercümenin Fransız halkının zevkina uygun olarak yapılmış olduğunu„ beyan etmektedir.

Bir çok malûmat ihtiva eden ve pek fazla hacımlı olmıyan Hesseling'in kitabı, bilhassa Şark İmparatorluğunun geçirmiş olduğu müteaddit safahat üzerinde durmak suretiyle, Bizans medeniyetinin umumî hatlarını tesbit etmektedir. Siyasî hadiseleri ise, müellif, bunlar Bizans medeniyetini aydınlatabilecek mahiyette oldukları zaman, nazarı itibara almakta,

isimleri ve teferruata ait bir takım hususatı, ancak umumî fikirlerle alâkadar oldukları takdirde, zikretmektedir. Hesseling'in kitabı edebiyat ve san'ate geniş bir yer ayırmaktadır.

Belki mütehassıslar için fazla basit bir şekilde yazılmış olan Hesseling'in *«Bizans medeniyetine dair tecrübe»* si açık bir üslûpta yazılmış ve aynı zamanda sağlam esaslara istinat eden bir eser vasıtasiyle Bizansın oynamış olduğu umumî rol hakkında bir fikir edinmek istiyenler için çok faidelidir.

BUSSELL

Burada F. W. Bussell'in ingilizce yazılmış iki ciltlik bir eserinden bahsetmek gerekir. 1910 da Londrada intişar etmiş olan bu eser *«Roma İmparatorluğu: Domitiandan (M. s. 81) Nikefor III ün çekilişine kadar teşkilât tarihine dair tecrübeler* [*The Roman Empire: essays on the Constitutional History from the accession of Domitian (81 A.D.) to the Retirement of Nicephorus III (1081 A.D.)*] ismini taşımaktadır. Bu eser bir takım enteresan fikirler ve mukayeselerden mahrum olmamakla beraber, hikâye tarzının toplu olmaması, bir takım tekerrürler ihtiva etmesi ve vazıh bir plâna malik bulunmamasından dolayı, bozulmakta ve bir çok defalar mühim fikirlerini kaybetmektedir. Eserin kronolojik çerçevesi, müellifin bu hususta verdiği izahata rağmen (Cilt I, sah. 1-2, 13-17) şuradan ve buradan intihap edilmiştir. İkinci ciltte, hiç ümit edilmedik bir yerde, Ermenistan ile Bizans İmparatorluğunun 520 ile 1120 arasındaki münasebatından bâhis bir icmale tesadüf edilmektedir (Cilt. II sah. 333-483). Bussell'in kitabını okumak kolay değildir. İçinde hiç bir not yoktur. Müellifin esas fikri, İmparatorluğun ilk asırlarında tamamiyle vazıh olan Roma imparatorluğu teşkilâtının, Roma Cümhuriyet teşkilâtından alınmış olan şekillerinin, muhtelif bir takım safahat arzederek, Komnenler devrine kadar baki kalmış ve bu devirde, nihaî olarak, «tiranlık» ismini taşıyan Bizans mutlak idaresi tarafından ortadan kaldırılmış olmasıdır.

KEMBRİÇ ORTAZAMANLAR TARİHİ
(Cambridge Medieval History)

Mükemmel bir bibliyografya ihtiva eden *Cambridge Medieval History* Bizans İmparatorluğuna dair yazılmış en yeni umumî tarihtir; birinci cilt (1911) Büyük Konstantin ile Anastas'ın ölümü (518) arasındaki devirden bahsetmektedir; ikinci cilt (1913) İkonoklastlar devrine kadar gelmektedir; dördüncü cilt (1923) baştan aşağıya kadar 717 den 1453 e kadar uzanan Bizans tarihi ve bu tarihin eski Slavlar, Ermenistan, Mongoller, ve Balkan devletleriyle olan münasebetlerine tahsis edilmiştir. Ortazamanların bu umumî tarihi, ölümü mucibi teessüf olan J. B. Bury'nin idaresi altında, intişar etmiştir; bu tarih Avrupanın en meşhur âlimleri tarafından meydana getirilmiş bir eserdir.

BİZANS TARİHİNE DAİR ÂMİYANE BİR SURETTE YAZILMIŞ OLAN UMUMÎ İCMALLER

Tarihî âsar külliyatı, Bizans tarihine dair, geniş bir okuyucu kütlesi için yazılmış olan ve alelekser pek büyük ilmî kıymetleri olmıyan bazı «icmal»lere maliktir. Fakat bu kabîl âmiyane icmaller, orjinaliteden mahrum olmakla beraber, faideli olabilirler ve okuyucunun dimağında Bizans İmparatorluğunun mukadderatına karşı devamlı bir alâka uyandırabilirler. Bu kabîl eserlerin ekserisi ingiliz lisanında yazılmıştır.

C. W. C. Oman'ın *«Bizans İmparatorluğu» (The Byzantine Empire, 3 üncü tab'ı. Londra 1892)* adlı eseri cazip bir üslûp ve pek güzel resimleri muhtevidir. Finlay ve Bury'nin âsarına istinat eden F. Harrisson *«Ortazamanların ilk devirlerinde Bizans Tarihi» (Byzantine History'in the early middle-ages.* Londra 1900) (38) ismini taşıyan küçük bir risalesinde Bizansın oynamış olduğu rolü Garbî Avrupa medeniyeti noktai nazarına göre, tenvire çalışmaktadır. Bizans İmparatorluğunun içtimaî ve siyasî tekâmülü hakkında bir fikir vermek hususunda, Pierre Grenier *«Bizans İmparatorluğu, içtimaî ve siyasî tekâmülü» (L'Empire Byzantin: Son évolution sociale et politique.* Paris 1904) adlı iki ciltlik eserinde, enteresan bir teşebbüste bulunmuştur. Mevzuun umumî inkişafının kusurlu olması ve oldukça vahim bazı hata ve noksanları ihtiva etmesine rağmen - mütehassıs olmıyan bir zat için bunlar tabiîdir - Grenier'nin bu eseri Bizans tarihi sahasında mütenevvi ve muhtelif malûmat verdiğinden dolayı, istifade ile okunabilir.

İmparatorluğun umumî tarihiyle alâkadar kısa, fakat dolgun bir İstanbul tarihini W. N. Hutton'un *«İstanbul. İmparatorluğun eski merkezinin tarihi» (Constantinople. The story of the old capital of the Empire.* Londra 1904) adlı eserinde bulmak kabildir.

Kısa, fakat gayet kuru bir Bizans tarihi icmali Roth tarafından «*Bizans Devleti Tarihi*» (*Geschichte des byzantinischen Reiches*. Leipzig 1904. 125 sah.) ismi altında yazılmıtır. Müellif, 1917 de, muhtasar bir şekilde "*Bizans İmparatorluğunun içtimaî ve kültürel tarihi*„ ni (*Sozial-und Kulturgeschichte des Byzantinischen Reiches*. Lepizig 1917) dahi neşretmiştir.

Profesör Skala, Helmoldt'un «*Cihan Tarihi*» nde, intişar eden «*Büyük İskender' den itibaren Hellenizm*» (*Das Griechentum seit Alexander dem Grossen*. Helmodt'un «Cihan Tarihi», cilt V. Leipzig ve Viyana, 1904, 116 sah.) adlı eserinde dolgun ve derin bir kaynak ve âsar bilgisine istinat eden bir Bizans tarihi icmali yazmıştır. Bu son icmalde müellif Bizans medeniyetini etraflı bir surette tahlil etmekte ve bu medeniyetin oynadığı rolü tenvire çalışmaktadır.-İngiliz lisanında, Rumen müverrihi Yorga'nın kısa, ciddî ve çok gösterişli bir plâna göre tertip edilmiş «*Bizans İmparatorluğu*» (*The Byzantine Empire*. Londra 1907) adlı bir icmali vardır. Yine İngiliz lisanında E. Foord tarafından gayet canlı bir surette yazılmış olan ve mükemmel resimler ihtiva eden «*Bizans İmparatorluğu. Avrupa medeniyetinin arka bekçisi*» (*The Byzantine Empire, the rearguard of the European civilisation*. Londra 1911) isimli bir eser 1911 de çıkmıştır. Bu kitapta, Bizans tarihinin, 1204 ten sonraki inhitat devri kısmında, pek muhtasar ve sathî yazılmış olması şayanı teessüftür.

Bizans tarihinin kısa bir icmalini E. Lavisse ve A. Rambaud'nun «*Dördüncü asırdan zamanımıza kadar gelen devrin umumî Tarihi*» nde bulmak kabildir (*Histoire générale du IVème siècle à nos jours*). Bizans medeniyetine dair yazılmış diğer kıymetli bir icmale W. Turchi'nin «*Bizans medeniyeti*» (*La civilitá bizantina*. Torino, 1915) adlı italyanca eserinde raslanmaktadır.

1919 da, Ch. Diehl «*Bizans İmparatorluğu Tarihi*» ni (*Histoire de l'Empire byzantin*) neşretmiştir. Bu kitabın ihtiva ettiği 220 sahifede müellif bir Bizans İmparatorluğu siyasî tarihi hulâsasının çerçevesini aşmaktadır: en mühim dahilî hadisattan bahsetmekte ve Bizans medeniyetinin rolünü izah eylemektedir. Kısa bir bibliyografya ve müteaddit haritalar ve resimler ihtiva eden bu eser Fransada birçok defalar tab'olunmuştur. İngilizce bir tercümesi 1925 te Amerikada basılmıştır (*History of the Byzantine Empire*. Mütercimi: G. Ives. Princeton, 1925).

«*Bizans: itilâ ve inhitat*» (*Byzance: grandeur et décadence*, Paris 1919) adlı eserinde Ch. Diehl Bizansın dahilî hayatını parlak bir surette tasvir etmektedir. Diehl, bu kitabında imparatorluğun itilâ ve inkırazı sebeplerini, Bizans medeniyetinin komşu memleketler üzerinde yapmış olduğu tesirleri ve Türkiye, Rusya ve Balkan devletlerinde Bizansın mirasını izah etmektedir (39).

Bizans hayatı ve medeniyeti hakkında ciddî ve calibi dikkat bir tarzda yazılmış etütler meyanında August Heisenberg'in «*Bizans devletinin hükûmet ve sosyetesi*» (*Staat und Gesellschaft des byzantinischen Reiches*. Leipzig ve Berlin 1923. P. Himelberg tarafından neşrolunan «*Die Kultur der Gegenwart*» serisinin II. cildi, IV. kısmı) ve Norman H. Baynes'in «*Bizans İmparatorluğu*» (*Byzantine Empire*. Home University Library of Modern Knowledge, Nr. 114, 1926) adlı eserleri vardır. Bu son kitap bilfiil IV üncü asır ile İstanbulun 1204 teki Haçlılar tarafından zaptı arasındaki devri ihtiva etmektedir. - Bizans imparatorluğu tarihi, XI inci asrın sonuna kadar, mücmel bir şekilde L. Halphen'in «*Barbarlar: Büyük istilâlardan XI inci asırdaki Türk fütuhatına kadar*» (*Les Barbares: des grandes invasions aux conquêtes turques du XI. siècle*. Paris, 1926) adlı eserinde tasvir olunmuştur. Bu kitapta bir de bibliyografya bulmak kabildir.

Robert Byron'un «*Bizansın muvaffakıyeti. Tarihî bir bakış. M. s. 330 - 1453*» (*The Byzantine Achievement. An historical perspective. A. D. 330 - 1453*. Londra, 1929, 346 sah.) adlı yeni kitabı istifade ile okunabilir.

Bizans tarihine dair gayet sağlam ve kısa umumî makaleler E. Gerland tarafından «Katolik Ansiklopedisi» (*Catholic Encyclopedia*) ve J. B. Bury tarafından Britanya Ansiklopedisi için (*Encyclopaedia Britannica* 11. tab'ı) yazılmışlardır.

O. Seeck'in «*Antik Dünyanın İnkırazı Tarihi*» (*Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. 6 cilt. 1895-1920) dahi istifade ile okunabilir. Birinci cildin üçüncü tab'ı 1910 da, ikinci ve üçüncü ciltlerin ikinci tabıları ise 1921 de intişar etmişlerdir.

Bizans tarihine methal mahiyetinde iki kıymetli eser son zamanlarda neşredilmişlerdir: Bunlardan birincisi E. Stein'in "*Muahhar Roma İmparatorluğu. I. Roma devletinden Bizans devletine* (284-476)» (*Geschichte des spätrömischen Reiches. I. Vom römischen*

zum byzantinischen Staat 282 - 476. Viyana 1928) adlı tarihi, diğeri ise F. Lot'nun «*Antik dünyanın sonu ve ortazamanların başlangıcı*» (*La fin du monde antique et le début du moyen-âge.* Paris 1927) adlı kitabıdır; bu son eser Büyük Justinian devrini dahi ihtiva etmektedir.

BİZANS EDEBİYATI

Bizans edebiyatını tanımak için Münih Üniversitesi profesörlerinden müteveffa Karl Krumbacher'in "*Justinian'dan Şarkî Roma İmparatorluğunun sonuna kadar Bizans edebiyatı tarihi*" (*Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches.* Münih 1897. 1193 sah.) adlı eserinin ikinci tab'ına müracaat etmek elzemdir. Krumbacher'in kitabının ikinci tab'ındaki dinî edebiyat tarihi bahsi profesör A. Ehrhardt tarafından yazılmıştır. Ayni eserde, yukarda işaret olunduğu veçhile, Gelzer'in "*Bizansın siyasî tarihi hulâsası*" bulunmaktadır.

Krumbacher'in eseri, herhangi bir Bizans edebiyatı tetkikı için, başlıca ve zarurî yardımcı vasıtadır. Bu eser, ilk nazarda, ihtiva ettiği malzemenin çokluğundan dolayı, nazarı dikkati celbetmekte ve müellifinin derin ihtısas ve fevkalâde çalışma kabiliyetini tebarüz ettirmektedir. Krumbacher Rus ve diğer Slav lisanlarına mükemmelen vâkıftı: bu sebepten Rus ve daha umumî olarak Slav eserlerinden istifade etmektedir. Hiç şüphesiz, Krumbacher'in bu eseri, mütehassıslar için kaleme alınmıştır; alelâde bir okuyucunun işine gelmez. Fakat Krumbacher geniş halk kütlesi için, daha açık bir tarzda, elli sahifelik bir Bizans edebiyatı tarihi yazmış ve bu eserine "*Ortazamanlar Grek edebiyatı tarihi*" (*Die griechische Literatur des Mittelalters,* Leipzig ve Berlin, 1912, "*Die Kultur der Gegenwart*" serisi. Naşiri: Hinneberg) ismini vermiştir. Krumbacher'in bu son eseri, ancak müellifinin ölümünden sonra neşredilmiştir. — Grek halk edebiyatı için F. Dietrich'in "*Bizans ve modern grek edebiyatı tarihi*" (*Geschichte der byzantinischen und neugriechischen Literatur.* Leipzig 1902) adlı eserini kaydetmek muvafıktır. G. Montelatiçi'nin italyanca muhtasar "*Bizans edebiyatı tarihi*" nde [*Storia della letteratura bizantina*] (324 - 1453) "*Manuali Hoepli*" ilmî serisinde intişar etmiştir. Milano, 1916, iki cilt 95 - 96. sah. VIII-292] iyi malûmat bulmak kabildir. Bu kitap

Krumbacher'in bir tekerrürü değildir; Krumbacher'den 19 sene sonra neşredilmiş olan bu eser çok yeni malûmat ihtiva etmektedir. Meselâ birçok hataları tashih eden Mercati'nin *Roma et l'Oriente* VIII, 1918, sah. 171 - 183» te intişar etmiş olan bir tenkidi okunabilir. N. Yorga'nın "*Bizans edebiyatı: mahiyeti, taksimatı, vüs'ati*" isimli makalesine dahi müracaat olunabilir (*Revue historique du Sud - Est européen* II, 1925, sah. 370 - 397). Bizans edebiyatının iptidaî devri için W. Christ'in "*Grek edebiyatı tarihi*" (*Geschichte der griechischen Literatur.* 6 ncı tab'ı. Münih 1924, Cilt II) çok faidelidir. - O. Bardenhewer, *Patrologia* (3 üncü tab'ı. Freiburg im Breisgau, 1910). - O. Bardenhewer, *Eski hıristiyan edebiyatı tarihi* (*Geschichte der altchristlichen Literatur.* 4 cilt. 2 nci tab'ı. Freiburg im Breisgau, 1913 - 1924); bilhassa 3 üncü ve 4 üncü ciltler (IV üncü ve V inci asır). - Ayni devir için şu eserler dahi müfit olabilirler: L. H. Jordan, *Eski hıristiyan edebiyatı* (*Geschichte der altchristlichen Literatur.* Leipzig 1911). - A. Harnack'ın *Eusebius'a kadar eski hıristiyan edebiyatı tarihi. I. Kaynaklar ve durum. II. Kronoloji*" [*Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius. I. Die Überlieferung und der Bestand* (Leipzig 1893). *II. Die Chronologie.* 2 cilt. (Leipzig, 1887 - 1904)] adlı ana eseri IV üncü ve V inci asır edebiyatına bir methal olarak kullanılabilir.

RUSYADA BİZANS TARİHİ ARAŞTIRMALARININ KISA BİR İCMALİ

ALMAN AKADEMİSİYENLERİ — «GARPLİLER» VE «SLAV MUHİPLERİ» — V. G. VASİLİEVSKİ

Rus âlimleri ancak XIX uncu asrın ikinci nısfından itibaren Bizans tarihini ciddî bir surette tetkik etmeğe başlamışlardır. Bu asrın birinci nısfında Bizans tarihiyle iştigal edenler Rusyaya gelen, Fen Akademisi âzası intihap edilen ve hayatlarının sonuna kadar Petrograd'da kalan Alman âlimleri olmuştur. Bunların esas gayesi Rus tarihinde Bizansın ve Bizans kaynaklarının oynamış olduğu rolü tesbit etmekti. Bu akademisiyenler meyanında Ph. Krug'u (1764 - 1844) ve A. Kunik'i (1814 - 1899) zikredebiliriz.

Rus fikrinin en namdar mümessilleri için, XIX uncu asrın birinci nısfında, Bizans tarihi, birçok defalar şu veya bu içtimaî hareket için, bir cambaz tahtası olmuştu. Nitekim bazı Slav muhipleri Bizans tarihinin kendi nazariyelerini desteklemek ve tarih bakımından muhik göstermek için faideli olan kısımlarını alıyorlardı (40). «Garpliler» ise Bizans tarihinin oynamış olduğu menfi rolü ispat etmek ve Rusyanın, inkıraz bulmuş bir devletin izleri üzerinde yürümek istediği tadkirde, maruz kalacağı tehlikenin büyüklüğünü tebarüz ettirmek için ayni membaa müracaat ediyorlardı.

Eserlerinin birinde Hertzen şöyle yazmaktadır: Nasıl ki lâv ve küller Herkülanum ve Pompeyi'yi tahlis etmişlerdir, eski Yunanistanı dahi, mevcudiyetini itmam ettiği bir anda, Roma hakimiyeti kurtarmıştır. Bizans devri lâhtin kapağını kaldırmış, fakat içindeki ölü dirilmemiştir. Papaslar, ve keşişler, bütün ölülerde yaptıkları gibi, bu ölüyü dahi zaptetmişler ve kısırlığın mümessili olduklarından dolayı, bu devreye pek yakışan hadımlar, bu ölüye tesahup etmişlerdir.....

«Bizans yaşamakta devam edebilirdi, fakat yapacak hiçbir işi kalmamıştı... Tarih umumiyetle milletlerle, sahnede kaldıkları, yani bir iş gördükleri müddetçe, alâkadar olur» (41).

Diğer bir garpli, P. J. Çandayev, şöyle diyor «Biz tefessüh etmiş bir Bizans ile münasebet tesis ettik» (42). Fakat bu kabîl hükümlerin, bilâitiraz kabiliyetli ve son derece malûmatlı insanlardan sudur etmelerine rağmen, hiçbir tarihî kıymeti olmadığını unutmamalıdır; çünkü bunlardan hiçbirisi Bizans tarihinde hiçbir zaman ihtisas yapmamıştı.

Fakat, XIX uncu asrın ortasından itibaren, Bizans tarihi tetkikatının ehemmiyeti Rusyada vazıh bir surette kendini göstermeğe başlıyor. En nafiz Slav muhiplerinden A. S. Khomiakov 1850 ye doğru şöyle yazıyor: «Fikrimize göre, Bizanstan istihfafkârane bahsetmek bu tarih hakkındaki cehaleti ikrar etmektir» (43). 1850 de, Moskova Üniversitesi profesörlerinden meşhur T. N. Granovski şöyle yazıyor: «Biz, Ruslar için, Bizans tarihinin nekadar mühim olduğunu söylemeğe hacet var mıdır? Biz «Çargrad» (44) tan millî medeniyetimizin en iyi hususatını, yani dinî itikatlarımızı ve kültürümüzün tohumlarını aldık. Şark İmparatorluğu genç Rusyayı hıristiyan milletler arasına ithal eyledi... Fakat bu münasebetlerden sarfınazar, Slav olmaklığımız Bizansa merbutiyemizi göstermeğe kâfidir. İşte bu son nokta, arzettiği ehemmiyet nisbetinde, ecnebi âlimler tarafından tebarüz ettirilmemiştir» (45). Bizans tarihinin en mühim meseleleri için tamamiyle memnuniyetbahş bir çarei hal bulmak, ayni Granovski'ye göre, o zamanda, yalnız Rus yahut, daha umumî olarak, Slav âlimlerine nasip olabilirdi. «Kendine bu derece medyunu şükran olduğumuz hadisenin kıymetini bilmek bizim için bir nevi mecburiyettir» (46).

İlmî Rus bizantinizminin hakikî müessisi Petrograd Üniversitesi profesörlerinden ve Fen Akademisi, âzasından V. G. Vasilievski (1838 - 1899) oldu. Vasilievski Rus ilim âlemini, Bizans tarihinin dahilî olduğu kadar haricî hususî meselelerine ait son derece mühim eserlerle teçhiz etmiş, Rus-Bizans münasebatının tesbiti için uzun müddet çalışmış ve bu tetkikatında, mevzuu tahlil ve derinliklere nüfuz etmekte, büyük bir iktidar göstermiştir. Vasilievski'nin bazı asarı, umumî tarih bakımından dahi, son derece mühimdirler. Meselâ birinci Haçlı seferini tetkik etmek için bu âlimin «Bizans

ve Peçenekler» adlı eserinden müstağni kalınamaz: bu hakikati garbî Avrupa âlimleri dahi teslim etmektedirler. 1925 te ölmüş olan profesör N. P. Kondakov ve Akademi âzasından F. I. Uspenski dahi bu sahada iştihar eylemiş müdekkiklerdendirler: bunlardan birincisi bilhassa Bizans san'atı meselelerinde, ikincisi ise dahilî tarih problemlerinde temayüz etmiştir.

Rus ilminin en meşhur mümessillerinden olan bu üç âlimin asarını biz burada tahlil ve tetkik etmiyeceğiz. Bu icmalin gayesi Bizans tarihine dair yazılmış umumî asarı zikretmektir: Halbuki Vasilievski yalnız hususî meselelere dair telifat bırakmış, N. P. Kondakov ise yüksek kıymette ve bazan umumî mahiyette, fakat san'at sahasında, eserler yazmıştır. Yalnız F. I. Uspenski bir istisna teşkil etmektedir. Bu âlim, birinci cildi 1914, ikinci cildi ise 1927 de intişar etmiş olan «Bizansın umumî tarihi» adlı bir eser neşretmiştir; bu eserden aşağıda bahsedeceğiz.

İşte bu suretle, XX nci asır başlangıcına kadar en meşhur Rus bizantinistlerinin Bizans tarihine ifa ettikleri başlıca hizmet, bazan son derece mühim birtakım hususî meseleleri etraflı bir surette tetkik ve bunların her tarafını tenvir etmeleri olmuştur.

İERTOV

Rus âlimleri umumî bir Bizans tarihi yazmak teşebbüsünde ancak son senelerde bulunmuşlardır. Fakat daha evvel, 1837 den itibaren, İertov'un, *"Umumî tarihten hulâsa edilmiş Şarkî Roma İmparatorluğu yahut İstanbul tarihi„* adlı bir eseri, iki cilt halinde, çıktı. Serlevhanın ilk kelimeleri ayni müellifin, 1830 senesine doğru (1830-1835), 15 kısımdan müteşekkil, «*Umumî tarih ve Şarkî Grek İmparatorluğunun tesisindenberi vukubulan kavimler muhacereti ve Avrupa, Asya ve Afrikada teessüs eden yeni devletlerin umumî tarihlerinin devamı*» adlı bir eser neşretmiş olduğuna işaret ediyorlardı. Yukarda ismi geçen eser işte bu umumî tarihten hulâsa edilmişti. - Bir tüccar oğlu ve kendi kendine yetişmiş bir muharrir olan I. İertov «Rus okuyucularının herşeyden evvel hikâye tarzında yazılmış bir tarihe ihtiyaçları vardır» düsturuna tevfikan Bizans tarihine dair bir kitap kaleme almıştır. İertov, bizzat yazmış olduğu veçhile, mehaz olarak muhtelif kitap ve

mevkutelerden (fransızca) alınmış birçok yazılardan maada Royou'nun *"Tarihi„* ni, Lebeau'nun *"Şark İmparatorluğu Tarihi„* nin ihtisar edilmiş edisyonunu, Adam tarafından ihtisaren fransızcaya çevrilmiş olan Gibbon'un *"Tarihi„* ni (47) kullanmıştır. Bizans tarihi vakayiini İstanbulun sukutuna kadar nazarı itibare alan İertov'un bu toplama eserinin tabiî hiçbir ilmî kıymeti yoktur. Fakat neşri o devir için calibi dikkat bir teşebbüs teşkil eden bu kitap hakkında birkaç söz söylemeği münasip gördüm.

J. A. KULAKOVSKİ

Bizansın umumî tarihine dair ciddî bir eser telif eylemek hususunda ilk gayret Kiyef Üniversitesi profesörlerinden müteveffa J. A. Kulakovski tarafından sarfedilmiştir. Roma edebiyatı mütehassısı olan Kulakovski, Roma antikitesini ve Roma teşkilât tarihini tetkik etmişti. Bu âlim bilhassa imparatorluk devri ile meşgul olmuş ve Üniversitede Roma tarihi tedris eylemişti. 1890 dan itibaren vaktinin bir kısmını hıristiyan arekolojisi ve Bizans tarihine tahsis etmeğe başladı. «*Bizans Tarihi*» adlı eserine bir methal teşkil etmek üzere IV üncü asrın meşhur Romen ve putperest tarihçilerinden Ammianus Marçellinus'un tarihini neşretti ve XX nci asrın başlangıcında bu eseri tercüme eyledi (1906-1908). 1910 da müellif, «*Bizans Tarihi*» adlı kitabının, 395-518 vakayiini ihtiva eden birinci cildini neşretti. 1912 de ikinci ve 1915 te üçüncü ciltler çıktılar; bu son iki ciltte müellif 518 ile Tasvirler Mücadelesi devri olan 717 arasındaki imparatorluğun mukadderatından bahsetmektedir. 1913 te, birinci cildin yeniden gözden geçirilmiş ikinci tab'ı çıkmıştır.

Müverrih, şayanı dikkat devamlı çalışma kabiliyeti ve yorulmak bilmez bir enerji sayesinde, bütün Bizans, Grek, Lâtin ve Şark (bunların tercümelerini) mehazlarını tetkik etmiş, bu meseleye dair yazılmış asarın hemen kâffesinde derin vukuf peyda eylemiş ve bu suretle meydana getirmiş olduğu temelin üzerine 717 ye kadar gelen mufassal bir Bizans tarihi kurmağa başlamıştır. Prof. Kulakovski'nin ayni zamada nazarı itibare almış olduğu dahili tarih hadisatı, haricî tarihe hasredilmiş olan teferrüatın çokluğu içinde kayıp olmaktadır.

Müellif, bu eserinde (birinci cildin methaline müracaat olunması) «okuyucunun nazarı dikkatini canlı realiteye çekmekle beraber geçmiş zamanların ruh ve karakterini kavramak imkânını vermek» istemiştir. Kulakovski şöyle devam ediyor: «Rus mazimiz bizi çözülmez bağlarla Bizansa bağlamıştır ve millî akidemiz işte bu temelin üzerine bina edilmiştir.» Orta tedrisat programlarından grekçenin çıkarılmasını ıstırap ile kaydeden Kulakovski şöyle yazmaktadır: «Biz Ruslar, Avrupa ilim ve medeniyetinin feyizli menşe'inin muasırlarımızın son cümlelerinde değil, fakat Hellenlerin ilk kekelemelerinde aranılması lâzımgeldiğini, Garbî Avrupada anlaşıldığı gibi, ihtimal bir gün anlayacağız.» Üçüncü cildinin methalinde, müverrih "*Bizans Tarihi*„ nin plânını bir kere daha şöyle izah etmektedir: «Gayem hadiselerin teselsülüne dair, kronoloji bakımından, doğru ve kabil olduğu kadar noksansız, bir tablo vücude getirmek olmuştur; bu devre ait monografiler ve bizantinizme mahsus muhtelif mevkut neşriyatta çıkan, hususî meselelere müteallik, tetkikler tarafından temsil olunan bugünkü dokümantasyon seviyesinde bulunan şehadetler ve kaynakların doğrudan doğruya tetkikına istinat ettim». Prof. Kulakovski'nin eseri, Bizansta geçen vak'aların mufassal tarihi hakkında malûmat edinmek veyahut kaynakların en mühimlerine dair rusça bir eser okumak istiyenler için son derece faideli olabilir. Ayni zamanda okuyucu, haricî olduğu kadar dahilî noktai nazardan Bizans tarihinin ihtiva ettiği en mühim meseleler hususunda bugünkü ilmin vermiş olduğu neticelerden bazılarını öğrenecektir. Mehazların pek geniş surette tetkik edilmiş olmasının bir neticesi, neşredilmiş olan üç cildin (1400 sahifeden fazla) ancak VIII inci asır başlangıcına kadar gelen vakayii ihtiva etmesi olmuştur.

F. I USPENSKİ

Akademi âzası ve İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü direktörü olan Uspenski'nin yazmış olduğu "*Bizans İmparatorluğu Tarihi*„ nin birinci cildi 1914 te çıkmıştır. Birçok resimle tezyin edilmiş olan, müteaddit harita ve cetveller ihtiva eden bu tabı cidden nefisti. Birinci cildi teşkil eden 872 sahifede Uspenski, vakayii, IV üncü asırdan başlamak suretiyle, İkonoklast Mücadeleleri devri olan VIII inci asra kadar

cizgiliforum

getiriyordu. Doğrusunu söylemek lâzımgelirse bu eser, bir mütehassıs tarafından umumî bir Bizans tarihi yazmak için yapılmış ilk tecrübe idi. Müellif asrı hazır bizantinizminin en mümtaz mümessillerindendi ve uzun ve çalışkan meslek hayatını hemen hemen tamamiyle bu çok karışık tarihin mütenevvi cepheleri ve muhtelif devirlerinin tetkikına hasreylemişti.

1845 te doğmuş olan Uspenski 1879 dan 1894 e kadar Odesa Üniversitesinde (Novorossiia) ders verdi. 1894 te, ayni sene zarfında tesis edilmiş olan İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü direktörlüğüne tayin edildi. Bu yeni müessesenin başında bulunduğu müddetçe göstermiş olduğu, müteaddit ekspedisyonlar, şahsî araştırmalar ve Enstitüsünün birçok ve mühim nefîs neşriyatı ile temayüz eden faaliyeti, Büyük Harp yüzünden, inkıtaa uğradı. 1914 te İstanbulu terkederek Petrograda gitti ve buradaki Fen Akademisi tarafından «*Vizantiyskiy Vremennik*» i neşre memur edildi. Harp esnasında, iki defa, o zamanlar Rusların işgalinde bulunan Trabzona memuren gönderildi. 10 eylûl 1928 de Petrograd (Leningrad) da, 83 yaşında olduğu halde, öldü (48).

Umumun anlıyabileceği tarzda bir eser vücude getirmek istiyen F. I. Uspenski kitabını gerek haşiyelerde, gerek fasılların sonunda, pek fazla ilmî cihazla doldurmamakta, ana mehazlarını ve ikinci elden yazılmış asarı zikretmekle iktifa etmektedir.

İkinci cildin birinci kısmı son zamanlarda mevkii intişara vaz'olunmuştur (1927). Bu cilt İkonoklast Mücadelelerinden ve Slav havarîlerinden Kiril (Konstantin) ve Metod meselesinden bahsetmektedir.

Uspenski'nin eserinin birinci cildi, büyük bir kısmında, Bizans tarihinin bir nevi geniş bir methalini ve «bizantinizm»in başlıca unsurlarının yaratıldığı ve mahlût Bizans medeniyetinin vücut bulduğu devrin bir tablosunu teşkil etmektedir. Müellif Bizansın maziye karışmış hayat safhalarının zamanımız için bir ders teşkil ettiğini beyan etmekten kendini alamıyor. Bizans için şark vilâyetlerinin arzettikleri aslî ehemmiyete işaret ve Küçük Asyada, İznik İmparatorluğunda, Bizans Devletinin XIII üncü asırda yeniden kurulması fikrinin baki kalmış ve tekemmül etmiş olduğunu beyan eden Uspenski sözüne şöyle nihayet vermektedir: «Tarihin

cizgiliforum

bize verdiği dersin ihtimamla nazarı itibare alınması lâzımdır....», «bilhassa, şu dakikalarda, Boğaziçindeki «hasta adam» ın mirasını bekliyenler tarafından» (49). Başka bir yerde, müellif, şöyle diyor: «Bizansın bırakmış olduğu miras hususunda, bu mirasın tasfiyesinde faal bir rol oynamaktan içtinap etmenin kendi elimizde olduğuna zahip olmak, kendi kendimizi aldatmak demektir. Vakıâ mirası kabul yahut reddetmek varise ait bir iş ise de Şark meselesinde Rusyanın oynadığı rol kendine tarih tarafından tevdi edilmiştir ve hiçbir insanî istek bu hususta hiçbir şey değiştiremez; tâ ki gayri memul bir hercümerç bize bunu unuttursun, hayatımızın içine nüfuz eylemiş, emellerimizin hedefini teşkil etmiş ve elemlerimize bağlı kalmış olan bu hatırayı silsin!» (50).

Slav - Bizans münasebatını aydınlatmak istiyen müellif, 1912 senesi birinciteşrininde yazmış olduğu mukaddemenin sonunda şöyle diyor: «Okuyucu, cenup Slavlarından bâhis fasılların muhteviyatı üzerinde düşünsün ve bunlardan zamanımızda, Balkan yarımadasında, çıkan hadisatın canlı bir levhasını çıkarsın.» Muharrir bununla ikinci Balkan Harbi hadiselerine işaret etmek istemiştir (51).

Uspenski, Rus okuyucularına, arzettiği sert ve ciddî karakter sayesinde, bir taraftan iyi tanzim edilmiş ve inalı bir surette kurulmuş bir sistem hakkında bir fikir verebilecek, diğer taraftan müellifi hakkında iyi bir intiba bırakabilecek bir eser meydana getirmeği kendine gaye edinmiştir. Müellif, Bizansa ait malûmatın genişletilmesinin ve Rus - Bizans münasabatının tetkikının Rus ilmi için son derece elzem olduğuna ve bunların, tabir caizse, siyasî ve millî bir Rus efkârı umumiyesi yaratılmak ve ortaya atılmak istendikte, pek faydalı olacağına kanidir.

Uspenski, bizantinizmin bir müdafii olarak ortaya çıkmakta ve eserinde, birçok defalar, bu mefhumun tarifine rücu' etmektedir. Uspenski'ye göre «bizantinizme mebde' teşkil eden esas vasfı barbarların imparatorluğa muhaceretlerinde ve III üncü ve IV üncü asırlardaki ahlâk ve din buhranında aramak lâzımdır» (52). Diğer bir yerde şu satırları okuyoruz: «Bizantinizm, tesiri Avrupanın cenubunda ve şarkında oturan kavimlerde kendini gösteren, tarihî bir prensiptir. Bu prensip, zamanımıza kadar, birçok milletlerin inkişafına hâkimdir ve itikadat ve siyasî müessesatın hususî bir tarzında ve ayni zamanda, eğer tabir caizse, siyasî ve iktısadî münasebetlerin hususî bir teşekkülünde ifadesini bulur» (53). «Bizantinizm» kelimesiyle, yahut Romanizmin eski İbranî, İran ve Grek kültürleriyle karışmasını ifade eden bu mefhumla her şeyden evvel, «Roma İmparatorluğunun, V inci asırdan VIII inci asra kadar, Bizans İmparatorluğuna münkalip olmadan evvel, tedricî olarak değişmesinde amil olan prensiplerin heyeti umumiyesi anlaşılır» (54).

«Germen ve Slav muhaceretleri birçok tahavvüllere sebep olmuşlardır: bunlar devletin içtimaî ve iktısadî durumunda ve askerî sisteminde reformlar icap ettirmişlerdir. İşte yeni prensiplerin tesiri altında şarkta Roma İmparatorluğu değişmiş ve bir «Bizans» karakteri iktisap eylemiştir» (55). Bizantinizm aşağıdaki hadiselerle tezahür etmektedir:

1° «Her tarafta kullanılan Lâtin lisanının yerine tedricî surette Grek, yahut daha doğrusu Bizans lisanının kaim olması; 2° milletlerin siyasî üstünlüğü elde etmek için yekdiğeriyle mücadelede bulunmaları; 3° san'atin orjinal bir karakter iktisap etmesi ve ileride yeni abideler tevlit edecek olan yeni birtakım motifler husule gelmesi; edebî asarın, şark medeniyetlerinin an'ane ve örneklerinin tesiri altında, tedricî olarak, yeni bir metodun teşekkül eylediğini ima eden orjinal bir karakter iktisap etmesi» (56).

Uspenski'nin Şarkî Roma İmparatorluğunun, VIII inci asra doğru, bizanten bir karakter takınmış olduğunu beyan eden bu sözleri bu âlimin fikirlerinin, tesadüfen, İngiliz bizantinisti Finlay'ınkilere tamamiyle tevafuk ettiğini göstermektedir.

Uspenski'nin umumî tezleri birinci ciltte ispat olunamamışlardır; binaenaleyh ancak elimizde tamamlanmış, yahut hiç olmazsa Lâtin fütuhatına kadar götürülmüş bir Bizans tarihi bulunduğu zaman, bu tezleri, lâyık olduğu veçhile, münakaşa etmek ve kıymetlendirmek kabil olacaktır.

Birinci cildin ihtiva ettiği en mühim meseleler şunlardır: 1° Slavların Balkan yarımadasına muhacereti ve bu muhaceretin Bizansın hayatındaki neticeleri; 2° Bizansta malikâne rejimi; 3° Bizansta «tem» lerin sureti teşekkülü. Uspenski' nin kitabında bu meseleler kat'i olarak hal edilmemiş

olmakla beraber, müelllif tarafından teklif edilmiş olan hal tarzı bu çok karışık meseleleri daha derin bir tetkikten geçirmek arzu ve lüzumunu tebarüz ettirmektedir.

Bu eser, müellifi tarafından, bir rubu asırdan fazla bir zaman evvel, tasmim edilmiştir. Kitap bir haylı müddet evvel yazılmağa başlanmış ve bazı inkıtalardan müteessir olmuştur; binaenaleyh muhtelif kısımlarının kıymeti biribirine müsavi değildir. Birtakım canlı, yeni ve son derece enteresan fasılların yanında eskimiş birtakım esaslara istinat eden ve bazı noktalarda modern ilim seviyesinin dununda bulunan kısımlar vardır. Bu husus bilhassa Araplar ve İslâmiyetten bâhis fasıllarda hissedilmektedir. Fakat bu kitabın asıl kıymeti, müellifin, imparatorluğun dahilî hayatına temas eden hadisata geniş bir yer ayırmış olmasındadır.

İlmî meslek hayatının kırk senesini munhasıran Bizansın tetkikına tahsis etmiş bir mütehassısın kaleminden çıkmış ve açık bir üslûpta yazılmış olan Uspenski tarihinin birinci cildi bize, bugün, Bizans tarihinin ilk devrini tanımak imkânını vermektedir. 1927 de neşredilmiş olan ikinci cildin birinci kısmı ise, yukarda söylemiş olduğumuz veçhile, İkonoklast devrini ve Makedonya sülâlesi tarihinin başlangıcını ve bilhassa Slavları İncile tâbi kılmış olan Kiril ve Metod meselesini ihtiva etmektedir. Fakat bugün, Rusyada, kitap tabılarında raslanan müşkülâtın bir neticesi olarak, ikinci cilt bir kelimenin ortasında hitama ermektedir.

S. P. ŞESTAKOV

1913 te, Kazan Üniversitesi profesörlerinden S. P. Şestakov'un *"Bizans Tarihine dair Dersler„* i Kazanda neşredilmiştir. 1915 te, ayni derslerin yeniden gözden geçirilmiş ve ilâveler görmüş ikinci tab'ı çıkmıştır.

Şestakov'un *"Dersler„* i, III üncü, IV üncü ve V inci asırlarda barbarların Roma İmparatorluğunun garp ve şark nısıflarına hulûllerinden 800 de Şarlmayn'ın tetvicine kadar uzanan devri ihtiva etmektedir. Kitap imparatorluğun dahilî ve haricî hayatına ve bu mevzua dair yazılmış vak'anüvis tarihleri ve diğer asar hakkında bir haylı malûmat ihtiva etmektedir. Fakat kitabın dokümantasyonu bazan fena, yazılış tarzı ise aceledir.

C. N. USPENSKİ

Rus âlimi C. N. Uspenski tarafından 1917 de, Moskovada, neşredilmiş olan «*Bizans tarihi Eskisleri*» okuyucu üzerinde hayat intibaı bırakmakta ve okuyucuya ferahlık vermektedirler (57). Kitap 268 sahifeden ibaret olup Roma İmparatorluğunun içtimaî ve iktısadî inkişafına dair gayet enteresan bir umumî methal ihtiva etmektedir. Müellif okuyucularını parmaklariyle Bizans devrinin mühim dahilî meselelerine dokundurtmaktadır. Eser İkonoklast Mücadelesinin son safhası, yani tasvirler kültünün 843 te, Teodora'nın zamanı saltanatında, yeniden iadesiyle nihayet buluyor. Bu *"Eskisler„*in karakteristik vasfı, imparatorluğun dahilî teşkilâtı meselelerine ve dinî ve içtimaî tekâmüle geniş bir yer tahsis eylemesidir; müellif siyasî hadiseleri, ancak bunların içtimaî hayat hadiselerini aydınlatabilecek mahiyette olduklarına kanaat getirdiği hallerde, nazarı itibare almaktadır. Uspenski'nin, heyeti umumiyesi itibariyle, doğru olan esas fikri Roma ve Bizans imparatorluklarının hellenistik karakteri haiz oldukları fikridir. Uspenski gerek lâik ve gerek ruhbaniyete aid malikânelerdeki arazinin feodal bir şekle girmesi hadisesini, son derece enteresan bir surette, tetkik etmiştir. Müverrih bilhassa İkonoklast devriyle alâkadar olmuştur ve «*Eskisler*»in bu devreye hasredilmiş olan son kısımları hususî bir dikkate şayandırlar. — Uspenski tarafından tahlil edilmiş meseleler meyanında: imparatorluk arazisinde ilk barbar krallıklarının teşekkülü, Justinian zamanındaki teşkilât reformları ve umuru maliyenin idaresi, temlerin teşkilâtı, VI ncı, VII nci ve VIII inci asırlarda köylüler ve köy kodeksi, mülkiyet ve «excusseia» (muafiyet) meselelerini zikredebiliriz. Ufak hacimde olan ve canlı ve rengin bir üslûpta yazılmış olan bu kitabın Bizans tarihi meraklıları için büyük bir ehemmiyeti vardır.

A. A. VASİLİEV

Vasiliev'in kitabı, Rus ilminin umumî Bizans tarihine bahşetmiş olduğu en yeni tetkiktir. Eser iki ciltten ibaret olup Bizans imparatorluğunun tekmil tarihini muhtevi bulunmaktadır. Birinci cilt 1917 de «*Bizans tarihi dersleri*» *I. Haçlı sefer-*

lerinin başlangıcına kadar (1081) (Petrograd 1917, 355 sah.) ismi altında neşredilmişti. Haçlı seferleri ile İstanbulun zaptı arasındaki devri ihtiva eden ikinci cilt ise üç ayrı kısımda neşredilmiştir: Birinci kısım «*Bizans ve Haçlılar*» (Petrograd 1923, 120 sah.), ikinci kısım «*Şarkta Lâtin hâkimiyeti*» (Petrograd 1923, 76 sah.) üçüncü kısım ise «*Bizans İmparatorluğunun sukutu*» (Leningrad, 1925, 143 sah.) ismini taşımaktadırlar. Bu Rus edisyonu bilâhare yeniden gözden geçirilmiş, tashih edilmiş ve ilâveler görmüş bir şekilde «*Bizans İmparatorluğu Tarihi*» ismi altında İngiliz lisanında neşredilen esere esas teşkil etmiştir. (*History of the Byzantine Empire.* I: Madison, 1928; II: Madison 1929).

HUSUSÎ MEVKUTELER

HUKUK, SAN'AT VE KRONOLOJİYE DAİR YAZILMIŞ UMUMÎ ESERLER. PAPİROLOJİ

Bizans tetkikatına hasredilmiş ilk mevkut neşriyat, 1892 denberi almanca olarak intişar eden «*Bizans Mecmuası*» olmuştur (*Byzantinische Zeitschrift*). Birçok makaleler ve yeni çıkmış kitaplara dair verilen malûmattan maada bu mecmuada «bizantinizm» sahasında çıkan bütün asarın mufassal bir bibliyografyası bulunmaktadır. Rus ve Slav neşriyatı bilhassa nazarı itibare alınmıştır. Mecmuanın müessisi ve uzun müddet başlıca muharriri Krumbacher idi. 1914 e kadar yirmi iki cilt çıkmıştır. İlk 12 cilt için mükemmel bir analitik indeks neşredilmiştir. Büyük Harp esnasında intişarı sekteye uğramış olan «*Byzantinische Zeitschrift*» 1918 denberi tekrar muntazaman çıkmaktadır. 29 uncu cilt 1929/30 da mevkii intişara vaz'olunmuştur. Bu mecmua elyevm A. Heisenberg ve Paul Marc tarafından çıkarılmaktadır.

1894 te Rus Fen Akademisi, V. G. Vasilievski ve V. E. Regel'in idaresinde «Senelik Bizans mecmuası» (Vizantiyskiy Vremennik) namında ve Alman mecmuasının takip ettiği ayni gayelerle, bir mecmua neşretmeğe başlamıştır. Bibliyografya kısmında muharrirler bilhassa Slav memleketleri ve

hıristiyan şark memleketlerini nazarı itibare almışlardır. Bu mecmua rusçadır, fakat bazan fransızca ve modern grekçe makaleler dahi ihtiva etmektedir. Bu mecmuanın dahi neşri harpte inkıtaa uğramıştır.

1917 de 22 cilt intişar etmişti. 23 üncü cilt ancak 1923 te, 24 üncü cilt 1926 da ve 25 inci cilt 1928 de çıkmıştır. 16 ncı cilt P. V. Bezobrazov tarafından tertip edilmiş ilk on beş cildin bir indeksini ihtiva etmektedir.

Vasilievski ve Regel'den sonra *Vizantiyskiy Vremennik'in* direktörlüğünü F. I. Uspenski deruhde etmişti.

1909 dan itibaren Atina Bizans Cemiyeti, ayni şehirde, yine «bizantinizm» sahasına munhasır, «*Bizans*» (Βυζαντίς) adlı modern grekçe bir mecmua neşretmeğe başlamıştı. Fakat bu mecmuadan yalnız iki cilt çıkmıştır.

1915 ten itibaren Yuriev (Dorpat) Üniversitesi Edebiyat Fakültesi «*Bizans mecmuası*» (*Vizantiyskoe obozrenie*) adlı ve V. E. Regel'in idaresinde, rusça yeni bir mecmua neşretmeğe başlamıştı. Elyevm (1917) münteşir üç cilt mevcuttur. Yuriev (Dorpat) bugün Estonya arazisi dahilindedir.

1920 de N. A. Bees Berlinde «*Bizans - Yeni Grek senelik mecmuası*» (*Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*) namında ve «*Byzantinische Zeitschrift*» gibi ayni gayeleri takip eden bir mecmua neşretmeğe başlamıştı. Bu mecmuanın dördüncü cildi 1923 te, beşincisi 1926 da ve altıncısı 1929 da çıkmıştır. Beşinci ve altıncı ciltler Yunanistanda, N. A. Bees'in halen Üniversitesinde profesör olduğu Atinada neşredilmişlerdir.

1923 te Brükselde toplanmış olan beşinci beynelmilel tarih kongresinde Bizans tetkikatı seksiyonu beynelmilel yeni bir Bizans mecmuası yaratıldığını görmek temennisini izhar eylemişti. 1924 te Bükreşte toplanmış olan birinci Bizans âlimleri beynelmilel kongresinde bu mevkutenin neşir plânı kat'î olarak tesbit edilmiş ve 1925 te "*Byzantion. Revue internationale des Études byzantines*„ (Paris - Liège) in birinci cildi, Paul Graindor ve Henri Grégoire tarafından, neşredilmiştir. Bu cilt, meşhur Rus âlimi N. P. Kondakov'a, doğumunun 80 inci senei devriyesini tes'it münasebetiyle, ithaf edilmişti,

fakat mecmuanın çıktığı gün Kondakov'un ölüm haberi alınmıştır (16 şubat 1925). Beşinci cilt 1930 da çıkmıştır.

1924 ten 1929 a kadar, Atinada *«Bizans Tetkikleri Cemiyetinin Annalleri»* (Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν) adlı bir mecmuanın altı cildi basılmıştır. Bu annallerin birçok makaleleri enteresan ve mühimdirler.

Bu hususî mevkutelerin verdikleri malûmattan maada spesialize olmamış olan diğer birtakım mecmualarda Bizans devrine ait enteresan malûmata tesadüf eylemek mümkündür. Bunların en mühimleri meyanında bilhassa «Νέος Ἑλληνομνήμων» [Lambros tarafından, 1904 ten bu âlimin ölüm tarihi olan 1919 a kadar neşredilmiş, bilâhare müteaddit Grek âlimleri tarafından devam ettirilmiştir], *«Échos d'Orient»* ve *«Revue de l'Orient chrétien»* i zikredebiliriz.

Bizans hukukuna dair başlıca eser meşhur Alman hukukçusu Zachariae von Lingenthal'in *«Greko - Romen hukuk tarihi»* (*Geschichte des griechisch - römischen Rechts.* 3 üncü tab'ı. Berlin 1892) adlı kitabıdır. Daha eski eserler meyanında Mortreuil'ün *«Bizans hukuku tarihi»* (*Histore du droit byzantin.* 3 cilt. Paris 1843 - 1847) adlı fransızca kitabını, E. Heimbach'ın *Ersch - Gruber Ansiklopedisi* için yazmış olduğu almanca icmali (seksiyon I, Kısım 86, sah. 191 - 471), ve Azareviç'in «Bizans hukuku tarihi» ni (2 kısım, İaroslavl, 1876-1877) zikredeceğiz. Zengin bir bibliyografyayı muhtevi gayet enteresan bir icmal 1906 da İtalyan profesörü L. Siciliano tarafından *«İtalyan hukuk Ansiklopedisi»* nde (*Enciclopedia Giuridica İtaliana.* Cilt IV, kıs. 5, cüz 431 ve 460) neşredilmiştir. Eser 1906 da, Milânoda, ayrıca basılmıştır. - En nihayet Aldo Albertoni'nin *"İtalyayı nazarı itibare alan bir Bizans hukuku beyanı için„* adlı eserini zikredeceğiz (*Per una esposizione del diritto bizantino con riguardo all'Italia.* Imola 1927). (Karşılaştırınız: Byzantinische Zeitschrift XXVIII, 1928, sah. 474 - 476).

Bizans san'atine dair yazılmış olan başlıca umumî treteler şunlardır:

N. P. Kondakov *«Grek el yazmaları minyatürlerine göre Bizans san'ati ve Bizans ikonografyası tarihi»* (rusça). Odesa 1876; Atlas 1877. Fransızca tab'ı ise eserin iki cilt haline getirilmiş şeklidir (Paris 1886/91).

Bayet, *Bizans san'ati* (*L'art byzantin*), (Paris 1883; ikinci tab'ı 1904).

Millet, *Bizans san'ati* (*L'art byzantin*). A. Michel tarafından neşredilen *«Histoire de l'Art»* serisinde. (Paris. Cilt I: 1905. II: 1908).

Ch. Diehl, *Bizans san'ati manüeli* (*Manuel d'art byzantin*). Paris, 1910. Yeniden gözden geçirilmiş ve ilâveler görmüş ikinci tab'ı 1925/6 da Pariste çıkmıştır.

O. M. Dalton, *Bizans san'ati ve arkeolojisi* (*Byzantine art and archaeology*, Oxford, 1911). Bu eser mimarîden bahsetmemektedir. Fakat Dalton'un 1925 te neşretmiş olduğu *«Şarkî hıristiyan san'ati: abidatın bakayası»* (*East christian art: a survey of the Monuments.* Oxford, 1925) adlı eseri mimarîye ait bir fasıl ihtiva etmektedir.

L. Bréhier, *Bizans san'ati* (*L'art byzantin*, Paris 1924).

Bizans kronolojisine dair yazılmış umumî eserler şunlardır:

H. L. Clinton, *Roma Fastları* (*Fasti Romani*) (İngilizce tab'ı, 2 cilt, Oxford 1845 - 1850. Vakayii yalnız Heraklius'un ölüm tarihi olan 641 senesine kadar nazarı itibare almaktadır).

Muralt, *Bizans kronolojisine dair bir tecrübe* (2 cilt. I: Petersburg, 1855. II: Bâl, 1873). Bu kitap 1453 e kadar gelen bütün Bizans tarihini muhtevidir. En büyük ihtiyatla kullanılması icap eder.

Muasır bizantinolojinin en mühim meselelerinden birini teşkil eden Bizans kronolojisi meselesine dair ilmî bir etüt yapılması lâzımdır. Bu meseleye dair en mühim neşriyat şunlardır:

Otto Seeck, *M. s. 311-476 devri için imparator ve papa listeleri. Bir hıristiyan imparatorluk devri prosopografyası için ön etüt* (*Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311 bis 476 n. Chr. Vorarbeit zu einer Prosopographie der christlichen Kaiserzeit.* Stuttgart, 1919).

Franz Dölger, *Şarkî Roma devletinin imparatorluk vesikaları listeleri* (*Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*). Birinci kısım: 565 - 1025 devri listeleri (Münih ve Berlin, 1924). İkinci kısım: 1025 - 1204 devri listeleri (Münih ve Berlin, 1925). (Münih ve Viyana Fen Akademileri tarafından neşrolunan *«Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit»* de intişar etmiştir).

Bizantinizmin diğer sahalarına, meselâ nümizatik (meskûkât ilmi), sijillografi (mühürler ilmi) ve papirolojiye (papirüs üzerine yazılı vesikalar ilmi) ait umumî mahiyette bibliyografik malûmatı Krumbacher'in *Bizans edebiyatı tarihinde* ve bizantinizme hasredilmiş olan muhtelif mecmuaların bibliyografik kısımlarında bulmak kabildir.

Bizans davrinin papiroloji sahasında haiz olduğu büyük ehemmiyet ve fayda ancak aşağı yukarı yirmi senedenberi takdir edilebilmiştir. Bu ilmin en iyi mütehassıslarından H. I. Bell şöyle diyor: «Papirolojistlerin evvelki nesilleri Bizans devrine nazarı istihfafla bakarlar ve bütün dikkatlerini Ptolemeler ve Romalılar devrine tevcih ederlerdi» (58).

FASIL II

IV ÜNCÜ ASIRDAN VI NCI ASRIN BAŞLANGICINA KADAR ŞARK İMPARATORLUĞU

KONSTANTİN VE HIRİSTİYANLIK

Roma İmparatorluğunun IV üncü asırda geçirmiş olduğu kültür ve din krizi cihan tarihinin en mühim hadiselerinden biridir. Antik putperest medeniyet, Konstantin tarafından IV üncü asrın başlangıcında tanınmış, Büyük Teodos tarafından ayni asrın sonunda esas din ve devlet dini ilân edilmiş olan hıristiyanlıkla çarpıştı. Biribirinin tamamiyle aksi iki telâkkiyi temsil eden bu iki zıt unsurun, yekdiğeriyle bir kere çarpıştıktan sonra, hiçbir zaman bir anlaşma için iltisak noktası bulamıyacağı ve birinin diğerini tardedeceği farz olunabilirdi. Fakat hadisat bunun tamamiyle aksini gösterdi. Hıristiyan ve putperest hellenizm yavaş yavaş, bir vahdet teşkil etmek üzere, kaynaştılar ve «Bizans medeniyeti» ismini almış olan bir hıristiyan-grek-şark medeniyeti tevlit ettiler. Bu medeniyetin merkezi Roma İmparatorluğunun yeni payitahtı Konstantiniye (İstanbul) oldu.

Yeni bir vaziyetin yaratılışında başlıca rolü Konstantin oynadı. Bu imparatorun zamanı saltanatında hıristiyanlık, kat'î bir şekilde resmî din olarak tanındı. Tahta cülûsundan sonra eski putperest imparatorluk hıristiyan imparatorluğa inkılâp etmeğe başladı.

Umumiyetle bu kabîl bir mezhep tebdili bir kavmin, yahut bir devletin tarihinin başlangıcında, bunların mazisinin ruhlarda sağlam temeller atmadığı veyahut kaba ve iptidaî tasvirlerden başka bir şey yaratmadığı zamanlarda, vukubulur. Bu takdirde kaba putperestlikten hıristiyanlığa geçiş kavimde yahut, devlette derin bir buhran tevlit edemez. Fakat IV üncü asır Roma tarihi için vaziyet bütün bütün başka idi. İmpara-

cizgiliforum

torluk devlet şekillerinde zamanı için kemale ermiş asırdide bir medeniyete malikti; arkasında, fikirleri ve görüş tarzları halk arasında kök salmış bir mazisi vardı. Bu devlet, IV üncü asırda, bir hıristiyan devleti şeklini almakla, yani mazisiyle hali ihtilâfa düşmekle, hattâ bazan bu maziyi inkâr etmekle, bizzarure hâd bir kriz ve derin bir hercümerç geçirecekti. Artık putperest dünyanın, halkın ihtiyaçlarını, hiç olmazsa dinî sahada, karşılamadığı aşikârdı. Yeni ihtiyaçlar, yeni arzular doğmuştu; bunları, birçok ve muhtelif sebeplerden dolayı, ancak hıristiyanlık tatmin edebilirdi.

Ehemmiyeti bakımından büyük bir fevkalâdelik gösteren bir kriz anına, üstün bir rol oynıyan tarihî bir sima karışırsa, tarih ilminde bu simaya dair, bu devirde oynamış olduğu rolü tam olarak tesbit etmek ve dinî hayatının derinliklerine nüfuz eylemek için uğraşan birçok yazıların yazıldığı görülür. İşte böyle bir sima, IVüncü asır için, Konstantin'in simasıdır. Bu zata dair hayli müddettenberi birçok eser yazılmış ve bu yazıların adedi, son senelerde, 1913 te Milâno emirnamesinin ilânının 1600 üncü senei devriyesinin tes'idi münasebetiyle, mütemadiyen artmıştır.

Konstantin, babası Konstans Klor'dan dolayı, Mesyanın asil bir ailesine mensuptu. Naissus' (Niş) ta doğdu. Annesi Helen hıristiyandı. Bilâhare azizeler sırasına geçirilmiştir. Helen Filistine hacce gitmiş ve an'aneye göre, İsanın üzerine gerilmiş olduğu hakikî haçı keşfetmişti (1). 305 te Diokletian ve Maksimian, kendi sistemleriyle mutabık kalmak üzere, tahttan feragat edip hususî hayata avdet ettiklerinde, bunların yerine Galer ve Konstantin'in babası Konstans Klor, biri şarkta ve diğeri garpte olmak üzere, «Avgust» olmuşlardı. Fakat bir sene sonra Konstans Klor Britanyada öldü ve lejyonları oğlu Konstantin'i «Avgust» ilân ettiler. Ayni zamanda Romada Galer aleyhine bir isyan başladı; ayaklanmış olan halk ve ordu, burada, Galer'in yerine, Maksimian'ın oğlu Maksentius'u imparator ilân ettiler; yeni imparatora ihtiyar Maksimian terfik olundu ve yeniden imparator unvanını aldı. Bir dahilî harp devri başladı ve bu devir esnasında Maksimian ve Galer öldüler. En nihayet Konstantin, yeni «Avgust»lardan Liçinius ile birleşti ve 312 de, Roma kapılarının önünde vukubulan kat'î neticeli bir muharebede, Maksentius'u mağlup etti; mağlup imparator firar etmek isterken Tiber

nehrinde boğuldu (Milvius köprüsü civarında Kızıl Kayalar mevkiinde). İki muzaffer imparator, Konstantin ve Liçinius, Milânoya girdiler ve aşağıda bahsedeceğimiz meşhur «Milâno emirnamesi» ni ilân ettiler. Fakat bu iki imparator arasındaki itilâf pek uzun müddet devam etmedi. Aralarında husumet peyda oldu. Bu ihtilâf Konstantin'in tam bir zaferiyle nihayet buldu. 324 te Liçinius öldürüldü ve Konstantin Roma İmparatorluğunun yegâne hâkimi oldu.

Konstantin zamanı idaresinin, müteakıp tarih için son derece büyük bir ehemmiyet arzedecek olan iki mühim hadisesi hıristiyanlığın resmen tanınması ve payitahtın Tiber kıyılarından Boğaziçi sahillerine, yani antik Romadan «Yeni Roma» ya, yahut İstanbula nakli olmuştur.

Konstantin devrinde hıristiyanlığın mevkiini tetkik eden âlimler dikkatlerini bilhassa atideki iki nokta üzerinde teksif etmişlerdir: Konstantin'in «mezhep tebdili» ve «Milâno emirnamesi».

KONSTANTİN'İN MEZHEP DEĞİŞTİRMESİ

Konstantin'in «mezhep değiştirmesi»nde müverrihler ve teologlar, bilhassa bu hadisenin amilleriyle alâkadar olmuşlardır. Konstantin ne için hıristiyanlık lehine temayül göstermiştir? Bu hadiseyi Konstantinin siyasî hüner eseri olarak mı telâkki etmelidir? Konstantin acaba hıristiyanlıkla hiçbir alâkası olmıyan siyasî emellerine vâsıl olabilmek için mi hıristiyanlığı bir vasıta olarak kullanmak istemiştir? Yahut derunî bir iştiyak neticesi mi hıristiyanlığa sarılmıştır? Yahut ayni zamanda siyasî sebepleri ve ruhunun hıristiyanlığa olan temayülünü mü nazarı itibare almalıdır?

Bu meselenin hallinde raslanan başlıca zorluk bize kadar gelmiş olan mehazların mütenakız malûmatından neşet etmektedir. Nitekim hıristiyan muharrir, piskopos Evseb'in tasvir ettiği Konstantin putperest muharrir Zosim' in Konstantinin'e hiç benzememektedir. Bu sebepten müverrihler, Konstantine dair yaptıkları etütlerde, bu pek karışık meseleye, önceden tasarlanmış şahsî noktai nazarlarını ithal edebilmek için, oldukça zengin bir malzeme bulmuşlardır. Fransız müverrihi G. Boissier «*Putperestliğin sonu*» (*La fin du paganisme*) adlı kitabında şöyle

cizgiliforum

yazmaktadır: «Maalesef, tarihte baş rolleri oynıyan büyük şahsiyetler karşısında bulunduğumuz, bunların hayatını tetkik ve ef'al ve hareketlerine dair bir fikir edinmek teşebbüsünde bulunduğumuz zaman, en tabiî izahlarla iktifa etmekte zorluk çekiyoruz. Bu adamların, fevkalâde şahsiyetler şöhretine malik olmaları yüzünden, herkes gibi hareket etmiş olduklarına hiçbir zaman inanmak istemiyoruz. En basit hareketlerinin gerisinde gizli sebepler arıyoruz; bunlara kendilerinin dahi farkında olmadığı birtakım incelikler, tertiplemeler, derin düşünceler ve desiseler izafe ediyoruz. İşte ayni hal Kostantin'in başına gelmiştir; bu mahir diplomatın bizi aldatmak istemiş olduğuna önceden o derece kanaat getirilmiştir ki dinî şeylerle kemali tehalükle uğraşmış ve samimî bir mutekit olduğunu itiraf etmiş olduğu nisbette, kendinin hiçbir külte ehemmiyet vermiyen ve kendine en fazla menfaat temin edecek kültü tercih eden bir kayitsiz ve bir septik olduğuna zahip olunmuştur» (2).

Uzun müddet Konstantin hakkındaki umumî fikir meşhur Alman müverrihi Jakob Burckhardt'ın *«Büyük Konstantin zamanı»* (*Die Zeit Konstantins des Grossen.* Birinci tabı: 1853)adlı, parlak eserinde verilmiş olan septik hükmün tesiri altında kalmıştır. Burckhardt'a göre dâhi bir devlet adamı olan, iktidar tamaı ve hırsının zebunu bulunan Konstantin, cihanşümul plânlarının tatbikı uğurunda, herşeyi feda etmiştir. Burckhardt şöyle yazmaktadır: «Konstantin'in dinî vicdanının içine nüfuz etmek ve sahte dinî fikir değişikliklerinin bir levhasını terkip etmek için sık sık uğraşılmaktadır: bu boş yere emek sarfetmektir. İktidar mevkiine çıkmak tama' ve hırsı kendini bir dakika rahat bırakmıyan bir dâhi için hıristiyanlık ve putperestlik, dindarlık ve dinsizlik (unreligös) mevzuubahs olamaz; bu kabîl bir şahsiyet, esasında, herhangi bir dinden âridir. Yalnız bir dakika durup hakikî dini vicdanına kulak vermiş olduğunu farzedelim: burada bir fatalizm bulmuş olacaktır„. Bu "korkunç hodbin„, hıristiyanlığın cihanşümul bir kuvvete malik olduğunu anladıktan sonra, bu kuvvetten istifade etmiştir ve Konstantin'in asıl meziyeti de bundadır. Fakat imparator ayni zamanda putperestliğe dahi kat'î teminat bahşetmiştir. Muayyen bir mesleğe sahip olmıyan bu adamda bir sistem aramak abestir: burada herşey tesadüfe bağlıdır. "ferferî elbiseli bu hodbin, gerek kendinin icra ettiği ve gerek

diğerlerine icra ettirdiği ef'al ve harekâtı, şahsî kudretini arttırmak üzere, bir noktaya tevcih eylemektedir„. Burckhardt başlıca mehaz olarak Evseb'in *«Konstantinin Hayatı»* ndan istifade etmiş, fakat bu eserin otantik olmadığı keyfiyetini nazarı itibara almamıştır (3). İşte birkaç kelime ile Burckhardt'ın Konstantin hakkındaki fikri: bunda, görüldüğü veçhile, imparatorun mezhep değiştirmesinde, dinî sebeplerin hiçbir yeri yoktur.

Mebde' olarak başka mehazlar kullanmış olan Alman din tarihçisi Adolf Harnack *"İlk üç asırda Hıristiyanlığın misyonu ve genişlemesi»* (*Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten.* 1 inci tab'ı, 1892) (4) adlı etüdünde mümasil neticelere varmaktadır. Harnack, imparatorluğun vilâyetlerinde hıristiyanlığın vaziyetini, vilâyetleri birer birer nazarı itibara almak suretiyle, tetkik ve hıristiyanların tam adedini tesbit etmenin imkânsız olduğunu kaydettikten sonra, IV üncü asırda hıristiyanların oldukça kalabalık olmalarına ve devlet içinde mühim bir unsur teşkil etmelerine rağmen, nüfusun ekseriyetini teşkil etmedikleri neticesine varmaktadır. «Fakat, Harnack'ın işaret ettiği gibi, rakam kuvveti ve hakikî tesir heryerde biribirini tutmamaktadır: Bir ekalliyet re'sikârda bulunan sınıflara istinat ettiği takdirde, büyük bir nüfuza sahip olabilir; ekseriyet ise, cemiyetin alt tabakaları ve bahusus köylü nüfusundan teşekkül ettiği takdirde, büyük bir ehemmiyete malik olamaz. Hıristiyanlık bir şehir dini idi: şehir büyük olduğu nisbette, hıristiyanların adedi dahi fazla olmuştur. Bu büyük bir kârdı. Bundan maada hıristiyanlık (IV üncü asırda) birçok vilâyetlerde köylere kadar derin bir surette nüfuz etmişti. Bu hadiseyi Küçük Asya, Ermenistan, Suriye, Mısır vilâyetlerinin ekserisi, Filistin ve şimalî Afrika vilâyetlerinin ise birkısmı için kat'î olarak biliyoruz». Hıristiyanlığın yayılış sahasının büyüklüğüne yahut küçüklüğüne göre imparatorluk vilâyetlerini dört grupa ayırdıktan ve her grup için bu meseleyi tetkik ettikten sonra, Harnack, hıristiyan kilisesinin başlıca merkezinin, IV üncü asır başlangıcında, Küçük Asyada olduğu neticesine varıyor. Konstantin, Galya'ya gitmeden önce bir kaç sene İzmit (Nikomedia) de, Diokletian'ın sarayında, kalmıştı. Küçük Asyada edinmiş olduğu intibalar Galyada dahi kendine refakat etmişler ve esaslı neticeler tevlit eden siyasî akideler şekline inkılâp etmişlerdir: Konstantin kilise

ve piskoposluğa istinat edebilirdi; çünkü bunların her ikisi de kuvvetli ve muktedir idi. Kilisenin Konstantin'siz nihaî zafere erişip erişemiyeceği sualini sormak abestir. Bu devirde herhalde bir Konstantin meydana çıkacaktı. Yalnız her on sene geçtikçe, böyle bir Konstantin olmak daha kolaylaşıyordu. Herhalde tekmil Küçük Asyada hıristiyanlığın zaferi, Konstantin devrinden önce, vazıhan kendini göstermiş ve diğer vilâyetlerde dahi iyi hazırlanmakta bulunmuştu. İnkişaf edememiş olan bu hadiseyi filiyat sahasına dökmek için hususî bir ilham yahut ilâhî bir davete hiç te ihtiyaç yoktu. Yalnız nafiz ve kuvvetli ve ayni zamanda dinî mesail ile uğraşabilecek bir yaradılışta bir politikacı lâzımdı. Bu adam Konstantin olmuştur. Dehasının en mümeyyiz vasfı tahaddüs edecek vaziyetleri vuzuh ile yekdiğerinden tefrik ve iyce anlaması olmuştur (5).

Bu suretle Harnack'a göre, Konstantin'in dâhi bir politikacıdan başka bir şey olmadığı görülüyor.

Yalnız, bu devir için, istatistik metodu, tahminlerle iktifa edenler için dahi, gayrı kabili tatbiktir: bununla beraber en ciddî âlimler bugün Konstantin zamanında putperestliğin cemiyette ve hükûmette mühim bir unsuru temsil ettiğini, hıristiyanların ise bir ekalliyetten ibaret olduklarını teslim etmektedirler. Prof. Bolotov ve diğer bazı âlimlerin hesaplarına göre «Konstantin zamanına doğru, hıristiyan ahalinin, tekmil nüfusun onda birini teşkil etmiş olması muhtemeldir; hattâ belki bu rakamı küçültmek dahi iktıza eder. Fakat hıristiyanların, nüfus kütlesinin % 10 undan fazla olduklarını iddia etmek, tehlikeli bir iş olur»(6). Bugün ise hemen bütün dünya Konstantin devrinde hıristiyanların imparatorluk dahilinde bir ekalliyet teşkil ettiklerinde müttefiktir. Hakikat bu merkezde oldukta, hıristiyanlık ile Konstantin arasındaki münasebata mütedair siyasî faraziyeyi, hiç olmazsa mutlak şeklinde, reddetmek lâzımdır. Büyük bir devlet adamı dahi bu derece geniş plânları, tekmil nüfusun onda birine istinat ederek, meydana getiremezdi; bahusus ki bu azlık, malûm olduğu veçhile, daha o zamanlar siyasete karışmıyordu.

"*Romalıların Tarihi*„ nin (*Histoire des Romains*) müellifi Victor Duruy, azçok Burckhardt'ın tesiri altında, dinî unsurdan «kendi dinini hazırlıyan afif ve sakin bir deizm» olarak bahsetmektedir. Duruy'e göre Konstantin «pek erken hıristiyanlığın, esas akidesinden dolayı, kendinin tek bir ilâha olan itikadına tevafuk eylediğini anlamıştır» (7). Fakat buna rağmen siyasî mülâhazat Konstantin'de en mühim rolü oynamışlardır: «Kilise ve İhtilâli yekdiğeriyle uzlaştırmak için uğraşan Bonapart gibi Konstantin eski ve yeni rejimi, sulh ve sükûn içinde, yan yana - yenisini himaye etmek suretiyle - yaşatmak istiyordu. İmparator dünyanın hangi istikamete doğru gittiğini anlamıştı ve bu cereyanı tesri' etmeksizin, himaye ediyordu. Takı zaferinin altına yazdırmış olduğu «Quietis custos» (sulh ve sükûnun bekçisi) unvanını bihakkın taşımış olması bu prensin en büyük şanını teşkil etmektedir...» «Konstantin'in ruhunun derinliklerine nüfuz etmeğe çalıştık ve burada bir dinden ziyade bir siyaset bulduk» (8). Diğer bir yerde, Evseb'in, Konstantin'in müverrihi olarak, kıymetini tahlil eden Duruy şöyle yazıyor. «Evseb'in Konstantin'i, yer ile gök arasında, şimdiye kadar hiç bir kimsenin hiçbir yerde farkında olmadığı şeyleri sık sık görüyordu» (9).

1913 te, Milân emirnamesinin 1600 üncü senei devriyesinin tes'idi münasebetiyle, çıkmış olan birçok asar meyanında burada bilhassa iki eseri, E. Schwartz'ın kitabını ve F. J. Dölger tarafından neşredilmiş olan "*Gesammelte Studien*„ i zikredebiliriz. Schwartz Konstantin'in «bir cihan hâkimine has şeytanî zekâvetiyle meydana getirmeği tasarladığı cihan monarşisi için, kilise ile birleşmenin arzettiği ehemmiyeti takdir etmiş ve bütün «çesarizm» an'anelerine karşı, bu birleşmeyi vücude getirmek için lüzumu olan kuvvet ve enerjiyi kendinde bulmuş olduğunu» beyan etmektedir (10). Diğer taraftan E. Krebs, Dölger tarafından neşrolunan «*Studien*»de, Konstantin'in hıristiyanlık lehine yapmış olduğu bütün teşebbüslerin kilisenin zaferini tesri etmek hususunda ancak ikinci derecede amil olduğunu ve hakikî sebebin hıristiyanlığın haiz olduğu tabiatin fevkında bir kuvvette bulunduğunu yazmaktadır (11).

P. Battifol Konstantin'in mezhep değiştirmesinin samimiyetini müdafaa etmektedir (12); son zamanlarda Konstantin devri numizmatiğinin meşhur mütehassısı J. Maurice bu mezhep değişmesinde mucizevî unsuru hakikî bir hâdise olarak kabul etmek istemektedir (13).

G. Boissier «Bu devirde bir ekalliyet teşkil eden ve siyasî bir rol oynamıyan hıristiyanların kucağına atılmanın, Konstantin için, siyasî bakımdan, bir meçhulü denemek» olduğu ve imparatorun, menfaat beklemeksizin, dinini değiştirmiş olmasının, bu işi itminan ile yapmış olduğunu gösterdiği mütaleasındadır (14).

En nihayet M.F. Lot, Konstantin'in, mezhep değiştirmesinde, samimî olduğunu kabule mütemayildir (15) ve E. Stein Konstantin'i, dinini değiştirmeğe sevketmiş olan, siyasî sebepleri beyan etmektedir; bu müverrihe göre Konstantin'in dinî siyasetinin en mühim hadisesi hıristiyan kilisesinin devlet kadrolarına uydurulması olmuştur; Stein, Konstantin'in, bir dereceye kadar, İranın resmî dini olan Zerdüşt dininin tesiri altında kalmış olduğunu kabul etmektedir (16).

Fakat, umumiyetle Maksentius'a karşı 312 de kazanmış olduğu zaferle münasebettar gösterilen (17) bu «mezhep değiştirilmesi»ni Konstantin'in hıristiyanlığı hakkiyle kabulü şeklinde telâkki etmemelidir: Konstantin, malûm olduğu veçhile, ancak ölüm yatağında tanassur eylemiştir. Bütün saltanatı müddetince İmparator «pontifex maximus» (başrahip) olarak kalmıştır. Pazar gününü "*Güneş günü*„ nden (*Dies Solis*) başka bir isimle zikretmemiştir. Fakat «mağlup edilemiyen güneş» (*Sol invitus*) ismi altında, bu devirde, dini, harikulâde bir şekilde, tekmil imparatorluğa, şarka ve garbe, yayılmış ve bazan hıristiyanlığın ciddî bir rakibi kesilmiş olan Pers ilâhı «Mitra» anlaşılıyordu. İşte bu hâdise Konstantin'in, ailesinde irsî olan «güneş» kültüne salik olduğunu açık bir surette göstermektedir (18). Büyük bir ihtimale göre, Konstantin'in bu «Sol invictus»u Apollon idi (19). J. Maurice, gayet doğru olarak, «bu güneş dininin (Konstantin'e) İmparatorluk dahilinde umumî muhabbet ve teveccüh temin etmiş olduğunu» kaydetmektedir (20).

Konstantin'in, hıristiyanlığa olan samimî temayülü kabul olunmakla beraber, siyasî görüşleri ihmal olunamaz. Bunlar imparatorun, kendine birçok bakımdan faide temin etmek iktidarında olan hıristiyanlığa karşı takınmış olduğu tavırda, esaslı bir rol oynamış olsalar gerektir. Konstantin bu dinin, atide, imparatorluk dahilindeki ırklar için bir birleştirme unsuru olacağını anlıyordu. Prens Trubetzkoi'un yazdığı gibi, «Konstantin tek bir kilise kabul etmekle devletinin vahdetini tarsin etmek istiyordu» (21).

cizgiliforum

Büyük Konstantin Mulvius köprüsünde

Pariste Millî Kütüpanede bulnnan X. asır Bizanten bir el yazması minyatürü

Büyük Konstantinin rüyası

Pariste Millî Kütüpanede bulunan X. asır Bizanten bir el yazması minyatürü

cizgiliforum

cizgiliforum

Konstantin'in mezhep değiştirmesi alelekser Maksentius ile hali harpte iken gökte bir haç görünmüş olduğu efsanesiyle münasebettar gösterilmektedir. Işte bu suretle bu din değiştirilmesinin amilleri meyanına mucizevî bir unsur ithal edilmiş oluyor. Fakat bu noktada mehazlar arasında tam bir mübayenet mevcuttur. Bu mucizevî görünüşe dair en eski şehadet «*İtisafçıların ölümüne dair*» (*De mortibus persecutorum*) adlı kitabında, Konstantin'in uyuduğu bir esnada, yalnız İsanın gök işaretini (*coeleste signum Dei*) kalkanları üzerine hakkettirmesini âmir mucizevî bir ilham almış olduğundan bahseden, Konstantin'in muasırı, hıristiyan Laktantius'un şehadetidir (22). Fakat Konstantin'in gökte hakikî bir işaret görmüş olduğuna dair Laktantius'ta tek bir kelime dahi yoktur.

Konstantin'in diğer bir muasırı, Çesare'li Evseb, imparatorun Maksentius'a karşı kazanmış olduğu zaferden iki yerde bahsetmektedir. «*Kilise Tarihi*» ismini taşıyan birinci eserinde Evseb, yalnız Konstantin'in, Romanın yardımına gittiği esnada, «göğün Allahına ve ekanimi selâseden cihanın halâskârı İsaya dua eylemiş ve kendisiyle birleşmeleri için niyazda bulunmuş olduğunu» (23) zikretmektedir. Burada ne rüya ve ne de kalkanların üzerindeki işaretten hiçbir bahis olmadığı görülüyor. Ayni müellif, Konstantin'in Maksentius'a karşı kazanmış olduğu zaferden takriben yirmi beş sene sonra, yazmış olduğu diğer bir eserinde (*Konstantin'in Hayatı*) «Konstantin'in bizzat kendisine anlatmış ve doğruluğunu, yemin etmek suretiyle, teyit etmiş olduğu» meşhur vak'ayı nakletmektedir: buna göre Konstantin, Roma üzerine yürüdüğü esnada, gurup eden güneşin üzerinde «Τούτῳ νίκα» («bununla yen!») kelimeleriyle birlikte parlak bir haç görmüş imiş. İmparatoru ve ordusunu ani bir korku istilâ etmiş imiş. Ertesi gece İsa imparatora ayni haç ile görünmüş ve bu tasvir şeklinde bir sancak yaptırmasını ve bununla düşmana karşı yürümesini emretmiş imiş. Ertesi sabah imparator mucizevî rüyayı nakletmiş, san'atkârlar çağırtmış, görmüş olduğu işaretin şeklini tarif etmiş ve bu işarete benziyen bir sancak yapılmasını emretmiştir; bu sancak «labarum» adını taşımaktadır (24). Bu kelimenin menşe'ine dair ihtilâf vardır (25). Elyevm bu kelimenin Baskların lisanından alınmış olduğu ve «sancak» manasına geldiği zannediliyor. Labarum uzunca bir haçı tasvir ediyordu; sancak direğine amut gelen bir çubuğun üzerine bir kumaş parçası raptedilmişti: bu, ağaçlara tutturulmuş kıymetli, mütenevvi ve fevkalâde güzel taşlarla örtülmüş olan ve üzerinde Konstantin ve oğullarının portreleri pırıldıyan ferferî bir dokuma idi. Zirvesine, ayni zamanda, içinde İsanın monogramını ihtiva eden bir altın taç raptedilmişti (26). Konstantin devrinden itibaren «labarum» Bizans İmparatorluğunun sancağı olmuştur. Bu mucizevî rüyete ve Konstantin'e gökte görünmüş ve kendine Allah tarafından yardım için gönderilmiş olan ordulara dair imaları diğer müelliflerde dahi bulmak kabildir. Fakat bu nokta hakkında malûmatımız o kadar karışık ve o kadar mütebayindir ki bunu tarih bakımından lâyıkiyle kıymetlendirmeğe imkân yoktur. Hattâ bazıları, yukarda bahsi geçen hadisenin Konstantin'in Maksentius'un üzerine yürüdüğü esnada değil, fakat bundan daha önce, imparatorun Galyayı terkinden evvel, vukubulmuş olduğu mülâhazasındadırlar.

MİLÂN EMİRNAMESİ

Hıristiyanlık ancak Konstantin'in zamanı saltanatında mevcut olmak ve kanunî bir şekilde inkişaf etmek hakkını ihraz etmiştir. Fakat hıristiyanlık lehinde neşredilmiş ilk emirname itisafçıların en zalimlerinden olan Galer zamanına tesadüf etmektedir. Galer emirnamesini 311 de neşretti. Galer, evvelce, muhalifleri putperestliğe rücu' ettirmek gayesini istihdaf eden hükûmetin emirnamelerine karşı muannidane mücadele etmiş olan hıristiyanlar için tam bir âffı umumî ilân ediyor ve kanunen bunların yaşamak hakkını tanıyordu. Galer'in emirnamesi şu sözleri ihtiva ediyordu: «Hıristiyanlar yeniden mevcut olsunlar. Nizamı bozmamak şartiyle, toplantılarını aktetsinler. Bu lûtfa mukabil bizim, devletimizin ve bizzat kendilerinin refah ve saadeti için Allahlarına dua etmelidirler» (27).

Maksentius'a karşı kazanmış olduğu zaferden iki sene sonra, Konstantin, kendisiyle evvelce bir ittifak aktetmiş olduğu Liçinius ile karşılaştı. İki imparator, imparatorluk işlerine dair istişarede bulunduktan sonra, ihtimal tamamiyle doğru olmıyan «Milân emirnamesi» ismi altında anılan son derece mühim bir vesika neşrettiler. Vesikanın bizzat metni bize kadar gelmemiştir. Fakat bu metin Liçinius'un Bitinya valisine (praeses) yollamış olduğu lâtince yazılmış bir irade şek-

cizgiliforum
cizgiliforum

Konstantin'in mezhep değiştirmesi alelekser Maksentius ile hali harpte iken gökte bir haç görünmüş olduğu efsanesiyle münasebettar gösterilmektedir. Işte bu suretle bu din değiştirilmesinin amilleri meyanına mucizevî bir unsur ithal edilmiş oluyor. Fakat bu noktada mehazlar arasında tam bir mübayenet mevcuttur. Bu mucizevî görünüşe dair en eski şehadet «*İtisafçıların ölümüne dair*» (*De mortibus persecutorum*) adlı kitabında, Konstantin'in uyuduğu bir esnada, yalnız İsanın gök işaretini (*coeleste signum Dei*) kalkanları üzerine hakkettirmesini âmir mucizevî bir ilham almış olduğundan bahseden, Konstantin'in muasırı, hıristiyan Laktantius'un şehadetidir (22). Fakat Konstantin'in gökte hakikî bir işaret görmüş olduğuna dair Laktantius'ta tek bir kelime dahi yoktur.

Konstantin'in diğer bir muasırı, Çesare'li Evseb, imparatorun Maksentius'a karşı kazanmış olduğu zaferden iki yerde bahsetmektedir. «*Kilise Tarihi*» ismini taşıyan birinci eserinde Evseb, yalnız Konstantin'in, Romanın yardımına gittiği esnada, «göğün Allahına ve ekanimi selâseden cihanın halâskârı İsaya dua eylemiş ve kendisiyle birleşmeleri için niyazda bulunmuş olduğunu» (23) zikretmektedir. Burada ne rüya ve ne de kalkanların üzerindeki işaretten hiçbir bahis olmadığı görülüyor. Ayni müellif, Konstantin'in Maksentius'a karşı kazanmış olduğu zaferden takriben yirmi beş sene sonra, yazmış olduğu diğer bir eserinde (*Konstantin'in Hayatı*) «Konstantin'in bizzat kendisine anlatmış ve doğruluğunu, yemin etmek suretiyle, teyit etmiş olduğu» meşhur vak'ayı nakletmektedir: buna göre Konstantin, Roma üzerine yürüdüğü esnada, gurup eden güneşin üzerinde «Τούτῳ νίκα» («bununla yen!») kelimeleriyle birlikte parlak bir haç görmüş imiş. İmparatoru ve ordusunu ani bir korku istilâ etmiş imiş. Ertesi gece İsa imparatora ayni haç ile görünmüş ve bu tasvir şeklinde bir sancak yaptırmasını ve bununla düşmana karşı yürümesini emretmiş imiş. Ertesi sabah imparator mucizevî rüyayı nakletmiş, san'atkârlar çağırtmış, görmüş olduğu işaretin şeklini tarif etmiş ve bu işarete benziyen bir sancak yapılmasını emretmiştir; bu sancak «labarum» adını taşımaktadır (24). Bu kelimenin menşe'ine dair ihtilâf vardır (25). Elyevm bu kelimenin Baskların lisanından alınmış olduğu ve «sancak» manasına geldiği zannediliyor. Labarum uzunca bir haçı tasvir ediyordu; sancak direğine amut gelen bir çubuğun

üzerine bir kumaş parçası raptedilmişti: bu, ağaçlara tutturulmuş kıymetli, mütenevvi ve fevkalâde güzel taşlarla örtülmüş olan ve üzerinde Konstantin ve oğullarının portreleri pırıldıyan ferferî bir dokuma idi. Zirvesine, ayni zamanda, içinde İsanın monogramını ihtiva eden bir altın taç raptedilmişti (26). Konstantin devrinden itibaren «labarum» Bizans İmparatorluğunun sancağı olmuştur. Bu mucizevî rüyete ve Konstantin'e gökte görünmüş ve kendine Allah tarafından yardım için gönderilmiş olan ordulara dair imaları diğer müelliflerde dahi bulmak kabildir. Fakat bu nokta hakkında malûmatımız o kadar karışık ve o kadar mütebayindir ki bunu tarih bakımından lâyıkiyle kıymetlendirmeğe imkân yoktur. Hattâ bazıları, yukarda bahsi geçen hadisenin Konstantin'in Maksentius'un üzerine yürüdüğü esnada değil, fakat bundan daha önce, imparatorun Galyayı terkinden evvel, vukubulmuş olduğu mülâhazasındadırlar.

MİLÂN EMİRNAMESİ

Hıristiyanlık ancak Konstantin'in zamanı saltanatında mevcut olmak ve kanunî bir şekilde inkişaf etmek hakkını ihraz etmiştir. Fakat hıristiyanlık lehinde neşredilmiş ilk emirname itisafçıların en zalimlerinden olan Galer zamanına tesadüf etmektedir. Galer emirnamesini 311 de neşretti. Galer, evvelce, muhalifleri putperestliğe rücu' ettirmek gayesini istihdaf eden hükûmetin emirnamelerine karşı muannidane mücadele etmiş olan hıristiyanlar için tam bir âffı umumî ilân ediyor ve kanunen bunların yaşamak hakkını tanıyordu. Galer'in emirnamesi şu sözleri ihtiva ediyordu: «Hıristiyanlar yeniden mevcut olsunlar. Nizamı bozmamak şartiyle, toplantılarını aktetsinler. Bu lûtfa mukabil bizim, devletimizin ve bizzat kendilerinin refah ve saadeti için Allahlarına dua etmelidirler» (27).

Maksentius'a karşı kazanmış olduğu zaferden iki sene sonra, Konstantin, kendisiyle evvelce bir ittifak aktetmiş olduğu Liçinius ile karşılaştı. İki imparator, imparatorluk işlerine dair istişarede bulunduktan sonra, ihtimal tamamiyle doğru olmıyan «Milân emirnamesi» ismi altında anılan son derece mühim bir vesika neşrettiler. Vesikanın bizzat metni bize kadar gelmemiştir. Fakat bu metin Liçinius'un Bitinya valisine (praeses) yollamış olduğu lâtince yazılmış bir irade şek-

linde hıristiyan muharriri Laktantius'un eserinde mahfuz kalmıştır. Lâtince orijinalin grekçe bir tercümesini Evseb «*Kilise Tarihi*» ne ithal etmiştir.

Milân emirnamesinin bizzat zamanımıza kadar gelmemiş olan orijinal metni ile Laktantius ve Evseb'in metinleri arasındaki münasebet meselesi uzun boylu münakaşa edilmiştir ve bu hususta bugüne kadar kat'î bir neticeye varılmış değildir. Bu emirname mucibince hıristiyanlar ve diğer bütün dinlerin salikleri intihap etmiş oldukları herhangi bir mezhebe sülûk etmek için tam ve mutlak bir serbestî kazanıyorlardı; bunlara karşı alınmış olan bütün tedbirler kaldırılıyordu. Emirname şu sözleri ihtiva ediyordu: «Bugünden itibaren her kim hıristiyan dinine sülûk etmek isterse, hiçbir surette rahatsız ve bizar edilmeksizin, bu dine serbestçe ve samimî olarak sülûk eylesin. Bu hususu zatı devletlerine (yani Nikomedia valisine) en sarih bir tarzda bildirmek istedik, tâki hıristiyanlara, kültelerini icra eylemek hususunda, en tam ve en mutlak bir hürriyet bahşetmiş olduğumuzdan bihaber olmıyasınız. Ve mademki bu hürriyeti hıristiyanlara bahşettik, zamanımızın sulh ve asayişi için, diğer dinlerin saliklerine dahi, kendi âdet ve itikatlarına göre, hareket etmek ve istedikleri ilâhlara tapmak hususunda bu hürriyetten istifade etmek tam ve mutlak hakkını bahşetmiş olduğumuzu zatı devletleri takdir buyururlar. Hiçbir kimsenin haysiyet ve itikadını rencide etmek istemediğimizden dolayı bu suretle karar verdik» (28).

Ayni emirname hıristiyanlara, evvelce musadere edilmiş olan hususî ev ve kiliselerininin, hiçbir tazminat talep olunmaksızın ve hiçbir müşkülât gösterilmeksizin, iade olunmasını emrediyordu.

Milân emirnamesinin bu metninden, Konstantin'in, putperestlik te dahil olmak üzere, diğer bütün dinlere bahşetmiş olduğu hukukun aynini hıristiyanlığa dahi vermiş olduğunu istidlâl etmek lâzımdır. Konstantin zamanında, hıristiyanlığın tam bir zafer kazanmış olduğu henüz mevzuubahs olamaz. Yalnız bu zaferi evvelden hissetmek kabildir. Konstantin hıristiyanlığın putperestlik ile imtizaç edebileceğine hükmetmişti ve beyannamesinin en büyük ehemmiyeti yalnız hıristiyanlığa yaşamak müsaadesini vermiş olmasında değil, fakat bu dini resmî bir himaye altına almış olmasındadır. İşte bu an ilk hıristiyanlık tarihi için son derece mühim olmuştur.

Binaenaleyh Milân emirnamesi bazı müverrihlerin yaptıkları gibi, Konstantin zamanında, hıristiyanlığın diğer bütün dinlerin fevkına çıkarılmış ve bu dinlere yalnız müsamaha gösterilmiş (meselâ A. Lebediev) (29), yahut bu emirnamenin, din serbestîsini teminden pek uzak kalarak, yalnız hıristiyanlığın bu dinlere karşı tefevvukunu ilân etmiş olduğunu (meselâ N. Grossou) (30) beyan etmeğe hak vermemektedir.

1891 de, Alman âlimi Seeck Milân emirnamesinin hiçbir zaman mevcut olmadığını iddiaya kadar varmıştır: yalnız Galer'in 311 emirnamesi mevcuttur. Fakat bugünkü tarih ilmi Seeck'in fikrini kabul eylememektedir (31).

Binaenaleyh Milân emirnamesine istinat ederek, Konstantin zamanında, hıristiyanlığın diğer dinlere müsavi veyahut bunlardan daha üstün hukuka malik olup olmadığı meselesi tetkik edilecek olursa bu meselenin müsavat lehinde halledilmesi mecburiyeti hâsıl olur.

Prof. Brilliantov «*İmparator Büyük Konstantin ve 313 Milân emirnamesi*» adlı şayanı dikkat eserinde, pek doğru olarak, şöyle yazıyor: "Hakikatte, hiç mubalâğasız, şunu söyliyebiliriz: Milân emirnamesinin büyük ehemmiyeti halen bakidir, gayri kabili inkârdır; bu, hıristiyanların imparatorluk dahilindeki gayri kanunî vaziyetlerine kat'î olarak bir nihayet vermiş ve tam ve mutlak bir din serbestîsi ilân etmek suretiyle, putperestliği, evvelce işgal ettiği yegâne resmî din mevkiinden, kanuna uygun olarak (de jure), diğer dinlerin seviyesine indirmiş olan bir vesikanın ehemmiyetidir„ (32). Hıristiyanlık ve putperestliğin ayni zamanda serbestçe mevcut olduklarına dair sikkeler göze çarpan vesikalar teşkil etmektedirler (33).

KONSTANTİN'İN KİLİSEYE KARŞI ALMIŞ OLDUĞU VAZİYET

Fakat Konstantin hıristiyanlığa, herhangi bir dinî doktrinde yapmış olacağı gibi, yalnız tam müsavi hukuk bahşetmekle iktifa etmedi.

Hıristiyan ruhbaniyeti (*clerici*) putperest rahiplerin haiz oldukları bütün imtiyazata nail oldu. Dinî vazifelerinin ifasına mâni olabilecek bütün vergilerden, Devlet mükellefatı ve hizmetlerinden muaf tutuldu (muafiyet hakkı). Herkes kilise

lehine vasiyette bulunmak hakkını haiz oldu: bu surette kilise, kendiliğinden (*ipso facto*) mirasa konma hakkını ihraz etmiş oluyordu. Din serbestîsinin ilân edildiği ayni zamanda hıristiyan cemaatlerinin hükmiyeti şahsiyeleri tanınmış oluyordu. Bu son hâdise, hıristiyanlık için, hukukî bakımdan, yepyeni bir vaziyet ihdas ediyordu.

Piskoposluk mahkemelerine pek mühim imtiyazlar verildi. Herkes, hasım tarafın muvafakatiyle, herhangi sivil bir davayı, evvelce sivil mahkemeye verilmiş olsa dahi, bir piskopos mahkemesine intikal ettirmek hakkına malik oldu. Konstantin saltanatının sonuna doğru, piskopos mahkemelerinin salâhiyeti daha genişletildi: 1. Eşhas hakkında, herhangi yaşta olursa olsun, piskoposların vermiş oldukları kararları, gayri kabili temyiz olarak, aynen kabul etmek mecburiyeti hâsıl oluyordu; 2. Herhangi bir sivil mesele, davanın herhangi bir anında, hasım tarafın muhalefeti olsa dahi, piskopos mahkemesine devredilebiliyordu; 3. Sivil hâkimler, piskopos mahkemelerinin vermiş oldukları kararları tasdik etmek mecburiyetinde idiler.

Bu adlî imtiyazlar, piskoposların cemiyet dahilindeki mevkilerini yükseltmekle beraber, bunlar için ağır bir yüktü ve bunların mes'uliyetini arttırıyordu. Davayı kaybeden taraf, piskoposlar tarafından verilmiş olan ve kabili temyiz olmamakla beraber hatadan da vareste olmıyan hükme karşı garaz, yahut ademi memnuniyet duymaktan kendini alamıyordu. Diğer taraftan piskoposların kiliseye taallûk etmiyen birtakım işlerle meşgul olmaları, ruhanî mehafile birçok cismanî menfaatlerin girmesine sebep oluyordu.

Kilise ayni zamanda devletten, emlâk ve maddî ihsan ve en'am (gümüş ve buğday) şeklinde, son derece zengin tahsisat aldı. Hıristiyanlar putperest şenliklere iştirakten muaf tutuldular. En nihayet, hıristiyanlığın tesiriyle, mücrimlerin tecziyeleri daha mülâyim bir şekil aldı.

Bundan maada Konstantin'in adı, muazzam imparatorluğunun hemen bütün vilâyetlerinde, birçok kilise inşasiyle alâkadardır. Romadaki Sen Piyer ve Latran baziliklerinin ilk inşası Konstantin'e izafe olunmaktadır. Fakat imparatorun dikkat nazarları, bu bakımdan, bilhassa annesi Helen'in, rivayete göre, hakikî haçı keşfetmiş olduğu Filistine müteveccih oldu: Kudüste, İsanın gömülmüş olduğu mahallin üzerinde «Mukaddes Mezar», kilisesi yükseldi ve Zeytin ağaçları dağının üzerinde imparator "Mi'raç„ kilisesini bina ettirdi; en nihayet Beytüllâhim'de "Velâdet„ kilisesi yapıldı. Yeni payitaht (İstanbul) ve varoşları dahi, en güzelleri, "Aziz Havarîler„ ve "Sent İren„ kiliseleri olan, bir çok kiliselerle tezyin edildi. Halefi Konstans tarafından tamamlanmış olan Ayasofya kilisesinin temellerinin Konstantin tarafından atılmış olması muhtemeldir. Konstantinin zamanı saltanatında diğer yerlerde, meselâ Antakyada (Antiohia), İzmitte (Nikomedia), şimalî Afrikada (34) ilâh... bir çok kiliseler bina edildiler.

Konstantinin zamanı saltanatından sonra, hıristiyanlığın merkezi olarak, üç mühim şehir inkişaf etti: İtalyada, bir müddet için, putperestlik temayül ve an'anelerini muhafaza etmiş olan hıristiyan Roma; şark hıristiyanlarının nazarında, az bir müddet zarfında, ikinci bir Roma olan hıristiyan Konstantiniye (İstanbul); en nihayet Konstantin zamanında yeni bir hayat devrine girmiş olan Kudüs. 70 te Titus tarafından tahrip edildikten ve II inci asırda, Hadrian zamanında, ayni mahalde «Aelia Capitolina» kolonisi kurulduktan sonra eski Kudüs, hıristiyanlığın beşiği ve ilk Havarî va'zının verilmiş olduğu mahal olmasına rağmen, ehemmiyetini kaybetmişti. Siyasî bakımdan vilâyetin merkezi Aelia değil, fakat Çesarea idi.

Bu devirde, yukarda isimleri geçen üç merkezde, inşa olunan kiliseler, kürei arz üzerinde hıristiyan dininin kazanmış olduğu zaferin bir sembolü olarak yükseliyorlardı. Hıristiyan kilisesi bir devlet kilisesi olacaktı. Fakat yeni «dünyevî kırallık»telâkkisi, «kırallığı bu dünyada olmıyan» hıristiyanlığın ve yaklaşan dünya sonunun esas telâkkisiyle tam bir tezat teşkil ediyordu (35).

ARİUS MEZHEBİ VE İZNİK KONSİLİ

IV üncü asrın ilk nısfında tehaddüs eden yeni vaziyetlerden dolayı hıristiyanlık, bilhassa dogmatik sahada kendini gösteren, hümmalı bir faaliyet devri geçirdi. Bu dogmatik meselelerle IV üncü asırda yalnız fertler değil- meselâ III üncü asırda Tertullian ve Origen gibi - fakat şayanı dikkat teşkilâta malik birçok partiler uğraştılar.

Konsiller, IV üncü asırda, ahvali adiyeden oldular: bunlar hali münakaşada olan dinî meselelerin halli için yegâne çare addolunuyordu.

Fakat bu IV üncü asır konsillerinin tekâmülünde ruhanî ve cismanî kudret, din ve devlet arasındaki münasebetler için, müteakıp devirlerde son derece büyük bir ehemmiyet kesbedecek olan, yeni bir karakter belirmeğe başlıyor. Konstantinden itibaren devlet dogmatik münakaşalara karışmağa ve bunları istediği gibi idare etmeğe başlıyor. Pekçok hallerde devletin menfaatleri kiliseninkilere daima tevafuk etmiyor.

Uzun müddettenberi şark medeniyetinin başlıca merkezi İskenderiye idi; fikir hayatı burada büyük bir faaliyet gösteriyordu. Prof A. Spasski'ye göre «şarkta, II inci asırdan itibaren, teolojik inkişafın merkezini teşkil etmiş ve itikat ve ilmin yüksek meselelerine karşı göstermiş olduğu alâka hiç bir zaman zayıflamamış olan, hıristiyan âleminde ise hususî bir şöhrete, yani felsefî kilise şöhretine malik bulunan» (36) bu İskenderiye şehrinde yeni akide meselelerinin hararetli münakaşaları mucip olması pek tabiîdir. Konstantin devrinin en mühim «rafızî» doktrini Arius mezhebi (yahut arianizm) oldu. Bu mezhep hakikatte, III üncü asırda, Suriyede Antakya şehrinde vücut bulmuştu; o devrin en münevver insanlarından Lukian burada bir tefsir ve teoloji mektebi tesis eylemişti. Bu mektep, Harnack'a göre, «arianist doktrinin beşiği ve bu mezhebin şefi Lukian tam manasiyle bir Arius olmuştur» (37).

İskenderiyeli bir papas olan Arius, Allahın oğlunun yaratılmış olduğu fikrini ortaya attı. Bu fikir arianizmin esasını teşkil etti. Arius'un doktrini pek çabuk yayıldı. Çesarea piskoposu Evseb ve İzmit (Nikomedia) piskoposu Evseb Arius'un yanında yer aldılar. Fakat Arius taraftarlarının bütün gayretlerine rağmen İskenderiye piskoposu İskender Arius'u aforoz etti. Galeyana gelmiş olan kiliseyi yatıştırmak için mahallî otoriteler tarafından sarfedilen gayretler, ümit edilen neticeyi katiyyen vermediler.

Konstantin Liçinius'a karşı büyük bir zafer kazanmış ve tek başına imparator olmuştu. 324 te İzmite geldi, burada gerek Arius taraftarları ve gerek aleyhtarları tarafından yapılan bir takım şikâyetleri dinledi. İmparator, devleti içinde asude bir kilise bulunmasını arzu ediyor ve bu dogmatik mücadelenin ehemmiyetinin farkına varmıyordu. İskenderiyeli İskender'e ve Arius'a birer mektupla müracaat etti. Bu mektuplarında bunları, barışmaları ve münakaşa etmekle beraber pek iyi geçinen filosofları nümunei imtisal olarak almaları için ikna ediyordu. Bunlar için barışmak kolaydı; çünkü her ikisi de hikmeti rabbaniyeyi ve İsayı tanıyorlardı. Konstantin mesajında «geçirdiğim günlerin sükûnetini, gecelerin istirahatini bana bahşedin. Sakin bir hayatın zevklerini tatmama müsaade edin» (38) diye yazıyordu.

Bu mektubu götürmek için Konstantin, itimat ettiği adamlarından Kordova piskoposu Hosius (Osius) u İskenderiyeye gönderdi. Bu zat mektubu teslim etti, meseleyi mahallinde tetkik etti ve avdetinde imparatora arianizm hareketinin bütün ehemmiyetini bildirdi. Bunun üzerine Konstantin bir konsil toplamağa karar verdi.

İmparator mektuplariyle içtimaa davet edilmiş olan ilk «umumî konsil» (concile oecuménique) 325 te, Bitinyada kâin İznik (Nikaia) şehrinde toplandı. Bu konsile iştirak etmiş olanların tam adedini bilmiyoruz; bununla beraber umumiyetle İznikte toplanmış olan papasların adedinin 318 i bulduğu tahmin ediliyor (39). Ekseriyeti imparatorluğun şark kısımlarından gelen metropolitler teşkil ediyordu. İlerlemiş yaşından dolayı seyyahat edemiyecek bir halde bulunan Roma piskoposu kendi yerine iki papas gönderdi. Burada tetkik olunan meselelerin en mühimmini arianizm mücadelesi teşkil eyledi. İmparator konsile riyaset etti ve münakaşaları bizzat idare eyledi.

İznik konsilinin vesikaları zamanımıza kadar gelmemiştir. Bazıları konsilde zabıt tutulmuş olmasından bile şüphe etmektedirler. Bu konsile dair bildiğimiz şeyler konsil azalarının ve bir kaç müverrihin yazılarına istinat etmektedir (40). Pek şiddetli münakaşalardan sonra konsil Arius'un rafızî mezhebini mahkûm etti ve birtakım tashihler ve ilâveler kabul ettikten sonra Arius doktrininin hilâfına olarak, İsanın «Allahın oğlu olduğunu, fakat babası tarafından halkedilmediğini, babası ile aynı cevherden olduğunu» beyan eden bir «din timsali» (Credo) kabul etti.

İskenderiye başdiakosu Atanas Arius'u müstesna bir gayret ve büyük bir meharetle mağlûp etmişti.

«İznik timsali» birçok arianist piskoposların mazharı kabulü oldu. Arius'un en muannit müritleri ve bizzat Arius

konsilden tardolundular ve hapse atıldılar. Konsil muallâkta bulunan diğer bütün meseleleri halletti; ondan sonra dağıldı. Konsil tarafından bütün cemaatlere yazılmış olan mutantan üslûplu bir mektup kiliseye sulh ve itilâf bahşedilmiş olduğunu ilân etti. Konstantin şöyle yazıyordu: «İblisin aleyhimizde tasarlamış olduğu bütün projeler bu anda kökünden mahvedilmiştir. Ayrılık, ihtilâflar, karışıklıklar, nifakın öldürücü zehiri, tekmil bunlar Cenabı Hakkın isteğiyle hakikatin nuru tarafından mağlûp edilmişlerdir» (41). Arianizmin en iyi mütehassıslarından biri şöyle yazıyor: «Arianizm, kendine parlak bir ati müjdeliyen bir kuvvetle işe başladı, bir kaç sene zarfında şarkta tefevvuk iddiasında bulundu. Fakat kuvveti konsilin huzurunda tezelzüle uğradı ve hıristiyan âleminin bu mezhebi, umumî bir surette, reddeylemesi üzerine, inkıraz buldu..... Arianizm, yeniden canlanma ümidi olmaksızın, tamamile ezilmiş gibi görünüyordu» (42).

Hakikat Konstantinin güzel ümitlerini teyit etmedi. İznik konsili, Arius mezhebini mahkûm etmekle, arianizm mücadelelerine bir nihayet vermediği gibi yeni hareketler ve yeni müşkülâtın husule gelmesine de sebep oldu. Bizzat Konstantinde, arianistler lehinde gayet vazıh bir değişiklik görülüyor. Konsilden bir kaç sene sonra Arius ve en hararetli taraftarları sürgünden geri getirtildiler (43). Arius'un hukukunun yeniden iadesine anî ölümü mâni oldu. Bunların yerine «İznik timsali» nin en namdar müdafileri menfaya gönderildiler. «İznik timsali», inkâr ve mahkûm edilmemekle beraber, kasten unutuldu ve kısmen diğer nazariyeler tarafından istihlâf olundu.

İznik konsili aleyhinde husule gelen bu muannit muhalefetin ne suretle yaratıldığını ve Konstantinin haleti ruhiyesindeki bu değişikliğin hangi sebepten neş'et ettiğini tesbit eylemek çok güçtür. Bu hususta ileri sürülmüş olan muhtelif izahlar, meselâ sarayın tesirleri veyahut samimî ve ailevî rabıtalar ve diğer bir takım hadiseler meyanında, Konstantinin arianizm meselesi hakkında hüküm verildiği esnada, şarkın dinî hislerine vâkıf olmadığı, arianizmin ise şarkın büyük bir kısmında revaç bulmuş olduğu kabul olunabilir.

Dinini garpten almış ve garp yüksek rühbaniyetinin- meselâ Kordova piskoposu Hosius'un - tesiri altında kalmış olan

imparator «İznik timsalini» o yolda tadil ettirdi. Fakat bu, şarka hiç uymuyordu. Konstantin İznik kararlarının kilisenin ekseriyetinin haleti ruhiyesine ve kütlelerin arzularına muhalif olduğunu anladı: bu andan itibaren arianizme meyil etmeğe başladı. Saltanatının son senelerinde arianizm saraya nüfuz etti. İmparatorluğun şark nısfında dahi mevkiini günden güne kuvvetlendirdi. «İznik timsali» taraftarlarının bir çoğu kürsülerini kaybettiler ve menfaya gönderildiler. Arianizmin bu devirde oynamış olduğu hâkim rol âlimler tarafından lâyıkiyle tebarüz ettirilmemiştir: kaynakların azlığı buna sebep olsa gerektir (44).

Herkesin bildiği veçhile, Konstantin, hayatının son senesine kadar, putperest kaldı. Ancak ölüm yatağında, Nikomedyalı Evseb, yani bir arianist tarafından, vaftiz edildi. «Fakat ölürken izhar etmiş olduğu son arzunun, Arius'un meşhur rakibi Atanas'ın menfadan geri getirilmesi olduğuna» Prof. Spasski işaret ediyor (45).

Konstantin oğullarını hıristiyan yapmıştı.

İSTANBULUN TESİSİ

Konstantin saltanatının ehemmiyeti pek büyük olan ikinci hadisesi - hıristiyanlığın resmen tanınmasından sonra - bu hükümdar tarafından yeni bir paytaht tesisi olmuştur. Bu payitaht Boğaziçinin Rumeli sahilinde, Marmaradan uzak olmıyan bir mevkide, Megaranın eski bir müstemlekesi olan Bizansın (Βυζάντιον, Byzantium) üzerinde yükseldi. Eskiler, Konstantinden çok evvel Bizansın işgal ettiği mevkii tebarüz ettirmişlerdi. Avrupa ile Asyanın hududunda bulunan bu mevki, stratejik ve iktısadî ehemmiyetinden dolayı, calibi dikkatti; buradan iki denize, Akdeniz ve Karadenize, hâkim olmak kabildi; bu mahal imparatorluğu Eskiçağların en parlak medeniyet kaynaklarına yaklaştırıyordu.

Bize kadar gelmiş olan vesikalardan istidlâl olunabildiğine göre, M. e. VII inci asrın ilk nısfında Boğaziçinin cenup burnunda, müstakbel Kostantiniyenin karşısında, Kalhedon müstemlekesini tesis edenler Megaralı muhacirler olmuştur. Bir kaç sene sonra bu havaliye gelmiş olan ikinci bir Megara kafilesi, Boğazın cenup burnunun Rumeli sahilinde, Bizans müstemlekesini tesis eyledi: umumiyetle bu ismin

Megaralı muhacir kafilesi reisi Bizas'ın (Βύζας) isminden müştak olduğu kabul olunmaktadır. Bizansın, Kalhedona nazaran, haiz olduğu faideler eskilerin dahi gözünden kaçmamıştı. Grek müverrihi Herodot (M. e. V inci asır) İran generalı Megabaz'ın Bizansa geldikte, Kalhedon ahalisini, önlerinde daha iyi bir yer durduğu halde - yani bir kaç sene sonra Bizansın tesis edildiği yer - gayrı müsait bir mevki intihap ettiklerinden dolayı körlükle itham eylemiş olduğunu nakletmektedir (46). Strabon (VII, 6, fasıl 320) ve Taçitus (Annales XII, 63) tarafından zikrolunan daha muahhar bir an'ane, Megabaz'ın bu ifadesini, pek az tadil edilmiş bir şekilde, «Apollon Pityos»a atfetmekte ve bu kâhinin, şehirlerini nerede bina etmeleri lâzımgeldiğini soran Megaralılara, körler memleketinin karşısında yerleşmelerini bildirmiş olduğunu beyan etmektedir. - Bizans, Med harpleri ve Makedonyalı Filip devrinde, mühim bir rol oynadı. Grek müverrihi Polibyos (M. e. II inci asır) Bizansın siyasî ve bilhassa iktisadî durumunu parlak bir surette tahlil etmektedir; bu müverrih, Yunanistan ile Karadeniz şehirleri arasındaki ticaretin bütün ehemmiyetini takdir etmekte ve hiç bir geminin, Bizans ahalisinin muvafakati olmaksızın, Karadenize girip çıkamadığını ve Bizanslıların insaniyete elzem olan bütün Pontos mahsullerini ellerinde bulundurduklarını yazmaktadır (47).

Roma devletinin bir cumhuriyet olmaktan bilfiil çıkması üzerine imparatorlar, bir çok defalar, payitahtlarını cumhuriyetin merkezi olan Romadan şarka nakletmek fikrinde bulunmuşlardı. Romalı müverrih Sueton (1,79) un şehadetine göre, İulius Çezar İskenderiye, yahut İlion'a (eski Truva) yerleşmeği tasmim etmişti. Milâttan sonraki ilk asırlar imparatorları, askerî seferlerin yahut imparatorluk dahilinde yaptıkları teftiş seyahatlerinin çokluğundan dolayı, sıksık, oldukça uzun zamanlar için, Romayı terkediyorlardı. İkinci asrın sonunda Bizans zalim bir felâkete uğradı: Septim Sever, rakibi Pescennius Niger'i mağlûp ettikten sonra, Niger tarafını iltizam etmiş olan Bizansı müthiş bir tarzda yağma ve hemen kâmilen tahrib ettirdi. - Fakat şark, imparatorları kuvvetli cazibesi altında bulundurmakta devam ediyordu. İmparator Diokletian (284-305), bir çok binalarla

süslemiş olduğu Küçük Asya - Bitinya şehirlerinden Nikomedia'dan (İzmit) bilhassa hoşlandı.

Yeni bir payitaht tesis etmeğe karar veren Konstantin hemen Bizansı intihab etmedi. İhtimal bir müddet için, doğmuş olduğu Naissus (Niş), Serdik (Sofya) ve Tessalonik (Selânik) şehirlerini aklından geçirdi. Fakat Konstantinin dikkat nazarları bilhassa eski Truvanın mevkiine çevrilmişti; buradan, efsaneye göre, Roma devletinin müessisi Eneas İtalya ve Latium yolunu tutmuştu. İmparator bu meşhur mahalli bizzat ziyaret etti. Müstakbel şehrin hudutlarını bizzat çizdi. Bir V inci asır hıristiyan müverrihinin (Sozomen) şehadetine göre, şehir kapıları bitirilmişti ki bir gece, Cenabı Hak Konstantine rüyasında görünmüş ve yeni payitaht için başka bir mahal bulmasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Konstantin kat'î olarak Bizansı intihap eylemiştir. Yüz sene sonra, gemi ile Truva sahillerinden geçen seyyah, denizden, Konstantinin natamam inşaatını halâ görebiliyordu (48).

Bizanz Septim Sever zamanında duçar olduğu tahripten henüz tamamiyle kalkınmamıştı. O devirde Bizans ehemmiyetsiz bir köy hissini veriyor ve Marmaraya doğru uzanan burnun yalnız bir kısmını işgal ediyordu. 324 te ve belki biraz daha sonra (325), Konstantin yeni payitahtın tesisine karar verdi ve şehri binaya başlattı (49). Hıristiyan efsanesi imparatorun, elinde bir âsâ bulunduğu halde, şehrin hudut taşlarını tesbit ettiğini ve yanındakilerin, müstakbel şehrin bu geniş sahası karşısında «Haşmetmeab, ne zaman duracaksınız?» diye sormaları üzerine «önümde yürüyen durduğu zaman» cevabını verdiğini nakletmektedir (50). Bununla Kontantin ilâhî bir kuvvetin adımlarını sevkettiğini söylemek istemişti. İşçi ve inşa malzemesi her taraftan getirtildi. Putperest Roma, Atina, İskenderiye Efes ve Antakyanın en güzel abideleri yeni devlet merkezini süslemek için kullanıldılar. Kırk bin Got askeri (foederati) inşaata iştirak etti. Yeni şehre, kalabalık nüfus celbetmek için, bir takım muhtelif muafiyetler - ticarete, devlet hazinesine ilâh... müteallik - bahşolundu. En nihayet, 330 senesi ilkbaharına doğru, inşaat o kadar ilerledi ki, Konstantin yeni payitahtının açılış merasimini yapmağa karar verebildi. Küşat resmi 11 mayıs 330 da yapıldı ve bu merasimi kırk gün devam eden şenlik ve

eğlenceler takip etti. İşte bu suretle 330 senesi «hıristiyan Konstantiniyenin putperest Bizansı istihlâf ettiğine» şahit oldu(51).

Şehrin, Konstantin devrinde, işgal etmiş olduğu sahayı kat'iyetle tesbit etmek güç bir iştir. Bir şey kat'î görünüyor: o da yeni şehrin büyüklükte eski Bizans tarafından işgal olunan sahayı geçmiş olmasıdır. Elimizde, İstanbulun IV üncü asırdaki nüfusunu sarih olarak tesbite medar olabilecek malûmat yoktur: İhtimal nüfus daha o zamanlar 200000 i geçiyordu (fakat bu bir faraziyeden başka bir şey değildir) (52). Şehri, kara cihetinden, haricî düşmanlara karşı müdafaa etmek için Konstantin, Marmaradan Halice kadar uzanan bir sur inşa ettirdi.

Bir cihan imparatorluğunun merkezi olan eski Bizans bilâhare «Konstantin şehri», yahut «Konstantinopolis» veyahut sadece «Polis» yani «Şehir» (53) tesmiye olunmaya başladı. Payitaht Romanın beledî teşkilâtına nail oldu ve Romada olduğu gibi, ikisi sur haricinde olmak üzere, ondört mıntakaya (*regiones*) ayrıldı.

Konstantin zamanına ait hiç bir abide bize kadar gelmemiştir. Bununla beraber iki defa, Justinian (en mühimmi) ve Leon III tarafından, yeniden bina edilmiş olan Sent-İren kilisesinin ilk yapısı Konstantin devrine çıkmaktadır. Bina bugün dahi mevcut olup «Askerî Müze» olarak kullanılmaktadır. Diğer taraftan Platee muharebesinin hatırasına ithaf edilmiş ve Konstantin tarafından yeni payitahta getirtilip Atmeydanında rekzedilmiş olan «Delfi'nin meşhur yılanlı sütunu» (M. e. V inci asır), bir az bozulmuş olmakla beraber, bugün hâlâ eski yerinde durmaktadır.

Konstantinin her şeyi keşfetmeğe muktedir dehası, eski Bizansın işgal ettiği mevkiin siyasî, iktısadî ve kültürel bakımlardan arzettiği faideleri takdir etmişti. Siyasî bakımdan İstanbul, yahut sık sık tesmiye edildiği veçhile «Yeni Roma» haricî düşmanlara karşı yapılacak bir mücadele için müstesna bir mevkie malik bulunuyordu: Denizden bu şehre taarruz edilemezdi. Kara tarafında ise şehri surlar muhafaza ediyordu. İktisadî bakımdan İstanbul Karadeniz ile Ege ve Akdeniz arasında yapılan bütün ticareti elinde bulunduruyordu. En nihayet, kültür bakımından bu şehir Hellenistik medeniyetinin başlıca merkezlerinin yakınında bulunuyordu: Bu medeniyet, hıristiyanlıkla kaynaşması yüzünden, veçhesini

değiştirmiş ve Bizans medeniyeti adını almış olan bir hıristiyan-grek-şark medeniyetine münkalib olmuştu.

F. I. Uspenski bu hususta şöyle yazıyor: «Yeni payitahtın mevkiinin intihabı, İstanbulun binası ve cihanşümul bir hükûmet merkezinin yaratılması . . . . işte tekmil bunlar Konstantinin siyasî ve idarî dehasının inkâr edilmez kıymetini gösteren hadiselerdir. Neşretmiş olduğu müsamaha fermanı, Konstantinin âlemşümul mahiyetteki değerinin ölçüsü olamaz: Çünkü Konstantin bu şekilde hareket etmemiş olsa idi, haleflerinden birisi nasıl olsa hıristiyanlığa tefevvuk bahşetmek mecburiyetinde kalacaktı. Hıristiyanlık ise bu teahhürden hiç müteessir olmıyacaktı. Fakat, cihanın merkezini İstanbula nakletmekle Konstantin, antik medeniyeti kurtarmış ve aynı zamanda hıristiyanlığın inkişafına müsait bir muhit yaratmıştır»(54).

Konstantinden itibaren İstanbul, imparatorluğun siyasî, dinî, iktısadî ve ahlakî merkezi oluyor.

DİOKLETİAN VE KONSTANTİN ZAMANINDA İMPARATORLUĞUN UZVÎ REFORMLARI

Diokletian ve Konstantinin yapmış oldukları reformlar tetkik edilecek olursa bunların en mühimlerinin: sıkı bir merkeziyet usulünün tesisi, kalabalık bir hükûmet heyetinin yaratılması, mülkî ve askerî kudretin biribirinden ayrılması olduğu görülür. Fakat bunları yeni müesseseler yahut anî değişiklikler olarak telâkki etmemelidir. Roma hükûmeti Avgustus zamanındanberi merkezîleşmeğe başlamıştı.

Romanın kendisinden üstün medeniyetler ihtiva eden ve daha eski hükûmet şekillerine malik bulunan hellenistik şark mıntakalarını ve bilhassa Ptolemelerin idaresinde bulunmuş olan Mısır vilâyetlerini ilhak etmesine muvazi olarak payitahtın yeni fethedilen bu memleketlerin yaşayan âdetlerini ve hellenistik ideallerini tedricî surette istiare etmesi gitmiştir. Büyük İskender devletinin harabeleri üzerinde kurulmuş olan Attalid'lerin Bergama, Selevkîlerin Suriye ve Ptolemelerin Mısır devletlerinin barız vasfı, bilhassa Mısırda kuvvetli ve kökleşmiş bir şekilde görüldüğü veçhile, hükümdarların namütenahî ve ilâhî bir kudrete malik olmaları idi. Mısır ahalisi için bu memleketin fâtihi Avgustus ve halefleri, bunlardan evvel gelmiş olan Ptolemeler gibi, ilâhî cevhere

malik mutlak hükümdarlardı. Bu, Romalıların, Roma cumhuriyet müesseseleri ile kısa bir zamandan beri inkişaf etmiş olan yeni hükûmet şekilleri arasında bir nevi uzlaşma teşkil eden birinci «*Princeps*» ın kudret ve salâhiyeti hakkındaki telâkkilerine tamamiyle zıt bir telâkki idi. Bununla beraber hellenistik şarkın siyasî tesirleri altında imparatorların ilk kudret telâkkisi değişti. «*Princeps*» ler daha ilk zamanlarda şarkı ve şarkın imparatorluk telâkkisini tercih etmeğe başladılar. I inci asırdan itibaren Kaligula, Sueton'a göre, imparator tacını (diadem) kabule amade idi (55); diğer taraftan, mehazlara göre, III üncü asrın ilk nısfında Elagabal sarayında taç giymişti (56); ve III üncü asrın ikinci nısfında Avrelian'ın alenî olarak taç giymiş ve ayni zamanda sikke yazılarının bu imparatora «İlâh» ve «Haşmetmeap» (*Deus Aurelianus Imperator* yahut *Deus et Dominus Aurelianus Augustus*) adını vermiş olduğu malûmdur (57). Roma imparatorluğunda mutlak bir idare tesis eden Avrelian olmuştur.

İmparator kudret ve salâhiyetinin geçirmiş olduğu tekâmülün ilk evvelâ Ptolemeler zamanındaki Mısırı örnek ittihaz ederek, bilâhare Pers ve Sasanîlerin tesiri altında, IV üncü asra doğru tamamlanmış olduğu söylenebilir. Diokletian ve Konstantin monarşi teşkilâtına son şeklini vermek istediler ve bunun için sadece Roma müesseselerinin yerine, Romada Avrelian devrindenberi bilinen hellenistik şarkın örf ve âdetlerini ikame ettiler.

III üncü asrın hercümerç ve askerî anarşi devirleri imparatorluğun dahilî teşkilâtını ihlâl etmiş ve parçalamıştı. Avrelian muvakkat bir müddet için vahdeti tesis etti ve bu sebepten o devrin vesika ve kitabeleri imparatora «İmparatorluğun yeniden müessisi» (*Restitutor Orbis*) adını vermektedirler. Fakat Avrelian'ın ölümünü yeni bir karışıklıklar devri takip etti. İşte bu şartlar altında Diokletian devlet mekanizmasını yeniden kurmağı ve salim bir mecraya ulaştırmağı kendine gaye edindi. Hakikatte büyük bir idarî reformdan başka bir şey yapmadı. Bununla beraber gerek Diokletian, gerek Konstantin devletin dahilî teşkilâtında o kadar büyük bir ehemmiyeti haiz değişiklikler husule getirmişlerdir ki her ikisini, yukarda işaret etmiş olduğumuz veçhile, şarkın kuvvetli tesiri altında doğmuş olan yeni bir monarşi tipinin müessisleri olarak telâkki edebiliriz.

Sık sık Nikomedia (İzmit) da ikamet etmiş ve umumiyetle kendini şarkın cazibesine kaptırmış olan Diokletian şark monarşilerinin birçok hatlarını kabul eyledi. Tam manasiyle müstebit bir hükümdar ve imparatorluk tacını taşıyan bir «imparator - ilâh» oldu. Şarkın debdebesi ve karışık teşrifat usulleri saraya girdiler. Huzura kabullerde tab'alar, haşmetmeaba bakmağa cesaret etmeden önce, imparatorun önünde diz çökmek mecburiyetinde kaldılar. İmparatora müteallik ne varsa «mukaddes» adını aldı: imparatorun şahsı mukaddes, sözleri mukaddes, sarayı mukaddes, hazinesi ilâh... mukaddesti. İmparator, Konstantinden itibaren yeni payitahta nakledilmiş, bilâhare Bizans imparatorluğu hayatını pek karışık bir hale getirecek müthiş masrafları mucip olmuş ve bir çok hile ve entrikaların merkezi haline gelmiş olan kalabalık bir saray heyeti tarafından ihata olundu. İşte bu suretle mutlak idare, Diokletian tarafından, şark despotizmine pek yaklaşan bir şekilde, imparatorluğa ithal edildi ve Bizans imparatorluğu teşkilâtının en karakteristik hususiyetlerinden biri oldu. Pek dağınık olan muazzam monarşinin idaresini kolaylaştırmak için Diokletian «*tetrarhi*» yani «dörtler saltanatı» sistemini tesis eyledi. İmparatorluğun idaresi müsavi kudrete malik iki «Avgust» arasında taksim edildi; bunlardan biri imparatorluğun şark, diğeri ise garp kısmında oturacaktı. Fakat bu iki Avgust, itibarî olarak, bir tek Roma imparatorluğunu idare edeceklerdi. İmparatorluk bir kalmakta devam ediyordu: iki Avgust tayini hükûmetin grek şark ve lâtin garp arasındaki farkı takdir ettiğini ve bu kısımların idaresinin bir tek şahsın kudretinin fevkinde bir iş olduğunu anladığını gösteriyordu. Her Avgust maiyetine bir Çezar almakla mükellefti. Bu zat, Avgust'un istifası veyahut ölümünden sonra, bizzat Avgust olacak ve yeni bir Çezar intihap edecekti. İşte bu suretle imparatorluğu karışıklıklardan ve muhtelif haris şahsiyetlerin taarruz ve hilelerinden kurtaracak ve lejyonların yeni imparatorun intihabında haksız olarak oynadıkları kat'i rolü izale edecek yeni ve sun'î bir nevi sülâle sistemi yaratılmış oluyordu. İlk iki Avgust Diokletian ve Maksimian, ilk iki Çezar ise Galer ve Konstantinin babası Konstans Klor oldular. Diokletian kendisi için merkezi Nikomedia (İzmit) olmak üzere, Asya vilâyetlerini ve Mısırı ayırdı; Maksimian merkezi Mediolanum (Milan) olmak üzere İtalya,

Afrika ve İspanyayı aldı; Galer'in uhdesine Balkan yarımadası vilâyetleri ve bunların civarındaki Tuna vilâyetleri, merkez Sava nehri kenarında Sirmium (bugünkü Metroviç şehri civarında) olmak üzere, verildi. En nihayet Konstans Klor'un payına merkezleri Augusta Treverorum (bugünkü Trier yahut Trèves şehri) ve Eboracum (bugünkü York) olmak üzere Galya ve Britanya düştü. Bu dört şahıs tek ve gayrı kabili taksim bir devletin valileri mesabesinde idiler ve kanunlar bu dört şahıs namına neşrolunuyordu. Bununla beraber bu nazarî müsavata rağmen iki Avgust'tan Diokletian, imparator olmak hasebiyle, diğerlerine gayrı kabili inkâr bir surette tefevvuk ediyordu. Çezarlar ise Avgustların hükmü altında bulunuyorlardı. — Muayyen bir müddet geçtikten sonra Avgustlar istifa edecekler ve vazifelerini Çezarlara devredeceklerdi. Hakikaten 305 te Diokletian ve Maksimian istifa ettiler ve hususî hayata avdet eylediler. Galer ve Konstans Klor Avgust oldular. Fakat bunu takib eden kargaşalıklar, "tetrarhi„ sun'î sistemine pek çabuk nihayet verdiler. Tetrarhi IV üncü asır başlangıcında ortadan kalktı.

Diokletian vilâyetlerin idaresinde büyük değişiklikler vücude getirdi. Bu devirde senatoya tâbi vilâyetlerle imparatora tâbi vilâyetler arasındaki fark ortadan kalktı: Vilâyetlerin kâffesi bundan sonra imparatorun emrine verildi. Adedleri nisbeten az olan eski vilâyetler mesahai sathiyelerinin genişliği ile temayüz ediyorlar ve bunları idare edenlere pek büyük bir kudret bahşediyorlardı. Merkezî hükûmet için son derece vahim tehlikeler ekseriya bundan ileri geliyordu. Buralarda sık sık ihtilâller çıkıyor, ve valiler birçok defalar kendileriyle birleşmiş olan taşra lejyonlarının başında imparatorluk tahtı iddiasında bulunuyorlardı. Fazla geniş vilâyetlerin arzettikleri siyasî tehlikeyi bertaraf etmek isteyen Diokletian bunları parçalamağa karar verdi. Tahta cülusunda mevcud olan 57 vilâyetin yerine 96 ve belki daha fazla vilâyet ikame eyledi.

Mehazların verdikleri gayri kâfi malûmat yüzünden Diokletian tarafından vücude getirilen ve eskilerine nazaran çok daha küçük olan vilâyetlerin tam adedini bilmiyoruz. Bu devir İmparatorluk vilâyet teşkilâtına ait elimizde mevcut başlıca mehaz "*Notitia dignitatum*„ ismini taşıyan ve saray hizmetlerinin, mülkî ve askerî memuriyetlerin resmî bir listesini, vilâyetleri

tasrih etmek suretiyle, ihtiva eden bir vesikadır. Fakat tarihi tesbit edilmemiş olan bu vesika, âlimlerin fikrine göre, V inci asrın başlangıcına aittir(58); binaenaleyh Diokletian'ın halefi tarafından vilâyetlerin idaresinde yapılmış olan bütün değişiklikleri muhtevidir. "*Notitia dignitatum*„ vilâyet adedini 120 olarak göstermektedir. Tarihleri yine meşkûk, fakat daha eski diğer bir takım listeler daha küçük bir vilâyet adedi göstermektedirler. Her ne hal ise, mehazların fena vaziyetinden dolayı, Diokletian reformlarının bir çok teferruatının kâfi derecede aydınlatılmamış olduğunu hatırda bulundurmak lâzımdır.

Diokletian zamanında imparatorluk dört büyük «*prefelik*»ten ibaretti: Her *prefeliğin* başında bir «*pretuar prefesi*» (*praefecti pretorio*) bulunuyordu. Bu prefelikler «*dioçes*»lere ayrılmışlardı: en eski listelerden biri olan Verona listesi bunların adedini 12 olarak göstermektedir. Her dioçes muayyen bir miktar vilâyete taksim edilmişti.

Tehaddüs edecek herhangi bir müşkülâta karşı kudretini daha iyi garanti edebilmek için Diokletian mülkî ve askerî kudret biribirinden tamamiyle ayırdı. Bundan sonra valiler yalnız idarî ve adlî işlerle meşgul olacaklardı. Diokletian'ın vilâyet reformları, neticelerini bilhassa İtalyada gösterdiler. İtalya, evvelce işgal etmiş olduğu hâkim mevkiden basit bir vilâyet derekesine düştü.

Bu kabîl bir reform kalabalık bir hükûmet heyetine ihtiyaç gösteriyordu. Son derece karışık bürokratik bir sistem vücude getirildi. Bu sistem bir çok memuriyetler, gayet mütenevvi ünvanlar ve sıkı bir mertebe silsilesi ihtiva ediyordu.

Konstantin, Diokletian tarafından başlanmış olan reform işini, tabir caizse, inkişaf ettirdi ve tamamladı.

İşte bu suretle Diokletian ve Konstantin reformlarının en karakteristik vasıfları imparatorun mutlak kudretinin teessüsü, mülkî ve askerî idarenin biribirinden tamamiyle ayrılması ve bunun neticesinde kalabalık bir hükûmet heyetinin yaratılması oldu. Bizans devrinde birinci nokta, yani hükümdarın mutlak kudreti baki kaldı; ikinci nokta ise derin bir değişikliğe uğradı ve mülkî ve askerî kudret tedricî surette aynı ellerde temerküz etti. Fakat kalabalık hükûmet heyeti Bizansa geçti ve burada bizzat hizmetlerde, mansıblarda ve bunların ünvanlarında bazı mühim tadilâta uğramakla bera-

ber, imparatorluğun son zamanlarına kadar baki kaldı. Memuriyetler ve ünvanların büyük bir kısmı lâtinceden grekce oldular; bir çokları sadece fahrî olarak kullanıldılar, ve müteakıp devirlerde bir çok yenileri yaratıldı.

IV üncü asır imparatorluk tarihinin son derece mühim hâdisesi barbarların ve bilhassa Germenlerin (Got) tedricî surette imparatorluğa hulûlüdür; fakat bu meseleden aşağıda, IV üncü asrı tamamile kavradıktan sonra, bahsedeceğiz.

Konstantin 337 de öldü. Faaliyeti, ender tesadüf edilir medh ve senalarla takdis edilmiştir. Müverrih Evtrop'a (IV üncü asır) göre Roma senatosu imparatoru ilâh mertebesine çıkardı (59). Tarih kendisine «Büyük» ünvanını vermiş, kilise kendisini havarîlere müsavi bir aziz yapmıştır.

«İstanbul sarayına vazolunan labarum hıristiyan imparatorluğu müessisinin dinine şehadet etmek üzere burada kaldı. Milan programı ise imparatorun siyasî dehasının bir vasiyetnamesi oldu» (60).

XIX uncu asır İngiliz âlimlerinden biri şu mütalâada bulunuyor: "Konstantini Yenizamanların büyük adamlarından biri ile mukayese etmek icabettikte bu hükümdarın Napolyondan ziyade Büyük Petroya benzediği kabul olunabilir„ (61).

Çezare'li Evseb *«Konstantinin medhiyesi»* nde, muzaffer hıristiyanlığın, İblisin yarattığı şeylere, yani sahte ilâhlara bir nihayet vermesi üzerine putperest devletlerin mahvolduklarını yazmaktadır. «Tekmil beşeriyet için bir tek Allah kabul olundu. Aynı zamanda cihanşümûl bir kuvvet, Roma imparatorluğu, kalkındı ve inkişaf eyledi. Tam aynı zamanda, aynı Allahın katî bir işareti üzerine iki iyilik kaynağı, Roma devleti ve hıristiyan dindarlığı doktrini, insaniyetin iyiliği için birden fışkırdı... Aynı noktadan çıkmış olan iki büyük kudret, bir tek hükümdarın âsâsı altında bulunan Roma imparatorluğu ve hıristiyan dini, biribirine zıd bütün unsurları tahakküm altına aldılar ve bunları yekdiğerile barıştırdılar» (62).

BÜYÜK KONSTANTİNDEN VI INCI ASRIN BAŞLANGICINA KADAR GELMİŞ OLAN İMPARATORLAR

Konstantinin ölümünden sonra üç oğlu Konstantin, Konstans ve Konstan «Avgust» ünvanını aldılar ve imparatorluğun idaresini aralarında paylaştılar. Fakat az bir müddet sonra üç imparator arasında bir ihtilâf başgösterdi: Bunlardan ikisi mücadele esnasında öldüler: Konstantin 340 da ve Konstan 350 de. Bu suretle Konstans imparatorluğun yegâne hâkimi oldu ve 361 e kadar saltanat sürdü. Konstans'ın çocuğu olmadı; bundan dolayı, kardeşlerinin ölümünden sonra, veraset meselesi derin endişesini mucib oldu. Kendi emrile idam edilmiş olan aile erkânından yalnız iki yeğeni hayatta kalmışlardı: Gallus ve Julian; bunlar payıtahttan uzak bulunduruluyorlardı. Bununla beraber, sülâlesine tahtı temin etmek kaygusunda olan Konstans, Gallus'u Çezar ilân eyledi. Fakat Gallus imparatorun şüphelerini tahrik etti ve 354 de katledildi.

İşte vaziyet bu merkezde iken Gallus'un kardeşi Julian Konstans'ın sarayına davet edildi ve Çezar nasbolundu (355) ve Konstans'ın kızkardeşi Helen ile evlendi. Julian'ın gayet kısa saltanatından sonra (361-363) Büyük Konstantin sülâlesi sona erdi. Julian'ı, ordu tarafından Avgust ilân edilmiş olan muhafız alayı kumandanı Jovian'ın yine kısa saltanatı takib etti (363-364). Jovian'ın ölümünden sonra Valentinian I (364 375) imparator seçildi ve hemen bunun akebinde, askerleri tarafından kardeşi Valens'i Avgust ve saltanat şeriki olarak kabul etmeğe icbar edildi (364-378). Valentinian garbı idare etti ve şarkı Valens' e tevdi eyledi. Garbte Valentinian'a oğlu Gratian halef oldu (375-383). Fakat ordu aynı zamanda, o esnada dört yaşında bulunan Gratian'ın kardeşi Valentinian II yi Avgust ilân etti (375-392). Valens'in ölümünden sonra (378) Gratian Teodos'u Avgust mertebesine yükseltti ve kendisine imparatorluğun şark kısmının *(pars orientalis)* ve İllirikum' un büyük bir kısmının idaresini tevdi etti. «Uzak garb» ten neşet etmiş olan Teodos (kendisi İspanyol idi) 450 senesine kadar, yani genç Teodos'un ölümüne kadar, tahtı işgal etmiş olan sülâlenin ilk imparatoru oldu.

Bir Bizans İmparatoriçesi (Zenon'un, bilâhare Anastas'ın karısı Ariadne?)

Floransada Museo Nazionale (Bargello) de bulunan bir fildişi levha

Teodos'un ölümünden sonra, iki oğlu Arkadius ve Honorius devletin idaresini aralarında taksim ettiler: Arkadius şarkta, Honorius ise garbte saltanat sürdü. Arkadius ve Honorius zamanında devletin vahdeti muhafaza olundu; nitekim daha önceleri Valens ve Valentinian I in veyahut Teodos, Gratian ve Valentinian II nin müşterek saltanatları zamanında dahi kudretin taksimi imparatorluğun vahdetini bozmamıştı: Bu devirde iki imparator, fakat bir imparatorluk mevcuttu. Muasırlar vaziyeti tamamiyle bu noktadan görmüşlerdir. V inci asır müverrihlerinden Oros *"Putperestlere karşı yazılmış tarih„* adlı eserinde şöyle yazıyor: «Arkadius ve Honorius imparatorluğu müşterek olarak idare etmeğe başladılar; yalnız oturdukları yerleri ayırdılar» (63).

395 den 518 e kadar imparatorluğun şark kısmında hüküm sürmüş olan imparatorlar şunlardır: İlk evvelâ tahtı Büyük Teodos neslinden gelen kol işgal etti: Bir Germen şefinin kızı Evdokia ile evlenmiş olan oğlu Arkadius (395-408); bundan sonra Atinalı bir filozofun kızı olan ve Evdokia ismi altında vaftiz edilen Atenais ile evlenen Arkadius'un oğlu genç Teodos (408-450). Teodos II nin ölümünden sonra kızkardeşi Pulkeria Trak neslinden Marçian ile evlendi ve Marçian imparator oldu (450-475). Bu suretle 450 de, Teodos'un İspanyol sülâlesinin erkek kolu nihayete erdi. Marçian'ın ölümünden sonra bir "askerî tribun„ olan ve Trakya, yahud «Dacia in Illyricum» dan, yani İllirya prefeliğinden neş'et eden Leon I (457-474) imparator intihap edildi. İzavriyalı Zenon ile evlenmiş olan Leon I in kızı Ariadne'nin Leon isminde bir çocuğu oldu; bu çocuk büyük babası öldükte, altı yaşında imparator oldu (474), fakat Küçük Asyada Toros dağlarında oturan vahşî İzavriya kabîlelerine mensup olan babası Zenon'u kendisine saltanat şeriki intihap etmeğe muvaffak olduktan bir kaç ay sonra öldü. Bu Leon tarihde Genç Leon II olarak tanınmaktadır. Babası Zenon 474 ten 491 e kadar saltanat sürdü. Ölümünden sonra karısı Ariadne «silentiarius» (64) lardan İlliryada (bugünkü Arnavudluk) kâin Dirrakium'da (bugünkü Durazzo) doğmuş olan ihtiyar Anastas ile evlendi. Anastas Zenon'un ölümü üzerine, 491 de imparator ilân edildi (Anastas I, 491-518).

İmparatorların bu listesi, Konstantinin ölümünden milâttan sonra 518 senesine kadar, İstanbul tahtının: ilk evvelâ Konstantinin yahut daha doğrusu Balkan yarım adasında romalılaşmış bir barbar kabîlesine mensup olması muhtemel olan babası Konstans Klor'un dardaniyen sülâlesi; ondan sonra birtakım Romalılar; Jovian ve Valentinian I ailesi; ondan sonra Büyük Teodos'un İspanyol sülâlesinin üç mümessili; en nihayet tesadüfî bir surette imparatorluk makamına çıkmış olan muhtelif kabîlelere mensup Traklar, İzavriyalılar ve bir İlliryalı (ihtimal Arnavud) tarafından işgal edilmiş olduğunu göstermektedir. Tekmil bu devir zarfında taht hiçbir Grek tarafından işgal olunmamıştır.

KONSTANTİNİN HALEFLERİ
KONSTANS (337-361)

Büyük Konstantinin oğulları Konstantin II, Konstans ve Konstan babalarının ölümünden sonra, Avgust ünvaniyle imparatorluğu müştereken idare etmeğe başladılar. Fakat Konstantinin üç halefi arasında mevcut münaferet, İranlılara ve Germenlere karşı yapılan felâketâmiz bir harbin tesiri altında, had bir şekil aldı. Ve üç kardeş arasındaki ayrılık yalnız siyasî meselelerde değil, fakat dinî sahada dahi patlak verdi. Konstantin ve Konstan'ın İzniklilerin taraftarı olmalarına mukabil, babasının son senelerindeki dinî haleti ruhiyeyi temadi ve tekemmül ettiren Konstans, Arius taraftarı olduğunu alenen ilân eyledi. Müteakıp senelerdeki dahilî harblerde, ilk evvelâ Konstantin II ve bir kaç sene sonra Konstan maktulen öldüler. En nihayet Konstans tek başına imparator oldu.

Arianizmin mutekit bir taraftarı olan Konstans, zamanı saltanatında birçok tahdidata uğramış olan putperestliğin aleyhine olarak, devamlı surette bir arianist siyaset takip etti. Konstans'ın emirnamelerinden birisi şu beyanatta bulunuyor: «Batıl itikatlara bir nihayet verilsin ve kurban kesme cinneti ortadan kaldırılsın!» (65). Fakat putperest mabetler şehir surlarının dışında, oldukları gibi duruyorlardı. Birkaç sene sonra putperest mabetlerin kapatılmasını bildiren bir emirname neşredildi: Bu mabetlere girmek ve tekmil imparatorluğun herhangi bir mahal yahut şehrinde kurban

kesmek menediliyordu; aksi harekette bulunacaklar idam edilecek, mal ve mülkleri müsadere olunacaktı. Diğer bir emirnamede putlar için kurban kesen veyahut bunlara tapan herhangi bir şahsın ölüm cezasına çarpılacağını okuyoruz (66). Konstans, cülûsunun yirminci senei devriyesini tesit etmek için ilk defa olarak Romaya gittikte, refakatinde putperest kalmış bir çok senatör bulunduğu halde, eski zamanlara ait bir çok âbidatı ziyaret ettikten sonra putperestlik için, Romanın maziye karışmış bütün büyüklüğünü temsil eden zafer ilâhesi mezbahının senatodan kaldırılmasını emretti. Bu hâdise bütün putperestler üzerinde derin bir tesir yaptı. Bunlar dinlerinin son günleri gelmiş olduğunu hissettiler. Konstans zamanında ruhbaniyetin muafiyet ve imtiyazları daha fazla arttırıldı. Piskoposlar sivil mahkemeler karşısında tamamiyle müstakil bir mevkie sahip oldular.

Fakat, putperestliğe karşı alınan bu şiddetli tedbirlere rağmen bu din, kendi kuvveti ile değil, fakat hükûmet nezdinde gördüğü muayyen bir himaye sayesinde, yaşamakta devam ediyordu: Konstans Romadaki «Vestal» lere ve resmî papaslara dokunmamıştı. Fermanlarından birinde Afrika için bir papas (*sacerdos*) intihabını emretmektedir. Kendisi, saltanatının sonuna kadar «Pontifex Maximus» ünvanını taşıdı.

Fakat umumî olarak, Konstans zamanında, hıristiyanlığın - vakıa arianist bir şekilde - inkişaf etmesi ve kuvvetlenmesine mukabil putperestlik birtakım tahdit edici muamelelere maruz kaldı.

Konstans'ın muannidane takip ettiği arianizm siyaseti bu imparator ile İznik taraftarları arasında bir takım ihtilâflar çıkmasına sebep oldu. Konstans ile İznik mukarreratının meşhur müdafii İskenderiyeli Atanas arasındaki uzun mücadele büyük şiddetiyle temayüz etti. Konstans 361 de öldükte, ne İznik taraftarları ve ne de putperestler imparatorun arkasından samimî göz yaşları dökebildiler. Putperestler, putperestliğin halis taraftarı olan Julian'ın tahta cülûsuna sevindiler. Ortodoks partisinde Konstans'ın ölümünün tevlit ettiği hissiyata gelince bunlar hakkında Mağfur Hiyeronimus'un atideki sözleri sayesinde bir hüküm verilebilir: «Cenabıhak uyanıyor, fırtınaya tahakküm ediyor. Hayvan öldükten sonra sükûnet yeniden doğuyor» (67).

İranîlere karşı yaptığı bir sefer esnasında, Kilikyada, ölen Konstans'ın mutantan cenaze merasimi, yeni imparator Julian'ın huzuru ile, Büyük Konstantin tarafından bina edilmiş olan Havarîler kilisesinde icra kılındı. Senato müteveffa imparatoru ilâhlar mertebesine çıkardı.

JULİAN APOSTAT (361-363)

Julian'ın ismine, imparatorluk dahilinde putperestliğin yeniden teşkili için yapılmış son bir teşebbüs çözülmez surette bağlıdır.

Julian'ın şahsiyeti son derece enteresandır: uzun müddetten beri âlim ve ediblerin nazarı dikkatini celbetmiş ve bugün dahi bunları teshir etmekte bulunmuştur. Julian hakkında pek çok şey yazılmıştır. Julian'ın bizzat telif etmiş olduğu eserler zamanımıza kadar gelmiş olup hakkında bir hüküm vermek hususunda emsalsiz vesikalar teşkil etmektedirler. Julian'a dair telifatta bulunmuş olanların başlıca gayesi, eserinin hakkaniyetine ve muvaffakıyetine iman etmiş ve IV üncü asrın ikinci nısfında, putperestliği yeniden ihya etmek ve yaşatmak ve bu dini imparatorluğun ruhanî hayatına esas ittihaz etmek hülyasında bulunmuş olan bu âteşîn «Hellen»i anlamak ve izah etmek olmuştur.

Julian gayet iyi bir tahsil gördü. Genç yaşında ebeveynini kaybetti ve annesini tanımadı: Bu kadın Julian'ın doğumundan birkaç ay sonra vefat etmişti. Julian'ın annesine Homer ve Hesiod'un şiirlerini tedris etmiş olan grek edebiyatı ve felsefesine vâkıf İskit neslinden hadımağası Mardonius prensin mürebbiliğine tayin edildi. Mardonius bir taraftan genç Julian'a antik edebiyata dair ders veriyor, diğer taraftan ise evvelâ Nikomedia, bilâhare İstanbul piskoposu olan mutekit arianistlerden Evsep ve refakatinde bulunan kilise mensubini, Julian'ın Mukaddes Kitap ile ünsiyet peyda etmesi için çalışıyorlardı. İşte bu suretle Julian, bir müverrihin yazmış olduğu gibi, dimağında biribiriyle temas etmeksizin yan yana yer alan iki muhtelif terbiye görmüştü (68). Julian vaftiz olundu. Sonraları bu devreyi, kendisi için unutulması lâzım bir kâbus gibi hatırlamıştır. Julian'ın gençliği uzun bir korku içinde geçti: Konstans bu prensi kendisi için muhtemel bir rakip addediyor ve Julian'ın haris emellerinden şüpheleniyordu; bazan bu prensi taşrada bir nevi sürgün olarak yaşatıyor, bazan ise payitahta celbedüp gözlerinin önünde bulunduruyordu. Julian, akrabalarından birçoğunun Konstans'ın emriyle katledilmiş olduğunu bilmiyor değildi; hergün kendi hayatı için endişeye düşüyordu. Kapadokyada bir çok seneler mecburî ikamet eden ve bu ikameti esnasında ve kendisine refakat etmiş olan Mardonius'un nezareti altında, eski muharrirleri tetkike devam eyleyen ve ihtimal bu zamanlar Tevrat ve İncil hakkında derin malûmat edinen Julian, Konstans tarafından, tahsilini ikmal etmek için evvelâ İstanbula, bilâhare Nikomedia'ya (İzmit) gönderildi. Burada bulunduğu esnada, ilk defa olarak, kendisinde putperestliğe karşı bir temayül hissetti.

O devirde Nikomedia'da, zamanının en iyi hatibi ve hellenizmin otantik bir mümesili olan Libanius ders veriyordu. Libanius istihkar ettiği lâtin lisanını bilmiyor ve bilmek te istemiyordu. Hıristiyanlığı istihfaf ediyor ve her şeyin hikmetini yalnız "hellenizm„ de aramak istiyordu. Libanius'un putperestliğe karşı duyduğu aşk ve muhabbet hududsuzdu. Verdiği konferanslar Nikomedia'da büyük bir rağbete mazhar oluyordu. Konstans, Julian'ı buraya gönderdiği esnada, Libanius'un âteşîn nutuklarının genç şakirt üzerinde silinmez intibalar bırakabileceğini ihtimal düşünmüştür; Julian'ı meşhur hatibin derslerine devamdan mennetti. Julian imparatorun yasağını alenen ihlâl etmedi. Fakat Libanius'un eserlerini tetkik etti, talebeleri vasıtasiyle bu âlimin derslerine vukuf peyda eyledi ve Libanius'un ifade tarzı ve üslûbunu o derece benimsedi ki müteakıp devirlerde Libanius'un bir talebesi olarak telâkki olunabildi. Julian Nikomedia'da «neo-platonizm» gizli doktrinine meftun olmağa başladı. Bu devirde bu doktrin, muayyen büyü formülleri kullanmak suretiyle, müstakbel hayatı keşfetmek ve ölüleri diriltmek — yalnız insanları değil, fakat ilâhları dahi (theurgia=ϑεουργία) — kudretini haiz bir doktrin olarak ortaya çıkmıştı. Efesli filozof ve âlim Maksim bu sahada Julian'a büyük tesirlerde bulundu.

Julian, Konstans'ın emriyle kardeşinin idam edildiği tehlikeli devri atlattıktan sonra, hesap vermek üzere Milân mahkemesine davet edildi ve bundan sonra Yunanistana,

Atinaya, sürüldü. Muhteşem mazisiyle meşhur olan bu şehir, Konstans zamanında, oldukça sönük bir köy manzarası arzediyordu. Buna rağmen meşhur bir putperest mektep burada, geçmiş asırların hatırasını temadi ettiriyordu. Julian Atinadaki ikametinden büyük faideler temin etti. Mektuplarından birinde «Attik nutuklarını... bahçelerini, Atina civarını, mersin ağaçlariyle tahdit edilmiş caddeleri ve Sokratın mütevazı evini sevinçle hatırladığını» (69) beyan etmektedir. Atinadaki ikameti esnasında, Julian müverrihlerin ekserisine göre, hiyerofant (69a) tarafından Elesvis misterlerine ithal edilmiştir. Boissier'ye göre bu hâdise yeni mühtedi için bir nevi vaftiz olmuştur (70). Bununla beraber bugün bazı âlimlerin Julian'ın Elesvis mezhebine sülûk ettiğinde tereddüt ettiklerini kaydetmek lâzımdır (71).

355 te Konstans Julian'ı Çezar ilân etti, kız kardeşi Helen ile evlendirdi ve lejyonlara kumanda etmek üzere Galyaya gönderdi. Burada memleketi yıkup yakan, şehirleri tahrip eden ve ahaliyi kılıçtan geçiren Germen müstevlîlerine karşı, pek müşkül şartlar altında, kanlı bir mücadele icra olunuyordu. Julian kendisine tevdi olunan Galyayı kurtarmak nankör vazifesini şerefli bir surette başardı ve Germenleri Argentoratum (Strasburg) civarında kanlı bir hezimete uğrattı. Julian'ın Galyada oturmuş olduğu başlıca şehir Lütetia olmuştur (*Lutetia Parisiorum*: sonraki Paris). Lütetia o zamanlar Sen nehrinin ortasında olup zamanımıza kadar «Cité» (*Civitas*) adını muhafaza etmiş ve tahta köprülerle nehrin iki sahiline birleştirilmiş olan bir ada üzerinde kâin küçük bir şehirdi. O devirde dahi bir çok ev ve bahçelerin bulunduğu Sen nehrinin sol sahilinde, ihtimal Konstans Klor tarafından bina edilmiş bir saray mevcuttu. Bu sarayın bakiyelerini bugün «Cluny» müzesinin yanında görmek kabildir. Julian ikametgâh olarak bu sarayı intihap etti. Kendisi Lütetia'yı seviyordu ve daha sonraları yazmış olduğu eserlerinden birinde «Sevgili Lütetia» sında (72) geçirmiş olduğu kışı hatırladığını beyan etmektedir.

Germenler Ren'in öte tarafına atıldılar. Julian bu hususta şöyle yazıyor: «Daha henüz Çezar olduğum zamanlar üç defa Ren'i geçtim. Ren'in öte tarafında oturan barbarlardan 20,000 kişi rehin aldım... İlâhların yardımiyle, miktarı

kırkı bulan tekmil şehirlerini zaptettim...» (73). Ordusunda Julian, büyük bir muhabbet ve teveccühe malik bulunuyordu.

Konstans, Julian'ın muvaffakıyetlerini ademi itimat ve hasetle takip ediyordu. İranîlere karşı sefere gideceği esnada Julian'dan, Galyadan yardımcı lejyonlar göndermesini istedi. Galya lejyonları ayaklandılar ve Julian'ı, bir kalkan üzerinde yukarı kaldırdıktan sonra, «Avgust» ilân ettiler. Yeni Avgust Konstans'tan bu emri vakii tanımasını talep etti. Konstans bunu reddetti. Dahilî bir harp patlamak üzere idi. Fakat bu esnada Konstans öldü. 361 de Julian, tekmil imparatorlukta, imparator ilân edildi. Konstans taraftarları ve maiyeti yeni imparator tarafından zalimane itisaflara maruz bırakdılar ve ağır cezalara çarpıldılar.

Putperestliğin mutekit taraftarı olan Julian, Konstans'ın ölümüne kadar, dinî fikirlerini gizlemek mecburiyetinde kalmıştı. Mutlak hâkim olduktan sonra, en büyük arzusunu tatbik mevkiine koymak istedi: Putperestliği yeniden teşkil etmek. Tahta cülûsunun ilk haftalarında, Julian bu hususa dair bir emirname neşreyledi. Müverrih Ammianus Marçellinus bu vahim andan şöyle bahsetmektedir:

«Julian küçük yaşından beri, kendisinde ilâhlara karşı en canlı bir temayül hissetmişti; büyüdüğü nisbette eski dini yeniden tesis etmek arzusu ile daha fazla yanup kavrulmuştu. Bununla beraber korku yüzünden putperestlik âyinlerini en büyük bir mahremiyet içinde icra ediyordu. Fakat Julian, korkusunun âmilinin ortadan kalkmasiyle istediği gibi hareket etmek imkânını elde ettiğini gördükte, gizli fikirlerini ortaya koydu ve açık ve kat'î bir emirname ile mabetlerin açılmasını ve ilâhlara kurbanlar kesilmesini emretti» (74).

Bu emirname hiç bir kimsenin hayretini mucip olmadı. Julian'ın putperestliğe olan meylini herkes biliyordu. Putperestlerin sevinci pek büyük oldu; bunlar için dinlerinin yeniden ihdası, yalnız hürriyete değil, fakat zafere delâlet ediyordu.

Julian'ın emirnamesi, imparatorluğun her tarafında, ayni tarzda, tatbik olunmadı: garp kısmında şark kısmından daha fazla putperest vardı.

Julian zamanında İstanbulda bir tek putperest mabet kalmamıştı. Kısa bir müddet zarfında yeni mabetler inşa

cizgiliforum

etmek ise imkânsızdı. Julian ihtimal, menş'einde gezinti ve konferanslara tahsis edilmiş ve Konstantin zamanından beri bir "Fortuna„ (yani kısmet ilâhesi) heykeliyle tezyin edilmiş olan şehrin başlıca bazilikinde, mutantan surette kurban kestirdi. Kilise muharrirlerinden Sozomen'in şehadetine göre, bu merasim esnasında şöyle bir vak'a tehaddüs etti: Bir çocuk tarafından gezdirilen kör bir ihtiyar imparatora yaklaşmış ve hükümdarın yüzüne dinsiz, dönme ve imansız bir adam olduğunu haykırmıştır. Bunun üzerine Julian şu mukabelede bulunmuştur: «Sen bir körsün; Galile'deki allahın her halde sana rüyeti bahşedecek değildir». İhtiyar ise şöyle bir cevap vermişti: «Beni gözlerimden mahrum ettiği için Allaha hamd ederim, bu sayede dinsizliğini görmeme mâni oldu». Julian bu hakaretâmiz sözlere mukabelede bulunmamış ve kurban merasimine devam etmişti (75).

Putperestliği yeniden ihdas etmek arzusunda bulunan Julian bu dinin eski dış şekilleriyle yeniden diriltilmesinin imkânsız olduğunu anladı. Hıristiyanlık kilisesi ile mücadele etmeğe muktedir bir kuvvet yaratmak için putperestliği yeniden teşkilâtlandırmak, ıslah etmek lâzımdı. Bunun için imparator, iyi bildiği hıristiyanlık teşkilâtından bazı hususları almağa karar verdi. Putperest rühbaniyeti hıristiyan kilisesindeki mertebeler silsilesine göre teşkilâtlandırdı. Putperest mabetlerin içleri, hıristiyan mabetlerine imtisalen, süslendi. Bu devirde mabetlerde müsahabeler yapıldığı ve hellenizm hikmetinden bâhis kitaplar okunduğu anlaşılıyor (hıristiyan kilisesindeki va'ızları karşılaştırınız); putperest âyinlerine ilâhîler ithal olundu; rahiplerden kusursuz bir hayat istenildi; iyilik teşvik gördü. Dinî vazifelerini lâyıkiyle ifa etmiyenler aforoz edilmek, tövbe ve istiğfara ilâh... tâbi tutulmakla tahdit edildiler. Hulâsa olarak, yeniden ihdas edilmiş olan hıristiyanlığı canlandırmak, muhite intıbak ettirmek ve yaşatmak için Julian, bütün ruhu ile istikrah ettiği bir kaynağa rücu etti.

İlâh mezbahlarına götürülen kurbanlık hayvanların adedi o kadar fazlalaştı ki, bunlarla bizzat putperestler dahi alay etmeğe başladılar. — İmparator bizzat kurban kesme merasimlerinde faal bir rol oynadı. Ehemmiyetsiz işleri görmekten çekinmiyordu. Libanius'a göre, mezbahın etrafında koşar, ateşi yakar, bıçak kullanmasını bilir, kuşları boğazlardı ve bunların barsakları kendisi için bir sır teşkil etmezdi (76). Merasimlerde kesilen hayvan hekatombları (76a) vaktiyle diğer bir imparator, filosof Mark Avrel hakkında söylenmiş olan bir hicviyenin yeniden meydana çıkmasına sebep oldu: «Beyaz öküzler Markus Çezar'ı selâmlarlar. Yeniden muzaffer olarak avdet ederse biz mahvolacağız.„ (77).

Putperestliğin bu zahirî zaferi imparatorluk dahilinde yaşıyan hıristiyanların vaziyeti üzerinde müessir oldu. İlk evvelâ hıristiyanlık vahim tehlikelere maruz kalmıyacak gibi göründü. Julian hıristiyanlıkta vücut bulmuş olan muhtelif tarikatlerin mümessillerini, müritleriyle birlikte, sarayına davet etti ve bunlara dahilî harplere artık bir nihayet verilmiş olduğunu ve herkesin kendi itikadına göre, hiçbir tazyik ve tehlikeye maruz kalmaksızın, hareket edebileceğini beyan etti. İşte bu suretle Julian saltanatının ilk icraatından biri, müsamaha beyannamesi oldu. — Bazan, hıristiyanlar imparatorun huzurunda kavgalarına yeniden başlıyorlardı. O zaman Julian, Mark Avrel'in sözlerini tekrarlıyarak şöyle diyordu: «Almanlar ve Frankların beni dinlemiş oldukları gibi siz de beni dinleyin!» (78). Bir müddet sonra neşrolunan bir emirname ile Konstans tarafından sürülmüş olan piskoposlar, hangi dinî fikirde olurlarsa olsunlar, menfadan geri çağırıldılar ve müsadere edilmiş olan mülklerine tekrar sahip oldular.

Fakat Julian tarafından geri çağırılmış olan rühbaniyet a-aları biribiriyle barışamıyacak gibi görünen muhtelif dinî cereyanlara mensuptular. Bunlar yanyana sulh ve sükûn içinde yaşıyamadılar ve tekrar şiddetli kavgalarına başladılar. Julian'ın ihtimal beklediği de bu idi. Zahirî bir serbestî vermekle hıristiyanların haleti ruhiyesine tamamiyle vâkıf olduğunu göstermişti. Bunların kilisesinde kavgaların hemen yeniden başlıyacağına ve bu suretle parçalanacak olan kilisenin kendisi için ciddî hiçbir tehlike arzetmiyeceğine emindi. Aynı zamanda Julian, hıristiyanlığı inkâra muvafakat edecek olan hıristiyanlara büyük menfaatler vadetti. Mezhep değiştirenlerin miktarı oldukça büyük oldu. Sen Jerôm, Julian'ın bu hattı hareketini "hıristiyanları kurban merasimine iştirake zorlamaktan ziyade sürükliyen tatlı bir itisaf„ (79) tesmiye etmiştir.

cizgiliforum
cizgiliforum

Bununla beraber hıristiyanlar, tedricî surette devlet idaresinden ve ordudan uzaklaştırılıyordu. Bunların yerine putperestler tayin olunuyordu. Ordularda sancak olarak kullanılan Konstantin'in meşhur «labarum» u imha edildi ve ordu bayraklarının üzerinde parlıyan haçlar putperest işaretleri tarafından istihlâf olundu.

Fakat hıristiyanlığa en müessir darbeyi vuran tedrisatta yapılan reform oldu. Birinci emirname, imparatorluğun başlıca şehirlerindeki hocaların tayinine aitti. Namzetler şehirler tarafından intihap olunacaktı; fakat bu intihapların tasdikı imparatora aitti. Bu suretle imparator istemediği hocaları kabul etmiyebilirdi. Daha evvelleri ise hocaların tayini münhasıran şehirlere aitti. Julian'ın mektuplarında bize kadar gelmiş olan ikinci emirname daha mühimdi. Bunda şöyle yazılı idi: «Hocalık mesleğine girmek istiyenlerin hüsnühal sahibi olmaları ve kalplerinde devletin fikirlerine mugayir fikirler beslememeleri lâzımdır» (80). «Devletin fikirlerine uygun fikirler» tabiriyle tabiî olarak bizzat imparatorun putperest fikri kastedilmiştir. Emirname Homer, Hesiod, Demosten, Herodot ve diğer antik muharrirleri izah edenlerin, bu muharrirlerin tapmış oldukları ilâhları inkâr eylemelerinin gülünç olduğunu beyan etmektedir. Julian, emirnamesinde şöyle diyor: «Hocaların intihabına iki yol bırakıyorum: Ya tehlikeli buldukları bir şeyi hiç okutmasınlar veyahut derslerine devam etmek istedikleri takdirde, tefsir ve ayni zamanda ilâhlar muvacehesinde dinsizlik, cinnet ve hatada bulunmakla itham ettikleri Homer, Hesiod veyahut diğer herhangi bir muharririn hiç te böyle olmadığını talebelerine telkin etsinler. Aksi takdirde bu müelliflerin yazıları sayesinde geçinen ve bu yüzden ücret alanların en manasız bir hisset gösterdiklerini ve birkaç drahmi için her şeyi yapmak tıynetinde olduklarını ikrar etmek lâzımgelir. Bugüne kadar ilâhların mabetlerini ziyaret etmemek için birçok sebepler mevcuttu ve her tarafta cari olan korku ilâhlar hakkında edinilmiş olan hakikî fikirlerin gizlenmesini haklı gösteriyordu; fakat ilâhların bize hürriyetimizi yeniden bahşettikleri bu anda, doğru olarak telâkki olunmıyan bir şeyi insanlara öğretmek, zannıma göre, manasızlıktır. Fakat profesörler, izah ve tefsir ettikleri muharrirleri hakîm insanlar olarak kabul ettikleri takdirde, bu muharrirlerin ilâhlar hakkında beslemiş oldukları dinî hisleri dahi kabul etmelidirler; tebcil edilen ilâhların sahte olduklarına kail olanlar ise Galile'lilerin kiliselerine gitsinler ve orada Matyö ve Lük'ü tefsir etsinler... Şefler ve profesörler için umumî kanun işte böyledir... (İnatcıları), kendi arzuları hilâfına tedavi etmenin daha doğru olmasına rağmen biz, bu hastalığa tutulmuş olanları affediyoruz, çünkü, fikrime göre, delileri cezalandırmaktan ziyade talim ve terbiye etmek daha iyidir» (81).

Julian'ın dostu ve silâh arkadaşı Ammianus Marçellinus bu emirnameden şöyle bahsediyor: «(Julian), hıristiyanların, ilâhlara hürmet etmedikleri takdirde, (yani, diğer kelimelerle, putperest olmadıkları takdirde), hitabet ve gramer tedris etmesini mennetti» (82). Hıristiyan müelliflerin vermiş oldukları malûmata istinat eden bazıları Julian'ın yeni bir emirname neşredip hıristiyanları yalnız ders vermekten değil, fakat umumî mekteplerde, tetebbuatta bulunmaktan dahi mennetmiş olduğunu farzetmektedirler. Sent Avgustin şöyle yazmaktadır: «Hıristiyanları tedristen ve serbest sanatları (*liberales artes*) tahsil etmekten mennetmiş olan Julian, kiliseye karşı itisafta bulunmamış mıdır?» (83). Fakat bu ikinci emirnamenin metnine malik değiliz. Binaenaleyh ihtimal hiçbir zaman mevcut olmamıştır. Esasen hıristiyanları ders vermekten menneden birinci emirname bunların tahsil etmelerine bilvasıta mâni oluyordu. Bu emirnamenin neşrinden sonra hıristiyanlar çocuklarını putperest gramer ve hitabet mekteplerine göndermeğe mecbur kaldılar; hıristiyanların ekserisi bundan imtina eyledi, çünkü bu putperest tedrisatın tesiri altında, bir iki nesil geçtikten sonra, hıristiyan gençlerin tekrar putperestliğe avdet edebileceklerini farz ediyorlardı. Fakat, diğer taraftan, hıristiyanların, bir dereceye kadar umumî tahsil görmedikleri takdirde, ahlâkan putperestlerden aşağı bir seviyeye düşecekleri aşikârdı. Binaenaleyh Julian'ın emirnamesinin — bir tane dahi olsa — hıristiyanlar için aslî bir ehemmiyeti vardı. Hattâ emirname, hıristiyanların istikbali için vahîm bir tehlike arzediyordu. Gibbon haklı olarak «hıristiyanların ders vermekten *doğrudan doğruya*, tahsil görmekten, putperest mekteplere gidemedikleri için (ahlâk bakımından), *dolayısile* mennedilmiş oldukları» mütaleasında bulunmaktadır (84).

Birçok hıristiyan hatipleri ve gramercileri, imparatora hoş görünmek için, putperestliği kabul etmektense, kürsülerini terketmeği tercih ettiler. Putperestler arasında dahi Julian'ın emirnamesi muhtelif şekilde tefsir edildi. Putperest muharrir Ammianus Marçellinus bu noktaya dair şöyle yazıyor: «Julian'ın hıristiyan profesörleri hitabet ve gramer tedrisinden menneden zalimane emirnamesinden hiç bahsetmemek lâzımdır» (85).

Hıristiyanların bu emirnameye ne suretle karşı koymuş olduklarını görmek enteresandır. Bazıları sadedilâne bir surette sevindiler, çünkü bunların fikrine göre, imparator, hıristiyanlara putperest muharrirlerin tahsilini güçleştirmişti. Mennedilen putperest edebiyatı yerine kaim olmak üzere ihtiyar Apollinar ve genç Apollinar (baba ile oğul), mektep tedrisatı için, yeni bir hıristiyan edebiyatı yaratmağı tasavvur ettiler. Bunun için «psom» ları Pindarın kasideleri tarzında yazmağa başladılar; Pentatökü (Musanın beş kitabını) «hexametrum» (85a) vezninde, İncili ise Plâton'un (Eflâtun) muhavereleri şeklinde ilâh... tertip ettiler. Bu beklenilmiyen eserlerin hiç birisi bize kadar gelmemiştir. Bu kabil edebiyatın devamlı bir kıymette olamıyacağı aşikârdı: Julian'ın ölümü ile emirnamesi terkedildikte, bu edebiyat dahi ortadan kalktı.

362 senesi yazında, Julian imparatorluğun şark vilâyetlerinde bir seyahat yaptı ve ahalisi, imparatorun bizzat söylediği veçhile, «dinsizliği tercih eden» (86), yani hıristiyan olan Antakyaya (Antiohya) geldi. Burada, resmî merasimler esnasında bir takım soğuk muamelelerden maada bazan güç zaptedilebilen bir husume hissedildi ve bazan bunlar açığa vuruldu. Julian'ın Antakya'daki ikameti çok mühimdir, çünkü imparator burada meydana getirmek istediği eserin nekadar müşkül olduğunu ve tasarladığı putperestliğin yeniden ihdası projesinin tatbik kudreti olmadığını anlamıştır. Suriyenin merkezi haşmetlu misafirinin telâkkilerini soğuk bir tarzda karşıladı. Bu hususta Julian'ın «*Misopogon*» yani «*Sakaldan nefret eden*» adlı hicviyesinde (87) bizzat naklettiği vaka calibi dikkattir. Antakya civarında, Dafnede kâin Apollon mabedinde yapılacak olan büyük putperest âyininde imparator kalabalık bir halk kütlesi, birçok kurbanlık hayvan, dökülecek mayi, buhur ve büyük putperest bayramlarında kullanılan diğer bir takım esya bulacağını ümid ediyordu. Fakat ma-

cizgiliforum

bede geldikte, burada hayretle elinde kurban edilmek üzere bir tek kaz tutan bir papastan başka hiç bir kimseyi bulamadı.

İşte Julian'ın hikâyesi:

«Loos ismini verdiğiniz onuncu ayda (siz böyle hesap edersiniz) zannıma göre, menşe'i atalarımıza kadar dayanan ve bu ilâhın (Apollon, Sol Deus, Helios) şerefine tesid olunan bir bayram vardır ve vazife, Dafney'i ziyaret etmek suretiyle, hamiyet göstermeği emrediyordu. Binaenaleyh Zevs Kasios mabedinden bu mahale, hiç olmazsa müreffeh halinizi görmek ve halkın fikirlerini öğrenmekle sevinebilirim düşüncesiyle koştum. Ve rüyada hayaller gören bir insan gibi tertib olunacak dinî alayı dimağımda tahayyül ediyordum. Kurbanlık hayvanları, dökülecek meşrubatı, ilâhlar şerefine şarkı söyliyecek koro heyetlerini, buhuru, ruhları tamamiyle kudsiyetle süslü şehrinizin genç çocuklarını nefis beyaz elbiseler giymiş oldukları halde mezbahın etrafında mevki almış olarak bulacağımı tahayyül ediyordum. Fakat mukaddes mahale girdiğimde burada ne buhur, hattâ ne bir çörek ve ne de bir tek kurbanlık hayvan buldum. O anda şaşmakla beraber daha henüz mabedin dışında olduğumu, sizlerin tarafımdan verilecek işareti beklediğinizi, başrahip olduğumdan dolayı bu şerefi bana bahşettiğinizi düşündüm. Fakat ilâhın senevî bayramı şerefine şehrin takdim etmek niyetinde olduğu kurbanları sorup araştırmağa başladıkta rahip bana şu cevabı verdi: «Kendi evimden ilâhe takdim etmek üzere, bir kaz getirdim; fakat şehir bugün hiçbir hazırlık yapmadı» (88).

Antakya, putperestliğin davetine icabet etmemişti. - Bu kabil hadiseler Julian'ın canını sıkıyor ve hıristiyanlara karşı kinini tahrik ediyordu. Hıristiyanlara izafe olunan Dafne yangınından sonra imparator ile bunlar arasındaki münasebat bütün bütün gerginleşti. Çileden çıkmış olan imparator, ceza olmak üzere, Antakya'nın başlıca kilisesinin kapatılmasını emretti; burası aynı zamanda tecavüze uğradı ve yağma edildi. Bu kabil vakalar diğer şehirlerde de tahaddüs etti. Gerginlik son raddesine geldi; hıristiyanlar dahi ilâhların tasvirlerini kırdılar. Kilisenin bazı mümessilleri, din uğrunda martir olarak öldüler. Tam bir anarşi imparatorluğu tehdid ediyordu.

cizgiliforum

363 ilkbaharında Julian Antakyayı terketti ve İranlılara karşı sefere gitti. Malûm olduğu veçhile, imparator bu sefer esnasında bir mızrak darbesile ölüm derecesinde yaralanmış ve çadırına getirildikten sonra ölmüştür. İmparatorun kimin tarafından vurulduğu katî olarak bilinemedi. Bundan dolayı bilâhare bu mevzua dair bir takım efsaneler ortaya çıktılar. Bunlar meyanında pek tabiî olarak Julian'ın hıristiyanlar tarafından vurulmuş olduğunu iddia eden bir versiyon vardır. Hıristiyan müverrihleri, imparatorun elini yarasına götürdüğünü, avcunun içini kan ile doldurduktan sonra bu kanı havaya savurduğunu ve « beni mağlûp ettin, Galile'li » sözlerini söylemiş olduğu efsanesini nakletmektedirler (89).

İmparatorun çadırında, yatağının etrafında dostları ve ordu şefleri toplandılar; Julian bunlara son defa olarak veda etti. Son sözleri Ammianus (XXI, 3, 15 - 20) vasıtasile bize kadar gelmişlerdir. Bu sözlere göre Julian hayatının ve faaliyetinin bir medhiyesini yapmaktadır. Bir filosofun sükûneti ile, önünden kaçılması imkânsız olan ölümü beklemektedir. Sonunda, kuvveti azaldıkta, muayyen bir vâris göstermeksizin, en iyi bir imparator tarafından istihlâf edilmesi arzusunu izhar ediyor. Fakat etrafındakiler ağlaşıyorlar: o zaman, ölüm halinde bulunan bunları hafifce tekdir ediyor ve gök ve yıldızlarla sulh yapmış olan bir imparator için ağlamanın münasip olmadığını söyliyor.

Julian, 26 haziran 363 te, gece yarısı, 32 yaşında olduğu halde, öldü. Meşhur hatip Libanius bu ölümü Sokratın ölümüne benzetti (90).

Ordu, tacı, muhafız alayına kumanda eden Jovian'a verdi. Bu zat İznik mukarreratı taraftarı bir hıristiyan idi. İran kıralı tarafından sulh aktetmeğe icbar edilen Jovian fena bir muahede yapmak ve düşmanlara, Dicle nehrin n şark sahilinde bulunan birkaç vilâyeti terketmek iztırarında kaldı.

Julian'ın ölümü hıristiyanlar tarafından sevinçle karşılandı. Hıristiyan muharrirler müteveffa imparatora «ejder», «Nabukodonosor», «Herod» ve «canavar» lâkaplarını takdılar.

Julian, pek enteresan olan şahsiyetini daha derin bir surette tetkike medar olabilecek bir takım eserler terketmiştir. Dinî sisteminin merkezini «güneş kültü» teşkil etmektedir ve dinî telâkkileri doğrudan doğruya İranîlerin aydınlık ilâhı Mitra kültünün ve bu devirde tahrif edilmiş olan eflâtunî

fikirlerin tesiri altında bulunmaktadırlar. Küçük yaşından beri Julian tabiat ve bilhassa semayı sevmişti. Dinî felsefesine dair elimizde bulunan başlıca mehazda, «Kıral Güneş» adlı tezinde, imparator en küçük yaşından beri ilâhî yıldızın şualarına karşı şiddetli bir aşk duymuş olduğunu yazmaktadır. Bakışlarını güneşe dikmekle kalmıyor, geceleyin, dahi semanın güzelliklerini temaşa edebilmek için, bütün meşgalelerini terkediyordu. Temaşaya daldığı anlarda kendisine hitap edenleri artık işitmiyordu; hattâ bazan tamamile kendinden dahi geçtiği vaki oluyordu. Oldukça vuzuhsuz bir surette izah edilmiş olan dinî nazariyesi üç güneş nevinde üç dünyanın mevcudiyetine istinat etmektedir. Birinci güneş «en yüksek Güneş» olup «herşey» fikrini ifade etmektedir; yani idrak edilebilen (νοητός) ahlâkî bir vahdettir. Bu dünya saf hakikatler, ilk prensipler ve ilk sebepler dünyasıdır. Bize görünen dünya ve zahirî Güneş, yahut «hissedilen dünya» birinci dünyanın bir aksinden, fakat bilvasıta husule gelmiş bir aksinden başka birşey değildir. Bu iki dünya, yani idrak edilebilen ve hissedilen dünya arasında, Güneşi ile birlikte, idrakeden dünya (νοερός) bulunmaktadır. İşte bu suretle idrak edilebilen yahut manevî, idrak eden ve hissedilen yahut maddî dünyalardan mürekkep bir teslis husule geliyor. İdrak eden dünya, idrak edilebilen yahut manevî dünyanın aksidir, fakat ayni zamanda bizzat hissedilen dünyaya örnek teşkil etmektedir; bu suretle bu sonuncu dünya bir aksin aksi, yani esas örneğin ikinci dereceden bir kopyasıdır. En yüksek Güneş insan için gayrı kabili nüfuzdur; işte bu sebepten Julian, diğer iki güneş arasında mütevassıt bir mevki alan «idrak eden Güneş» e bütün nazarlarını tevcih etmekte, bu güneşe, «Kıral Güneş» ismini vererek tapmaktadır.

Julian, meclûbiyetine rağmen, putperesliğin yeniden ihyasının pek büyük müşkülât arzettiğini anlamıştı. Mektuplarından birinde şöyle yazıyor: «Bu kadar aşağı bir seviyeye düşmüş olan bir şeyi yükseltmek için birçok müttefike ihtiyacım vardır» (92). Fakat Julian, düşmüş olan putperestliğin bir daha kalkınamıyacağını takdir edememişti, çünkü bu din tamamile ölmüştü. Binaenalyh (imparatorun) teşebbüsü, daha, başlangıcında, a 'emi muvaffakiyetle neticelenmeğe

mahkûmdu. Boissier'nin yazdığı gibi "(Julian'ın) eseri suya düşebilirdi, cihan ise bundan hiç birşey kaybetmezdi» (93).

Bu ateşîn «Hellen» in yarı şarklı bir «ilk Bizanslı» (Früh-byzantiner) olduğunu Geffcken yazıyor (94). Julian'ın biyografisini yazmış olan diğer bir âlim şu mütaleada bulunuyor: «İmparator Julian, kendisi için medeniyetin mukaddes beşiği, dünyada bütün iyi ve güzel şeylerin anası ve bir tapınma heyecanında söylemiş olduğu veçhile, yegâne hakikî vatanı olan Yunanistan yıldızının batmış olduğu ufukta geçici ve parlak bir hayalet olmuştur» (95).

IV ÜNCÜ ASRIN SONUNDA KİLİSE VE DEVLET. BÜYÜK TEODOS. HIRİSTİYANLIĞIN ZAFERİ

Julian'ın halefi, mutekid hıristiyan ve İznik taraftarı Jovian (363-364) zamanında hıristiyanlık yeniden teessüs etti. Fakat bu son tedbir putperestlerin itisafına bir sebep teşkil etmedi; putperestlerin, imparatorun tahta cülusunda, duymuş oldukları korkunun esassız olduğu anlaşıldı. Jovian sadece Julian'dan evvelki vaziyeti yeniden iade etmekle iktifa etti. Din serbestîsi ilân olundu. Putperest mabedlerin açılmasına ve kurban kesilmesine müsaade edildi. Jovian, İznik mukarreratı hakkındaki kanaatlerine rağmen, diğer mezheplerin saliklerine karşı hiçbir zecrî tedbir almadı. Hıristiyanlığın muhtelif «cereyanları» na mensup olan sürgünler menfalarından geri getirtildiler. «Labarum» ordugâhlarda yeniden görülmeğe başlandı. Jovian ancak birkaç ay saltanat sürebildi, fakat din sahasındaki faaliyeti büyük bir intiba bırakti. V inci asırda telifatta bulunmuş olan arianist temayüllü hıristiyan müverrihi Filostorgius şöyle kaydetmektedir: «Jovian kiliselere eski hali yeniden iade eyledi ve bu kiliseleri Apostatus'un maruz bıraktığı bütün tecavüzlerden masun kaldı» (96).

Jovian anî olarak Şubat 364 te öldü. Bu imparatora Valentinian I (364-375) ve kardeşi Valens (364-378) halef oldular ve imparatorluğun idaresini aralarında paylaştılar. Valentinian imparatorluğun garp kısmının idaresini deruhte etti ve şark kısmını Valens'e tevdi etti.

İki kardeş, itikat meselelerinde biribirinden farklı prensiplere istinat ediyorlardı. Valentinian'ın İznik konsili taraftarı olmasına rağmen, Valens arianist idi. Fakat İznik taraftarı olması Valentinian'ı, din sahasında, müsamahakâr davranmaktan menetmedi ve zamanı saltanatında en tam ve en emin bir fikir hürriyeti cari oldu. Tahta çıktığı esnada «her ferde, kendi vicdanına göre istediği dini kabul etmesi hususunda tam ve mutlak bir serbestî» verilmiş olduğunu bildiren bir kanun neşretti (97). Putperestlik muayyen bir müsamaha gördü. Buna rağmen Valentinian bir takım tedbirlerle, bir hıristiyan imparatoru olduğunu gösterdi. Bu meyanda Büyük Konstantin tarafından kiliseye verilmiş olan imtiyazları yeniden ihya etti.

Valens başka bir yol takip etti. Arianist temayülün taraftarı olan bu imparator, diğer hıristiyanlara karşı müsamahakâr davranmadı ve itisaflarının ne şiddetli ve ne de sistematik olmasına rağmen, imparatorluğun şark kısmı, zamanı saltanatında son derece karışık bir devire girdi.

Hariçte, iki kardeş Germenlere karşı şiddetli bir mücadele açmak mecburiyetinde kaldılar. Malûm olduğu veçhile Valens, genç yaşında, Gotlara karşı yapılan mücadelede maktul düşmüştür. Fakat Bizans tarihinin başlangıçlarındaki Germen meselesi müteakıp fasılda tetkik olunacaktır.

Garpte, Valentinian'ın oğlu Gratian (375 - 383), babasını istihlâf etti ve ayni zamanda ordu Gratian'ın dört yaşındaki gayri meşru kardeşi Valentinian II yi (375 - 392) alkışladı. Valens'in ölümünden sonra (378) Gratian Teodos'u Avgust tayin etti ve bu zata imparatorluğun şark nısfının ve "İlirikum„ un en büyük kısmının idaresini tevdi etti.

Genç ve iradesiz olan, hiçbir rol oynamıyan, fakat arianizme temayül gösteren Valentinian II istisna edilecek olursa, imparatorluğun, Gratian ve Teodos ile, kat'î olarak din serbestîsini terketmiş ve "İznik timsali„ tarafına geçmiş olduğu görülür. Hakikatte, tarih tarafından kendine "Büyük„ lâkabı verilmiş olan şark imparatoru Teodos (379 - 395) başlıca rolü oynadı. Bu imparatorun ismine hıristiyanlığın zaferi çözülmez bağlarla bağlıdır. İntihap eylemiş olduğu dinin kat'î bir taraftarı olan bu imparatorun zamanı saltanatında, putperestliğe karşı müsamaha gösterilmesi mevzuubahs olamazdı.

Teodos ailesi, IV üncü asrın ikinci nısfından itibaren, Valentinian I zamanında, imparatorluğun garp kısmının en parlak generallerinden yukarda ismi geçen imparator Teodos'un babası Teodos sayesinde şöhret kazanmıştır. 379da Gratian tarafından Avgust intihap edilmiş ve şarkın başına geçirilmiş olan Teodos hıristiyan temayüllü olmakla beraber vaftiz edilmemişti. Avgust olduktan bir sene sonra, Selânikte pek ağır hasta bulunduğu esnada, bu şehrin piskoposu İznik taraftarı Askolius tarafından vaftiz edildi.

Teodos, ifası müşkül iki vazife karşısında bulunuyordu: evvelâ birçok cereyanların ve muhtelif temayüllerin mahsulü dinî kargaşalıklar tarafından parçalanmış olan imparatorluğun dahilî vahdetini tesis etmek; saniyen imparatorluğu Germen barbarlarının daimî tazyikından ve bilhassa imparatorluğun mevcudiyetini bile tehlikeye koyan Gotlardan korumak icap ediyordu.

Görüldüğü veçhile, Teodos'un selefi zamanında, arianizm üstün bir rol oynamıştı. Valens'in ölümünden sonra, bilhassa Teodos'un tahta cülûsuna tekaddüm eden kısa ve muvakkat saltanat ferdasında, dinî mücadeleler yeniden alevlenmiş ve bazan pek şiddetli şekiller iktisap etmişlerdi. Bu münazaa ve kargaşalıklar bilhassa şark kilisesinde ve İstanbulda hissolunmuşlardı. Ahkâmı diniye ihtilâfları rühbaniyetin mahdut çerçevesi dışına çıkmış, o devrin tekmil sosyetesine arız olmuş, halk kütleleri ve sokaklara kadar nüfuz etmişti. Allahın Oğlunun hangi cevherden olduğu meselesi, IV üncü asrın ikinci nısfında, her yerde, konsillerde, kiliselerde, imparatorun sarayında, münzevîlerin kulübelerinde, meydanlarda, pazar mahallerinde fevkalâde heyecanlı münakaşalara yol açıyordu. Nissa piskoposu Gregor, IV üncü asrın ikinci nısfına doğru, bu ahval neticesinde husule gelmiş olan vaziyetten, infialini gizlemeğe muvaffak olamaksızın, şöyle bahsetmektedir: "Her yer anlaşılması mümkün olmıyan meselelere dair münakaşa eden şahıslarla dolu: sokaklar, pazar mahalleri, dört yol ağızları, meydanlar, her taraf..... Kaç «obol» verilmesi lâzım geldiğini sorarsınız .... Size halk edilen ve yahut edilmiyene dair, felsefî düşünceler yürüterek, cevap verirler. Ekmeğin fiatini anlamak istersiniz: Babanın Oğuldan daha büyük olduğu cevabını alırsınız. Banyonıza müteallik bir sual sorarsınız: size Oğlun bir hiçten halk edilmiş olduğu mukabelesinde bulunurlar„ (98).

Teodos'un tahta cülusu ile vaziyet tamamiyle değişti. İmparator, İstanbula gelirgelmez, arianist piskoposa bu mezhebi terkedip İznik taraftarı olmasını teklif etti. Fakat piskopos itaat etmekten imtina eyledi ve payitahttan uzaklaşmağı ve şehir kapıları dışında arianist toplantıları aktetmeği tercih etti. İstanbulun tekmil kiliseleri İznik taraftarlarına verildiler.

Teodos rafızîlerle putperestler arasındaki münasebetleri tanzim etmek meselesiyle karşılaştı. Daha Konstantin zamanında katolik kilisesi (*Ecclesia Catholica*, yani cihan kilisesi) rafızîlere (*haeretici*) karşı muarız bir cephe almıştı. Teodos'tan itibaren "katolik„ lerle "rafızîler„ arasındaki fark kanunen kat'î şekilde tesbit edildi. "Katolik„ ismiyle bundan sonra İznik mukarreratı taraftarları kasdolunuyordu; diğer bütün dinî temayüllerin taraftarları "rafızî„ addediliyor, putperestler (*pagani*) ise ayrı bir grupa ithal ediliyordu.

Halis bir İznik taraftarı olduğunu ilân eden Teodos rafızîlere ve putperestlere karşı şiddetli bir mücadele açtı. Bunlara karşı tatbik olunan cezalar tedricî surette şiddetlendirildi. 380 de neşredilen bir emirnameye göre, apostolik tedrisat ve İncil doktrinleriyle hemfikir olarak Baba, Oğul ve Mukaddes Ruhdan müteşekkil Üçlüğe inananlar "hıristiyan katolik„ adını taşıyabileceklerdi; mütebaki insanlar, yani "rafızî doktrininin rezaletine„ tebaiyet eden "acayip mecnunlar„ ise toplantılarına kilise adı vermek hakkına malik değillerdi, ve büyük cezalara çarpılıyorlardı (99). Âlim bir müverrihe göre Teodos, bu emirname ile "tebaası için mecburî olan hıristiyan hakikatleri kodeksini, kilise namına değil, fakat kendi namına tanzim eden ilk imparator olmuştur„ (100). Teodos'un diğer emirnameleri rafızîlere bütün hususî ve umumî dinî toplantıları menettiler. Yalnız "İznik timsali„ taraftarlarının toplantılarına müsaade ettiler; bunlar gerek payıtahtta, gerek bütün imparatorlukta, kiliselerine, tekrar sahip olacaklardı. Rafızîler, medenî hukuklarında, meselâ vasiyetname, veraset meselelerinde ilâh.... mühim tahdidata uğradılar.

Hıristiyan kiliselerinde sulh ve anlaşma temin etmek arzusunda bulunan Teodos 381 de, İstanbulda bir konsil topladı. Yalnız şark kilisesi mümessilleri bu konsile iştirak ettiler. Bu konsil "İkinci Umumî Konsil„ ismi altında tanıl-

maktadır. Bize bu kadar az vesika terketmiş olan hiçbir umumî konsil yoktur. Bu konsilin zabıtları malûm değildir. Hattâ bidayette bu konsile "Umumî (ökumenik) Konsil„ ismi bile verilmedi; ancak 451 umumî konsilinde, bu ikinci konsil, resmen tasdik olundu. İkinci konsilde din sahasında müzakere ve münakaşa edilmiş olan başlıca mesele, Makedonius'un, arianizmin tabiî inkişafına uygun olarak, Mukaddes Ruhun halkedilmiş olduğunu iddia eden rafızîliği oldu. Konsil, Mukaddes Ruhun Baba ve Oğul gibi, ayni cevherden olduğunu kabul ettikten ve Makedonius'un rafızîliğini (makedonizm) ve arianizm ile alâkalı diğer bir takım rafızîlikleri mahkûm ettikten sonra, "İznik timsali„ ni, Baba ve Oğula müteallik kısımlarında, teyit ve bu timsale, "Mukaddes Ruh„ a müteallik, bir madde ilâve etti. Bu ilâve Mukaddes Ruh, Baba ve Oğlun yekdiğerine müsavi ve ayni cevherden olduklarını kabul eden dinî hükmü sağlam bir surette ortaya koyuyordu. Fakat bu konsile ait malûmatın azlığı ve vuzuhsuzluğundan dolayı bazı garbî Avrupa âlimleri, en fazla taammüm etmiş bir timsal olmakla kalmayıp bütün hıristiyan dinî âyinlerinde, bunların doğmatik tenevvüüne rağmen, resmî bir mahiyet iktisap etmiş olan "İstanbul timsali„ hakkında tereddütler izhar etmişlerdir. Bu timsalin ikinci konsil tarafından tertip edilmediği ve daha doğrusu edilemediği, binaenaleyh "gayri mevsuk„ olduğu beyan edilmiştir. Diğerleri bu timsalin ikinci konsilden evvel yahut sonra meydana getirilmiş olduğunu iddia etmektedirler. Fakat müverrihlerin ekserisi - bilhassa Rus Mektebi - İstanbul timsalinin bilfiil ikinci konsil papazları tarafından tertip edilmiş olduğunu ispat etmektedirler. Yalnız bu timsal Kalhedon'da (Kadıköy) ortodoksluğun elde ettiği zaferden önce tanılmamıştır. Bu ikinci konsil İstanbul patriğinin Roma piskoposuna nazaran mertebesini dahi tesbit etmiştir. Konsilin üçüncü kararında şöyle yazılıdır: "İstanbul piskoposu Roma piskoposundan sonra birinci olsun; çünkü İstanbul Yeni Roma'dır„. İşte bu suretle İstanbul patriği, diğer patrikler arasında, Romadakinden sonra, ikinci mevkii igşal etti. Bu kabil bir imtiyazı daha eski olan şark patrikleri kabul edemezlerdi. İstanbul patriğinin ruhanî derecesini, imparatorluğun yeni merkezi olan İstanbul şehrinin siyasî vaziyetine göre, izah eden konsilin

üçüncü kararının esbabı mucibesini kaydetmek enteresan bir şeydir.

Teodos saltanatının başlangıcında İstanbul patriği intihap edildikten sonra payitahtta mühim bir rol oynamış olan teolog Nazianz'lı Gregor, konsil esnasında kendisiyle mücadelede bulunmuş olan müteaddit partilerle başa çıkamadı, kürsüsünden vazgeçmek, konsili, hattâ bir müddet sonra İstanbulu dahi terketmek mecburiyetinde kaldı. Yerine derin teolojik malûmata sahip olmıyan, fakat imparator ile anlaşmasını bilen bir sivil, Nektar, intihap olundu. Nektar konsilin reisi oldu. İstanbul konsili, 381 senesi yazında, mesaisini bitirdi.

Teodos'un umumiyetle rühbaniyete, yani "katolik„ (İznik taraftarı) rühbaniyetine karşı almış olduğu vaziyet şu idi: Evvelki imparatorlar tarafından piskopos ve papazlara, bilhassa şahsî mükellefat, mahkemeler ilâh... sahaları da bahşedilmiş olan imtiyazları muhafaza etti ve hattâ genişletti. Fakat ayni zamanda bu kabil imtiyazların devlet menafiine zarar getirmemelerini temine çalıştı. Teodos bir emirname ile hükûmetin vazetmiş oluğu fevkalâde mükellefata (*extraordinaria munera*) (101) kilisenin tâbi olmasını mecburî kıldı. Ayni zamanda mücrimlerin, devlet otoritesinin takibinden kurtulmak için, kiliselere iltica etmeleri âdetinin genişlemesini, sık sık vukubulan suiistimallere mebni, tahdit etti: devlete borçlu olanların, borçlarından kurtulmak için, mabetlere iltica etmeleri ve rahiplerin bu kabil eşhası saklamaları yasak edildi (102).

Kilisenin bütün işlerini yalnız başına tanzim etmek kat'î azminde bulunan Teodos bu işte umumiyetle muvaffak oldu; fakat bu esnada garp kilisesinin en büyük mümessillerinden olan Milan piskoposu Ambrosius ile çarpıştı. Teodos ile Ambrosius, kilise ile devlet arasındaki münasebetler meselesinde yekdiğerinden farklı iki noktai nazarın mümessili idiler. Bunlardan birincisi hükûmetin kilisenin fevkinde olmasına taraftardı; ikincisi ise ruhanî işlerin sivil kudretin salâhiyeti harıcinde olduğunu kabul ediyordu. İhtilâf Thessalonike (Selânik) katliâmı dolayısiyle başgösterdi. Nüfusu çok ve zengin olan bu şehirde konaklamakta olan Germen kıtaatı kumandanın usulsüz bir hareketi, askerin mezaliminden gazaba gelmiş olan halk tarafından bir isyan çıkarılmasına sebep oldu. Germen kumandanı ve tevabiinden bir çoğu katledildi. Germenler hakkında büyük bir hüsnü niyet

sahibi olan Teodos (Germenler ordusunda yüksek mevkiler işgal ediyorlardı) bu hâdiseye hiddetlendi ve Selânikten, cinsiyet ve yaş gözetmiyen kanlı bir katliâm ile intikamını aldı. İmparatorun emri Germenler tarafından infaz olundu. Fakat imparatorun bu zalimane hareketi cezasız kalmadı. Ambrosius imparatoru afaroz etti. Teodos, kudret ve kuvvetine rağmen, işlemiş olduğu cürmü alenen itiraf etmek ve Ambrosius tarafından verilmiş olan çileye muti bir surette katlanmak mecburiyetinde kaldı: bu çilenin devamı müddetince kıral elbiselerini giymedi.

Rafızîlere karşı merhametsiz bir mücadele açmakla beraber Teodos, ayni zamanda, putperestlere karşı bazı esaslı tedbirler almaktan geri kalmadı. İmparator, bir takım emirnamelerle, kurban kesmeği, hayvanların barsaklarından istikbali keşfetmeği ve putperest mabetleri ziyaret eylemeği yasak etti. Bu tedbirler neticesinde mabetler kapatıldı. Binalar bazan devlet tarafından kullanıldı. Fakat bazan putperest mabetler, ihtiva ettikleri bütün zenginlik ve san'at hazineleriyle birlikte, müteassıp bir halk kütlesi tarafından tahrip olundular. Bilhassa İskenderiyede putperestliğin merkezi olarak kalmış olan meşhur Serapis mabedi yahut Serapeion'un tahribi malûmdur. Teodos'un 392 de, putperestler aleyhinde neşretmiş olduğu son bir emirname kurbanları, meşrubatı, ıtriyat hediye edilmesini, çelenkler asılmasını ve kehanetleri kat'î surette menediyor ve eski dinî bir "putperest hurafesi„ *(gentilicia superstitio)* olarak kabul ediyordu (103). Bu emirnameye muhalif hareket edenleri imparatorun şahsına tecavüz etmiş ve mevaddı mukaddeseyi tahkir etmiş addediliyorlardı. Bunlar için ağır cezalar vazolunmuştu. Bir müverrih 392 emirnamesine "putperestliğin cenaze marşı„ ismini vermiştir (104). Bu emirname ile, şarkta Teodos'un putperestliğe karşı icra ettiği mücadele, hitam bulmuştur.

Garpte imparator Gratian, Valantinian II ve Teodos tarafından putperestliğe karşı açılmış olan mücadelenin en meşhur vak'ası Roma senatosundan Zafer ilâhesi mezbahının kaldırılması oldu. (Yukarda görmüş olduğumuz veçhile bu mezbah ilk defa Konstans tarafından kaldırılmış, Julian Apostat tarafından tekrar yerine iade edilmişti). Daha hâlâ yarı putperest kalmış olan senatörler Zafer mezbahının bu cebrî

kaldırılışını Romanın eski büyüklüğünün sonu olarak telâkki ettiler. Bir putperest, meşhur hatip Simmak, mezbahın senatoya iadesini talep etmek üzere, imparatora gönderildi. Uspenki'ye göre bu hâdise "can çekişmekte olan putperestliğin genç imparatordan (yani Valentinian II den) ürkek ve şikâyetâmiz bir tavırla, atalarının şan ve şereflerini ve Romanın büyüklüğünü kendisine medyun olduğu dini ortadan kaldırmamasını niyaz eden son nağmeleri olmuştur„ (105). Simmak bir şey elde edemedi. Bu işe müdahale etmiş olan Milan piskoposu Ambrosius galebe çaldı.

393 te, son defa olarak, Olimpiyad oyunları tes'id edildi. Eski eserler Olimpiyadan İstanbula nakledildiler; bunların arasında Fidias tarafından yapılmış olan meşhur Zevs heykeli bulunuyordu.

Teodos'un dinî politikası, seleflerininkinden vazıh bir surette ayrılmaktadır. Bunlar hıristiyanlığın veyahut putperestliğin (meselâ Julian gibi) şu veyahut bu şekline bağlanıp kalmışlar ve diğer fikir ve itikatları bir nevi müsamaha ile karşılamışlardı. Dinlerin müsavatı kanunen *(de jure)* baki kalmıştı. Teodos ise başka bir noktai nazara göre hareket etti. İznik formülünü yegâne doğru formül olarak kabul etti. Hıristiyanlığın diğer bütün dinî temayüllerini ve putperestliği menetmekle imparator bu formüle kanunî temeller bahşetmiş oldu.

Teodos ile Roma tahtına, kilisenin ve tebaalarının dinî fikirlerini tanzim etmeği kendi salâhiyeti dahilinde bulan bir imparator calis oldu. Bununla beraber Teodos, dinî meseleyi istediği şekilde halletmeğe, yani İznik taraftarı tek bir kilise yaratmağa muvaffak olamadı. Din kavgaları yalnız devam etmekle kalmadılar, fakat fazlalaştılar, dal ve budak saldılar ve V inci asırda, kabından dışarı taşan ve galeyan halinde bulunan dinî bir faaliyet tevlit ettiler. Fakat Teodos putperestliğe karşı tam bir zafer kazandı. Zamanı saltanatı hıristiyanlığın zaferine şahit oldu. Alenî tezahüratta bulunmak imkânını kaybeden putperestlik teşkilâtlandırılmış bir vahdet olmaktan çıktı. Hiç şüphesiz bu devirde dahi putperestler mevcuttu; fakat bunlar ölü bir dinin mirasından kalmış sevgili eşyayı gizli olarak muhafaza eden bir kaç aile yahut bir kaç şahsa inhisar ediyordu.

Teodos Atina putperest mektebine dokunmadı. Bu mektep yaşamağa devam etti ve müdavimlerine İlkzamanlar edebiyatı eserlerini tedris eyledi.

IV ÜNCÜ ASIRDA GERMEN (GOT) MESELESİ

IV üncü asır sonunda imparatorluğu işgal eden hararetli mesele Germenler ve bilhassa Gotlar meselesidir.

Milâdî senenin başlangıcında Baltık denizinin cenup sahillerinde yaşamış olan Gotlar, tesbiti bugün için güç bir takım sebeplerden dolayı, ihtimal II nci asrın sonunda. bugünkü cenubî Rusya havalisine hicret etmişlerdi; bunlar Karadeniz sahillerine kadar gelmişler ve Don ile aşağı Tuna arasındaki sahayı işgal etmişlerdi. Dinyester, Gotları iki kabileye ayırmıştı: Şark Gotları yahut Ostrogotlar ve garp Gotları yahut Vizigotlar. Gotlar, bu devrin diğer Germen kabileleri gibi, tam manasiyle barbardılar; cenubî Rusyada bunlar medenîleşmeğe pek müsait şartlarla karşılaşmışlardı. Hakikaten Karadenizin şimal sahilleri milâttan çok evvel zengin medeniyet merkezleri olan Grek kolonileri ile örtülmüş ve bu kolonilerin tesiri, arkeolojik keşfiyatın gösterdiği gibi, memleketin içerlerine, şimale, nüfuz etmiş ve burada uzun bir müddet kendini hissettirmişti. Kırımda zengin ve medenî Bosfor kırallığı bulunuyordu. Eski Grek kolonileri ve Bosfor kırallığı ile vukubulan bu temas neticesinde Gotlar eski medeniyetin bir dereceye kadar tesiri altında kalmışlardı; diğer taraftan, Balkan yarımadası vasıtasiyle, Roma imparatorluğu ile temasa gelmişlerdi. Bilâhare Gotlar, garbî Avrupada göründükleri esnada, bu devrin diğer tekmil Germen kabilelerini medeniyet sahasında geride bırakmış bir kavim olmuşlardı.

Cenubî Rusya steplerine yerleşmiş olan Gotların faaliyeti, III üncü asırda, iki istikamet aldı: bunlar bir taraftan denizin ve Karadeniz sahillerine bahrî akınlar icra etmek imkânının cazibesine kapıldılar; diğer taraftan, cenubu garbîde, Romalıların Tuna hududuna yaklaştılar ve imparatorlukla temasa geldiler.

Gotlar ilk evvelâ Karadenizin şimal sahillerine yerleştiler ve III üncü asrın ortasında Kırımı ve bilâhare, bu havalide bulunan Bosfor kırallığını zaptettiler. Bunlar III üncü asrın ikinci nısfında birçok Bosfor gemisine binerek tahripkâr birtakım akınlar yaptılar. Müteaddit defalar zengin Kafkas

sahillerini ve zenginlik bakımından bunlardan aşağı kalmıyan Anadolu sahillerini yakıp yıktılar; Karadenizin garp sahillerinde Tunaya kadar çıktılar ve denizi geçerek İstanbul Boğazı, Propontis (Marmara) ve Hellespontos (Çanakkale Boğazı) tarikiyle Adalar Denizine kadar geldiler. Yol aldıkları esnada Bizans, Hrisopolis (Bizansın karşısında, Anadolu sahilinde: bugünkü Üsküdar), Kizikos, (Erdek civarında) Nikomedia (İzmit) ve Ege Denizi adalarını tahrip ettiler. Got korsanları bununla kalmadılar. Efes ve Selâniğe taarruz ettiler; bunların gemileri Yunanistan sahillerine yaklaştılar: burada Argos, Korint ve büyük bir ihtimalle Atinayı dahi yakıp yıktılar; bu son şehrin ihtiva ettiği eski sanat şaheserleri çok şükür tahripten masun kaldılar. Rodos adası, Girit ve hattâ bunların hiç te yolu üzerinde bulunmıyan Kıbrıs dahi bu korsanların taarruzuna uğradı. Fakat tekmil bu deniz seferleri yağma ve tahripten ibaret kalıyordu ve Gotlar işlerini gördükten sonra, Karadenizin şimal sahillerine avdet ediyorlardı. Karaya çıkmak cesaretini göstermiş olan bir çok korsan çeteleri Roma orduları tarafından esir veyahut imha edilmişlerdi.

Gotların imparatorluk ile karada olan temasları çok daha mühim neticeler verdi. İmparatorluğun III üncü asırdaki karışıklıklarından istifade eden Gotlar, ayni asrın birinci nısfında, Tunayı geçmeğe ve Roma arazisine akınlar yapmağa başladılar. Hattâ imparator Gordian bunlara senevî bir vergi vermek mecburiyetinde kaldı. Fakat Gotlar bununla iktifa etmediler. Az bir müddet sonra Roma arazisine yeni bir akın yaptılar, Makedonya ve Trakyayı istilâ ettiler. İmparator Deçius, bunlara karşı icra ettiği bir sefer esnasında öldürüldü (251). 269 da, imparator Klavdius Gotları Naissus (Niş) civarında büyük bir mağlûbiyete uğratmağa muvaffak oldu. İmparator birçok esir topladı: bunların bir kısmını ordusuna aldı; diğer bir kısmını imparatorluğun nüfussuz kalmış olan mıntakalarına kolon olarak yerleştirdi. Gotlara karşı kazanmış olduğu zaferden dolayı Klavdius "Goticus„ ünvanını aldı. Fakat imparatorluğun vahdetini muvakkat bir müddet için yeniden tesis etmiş olan Avrelian (270-275) Gotlara Daçyayı terketmek ve bu havalinin Romen ahalisini Mesyaya yerleştirmek mecburiyetinde kaldı. IV üncü asırda Gotlara sık sık Roma ordularında raslandı. Tarihçi Yor-

nades'e göre bir Got müfrezesi Galer'in ordusunda sadıkane hizmet etmiştir (106). Konstantin'in ordularında çalışan Gotlar bu imparatora, Liçinius'a karşı harbettiği esnada, yardım ettiler. En nihayet Vizigotlar ayni Konstantin ile bir muahede aktettiler ve kendisine, muhtelif kavimlere karşı açmış olduğu seferlerin ihtiyaçları için, 40000 asker vermeği taahhüt ettiler. Julian ordusunda bir Got müfrezesi bulundurdu.

Fakat III üncü asırda, Kırım Gotları arasında ihtimal bu havaliye, Gotların bahrî akınlarında Anadoludan esir olarak getirmiş oldukları hıristiyanlar vasıtasiyle ithal edilmiş olan hıristiyanlığın inkişaf ettiği görülüyor. İznik konsilinden itibaren (325) bir Got piskoposu (Teofil) umumî münakaşalara iştirak ediyor. "İznik timsali„ni imzalıyor. - IV üncü asırda Wulfila diğer Gotlara İncili tanıttı. İhtimal Grek neslinden, fakat Got memleketinde doğmuş olan Wulfila bir müddet İstanbulda yaşamıştı. Burada arianist bir metropolit kendisine "piskoposluk„ rütbesini tevcih etmişti. Wulfila, Gotlar nezdine avdet ettikten sonra bunlara bir kaç sene hıristiyanlığı, arianist usule göre, öğretti. Gotların, mukaddes yazıları muhtevi kitapları tanımaları için Grek harflerinin yardımı ile bir Got alfabesi vücude getirdi ve Tevratı Got lisanına çevirdi. Gotların öğrenmiş oldukları hıristiyanlığın arianist şekli bunların müteakıp tarihi için, büyük bir ehemmyeti haiz oldu: bu hâdise bilâhare Gotların, imparatorluk arazisine yerleştikleri zaman, İznik taraftarı olan mahallî ahali ile kaynaşmalarına mani oldu. Kırım Gotları ortodoks kaldılar.

Gotlar ile imparatorluk arasındaki dostane münasebat, Türk neslinden vahşî Hunların (107) Asyadan Avrupaya geçerek Ostrogotları zalim bir hezimete uğratmaları ile sona erdi. Hunlar garbe doğru tazyiklarına devam ederek, kendilerine tâbi Ostrogotlarla birleşik olarak, Vizigotları sarsmağa başladılar. İmparatorluk hudutları civarında yaşayan ve bir çok erkek, kadın ve çocuklarını imha etmiş olan Hunlara karşı koyacak bir iktidarda olmıyan bu kavim hududu geçmek ve Roma arazisine girmek mecburiyetinde kaldı. Mehazlar, Tunanın şark sahillerinde bulunan Gotların, gözleri yaşla dolu olduğu halde, Roma otoritelerinden bu nehri geçmek müsaadesini istirham ettiklerini bildirmektedir. Barbarlar Romalılara, imparator müsaade ettiği takdirde, Trakyaya ve Mesyaya yerleşip toprağı işlemeği teklif edi-

yorlardı; ayni zamanda imparatora askerî kuvvetler vereceklerini ve tebaaları gibi imparatorun bütün emirlerine itaat edeceklerini taahhüt ediyorlardı. Bu mealde talimatı haiz bir heyet imparatorun nezdine gönderildi. Roma hükûmetinde ve generaller arasında Gotların bu kabil bir yerleşmesine son derece taraftar bir ekseriyet husule geldi. Bu ekseriyet bu suretle memleket için pek faideli olan köylü nüfusunun artacağını ve askerî kuvvetlerin çoğalacağını ümit ediyordu.... Yeni tebaalar imparatorluğu müdafaa edecekler, o ana kadar senevî celbe tâbi tutulan vilâyet ahalisi ise, bu hizmete mukabil, muayyen bir para vergisine tâbi tutulacak ve bu yüzden devletin geliri artacaktı.

Bu noktai nazar galebe çaldı ve Gotlara, Tunayı geçmek için müsaade verildi. Fustel de Coulanges "bu suretle dört ilâ beşyüz bin barbarın Roma arazisine geçtiğini ve bunların yarısının silâh taşıyabilecek kudrette olduğunu„ (108) yazıyor. Bu rakam yontulsa dahi Mesyaya yerleşmiş olan Got adedinin yine pek büyük olduğunu kabul etmek lâzımdır. İlk zamanlar barbarlar sakin yaşadılar. Fakat yavaş yavaş bunların safları arasında Romalı generaller ve memurlara karşı, zaman ile tedricî surette kızgınlığa tahavvül eden bir hoşnutsuzluk başgösterdi. Hükûmet erkânı, kolonlara tahsis edilmiş olan paranın bir kısmını alıkoyuyorlardı. Bunları fena besliyorlardı. Bunlara fena muamele ediyorlardı. Kadın ve çocukları tahkir ediyorlardı. Birçok Got'u Anadoluya gönderiyorlardı. — Gotların şikâyetleri cevapsız kalıyordu. Bunun üzerine çileden çıkan Gotlar isyan ettiler. Alanları ve Hunları yardıma çağırdılar, Trakyaya girdiler ve İstanbul üzerine yürüdüler. O esnada İranlılara karşı harbeden imparator Valens, Gotların isyanını haber aldıkta, Antakyadan İstanbula geldi. Muharebe 19 Ağustos 378 de Edirne civarında vukubuldu. Gotlar Roma ordusunu müthiş bir hezimete uğrattılar. Valens harp meydanında maktul düştü. Payitaht yolu Gotlara açılmış gibi görünüyordu; bunlar İstanbul surlarına kadar tekmil Balkan yarımadasını kapladılar. Fakat hiç şüphesiz Gotlar, imparatorluğa taarruz etmek için, umumî bir plân düşünmemişlerdi (109). Valens'in halefi Teodos, bizzat Got müfrezelerinin yardımı ile, barbarları mağlûp etmeğe ve yağmalarına nihayet vermeğe muvaffak oldu. Yalnız bu hâdise, Gotların bir kısmının im-

paratorluğa karşı harbett'ği esnada, diğer bir kısmının Roma ordularında çalışmağı ve diğer Germenlere karşı harbetmeği kabul etmiş olduğunu gösterir. V inci asır putperest müverrihlerinden Zosimos'un yazdığı veçhile, Teodos'un zaferinden sonra "Trakya sükûnete yeniden kavuştu; çünkü buradaki barbarlar imha edilmişlerdi„ (110). İşte bu suretle Gotların Edirne muzafferiyeti, bunların Trakyaya yerleşmelerini temin etmedi.

Fakat, buna mukabil, bu devirden itibaren Germenler muslihane bir surette imparatorluğun hayatına hulûl etmeğe başlıyorlar. Roma topraklarına yerleşmiş olan barbarları silâh kuvvetiyle yenemiyeceğini anlıyan Teodos, Gotları Roma medeniyetine alıştırmak ve daha mühimmi, orduya celbetmek suretiyle muslihane bir uzlaşma yolu tuttu. Yavaş yavaş, imparatorluğun müdafaasına memur kıtaların ekserisi Germen bölükleri tarafından istihlâf olundu. Birçok defalar Germenler imparatorluğu diğer Germenlere karşı müdafaa etmek mecburiyetinde kaldılar.

Gotların tesiri kendini ordunun yüksek kumandasında ve en mühim ve en yüksek yerlerin Germenlere tahsis edilmiş olduğu hükûmet heyetinde gösterdi. Germen muhibbi bir siyasette imparatorluğun selâmet ve sükûnetini bulan Teodos ilerde barbar germanizminin inkişafının bizzat imparatorluğun mevcudiyeti için teşkil edebileceği tehlikeyi anlıyamadı. Bilhassa memleketin askerî müdafaası için bu kabil bir siyasetin zâfını hiç şüphesiz görmedi. Romalılardan askerlik sanatını, tabiyeyi, muharebe usullerini ve silâhları öğrenmiş olan Gotlar her an imparatorluk aleyhine dönebilen korkunç bir kuvvet olmuşlardı. İkinci plâna atılmış olan Grek-Romen mahallî ahali Germenlerin bu tefevvukundan büyük bir hoşnutsuzluk duydu. Germenlere karşı bir cereyan başgösterdi: bu cereyan vahim dahilî ihtilâtlar tevlit edebilirdi.

395 te Teodos Milân'da öldü. Tahnit edilen cesedi İstanbula getirildi ve Aziz Havariler kilisesine defnedildi. Teodos, halefleri olarak tanılan çok küçük yaşta iki oğul bıraktı: Arkadius ve Honorius. Arkadius şarkı, Honorius garbi aldı.

Fakat Teodos, üzerine almış olduğu iki vazifede arzu edilen neticeleri elde edememişti. Hıristiyanlıkta İznik kararlarının tefevvukunu ilân etmiş olan ikinci umumî konsil

kilisede ittihadı yeniden tesise muvaffak olamamıştı. Arianizm, muhtelif tezahuratı ile, yaşamakta devam ediyor ve inkişaf ettikçe yeni dinî cereyanlar doğuruyordu. Bu cereyanlar V inci asır dinî ve ictimaî hayatını (bunların her ikisi de biribirine pek yakından bağlıdırlar), bilhassa şark vilâyetlerinde, Suriye ve Mısırda, besliyeceklerdi ve bu nokta müteakıp devirde imparatorluk için son derece mühim neticeler tevlit edecekti. Teodos, bizzat Germen unsurunu orduya ithal etmek ve bu arianist unsurun tefevvuku elde etmesine müsaade eylemekle arianizme imtiyazlı hukuk bahşetmek ve bu suretle İznik kararlarının mutlak şeklini terketmek mecburiyetinde kalmıştı. Diğer taraftan memleketin müdafaasını ve hükûmet heyetinde en mühim makamları barbarlara tevdi eden Germen muhibbi politikası, Germenlerin tefevvuku ile Grek ve Romen mahallî ahali arasında büyük bir hoşnutsuzluk ve derin bir infial tevlit etmişti. Germen tefevvukunun başlıca merkezleri payitaht, Balkan yarımadası ve Anadolunun bir kısmı idi; şark vilâyetleri, Suriye, Filistin ve Mısır bu boyunduruğu hissetmediler. IV üncü asrın sonundan itibaren barbarların bu üstünlüğü payitahtı ve bununla beraber imparatorluğun tekmil şark kısmını ciddî surette tehdit etmeğe başladı. İşte bu suretle tek ve yeknesak bir kilise vücude getirmeği ve imparatorluk ile barbarlar arasında sulhu tesis etmeği gaye ittihaz edinmiş olan Teodos bu iki sahada da muvaffak olamadı ve halefleri bu son derece karışık iki meselenin hallini tevarüs etmiş oldular.

V İNCİ ASIRDA MİLLÎ VE DİNÎ MESELELER

Bu devrin ehemmiyeti millî ve dinî olmak üzere iki mesele ile uğraşma tarzındadır. «Millî mesele» (111) ile imparatorluk dahilinde yaşıyan muhtelif milliyetlerin yekdiğeriyle mücadelesini ve ayni zamanda imparatorluğa hariçten taarruz eden kavimlerin Romalılarla olan ihtilâflarını kasdediyoruz.

Hellenizmin, görünüşe nazaran, imparatorluğun şark kısmında *(pars orientalis)* bu kadar ahenksiz ahali arasında birleştirici bir kuvvet rolünü oynaması lâzımgelirdi; fakat hakikatte hiçte böyle olmadı. Hellenizmin tesiri, Makedonyalı İskender ve haleflerinin devrinden beri, şarkta Fırat sahillerine ve Mısıra kadar kendini göstermişti. İskender

bizzat, koloni tesisinde hellenizmi köklendirmek için en iyi vasıtalardan birini bulmuştu: Bu kırala şarkta 70 ten fazla şehirin tesisi izafe olunmaktadır. Halefleri, muazzam bir ölçü dahilinde bu siyaseti temadi ettirmişlerdi. Hellenizmin en son hudutları şimalde Ermenistanda, cenupta Kızıldeniz civarında, şarkta İran ve Mezopotamayada idi. Hellenizm bu vilâyetlerden daha ileri gidememişti. Hellenistik medeniyetinin başlıca merkezi Mısır şehirlerinden İskenderiye idi. Bütün Akdeniz sahilleri imtidadınca ve bilhassa Anadolu, Suriye ve Mısırda Hellen medeniyeti diğer medeniyetlere galebe çalmıştı. Bu üç memleketten ihtimal Anadolu en fazla hellenleşmiş olanı idi. Birçok asır önce sahilleri Grek kolonileri ile kaplanmıştı ve buradan Hellen tesirleri - birtakım müşkülâta maruz kaldıktan sonra - tedricî surette memleketin içine nüfuz etmişti.

Suriyenin hellenleşmesi daha az derindi. Grek lisaniyle ünsiyet peyda edememiş olan ahalinin büyük bir kısmı mahallî lisanlarını, Suriye dilini ve arapcayı konuşmakta devam ediyordu. Müsteşrik bir âlim « Antakya gibi kozmopolit bir şehirde halkın Aramî (yani Suriye) lisanını konuştuğuna göre, vilâyetin içerlerinde grekçenin münevver tabakaların lisanı olmayip ancak hususî tahsil görmüş olanların lisanı olduğunun bihakkın farz olunabileceğini» (112) yazıyor. Mahallî Suriye lisanının memlekette ne kadar derin kökleşmiş olduğuna dair « V inci asır Suriye-Romen kanunları külliyatı » (113) mukni bir delil teşkil etmektedir. Bu külliyatın zamanımıza kadar gelmiş olan en eski el yazması, VI ncı asır başlangıcında, binaenaleyh Justinian'dan evvel, yazılmıştır. Suriyenin şimali şarkîsinde yazılmış olması muhtemel olan bu metin grekçe metnin bir tercümesidir. Bu külliyatın grek orijinali bize kadar gelmemiştir; fakat bazı emarelerden bunun 570 senesine doğru yazılmış olduğunu istidlâl etmek mümkündür. Her ne hal ise, grekçe metnin neşrini ayni metnin hemen Suriye lisanına yapılan tercümesi takip etmiştir. Menşei kiliseye ait olduğu anlaşılan (çünkü evlilik ve veraset hukukuna ait maddeleri pek mufassal olup bunlardan, gayet mahirane bir tarzda, rahiplerin hukuku istidlâl olunmaktadır) bu kanun külliyatının bundan maada arabça ve ermenice versiyonları dahi mevcuttur. Fakat bizi burada bu külliyatın,

esasından ziyade muhtelif versiyonlarının ve XIII üncü ve XIV üncü asır Suriyeli ve Arap muharrirlerin yapmış oldukları iktibasların ispat ettiği gibi, şarkta Ermenistan ile Mısır arasındaki havalide, geniş yayılışı ve bilfiil tatbik edilişi alâkadar etmektedir. Bilâhare Justinian kanunları resmen tekmil imparatorluk için mecburî oldukta bu "imparator Kodeks„inin hacmi şark vilâyetlerine çok büyük ve anlaşılması güç geldi; filiyatta *Kodeks*'in yerine "Suriye külliyatı„ kullanılmakta devam etti. VII inci asırda müslümanlar şark vilâyetlerini işgal ettikte bu külliyat, islâm hâkimiyeti altında, ayni derecede yayıldı. V inci asrın ikinci nısfından itibaren bu külliyatın Suriye lisanına tercüme edilmiş olması ahalinin büyük bir kısmının grekçe ve lâtinceye vakıf olmadığını ve mahallî Suriye lisanına pek kuvvetli surette bağlı olduğunu gösterir.

Mısırda, İskenderiye gibi cihanşümul şualar saçan bir medeniyet merkezi mevcut olmasına rağmen, hellenizm yalnız sivil ve ruhanî yüksek ve hâkim tabakaya nüfuz edebilmişti. Ahalinin büyük bir kısmı mahallî lisan olan "Kopt„ lisanını konuşmakta devam ediyordu.

Fakat V inci asırda yalnız bu âmiller bir rol oynamadılar. Hükûmet şark vilâyetlerinde bir takım müşkülâtla karşılaştı. Bu müşkülât yalnız muhtelif ırk ve milliyetlerden değil, fakat Suriye - Mısır ahalisinin büyük bir kısmının ve şarkî Anadolu ahalisinin bir kısmının arianizme ve bu mezhebin muahhar şekillerine bağlı kalmış olmasından neş'et etti. Bu suretle haddi zatında karışık olan bu milliyetler meselesi, V inci asırda dinî meselenin inzimamı ile, büsbütün karışık bir şekil aldı.

Garp vilâyetlerinde, yani Balkan yarımadası, payitaht ve Anadolunun garp kısmında bu devrin mühim meselesi, yukarda gördüğümüz veçhile, imparatorluğun mevcudiyetini tehdit etmiş olan Germen meselesi oldu. V inci asrın ortasında, Got meselesinin devletin lehine olarak hallinden sonra vahşi İzavriyalıların payitahtta Gotların mevkilerini işgal etmelerinden korkmak için sebepler belirdi. Şark hududunda, İranlılara karşı yapılan harp, bazı fasılalarla, devam ediyordu; Balkan yarımadasının şimal hudutlarında ise Hun (Türk) neslinden bir kavmin, yani Bulgarların, tahripkâr istilâları başlıyordu (114).

İmparator Arkadius, Teodos I kalkanının bir kısmı.
Kabartılmış ve hakedilmiş gümüş, IV. asır
(Madrit Tarih Akademisi)

cizgiliforum

cizgiliforum

ARKADİUS (395 - 408).
NEDİMLER

Arkadius tahta çıktıkta henüz 17 yaşında idi. Yüksek mevkiinin iktiza ettiği ne tecrübe ve ne de azim kuvvetine malikti. Az bir müddet sonra tekmil kudreti ellerine geçiren ve kendilerinin ve taraftarlarının menfaatlerini ön safa vazeden nedimlerinin nüfuzu altında kaldı. İmparatorun üzerinde tesirde bulunan ilk nedim, Teodos zamanında, Arkadius'un mürebbisi olan Rufinus oldu. Az bir müddet sonra Rufinus katledildi. İki sene sonra hadım Evtrop nedim oldu: Bu zat imparator üzerinde kat'î tesirde bulundu ve Arkadius'u Roma ordusunun Frank generallerinden birinin kızı olan Evdoksia ile evlendirdikten sonra en yüksek ikbal mertebesine irişti. Garbı almış olan Arkadius'un küçük kardeşi Honorius, yanında müşavir olarak, değerli general Stilikon'u bulunduruyordu (bu zatı evvelce babası tayin etmişti). Romalılaşmış bir Germen barbarı tipinin tam bir mümessili olan Stilikon, kendi vatandaşlarına karşı harbetmekle, imparatorluğa pek büyük hizmetlerde bulunmuştur.

GOT MESELESİNİN HALLİ

Arkadius'un zamanı saltanatında imparatorluğu işgal eden başlıca mesele Germen meselesi oldu.

Balkan yarımadasının şimaline yerleşmiş olan Vizigotlar, o zamanlar Alarik Balta namında haris bir şefin emri altında bulunuyorlardı. Arkadius saltanatının başlarında bunlar Mesya, Trakya ve Makedonyayı istilâ ettiler ve hattâ payitahtı tehdit altında bulundurdular. Rufinus'un diplomatik müdahalesi sayesinde Alarik İstanbul üzerine yürümek fikrini terketti. Gotların nazarları Yunanistana çevrildi. Alarik Tesalyadan geçti ve Termopiller yolu ile orta Yunanistanı istilâ etti.

Bu devirde Yunanistan ahalisi, heyeti umumiyesile, daha henüz bozulmamıştı; aşağı yukarı Pavsanias ve Plutark'ın bildiği ahali idi. Gregorovius şöyle diyor: "Ataların lisanı, dini, âdet ve kanunları, hemen hiç değişmemiş bir şekilde, şehirlerde ve köylerde baki kalmıştı; hıristiyanlığın, hâkim din olarak, resmen kabul edilmesine ve hükûmetçe menedil-

cizgiliforum

miş olan ilâhlar kültünün ortadan kalkmağa mahkûm olmasına rağmen antik Yunanistan (ihtiva ettiği İlkçağlar abideleri sayesinde) putperestliğin ahlâkî ve artistik damgasını daha halâ taşıyordu„ (115).

Gotlar, Yunanistandan geçtikleri esnada, Böotya ve Attik'i yağma ve tahrip ettiler. Atinanın limanı Pire bunlar tarafından işgal edildi; fakat bereket versin barbarlar Atinayı sıyanet ettiler. V inci asır putperest müverrihlerinden Sozimos Alarik'in, ordusu ile Atina surlarına yaklaştıkta, baştan aşağıya kadar silâhlı olan Atena Promahos ilâhahesini ve surların önünde ayakta duran Truva kahramanı Ahil'i görmüş olduğu efsanesini tekrarlamaktadır; bu rü'yetten mütehayyir kalan Alarik Atinaya taarruz etmek fikrinden vazgeçmiş imiş (116). — Buna mukabil Peloponnes müthiş bir tahribe uğradı. Vizigotlar Korint, Argos, Sparta ve diğer birçok şehirleri yağma ettiler. Bunun üzerine Stilikon, Yunanistanı kurtarmak üzere, harekete geçti. Ordularını Korint körfezinde, İstmos'ta karaya çıkardı ve bu suretle Alarik'in ricat yolunu kesti. Fakat Alarik buna rağmen, çok büyük müşkülâtla, kendisine şimalde bir yol açtı ve Epir'e ulaştı. İmparator Arkadius, kendi vilâyetlerini tahrip etmiş olan bu zata İllirikum ordusunun yüksek ünvanı olan "magister„ ünvanını vermekte tereddüt etmedi *(magister militum per Illyricum)*. Bundan sonra Alarik şarkı tehdidden vazgeçti ve tekmil faaliyetini İtalyaya hasretti.

Got tehlikesi kendini yalnız Balkan yarımadasında ve Yunanistanda hissettirmedi. Got hâkimiyeti, bilhassa büyük Teodos'tan sonra, payitahtta dahi kendini gösterdi; burada ordunun en yüksek dereceleri ve birçok yüksek sivil makamlar Germenlerin eline geçmişti.

Arkadius tahta çıktıkta Germen partisi İstanbulu en kuvvetli bir nüfuz altında bulunduruyordu. Bu partinin başında imparatorluk ordusunun en kıymetli generallerinden olan Gainas namında bir Got bulunuyordu. Gainas'ın etrafında anasıl Got olan birçok asker ve payitahttaki Germen partisinin mümessilleri toplandılar. Partinin zayıf noktasını din meselesi teşkil ediyordu: Gotların ekserisi, görüldüğü veçhile, Arius taraftarı idiler. Arkadius saltanatının ilk senelerinde mühim bir rol oynayan ikinci parti kudretli nedim Evtrop'un partisi idi: Bu zatın etrafını, her şeyden önce şahsî iştihalarını tatmin etmek istiyen ve bu gayeye irişmek için Evtrop'u kullanan serseriler ve muhterisler almıştı. Gainas ile Evtrop'un birbiriyle geçinemiyecekleri tabiî idi. Çünkü her ikisi de iktidar mevkiine çıkmak istiyordu. — En nihayet müverrihler Germenlere ve Evtrop'a muhalif üçüncü bir parti dahi zikretmektedirler. Senatörler, memurlar ve rühbaniyetin büyük bir kısmını ihtiva eden bu parti, millîyet ve hıristiyanlık fikri namına, barbarlar ve rafızîlerin günden güne büyüyen nüfuzlarına karşı cephe alan bir muhalefet partisi olarak telâkki olunabilir. Tabiî Evtrop'un kaba ve tamakâr şahsiyeti bu üçüncü parti mümessilleri arasında sempati uyandıramazdı. Bu partinin en meşhur şefi şehir prefesi Avrelian idi (117). Muasırlar arasında bir çok kimseler Germen üstünlüğünün imparatorluk için ne büyük bir tehlike teşkil ettiğini takdir ediyorlardı. Hükûmet dahi fırtınanın yaklaştığını hissetmeğe başlamıştı.

Bazı muhitlerin Germen meselesi karşısındaki haleti ruhiyesini canlı bir surette gösteren son derece mühim bir vesikaya malik bulunuyoruz. Bu vesika Sinesius tarafından yazılmış, imparatora takdim edilmiş ve hattâ huzurunda okunmuş olan "İmparatorun kudretine dair„ yahut bazan da tercüme edildiği veçhile "İmparatorun vazifelerine dair„ (Περὶ βασιλείας) adlı tretedir. Şimalî Afrika şehirlerinden Kirene'de doğmuş olan Sinesius (370-413) hıristiyan olmuş münevver bir neo-platonisyen idi; 399 da, imparatordan, doğduğu şehir için, bazı vergileri hafifletmesini istirham etmek için, İstanbula geldi. Bilâhare memleketine avdet ettikte, şimalî Afrikada Ptolemais şehri piskoposu intihap edildi. İstanbulda kaldığı üç sene zarfında Sinesius Germenlerin imparatorluk için teşkil ettikleri tehlikeyi mükemmelen takdir etti ve bir müverrihin ifadesine göre "Avrelian millî partisinin Germenler aleyhinde beyannamesi„ olarak tavsif edilmesi caiz olan yukarıda adı geçen treteyi telif etti (118). Sinesius şöyle yazmaktadır: "Orduların [yani barbarların] kudreti ellerine geçirmeleri ve bütün hür vatandaşlar üzerinde hakimiyetlerini tesis etmeleri için en küçük bir bahane kâfi gelecektir. O zaman siviller harp sanatında gayet büyük bir tecrübe sahibi olan insanlara karşı harbetmek mecburiyetinde kalacaklardır.... Binaenaleyh ilk evvelâ

[yabancıları] yüksek memuriyetlerden uzaklaştırmak ve bunların taşıdıkları senatör ünvanını kaldırmak lâzımdır; çünkü eski zamanlarda Romalılarca en yüksek bir şeref addedilen bu ünvan bugün, yabancılar yüzünden, hakaretamiz bir şey olmuştur. Birçok hallerde, ve bilhassa bu noktada, anlamak kabiliyetsizliğimize hayret ediyorum. Hemen her evde, pek mütevazı olsa dahi, bir "İskit„ (yani Got) kölesi bulmak kabildir. Bunlar ya aşçı veyahut sofracıdırlar; omuzlarında taşıdıkları küçük iskemleleri açık havada oturup istirahat etmek isteyenlere teklif edenler dahi İskit'tirler. Fakat hususî hayatta hizmetkâr vazifesini gören "Evböya„ serpuşlu aynı sarışın barbarların resmî hayatta bizlere emirler vermeleri son derece şayanı hayret bir hâdise değil midir? İmparator orduyu temizlemelidir; tıpkı bizlerin bir avuç buğday tanesi arasında samanı ve iyi taneleri bozabilecek diğer muzır unsurları bir tarafa koyduğumuz gibi... [Haşmetmeap] baban lüzumundan fazla bir yumuşaklık göstererek [bu barbarlara] mülâyemet ve müsamaha ile muamele etti; kendilerine müttefik ünvanını verdi; siyasî hukuk ve rütbeler bahşetti; kerimane bir surette arazi hediye etti. Fakat onlar haklarında yapılan muamelenin asaletini lâyıkiyle anlıyamadılar ve takdir edemediler. Barbarlar bunu bizim tarafın zafına atfettiler ve bu hal kendilerine hayasız bir gurur ve işitilmemiş bir tefahür telkin etti.... Bizlerden olanları daha çok askere al, fikirlerimizi yükselt, kendi ordularımızı kuvvetlendir ve devletin ihtiyacı ne ise onu yap! İnsanlara karşı sebat ile hareket etmek lâzımdır. Eski zamanlarda Mesenyalıların, silâhlarını terkettikten sonra, "Helot„ olarak Spartalılara hizmet ettikleri gibi, barbarlar dahi araziyi sürsünler yahut geldikleri aynı yoldan defolup gitsinler, ve nehrin diğer sahillerinde oturan kabilelere Romalıların eski semahatinin kalmadığını ve bunların başında asîl bir kalbe malik genç bir imparator hükûm sürdüğünü bildirsinler„ (119).

Mevzuubahis hâdiseler ile muasır bu şayanı dikkat vesikanın derin manası Sinesius'un bu en son tavsiyesinde mündemiçtir; bu zat imparatorluk için Gotların teşkil ettikleri tehlikeyi kavrıyor; Gotların ordudan uzaklaştırılmasını, millî bir ordu vücude getirilmesini ve bundan sonra barbarların çiftçi haline ifrağını teklif ediyor; bunu kabul etmedikleri taktirde, barbarları Tunanın diğer sahiline, yani gelmiş

oldukları yerlere atmak suretiyle, Roma arazisi temizlenmelidir.

İmparatorluk ordusunun en fazla sevilen kumandanı Gainas, nedim Evtrop'un, mutlak bir surette, icrayi nüfuz etmesini sükûnetle karşılayamazdı. Bir müddet sonra harekete geçmek için eline bir fırsat düştü. O devirde Büyük Teodos tarafından Anadoluda Frigyada iskân edilmiş olan Gotlar, şefleri Tribigild'in idaresi altında, ayaklandılar ve memleketi yakıp yıktılar. Âsiye karşı sevkedilen Gainas bu âsinin gizli müttefiki oldu. Bunlar yekdiğerine yardım ettiler ve Tribigild'e karşı gönderilmiş olan imparatorluk ordularını hezimete uğrattılar. Bir müddet sonra bunlar vaziyete hâkim oldular ve imparatordan Evtrop'un azlini ve kendilerine teslimini istediler. Diğer taraftan imparatoriçe Evdoksia ve Avrelian partisi Evtrop'un aleyhinde idiler. Bu mecburiyet karşısında Arkadius razı oldu ve Evtrop'u sürgüne gönderdi (399). Fakat bu tedbir galip Gotları tatmin etmiyordu: imparatoru Evtrop'u payitahta celbetmeğe, muhakemeye vermeğe ve idam etttirmeğe icbar ettiler. Bundan sonra Gainas imparatordan, payitahttaki mabedlerden birini, arianist Gotların âyinlerine tahsis edilmek üzere, istedi. Fakat bu isteğe karşı İstanbul piskoposu Jan Krisostom (Altın Ağız) isyan etti. Jan'ın, yalnız payitaht halkını değil, fakat imparatorluk ahalisinin en büyük bir kısmını elde etmiş olduğunu bilen Gainas fazla israr etmedi.

Payitahta yerleşmiş olan Gotlar imparatorluk mukadderatının bir nevi nâzımı oldular. Arkadius ve İstanbul ahalisi vaziyetin bütün vahametini anladılar. Gainas'a gelince, bütün muvaffakıyetlerine rağmen, İstanbulda elde etmiş olduğu yüksek mevkii muhafaza edemedi. Payitahtta bulunmadığı bir esnada anî bir isyan başgösterdi. Birçok Got öldürüldü. Gainas İstanbula avdet edemedi. Bundan cesaret bulan Arkadius Gainas'a karşı sadık bir Gotu, putperest Fravitta'yı gönderdi. Fravitta Gainas'ı, Anadoluya deniz tarikiyle, geçmek teşebbüsünde bulunduğu esnada, mağlup etti. Gainas Trakyaya kaçtı, fakat burada Hun kıralı tarafından esir edildi; kıral Gainas'ın başını kestirtti ve kellesini hediye olarak Arkadius'a gönderdi. — İşte bu suretle büyük Germen tehlikesi bertaraf edildi. Fakat bu muvaffakıyet diğer bir Germen, yani putperest Fravitta sayesinde, elde edilmişti. Fravitta bu büyük hizmetine mukabil "konsül„ ünvanı ile

taltif edildi. İşte bu suretle Got meselesi, V inci asırın başlangıcında, hükûmet lehinde halledilmiş oluyordu. Müteakip devirlerde Gotların eski mevkilerini tekrar elde etmek için yapmış oldukları teşebbüsler ise artık hiç bir ehemmiyeti haiz olmamışlardır.

JAN KRİSOSTOM

Germen karışıklıklarının gerisinde İstanbul patriki Jan Krisostom'un muktedir şahsiyeti tebarüz etmektedir (120). Antakyalı olan Jan meşhur hatip Libanius'un talebesi idi. Sivil bir meslek intihap etmeğe hazırlanıyordu; fakat hıristiyan olduktan sonra fikrini değiştirdi. Doğduğu şehirde papaz oldu ve bütün ruhu ile kendini vaız vermeğe hasretti. Nedim Evtrop, patrik Nektar'ın ölümünden sonra, Antakyada daha o zaman vaızları ile şöhret bulmuş olan Jan'ı İstanbul patrikliğine intihap etti. Krisostom gizlice İstanbula celbedildi (çünkü vaızlarını çok seven Antakya ahalisinin Jan'ın ayrılmasına muhalefet etmesinden korkuluyordu). İskenderiye piskoposu Teofil'in entrikalarına rağmen Jan piskopos tayin edildi ve İstanbul patrikliği kürsüsüne çıktı (398). Payitaht bu zat ile calibi dikkat ve cesur bir hatip, şahsında nazariyatı filiyat ile imtizac ettiren müstesna bir insan kazanmış oldu. Ahlâk bahsinde şedit bir vâız, müfrit debdebe aleyhdarı ve tam bir İznik taraftarı olan Jan dinleyicileri arasında birçok düşman peyda etti. Bunlar meyanında debdebe ve zevki seven ve Jan'ın verdiği alenî vaızlarda pek çok tekdire maruz kalan imparatoriçe Evdoksia bulunuyordu: Dinî nutuklarında Jan imparatoriçeyi Jezabel ve Herodiad ile mukayese etmeğe kadar vardı (121). Jan, arianist ayinlerini icra edebilmek için, kendilerine payitahtta bir mabed terkedilmesini isteyen Gotlara karşı azimkâr bir tavır takındı. Jan bu isteği kat'î olarak redetti, ve Gotlar kendilerine sur haricinde verilmiş olan bir mabedle iktifa etmek mecburiyetinde kaldılar. Fakat Jan ortodoks olan Got ekalliyeti ile pek yakından alâkadar oldu. Bunlara şehir içinde bir kilise verdi, kendilerini sık sık ziyaret etti ve tercümanlar vasıtasiyle, kendilerile görüştü.

Sağlam dindarlığı, müsamahasızlığı, sert ve ikna edici belâgatı, tedricî surette, Jan'ın düşmanlarının adedini arttırdı. Arkadius bu sonuncuların tesiri altında kaldı: alenî olarak

patrik aleyhinde rey beyan etti ve Jan Anadoluya çekildi. Bu çok sevilen papazın ayrılması yüzünden çıkan karışıklıklar imparatoru Krisostom'u tekrar geri çağırmağa icbar etti. Fakat patrik ile hükûmet arasındaki sulh uzun müddet devam etmedi. İmparatoriçenin bir heykelinin küşat resmi Jan'a, imparatoriçenin kabahatlerini meydana koyan dokunaklı bir nutuk söylemek fırsatını verdi. Bunun üzerine Jan ünvanını kaybetti; "Johannit„ler yani taraftarları itisaflara maruz kaldılar. En nihayet Jan, 404 de, Kapadokya şehirlerinden "Kukusa„ya sürüldü, uzun ve zahmetli bir seyahatten sonra buraya geldi. Jan "bu şehrin bütün imparatorluğun en ücra bir yeri olduğunu„ yazıyor (122). Üç sene sonra Jan için yeni bir sürgün emri geldi: bu sefer Karadenizin uzak şark sahillerine gönderilecekti; işte oraya giderken yolda vefat etti (407). Ortazamanların ilk devrine ait en meşhur kilise mümessillerinden birinin sonu işte bu oldu. Jan, zamanının fikrî, içtimaî ve dinî hayatına dair canlı tasvirler ihtiva eden edebî bir miras terkediyordu. "Apostolik kilise„ ideallerinin muannit ve mutekit bir müdafii olan Jan kudretli Gainas'ın arianist taleplerine karşı koymaktan çekinmemişti. Jan Krisostom hiç şüphesiz insaniyetin gördüğü en şayanı dikkat ahlâk nümunelerinden birini teşkil edecektir. Jan, birisinin söylediği gibi, "günah için merhametsiz, fakat günahkâr için merhametle dolu idi„ (123).

Papa ve garp imparatoru Honorius'un itisafa maruz kalan Jan ve Johannitler lehinde yapmış oldukları teşebbüsler hiç bir fayda temin etmedi (124).

Arkadius 408 de öldü. Oğlu ve halefi Teodos henüz yedi yaşında idi. Arkadius'un karısı ve genç Teodos'un anası Evdoksia dahi bu devirde ölmüştü.

GENÇ TEODOS II.
(408-450)

Bazı mehazların şehadetine göre Arkadius vasiyetnamesinde, İran kıralı Yezdigirt I i genç halefi Teodos'a vasî tayin etmiş ve bunu İstanbul nedimlerinin tahtı Teodos'un elinden almamaları için yapmış imiş. İran kıralı bu vazifeyi harfiyen ifa etmiş ve ajanlarından biri vasıtasiyle Teodos'u, etrafındakilerinin entrikalarına karşı, korumuş imiş. Birçok âlimler

cizgiliforum

bu hikâyenin mevsukiyetini reddetmektedirler; bazıları ise bunda inanılmıyacak bir şey olmadığı fikrindedirler. Mümasil misallere tarihin diğer devirlerinde de tesadüf etmek mümkündür; binaenalelyh bu haberi reddetmek için hiç bir mücbir sebep yoktur (125).

İki imparatorluk arasındaki dostane münasebetler, Yezdigirt I zamanında, hıristiyanlığın İranda işgal ettiği fevkelâde müsait mevkii izah etmektedir. Rahipler ve aristokratların haleti ruhiyesinin akislerini ihtiva eden İran an'anesi Yezdigirt'i "apostat,, "fena„ Romanın ve hıristiyanların dostu ve rahiplerin itisafcısı olarak göstermektedir. Hıristiyan mehazları Yezdigirt'in iyiliğini, halâvetini ve cömertliğini ayuka çıkarmakta ve hattâ bazan hıristiyan olmasına ramak kalmış olduğunu beyan etmektedirler. Hakikatte Yezdigirt I in, Büyük Konstantin gibi, siyasî hedefleri vardı ve imparatorluğu dahilindeki hıristiyan unsurunun, plânları için haiz olduğu ehemmiyeti takdir ediyordu. 409 da, hıristiyanlara Allahlarına alenen ibadet ve mabedlerini restore etmeleri için resmen müsaade edildi. Bazı müverrihler bu emri hıristiyan Asurî kilisesinin "Milân emirnamesi,, tesmiye etmektedirler (126).

410 da Selevkia'da bir konsil toplandı: burada İran hıristiyan kilisesi teşkilâtlandırıldı. Selevkia (Ktesifon) piskoposu kilise şefi intihap edildi. "Katolikos,, ünvanını aldı ve İranın payitahtında vazifesini görebildi.

Konsil azaları şöyle bir beyanname neşrettiler: "Hepimiz, ittifakı ara ile, rahîm ve şefik Tanrımızdan muzaffer ve namdar, kralların kralı Yezdigirt'in günlerinin arttırılmasını ve senelerinin nesilden nesile ve devirden devire temadî ettirilmesini niyaz ediyoruz,, (127).

Hıristiyanlar bu hürriyetten uzun müddet istifade etmediler. Yezdigirt'in son senelerinden itibaren itisaflar yeniden başladı.

Devlet adamı kabiliyetinden mahrum olan Teodos hükûmetle pek az alâkadar oldu ve saltanatı müddetince, işlerden umumiyetle uzak yaşadı. Münzevî hayata karşı büyük bir temayülü vardı; sarayında bir manastırda imiş gibi yaşıyor ve güzel yazısı ile eski el yazmalarını kopye etmek suretiyle güzel yazıya pek çok vakit hasrediyordu. Fakat etrafına kabiliyetli ve azimkâr insanlar topladı; bunlar imparatorluğun

dahilî hayatında mühim hadiseler ile temayüz eden Teodos II saltanatının şöhretini geniş mikyasta temin ettiler. İşte bu sebepten modern ilim Teodos II yi azim ve kabiliyetten tamamiyle mahrum bir insan olarak telâkki etmekten vazgeçiyor.

Teodos'un bütün hayatı müddetince, bir devlet adamı zihniyetine malik bulunan kız kardeşi dindar Pulkeria tarafından, hususî bir tesir icra edilmiştir. Bu kadın sayesinde Teodos Atinalı bir filosofun kızı olan ve vaftizde Evdokia ismini alan Atenais ile evlendi. Yeni imparatoriçe Atinada mükemmel bir tahsil görmüştü; hakikî edebî bir kabiliyete malikti; bilhassa dinî mevzulardan bahseden, fakat aynı zamanda muasır siyasî hâdiselerin akislerini dahi muhtevi bulunan bir takım eserler bırakmıştır.

Teodos zamanında imparatorluğun şark kısmı (*pars orientalis*), ayni zamanda Germen istilâlarından dolayı had bir buhran geçiren garp kısmı (*pars occidentalis*) kadar korkunç sadmelere maruz kalmadı. Vizigot şeflerinden Alarik putperest Roma devletinin merkezi Romayı aldı ve bu hâdise muasırlar üzerinde çok büyük bir tesir yaptı. Garbî Avrupada ve şimalî Afrikada, Roma topraklarında ilk barbar devletleri teşekkül etti. Şark kısmında Teodos Bizans arazisini istilâ etmiş ve tahripkâr akınlarında İstanbul surlarına kadar gelmiş olan vahşi Hunlarla mücadele etti. İmparator bunlara mühim bir meblâğ vermek ve Tunanın cenubundaki araziyi terketmek mecburiyetinde kaldı. Bundan sonra Hunlarla teessüs eden dostane münasebat Maksimin'in riyasetinde bir heyetin Hun orduğâhına, Panonyaya gönderilmesine sebep oldu. Maksimin'e Panonyada refakat eden dostu Priskus çok mükemmel bir sefaretname ve yalnız Attilânın sarayının değil, fakat Hunların örf ve adetlerinin son derece ehemmiyetli bir tasvirini terketmiştir (128). Bu tasvir, yalnız Hunların hayatının değil, fakat orta Tunada oturan ve Hunlar tarafından tahakküm altına alınmış olan Slavların âdetlerinin dahi mufassal bir hikâyesi olarak telâkki olunabileceğinden hususî bir kıymete malik bulunmaktadır (129).

cizgiliforum

DİN KAVGALARI VE ÜÇÜNCÜ UMUMÎ KONSİL

İlk iki umumî konsil kat'î olarak şu noktayı tesbit etmişlerdi ki İsa hem Allah, hem de insandır. Fakat bu hal çaresi dinî hakikate haris dimağları tatmin etmemişti; bunlar İsada insan şahsiyeti ile ilâhî cevherin birleşmesinin ve bu iki unsurun biribirileriyle olan münasebetlerinin ne şekilde izah edileceği hususunda münakaşalara başladılar. IV üncü asır sonunda Antakyada bu iki tabiatın İsada tamamiyle birleşmemiş olduğunu iddia eden yeni bir doktrin vücut buldu. Bu doktrin bilâhare İsada insanî tabiatın, ilâhî tabiat ile birleşmesinden evvel ve sonra tam manasile müstakil kalmış olduğunu isbat ediyordu. Bu doktrin ufak bir muhitin hudutlarını aşmadığı müddetçe kilisede büyük kargaşalıklar tevlit etmedi. Fakat İstanbul patrikliği kürsüsü, bu doktrinin mutekit taraftarı Antakyalı papaz Nastorius tarafından işgal edildikte, işin şekli değişti. Yeni patrik Nastorius Antakya doktirinini bütün kiliseye teşmil etmek istedi. Belâgetiyle meşhur olan Nastorius, dinî merasim bitir bitmez imparatora şu sözlerle hitap etti: "Haşmetmeap, bana rafızîlerden âri bir dünya ver, ben de sana buna mukabil cenneti vereceğim; rafızîleri imha etmek için bana yardım et, ben de sana İranlıları imha etmek hususunda yardım edeceğim„ (130). Nastorius "rafızîler„ kelimesiyle İsada insanî tabiatin istiklâline mütedair fikirlerini kabul etmiyenleri kasdediyordu. Nastorius Meryemi "Allahın Anası„ değil, fakat "İsanın Anası„ yani "bir insanın Anası„ tesmiye ediyordu.

Nastorius muhasımlarına karşı şiddetli itisaflarda bulundu ve bu yüzden kilisede kargaşalıklar çıkardı. Bu doktrine karşı bilhassa İskenderiye patriki Kiril ve Roma konsilinde bu yeni doktrini rafızî olarak mahkûm etmiş olan papa Çelestin cephe aldılar. Kilise kavgalarına bir son vermek istiyen Teodos Efes'te bir "üçüncü umumî Konsil„ topladı ve bu Konsil nasturîliği mahkûm etti (431). Nastorius bizzat Mısıra çekilmek mecburiyetinde kaldı ve orada öldü.

Fakat nasturîliğin mahkûm edilmesine rağmen nasturîler Suriye ve Mezopotamyada oldukça kalabalık olarak kaldılar; imparator, bu vilâyetlerin otoritelerine, bunlara karşı harekete geçmeleri için emir verdi. Nasturîliğin başlıca merkezi, Antakya doktrinini yayan meşhur bir mektebe sahip olan Edessa

şehri idi. 489 da, imparator Zenon zamanında, mektep lâğvedildi, hoca ve talebeleri dağıtıldı. Bunlar İrana iltica ettiler ve burada, Nusaybinde yeni bir mektep tesis ettiler. İran kralı nasturîleri kabul etmeğe memnuniyetle razı oldu ve bunlara himayesini teklif etti: Kıral bunları Bizans imparatorluğunun düşmanı telâkki ediyor ve icabında kendilerinden istifade edebileceğini düşünüyordu. Nasturîlerin yahut Suriyeli - Geldanîlerin İran kilisesinin başında "katolikos„ ismini taşıyan bir piskopos vardı. Hıristiyanlık İrandan, nasturî şeklinde, diğer memleketlere geçti, Orta Asyada taammüm etti ve Hindistanda bir çok mürit buldu.

Fakat bizzat hıristiyan kilisesinde (bilhassa İskenderiyede), Efes konsilinden sonra, nasturîliğe karşı başgösteren reaksiyon neticesinde doğan, fakat tamamiyle zıt bir istikamette inkişaf eden yeni bir cereyan ortaya çıkmıştı. İsanın ilâhî tabiatına faikiyet atfeden İskenderiyeli Kiril'in taraftarları İsada insanî tabiatın ilâhî tabiatın içinde kaybolduğu, binaenaleyh İsada yalnız bir ilâhî tabiat mevcut olduğu neticesine vardılar. Bu doktrin "monofisizm„ ve salikleri "monofisit„ ismini aldılar (grekçe μόνος = tek ve φύσις = tabiattan gelmektedir). Monofisizm, her ikisi de mutekit monofisit olan İskenderiye patriki Dioskor ve İstanbul manastır reisi Evtihes zamanında, büyük terakkiler kaydetti. İmparator Dioskor'un doktrinini kabul etti, çünkü bu doktrini, İskenderiyeli Kiril'in fikirlerinin vârisi olarak telâkki ediyordu. Fakat İstanbul patriki ve papa Büyük Leon I bu yeni mezhebe muarız bir cephe aldılar. Dioskor'un ısrarı üzerine imparator, 449 da, Efes'te bir konsil topladı; tarihte bu konsile "Efes şekaveti„ ismi verilmiştir. Başında Konsil reisi Dioskor bulunan İskenderiye monofisit partisi, konsilde bulunan muhaliflere karşı cebrî tedbirler tatbik etmek suretiyle, bunları Evtihes doktrinini, yani monofisizmi tanımağa icbar etti. Monofisizm ortodoks doktrini oldu ve muhalifler mahkûm edildiler. İmparator konsilin kararlarını tasdik etti ve bu toplantının "umumî„ (oecuménique) mahiyette olduğunu tanıdı. Bu hal tarzı tabiî kiliseye sulhu iade edemezdi. Teodos II öldükte (450), son derece vahim bir dinî buhran imparatorluğu parçalıyordu. Teodos halefine, Bizansın müteakıp tarihi için büyük bir ehemmiyet arzedecek olan monofisizm meselesinin hallini terkediyordu.

Teodos devri, yalnız neticelerle dolu din tarihinin karışık hâdiselerinden dolayı enteresan değildir; imparatorluğun dahilî hayatı ile alâkalı diğer hususlar bakımından dahi calibi dikkattir.

İSTANBUL YÜKSEK MEKTEBİ. TEODOS KODEKSİ (CODEX THEODOSİANUS). İSTANBUL SURLARI

İstanbul yüksek Mektebinin tesisi ve Teodos kodeksinin (Codex) neşri Bizans imparatorluğu medeniyeti tarihinde iki esas hâdise teşkil etmektedir.

V inci asra kadar Atina, Roma imparatorluğu içinde, putperest ilimlerin tedris edildiği başlıca merkezdi ve meşhur bir felsefe mektebine sahipti. Sofistler, yani belâğat ve felsefenin grek profesörleri, her taraftan bu şehire, bazıları malûmatlarını yahut belâğat sanatlarını göstermek, bazıları ise profesör olmak suretiyle kendilerine iyi bir mevki temin etmek için, koşuyorlardı. Bu profesörler kısmen devlet hazinesinden, kısmen ise muhtelif şehir kasalarından aylık alıyorlardı. Hususî dersler ve konferanslar, her yerden ziyade, Atinada revaçta idiler. IV üncü asır sonunda hıristiyanlığın zaferi Atina Mektebine oldukça mühim bir darbe vurdu. Diğer taraftan aynı asrın sonuna doğru Yunanistanın Vizigotlar yüzünden uğradığı istilâlar Atinanın fikrî hayatını altüst etti. Vizigotlar Yunanistandan çekildikten sonra Atina Mektebi boş kaldı. Filosoflar günden güne azalıyordu. En nihayet Atina putperest Mektebi İstanbulda Teodos II zamanında kurulan yüksek hıristiyan Mektebi yahut İstanbul Üniversitesi tarafından daha müessir bir darbe yedi.

İstanbul, imparatorluğun merkezi olduğundanberi, birçok hatip ve filosoflar yeni beldeye gelmişlerdi: Binaenaleyh Teodos II saltanatından önce burada bir nevi üniversite mevcuttu. Profesör ve talebeler İstanbula davet ediliyordu ve Afrikadan, Suriyeden ve diğer yerlerden birçok kimseler geliyordu. Hiyeronimus " Kronik " inde (360-362) şu cümleyi kaydetmektedir: «Gramercilerin en âlimi Evantius İstanbulda öldü; yerine Afrikadan Harisius getirildi» (131). Bu meseleyi en son tetkik etmiş olan bir müverrih İstanbul Üniversitesinin Teodos zamanında tesis edilmemiş, fakat yeniden teşkilâtlandırılmış olduğu fikrini izhar ediyor (132).

425 de, Teodos II, yeni bir " Yüksek Mekteb " tesisini emreden bir ferman neşretti (133). Profesörlerin adedi 31 olarak tesbit edilmişti. Bunlar gramer, hitabet, hukuk, felsefe okutacaklardı. Tedrisat kısmen lâtince, kısmen ise grekçe olarak yapılacaktı.

Ferman lâtince ders vereceklerin üç hatip *(oratores)* ve on gramerci, grekçe tedrisatta bulunacakların ise beş hatip yahut sofist *(sophistae)* ve on gramerciden ibaret olacağını bildiriyordu. Bundan maada felsefeye bir ve hukuka iki kürsü tahsis edilmişti. Lâtin lisanının resmî lisan olarak kalmasına rağmen grek lisanı kürsülerinin ihdası imparatorun bu lisanın payitahtta haiz olduğu münakaşa götürmez hakları idrak etmeğe başlamış olduğunu açıkca göstermektedir. Hakikaten imparatorluğun şark kısmında en fazla konuşulan ve en iyi anlaşılan dil grekçe idi. Binaenaleyh grek lisanında tedrisatta bulunan hatip adedinin lâtin lisanında ders verenlerden iki kişi fazla olması kayde değer enteresan bir hadisedir. Yeni Üniversite, konferans salonları ihtiva eden hususî bir binaya yerleştirildi. Profesörlerin hususî ders vermeğe hakları yoktu; bunlar bütün ihtimam ve vakitlerini Üniversitedeki derslerine hasretmeğe mecburdular. Hocalar devlet tarafından verilen muayyen bir maaş alıyor ve çok yüksek mevkilere çıkabiliyorlardı. İstanbulun bu yeni hıristiyan tedris merkezi, günden güne inhitat etmekte olan putperest Atina mektebinin tehlikeli bir rakibi olacaktı. Teodos'un yüksek Mektebi kısa bir zaman zarfında, etrafında imparatorluğun en büyük fikrî kuvvetleri toplanan, bir merkez oldu.

Yine Teodos II devrinde, bize kadar gelmiş olan en eski imparator kanunları mecmuası *(codex)* neşredilmiştir. Uzun müddettenberi bu kabil bir mecmuaya derin bir ihtiyaç hissolunuyordu. Mecmua halinde toplanmıyan bir çok kanunlar kaybolmuş ve yahut unutulmuştu; bu yüzden muamelâtta büyük bir intizamsızlık ve hukukşinaslar arasında büyük bir sıkıntı başgöstermişti. Teodos'tan evvelki devirler için iki kanun mecmuasının mevcudiyetinden haberdar oluyoruz: haklarında hiç birşey bilmediğimiz Gregor ve Hermogen adındaki müelliflerine göre tesmiye edilmiş olmaları muhtemel olan *Codex Gregorianus* ve *Codex Hermogenianus.* Birinci

mecmua Diokletian devrine aid olup ihtimal Hadrian'dan Diokletian'a kadar neşredilmiş olan kanunları muhtevi bulunuyordu. IV üncü asırda, Diokletian'ın halefleri zamanında meydana getirilmiş olan ikinci mecmua ise III üncü asrın sonundan takriben 360 senesine kadar neşredilmiş olan kanunları toplamıştı. Bu iki mecmua bize kadar gelmemiştir; bunların mevcudiyetini zamanımıza kadar mahfuz kalmış olan bazı küçük parçalardan istidlâl ediyoruz.

Teodos II, evvelki iki mecmuayı örnek ittihaz ederek, Konstantin'den kendisine (dahil) kadar ge en ve hıristiyan imparatorları tarafından neşredilmiş olan kanunları bir mecmua halinde neşretmeği tasarladı. İmparator tarafından teşkil edilen komisyon, sekiz senelik bir çalışmadan sonra, lâtin lisanında yazılmış *Codex Theodosianus*'u meydana getirdi. *Codex Theodosianus* şarkta 438 senesinde neşredildi. Fakat bir müddet sonra garbe dahi ithal edildi. Teodos kodeksi onaltı kitaba, her kitab ise bir takım fasıllara (*tituli*) taksim edilmiştir. Her kitab devlet umurunun bir şubesinden bâhistir: idare, askerî işler, dinî işler ilâh.... gibi. Her fasıl dahilinde kanunlar kronolojik bir şekilde tertiplendirilmiştir. Kodeksin neşrinden sonra çıkan kanunlar «Novel» *(leges novellae)* adını aldılar.

Teodos kodeksi, tarih bakımından, çok büyük bir ehemmiyeti haizdir. İlk evvelâ, IV üncü ve V inci asırların dahilî tarihinin tetkiki için, elimizde mevcud en kıymetli mehazdır. Fakat aynı zamanda, hıristiyanlığın devlet dini olduğu bir devreyi ihtiva etmesi dolayısiyle bu kanun mecmuası yeni dinin hukuk sahasında ortaya koymuş olduğu eserin ve kanunların tatbikinde husule getirmiş olduğu değişikliklerin bir hülâsası olarak telâkki olunabilir. Bundan maada bu kodeks, evvelki mecmualar ile birlikte, Justinian kanunlarına esas teşkil etmiştir. En nihayat, Germen istilâları devrinde, garbe ithal edilmiş olan Teodos kanunları, evvelce mevcut iki kodeks ve sonradan neşredilen novel'ler ve imparatorluk Romasının diğer bazı hukukî eserleri ile birlikte (meselâ Gaius'un kanunları gibi) barbar kanunlarına doğrudan doğruya ve yahut bilvasıta büyük tesiratta bulunmuştur. Vizigot kırallığının Romen tebaaları için tertip edilmiş olan meşhur "Vizigotların Romen kanunu„ *(Lex Romana Visigothorum)* Teodos kodeksi ve yukarda adları geçen diğer mehazların bir hûlâsasından ibarettir. Bu sebepten "Vizigotların Romen

cizgiliforum

kanunu„na, VI ncı asrın başında Vizigot kırallarından Alarik II tarafından neşredilmiş olan bir hülâsaya izafeten, "Alarik hülâsası„ *(Breviarium Alaricianum)* adı verilmektedir. İşte Teodos kodeksi'nin barbar kanunları üzerinde icra ettiği tesire dair bir misal! Fakat bu kodeksin yukarda ismi geçen Vizigot kanunları vasıtasiyle icra etmiş oldukları tesir daha büyük olmuştur. Ortazamanların ilk devirlerinde, Romen kanunundan bahsedildiği zaman, hakikî Teodos kodeksi kasdolunmayıp daima "Vizigotların Romen kanunu„ kasdolunmaktadır. Bütün bu devrin devamı müddetince (Şarlmayn devrinin sonuna kadar) garbî Avrupa kanunları garpte Roma hukukunun başlıca mehazı olan Alarik hülâsasının tesiri altında kalmışlardır. İşte bu suretle Roma kanunu, garpte çok daha sonraları (XII nci asra doğru) teammüm etmiş olan Justinian kodeksi vasıtasiyle değil, fakat doğrudan doğruya garbî Avrupa üzerinde müessir olmuştur. Bu hâdise bazan âlimler tarafından ihmal olunmuştur ve hattâ Fustel de Coulanges gibi meşhur bir tarihci şunu beyan etmiştir: "Justinian kanun mecmualarının Ortazamanların ilk devirlerinde Galyada cari olduğunu ilim isbat etmiştir„ (134). Fakat kodeksin tesiri daha büyük olmuştur; çünkü Alarik'in "*Breviarium*„ unun Bulgaristan tarihinde muazzam bir rol oynamış olduğu anlaşılıyor. Meşhur Hırvat âlimi Bogişiç'in fikri işte budur; bu âlimin ileri sürdüğü deliller Bulgar âlimi Bobçev tarafından tekemmül ve teyid edilmiştir: Bu iki müverrihe göre "*Breviarium Alaricianum*„ kendisine, 866 senesinde, «cihan kanunları»ın (*leges mundanae*) Bulgaristana göndermesini istemek için bir heyet yollanmış olan papa Nikola I tarafından Bulgar kıralı Borise gönderilmiştir. Papa bu isteğe cevap olarak, «*Responsa ad consulta Bulgarorum*» ile birlikte, kendi tabiri veçhile, "Romalıların şayanı hürmet kanunları„nı *(venerandae Romanorum leges)* göndermiştir; işte bu iki âlim bu kanunları Alarik'in hülâsası olarak kabul etmektedirler (135). Bununla beraber, hakikatte böyle olsa dahi, bu kodeksin eski Bulgarların hayatında haiz olduğu ehemmiyeti mübalâğa etmemek lâzımdır. Çünkü bu vakadan yalnız birkaç sene sonra, Boris Romadaki papalık makamiyle münasebetini kesti ve İstanbul ile yakınlık tesis etti. Fakat bu tek hâdise, yani papanın "*Breviarium*„u göndermiş olması, bunun IX uncu asır Avrupa içtimaî hayatında oynamış olduğu rolü

cizgiliforum

göstermeğe kâfidir. Tekmil bu misaller Teodos kodeksinin icra ettiği büyük tesiri ve yayılmış olduğu geniş sahayı kâfi derecede tebarüz ettirmektedir.

Teodos devrinin büyük hâdiseleri arasında İstanbul surlarının inşasını zikretmemiz lâzımdır. Daha önceleri Büyük Konstantin yeni payitahtı bir sur ile çevirtmişti. Teodos II zamanında şehir pek fazla büyümüş ve bu surun hudutlarını bir hayli aşmıştı. Şehri düşmanların tarruzlarına karşı korumak için yeni bir takım tedbirler düşünmek elzem olmuştu. 410 da Alarik tarafından zaptedilmiş olan Romanın akibeti, V inci asrın ilk nısfında vahşî Hunların tehdidi altında bulunan İstanbul için dahi ciddî bir ihtar teşkil ediyordu.

Teodos'un maiyeti arasında bu son derece müşkûl meseleyi halledebilecek azimkâr ve kabiliyetli insanlar bulunuyordu. Surlar iki defada bina olundular. Teodos'un çocukluğu zamanında, 413 senesinde, saltanat naibi bulunan Pretuvar prefesi Antemius, Konstantin surunun biraz garbinde, Marmaradan Halice kadar uzanan ve birçok burclar ihtiva eden bir sur yaptırdı. Payitahtı Attilâ'nın istilâsından kurtarmış olan bu yeni sur bugün dahi mevcut olup Marmaradan şimal istikametinde, Tekfur sarayı ismini taşıyan Bizanten saray harabesine kadar uzanmaktadır. Bu sur, şiddetli bir zelzelede harap oldukta, Pretuvar prefesi Konstantin tarafından tamir edildi ve ön tarafına, içi su ile dolu derin bir hendek ile takviye edilmiş, birçok burcu havi ikinci bir sur ilâve edildi. Bu suretle, İstanbul kara tarafında, üç müdafaa hattına malik oluyordu: biribirinden bir tarasa ile ayrılmış olan iki sur ve dış surun eteğinde bulunan derin bir hendek. Şehir prefesi Kiros'un zamanı idaresinde deniz kenarında yeni surlar bina edildi. Sur üzerinde bugün dahi görülebilen ve bu devire ait olan iki kitabe (birisi lâtince, diğeri grekçe) Teodos'un inşa faaliyetini zikretmektedirler. Kiros'un ismi payitaht sokaklarının gece tenviri için yapılmış olan teşkilâtla dahi alâkalıdır (136).

Teodos II 450 de öldü. Zâfına ve devlet adamı hassalarından mahrumiyetine rağmen uzun saltanatı, imparatorluğun müteakip tarihi için, bilhassa medeniyet tarihi bakımından, büyük bir ehemmiyeti haizdir. Yüksek memurlarını iyi intihap etmesi sayesinde Teodos büyük neticeler elde etmiye muvaffak oldu. İstanbul yüksek Mektebi ve Teodos kodeksi, V inci asrın ilk rubunun medeniyet tarihinde kaybolmaz abideleri olarak kalmaktadır. Bu devirde bina edılmiş olan surlar İstanbulu birçok asırlar fethedilmez bir hale sokmuşlardır. N. H. Baynes şöyle yazıyor: "İstanbul surları, şark için, bir dereceye kadar, top ve barutun yerine kaim oldular. Bunlara malik olmıyan garpte ise imparatorluk bu yüzden inkıraz buldu„ (137).

MARÇİAN (450-457) VE LEON (457-474). ASPAR. DÖRDÜNCÜ UMUMÎ KONSİL.

Teodos evlâtsız öldü. İhtiyar kızkardeşi Pulkeria, Trak neslinden Marçian ile evlenmeğe razı oldu ve Marçian imparator ilân edildi. Marçian çok muktedir bir askerdi; fakat oldukça mütevazı idi; anasıl Alan olan ve büyük bir nüfuza malik bulunan ordu kumandanlarından Aspar'ın ısrarı üzerine tahtı kabul etmişti.

IV üncü asırda ve V inci asrın başlangıcında imparatorluk için hakikaten büyük bir tehlike teşkil etmiş olan Got meselesi, yukarıda gördüğümüz veçhile, Arkadius zamanında, hükûmetin lehinde halledilmişti. Buna rağmen Bizans ordusundaki Got unsuru imparatorlukta, daha küçük mikyasta, icrayı nüfuz etmekte devam ediyordu ve V inci asrın ortasında barbar Aspar, Gotların yardımiyle, Got üstünlüğünü yeniden ihya etmek için son bir gayret sarfetti. Bir müddet için buna muvaffak oldu. Yalnız arianist temayülleri yüzünden bizzat tahtı işgal edemiyen Aspar, sarfettiği gayret sayesinde, iki imparatoru, yani Marçian ve Leon I i, en yüksek makama çıkarmıştı. Payitaht, bir kere daha, Aspar ailesi ve umumiyetle ordudaki Got nüfuzuna karşı hoşnutsuzluğunu göstermeğe başladı. İki hâdise payitaht ahalisi ile Gotlar arasındaki gerginliği arttırdı. Şimalî Afrikada oturan—Sen Daniyel Stylıt'e göre İskenderiyenin zaptını tasarlıyan — Vandallara karşı, Leon I in idaresinde, büyük masraflar ihtiyar etmek suretiyle ve bircok müşkülât tahtında icra olunan sefer tam bir muvaffakıyetsizlikle neticelendi. Ahali Aspar'ı hiyaneti vataniye ile itham etti; çünkü bu zat, Gotlarla ayni cinsten, binaenaleyh Germen ırkından olan Vandallara karşı böyle bir seferin açılmasına mani olmak istemişti (138). Bundan maada Aspar, oğullarından birine Çesar ünvanını, yani imparatorlu-

ğun en yüksek rütbesini vermeğe imparator Leon'u icbar etmişti. İmparator kendini Germen nüfuzundan kurtarmağa karar verdi. Bu işi o zamanlar payitahtta büyük miktarda konaklamakta olan cengâver İzavriyalılar sayesinde başardı. Aspar, ailesinin bir kısmı ile birlikte, katledildi. Bu suretle İstanbul sarayındaki Germen nüfuzuna son darbe indirilmiş oldu. Bu kitalden dolayı Leon I "*Makellos*„ yani "kasap„ ünvanını aldı. F. I. Uspenski bu hâdiseyi ordunun millîleştirilmesi ve ordudaki barbar nüfuzunun azaltılmasında manidar bir merhale olarak telâkki etmekte ve yalnız bu vak'anın tek başına, Leon I in, kendisine bazan verilen "büyük„ ünvanını taşımasını haklı göstereceği neticesine varmaktadır (139).

Hunlar, imparatorluk için pek müthiş bir tehlike teşkil ettikten sonra, Marçian saltanatının başlangıcında, orta Tunadan imparatorluğun garp eyaletlerine gittiler ve Galyada "Kalalonik tarlaları„ (Champs Catalauniques) meşhur muharebesi vukubuldu. Az bir müddet sonra Attilâ öldü ve muazzam imparatorluğu parçalandı. Bu suretle Marçian saltanatının son senelerinde, imparatorluk için Hun tehlikesi ortadan kalktı.

Marçian selefinden gayet müşkül bir dinî durum tevarüs etmişti. Monofisitler galip gelmişlerdi. Halbuki ilk iki umumî konsilin taraftarı olan imparator bu galibiyeti kabul edemezdi. 451 de Kalhedon'da (Kadıköyü) dördüncü bir umumî konsil topladı. Bu konsilin, bütün müteakip tarih için, aslî bir ehemmiyeti olacaktı. Bu meclise iştirak eden murahhasların adedi pek büyüktü. Papa kardinaller tarafından temsil ediliyordu. Konsil "Efes şekaveti„ nin kararlarını mahkûm ve Dioskor'u mevkiinden iskat etti. Bundan sonra monofisit mezhebini kat'î surette reddeden ve Romadaki papanın noktai nazarlarına tamamiyle tevafuk eden yeni bir dinî formül buldu. Konsil "karışıklık veya değişiklik, taksim veyahut iftirak mevzuubahs olmaksızın, iki tabiatlı bir İsa„ kabul ediyordu. Kadıköy konsilinin tasvibinden geçen akideleri ve ilk umumî konsilin başlıca tariflerini parlak bir surette teyit ediyordu: bu akideler ortodokos kilisesi dinî tedrisatının esasını teşkil ettiler.

Kadıköy konsili mukarreratı ayni zamanda Bizans tarihi için büyük bir siyasî ehemmiyeti haizdir. Bizans hükûmeti, V inci asırda, monofisizme karşı muarız bir cephe almakla, ahalisinin büyük bir kısmı monofisit olan şark vilâyetlerini, bilhassa Suriye ve Mısırı, kendinden uzaklaştırdı. Monofisitler, 451 senesi mahkûmiyetinden sonra dahi, dinî doktrinlerine sadık kaldılar ve herhangi mütevassıt bir hal çaresini reddettiler. Mısır kilisesi âyinlerde grekçeyi ortadan kaldırdı ve yerine mahallî lisanı (kopt lisanın) ikame etti. Konsil kararlarının cebrî surette tatbikı yüzünden Kudüs, İskenderiye ve Antakyada bazı karışıklıklar çıktı; bunlar, millî bir renk iktısap eden birtakım isyanlar şeklini aldılar ve ancak sivil ve askerî otoritelerin yardımı ile oldukça kanlı bir surette bastırılabildiler. Fakat bu tenkil meseleyi halletmedi. Günden güne had bir şekle giren din kavgalarının gerisinde, bilhassa Mısırda ve Suriyede, millî fikir ihtilafları vazıhan görülmeğe başlanıyor. Tedricî surette Mısır ve Suriyenin yerli ahalisi Bizanstan ayrılmak fikrine zahip oldular ve hattâ bunu arzu ettiler. Şark vilâyetlerindeki kargaşalıklar ve bu memleketler ahalisinin sureti teşekkülü bu zengin ve medenî memleketlerin, VII nci asırda, ilk evvelâ İranlıların, bilâhare Arapların eline geçmesini kolaylaştıran şartlar yarattı.

Kadıköy konsili mukarreratının, imparator ile papa arasında faal bir muhabere açılmasına sebep olan 28 inci maddesinin ehemmiyetine işaret etmek lâzımdır; bu madde papa tarafından tanılmadı, fakat umumiyetle şarkta kabul edildi. Burada İstanbul patrikinin Romadaki papaya nazaran haiz olduğu derece, yani evvelce ikinci umumî konsilin üçüncü maddesinde halledilmiş olan bir mesele mevzuubahsti. Kadıköy konsilinin 28 inci maddesi evvelki konsilin kararını teyit etti. Bu madde «Yeni Romanın çok mukaddes tahtına, imparatorluk hükûmetinin ve senatonun huzuru ile şerefyap olan ve eski Romanın haiz olduğu ayni imtiyazlardan istifade eden bir şehrin, kilise hususlarında dahi yükseltilmesi ve hemen Romadan sonra gelen bir mevki işgal etmesi lâzım geldiği mülâhazası ile, müsavi hukuk bahşetti» (140). Bundan maada ayni madde, İstanbul piskoposuna, muhtelif kavim ve kabîlelerle meskûn olan Pontos, Asya ve Trakya papazlarını nasbetmek hakkını veriyordu. F. I. Uspenski şöyle yazıyor: «Bu üç ismin şark, cenubî Rusya ve Balkan yarımadasının, bütün hıristiyan misyonlarını ve şark rühbaniyetinin bütün müstakbel fütuhatını ihtiva ettiğini

hatırlamak kâfidir. İstanbul patrikinin hukukunu müdafaa etmiş olan muahhar dinî ahkâm vâzı'larının fikri bu merkezde idi. İşte cihanşümul bir mahiyet arzeden bu 28 inci maddenin tarihî kıymeti bir kaç kelime ile, bundan ibarettir» (141).

Bu kısa izahattan sonra gerek Marçian, gerek Leon I in tam manasiyle ortodoks zihniyetinde iki imparator oldukları anlaşılır.

ZENON (474 - 491). İZAVRİYALILAR.

ODOAKR VE OSTROGOT TEODORİK. HENOTİKON.

Leon I öldükte (474), tahta altı yaşında bir çocuk olan torunu Leon çıktı. Leon, kendisine babası Zenon'u saltanat şeriki tayin ettikten sonra, büyük babasının öldüğü ayni senede, vefat etti. Bu suretle, oğlunun ölümü üzerine, Zenon (474 - 491) tek başına imparator oldu. Zenon'un tahta çıkmasiyle, sarayda, Germen nüfuzu yerine vahşi bir ırk olan İzavriyalıların barbar nüfuzu kaim oldu; çünkü imparator ayni ırktan idi. İzavriyalılar payihatta en güzel makamları ve en yüksek rütbeleri ellerine geçirdiler. Fakat Zenon az bir müddet sonra vatandaşları arasında bile kendisine karşı suikast tertip edenler mevcut olduğunun farkına vardı; büyük bir azim sahibi olduğunu isbat ederek isyan hareketini bizzat İzavriyanın dağlık arazisinde bastırdı ve buradaki kalelerin büyük bir kısmını yıktırttı. Fakat buna rağmen imparatorluk dahilinde İzavriyalıların nüfuzu, Zenon'un ölümüne kadar, baki kaldı.

Zenon zamanında İtalyada vahim hadiseler cereyan etti. V inci asrın ikinci nısfında, burada, Germen bölükleri şeflerinin nüfuzu son derece artmıştı. Öyle bir zaman gelmişti ki bu şefler istedikleri gibi garp imparatorlarını tahta çıkarıyorlar ve tahttan indiriyorlardı. 476 da, barbar şeflerinden biri, Odoakr (yahut Odovakar) son garp imparatoru genç Romulus-Avgustulus'u devirdi ve İtalyada tahtı, kendi hesabına, gasbetti. Fakat hükûmetine meşru bir şekil vermek için Zenon'a, Roma senatosu namına, bir heyet gönderdi ve İtalyanın ayrı bir hükümdara ihtiyacı olmadığını ve Zenon'un İtalya imparatoru olması lâzımgeldiğini temin etti. Fakat ayni zamanda Odoakr Zenon'dan kendisine Roma patriki ünvanı verilmesini ve

İtalyanın idaresinin tevdiini istiyordu. Bu isteği kabul edildi. Odoakr İtalyanın meşru sahibi oldu. Evvelce 476 senesi garbî Roma imparatorluğunun inkıraz senesi olarak kabul ediliyordu; fakat bu noktai nazar yanlıştır; çünkü V inci asırda, başlı başına bir garbî Roma imparatorluğu daha henüz mevcut değildi. Biri şark, diğeri ise garp nısfında saltanat süren iki imparator tarafından idare olunan bir tek Roma imparatorluğu mevcuttu. 476 da ise yalnız bir imparator, yani şark nısfının hükümdarı Zenon, vardı.

Odoakr, İtalya hükümdarı olduktan sonra, günden güne müstakil bir tarzda hareket etmeğe başladı. Zenon bunun farkında idi. Fakat daha henüz ordularının başına geçüp Odoakr'a karşı yürüyebilecek vaziyette değildi: Ostrogotlar vasıtasiyle Odoakr'ı cezalandırmağa karar verdi. Attilâ devletinin inkırazından beri Ostrogotlar Panonyada oturuyorlar ve buradan kıralları Teodorik'in kumandası altında, Balkan yarımadasına tahripkâr akınlar icra ediyorlar ve hattâ imparatorluğun merkezini tehdit ediyorlardı. Zenon Teodorik'in nazarlarını İtalyanın zengin eyaletlerine çevirmeğe muvaffak oldu; bu suretle bir taş ile iki kuş vurmuş oluyordu: hem şimaldeki tehlikeli komşularından kurtulmuş, hem de yabancı bir kuvvet sayesinde, istenilmeyen İtalya valisinin çıkarmış olduğu müşkülâtı bertaraf etmiş oluyordu. Her ne olursa olsun, Teodorik İtalyada, Balkanlarda olduğundan, daha az tehlikeli idi.

Teodorik İtalya üzerine yürüdü, Odoakr'ı mağlûb etti; bu kıralın yegâne müstahkem mevkii olan Ravenna'yı zapt etti ve Zenon'un ölümünden sonra, İtalya yarımadasında, merkezi Roma olmak üzere, bir Ostrogot kırallığı kurdu. Balkan yarımadası Ostrogotların elinden katî' olarak kurtulmuş oluyordu.

Zenon'un zamanı saltanatında başlıca dahilî mesele kilisede husule getirmiş olduğu muhtelif cereyanlardan dolayı imparatorlukta bir takım kargaşalıklar tevlit etmiş olan din meselesi oldu. Mısır, Suriye, Filistin ve Anadolunun bir kısmı monofisizm mezhebine sıkı bir surette bağlı idiler. Zenon'un iki selefinin takib etmiş olduğu kat'ı ortodoks siyaseti şark vilâyetlerinde iyi bir tarzda karşılanmamıştı. Kilise şefleri vaziyetin vahametini tamamiyle takdir ediyorlardı ve ilk zamanlar Kadıköy konsili mukarreratını kabul etmiş olan

İstanbul patriki Akaçius ve İskenderiye patriki Piyer Mongus bu müşkül vaziyete muslihane bir hal çaresi bulunması arzusunda idiler. Bunlar Zenon'a, mütekabil müsamahalar ile unsurları barıştırmak için gayret sarfetmesini teklif ettiler. Zenon bu tavsiyeyi kabul etti ve 482 de, *Henotikon* (ἑνωτικόν) ismini taşıyan ve İskenderiye patrikinin nüfuzu altında bulunan kiliselere hitap eden bir ittihat fermanı neşretti. Bu fermanın başlıca gayesi gerek ortodokslar, gerek monofisitleri İsa'da ilâhî ve insanî iki tabiatin birleşip birleşmediği meselesiyle rencide etmemekti. Henotikon ilk iki konsil tarafından tekemmül ettirilmiş ve üçüncü konsil tarafından teyit edilmiş olan dinî prensiplerin kıymetine hiç bir halel gelmemiş olduğunu kabul ediyordu. Nastorius ve Evtihes ve taraftarını aforoz ediyor ve İsanın "ilâhî tabiatından dolayı babasiyle ve insanî tabiatından dolayı insanlarla hemcins„ olduğunu beyan ediyor, fakat "bir tabiat„ yahut "iki tabiat„ tabirlerini kullanmıyor ve İsanın şahsında bu iki tabiatin birleştiğini kabul eden Kadıköy konsili kararını meskût geçiyordu. Kadıköy konsili, yalnız bir defa ve şu kelimelerle zikrediliyordu: "Ve bizler burada Kadıköyde ve yahud diğer her hangi bir konsilde başka bir fikirde bulunmuş olanların, elyevm bulunanların veyahut ileride bulunacakların kâffesini aforoz ediyoruz„ (142).

Henotikon ilk zamanlarda, İskenderiyede pek gergin olan vaziyeti biraz gevşetir gibi oldu (143), fakat sonunda ne ortodoks ve ne de monofisitleri tatmin etmedi. Birinciler monofisitlere yapılmış olan müsamahaları kabul edemezlerdi; ikinciler ise Henotikon'da kullanılmış olan tabirlerin vuzuhsuzluğundan dolayı bu müsamahaları kâfi görmüyorlardı. Henotikon ayni zamanda partilerin adedini çoğaltmakla Bizansın dinî hayatında yeni bir takım müşkülât tevlit etti. Rühbaniyetin bir kısmı, uzlaşma fikrini kendine mal ederek ittihat fermanını tutuyor, gerek ortodokslar ve gerek monofisitler arasında bulunan müfritler ise her hangi bir uzlaşmayı reddediyorlardı. Kararlarından dönmeyen ortodokslar "akoimetoi„ yani "müteyakkızlar„ tesmiye edilmişlerdi: bunlar, manastırlarında bilâ fasıla dinî âyin icra ediyorlardı, ve bu yüzden üç "grupa„ ayrılmışlardı; müfrit monofisitlere «akefaloi» yani «kafasızlar» ismi verilmişti; çünkü bunlar Henotikon'u kabul etmiş olan İskenderiye patrikinin tefevvuku-

nu reddediyorlardı. Romadaki papa dahi Henotikon'u protesto etti. Papa bu fermandan memnun olmıyan şark rahiplerinin şikâyetlerini itinalı bir surette tetkik etti; bundan sonra ittihad fermanını bizzat gözden geçirerek Romada toplamış olduğu bir konsilde İstanbul patriki Akaçius'u aforoz etmeğe ve adını lânetlemeğe karar verdi. Akaçius, dualarında papanın ismini zikretmemek suretiyle, mukabelede bulundu. Bu suretle şark ile garp kiliseleri arasında ilk hakikî ayrılık (schisme) vukubuldu: Bu ayrılık Justin I in tahta cûlus senesi olan 518 e kadar devam etti. Bu suretle V inci asırda, barbar Germen kırallıklarının teessüsü ile imparatorluğun şark ve garp kısımlarında kendini göstermiş olan siyasî nifak, Zenon zamanında, dinî ayrılık yüzünden, bir kat daha şiddetlendi (144).

ANASTAS I (491-518)

İZAVRİYA MESELESİNİN HALLİ. İRAN HARBİ. BULGAR VE SLAV AKINLARI. UZUN SUR. GARP İLE MÜNASEBETLER.

Zenon'un ölümünden sonra, dul karısı Ariadne kendine koca olarak Anastas namında Dirrhakium'da doğmuş olan ve sarayda mütevazı bir "*silentiarius*„ (145) vazifesini ifa eden yaşlı bir zatı intihap etti (bu zat o zamanlar 61 yaşında idi). Yeni imparator, ancak kilisede hiç bir yenilik vücude getirmiyeceğine dair bir beyanname imzaladıktan sonra, tetviç olundu. Kadıköy konsilinin mutekit bir taraftarı olan İstanbul patriki bu taahhüdü almak hususunda israr etmişti.

Anastas'ın halletmek mecburiyetinde kaldığı tek mesele Zenon devrinde büyük bir kudrete sahip olan İzavriyalılar meselesi oldu. İzavriyalıların imtiyazlı vaziyeti payitaht ahalisinin infialini mucip oluyordu. Bunların, Zenon'un ölümünden sonra, yeni imparatora karşı bir suikast tertip ettikleri meydana çıkarıldıkta, Anastas harekete geçmeğe karar verdi ve bu işi süratle yaptı. İmparator, İzavriyalıları, işgal ettikleri yüksek memuriyetlerden azletti, mal ve mülklerini musadere etti ve payitahttan kovdu. Bu hareketi son derece uzun ve meşakkatli bir mücadele takib etti ve İzavriyalılar ancak altı sene süren bir harpten sonra memleketlerinde tamamiyle inkiyat altına alınabildiler. Bunların

büyük bir kısmı Trakyaya naklolundu. İzavriyalılar meselesini kat'î olarak halletmekle Anastas imparatorluğa büyük bir hizmet ifa etmiş oluyordu.

Haricî hâdiseler arasında bir taraftan İranlılara karşı yapılmış olan uzun ve semeresiz seferi, diğer taraftan müteakıp senelerde imparatorluk için son derece vahim neticeler tevlit edecek olan Tuna hududu hâdiselerini zikretmek lâzımdır. Ostrogotların İtalyaya gidişlerinden sonra, Anastas zamanında, şimal hududu Bulgarların, Getlerin ve Skitlerin tahripkâr akınlarına uğradı.

V inci asırda Bizans arazisini istilâ etmiş olan Bulgarlar, yukarıda gördüğümüz veçhile, Hun (Türk) ırkına mensup bir kavimdiler (146). Bunların isimlerine ilk defa Zenon zamanında, Ostrogotların Bizans imparatorluğunun şimaline hicretleri münasebetiyle, tesadüf edilmektedir.

Get ve İskitlerin pek te vazıh olmıyan isimlerine gelince o zamanki tarihcilerin şimal kavimlerinin etnografik teşekkülü hakkında iyi malûmata sahip olmadıklarını hatırlamak faideden hali değildir; binaenaleyh bu isimlerin gayri mütecanis bir takım insan kütlelerine verilmiş olması ihtimal haricinde değildir ve müverrihler muhtelif Slav kabîlelerinin bu isim altında zikredilmiş olduğunu zannetmektedirler.

VII nci asır başlangıcı Bizans muharrirlerinden Teofilaktus Getleri Slavlarla hemcins olarak göstermektedir (147). Binaenaleyh Anastas devrinde Slavlar, Bulgarlar ile ayni zamanda, Balkanlara akınlar yapmağa başlıyorlar. — Bir tarihçiye göre "Get süvarileri„ Makedonya, Tesalya ve Epir'i yakıp yıkmışlar ve Termopillere kadar gelmişlerdir (148). Bazı âlimler ise Slavların Balkan yarımadasına daha eski bir devirde nüfuz etmiş oldukları fikrindedirler. Balkan yarımadasında coğrafî isimler ve şahıs isimlerine dair yapmış olduğu tetkikata istinat eden Rus âlimi Drinov Balkan yarımadasındaki Slav kolonizasyonunun başlangıcını M. s. II nci asrın sonuna vazetmektedir (149). Fakat bugün bu faraziye terkedilmiştir.

Bulgar ve Slav istilâları, Anastas zamanında, pek büyük bir ehemmiyet arzetmemektedirler: bu barbar çeteleri, Bizans halkını soyduktan sonra, geldikleri yerlere tekrar avdet ediyorlardı. Maamafih bu "süvari akınları„ Justinian devrinde Balkanlarda vukubulacak olan büyük istilâların mübeşşiri olmuşlardır.

Payitahtı şimal barbarlarına karşı koruyabilmek için Anastas Trakyada, İstanbuldan 40 km. mesafede (garpte), Marmaradan Karadenize kadar uzanan bir "uzun sur„ bina ettirdi ve bir mehazın yazdığı gibi "şehri bir yarımadadan bir adaya tahvil etti„ (150). Fakat bu sur, kendisine baglanan ümitleri boşa çıkardı. Acele inşası ve zelzelelerin husule getirdiği yarıklar yüzünden bu sur ciddî bir engel teşkil etmedi ve düşmanları İstanbul surlarına yaklaşmaktan menetmedi. Aşağı yukarı ayni mahalde inşa edilmiş olan modern Çatalca Türk istihkâmları, bugün dahi bakiyeleri mevcut olan Anastas surunun bir nevi tekerrüründen ibarettir.

Garbî Avrupada mühim değişiklikler husule gelmek üzere idi. Teodorik İtalya kıralı olmuştu. Uzak şimali garbîde, Anastas'ın tahta cülûsundan önce, Klovis kuvvetli bir Frank kırallığı kurmuştu. Bu iki kırallık Roma imparatoruna (bizanten şeklinde) zahiren tâbi arazide teessüs etmişti. Uzak Frank kırallığının *hakikatte* İstanbula tâbi olmıyacağı aşikârdı. Fakat itaat altına alınmış olan yerli ahali indinde fâtihlerin kudretinin, tamamiyle meşru bir şekil alabilmesi için, İstanbul tarafından resmen tasdik edilmiş olması lâzımdı. Binaenaleyn Gotlar, muasır bir kronikcinin yazdığı gibi "yeni prensin (yani Anastas'ın) talimatını beklemeksizin„ (151) Teodoriki İtalya kıralı ilân ettikte bu zat imparatordan, evvelce Odoakr tarafından iade edilmiş olan imparatorluk rütbe alâmetlerinin gönderilmesini istedi. Uzun müzakerelerden ve İstanbula müteaddit heyetler gelip gittikten sonra Anastas Teodorik'i İtalya kıralı olarak tanıdı ve bu zat mahallî ahali indinde meşru bir hükûmdar oldu (152). Fakat Gotların arianist hisleri bunların İtalyanın mahallî ahalisi ile samimi bir yakınlaşma temin etmelerine mani oldu.

Anastas Frank kıralı Klovis'e "konsül„ ünvanını tevcih eden bir ferman gönderdi; Klovis bu fermanı şükranla kabul etti (153). Tabiî bu konsüllük fahrî bir ünvandan başka birşey değildi ve bu ünvana bağlı vazifelerin yapılmasını tazammun etmiyordu. Fakat buna rağmen Klovis için gayet büyük bir ehemmiyeti haizdi. Galyanın Romalı ahalisi şark imparatorunu en yüksek kudretin mümessili addediyordu. Anastas'ın fermanı ise Klovis'in Galya ahalisi üzerindeki hâkimiyetinin meşru olduğunu ispat ediyordu. Klovis'i, zahiren Roma imparator-

luğunun bir kısmını teşkil eden Galyanın bir nevi hidivi yapıyordu.

Bizans imparatoru ile Germen kırallıkları arasındaki bu münasebat VI ncı asrın başlangıcında tek imparatorluk fikrinin daha henüz pek kuvvetli olduğunu göstermektedir.

ANASTAS'IN DİNÎ SİYASETİ VİTALİAN'IN İSYANI. DAHİLÎ RFFORMLAR

Anastas, kiliseye hiçbir yenilik ithal etmiyeceğine dair İstanbul patriğine vermiş olduğu söze rağmen, takip ettiği dinî siyasette monofisizmi himaye etmeğe başladı ve bir müddet sonra alenen monofisitler tarafında yer aldı. Bu hareket Mısır ve Suriyede sevinçle karşılandı; çünkü bu memleketlerde arianizm geniş bir sahaya yayılmıştı. Fakat bizzat payitahtta imparatorun bu monofisit temayülleri büyük bir heyecan tevlit etti ve imparator, Antakya misaline tevfikan, Trisagion'a (aziz, aziz, aziz olan ordular ilâhı) *"sen ki bizler için haça gerildin„* cümlesinin ilâve edilmesini ve ilâhînin yalnız bu şekilde okunmasını emrettikte, yani bu ilâhî "aziz Allah, aziz ve biricik kudret, aziz ve biricik lâyemut ülûhiyet, *sen ki bizler için haça gerildin,* bizlere merhamet et„ şeklini aldıkta İstanbulda vahim karışıklıklar oldu. "Monofisit olmakla itham olunan ve tahttan indirilmek tehlikesine düşen Anastas Atmeydanında alenen özür dilemek mecburiyetinde kaldı„ (154) (İkinciteşrin 512).

Anastas'ın dinî siyasetinin neticelerinden biri Trakyada Vitalian'ın ayaklanması oldu, Hunlar, Bulgarlar ve ihtimal Slavlardan müteşekkil muazzam bir ordunun başında bulunan ve büyük bir donanmaya istinat eden Vitalian payitaht üzerine yürüdü. Vitalian sırf siyasî bir gaye takip ediyordu: imparatoru tahttan indirmek istiyordu. Fakat zahiren herkese, haksızlığa dûçar olan ortodokos kilisesini müdafaa etmek için, hareket ettiğini söylüyordu. En nihayet, uzun ve kanlı bir mücadeleden sonra, isyan bastırıldı. Bu isyan Bizans tarihi için az ehemmiyetli olmadı. F. I. Uspenski'ye göre "gayri mütecanis ordularını üç defa İstanbul suları önüne kadar sevketmek ve hükûmetten birçok para çekmekle Vitalian barbarlara imparatorluğun za'fını ve İstanbulun büyük servetini göstermiş ve bunları karadan ve denizden müşterek harekete alıştırmış oluyordu„ (155).

Tarih kitapları tarafından henüz lâyıkiyle tetkik ve tenvir edilmemiş olan Anastas'ın dahilî siyaseti büyük bir faaliyetle temayüz etmiş ve imparatorluğun iktısadî ve malî hayatına ait en mühim meseleleri nazarı itibare almıştır.

Malî reformların en mühimlerinden biri nefreti mucip olan "hrisargiros„ un lâğvı oldu. Altın ve gümüş şeklinde cibayet olunan bu verginin lâtince adı *lustralis collatio* veyahut bazan kullanılan daha mufassal bir isme göre *lustralis auri argentive collatio* idi. IV üncü asrın başlangıcından beri bu vergi imparatorluk dahilinde bütün meslek ve sanatlara, hizmetkârlar, dilenciler, fahişeler ilâh... dahil olmak üzere, şamildi. Hattâ ihtimal kadınların ev eşyasından ve at, katır, eşek, köpek ilâh... gibi ehlî hayvanlardan dahi tarholunuyordu. Hrisargiros'tan bilhassa mutazarrır olan fakir tabakalar idi. Resmen bu verginin her üç senede bir tahsili icap ediyordu; fakat hakikatte hükûmet bu vergiye keyfî ve gayri muntazam bir şekil veriyordu. Bu verginin sık sık toplanması bazan ahaliyi çileden çıkarıyordu (156). Anastas, devlet hazinesinin bu vergiden temin ettiği büyük varidatı nazarı itibare almaksızın "hrisargiros„ u katî olarak lâğvetti ve bu vergiye müteallik evrakın kâffesini alenen yaktırttı.

Ahali hrisargiros'un ilgasını sevinçle karşıladı. Bir VI ncı asır müverrihinin yazdığı gibi, imparatorun bu büyük lûtfunu ifade edebilmek için "Tukidides'in belâgatine ve hattâ bundan daha vakur ve daha güzel bir üslûba ihtiyaç vardı„ (157). VI ncı asra ait bir Suriye mehazı, Edessa şehrinde bu fermanın ilânını takip etmiş olan sevinci şöyle tarif etmektedir:

"Bütün şehir sevinç içindedir; herkes küçük ve büyük, beyaz elbiseler giymişti; tutuşturulmuş meşaleler ve dumanı tüten buhurdanlıklar taşınıyordu; dinî şarkılar ve ilâhîler okunarak ve Allaha hamd ve imparator tebcil edilerek Sen Serj ve Sen Simon kilisesine gidildi ve orada komünyon [kurban tenavülü âyini] icra edildi. Bundan sonra şehre avdet edildi ve bir hafta devamınca şehirde bayram yapıldı ve bu bayramın her sene tekrarlanmasına karar verildi. Bütün esnaf rahat bir nefes alıyor ve sevinçlerini izhar ediyor, hamama

giriyor, büyük kilisenin avlusunda ve şehrin direkli galerilerinde şenlikler tertip ediyorlardı„.

Hrisargiros vergisinin hasılatı Edessa'da, her dört senede bir, 140 altın tutuyordu (158).

Bu verginin ilgası bilhassa kiliseyi memnun etti; çünkü fahişelerin kazançları üzerinden tarholunan bu vergi ahlâksızlığa resmen cevaz veriyordu (159).

Tabii olarak hrisargiros'un ilgası devlet hazinesini büyük bir gelirden mahrum etti, fakat bu açık az bir müddet sonra "hrisotelia„ (χρυσοτέλεια) yani "altın vergisi„ adını taşıyan ve tabiî mahsuller yerine altın şeklinde cibayet olunan yeni bir verginin ihdası ile telâfi edildi. Bir emlâk vergisi olduğu anlaşılan bu verginin varidatını Anastas orduya tahsis ediyordu. Fakat bu vergi dahi fakir tabakaları eziyordu. Binaenaleyh malî reform vergilerin tenzilini istihdaf etmeyüb vergi yükünün daha muntazam bir surette taksimini derpiş etmiştir (160).

Fakat Anastas'ın en mühim malî reformu, mukarreblerinden Pretuvar prefesi Suriyeli Marinus'un tavsiyesi üzerine, şehir korporasyonlarını (*curiae*) vergilerin tarhından mes'ul tutan ve belediyeleri bu yük altında ezen usulün ilgası oldu. Anastas bu vazifeyi "*vindices*„ adını taşıyan ve ihtimal Pretuvar prefesi tarafından nasbolunan memurlara tevdi etti Bu yeni vergi toplama usulü imparatorluğun varidatını bir haylı arttırdı. Fakat Anastas'ın halefleri tarafından tadil edildi.

Sürülmemiş arazi meselesinin Anastas zamanında, her devirde olduğundan, daha korkunç bir hal aldığı anlaşılıyor. Anastas zamanında munzam vergi mükellefatının kâffesi, vergi veremiyen mükelleflerin ve yahut mahsul vermeyen arazi sahiblerinin tediyeye mecbur oldukları vergiler emlâk sahiplerinin omuzlarına yükletiliyordu; bunlar bu suretle devlet hazinesine giren bütün varidatı temin etmekle mükellef addediliyorlardı. Grekçe "zam„ yahud "fazla resim„ manasına gelen "epibole„ (ἐπιβολή) adını taşıyan bu munzam vergiler çok eski müessesattan olup Ptolemeler devrine kadar çıkıyordu. Bunlar Justinian devrinde pek şedit bir tarzda tarholunacaklardı (161).

Kolonluk meselesi hususunda Anastas'ın bir fermanı hususî bir ehemmiyet arzetmektedir: bu ferman, bir tımar dahilinde on yedi sene yaşamış olan bir çiftcinin bir "kolon„

olacağını, yani şahsî hürriyetini ve mülkiyet hukukunu kaybetmeksizin, toprağa bağlanacağını bildiriyordu.

Anastas devrinde büyük bir sikke reformu dahi meydana getirildi. 498 de tunçtan mamûl büyük "follis„, eczası ile birlikte, mevkii tedavüle çıkarıldı. Bu para bilhassa fakir muhitlerde, memnuniyetle karşılandı. Çünkü mevkii tedavülde bulunan ve seyrekleşmiş olan bakır paranın ayarı bozuktu ve üzerinde kıymeti yazılı değildi. Yeni sikkeler Anastas zamanında işleyen İstanbul, İzmit ve Antakya darphanelerinde basıldı. Anastas tarafınan çıkarılmış olan bu yeni tunç para VII nci asrın ortalarına kadar (Konstantin IV devrine kadar) Bizans imparatorluğunun nümune parasını teşkil etti (162).

Anastas'ın medenî reformları arasında atmeydanlarında vahşî hayvanlar ile insanlar arasında yapılan mücadeleleri meneden emirnamesini zikredebiliriz.

Anastas'ın İran harbi yüzünden tahribata uğramış olan bir çok vilâyet ve şehirleri, bilhassa şarkta, vergiden muaf tutması ve büyük inşaat programını muvaffakiyetle tatbik ederek uzun sur, su kemerleri, İskenderiye feneri ilâh... gibi büyük abideler meydana getirmesine rağmen, saltanatının sonuna doğru, devlet hazinesi, yekûnu mühim bir miktara baliğ olan ihtiyat akçesine malik bulunuyordu. Müverrih Prokop, bu ihtiyat akçesinin mecmuunu, ihtimal biraz mübalâgalı bir tarzda, 320.000 altın lira (8 ilâ 10 milyar kâğıt frank) olarak göstermektedir (163). Anastas'ın tasarrufu, ikinci halefi büyük Justinian'ın çeşitli faaliyetinde mühim bir rol oynamıştır. Anastas devri Justinian devrinin parlak bir başlangıcını teşkil etmektedir.

UMUMÎ NETİCE

Arkadius ile başlıyan ve Anastas ile sona eren devrin (395-518) başlıca ehemmiyetini bu devirde ortaya çıkmış olan millî ve dinî meselelerde de dinî hadiseler ile pek yakından alâkalı olarak cereyan etmiş olan siyasî vakalarda aramak lâzımdır. Payitahtta kök salmış olan Germen, yahut daha doğrusu Got tiranlığı, IV üncü asır sonunda, bütün impartorluğu tehlikeye koydu ve Gotların arianist temayüllerinden dolayı karışık bir şekil aldı. Bu tehlike, V inci asır başlan-

gıcında, Arkadius zamanında, mevcudiyetini kaybetti; V inci asrın ortasında vukubulan ve evvelkilere nazaran çok daha az vahim olan bir feverandan sonra, Leon I tarafından tamamiyle imha olundu. Bundan sonra, V inci asrın sonlarına doğru, imparatorluğun şimalinde Ostrogot tehlikesi başgösterdi; fakat bu tehlike, Zenon sayesinde, İtalya üzerine sevkedildi. İşte bu suretle Germen meselesi, imparatorluğun garb kısmında, hükûmet lehinde halledilmiş oldu.

Şark kısmı (*pars orientalis*) dahi, V inci asrın ikinci nısfında daha az korkunç diğer bir millî meseleyi, yani İzavriyalıların tefevvuku meselesini, halle muvaffak oldu. Şimal kavimlerinin, Bulgar ve Slavların akınlarına gelince bu kavimlerin, tetkik ettiğimiz devirde, imparatorluk hudutlarını ancak istilâ etmeğe başladıklarını hatırda tutmak lâzımdır: Slavlar ve daha sonra Bulgarların Bizans imparatorluğu tarihinde oynıyacakları vahim rolü daha o zaman kestirmek kabil olamazdı. Anastas devri yalnız Slavların Balkan yarımadasına hulûllerinin bir başlangıcı olarak kabul olunabilir.

Dinî mesele bu devirde biribirini takip eden iki manzara arz etmektedir: Zenon'dan evvel ortodoks, Zenon ve Anastas zamanında ise monofisit manzara. Zenon'un monofisit doktrinine karşı müsait bir tavır takınması ve Anastas'ın monofisizme temayül etmesi hem dinî ve hem siyasî bakımdan tetkik olunmalıdır. V inci asrın sonunda, zahiren tanılmış bir vahdet teşkil eden imparatorluğun garp kısmı hakikatte İstanbuldan ayrılmıştır. Galyada, İspanyada, şimalî Afrikada yeni barbar krallıkları teşekkül etmiştir. İtalyada Germen şefleri saltanat sürmektedirler. V inci asrın sonunda burada bir Ostrogot devleti teessüs etmiştir. Bu vaziyet şark vilâyetlerinin — Mısır, Fitistin, Suriye — imparatorluğun şark kısmı için müstesna bir ehemmiyet kesbettiklerini izah eder. Zenon ve Anastas'ın büyük meziyetleri imparatorluğun merkezi sıkletinin hangi tarafa doğru gittiğini anlamaları ve imparatorluk için şark mıntakalarının arzetttği hayatî ehemmiyeti kavrıyarak payitahtı daha samimî bağlarla bu vilâyetlere bağlamak hususunda büyük emekler sarfetmeleri olmuştur.

Fakat mademki bu vilâyetlerin, bilhassa Mısır ve Suriyenin büyük bir kısmı monofisizmi kabul etmişti, binaenaleyh imparatorluk hükûmeti için takip edilecek bir tek yol kalıyordu: Monofisitlerle, her ne pahasına olursa olsun, sulh

yapmak. İşte bu sebep, monofisitlerle ilk defa uzlaşmak yolunu tutmuş olan Zenon'un, neşretmiş olduğu "Henotikon„ da göze çarpan kasdî vuzuhsuzluk ve karışıklığı izah etmektir. Bu teşebbüsün beklenilen neticeyi vermemesi üzerine Anastas, alenî olarak, monofisit bir siyaset takibine karar verdi. Bu iki imparator müteakip, "basilevs„ lerden çok daha uzun görüşlü politikacı olduklarını ispat etmişlerdir. Fakat bu monofisit temayül payitaht, Balkan yarımadası, Anadolunun büyük bir kısmı, Adalar ve Filistinin bazı mıntakalarındaki ortodoksluğun muhalefetine uğradı. Ortodoksluk, "Henotikon„dan sonra İstanbul ile her türlü münasebatı kesmiş olan papa tarafından himaye gördü. Siyaset ile dinin arası açılacaktı ve bu hâdise Anastas devri dahilî kargaşalıklarını izah eder. Bu imparator hayatında imparatorlukta son derece arzu edilen sulhu ve iyi bir anlaşmayı temin edemedi. Halefleri imparatorluğu bütün bütün başka yollara sevkedeceklerdi. Fakat bu devirde şark vilâyetlerinde, ayrılma fikri kendini göstermeğe başlıyor.

İşte bu suretle bu devirde son derece çeşitli sebeplerin tesiri altında bulunan muhtelif milletler tarafından ihdas edilmiş gayet şiddetli ihtilâflar husule geldi. Germenler ve İzavriyalılar siyasî üstünlüğü, Mısır Kopt'ları ve Suriye ahalisi dinî telâkkilerinin zaferini temin etmek için uğraştılar.

BÜYÜK KONSTANTİN'DEN JUSTİNİAN'A KADAR EDEBİYAT, FEN, TERBİYE ve SANAT

IV üncü asır ile VI ncı asır başlangıcı arasındaki devirde edebiyat, fen, ve san'atın tekâmülü, hıristiyan âlemi ile eski putperest âlemi ve medeniyeti arasındaki münasebetlere sıkı bir surette bağlıdır. II nci ve III üncü asır hıristiyan apolojistlerinin bir hıristiyanın, bir putperestin mirasından istifade edip edemiyeceği meselesine dair yaptıkları münakaşalar vazıh hiç bir hal çaresini iktiran etmemişti. Bunlardan bazıları, grek kültürünün bir kıymeti olduğu ve hıristiyanlık ile imtizac edebileceği kanaatinde olmalarına rağmen, diğerleri, bunun tamamiyle aksine olarak, eski putperest medeniyetinin hıristiyanlık için hiç bir manası olmadığını beyan ediyorlar ve bu medeniyeti reddediyorlardı. Pek hararetli felsefi ve dinî münazaalara sahne teşkil etmiş, içinde eski putperest-

liğin hıristiyanlıkla kabili telif olup olmadığına dair yapılan münakaşalar bu iki unsur arasındaki tezadın şiddetini azaltmış olan İskenderiyede başka bir vaziyet cari idi. II nci asrın sonunda yaşamış olan meşhur muharrir İskenderiyeli Klemens'in eserinde şu cümleyi buluyoruz: "Felsefe, bir rehber olmak sıfatiyle, İsa tarafından tekâmüle davet edilmiş olanları hazırlar„ (164). Fakat putperest kültürü ile hıristiyanlık arasındaki münasebat meselesi, hıristiyanlığın ilk üç asrında yapılmış olan birçok münakaşalara rağmen, hiç bir surette halledilememişti.

Maamafih zaman ile putperest cemaatı, IV üncü asırda bir taraftan hükûmetin himayesi, diğer taraftan, ihtilâflar husule getirip hararetli münakaşalara yol açmış ve bir takım yeni ve mühim meselelerin vücut bulmasına yardım etmiş olan "rafızî mezhepler„ile takviye edildikte, çok azimkâr yeni bir hamlede bulunmuş olan hıristiyanlığı kabul etti. Fakat hıristiyanlık, tedricî surette, putperest medeniyetinin bir takım unsurlarını kabul ediyordu, o kadar ki Krumbacher'in yazdığı gibi, "hıristiyan ahalî farkında olmaksızın, putperest elbiseler giymiş oluyordu„ (165).

Hıristiyan edebiyatı, IV üncü ve V inci asırlarda, gerek nesir ve gerek şiir sahasında, pek büyük muharrirlerin eserleri sayesinde zenginleşti. Ayni zamanda putperest an'aneler putperest fikirlerin mümessilleri tarafından temadî ve tekemmül ettirildi.

VII nci asır İran ve Arap istilâlarına kadar, Roma imparatorluğu hudutları dahiline tesadüf eden hıristiyan şark, IV üncü ve V inci asırlarda, birçok meşhur edebiyat merkezleri ihtiva ediyordu; buralarda yetişmiş olan muharrirlerin en meşhurları, doğdukları yerlerden pek uzak mahallere kadar hulûl eden tesirlerde bulundular. Ana doluda kâin Kapadokya, IV üncü asırda, üç meşhur "Kapadokyalı„ yetiştirdi: Büyük Basil, teolog Gregor ve Nissa'lı Gregor.

Suriyenin medeniyet tarihi için, en mühim fikir merkezleri sahil havalisinde Antiohya (Antakya) ve Berytos (Beyrut) şehirleri idi. Beyrut, M. s. 200 ile 551 seneleri arasında bilhassa hukuk araştırmalariyle iştihar etti (166). Filistinde Hierosolyma (Kudüs), Titus zamanındaki tahribatın tesirlerinden kendini kurtaramamış olduğundan, IV üncü ve V inci asırlar kültür

hayatında pek mühim bir rol oynamadı. Fakat Çezarea ve bilâhare, IV üncü asrın sonlarına doğru, meşhur hatip ve şairler yetiştirmiş bir mektebe sahip olan cenubî Filistin şehirlerinden Gaza bu devrin ilim ve ebebiyat hazinelerini zenginleştirmeğe çok yardım ettiler. Fakat bütün bu şehirlernde bulunan İskenderiye grek şehri Asyaî şark üzerinde en şümüllü ve en derin tesirler icra eden bir merkez olarak kaldı.

Parlak bir istikbale namzed olan ve asıl inkişaf devrine Justinian zamanında girecek olan genç İstanbul şehri, bu devirde, yalnız müstakbel edebî faaliyeteine dair emareler göstermeğe başladı. Günlük hayattan biraz uzaklaşmış olan lâtin lisanının burada gördüğü resmî himaye bilhassa barizdi.

İmparatorluğun şark kısmının diğer iki fikir merkezi bu devir medeniyet ve edebiyatının umumî tekâmülünde oldukça büyük bir rol oynadı: Selânik ve putperest Akademisi muzaffer rakibinin, yani İstanbul Üniversitesinin, husufuna uğramış olan Atina.

Bizans imparatorluğunun şark ve garp vilâyetlerindeki medeniyetlerin inkişafları biribiriyle mukayese edilecek olursa şu oldukça enterasan mülâhaza ileri sürülebilir: ahalisi eskimiş olan Avrupa Yunanistanında fikrî faaliyet ve yaratıcı kudret Asya ve Afrika vilâyetlerine nazaran çok daha mahduttur. Halbuki Krumbacher'in yazdığı gibi bu vilâyetlerin büyük bir kısmı yalnız Büyük İskender devrinden itibaren "keşfolunmuş ve koloni haline getirilmişti„. Ayni âlim "bugün en sevdiğimiz lisana, yani rakamlar lisanına„ müracaat ederek Bizans vilâyetleri Avrupa grupunun bu devrin umumî kültür faaliyetinin ancak onda birini teşkil etmiş olduğunu beyan ediyor (167).

Hakikaten bu devir muharrirlerinin büyük kısmı Asyadan yahut Afrikadan geliyor; halbuki İstanbul'un tesisi esnasında muharrirlerin hemen kâffesi grek idi.

Patrolojik edebiyat, IV üncü asırda ve V inci asır başlangıcında, en yüksek mertebesine irişiyor.

Anadolu, yukarıda işaret etmiş olduğumuz veçhile, IV üncü asırda, üç meşhur «Kapadokyalı» yetiştirdi: Büyük Basil, bu zatın arkadaşı Nazianz'lı teolog Gregor ve Basil'in küçük kardeşi Nissal'ı Gregor. Nazianz'lı Basil ve Gregor Atina ve İskenderiyenin en meşhur belâgat mekteblerinde son derece

calibi dikkat bir tahsil gördüler. Fakat bu üç mütefekkirin en derini olan Nissa'lı Gregor'un ilk tahsili hakkında maalesef hiç bir esaslı malûmata sahip değiliz. Klâsik edebiyatta büyük bir vukufa sahip olan bu üç zat «yeni İkenderiye cereyanı» adını almış olan cereyanın mümessilidirler. Felsefî düşüncenin müktesebatından istifade eden bu cereyan dinî akidelerin tetkikinde aklıselimin oynadığı rol üzerinde durmakta ve «İskenderiye mektebi» adını taşıyan mektebin mistik ve mecazî cereyanlarının neticelerini kabulden imtina etmektedir. Bu cereyan kilise an'anesinden uzaklaşmamaktadır. Bu üç müellif, ortodoksluğu arianizme karşı hararetli bir surette müdafaa eden sırf teolojik mevzulara dair yazılmış kıymetli edebî eserlerdan maada, heyeti umumiyesi son derece mühim bir mehaz teşkil eden ve daha henüz lâyikile kıymetlendirilmemiş olan bir çok dinî konferanslar ve mektuplar bırakmışlardır. Nazianz'lı Gregor dahi teolojik, doğmatik, didaktik ve aynı zamanda tarihî bir takım şiirler bırakmıştır. Bu şiirler arasında müellifin hal tercümesine dair zengin malzeme ihtiva eden ve şekil ve muhteviyatından dolayı umumî edebiyatın en güzel asarı arasında yer almağa lâyık olan "kendi hayatına dair„ adlı uzun bir şiiri zikretmemiz lâzımdır. "Bu üç güzel deha söndükten sonra Kapadokya, içinden çıkarılmış olduğu karanlığa tekrar gömüldü„ (168).

Suriyenin fikir merkezi Antakyada, İskenderiye mektebine muarız, Mukaddes Kitabın, mecazî tefsirlere müracaat olunmaksızın, olduğu gibi kabulünü müdafaa eden orijinal bir cereyan vücut buldu. Bu cereyan, faaliyeti yukarıda tahlil edilen Libanius'un talebesi ve Antakya şehrinin sevgilisi Jan Krisostom gibi iş adamları tarafından idare edilmiştir. Son derece kabiliyetli bir muharrir ve bir hatip olan Jan tam klâsik bir terbiye almıştı. En saf şaheserlerden madud olan bir çok telifatta bulunmuştur. Jan, dehasının ve yüksek ahlâkî vasıflarının cazibesine kapılan müteakıp nesillerin hayretini celbetmiştir ve müteakıp devirlerde yetişmiş olan edebiyatcılar bitmez tükenmez bir menba olan bu eserlerden fikirler, tasvirler ve istılâhlar iktibas etmişlerdir. Jan'ın vaızları, dinî nutukları, bunlara inzimam eden diğer hususî eserleri ve büyük bir kısmı menfada yazılmış olan 200 den fazla mektubu Bizans imparatorluğunun dahilî hayatının tetkiki için son derece kıymetli bir kaynak teşkil

etmektedirler (169). Bilâhare, müellifleri meçhul bir çok eserler Jan Krisostom'a izafe olunmuştur. -XIV üncü asrın başlangıcına ait bir Bizans muharriri (Nikefor Kallistus) şöyle yazıyor: «Bu zatın binden fazla vaızını okudum ve bunlar tarif olunmaz bir halâvete maliktiler. Çocukluğumdan beri bu zatı sevdim ve sesine, Allahın sesi imiş gibi, kulak verdim. Bugünkü bilgi ve mevcudiyetimi bu zata borçluyum„ (170).

Filistinde Çesarea şehrinde "Kilise Tarihinin babası„ Evseb dünyaya geldi; bu tarihci III üncü asrın ikinci ve IV üncü asrın birinci nısfında yaşamıştır (340 senesine doğru ölmüştür). Evseb'i, başka bir yerde, büyük Konstantin devrinin elimizde mevcut en mühim mehazı olarak, zikretmiştik. Bu zat son derece ehemmiyetli iki tarihî devrin şahidi oldu: bir taraftan Diokletian ve haleflerinin itisaflarına şahit oldu ve hıristiyanlığa olan imanından dolayı şahsen azap çekti; diğer taraftan, Milan emirnamesinden sonra, Konstantin zamanında, hıristiyanlığın tedricî zaferini gördü ve arianizm münakaşalarına karıştı ve bazan arianistlerin tarafını iltizam etti. Bilâhare imparatorun en samimî dostlarından ve nedimlerinden birisi oldu. Evseb birçok teolojik ve tarihî eserler telif etmiştir. Hıristiyanları putperestlerin hücumlarına karşı müdafaa eden "İncile hazırlama„ (Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή, *Praeparatio evangelica*) adlı büyük eseri, Musa kanununun tamamıyle muvakkat bir manası olduğunu ve Tevrattaki kehanetlerin İsa tarafından tahakkuk ettirilmiş olduğunu münakaşa eden "İncilin ispatı„ (Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις, *Demonstratio evangelica*), Mukaddes Kitaba dair yazmış olduğu şerhler ve tefsirler ve diğer birçok eserler Evseb'e dinî edebiyatta çok yüksek bir mevki vermektedirler. Bunların daha eski ve bugün kaybolmuş eserlerden yapılmış kıymetli istinsahlar dahi ihtiva ettiklerini zikretmek faideden halî değildir.

Bu tetkikimiz için Evseb'in tarihî eserleri son derece büyük bir kıymeti haizdir. Diokletian'ın itisafından önce yazılmış olduğu anlaşılan "Kronik„ adlı eseri Kaldeliler, Asurîler, İbranîler, Mısırlılar, Grekler ve Romalıların muhtasar birer tarihçelerini ve bilhassa en mühim tarihî hâdiselerin kronolojik cetvellerini ihtiva etmektedir. Bu eser maalesef ancak ermenice bir tercüme ve Hiyeronimus'un lâtince kısmî bir iktibası sayesinde bize kadar gelmiştir. Binaenaleyh orijinal

eserin şekil ve muhteviyatına dair sarih bir fikrimiz yoktur; hakikatte ise zamanımıza kadar gelmiş olan tercümeler grekçe orijinalden değil, fakat Evseb'in ölümünden az bir müddet sonra neşredilmiş olan bir adaptasyon'dan yapılmışlardır.

Evseb'in tarihî eserlerinin en mühimmi on kitaptan terekküp eden ve İsa ile Konstantin'in Liçinius'a galebe çaldığı muharebe arasındaki devri ihtiva eden "Kilise Tarihi„ adlı eserdir. Müverrih, bizzat söylediği gibi, harpleri ve generallerin kazanmış oldukları zaferleri tasvir etmek niyetinde değildir; yalnız "ruhun selâmeti için en samimî ve muslihane maksatlarla yapılmış harpleri lâyemut sözlerle hatırlatmak, kendi memleketlerinden ziyade hakikat ve kendi dost ve akrabalarından ziyade dindarlık uğrunda cesurane hareketlerde bulunmuş olan şahıslardan bahsetmek„ istemektedir (171). İşte bu suretle Evseb'in kalemi altında Kilise Tarihi din uğrunda ölenlerin ve itisafların ve bunlara refakat eden şenaat ve zulümlerin bir tarihi oluyor. Evseb'in kullandığı kaynakların çokluğu bizleri bu tarihi, İsanın doğumunu takip eden ilk üç asır için, en mühim mehazlardan biri olarak kabule icbar etmektedir. Son zamanlarda Evseb'in, yaşadığı devrin tarihcisi olarak haiz olduğu kıymet, yani *"Kilise Tarihi„* nin son üç kitabının (VIII-X) arzettiği ehemmiyet, gayet derin bir surette münakaşa edilmiştir (172).

Her ne hal ise, Evseb'in hıristiyanlık tarihini, bu mevzuun mümkün olan her cephesini nazarı itibara almak suretiyle, yazmış ilk tarihçi olduğunu unutmamalıyız. Evseb'e büyük bir şöhret temin etmiş olan *"Kilise Tarihi„* muahhar birçok kilise tarihcilerinin çalışmalarına esas teşkil etti ve çok defalar bunlar tarafından taklit edildi. Ve hattâ IV üncü asırda Rufinus'un lâtince tercümesi sayesinde garpte geniş bir sahaya yayıldı.

Evseb tarafından daha sonra kaleme alınmış olan *"Konstantinin hayatı„* âlimler tarafından pek muhtelif şekillerde tefsir edilmiş ve kıymetlendirilmiştir. Bu eser ne tam manasiyle bir tarih, ne de tam manasiyle bir medhiyedir. Konstantin burada Allah tarafından intihap edilmiş olarak gösterilmektedir; gaibi bilme hassasına maliktir; Allahın kavmini hürriyete kavuşturacak yeni bir Musadır. Evseb'e göre Konstantin'in üç oğlu ekanimi selâsenin timsalidirler; Konstantin,

daha evvelleri yalnız tahayyül edebildikleri yüksek ülküye erişmiş olan hıristiyanların hakikî velinimetidir.

İşte Evseb'in bu kitabının umumî fikri bundan ibarettir. Eserinin ahengini bozmamak için Evseb o devrin daha karanlık kısımlarını nazarı itibara almamıştır; zamanın felâketamiz hâdisatını tebarüz ettirmemiştir; bilâkis kaleminin bütün maharetini kahramanını takdir ve tebcil etmek için kullanmıştır. Bununla beraber, bu esere ihtiyatla müracaat edildiği ve kitabın ilk versiyonuna bilâhara ilâve edilmiş olduğu anlaşılan pek çok resmî vesikalar nazarı itibare alındığı takdirde, Konstantin devri hakkında pek enteresan bir fikir edinmiş olunur.

Hulâsa olarak, Çesarea'lı Evseb'in yazmış olduğu eserlerin heyeti umumiyesi göz önünde bulundurulacak olursa müverrihin, büyük edebî bir kabiliyete malik olmamasına rağmen, Ortazamanların ilk devirlerinin en büyük âlimlerinden biri ve Ortazaman hıristiyan edebiyatına kıymetli tesirler icra eden bir muharrir olduğu anlaşılır.

Başlı başına bir tarihciler grupu Evseb tarafından başlanılmış olan eseri temadi ettirdi. İstanbullu Sokrat *Kilise Tarihini* 439 senesine kadar getirdi; Gaza civarında doğmuş olan Sozomenos ise yine 439 senesine kadar getirilmiş olan diğer bir Kilise Tarihi yazdı; anasıl Antakyalı olan Kir piskoposu Teodoret İznik konsili ile 428 arasındaki devreyi ihtiva eden yine bu kabil bir tarih telif etti; en nihayet bize kadar gelmiş olan bazı parçalar şayesinde eserleri hakkında malûmat edindiğimiz arianist Filostorgius vakayii, arianizm noktai nazarlarına göre, 425 senesine kadar anlattı.

En kesif ve en zengin fikrî hayata, yukarıda işaret ettiğimiz veçhile, Mısırda ve bilhassa İskenderiyede rastlanmaktadır.

IV üncü asrın sonu ve V inci asrın başlangıcındaki edebî hayata bir şahıs enteresan ve fevkelâde bir varlık teşkil etmektedir: Bu zat filosof ve piskopos Kirene'li Sinesius'tur. Gayet eski putperest bir aileye mensup olup İskenderiyede büyümüş ve neo—platonizm felsefesinin misterleriyle ülfet peyda etmiş olan bu zat bilâhare platonizmi terk ile hıristiyanlığı kabul etti ve bir hıristiyan kadın ile evlendi ve son senelerinde Ptolemais piskoposu oldu. Bütün bu hâdiselere rağmen Sinesius ihtimal bir hıristiyandan ziyade bir putpe-

rest olarak kaldı. Bu zatın İstanbula vazife ile geldiğini ve "kraliyete dair„ adlı bir trete neşretmiş olduğunu yukarda zikretmiştik. Sinesius, felsefe ve hitabetteki parlak kabiliyetini harice akset'iren 156 mektubunda son derece mühim bir tarihî malzeme kamusu vücude getirmiş olmasına rağmen tam bir tarihci değildir. Bu mektuplar Bizans Ortazamanlarında üslûp örneği oldular. Klâsik bir üslûp ve vezinde yazılmış olan ilâhîleri Sinesius'un felsefî telâkkileri ile hıristiyanlık itikatları halitasının orijinalliğini göstermektedirler. Bu filosof piskopos, son derece sevdiği klâsik kültürün tedricî bir surette sonuna yaklaştığını hissetmişti (173).

Hıristiyanlar ile arianistler arasında vukubulan uzun ve çetin mücadele esnasında, IV üncü asır teoloji münazaalarına dair bir çok eserler terketmiş olan İskenderiye piskoposu ve İznik taraftarı Atanas'ın parlak ve ateşîn şahsiyeti tebarüz etmektedir. Atanas ayni zamanda şark keşişliğinin müessisi Sent Antuvan'ın hayatına dair bir eser yazdı ve bu zatı riyazet hayatının ideal bir nümunesi olarak tasvir etti. — V inci asır dahi Mısır keşişliğinin en büyük tarihcisi olan Helenopolis'li Palladius'u yetiştirdi. Anadoluda doğmuş olan bu zat takriben on sene Mısır manastırlarında yaşamış olduğundan Mısır manastır hayatına tamamiyle vakıftı. Palladius, dahi İskenderiyeli Anastas'ın tesiri altında, tarihine bir efsane unsuru ilâve etmek suretiyle, manastır hayatının ideallerini tarif etmiştir. Nastorius'un can düşmanı olan İskenderiye piskoposu Kiril dahi bu devirde yaşadı. Galeyanlı ve fırtınalı bir hayat sürmüş olan Kiril muahhar bir devrin piskoposları tarafından ezberlenmiş olan bir takım mektup ve vaızlar terketmiştir. Aynı muharrir V inci asır Kilise Tarihi için başlıca membalardan biri olan doğmatik treteler ve münakaşa ve tefsire ait bir takım eserler terketmiştir. Bizzat ikrar etmiş olduğu veçhile Kiril gayri kâti bir belâgat terbiyesi görmüştü. Üslûbünün Attik safiyetiyle iftihar edemezdi.

Bu devrin son derece enteresan diğer bir şahsiyetini İskenderiyede, V inci asır başlangıcında, müteassıp bir halk kütlesi tarafından öldürülmüş olan kadın filosof Hipatia temsil etmektedir. — Fevkelâde zihnî kabiliyetlere malik olan bu kadın müstesna bir güzellikte idi. İskenderiyenin tanılmış riyaziyecilerinden biri olan babası sayesinde riyaziye ve klâsik felsefe ilimlerine vukuf peyda etti. Hoca ola-

rak göstermiş olduğu şayanı dikkat faaliyetle büyük bir şöhret kazandı. Mektuplarının bir çoğunda Hipatia'nın adını zikreden Kireneli Sinesius gibi insanlar onun talebeleri arasında bulunuyordu. Bir mehaz bu kadının "bir mantoya bürünmüş olarak şehirde dolaşmak ve hüsnü niyet sahibi dinleyicilere Platon, Aristo veyahut diğer bir filozofun usullerini izah etmek itiyadında„ olduğunu yazmaktadır (174).

Grek edebiyatı Mısırda, monofisizm doktrininin Kadıköy konsili tarafından mahkûm edildiği 451 senesine kadar, inkişaf etti; bu doktrin Mısırın resmî dini olduğundan, konsilin kararını müteakip, kiliselerde grekçe menedildi ve yerine Kopt lisanı kaim oldu. Müteakıp devirlerde inkişaf eden Kopt edebiyatı Grek edebiyatı için dahi oldukça büyük bir ehemmiyete maliktir; çünkü bugün kaybolmuş olan birçok grekçe eserler hakkında bunların koptça tercümeleri sayesinde bir fikir edinmek kabil oluyor.

Tetkik ettiğimiz devir başka bir edebiyat nevinin inkişafına şahit oldu: dinî ilâhîlerin inkişafı. Bu ilâhîlerin müellifleri yavaş yavaş klâsik vezinleri taklit etmekten vazgeçtiler, eski vezinlerle hiçbir alâkası olmıyan ve uzun müddet nesir olarak tavsif olunan yeni vezinler kullanmağa başladılar. Ancak nisbeten yakın bir zamanda bu vezin şekli kısmen izah edilmiştir. Bu devrin ilâhîleri "akrostiş„ lerin (174 a) ve kafiyelerin muhtelif nevilerini ihtiva etmektedirler. Fakat IV üncü ve V inci asır dinî ilâhîleri hakkında maalesef pek az malûmatımız vardır; bunların bu ilk devredeki inkişaf merhaleleri dahi bizim için çok karanlıktır. Fakat buna rağmen bu inkişafın pek kudretli olduğu tamamiyle muhakkaktır. Teolog Gregor'un, edebî kasidelerinde eski şiir tarzını kullanmasına mukabil, VI ncı asır başlangıcında, Anastas I zamanında, neşredilmiş olan Romanus Melodus'un (yani ilâhî müellifi) eserleri - ispat edildiği veçhile - kâmilen yeni mısralardan ibaret olup "akrostiş„ ler ve kafiyeler kullanmaktadırlar.

Âlimler Romanus'un VI ncı asırda mı, yoksa VIII inci asırda mı yaşamış olduğu meselesini uzun müddet münakaşa etmişlerdir. Bu münakaşalar bu zatın kısa *hal tercümesinde* bulunan bir noktaya istinat etmektedirler; burada Romanus'un imparator Anastas zamanında İstanbula gelmiş olduğu bildirilmek-

tedir. Uzun müddet bu Anastas'ın Anastas I mi (491-518) yoksa Anastas II mi (714-715) olduğunu tesbite imkân hâsıl olmamıştı. Bugün ise ilim âlemi, Romanus'un eserlerini uzun uzadıya tetkik ettikten sonra, en nihayet burada Anastas I devrinin kasdedilmiş olduğunu tanımıştır (175).

Romanus Bizansın en büyük şairidir. "Ritmik şiirin Pindar'ı„ (176) olan bu zat, aralarında "bugün Meryem İsayı dünyaya getiriyor„ (177) mısraı ile başlıyan meşhur Noel ilâhîsi bulunan birtakım mükemmel ilâhîlerin müellifidir. Romanus Suriyede doğdu ve edebî kemal devrinin Justinian zamanına tesadüf etmesi pek muhtemeldir; çünkü hal tercümesine göre, daha henüz genç bir diyakos iken, Anastas'ın zamanı saltanatında, Suriyeden İstanbula gelmiş ve burada gökten bir mucize kabilinden, ilâhîler yazmak mazhariyetine nail olmuştur. Romanus tarafından VI ncı asırda yazılmış olan harikulâde eser V inci asırda dinî şiirin son derece mütekâmil olması lâzımgeldiğini zannettirecek mahiyettedir. Fakat maalesef bu noktaya dair elimizde pek noksan malûmat vardır. VI ncı asırda böyle fevkelâde bir şairin mevcudiyetini, daha evvelki devirlerde kilise şiirinin mütekâmil bir seviyede olduğunu tahayyül etmeden, izah etmeğe imkân yoktur (178).

Fakat Romanus'un eserleri hakkında noksan bir fikre malik olduğumuzu unutmamamız lâzımdır; çünkü ilâhîlerinin büyük bir kısmı daha henüz neşredilmemiştir (179).

Şimalî Afrikanın meşhur hiristiyan muharriri Laktantius IV üncü asır başlangıcında lâtince telifatta bulundu ve 325 senesine doğru öldü. Bu zat "*De mortibus persecutorum*„ adlı eserin müellifi olduğundan dolayı bizim için mühimdir; maamafih bazı âlimler bu eserin Laktantius'a ait olmadığını iddia etmektedirler. Fakat son zamanlarda bu kitabın Laktantius'un otantik eserlerinden biri olduğu sabit olmuştur. Bu kitap bize Diokletian ve Konstantin devirlerine dair pek enteresan malûmat vermekte ve Milân emirnamesiyle sona ermektedir (180).

Putperest edebiyatı dahi, böyle namdar muharrirler tarafından temsil olunan hıristiyan edebiyatından aşağı kalmamaktadır. Bu sahada dahi enteresan ve kabiliyetli birtakım şahsiyetler buluyoruz.

Bunlar arasında Paflagonyalı Temistius (IV üncü asrın ikinci nısfı) temayüz etmektedir; felsefede üstad olan bu zat İstanbul Mektebini idare etti ve aynı zamanda, devrinin gerek hiristiyanları, gerek putperestleri nezdinde büyük bir itibare sahip bir saray hatibi ve bir senatör oldu. Temistius "Aristonun parafrazları„ adlı bir etüd telif etti ve grek filozofunun en karışık fikirlerini aydınlatmak için çalıştı. Temistius zamanının mühim hâdisatı ve kendi hayatına dair birçok malûmat ihtiva eden ve halka hitap eden kırk kadar nutkun müellifidir. Fakat IV üncü asır putperest profesörlerinin en büyüğü, muasırları üzerinde diğer herhangi bir şahıstan fazla tesir icra etmiş olan Antakyalı Libanius'tur. Talebeleri arasında Jan Krisostom, Büyük Basil, Nazianz'lı Gregor gibi şahsiyetler bulunmaktadır ve Julian'ın dahi, tahta çıkmadan önce, bu hatibin derslerini büyük bir tehalük ile takip ettiği malûmdur. Libanius'un bir çok asarı meyanında umuma mahsus 65 nutku bilhassa büyük bir ehemmiyete maliktir. Bunlar, o devrin hayatını tetkike medar olabilecek bir çok malzeme ihtiva etmektedirler. Mektup kolleksiyonu dahi daha az ehemmiyetli değildir; muhteviyatlarının zenginliği ve fikirlerinin yüksekliğinden dolayı bu mektuplar Kireneli Sinesius'un mektuplariyle mukayese olunabilir.

İmparator Julian dahi IV üncü asrın en parlak muharrirlerindendir. Muharrirlik mesleğinin kısalığına rağmen edebiyatın muhtelif sahalarındaki kabiliyetine dair parlak vesikalar vücude getirmiştir. İçinde karanlık felsefî ve dinî spekülâsyonunun aksleri bulunan nutukları ("Güneş Kırala„ dair nutku), mektupları, yalnız bazı parçaları bize kadar gelmiş olan "Hıristiyanlara karşı„ adlı eseri ve kendi hal tercümesi için mühim olan *Misopogon* (sakaldan nefret eden) (181) adlı Antakyalılar için yazmış olduğu hicviye Julian'ın muktedir bir muharrir, ayni zamanda tarihci, mütefekkir, hicviyeci ve moralist olduğunu ispata medar olmaktadırlar. Yazılarının ne mikyasta o devrin günlük realitelerine karışmış olduğunu yukarıda görmüştük. Bu genç imparatorun, fevkelâde dehasının, vakitsiz ve anî ölümünden dolayı, tam kemaline erişmeğe fırsat bulamamış olduğunu unutmamamız lâzımdır.

«*Historia Augusta*» adı altında tanılan ve lâtince yazılmış olan Roma imparatorlarının hal tercümelerinin meşhur kol-

leksiyonu IV üncü asra aittir. Müelliflerin şahsiyeti, toplama eserin devir ve tarihî kıymeti büyük münakaşaları mucib olmaktadır ve bir haylı eser yazılmasına sebep olmuştur (182). Bütün bu emeklere rağmen bir İngiliz müverrihi 1928 de şu satırları yazmıştır: «Avgust tarihi için sarfedilen vakit ve emekler pek büyüktür; elde edilen pratik netice ve tarihî faide ise sıfıra müsavidir» (183). Son zamanlarda N. Baynes gayet enteresan bir tarzda bu kolleksiyonun Julian Apostat zamanında muayyen bir gaye ile yazılmış olduğunu ispata çalışmıştır: burada Julian Apostat hükûmeti ve dinî siyasetinin heyeti umumiyesi lehinde propaganda yapılmak istenilmiştir (184). Bu noktai nazar âlimler tarafından şayanı kabul görülmemiştir ve müellif dahi bizzat ileri sürmüş olduğu faraziyenin «fena tenkitlerle» karşılaşmış olduğunu ikrar etmektedir (185).

IV üncü ve V inci asır putperest edebiyatı dahi sırf tarih sahasında çalışmış olan bir çok muharrirler tarafından temsil edilmektedir: biz bunlardan yalnız en mühimlerini kaydedeceğiz.

Yukarıda Hunlara gönderilen sefaret heyetine iştirak etmiş olan V inci asır müverrihlerinden Priskus'u zikretmiştik. Yalnız parçalar halinde bize kadar gelmiş olan "Bizans tarihi„ ve Hunların hayatı ve âdetlerine dair verdiği malûmat son derece mühim ve enteresandır. Hakikaten Priskus, VI ncı asır lâtin müverrihlerinden Kassiodor ve Jordanes'in Attilâ ve Hunların tarihini yazmak için kullandıkları başlıca mehaz olmuştur.

V inci asırda ve VI ncı asrın başlangıcında yaşamış olan Zosimos "*Yeni Tarih*„ adlı bir eser telif etmiştir; müverrih vakayii Romanın Alarik tarafından muhasara edildiği 410 senesine kadar getirmektedir. Eski ilâhların hararetli bir taraftarı olan Zosimos imparatorluğun inkırazını Romalılar tarafından ihmal edilmiş olan ilâhların hiddetine atfetmekte, herkesten ziyade Büyük Konstantin'e çatmaktadır. Julian hakkında çok yüksek bir fikire sahiptir.

Antakyada doğmuş bir Suriyeli Grek olan Ammianus Marçellinus, IV üncü asır sonunda "*Res Gestae*„ adlı Roma imparatorluğu tarihini lâtince olarak yazdı. Ammianus, Taçitus'un tarihini aşağı yukarı devam ettirmeğe çalıştı ve hâdiseleri Nerva'dan Valens'in ölümüne kadar (M.s. 96 - 378)

getirdi. Yalnız 353 ile 378 arasındaki vakaları ihtiva eden son 18 kitap bize kadar gelmiştir. Müverrih çetin askerî tecrübelerinden ve bizzat iştirak etmiş olduğu Julian'ın İran seferlerinden istifade etmiş ve haklarında birinci elden malûmattar olduğu muasır hâdiseleri tarihinde tasvir etmiştir. Müverrih hayatının sonuna kadar putperest kaldı, fakat hıristiyanlığı büyük bir müsamaha ile karşıladı. Eseri Julian ve Valens devirleri, Gotların tarihi ve Hun tarihinin başlangıçları için mühim bir kaynak teşkil etmektedir. Son zamanlarda Ammianus'un edebî kabiliyeti hakkında son derece müsaid bir fikir serdedilmiştir. E. Stein Ammianus'u Taçitus ile Dante arasında yetişmiş en büyük edebî deha olarak göstermektedir (186). N. Baynes ise bu müverrihi "Romanın son büyük tarihcisi„ tesmiye etmektedir (187).

İnhitat etmekte olan klâsik fikrin merkezi Atina V inci asırda, bu şehirde uzun seneler tedrisatta bulunan ve yazı yazan neo - platonizmin son mümessili İstanbullu Proklus'un ikamet mahalli olmuştur. Ayni şehirde Teodos II in karısı Atenais Evdokia dünyaya gelmiştir; bu kadının muayyen bir edebî kabiliyeti vardı ve bir çok eser yazmıştır.

Biz burada bu devir garbî Avrupa edebiyatından bahsetmiyeceğiz: bu edebiyat, malûm olduğu veçhile, Avgustin ve diğer kabiliyetli şair ve muharrirlerin eserleri tarafından temsil olunmaktadır.

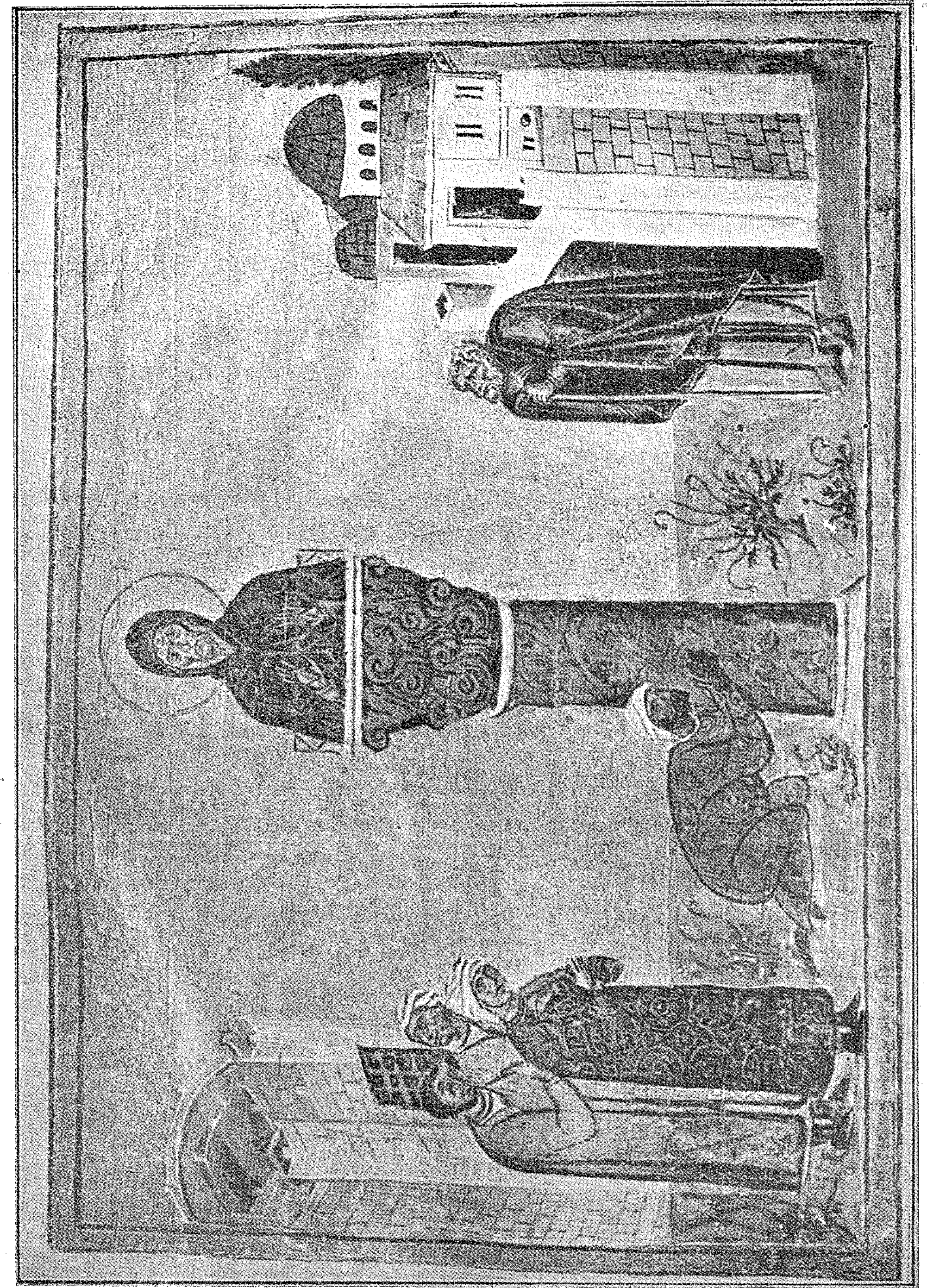
Payitahtın İstanbula naklinden sonra lâtince imparatorluğun resmî lisanı olmakta devam etti ve bu hali IV üncü ve V inci asırlarda da muhafaza etti. Lâtince gerek Teodos Kodeksinde toplanmış, gerek bilâhare V inci asır ve VI ncı asrın başlangıcında neşredilmiş olan muahhar kanunnamelerde kullanılan lisan oldu. Fakat yukarıda işaret ettiğimiz veçhile, İstanbul yüksek Mektebi inkişaf ettikçe lâtincenin üstünlüğü zeval buldu ve her nede olsa, imparatorluğun şark kısmında en fazla taammüm etmiş olan grekçe tercih olunmağa başlandı. Grek an'anesi ise Atina putperest mektebi tarafından temadi ettirilmişti; fakat hıristiyanlığın zaferi bu mektebin inkırazını tacil etmiştir.

Sanat sahasında IV üncü, V inci ve VI ncı asırlar bir sentez (terkib) devresini temsil etmektedirler: yeni bir sanatın husule gelmesini hazırlıyan muhtelif unsurlar mütecanis bir bütün teşkil etmek üzere birleştiler. Bu yeni sanat

"Bizans sanatı", yahut "şarkî hıristiyan sanatı" (East christian Art) adını taşımaktadır. Tarih ilmi bu sanatın köklerine daha derin olarak nüfuz ettikçe bu sanatın tekâmülünde şarkın ve şark an'anelerinin mühim bir rol oynamış olduğu meydana çıkmaktadır. Son asrın tam sonunda Alman âlimleri imparatorluğun ilk iki asrında garpte inkişaf etmiş ve inkıraz halinde bulunan şarkî hellenistik kültürünü i tihlâf eylemiş olan "Roma devlet sanatı" nın (Römische Reichskunst) bilâhare IV üncü ve V inci asırlarda, hıristiyan sanatının temel taşını teşkil etmiş olduğu nazariyesini müdafaa etmişlerdir. Bu gün bu faraziye terkedilmiştir. 1900 de P. V. Ainalov'un "*Bizans sanatının hellenistik menşe'i*" (rusca) adlı meşhur eserinin ve 1901 de Avusturyalı âlim J. Strzygowski'nin "*Şark ve Roma*" (Orient und Rom) adlı şayanı dikkat kitabının neşrinden sonra Bizans sanatının menşe meselesi yepyeni bir safhaya girmiştir: bugün şark-hıristiyan sanatının inkişafında da şarkın başlıca rolü oynamış olduğu kabul olunmakta, yalnız «şark» ve «şark tesirleri» kelimeleriyle ne kastedildiği meselesi ortaya konmaktadır. Telif etmiş olduğu çok ve enteresan eserlerinde Strzygowski eski şark tarafından icra edilmiş olan bu tesiri münakaşa etmektedir. Bu âlim ilk evvelâ bu tesirin merkezini İstanbulda aradıktan sonra, Mısır, Anadolu ve Suriyeye teveccüh etmiş ve şark ve şimal istikametlerinde daha ileri giderek Mezopotamya hududlarını aşmıştır ve halen bu tesirin esas köklerini İran ve Ermenistan yaylalarında ve dağlarında aramaktadır. Bu âlime göre "Hellas grek-roma sanatı için ne ise İran da yeni hıristiyan dünyası sanatı için o dur" (188). Strzygowski Hind ve Çin Türkistanı sanatlarının bu meseleyi halle madar olabilecek malzeme vereceklerini ümit etmektedir. Bizans sanatının menşe'ine dair yapılan araştırmalar sahasında ifa ettiği büyük hizmetleri tanımakla beraber, muasır tarih ilmi bu âlimin en son faraziyeleri hakkında kat'î bir fikir dermeyan etmemektedir (189).

IV üncü asır, Bizans sanatı tarihi için, son derece mühim bir devir oldu. Hıristiyanlığın Roma imparatorluğu dahilinde malik olduğu yeni teşkilât bu dinin süratli bir tarzda yayılmasını intaç etti. Üç unsur - hıristiyanlık, hellenizm ve şark - IV üncü asırda karşılaştılar ve bunların birleşmesinden "hıristiyan-şark" sanatı husule geldi.

cizgiliforum

Sen Simeon Stylit, Basil II nin Azizler Takvimi
Basil II nin Azizler Takvimine ait bir minyatür
(Ebersolt, Orient et Occident'dan alınmıştır)

cizgiliforum

İmparatorluğun siyasî merkezi olan İstanbul tedricî surette bir kültür ve bir sanat merkezi oldu. Fakat bu hadise anî olarak vukubulmadı. «İstanbul yabancı kuvvetlerin istilâsına karşı koyabilecek ve yahut bunları kontrol edebilecek eskidenberi mevcut bir medeniyete malik değildi; ilk evvelâ yeni tesirleri tartmak ve bunları benimsemek mecburiyetinde kaldı; bu iş ise ancak bir asırda başarılabilirdi» (190).

Sanat hayatlarında daha eski an'anelerin icra ettikleri tesirlerin akislerini ihtiva eden Suriye ve Antakya, Mısır ve İskenderiye "Bizans" sanatının inkişafı üzerinde çok kuvvetli ve istifadeli bir tesir icra etmişlerdir. Suriye mimarîsi bütün IV üncü ve V inci asırlar müddetince inkişaf etti. Kudüs ve Beytüllâhim'deki nefîs kiliselerin, Nazaret'teki bazı kiliseler ile birlikte, Büyük Konstantin'in saltanatından itibaren bina edilmiş olduklarını yukarıda görmüştük. Suriye ve Antakya kiliseleri görülmemiş bir ihtişamla temayüz ediyorlardı. "Antakya parlak bir medeniyetin merkezi olduğundan dolayı Suriye hıristiyan sanatının rehberlik vazifesini deruhte etti" (191). Maalesef Antakya sanatı hakkında pek az malûmatımız vardır. 1860-1861 senelerinde de Vogüé tarafından keşfedilmiş olan orta Suriyenin "ölü siteleri" IV üncü, V inci ve VI ncı asırlarda hıristiyan mimarîsi hakkında bir fikir vermektedirler. V inci asır sonu abidelerinin en calibi dikkat olanlarından biri Antakya ile Halep arasında bulunan Simeon Stylit'in meşhur manastırıdır (Kalaat Seman); bu manastırın muazzam harabeleri bugün dahi göze çarpmaktadırlar (192). Elyevm Berlinde imparator Frederik Müzesinde bulunan meşhur Mşatta (Jordan'ın şarkında) frizinin IV üncü, V inci veyahut VI ncı asra ait bir eser olması muhtemeldir (193). Mısırda imparator Arkadius tarafından en meşhur Mısır azizlerinden Menas'ın kabri üzerinde bina edilmiş olan çok güzel bir bazilik dahi V inci asrın başlangıcına aittir. Bu bazilik'in harabeleri son zamanlarda C. M. Kaufmann tarafından kazılmış ve tetkik edilmiştir (194).

Mozayik, portre (halıcılık hıristiyanlığın ilk zamanlarında kumaşlar üzerine nakşedilmiş tasvirler) ilâh.... sahalarında bu devir Bizans sanatının muhtelif şubelerine ait bir çok enteresan nümunelere malikiz.

V inci asırda, Teodos II zamanında, İstanbulun, bugün dahi mevcut olan surlar ile çevrilmiş olduğunu biliyoruz. Yaldızlı kapı (*Porta Aurea*) IV üncü asrın sonunda veyahut V inci asrın başlangıcında bina edilmiştir. İmparatorlar merasimle bu kapıdan şehre girerlerdi. Mimarîsinin güzelliğiyle temayüz eden bu kapı bugün dahi mevcuddur.

İstanbulda "Sent İren" ve "Aziz Havarîler" kiliselerinin binası Konstantin'in adına bağlıdır. İnşasına bu devirde başlanmış olan Ayasofya Konstantin'in oğlu Konstans zamanında ikmal olunabilmiştir. Bu kiliseler VI ncı asırda Justinian tarafından yeniden bina olunmuşlardır; V inci asırda payitaht diğer bir kilise, yani Studios baziliki ile (şimdiki İmrahor camii) tezyin edilmiştir.

"İlk Bizans sanatı" na ait bir takım abideler imparatorluğun garb kısmında mahfuz kalmışlardır. Bunlar arasında Selânikte bulunan bir kaç kilise; Dalmaçyada Spalato'da kâin Diokletian sarayı (IV üncü asır başlangıcı); V inci asrın sonlarına ait olduğu anlaşılan Romadaki "Santa Maria Antiqua" kilisesinin bazı nakışları (195); Ravennadaki Galla Plaçidia türbesi ve ortodoks vaftiz binası (V inci asır) ve en nihayet şimalî Afrikada bulunan bazı abideler zikrolunabilir.

Sanat tarihinde IV üncü ve V inci asırlar Büyük Justinian devrini hazırlayan bir devre olarak telâkki olunabilir. "Justinian zamanında payitaht kendi mevcudiyetini tamamiyle idrak edecek ve hâkim bir rol oynamağa başlıyacaktır ve bu devre bihakkın Bizans sanatının ilk altın devresi olarak tavsif edilmiştir» (196).

BİBLİYOGRAFYA

UMUMÎ MAHİYETTE ESERLER:

Schiller (H.), Geschichte der römischen Kaiserzeit; II: Von Diokletian bis zum Tode Theodosius des Grossen (Gotha, 1887). — Siyaset hususunda çok iyi, din hususunda sathî. — Yeni bir tabı hazırlanmaktadır.

Duruy (V.), Histoire des Romains (Paris, 1883-1885). Cilt VI-VII.

Boissier (G.), La fin du paganisme (Paris). 2 cilt, müteaddit defalar neşredilmiştir.

Harnack (A.), Die Mission und Ausbreitung des Christentums-in den ersten drei Jahrhunderten (Leipzig, 1924). 2 cilt, 4 üncü yeniden gözden geçirilmiş tabı.

Seeck (O.), Geschichte des Untergangs der antiken Welt (Berlin — Stuttgart, 1893-1920). 6 cilt. (Cilt 1 in 3 üncü tabı 1910, cilt II ve III ün 2 nci tabıları 1921 de intişar etmiştir).

The Cambidge Medieval History; cilt 1 (1911)

Bury (J. B.), A History of the Later Roman Empire (London, 1923). Cilt 1.

Kulakovski (J.), Bizans tarihi (Kiyef, 1913). 2 nci tabı, Cilt 1, (rusca).

Uspenski (F. I.), Bizans imparatorluğu tarihi (Sen Petersburg, 1913). Cilt 1 (rusca).

Şestakov (S. P.) Bizans tarihi dersleri (Kazan, 1915). 2 nci tabı, cilt 1 (rusca).

Uspenski (C. N.), Bizans tarihi eskisleri (Moskova, 1917). Cilt 1, (rusca).

Bolotov (V.), Eski kilise tarihine dair dersler. III. Umumî konsiller devrinde Kilise tarihi (Sen Petersburg, 1913). - Gayet mühim (rusca).

Lot F.), La Fin du monde antique et le début du moyen-âge (Paris, 1927). - Mühim.

Stein (E.), Geschichte des spätrömischen Reiches; I (Wien, 1928). - Mühim.

SALTANAT VE MÜTEFERRİK MESELELERE DAİR MONOGRAFİLER:

(Konstantin zamanına ait zengin bir bibliyografya vardır)

Burckhardt (J.), Die Zeit Konstantins des Grossen (3 üncü tabı, Leipzig, 1898, 1 inci tabı, 1853). — Parlak, fakat son derece septik.

Maurice (J.), Numismatique constantinienne (Paris, 1908-1912). Cilt I-III. - Son derece mühim.

Milân emirnamesinin 600 üncü seneyi devriyesi münasebetiyle 1913 te birçok eserler intişar etmiştir. Bunlar meyanında aşağıdakileri kaydediyoruz:

Konstantin der Grosse und seine Zeit. Gesammelte Studien herausgegeben von **F. J. Dölger** (Freiburg i.-Br., 1913).

Schwartz (E.), Kaiser Konstantin und die christliche Kirche (Leipzig — Berlin, 1913).

Brilliantov (A.) İmparator Konstantin ve Milân emirnamesi, 313. (Petrograd, 1916), rusca. - Mükemmel bir eser; hâdisatın tahlili orijinal mehazların, ve 1913 zengin bibliyografyası dahil olmak üzere, modern eserlerin tetkikine istinat etmektedir.

Batiffol (P.), La paix constantinienne et le catholicisme (3 üncü tabı. Paris, 1914).

Leclercq (H.) "Constantin„ makalesi. F. Cabrol'ün "Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie„ (Paris, 1914) adlı ansiklopedisinde intişar etmiştir. Cilt III, 2 sah. 2622-95. – Mükemmel bir bibliyografya ihtiva eden gayet mühim bir makale.

Coleman (**Chr.** B.), Constantine the Great and christianity (New-York, 1914). Studies in History, Economics and Public Law. Ed. by the Faculty of Political Science of Columbia University, vol. LX, No. 1. - (Sah. 243-254 te gayet iyi bibliyografya).

cizgiliforum

Huttmann (M. A.), The establishement of christianity and the proscription of paganism (New-York, 1914). Yukarıda zikredilen neşriyat serisi, cilt LX, No. 2.-(Sah. 250-257 de iyi bibliyografya).

Maurice (J.), Constantin le Grand. L'origine de la civilisation chrétienne (Paris, 1925).

Julian Apostat devrine ait geniş bir bibliyografya mevcuttur; her sene yeni eserler çıkmaktadır.

Allard (P.), Julien l'Apostat (3 cilt. Paris, 1900-1903). Üçüncü tabı: 1906-1910 senelerinde çıkmıştı.

Negri (G.), L'Imperatore Giuliano l'Apostata (2nci tabı, Milano, 1902). - Düşes **Litta-Visconte-Arese** tarafından yapılmış olan ingilizce tercümesi, 2 cilt halinde, New-York'ta, 1905 te, intişar etmiştir.

Geffcken (J.), Kaiser Julianus (Leipzig, 1914).

Leclercq (H), Julien l'Apostat. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, cilt VIII (1928), s. 305-399 (iyi bibliyografya).

Güldenpenning (A) — **Ifland** (J.) Der Kaiser Theodosius der Grosse, (Halle, 1878).

Rauschen (G.), Jahrbücher der christlichen Kirche unter dem Kaiser Theodosius dem Grossen (Freiburg i. - Br. 1897).

Çerniavski (N.), İmparator Büyük Teodos ve dinî siyaseti (Sergiev - Posad, 1913). Rusca.

Güldenpenning (A.), Geschichte des oströmischen Reiches unter den Kaisern Arcadius und Thedosius II (Halle, 1885).

Ensslin (W.), Leo I. Kaiser, 457-474. (Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie, 1925, cilt XII, 2, s. 1947-61).

Barth (W.), Kaiser Zeno (Basel, 1894).

Rose (A.), Kaiser Anastasius I. cilt I: Die äussere Politik des Kaisers (Halle a. d. Saale, 1882).

Rose (A.), Die byzantinische Kirchenpolitik unter Kaiser Anastasius I (Wohlau, 1888).

Holmes (W. G.), The Age of Justinian and Theodora (2. tabı, Londra, 1912) cilt I (Anastas devri).

cizgiliforum

cizgiliforum

GERMEN İSTİLÂLARI TARİHİNE DAİR:

Fustel de Coulanges, Histoire des institutions politiques et l'ancienne France. Cilt II: L'invasion germanique. (Paris).

Hodgkin (T.), Italy and Her Invaders (2. Tabı. Oxford, 1892). Cilt I.

Rappaport (B.), Die Einfälle der Goten in das Römische Reich bis auf Constantin (Leipzig, 1899).

Schmidt (L.), Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgange der Völkerwanderung (Berlin, 1904). Cilt I.

Dopsch (A.), Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung (Wien, 1918). Tadil ve tevsi edilmiş ikinci tabı: Viyana, 1923. Cilt I. - Bilhassa garp için gayet enteresan ve mühim.

Halphen (L.), Les Barbares: des grandes invasions aux conquêtes turques du XI. siècle (Paris, 1926).

ARİANİZM'E DAİR:

Gwatkin (H. M.), Studies on Arianism (2. tabı, Cambridge, 1900). - Mükemmel bir eser.

Gwatkin (H. M.), Arianism, in the Cambridge Medieval History, I (Cambridge, 1911). sah. 118-142.

BU DEVRİN BİZANS EDEBİYATINA DAİR:

Christ (W.), Geschichte der griechischen Literatur (6. tabı. München, 1924). Cilt II, 2.

Bardenhewer (O.), Patrologie (3. tabı. Freiburg i. - Br. 1910). - T. J. Shahan tarafından yapılmış ingilizce tercümesi (Freiburg i. Br. and Saint Louis, Minnesota, 1908).

Bardenhewer (O.), Geschichte der altkirchlichen Literatur (Freiburg i. Br.). Cilt III, 1912 (IV üncü asır); IV, 1924 (V inci asır).

Harnack (A.), Lehrbuch der Dogmengeschichte (4. tabı, Tübingen, 1909). Cilt II (IV üncü ve V inci asırlar).-E. Speirs ve J. Miller tarafından yapılmış ingilizce tercümesi (London, 1898); cilt IV (3. tabına göre tercüme edilmiştir).

cizgiliforum

FASIL III

BÜYÜK JUSTİNİAN VE İLK HALEFLERİ

(518 — 610)

Zenon ve Anastas'ın halefleri, gerek dış ve gerek iç siyasetlerinde, bu iki imparatorun takip etmiş olduğu yolun tamamiyle aksini tuttular: bunlar şarkı terk ile garbe ehemmiyet verdiler.

518 — 610 DEVRESİ İMPARATORLARI

518 ile 578 seneleri arasındaki devrede taht, aşağıdaki imparatorlar tarafından işgal edildi: İlk evvelâ Anastas'ın ölümünden sonra tesadüfî olarak tahta çıkarılan imparatorun muhafız kıtaatı kumandanı ("excubitor„lar kontu) (1) Eski Justin (518 - 527); sonra Justin'in meşhur yeğeni Büyük Justinian (527-565); en nihayet, bu son imparatorun yeğeni Genç Justin ismiyle tanılan Justin II (565 - 578). Justin ve Justinian adlarına bunların menşe' meselesi pek yakından bağlıdır. Birçok âlimler uzun müddet Justin ve Justinian'ın slav neslinden olduklarını tarihî bir hakikat olarak kabul etmişlerdir. Bu faraziyenin esasını Justinian'ın hocası papas Teofil tarafından yazılmış ve Vatikan kütüphanesi muhafızı Nikola Alemannus tarafından XVII nci asrın başlangıcında neşredilmiş olan imparator Justinian'ın bir hal tercümesi teşkil etmektedir. Burada Justinian ve akrabaları, gûya memleketlerinde taşımış oldukları isimler altında zikrolunmaktadır; slav lisaniyatı sahasındaki en yüksek otoritelere göre bu isimler slav isimleridir: Meselâ Justinian'ın adı "Upravda„ "hakikat, adalet„ manasına gelmektedir. Alemannus'un el yazmasını XIX uncu asrın sonunda (1883) keşf ve tetkik eden İngiliz âlimi Bryce, XVII nci asrın başlangıcında yazılmış olan bu el yazmasının efsanevî mahiyette olduğunu ve hiçbir tarihî kıymete malik bulunmadığını ispat etmiştir: Binaenaleyh

cizgiliforum

BÜYÜK JUSTİNİAN
Ravenna'daki Sant' Apollinare Nuovo'da bulunan mozayik

cizgiliforum

Justian'ın slav menşe'i faraziyesini bugün hiç nazarı itibare almamak lâzımdır (2). Bazı mehazlara istinaden belki Justin ve Justinian'ın İlliryalı veyahut Arnavut oldukları kabul olunabilir. Her ne hal ise, Justinian bugünkü Üsküp civarında, Arnavutluk hududunda bir Makedonya köyünde dünyaya gelmiştir. Birkaç âlim Justinian'ın sülâlesini Dardanya, yani Yukarı Makedonyada oturan Romalı kolonlara kadar çıkartmaktıdırlar (3). Binaenaleyh devrin ilk üç imparatoru İlliryalı yahut Arnavuttular; fakat bunlar Romalılaşmış İlliryalı yahut Arnavuttular: bunların ana lisanı lâtince idi.

Sıhati bozuk olan Justin II evlâdsız öldü. Karısı Sofia'nın tahrikâtı neticesinde, imparatorluk ordusu kumandanlarından Trakyalı Tiber'i evlât edindi ve Çesar nasbetti. Bu münasebetle Justin, kâtipler tarafından "stenografiye„ edilmesi sayesinde, orijinal şeklinde zamanımıza kadar gelmiş olan gayet enteresan bir nutuk irat etti. Nedamet ve samimiyet hisleri ihtiva eden bu nutuk muasırlar üzerinde pek derin bir tesir yaptı (4). Bu nutuktan işte birkaç parça:

«Şunu biliniz ki sizi takdis eden, size bu rütbeyi ve nişanları veren ben değil, fakat Allahtır... Şimdiye kadar kraliçeniz olan kadına bir ana gibi hürmet ediniz; evvelce bu kadının kölesi, şimdi ise evlâdı olduğunuzu unutmayınız. Kan dökmekten haz duymayınız; katillerle suç ortaklığı yapmayınız; fenalığa karşı fenalıkta bulunmayınız; çünkü siz de sonra, benim gibi, sevilmezsiniz!.. İmparatorluk mekanizması beni gururlandırdığı gibi sizi de gururlandırmasın!.. Orduya dikkat ediniz; münafıkları teşvik etmeyiniz ve halkın "selefi şöyle idi veyahut böyle idi„ demesine mahal vermeyiniz; çünkü size bunları şahsî tecrübeme istinaden söylüyorum„ (5).

Justin II nin ölümünden sonra Tiber "Tiber II„ ismi altında hüküm sürdü (578 - 582). Bu zatla Justinian sülâlesi sona erdi. Tiber'e, damadı Mavrikius, halef oldu (582-602). Mehazlarda bu son imparatorun menşe'i hususunda mübayenet vardır. Bazıları bu zatın ailesinin Kapadokyanın uzak şehirlerinden Arabissus'tan (6) neşet etmiş olduğunu, diğerleri ise, Mavrikius'a Kapadokyalı ünvanını vermekle beraber, bu zatın Bizans tahtına çıkmış olan ilk Grek olduğunu iddia etmektedirler (7). Fakat bu ibareler arasında hakikî bir tezat yoktur: Mavrikius'un, Kapadokyada doğmuş olmakla beraber, hakikaten Grek neslinden ilk Bizans imparatoru

olması pekâlâ mümkündür (8). Fakat diğer bir an'aneye göre Mavrikius Romalıdır (9). En nihayet J. A. Kulakovski, Kapadokya ahalisinin Ermeni olduğunu nazarı itibare alarak, Mavrikius'un dahi Ermeni olmasını muhtemel addediyor (10). Justinian devrinin son imparatoru, Mavrikius'u tahttan indirmiş olan Trakyalı tiran Fokas olmuştur (602-610).

JUSTİN I

Tahta cülûsundan itibaren Justin I, iki selefi tarafından takip edilen dinî siyaseti terketti: Kat'î olarak Kadıköy doktrinin taraftarlarını iltizam etti ve monofisitlere karşı şiddetli bir itisaf devri açtı. Hükûmet Roma ile barıştı ve Zenon ve Henotikon zamanına kadar dayanan şark ve garp kiliseleri arasındaki anlaşmamazlık sona erdi. Bu devir imparatorlarının dinî siyaseti ortodoksluğa istinat etti ve devlet, bir kere daha, şark vilâyetlerini kendinden uzaklaştırdı.

BÜYÜK JUSTİNİAN. TEODORA

Justin I e devrinin en mühim siması olan yeğeni Justinian halef oldu (527 - 565).

Justinian adına Bizans devrinin en enteresan ve en zeki kadınlarından biri olan karısı Teodora'nın adı pek sıkı surette bağlıdır. Justinian'ın muasırı Prokop'un "*Gizli Tarih*„ i Teodora'nın genç senelerinde geçirmiş olduğu fırtınalı hayatı oldukça canlı renklerle tasvir etmektedir: Eğer müellife inanmak caizse, Hipodrom (Atmeydanı) ayıları bekçisinin kızı olan Teodora o devir tiyatrosunun ahlâksız muhitinde yaşamış ve bir çok aşk maceraları geçirmiştir. Teodora'ya tabiat büyük bir güzellik, zerafet ve zekâ bahşetmişti. Diehl'e göre bu kadın "İstanbulu eğlendirmiş, mest ve rezil etmiştir„ (11). Prokop namuslu adamların sokakta Teodora'ya rastgeldikte, elbiselerinin bu kadına sürünüp kirlenmemesi için, yollarını değiştirdiklerini naklediyor (12). Fakat müstakbel kraliçenin gençliğine ait bütün bu utandırıcı teferruatı en büyük kaydı ihtiyatla telâkki etmek lâzımdır: Çünkü tekmil bunlar Justinian ve Teodora'yı kirletmek gayesiyle "*Gizli Tarih*„ i kaleme almış olan Prokop'tan çıkmaktadır. Hayatının ilk kısmının fırtınalı senelerinden sonra Teodora bir müddet için payitahttan ayrılıyor, Afrıkaya gidi-

yor ve orada bir kaç sene kalıyor. İstanbula avdetinde artık evvelki hafif meşrep tiyatro sanatkârı değildir. Sahneyi terketmiştir ve münzevî bir hayat sürmektedir; vaktinin büyük bir kısmını yün bükmekle geçirmekte ve dinî meselelere karşı büyük bir alâka göstermektedir. İşte bu devirde Justinian Teodora'yı, ilk defa olarak gördü. Kadının güzelliği imparator üzerinde büyük bir tesir yaptı; Justinian Teodora'yı sarayına getirtti, patriçi mertebesine çıkardı ve bir müddet sonra bu kadınla evlendi. Justinian tahta çıktıkta Teodora Bizans imparatoriçesi oldu. Yeni rolünde Teodora, işgal ettiği yüksek mevkie tam manasiyle lâyık olduğunu ispat etti: Kocasına sadık kaldı, hükûmet işleri ile alâkadar oldu ve bu sahada büyük bir dirayet gösterdi ve Justinian'a, idarî hususlarda, birçok tesirlerde bulundu. Aşağıda tekrar bahsedeceğimiz 532 isyanında, Teodora son derece mühim bir rol oynadı. Harikulâde soğukkanlılığı ve azmi sayesinde imparatorluğu belki yeni iğtişaşlardan kurtardı. Din sahasında monofisizmi tercih ettiğini alenen gösterdi: Bu sahada hattı hareketini lâyıkiyle tayin edemiyen ve monofisizme tavizlerde bulunmakla beraber, hayatı müddetince, ortodoksluğu iltizam etmiş olan kocasının tam manasiyle muarızı oldu. Bu noktada Teodora, hakikatte imparatorluğun en hayatî kısımlarını teşkil eden monofisit şark vilâyetlerinin ehemmiyetini kocasından daha iyi anlamış olduğunu gösterdi. Teodora Justinian'dan çok evvel, 548 de, kanserden öldü (13). Ravenna'da, San Vitale kilisesinde, VI ncı asra izafe olunan meşhur mozayikte, Teodora, imparatoriçe elbiselerini giymiş olduğu halde ve maiyetiyle birlikte, tasvir edilmiştir.

Gerek Teodora'nın muasırı kilise tarihçileri, gerek daha muahhar tarihçiler, imparatorice hakkında son derece sert hükümler vermişlerdir. Bununla beraber ortodoks takviminde, 14 ikinci teşrin hizasında şu ibareyi okumak kabildir: "ortodokos hükümdarlardan Justinian'ın urucu ve kraliçe Teodora'nın doğum yılı„ (14).

JUSTİNİAN'IN DIŞ SİYASETİ VE İDEOLOJİSİ

Justinian'ın yapmış olduğu müteaddit harplerin bir kısmı tecavüzî, bir kısmı ise tedafüî mahiyette olmuştur. Bunlardan bazıları garbî Avrupadaki barbar Germen devletleri ve diğerleri ise şarkta İran ve şimalde Slavlara karşı yapılmıştır.

Justinian, kuvvetlerinin büyük kısmını garbe sevketti; burada Bizansın askerî faaliyeti parlak bir muvaffakıyetle neticelendi. Vandallar, Ostrogotlar ve bir dereceye kadar Vizigotlar Bizans imparatorunun hâkimiyeti altına girmek mecburiyetinde kaldılar. Akdeniz bir nevi Bizans gölü oldu. Kanunnamelerinde Justinian "Caesar Flavius Justinianus, Almannicus, Gothicus, Franciscus, Germanicus, Anticus, Alanicus, Vandalicus, Africanus„ gibi ünvanlar taşımağa muvaffak oldu. Fakat dış siyasetinin bu parlak manzarasının bir de ters tarafı vardı. Bu muvaffakiyet imparatorluğa pahalıya, hem de pek pahalıya mal oldu; çünkü neticede Bizans hükûmeti iktısadî sahada bitkin bir hale geldi. Ve orduların garbe sevkedilmesi yüzünden, şark ve şimal İranlıların, Slavların ve Hunların istilâlarına açık bırakılmış oldu.

Justinian'ın fikrine göre imparatorluğun başlıca düşmanları Germenlerdi. Bu suretle Germen meselesi VI ncı asırda, Bizans imparatorluğu için, yeniden ortaya çıktı; yalnız şu farkla ki V inci asırda Germenler imparatorluğa tecavüz ediyorlardı; VI ncı asırda ise imparatorluk Germenlere taarruz etmiştir.

Justinian, tahta çıktıkta, iki büyük fikrin mümessili oldu: İmparatorluk fikri ve hıristiyanlık fikri. Kendini Romalı Çesarların halefi addeden Justinian, imparatorluğun I inci ve II nci asırlardaki hudutlarını yeniden tesis etmeği mukaddes bır vazife telâkki etti. - Justinian, bir hıristiyan imparatoru olmak hasebiyle, arianist Germenlerin ortodoks ahaliyi tazyik etmelerine müsaade edemezdi. İstanbul imparatorlarının, Çesarların meşru' varisleri olmaları hasebiyle, o devirde barbarların işgalinde bulunan garbî Avrupa üzerinde tarihî hakları vardı. Germen kıralları, kendilerine garpte kudret bahşetmiş olan Bizans imparatorunun vasalleri mesabesinde idiler. Frank kıralı Klovis imparator Anastas tarafından konsül makamına çıkarılmıştı; ayni Anastas Ostrogot kıralı Teodorik'in kudretini resmen tanımıştı. - Gotlarla harbe başlamağa karar verdiği esnada Justinian şöyle yazıyor: "İtalyamızı cebren zaptetmiş olan Gotlar bu memleketi bize geri vermekten imtina etmişlerdir„ (15). Justinian, imparatorluk hudutları dahilinde bulunan bütün valilerin tabiî hükümdarı olmakta devam ediyordu. Bir hıristiyan imparatoru olduğundan dolayı bütün dinsizler, rafızîler veyahut putperestlere

hakikî dini telkin etmekle mükellef bulunuyordu. IV üncü asırda Çesarea'lı Evseb tarafından ortaya atılmış olan bu nazariye VI ncı asırda daha henüz kuvvetini muhafaza ediyordu. Bir Novel'in (16) ifadesine göre, bir zamanlar iki Okyanos sahillerine kadar uzanmış olan ve Romalıların ihmali yüzünden elden çıkmış bulunan birleşik Roma imparatorluğunu yeniden ihya etmenin kendisi için bir vazife olduğuna inanmış olan Justinian bu nazariyeyi şahsî kanaatine esas ittihaz etmiştir. Bu eski nazariyenin bir neticesi, Justinian'a, bu suretle meydana getirmiş olduğu imparatorlukta, gerek putperestler ve gerek rafızîler için, bir tek hıristiyan dini tesis edilmesi icap ettiği kanaatini vermiş olmasıdır. İşte bu geniş görüşlü politikacıyı ve bu haçlıyı, o zaman malûm olan dünyayı kendine tâbi kılmak hulyasına düşürmüş olan ideoloji bundan ibarettir.

Fakat imparatorun, Roma imparatorluğunun elinden çıkmış olan yerler hakkında ileri sürdüğü muazzam hak iddiasının munhasıran kendinin şahsî kanaati olmadığını unutmamak lâzımdır. Bu kabil hak iddiaları barbarların işgali altında bulunan vilâyet ahalisi için gayet tabiî idi. Arianistlerin hakimiyeti altına girmiş olan bu vilâyetlerin yerlileri Justinian'ı kendilerinin yegâne müdafii telâkki ediyorlardı. Bilhassa Vandalların elinde bulunan şimalî Afrikadaki vaziyete tahammül etmek güçtü: Vandallar hakikaten mahallî ortodoks ahaliye karşı şiddetli itisaflarda bulunmuşlar, bir çok vatandaş ve rühbaniyet mümessillerini hapse atmışlar ve bunların mal ve mülklerinin büyük bir kısmını müsadere etmişlerdi. İstanbula gelmiş olan ve aralarında bir çok ortodoks piskopos bulunan Afrikalı muhacır ve sürgünler imparatora, Vandallara karşı yürümesi için, yalvarıyorlar ve bu teşebbüsü yerlilerin umumî bir ayaklanması takip edeceğini temin ediyorlardı.

Buna benzer vaziyetlere İtalyada dahi rastlanıyordu; burada, Teodorik'in devamlı dinî müsamahasına ve Roma medeniyetinden duyduğu büyük hazza rağmen, mahallî ahali derin bir hoşnutsuzluk duyuyor ve bir gün İtalyayı müstevlilerin boyunduruğundan kurtarır ve ortodoksluğu yeniden ihya eder ümidiyle nazarlarını İstanbula çeviriyordu.

Barbar kıralları dahi bizzat imparatorun haris emellerini destekliyorlardı. Bunlar imparatorluğa karşı büyük bir hürmet göstermekte, her türlü vasıtalarla imparatora olan merbutiyetlerini izhar etmekte, fahrî Roma ünvanları için büyük bir tehalük göstermekte, sikkelerinin üzerine imparatorun resmini koymakta ilâh . . . . devam ediyorlardı. Bunlar, Diehl'in yazdığı gibi (17), Vizigot prenslerinden birinin söylemiş olduğu şu cümleyi memnuniyetle tekrarlamağa hazırdılar: "Evet, imparator yer yüzünde bir Allahdır. Her kim imparatora karşı el kaldırırsa bu cürmü kendi kanı ile öder" (18).

Afrika ve İtalyadaki vaziyetin imparatorun lehinde olmasına rağmen Justinian'ın Vandallar ve Ostrogotlara karşı açmış olduğu harpler son derece müşkül ve uzun olacaklardı.

VANDALLARA, OSTROGOTLARA VE VİZİGOTLARA KARŞI YAPILAN HARPLER. BU HARPLERİN NETİCELERİ. İRAN. SLAVLAR. JUSTİNİAN'IN DIŞ SİYASETİNİN EHEMMİYETİ.

Vandallara karşı yapılacak seferin pek kolay olmıyacağı anlaşılıyordu. Deniz vasıtasiyle Şimalî Afrikaya, kuvvetli bir donanmaya malik olan ve V inci asrın ortasında Romaya karşı bir baskın teşebbüsünde bulunmuş olan bir kavme karşı harbedecek bir ordu göndermek icap ediyordu. Diğer taraftan imparatorluk ordusunun büyük bir kısmının garbe nakli şarkta vahim neticeler tevlit edebilecek mahiyette idi; çünkü burada imparatorluğun en tehlikeli düşmanı olan İran, Bizans devletiyle mütemadî hudut muharebelerinde bulunuyordu.

Prokop, Afrika seferi meselesinin ilk defa münakaşa edildiği istişare meclisi celsesine dair enteresan malûmat vermektedir (19). İmparatorun en sadık müşavirleri bu işin muvaffakiyetle neticelenmek imkânları hususunda tereddütlerini izhar ettiler ve böyle bir seferin mevsimsiz olduğunu ileri sürdüler. Justinian dahi tereddüt etmeğe başlamıştı; fakat kısa bir müddet sonra za'fına galebe çaldı ve ilk projesi üzerinde ısrar etti. Sefere karar verildi. Aynı zamanda İranda bir hanedan değişikliği vukubuldu ve Justinian, yeni hükümdar ile, 532 de, "ebedî sulh" aktine muvaffak oldu; Bizans için bir zül teşkil eden sulh şartlarına göre, Bizans devleti İran kıralına senevî bir vergi vermeği taahhüt ediyordu. Bu muahede Justinian'a garpte hareket serbestisi

veriyordu. Justinian ordu ve donanmanın başına, az bir müddet evvel (aşağıda bahsedeceğimiz) "Nika isyanı" ismiyle maruf büyük dahilî isyanı bastırmış olan meşhur Belisar'ı geçirdi. Bu kumandan, bütün askerî seferlerinde, imparatorun en kıymetli yardımcısı olarak temayüz edecekti.

Bu devirde gerek Vandallar ve gerek Ostrogotların artık eski devirdeki tehlikeli düşmanlar olmadıklarını hatırlatmak lâzımdır. Cenup memleketlerinin yıpratıcı iklimi ile imtizaç edememiş ve Roma medeniyetinin tesiri altında kalmış olan bu kavimler kısa bir müddet zarfında eski enerji ve kıymetlerini kaybetmişlerdi. Germenlerin arianist itikatları bunların, bu memleketlerin Romen ahalisiyle, dostane münasebatta bulunmalarına mani oluyordu. Berber kabilelerinin mütemadi isyanları dahi Vandalların zayıflamasında mühim bir amil oluyordu. Justinian vaziyeti tamamiyle kavradı: Mahir bir siyaset takip ederek Vandallar arasındaki dahilî nifakı şiddetlendirmeğe muvaffak oldu. Esasen Germen kırallıklarının kendi aleyhinde hiçbir zaman birleşemiyeceklerinden emindi; hakikaten Ostrogotların Vandallar ile arası açılmıştı; ortodoks Franklar Ostrogotlar ile daimî mücadelede bulunuyorlardı; harp sahasından çok uzakta bulunan İspanya Vizigotlarının, Justinian'a karşı yapılacak bir seferde, faal bir rol oynamaları güçtü. Tekmil bu hususlar Justinian'a düşmanlarını ayrı ayrı mağlup etmek ümidini veriyordu.

Vandallara karşı yapılan harp, bazı fasılalarla, 533 ten 548 e kadar devam etti (20). İlk evvelâ Belisar kısa bir müddet zarfında kazanmış olduğu parlak zaferler sayesinde, bütün Vandal kırallığını tahakkûm altına aldı. Muzaffer Justinian şu beyanatta bulunuyor: "Allahın lûtfu bize yalnız Afrikayı, bütün vilâyetleriyle, bahşetmedi, fakat Vandalların Romanın zaptında iğtinam etmiş oldukları imparatorluk âlametlerini dahi bizlere iade etti" (21). Harbi bitmiş addeden imparator Belisar'ı, ordunun büyük kısmı ile birlikte, İstanbula çağırttı. İşte o zaman Afrikada müthiş bir isyan başgösterdi: mahallî Berber kabîlelerinden Mağribiler ayaklandılar ve Afrikada kalmış olan işgal kuvvetleri bunlara karşı çetin bir mücadele açmak mecburiyetinde kaldı. Afrikada Belisar'ı istihlâf etmiş olan Salomon tamamiyle mağlûp edildi ve öldürüldü (544). Mücadele yıpratıcı bir surette 548 e kadar devam etti ve ancak bu tarihte imparatorluk

otoritesi bu havalide, eğer tabir caiz ise, nihaî olarak tessüs etti. Bu kat'i zafer muktedir bir diplomat ve general olan Jan Troglita sayesinde elde edilmişti. Jan'ın muvaffakiyetleri Afrikaya takriben kırk senelik tam bir sükûn bahşetti. Jan Troglita, Belisar ve Salomon ile birlikte, Afrikayı imparatorluk namına yeniden fethetmiş olan üç kahramandan biridir (22). Troglita'nın görmüş olduğu büyük işler Afrikalı şair Korippus'un "Johannis" adlı tarihinde tasvir edilmiştir (23).

Justinian'ın fütuhat plânları şimalî Afrikada tamamiyle tatbik olunamamıştı: Bu kıt'anın, Atlantik denizi civarındaki garp kısmı, Herkül sütunlarından pek uzak olmıyan kuvvetli Septum (bugünkü Ceuta İspanyol kalesi) kalesi müstesna olmak üzere, tekrar fethedilmemişti. Fakat şimalî Afrikanın en büyük kısmı, Korsika, Sardunya, ve Balear adaları, imparatorluğun gayri müfarik kısımları olmuşlardı. Justinian geri alınmış olan memleketlerde nizamı yeniden tesis etmek için büyük bir azim ile uğraştı. Bugün dahi, Justinian tarafından şimalî Afrikada bina edilmiş olan birçok bizanten kale ve tahkimat bakiyeleri bu imparatorun, memleketin müdafaası için, sarfetmiş olduğu büyük faaliyete şehâdet etmektedirler.

Ostrogotlara karşı yapılan sefer daha yıpratıcı oldu. Bu sefer, yine bazı fasılalarla 535 ten 554 e kadar devam etti (24). Bu tarihler bu seferin, ilk 13 sene zarfında, Vandallara karşı yapılan harp ile aynı zamanda icra edilmiş olduğunu göstermektedir. Justinian ilk evvelâ Ostrogotların dahilî işlerine müdahale etmeğe başladı; bundan sonra askerî harekâta girişti. Bir ordu, o zamanlar Ostrogot kırallığına tabi olan Dalmaçyanın fethine başladı. Diğer bir ordu ise, Belisar'ın kumandasında, deniz tarikiyle Sicilyaya çıktı; bu adayı fazla müşkülâta uğramaksızın, zaptetti, bundan sonra İtalyaya geçerek Napoli ve Romayı fethetti. Az bir müddet sonra, 540 da, Ostrogotların merkezi Ravenna Belisar'a kapılarını açtı. Bu kumandan, esir etmiş olduğu Ostrogot kıralı ile birlikte, İstanbula avdet etti. Justinian evvelce taşımış olduğu «Africanus» ve «Vandalicus» unvanlarına bir de "Gothicus" ünvanını ilâve etti. İtalya kat'î olarak Bizans tarafından fethedilmiş gibi görünüyordu.

İşte bu esnada Gotlar arasında azimkâr ve değerli bir şef, Ostrogot istıklâlinin son müdafii kıral Totila belirdi. Bu

kıral Ostrogot istiklâlinin son müdafii olmuştur. Totila Gotların vaziyetini kısa bir zamanda düzeltti. Kıralın elde ettiği askerî muvaffakıyetler üzerine Belisar İrandan geri çağırıldı ve başkumandanlığı deruhte etmek üzere İtalyaya gönderildi.- Fakat Belisar'ın, büyük takviye kuvvetleri almadan, İtalyada Bizans hakimiyetini tekrar tesis etmesine imkân yoktu. Bizanslıların İtalya ve Adalarda fethetmiş oldukları yerler birer birer Ostrogotların eline geçti. Müteaddit defalar Romalılar ve Ostrogotların eline geçmiş olan bedbaht Roma şehri bir harabe yığınına döndü. Bu kadar muvaffakıyetsizlik üzerine Belisar geri çağırıldı. Vaziyet Narses namında diğer üzerine Belisar geri çağırıldı. Vaziyet Narses namında diğer değerli bir kumandan tarafından düzeltildi. Narses, strateji sahasında hakikî kabiliyetini gösteren bir takım mahirane askerî hareketlerle Gotları tahakküm altına aldı. - Totila'nın ordusu 552 de Umbriyada Busta - Gallorum muharebesinde münhezim oldu. Totila bizzat firar etmek mecburiyetinde kaldı ve öldürüldü (25). «Kanlı elbiseleri ve başında taşıdığı kiymetli taşlarla süslenmiş serpuşu Narses'in eline geçti ve İstanbula gönderildi; bunlar burada bu kadar uzun müddet imparatorluk otoritesine meydan okumuş olan bir düşmanın yok edilmiş olduğunu imparatorun nazarlarına arzetmek üzere (Justinian'ın) ayaklarına vazedildi» (26).

Yirmi senelik tahripkâr bir harpten sonra, 554 te İtalya, Dalmaçya ve Sicilya imparatorluk idaresi altında yeniden birleştirildi. Justinian tarafından aynı sene zarfında neşredilmiş olan bir ferman (*Pragmatique Sanction*) arazi sahibi aristokratlar ve kiliseye Ostrogotlar tarafından müsadere edilmiş olan araziyi ve bütün eski imtiyazları iade ediyordu; bu ferman aynı zamanda bütün servetini kaybetmiş olan mahallî ahalinin mükellefiyetlerini hafifletecek birtakım tedbirler dahi ihtiva ediyordu. Fakat Ostrogot harplerinden sonra sanayi ve ticaretin inkişafı uzun müddet için durdu ve işçi buhranından dolayı İtalya arazisinin büyük bir kısmı metrûk kaldı. Roma bir müddet için, harap olmuş, siyasî ehemmiyetini kaybetmiş ikinci derece bir şehir halini aldı ve papa tarafından bir ilticagâh olarak intihap edildi.

Justinian'ın son askerî seferi İberya yarımadasında oturan Vizigotlara karşı icra edildi. Justinian Vizigot tahtına namzet olarak ortaya çıkmış olan bir takım şahıslar arasında tehaddüs eden dahilî mücadelelerden istifade etti ve 550 senesinden itibaren bu memlekete karşı bahrî bir sefer icra etti (27). Bizans kuvvetlerinin zâfına rağmen bu harp çok büyük bir muvaffakıyetle sona erdi. Birçok şehir ve sahil müstahkem mevkileri zaptedildi. En nihayet Justinian Kartagen, Malaga ve Kordova şehirlerini ihtiva eden yarımadanın cenubu şarkî köşesini Vizigotların elinden istirdat etmeğe ve bundan sonra fütuhatını garpte Sen-Vensan burnu ve şarkta Kartagen'in ötesindeki mıntakalara kadar götürmeğe muvaffak oldu (28). Bu devirde yaratılmış olan İspanya vilâyeti, bazı değişikliklerle, takriben 70 sene İstanbulun hâkimiyeti altında kalacaktı. Bu vilâyetin müstakil mi, yoksa Afrika valisinin emrinde mi bulunduğu kat'iyetle bilinmiyor (29).

Son senelerde İspanyada ve Balear adalarında Bizans sanatı camiasına dahil birkaç kilise ve diğer mimarî abideler keşif ve tetkik olunmuşlardır; fakat eğer bugünkü malûmatımız ile bir hüküm vermek caizse, bu abideler pek mühim değildirler. "Bunlar şimalî Afrikaya yayılmış olan sanatın fakir ve kaba bir devamı gibidirler. Binaenaleyh İspanyadaki Bizans memleketleri Afrikanın siyasî ve aynı zamanda artistik vilâyeti olmuşlardır» (30).

Justinian'ın yapmış oldğu bütün bu tecavüzî harplerin neticesi imparatorluk arazisini iki misli genişletmek oldu. Dalmaçya, İtalya, şimalî Afrikanın şark kısmı (bugünkü Cezair ve Tunusun şark kısmı) İspanyanın cenubu şarkîsi, Sicilya, Sardunya, Korsika ve Balear adaları Justinian imparatorluğuna ilhak edildi. Akdeniz yeniden bir Roma gölü oldu. İmparatorluğun hudutları Herkül sütunlarından (Gades boğazı) Fırata kadar uzandı. Fakat kazanılmış olan bu büyük muvaffakiyetlere rağmen elde edilmiş olan neticeler Justinian'ın ilk plânlarını tahakkuk ettirmekten uzak kaldı; çünkü Justinian bütün Garbî Roma imparatorluğunu yeniden fethetmeğe muvaffak olamadı. Şimalî Afrikanın garp nısfı, İberya yarımadasının büyük bir kısmı, Alplerin şimalindeki Ostrogot kırallığının şimal kısmı (eski Retya ve Norika Roma vilâyetleri) Justinian orduları tarafından zaptedilen memleketlerin dışında kaldı. Galya ise Bizans imparatorluğuna nazaran yalnız müstakil olarak kalmadı, fakat bir dereceye kadar muzaffer dahi çıktı, çünkü Frankların vaziyetinden korkan Justinian bunların kıralına "Provence„ i terketmek mecburiyetinde kaldı. Bundan maada yeniden fethedilmiş

olan bu büyük ülkenin her tarafında imparatorun otoritesi aynı derecede sağlam olmadı. Hükûmet bu havalilere esaslı bir tarzda yerleşmek için ne kâfi miktar askerî kuvvete, ne de vasıtaya malikti. Bu memleketler ise yalnız kuvvet sayesinde muhafaza olunabilirdi. Binaenaleyh zahiren parlak olan Justinian'ın bu tecavüzî harplerinde elde ettiği muvaffakıyetler, ileride gerek siyasî, gerek iktisadî bakımdan, vahim müşkülât tevlit edecek tohumlar ihtiva ediyordu.

Justinian'ın tedafüî harpleri daha az muvaffakıyetli oldu ve hattâ bazan, neticeleri itibariyle, Bizans devleti için yüz kızartacak bir mahiyet aldı. Bu harpler şarkta İranlılara ve şimalde Slavlar ve Hunlara karşı yapıldı.

O devirde bilinen dünyanın "iki büyük devleti„ olan Bizans ile İran, asırlardanberi, Bizans imparatorluğunun şark hudutlarında, biribiriyle yıpratıcı harpler yapıyorlardı. İran ile aktedilen ve yukarıda zikrolunan "ebedî sulh„ tan sonra, mahir ve değerli bir hükümdar olan ve garp imparatorunun büyük emeller peşinde koştuğuna vakıf bulunan İran kıralı Hüsrev Anuşirvan (yani âdil) (31) harekete geçmeğe hazırlandı. Bizansın hudut vilâyetlerinin İran için arzettikleri mühim faydaları müdrik bulunan ve diğer taraftan, kendisinden yardım isteyen Ostrogotların bir heyetini kabul eden kıral "ebedî sulh„u feshetti ve Bizans imparatorluğuna karşı muhasamata başladı (32). Bu suretle İranlıların lehinde inkişaf eden kanlı bir harp başladı. İtalyadan getirilmiş olan Belisar İranlılara karşı hiçbir şey yapamadı. Hüsrev Suriyeyi istilâ etti, "hem eski ve hem çok ehemmiyetli olan ve zenginlik ve büyüklüğü, nüfusu ve güzelliği ve her sahada göstermiş olduğu inkişaftan dolayı Romalıların şarkta sahip oldukları bütün şehirlerin birincisini teşkil eden„ (33) Antakyayı yakıp yıktı. Muzafferane ilerleyişinde Hüsrev Akdeniz sahillerine vardı. Şimalde İranlılar kendilerine Karadenize kadar bir yol açmağa uğraştılar ve o zamanlar Bizans imparatorluğuna tâbi bulunan Kafkas vilâyetlerinden Lazik'teki (bugünkü Lazistan) Lazlara karşı harbetmek mecburiyetinde kaldılar. Justinian birçok emek sarfettikten sonra, İranlılara büyük bir para vermek suretiyle, bunlardan beş senelik bir mütareke satın almağa muvaffak oldu. Fakat bu sonsuz mücadele Hüsrevi yormuştu ve 562 de, Bizans imparatorluğu ile İran, elli senelik bir sulh garanti eden bir anlaşma aktettiler. Müverrih

Menandros sayesinde müzakerelere ve bu muahede şartlarına dair vazıh ve mufassal malûmata malik bulunuyoruz (34). İmparator İrana senevî büyük bir meblâğ vermeği taahhüt ediyor, İran kıralı ise, dinî içtihatlarından sarfınazar etmeleri mutlak şartiyle, İrandaki hıristiyanlara din serbestisi bahşedeceğine dair söz veriyordu. — Romalı ve İranlı tacirler, ticaretleri her ne şekilde olursa olsun, yalnız evvelce tesbit edilmiş olan ve gümrük teşkilâtına malik bulunan mahallerden geçebileceklerdi Muahedenin Bizans için mühim olan maddesi Karadenizin cenubu şarkî sahillerinde bulunan Lazik vilâyetinin İranlılar tarafından tahliyesini ve Bizanslılara iadesini tazammun eden madde idi. Yani, diğer kelimelerle, İranlılar Karadeniz sahillerinde tutunmağa muvaffak olamıyor ve bu deniz yine Bizanslıların elinde kalıyordu. Bu hâdise gerek siyasî ve gerek iktisadî bakımdan son derece mühimdi (35).

İran tehlikesinin tehdidi altında bulunan Justinian pek uzak memleketlerde oturan Habeşler ve Arabistandaki Himyariler ile müzakerelere girişmiştir.

Arabistan yarımadasının en ilerlemiş eyaleti, cenubî garbîde bulunan Yemen'di. İsadan önceki eski devirlerde burada Saba kırallığı (Saba - Shoba) büyük bir inkişafa mazhar olmuştu; bir efsaneye göre Saba kıraliçesi kıral Süleymanı ziyaret etmişti. M. e. II nci asrın sonunda bu kırallık Himyarî Sabalılar kırallığı oldu. Ahalisinin başlıca meşgalesini ticaret ve gemicilik teşkil ediyordu. Bugün dahi mevcut olan birçok harabe ve kitabeler bu kırallığın kudret ve refahına şehadet etmektedirler. Hıristiyanlık bu havalide, M. s. IV üncü asrın ortasında yayılmağa başladı; fakat memlekette birçok mücahit yetiştirmiş olan ibranî dininin ciddî bir muhalifeti ile karşılaştı. IV üncü asrın ilk nısfında ibranî dininin saliklerini himaye eden Himyariler (Homerit) kıralı cenubî Arabistan hıristiyanlarına karşı şiddeli itisaflarda bulunmağa başladı. Buradaki hıristiyanların yardımına Habeşistanın hıristiyan kıralı koştu ve bunu takip eden mücadelede Yahudi kıralına galebe çaldı. Bütün Yemeni zaptetti ve hıristiyanlığa eski yüksek mevkiini iade etmek için birçok emekler sarf etti. İskenderiye patriğine ve Bizans imparatoru Justin I e ibranî dinine karşı kazanmış olduğu zaferi tepşir etti. Justin'in halefi Büyük Justinian Habeş kırallığının payitahtı Aksum'a ve şimdi Habeş kıralının tahakkümü altında bulu-

nan Himyarilere, bu uzak devletlerden, askerî ve ticarî plânları için, istifade etmek ve bilhassa İranlılara karşı bunların yardımını temin etmek maksadiyle, bir heyet gönderdi. "Habeşlerin ifa edebilecekleri yegâne hizmet, ipeği Serendip adasından alarak Kızıldeniz limanlarına kadar getirmek suretiyle, İranlıların inhisarında bulunan ipek ticaretine bir nihayet vermekti; bu hizmet kendilerine dahi büyük faideler temin edebilirdi„ (36). Habeş kıralı Justinian ile birleşmeğe muvafakat etti ve kendisinden istenilen şeyi yapacağına dair söz verdi. Fakat ne kendisi, ne de Yemendeki vasalı vaitlerini yerine getiremediler. Birinci heyetten sonra Justinian'ın Habeşistana ve Yemene Nonnosus namında birisini göndermiş olduğunu biliyoruz (37); fakat bu zata dair, seyahati esnasında gerek insanlar ve gerek hayvanlar yüzünden birçok tehlikelere uğramış olduğundan maada, hiç bir malûmatımız yoktur.

Şimalde, yani Balkan yarımadasında yapılan tedafüî harpler çok başka oldular. Yukarıda söylemiş olduğumuz veçhile, Anastas zamanından itibaren, şimal barbarları, Bulgarlar ve ihtimal Slavlar, yarımada vilâyetlerini yakıp yıkmışlardı. Justinian devrinde Slavlar, ilk defa olarak, bu isim altında ortaya çıkıyorlar. Prokop, eserlerinde bunları "Sklavenes„ olarak göstermektedir. Prokop'un "Hun„ tesmiye ettiği büyük Slav ve Bulgar kafileleri bu devirde hemen her sene Tunayı geçtiler ve oldukça derin bir surette Bizans arazisinin içerlerine nüfus ettiler ve rastladıkları her şeyi yakıp yıktılar. Bunlar bir taraftan payitahtın varoşlarına kadar sokuldular ve Marmara havzasına nüfuz ettiler; diğer taraftan Yunanistana girerek Korint berzahına ve garbte, Adriyatik sahillerine kadar, yayıldılar. Yine Justinian devrinde Slavlar Ege sahillerine inmek arzusunu izhar etmeğe başladılar. Bunlar denize inmek için büyük emekler sarfettiler ve bu yüzden imparatorluğun en mühim şehirlerinden olan Selâniği tehdit ettiler; bu şehir ve civarı az bir müddet sonra bir Slav merkezi oldu. İmparatorluk orduları Slav istilâlarına karşı şiddetli bir mücadele açtılar ve birçok defalar müstevlîleri Tunanın öte sahiline atmağa muvaffak oldular. Fakat Bizans topraklarına girmiş olan bütün Slavların tekrar memleketlerine avdet etmemiş olduğu en büyük kat'iyetle söylenebilir. Diğer mühim sahalarda meşgul olan Justinian orduları Slavların her sene yaptıkları akınlara kat'î surette nihayet veremediler ve Slavların bir kısmı memlekete yerleşti. Justinian devri, Balkan yarımadasındaki Slav meselesinin temellerini atmış olduğundan dolayı, calibi dikkattir: bu mesele VI ncı asrın sonunda ve VII nci asrın başlangıcında Bizans için son derece büyük bir ehemmiyet kesbedecekti.

Slavlardan maada Gepid'ler ve Kotrigur'lar (Hun ırkının bir kolu) Balkan yarımadasının şimalini istilâ ettiler. 558-559 senesi kışında Kotrigurlar, Zabergân'ın idaresinde, Trakyaya girdiler. Buradan Yunanistanı yağma etmek için bir ordu ayrıldı; ikinci bir ordu Trakya Hersonnes'ini (Gelibolu yarımadası) istilâ etti; süvarilerden mürekkep üçüncü bir ordu ise, bizzat Zabergân'ın idaresinde, İstanbul üzerine yürümeğe başladı. Memleket yakılıb yıkıldı. Payitahtta panik başgösterdi. İstilâya uğramış olan vilâyet kiliselerinin bütün kıymetli eşyası ya payitahta nakledildi, yahut deniz tarikı ile Boğazın Anadolu sahiline geçirildi. Bu tehlikeli anda Justinian, İstanbulu kurtarmak için, Belisar'a müracaat etti. Kotrigurlar, üç cepheli taarruzlarında mağlub edildiler. Fakat bu istilâ yüzünden Trakya, Makedonya ve Tesalya, iktisadî bakımdan, müthiş ıztıraplar çekti (38).

Hun tehlikesi yalnız Balkan yarımadasında değil, fakat Karadenizde münferit bir yarımada teşkil eden ve kısmen Bizans imparatorluğuna tâbi olan Kırımda dahi kendini gösterdi. Bu barbar mıntakalarda grek medeniyetini asırlarca muhafaza etmiş olmakla şöhret kazanmış iki şehir vardı: Herson ve Bosfor şehirleri; bundan maada bu iki şehir imparatorluk ile bugünkü Rusya arazisi arasında yapılan ticarette mühim bir rol oynıyorlardı. V inci asrın sonlarına doğru Hunlar yarımadanın büyük bir kısmını işgal etmişler ve bu suretle buradaki Bizans arazisini tehdide başlamışlardı. Diğer taraftan Kırımın dağlarında küçük bir Got kolonisi vardı: Buranın merkezi Doru şehri idi; Bizansın himayesinde bulunan bu şehir dahi Hunların tehdidine maruz bulunuyordu. Hun tehlikesi karşısında Justinian bugün dahi bakiyeleri görülen birçok kale ve uzun surlar yaptırdı ve evvelce mevcut olanları tamir ettirdi (39). Bu suretle bir nevi "Tavrik müdafaa hattı„ (*Limes Tauricus*) meydana geldi. Justinian'ın vücude getirmiş olduğu müstahkem hat sayesinde Hun tehlikesini, Kırım

yarımadasındaki Bizans toprakları ve Got kolonisi için, bertaraf etmeğe muvaffakiyet hâsıl oldu (40).

En nihayet, Justinian ve Teodora'nın hıristiyanlığı yaymak hususunda sarfettikleri gayretler Nilin yukarı kısımlarında, yani Mısır ile Habeşistan arasındaki mıntakada oturan Afrika kavimlerine kadar uzandı. Bu mıntakada iki kavim oturuyordu: birinci şelâlenin alt kısımlarında Blemmyiler; bunların cenubunda Nobad'lar. Teodora'nın azim ve mehareti sayesinde Nobadlar ve kıralları Silko hıristiyanlığı, monofisit doktrinine göre, kabul ettiler (41). Bilâhare, bir Bizans generalinin Silko ile müşterek faaliyeti, Bilemmyilerin dahi aynı dini kabul etmelerine müncer oldu. Silko, elde etmiş olduğu zaferi tebcil etmek üzere, Blemmyi mabetlerinden birinde bir kitabe hâkkettirdi: Bury'nin işaret ettiği gibi "bu küçücük kıralın tefahürü ancak bir Attilâ yahut bir Timurun ağzına yakışabilirdi" (42). Bu kitabede Silko kendine şu ünvanları vermektedir: "Ben, Silko, Nobadların ve bütün Habeşlerin hükümdarı (βασιλίσκος)" (43).

Justinian'ın haricî siyasetinin bir plânçosu yapılacak olursa imparatorun bütün ümit ve plânlarını hiçte tahakkuk ettirememiş olan bu sonsuz ve yıpratıcı harblerin imparatorluğun umumî durumu üzerinde meş'um neticeler husule getirmiş olduğu görülür. Evvelâ bu devâsa seferler muazzam masrafları mucip oldular. Prokop, muhteviyatı en büyük kaydi ihtiyatla telâkki edilmesi lâzımgelen "Gizli Tarih" inde Anastas'ın ihtimal biraz mübalâğalı olarak o devir için pek büyük bir rakam olan 320000 altın liraya baliğ olan (1500-1600 milyon altın frank) bir ihtiyat akçesi bırakmış ve Justinian'ın bunları az bir müddet zarfında harcamış olduğunu beyan etmektedir (44). Diğer bir VI ıncı asır müverrihinin, Efesli Jan'ın şehadetine göre (45), Anastas'ın ihtiyat akçesi Justin II zamanında, yani Justinian'ın ölümünden sonra, tamamiyle harcanmıştır. Herhalde Anastas'ın bırakmış olduğu mirasın, Prokop'un zikretmiş olduğu rakamlar tahdit edilse bile, Justinian'ın askerî seferlerine büyük faidesi dokunmuştur. Fakat bu paralar imparatora kâfi gelemezdi. Yeni vergilere gelince bunlar bitik bir hale gelmiş olan ahalinin tediye kudretinin fevkinde idiler. İmparatorun ordu masraflarında tasarruf yapmak suretiyle devlet masarifatını azaltmak için sarfettiği gayretler ordudaki asker miktarını

tahdit etti ve orduların tensiki fethedilmiş olan garp vilâyetlerinin mukadderatını meşkûk bir vaziyete soktu.

Justinian'ın garp seferleri, Roma noktai nazarına göre, kabili izah ve tabiîdirler; fakat devletin hakikî menfaatleri bakımından bu seferlerin lüzumsuz ve hattâ muzır olduklarını ikrar etmek lâzımdır. VI ncı asırda şark ile garp arasında kazılmış olan hendek o kadar büyüktü ki bunları biribiriyle birleştirmek fikri bile bir manasızlıktı. Hakikî bir birleşme hiçbir zaman husule gelemezdi Fethedilen vilâyetler yalnız kuvvet sayesinde muhafaza olunabilirdi; Bizans devletinin ise bunun için ne kâfi kuvveti, ne de vasıtaları vardı. Tatbiki gayri kabil hülyalar peşinde koşan Justinian Bizans imparatorluğu için hayatî menfaatler ihtiva eden şark hududunun ve şark vilâyetlerinin ehemmiyetini takdir edemedi. Sırf imparatorun şahsî arzusunun mahsulü olan garp seferlerinin devamlı neticeleri olamazdı ve yeknesak bir Roma imparatorluğunun yeniden ihyası plânı Justinian ile beraber ortadan kalktı - fakat ebediyyen değil. - İmparatorun umumî dış siyaseti yüzünden imparatorluk son derece vahim had bir iktisadî buhran geçirdi.

JUSTİNİAN'IN HUKUKÎ ESERİ. TRİBONİAN.

Justinian, cihanşümul şöhretini, genişliği ile temayüz eden hukukî eserine medyundur. Justinian'ın bizzat söylemiş olduğu gibi, imparator «sulh ve harp zamanlarında icrayi hükûmet edebilecek bir vaziyette olabilmek için yalnız silâhlariyle iştihar etmemeli, fakat kanunlarla dahi mücehhez bulunmalıdır; mağlûp düşmanlara tahakküm eden bir kumandan gibi kanunun kudretli bir hâmisi olmalıdır» (46). Kanunlar yapmak ve bunları tefsir etmek hakkını imparatorlara Allah vermiştir. İşte bu sebepten Justinian imparatorun bir kanun vazıı olması lâzımgeldiği fikrindedir ve bu hakkı ülûhiyet tarafından takdis edilmiş bir hak olarak telâkki etmektedir.

Fakat Justinian, aynı zamanda, birtakım pratik mülâhazalar tarafından dahi bu işe sevkedilmiştir: İmparator, zamanında carî Roma kanunlarının tam bir anarşi içinde bulunduğunun tam manasiyle farkına varıyordu.

Kuvvei teşriiyenin tamamiyle imparatorların elinde bulunduğu putperst Roma imparatorluğu zamanında yegâne kanun

vazetme şekli kanun yahut nizamname adını taşıyan (*leges*) bir takım imparator emirlerinin (*constitutiones*) neşrinden ibaretti. Buna mukabil daha eski bir devirde meydana getirilmiş olan kanunların heyeti umumiyesi «*ius vetus*», yahut «*ius antiquum*» adını almıştır. M.s. III üncü asrın ortasından itibaren hukuk ilmi pek çabuk inhitata başladı. Hukukî faaliyet, hukuk neşriyatını tam olarak takip edemiyen hâkimlere bir yardım olmak üzere, bir takım toplama eserler vücude getirmeğe münhasır kılıyordu; bunlar imparator emirlerinden ve cihanşümul şöhrete malik eski hukukşinasların eserlerinden alınmış parçaların bir nevi kolleksiyonu mesabesinde idiler. Fakat bu kolleksiyonlar hususî mahiyette mecmualar olup resmî hiçbir kıymeti haiz değillerdi; binaenaleyh fi'liyatta, hâkim bütün imparator emirlerinin ve klâsik eserlerin içinden çıkmak mecburiyetinde idiki bu vazife bir insanın kabiliyetini aşıyordu. İmparator emirlerini neşredecek merkezî bir teşkilât mevcut olmadığını unutmamak lâzımdır. Adedleri seneden seneye artan ve muhtelif arşivlere dağılan bu emirlerden istifade etmek son derece müşkül idi. Bahusus ki yeni emirler eskilerini sık sık fesh yahut tadil ediyordu. Bütün bu hususlar mevcut imparator emirlerini, bunlardan istifade etmek istiyenlere mahsus bir mecmua (*Corpus*) şeklinde toplamak için hissolunan mübrem ihtiyacı izah etmektedir. Justinian'dan önce bu sahada birçok şeyler yapılmış olduğunu biliyoruz. Justinian, vücude getirmiş olduğu kanunî eserinde, evvelce mevcut mecmualardan, *Codex Gregorianus*, *Codex Hermogenianus* ve *Codex Theodosianus*'tan geniş mikyasta yardım görmüştür. Diğer taraftan klâsik eserlerden, yani "*ius vetus*„dan istifade etmeği kolaylaştırmak üzere Teodos II ve garpteki muasırı Valentinian III bir emirname neşrederek en meşhur beş hukukşinasın eserlerinin hukukî otorite vasfını haiz olduklarını bildirmişlerdi. Diğer müellifler nazarı itibare alınmıyabilirdi. Fakat bu, meseleyi yalnız zâhiren halletmek demekti; esasen seçilmiş olan bu beş hukukcunun eserlerinde muayyen bir vak'a için kat'î hükümler bulmağa imkân yoktu; çünkü bu hukukşinaslar sık sık biribirini nakzediyorlardı ve hayat şartları dahi değişmiş olduğundan, bunların teklif ettikleri hal çarelerinin bazan kuvvei tatbikiyesi kalmıyordu. Hülâsa olarak bütün hukuk sisteminin resmî makamlar tarafından tamamiyle

gözden geçeçirilmesi ve asırların vücude getirmiş olduğu inkişafın bir plânçosunun yapılması ihtiyacı hissolunuyordu.

Evvelki kodekslerde yalnız muayyen bir devreye ait imparator emirleri toplanmıştı. Hukukî eserler bu mecmualarda zikrolunmamıştı. Justinian zamanına kadar neşredilmiş olan bütün imparator emirlerini bir kodekste toplamak ve eski hukukî eserlerin kâffesini gözden geçirmekten ibaret olan muazzam bir hukukî işe girişti. Bu işte imparatorun başlıca yardımcısı ve bu teşebbüsün ruhu Tribonian oldu.

İşler şayanı hayret bir süratle ilerledi. Şubat 528 de imparator on mütehassıstan müteşekkil bir komisyon topladı; âzalar arasında "bu hukukî teşebbüste imparatorun sağ eli ve ihtimal bir dereceye kadar ilhamcısı olan„ (47) Tribonian ve İstanbul hukuk profesörlerinden Teofil bulunuyordu. Komisyonun vazifesi evvelki üç kodeksi yeniden gözden geçirmek, bunların eskimiş olan kısımlarını çıkarmak ve *Codex Theodosianus*'tan beri neşredilmiş olan imparator emirlerini intizama sokmaktı. Bütün bu çalışmaların neticesi bir mecmuada tertiplendirilecekti. Nisan 529 da "Justinian Kodeksi„ (*Codex Justinianus*) neşredilmişti. Kodeks on kitaba taksim edilmiş olup imparator Hadrian'dan Justinian devrine kadar neşredilmiş olan emirleri ihtiva ediyordu. Bu kodeks evvelce mevcut üç kodeksi ortadan kaldırmakla, bütün imparatorluk için mecburî yegâne kanun mecmuası oldu.

Justinian kodeksinin vücude getirilişi evvelki kodeksler tarafından son derece kolaylaştırılmış olmakla beraber "*ius vetus*„un yeniden gözden geçirilmesi işi imparatorun şahsî eseridir. 530 da Tribonian, bütün klâsik hukukşinasların eserlerini tetkik edecek, bunlardan istinsahlar yapacak, eskimiş olan kısımları çıkaracak, bütün tezatları ortadan kaldıracak ve en nihayet toplanmış olan malzemenin heyeti umumiyesini muayyen bir sıraya göre tasnif edecek bir komisyon toplamakla tavzif edildi. Komisyon bu işi başarabilmek için üç milyondan fazla satır ihtiva eden takriben iki bin kitabı okumak ve tetkik etmek mecburiyetinde kaldı. Justinian'ın bizzat yazdığı gibi "bu hususta emir vermezden önce, dünyada hiç bir kimse tarafından başarılamıyacağına kanaat getirilmiş olan» (48) ve «bütün *ius vetus*'u lüzumsuz birtakım kelime oyunlarından kurtaran„ (49) bu muazzam iş üç

senede bitirildi. 533 te neşredilmiş olan yeni kodeks elli kitaba taksim edildi ve "Digest„ yahut "Pandekt„ler (*Digesta, Pandectae*) tesmiye edildi. Hemen meriyete girdi.

Bu Digest'in son derece büyük ehemmiyetine rağmen, acele meydana getirilmiş olması yüzünden, bazı hususlarda, tabiî olarak, hatalar ihtiva ettiğini söylemek mecburiyetindeyiz. Bu eserde birçok tekerrürler, tezatlar ve bazı eskimiş hükümler buluyoruz. Diğer taraftan, metinleri ihtisar, şerh ve teksif etmek hususlarında komisyona verilmiş olan tam serbestî yüzünden, neticelerde bazan keyfî hareket ve hattâ eski metinlerin tahrif edildiği görülüyor. Bu eserde hiçbir vahdet mevcut değildir. Bu sebepten, klâsik Roma kanunlarına büyük bir ehemmiyet atfetmiş olan XIX ncu asır hukukşinasları Justinian'ın Degest'i hakkında gayet sert bir hüküm vermişlerdir. Fakat bütün bu noksanlarına rağmen Digest'in fiiliyatta pek büyük hizmetlerde bulunmuş olduğunu kabul etmek mecburiyetindeyiz. Diğer taraftan bu düstur, bize kadar başka şekilde gelmemiş olan Roma hukukşinaslarının eserlerinden alınmış zengin malzemeyi, müteakip nesiller için, muhafaza etmiştir.

Digest'in meydana getirildiği devirde Tribonian ve muavini iki meşhur hukukçu, yukarıda zikrettiğimiz İstanbul profesörlerinden Teofil ve Beyrut (Suriyede) profesörlerinden Doroteus, başka bir meselenin halli ile tavzif edilmişlerdi (533 senesinde). Justinian'a göre herkes "bu kadar büyük bir bilginin (yani Kodeks ve Digest'in) ağırlığını taşımağa muktedir değildi„. Meselâ «hukukun dehlizinde bulunup bu ilmin mahrem kısımlarına nüfuz etmek isteyen„ (50) gençler bu iki kalın eserin bütün muhteviyatını hazmetmeği düşünemezlerdi; binaenaleyh pratik bir el kitabına ihtiyaçları vardı. Aynı sene zarfında (533), ilk evvelâ talebelere tahsis edilmiş olan bir medenî hukuk el kitabı neşredildi. Dört kitaptan ibaret olan bu esere «İnstitut» (*İnstitutiones*) adı verildi. Justinian'a göre bu el kitabı "eski hukukun bütün bulanık membalarını şeffaf bir göle„ irsal etmekle mükellefti (51). İnstitut'ların neşrine müsaade eden imparator emirnamesi «hukukta malûmat edinmeğe susamış gençliğe» (52) (*cupidae legum juventuti*) hitap ediyordu.

"Digest„ ve "İnstitut„ lara müncer olan toplama faaliyetinde bulunulduğu aynı devirde mutad kanun neşretme işi sekteye

uğramamıştı. Bu devirde birçok emirnameler neşredilmişti. Bu yüzden bir takım meseleleri yeniden gözden geçirmeğe mecburiyet hâsıl olmuştu. Bir kelime ile, Kodeks'in, 529 daki edisyonunda, birçok noktalarda, eskimiş olduğu görüldü. Bunun üzerine bu mecmuanın bir kere daha gözden geçirilmesine başlandı; bu iş 534 te bitirildi. Aynı yılın İkinciteşrin ayında Kodeks'in ikinci edisyonu, yeniden gözden geçirilmiş, ilâveler görmüş ve 12 kitaba ayrılmış olarak «*Codex repetitae praelectionis*» ünvanı altında intişar etti. Bu edisyon 529 edisyonunu ortadan kaldırıyor ve Hadrian ile 534 senesi arasında neşredilmiş olan kanunları ihtiva ediyordu. Bununla *Corpus*'un tertibi sona erdi. Kodeks'in birinci versiyonu bize kadar gelmemiştir.

534 senesinden sonra neşredilen kanunlar «Novel» (*Novellae leges*) ismini aldılar. Kodeks, Digest ve İnstitut'ların lâtince yazılmış olmalarına rağmen Novel'lerin büyük bir kısmı grekçe olarak neşredildi. Bu, Roma an'anesini benimsemiş olan bir imparatorun, realitenin ve günlük hayatın icabatına uymak için, yapmış olduğu mühim bir fedakârlıktı. Novel'lerinden birinde Justinian şöyle yazıyor: "Biz bu kanunu millî dilde değil, fakat umumun dili olan grek dilinde yazdırttık, tâki herkes, bu dili kolayca anlıyabildiğinden, bu [Novel'den] haberdar olabilsin„ (53). Justinian bütün Novel'leri bir mecmuada toplamak fikrinde idi: fakat bu işi başarmağa muvaffak olamadı; maamafih zamanı saltanatında hususî mahiyette birkaç toplama eser vücude getirildi.

Novel'ler Justinian'ın hukukî eserinin son safhası olarak telâkki olunmaktadır ve bunlar bu devrin dahilî tarihi için en mühim mehazlardan birini teşkil etmektedirler.

İmparatorun fikrine göre, bu dört mecmua, yani Kodeks, Digest, İnstitut ve Novel'ler bir kanun «Corpüs»ü teşkil edeceklerdi; fakat böyle bir mecmua Justinian'ın hayatında meydana gelemedi. Ancak sonraları, Ortazamanlarda, XII inci asırdan itibaren, Avrupada Roma hukuku tetkikleri yeniden ortaya çıktıkta, Justinian'ın hukukî eserlerinin heyeti mecmuası "*Corpus juris civilis*„ yani «Medenî hukuk Corpüs'ü» ismi altında tanılmağa başlandı: bu eser bugün dahi aynı adı taşımaktadır.

Justinian'ın hukukî eserinin büyüklüğü ve bu eserin ahalinin ekseriyeti tarafından pek az anlaşılan lâtin dilinde

yazılmış olması, Kodeks'in bazı kısımları için, hemen bazı grekçe şerhler ve hülâsalar yapılmasına sebep oldu; İnstitut ve Digest'lerin dahi metne aşağı yukarı sadık kalan ve birtakım şerhler ihtiva eden tercümeleri (paraphrase) neşredildi. Bu toplama eserler yukarda isimleri geçen Justinian'ın muavinlerinden Teofil, Doroteus ve diğer birkaç zat tarafından vücude getirildi (54). Devrin ihtiyaçları ve pratik mülâhazalar yüzünden elzem olmuş ve grek dilinde yazılmış olan bu küçük kanun mecmuaları orijinal lâtince metinlere nazaran bir takım hatalar ve noksanlar ihtiva ediyorlardı; buna rağmen bunlar, asıllarını geride bıraktılar ve hattâ bunların yerine hemen hemen tamamiyle kaim oldular.

Bu mesai sayesinde kanunların yenilendiği aynı devirde medenî hukukun tedrisi yeniden teşkilâtlandırılmıştı. Yeni ders programları tanzim edildi. Dersler beş senelik bir devreye ayrıldı. Birinci sene zarfında başlıca ders mevzuunu İnstitut'lar, ikinci, üçüncü ve dördüncü senelerde Digest'ler teskil ediyordu; beşinci senede ise Kodeks okutuluyordu. Yeni programa dair Justinian şöyle yazıyor: ‹Hukukun bütün mahremiyeti ortadan kalktıktan sonra talebeler için gizli hiçbir şey kalmıyacaktır ve bunlar, bizler için Tribonian ve diğerleri tarafından toplanmış olan bütün eserleri okuduktan sonra, mümtaz avukatlar olacaklar, adalete hizmet edecekler ve her yerde ve her devirde insanların en kabiliyetlisi ve en bahtiyarı olacaklardır» (55). Profesörlere hitab eden Justinian, şöyle yazıyor: «Allahın yardımı ile, talebelere hukuku okutmağa başlayın ve kendilerine tarafımızdan çizilmiş olan yolu gösterin; tâki bunlar, bu yolu takip ederek adaletin ve devletin mükemmel bendeleri olsunlar ve tâki sizler ahlâftan mümkün olan en büyük şan ve şerefe istihkak kesbedesiniz» (56). Genç talebelere hitap eden imparator şöyle yazıyor: "Sizlere verdiğimiz bu kanunları dikkat ve istekle öğreniniz ve bu ilimde o kadar malûmatlı olduğunuzu gösteriniz ki, tahsilinizi bitirdikten sonra, devleti, herhangi bir şubesinde idare edebilecek kabiliyette olmak ümidini besliyebilesiniz„ (57). Esasen tedrisat proğramda gösterilen maddelerin ve bunlara dair yazılmış şerhlerin talebelere telkinine inhisar ediyordu. Orijinaline, yani klâsik hukukşinasların eserlerine müracaat ile metnin doğruluğunu kontrol etmeğe veyahut başka bir tefsir tarzı

teklif etmeğe cevaz yoktu. Talebeler yalnız aslına tamamiyle tevafuk eden tercümeler yapmağa, kısa parafraz'lar ve hülâsalar tertip etmeğe me'zundular.

Vücude getiriliş tarzındaki bütün hata ve noksanlarına ve sureti terkibinde tatbik edilmiş olan metodun bütün fenalıklarına rağmen VI ncı asrın bu şayanı hayret hukukî ibdaı cihanşümul ve devamlı bir ehemmiyeti haiz olmuştur. Justinian Kodeksi bize Roma hukukunu muhafaza etmiştir: Roma hukuku ise bize, bugünkü sosyetelerimize hâkim olan esas hukuk prensiplerini vermiştir. — Diehl "Justinian'ın azminin insaniyetin terakkisi için en verimli eserlerden birini meydana getirmiş olduğunu„ yazıyor (58). XII nci asırda, garbî Avrupada Roma hukuku yeniden tetkik edilmeğe başlanıldıkta Justinian'ın medenî hukuk Kodeksi bir çok yerlerde hakikî kanun oldu. Prof. I. A. Pokrovski şöyle diyor: "Roma hukuku cihanı ikinci defa olarak diriltmiş ve birleştirmiştir. Garp hukukunun bütün inkişafı, zamanımız da dahil olmak üzere, Roma hukukunun tesiri altında bulunmaktadır. Roma kanunlarının en kıymetli muhteviyatı bugünkü Kodekslerin maddelerine kadar nüfuz etmiştir ve bunların ismi altında faaliyette bulunmaktadır.„ (59). Bu hukukî eserin başarılması, Justinian'a tarih tarafından verilmiş olan "Büyük„ lâkabının tamamiyle doğru olduğunu ispata kâfidir.

Halihazırda, Justinian kanunlarının tetkikinde, son derece enteresan bir hâdise müşahede etmek kabildir. Bugüne kadar bu tetkikat Roma hukukuna daha esaslı nüfuz edebilmek için yapılırdı ve ikinci derecede bir ehemmiyeti haizdi. Bu durum Novel'ler için varit değildi. Fakat Kodeks başlı başına bir etüd mevzuu addolunmıyor ve "müstakil„ araştırmaların hedefini teşkil etmiyordu. Bu şerait altında Justinian'ın eserinde bulunabilecek başlıca kusur, bu eserin gerek orijinal metinleri kısaltmak, gerek bunlara ilâveler yapmak suretiyle, klâsik hukuku tahrif etmesi olabilirdi. Tabiî Tribonian bu vaziyetten mes'ul tutuluyordu. Bugün ise klâsik metinlerde yapılmış olan bu değişikliklerin, müelliflerin keyfî hareketlerinin bir neticesi olmayıp Roma hukukunu VI ncı asır Şarkî Roma imparatorluğunun hayat şartlarına uydurmak kaygusundan neş'et etmiş olduğunu ispat etmek için çalışılmaktadır. Binaenaleyh bu mühim mesele şöyle bir şekil

alıyor: Justinian'ın eseri zamanının ihtiyaçlarına tekabül ediyormu idi, etmiyormu idi ve hangi nisbet'e? Bu meseleyi, Kodeksin intibak ettirilmiş olduğu farzolunan VI ıncı asır hayatının umumî şartlarını nazarı itibare almak suretiyle, tetkik etmek lâzımdır. Gerek hellenizm ve gerek hıristiyanlığın her ikisi de bu toplama eserin müellifleri üzerinde muayyen bir tesir icra etmiş olmalıdırlar. Şark âdetleri, eski Roma hukukunu yeniden gözden geçirmek suretiyle vücude getirilmiş olan bu esere girmişlerdir. Bugünkü hukuk—tarih ilminin vazifesi Justinian'ın Kodeks, Digest ve İnstitut'larındaki Bizans tesirlerini tesbit etmek ve kıymetlendirmektir (60) Justinian'ın Novel'leri, günlük kanunlardan olduklarından, muasır hayatın şartlarını ve ihtiyaçlarını aksettirmektedir.

Justinian'ın bu hukukî eseriyle birlikte bu imparatorun zamanı saltanatında İstanbul ve Beyrut hukuk mekteplerinin inkişaf etmiş olduklarını hatırlatmak lâzımdır (61). Diğer bütün hukuk mektepleri, putperestlik merkezleri olduklarından dolayı, lâğvedilmişlerdir.

JUSTİNİAN'IN DİNÎ SİYASETİ. ATİNA MEKTEBİNİN KAPATILMASI. BEŞİNCİ UMUMÎ KONSİL.

Roma Çesarlarının vârisi olan Justinian Roma imparatorluğunu yeniden ihya etmeği kendisi için bir vazife telâkki etti; fakat ayni zamanda imparatorluğu içinde tek kanun ve tek mezhep tesis etmek istiyordu. «Tek devlet, tek kanun, tek kilise„ işte Justinian siyasetinin istinat ettiği kısa formül bu idi. Prensip itibariyle müstebit olan Justinian, iyi teşkilâtlandırılmış bir devlette her şeyin imparatorun otoritesine tâbi olması lâzımgeldiğine kani idi. Kilisenin, hükûmetin elinde, büyük bir silâh teşkil edebileceğini tamamiyle takdir eden imparator, kiliseyi her türlü vasıtalarla tahakkümü altına almak için uğraştı. Justinian'ın dinî politikasının umumî prensiplerini keşfetmek için uğraşan müverrihler bazan siyasî sebeplerin teveffuku lehinde bir temayül göstermekte ve dinin, imparatorun indinde, devletin bir hizmetkârından başka birşey olmadığını beyan etmekte (62), bazan ise "bu ikinci Konstantin'in, din mevzuubahs olduğu zamanlar, devlete karşı vazifelerini unutmağa hazır olduğu„ (63) fikrinde bulunmaktadırlar. Kilisenin hâkimi

olmak arzusunda bulunan Justinian yalnız rühbaniyetin idaresini eline almak ve mukadderatını tayin etmek (en meşhur kilise mümessillerini istisna eylemeksizin) gayesini gütmedi; fakat tebaalarının dinî akidelerini tesbit etmeği kendinin bir hakkı olarak telâkki etti. İmparatorun dinî fikri her ne olursa olsun, bu fikir tebaaları tarafından mecburî olarak kabul olunmalı idi. Bundan dolayı Bizans imparatorunun rühbaniyetin hayatını tanzime, en yüksek ruhanî makamlara istediğini geçirmeğe, dinî mücadelelere ara bulucu ve hakem olarak müdahale etmeğe hakkı vardı. Diğer taraftan Justinian, rühbaniyeti himaye etmek, yeni kilise ve yeni manastırlar inşa ettirmek ve bunlara hususî imtiyazlar bahşetmek suretiyle, kiliseye karşı lûtufkâr bir tavır takındı. Bundan maada dogmatik münakaşalara sık sık iştirak etmek ve kabili münakaşa olan doktrin meseleleri için hal çareleri vazetmekle imparatorluk dahilinde itikat vahdetini temin hususunda bütün gayretini sarfetti. Cismanî kuvvetin din ve kilise işlerinde üstünlüğünü tesis etmeği ve eşhasın en samimî dinî itikatlarının en derin noktalarına kadar girmeği istihdaf eden bu siyaset tarihte "çesaropapizm„ ismi altında tanılmaktadır ve Justinian çesaropapist temayülün en karakteristik mümessillerinden biri olarak telâkki olunabilir. Justinian'ın fikrine göre devlet reisi aynı zamanda hem çesar ve hem Papa olmalı, yani şahsında cismanî ve ruhanî kudreti tam olarak birleştirmeli idi. Justinian'ın faaliyetinde sırf siyasî cepheyi gören tarihcilere göre imparatorun "çesaropapizm„ inin başlıca sebebi siyasî kudretini emniyet altına almak, hükûmetini tarsin etmek ve tesadüfün kendine bahşetmiş olduğu en yüksek otoriteyi dinî esaslara istinat ettirmek arzusu olmuştur.

Justinian mükemmel bir dinî terbiye görmüştü. Mukaddes Kitaba mükemmelen vakıftı ve dinî münakaşalara iştirak etmekten haz duyardı; bizzat birtakım dinî ilâhiler yazmıştı. Fakat din ihtilâflarını, siyasî bakımdan dahi, tehlikeli addediyordu; çünkü fikrince bunlar imparatorluğun vahdetini tehlikeye sokuyorlardı.

Justin ve Justinian'ın iki selefinin, Zenon ve Anastas'ın monofisit şark kilisesi ile bir uzlaşma yoluna girmiş ve bu yüzden Roma kilisesi ile münasebatı kesmiş olduklarını görmüştük. Justin ve Justinian açıkca bu son kilisenin tarafını

cizgiliforum

iltizam ve bununla yeniden münasebet tesis ettiler. Bundan dolayı şark vilâyetleri, eğer tabir caizse, Justinian'dan uzaklaştılar. Bu vaziyet geniş ülkesi dahilinde bir tek mezhep tesis etmeği son derece arzu eden imparatorun gözüne tabiî olarak, batmıyor değildi. Fakat şarkta ve garpta, İskenderiye, Antakya ve Romada kilise vahdetini tekrar iade etmek imkânsızdı. Bir tarihçinin dediği gibi «Justinian hükûmeti, takip ettiği dinî siyasette, iki yüzlü bir Janus'a benzemektedir; Janus'un bir yüzü garba müteveccih olup Romaya hitap etmekte, şarka bakan diğer yüzü ise Suriye ve Mısır papazları nezdinde hakikatı aramaktadır„ (64).

Justinian, saltanatının başlangıcından itibaren, Roma ile uzlaşmağı dinî siyasetine esas ittihaz etti; bundan dolayı vermiş olduğu kararlara şark vilâyetlerinin şiddetle muarız oldukları Kadıköy konsilinin müdafii olarak ortaya çıkmak mecburiyetinde kaldı. Justinian zamanında papalık, kilise sahasında, en yüksek otoriteye malik oldu. Roma piskoposuna yazdığı mektuplarında Justinian bu zata "Papa„, "Roma Papa'sı„, "Apostolik Papa„ "Papa ve Patrik„ ilâh... gibi isimler vermekte ve Papa ünvanını münhasıran Roma piskoposu için kullanmaktadır. Mektuplarından birinde imparator Papaya "bütün mukaddes kiliselerin başı„ *(Caput omnium sanctarum ecclesiarium)* (65) diye hitap etmekte ve Novel'lerinden birinde "Yeni Roma, yani İstanbul piskoposunun makamı saadetinin eski Romadaki apostolik Papalık makamından sonra ikinci derecede geldiğini„ (66) gayet açık bir tarzda beyan etmektedir.

Justinian, Yahudiler, putperestler ve rafızîlerle mücadeleye girişti. Bu sonuncuların sırasına Mani mezhebi müridleri, nasturîler, monofisitler, arianistler ve diğer daha az ehemmiyetli dinî mezheplerin sâlikleri dahildi. Arianizm garpta, Germen kabîleleri arasında, pek fazla taammüm etmişti. İmparatorluğun muhtelif kısımlarında putperestlik bakayası halâ mevcuttu ve putperestler daha halâ nazarlarını, putperestliğin başlıca merkezi olması hasebiyle, Atina Mektebine çeviriyorlardı. Yahudiler ve daha az ehemmiyetli rafızî temayüllerin sâlikleri, ilk zamanlarda bilhassa şark vilâyetlerinde bulunuyorlardı. Bu mezhepler arasında, tabiî olarak, en fazla müridi olan monofisizm idi.

cizgiliforum

cizgiliforum

Garpta arianistlere karşı yapılan mücadele, yukarıda görmüş olduğumuz veçhile, Germen kırallıklarının kısmen veyahut tamamen zaptiyle sona eren birtakım askerî harekât şeklini aldı.

Justinian'da kökleşmiş olan imparatorluğa bir tek mezhebin elzem olduğu kanaati rafızîlik doktrin ve tedrisatının başlıca mümessillerine karşı en küçük bir müsamahaya dahi yer bırakmıyordu; bu sebepten bunlar Justinian zamanında, mülkî ve askerî otoriteler tarafından tatbik edilen şiddetli itisaflara maruz kaldılar.

Putperestliğin son bakiyelerini kökünden kaldırmak üzere Justinian, 529 da, erimekte olan putperestliğin son kalesi olan ve inkırazı, V inci asırda, Teodos II zamanında, İstanbul Üniversitesinin yaratılması ile tacil edilmiş bulunan meşhur Atina Felsefe Mektebinin kapatılmasını emretti. Birçok profesörler sürgüne gönderildiler, ve mektebin mal ve mülkü musadere edildi. Bir tarihçi şöyle yazıyor: "İtalyanın son putperest ibadetgâhının, Monte Kassino mukaddes ormanındaki Apollon mabedinin Sen Benuva tarafından tahrip edildiği ayni sene, Yunanistanda klâsik putperestliğin son istinatgâhının tahribini dahi gördü„ (67). Bu tarihten itibaren Atina kat'î olarak medeniyet merkezi olmaktan çıktı ve küçük, gayet sakin, ikinci derece bir şehir haline geldi. Atina Mektebinin bazı profesörleri İrana hicret etmeğe karar verdiler; burada, söylendiğine göre, kıral Hüsrev, felsefe ile alâkadar oluyordu. Bunlar İranda mükemmel bir tarzda karşılandılar, fakat bu grekler gurbette yaşamağa tahammül edemediler ve Hüsrev, Justinian ile, bu filosofların itisaflara maruz kalmamaları ve hıristiyanlık doktrinini kabule icbar edilmemeleri hususunda, bir anlaşma aktettikten sonra bunları memleketlerine iade etmeğe karar verdi. Justinian vadini tuttu ve putperest filosoflar, hayatlarının mütebaki kısımlarını Bizans İmparatorluğunda, tam bir emniyet içinde, geçirdiler. Justinian, diğer taraftan putperestliği tamamiyle ortadan kaldırmağa muvaffak olamadı; putperestlik, gizli olarak, bazı hücra mıntakalarda yaşamakta devam etti.

Filistinde, ibranî dinine yakın bir dine malik olan Samariten'ler hükûmetin itisaflarına tahammül edemediler ve isyan ettiler; bunlar kanlı bir surette tenkil edildiler. Birçok sina-

cizgiliforum

goglar tahribe uğradı; tahripten masun kalanlarda ise Ahdı Atiki ibranî metninden okumak yasak edildi; bu metnin yerine "Septant„ adını taşıyan grekçe tercümesini ikame etmek mecburiyeti hâsıl oldu. Ahali medenî hukukunu kaybetti. Nasturîler dahi şiddetli itisaflara maruz kaldılar.

Fakat Justinian'ın monofisitlere karşı takip ettiği siyaset tekmil bu hâdiselerden daha mühim oldu. İlk evvelâ imparatorun monofisitlerle olan münasebetleri büyük bir siyasî ehemmiyeti haizdiler; çünkü bunlar şark vilâyetlerinin, Mısır, Suriye ve Filistinin hayatî meselesine pek yakından bağlı idiler. Saniyen monofisitler imparator üzerinde büyük bir nüfuzu olan Justinian'ın karısı Teodora'nın himayesi altında bulunuyorlardı. Muasır bir monofisit muharrir, Efesli Jan, Teodora'yı "İsayı seven, gayretle meşbu kadın„, yahut "Allah tarafından, en müşkül zamanlarda, itisaf görenleri himaye etmek için gönderilmiş olan en hıristiyan imparatoriçe„ olarak göstermektedir (68).

Teodora'nın tavsiyesi üzerine Justinian, saltanatının başlangıcında, monofisitlerle uzlaşmak teşebbüsünde bulundu. Justin zamanında ve Justinian saltanatının ilk senelerinde nefyedilmiş olan monofisit piskoposlara, avdet etmeleri için, müsaade verildi. Birçok monofisitler, dinî bir uzlaşma konferansına iştirak etmek üzere, İstanbula davet edildiler; İmparator, bir göz şahidine göre, bunları hasımlariyle "ortodoksluğa ve dine yaraşan mülâyemet ve sabır ile„ (69) bütün şüpheli meselelere dair münakaşada buluumağa sevketti. Payitaht saraylarından birine yerleştirilmiş olan beş yüz monofisit rahip bu sarayı "büyük ve fevkelâde bir münzevîler çölüne„ (70) tahvil ettiler. "Monofisizm'in hakikî kanun vazıı„ ve başı Antakya piskoposu Sever, 535 te İstanbula geldi ve burada bir sene kaldı (71). «İmparatorluğun merkezi, 535 senesi başlangıcında, Anastas zamanındaki manzarasını, bir dereceye kadar, tekrar iktisap ediyordu» (72). Monofisitlerle uzlaşmak taraftarlığından dolayı tanılmış olan Trabzon piskoposu Antim İstanbul patriği nasbedildi. Monofisitler galip gelecek gibi görünüyordu.

Fakat vaziyet pek çabuk değişti. Papa Agapet, İstanbula gelişinde, ve akoimet'lerin partisi (müfrit ortodokoslar) Antim'in dinî müsamahaları karşısında o derece feryat etmeğe başladılar ki Justinian, hiç şüphesiz arzusu hilâfına, siyasetini değiştirmek mecburiyetinde kaldı. Antim azledildi ve Menas namında bir ortodokos papas tarafından istihlâf olundu. Tarihî bir şahadete göre imparator ile papa arasında aşağıdaki muhavere cereyan etmiştir: Justinian «Seni ya bizimle hemfikir olmağa icbar edeceğim, yahut sürgüne göndereceğim» demiş, Agapet ise «imparatorların en hıristiyanı olan Justinian'ı ziyaret etmek istiyordum; halbuki karşımda bir Dioklettian buluyorum; maamafih tehditlerin beni korkutmaz» (73) cevabını vermiştir. İmparatorun papaya karşı göstermiş olduğu müsamahanın kısmen o devirde İtalyada Ostrogotlara karşı başlanmış olan harpten ve Justinian'ın garbte bir istinatgâha olan ihtiyacından neş'et etmiş olması çok muhtemeldir.

Bu müsamahaya rağmen Justinian, hükûmeti monofisitlerle barıştırmak ümidini tamamiyle terketmedi. Bu husus "Üç Ruhanî„ meşhur vakasında kendini açıkca gösterdi. Burada V inci asrın üç teoloğu, Mopsuesta'lı Teodor, Çyr'li Teodoret ve Edessa'lı İbas bahis mevzuu idiler. Monofisitler, nasturîlik fikirlerine rağmen, bu üç müellifi mahkûm etmediğinden dolayı, Kadıköy konsilini tenkit ediyorlardı. Papa ve akoimet'ler ise bunlara bu noktada şiddetli bir mukavemet gösteriyorlardı. Bu muhalefete fena halde kızan Justinian bu hâdisede monofisitlerin haklı olduklarını ve ortodoksların bunlara iltihak etmeleri lâzımgeldiğini beyan etti. Bundan maada 543 te, bu üç teoloğun eserlerini aforoz eden ve bunları müdafaa, yahut tasdik edecek olanların aynı cezaya çarpılacağını ilân eden (74) bir emirname neşretti.

Justinian bu emirnameyi bütün imparatorluk için mecburî kılmak istedi ve bütün patrik ve piskoposlar tarafından imzalanmasını istedi. Fakat bu isteği yerine getirmek kolay değildi. Garp, bu emirnameyi imzaya muvafakat etmenin Kadıköy konsili otoritesine bir nevi tecavüz manasına gelebileceğini düşünerek heyecana geldi. Kartacalı âlim bir diyakos şöyle yazıyor: "Kadıköy konsili kararları münakaşaya vazedildiği takdirde İznik konsili dahi bu kabil bir tehlikeye duçar olmaz mı?„ (75). Bundan maada şu sual dahi soruluyordu: Ölüler mahkûm edilebilirmi? Çünkü bu üç teolog bir asır evvel ölmüşlerdi. En nihayet garp kilisesinin bazı mümessilleri imparatorun, bu emirnamesi ile, kilise mensubîninin fikir hürriyetine tecavüz ettiği mülâhazasında idiler. Bu son fikir, öteden beri dogmatik mese-

İMPARATORİÇE TEODORA, JUSTİNİAN I. İN KARISI
Ravenna'daki San Vitale kilisesinde bulunan mozayik

cizgiliforum

lelerin hallinde imparator kudretinin müdahalesine alışmış olan şark kilisesinde hemen hemen yok gibi idi. Diğer taraftan, ölü müelliflerin mahkûmiyeti meselesi Mukaddes Kitap'ta halledilmişti: Kıral Josias, Ahdı Atikte, yalnız putperest rahipleri diri diri kurban etmekle kalmamış, fakat zamanı saltanatından çok daha evvel ölmüş olanların mezarlarını açtırmış ve kemiklerini mezbah üzerinde yaktırmıştı (*Kırallar* IV, 23, 16). İşte bu suretle şark kilisesinin bu emirnameyi tanımağa ve üç teologu mahkûm etmeğe razı olduğu bir zamanda garp kilisesi buna muarız bir cephe almış oluyordu. Hülâsa, Justinian'ın bu emirnamesi bütün kilise tarafından hiç bir zaman tanılmadı.

Justinian'ın, garp kilisesini kendi tarafına celbedebilmesi için, Romadaki papayı bu emirnameyi tasdika ikna etmesi lâzımgeliyordu. Binaenaleyh papa Vigil İstanbula davet edildi. Papa burada yedi seneden fazla bir müddet kalacaktı. Muvasalatını müteakıp papa alenen emirname a'leyhinde olduğunu beyan etti ve İstanbul patriki Menas'ı aforoz etti. Fakat zaman ile, bir takım tesirler altında, Vigil Justinian ve Teodora'nın arzularına tebaiyet etti ve 548 de, dört şark patrikinin reyine kendi reyini de ilâve ederek bu üç ruhanî için umumiyetle "*Judicatum*" tesmiye olunan bir mahkûmiyet kararı neşretti ve bu, Teodora'nın son zaferi oldu. İmparatoriçe, monofisizmin kat'î ve zarurî zaferinden emin olarak, ayni sene zarfında, öldü. Vigil bütün garbî Avrupa rahiplerini "prenslerin en halimi Justinian ve Teodora'ya" dualarını sunmağa devam etti (76).

Fakat garp kilisesi, Vigil tarafından yapılmış olan müsamahayı tasvip etmedi. Hattâ Afrika piskoposları, bir konsil toplıyarak, papayı aforoz etmeğe karar verdiler. Bu garp hâdiselerinin tesiri altında papa tereddüt etmeğe başladı ve ilk kararına rücu ederek "*Judicatum*" u geri aldı. Bu vaziyet karşısında Justinian bir umumî konsil toplamağa karar verdi; konsil 553 te İstanbulda toplandı.

Bu beşinci umumî konsilin vazifesi, evvelki konsillerinkine nazaran, çok daha mahduttu. Herhangi yeni bir rafızîlik bahis mevzuu değildi; yalnız üçüncü ve dördüncü konsillerin kısmen nasturîlik, fakat bilhassa monofizit doktrini hakkında ittihaz etmiş oldukları kararlarla alâkadar bazı noktaların tavzihi icap ediyordu. İmparator, o zamanlar

cizgiliforum

İstanbulda bulunan papanın konsile iştirakini son derece arzu ediyordu; fakat Vigil bir takım mazeretler ileri sürdü ve daveti kabul etmedi; konsilin hiç bir toplantısında bulunmadı. Konsil üç teoloğun eserlerini tetkik ve imparatorun fikrine iltihak etti. Konsil "Mopsuesta piskoposu dinsiz Teodor'u ve bütün dinsiz eserlerini, Teodoret'in yazmış olduğu dine mugayır eserlerin kâffesini ve İbas'a izafe olunan dinsiz mektubu ve bunları müdafaa yolunda (*ad defensionem eorum*) eser yazmış ve yahut yazacak olanların kâffesini„ (77) aforoz etti ve lânetledi.

Konsilin kararlarının mecburî olduğu ilân edildi ve Justinian, bu üç ruhanînin mahkûmiyetini tesvip etmiyen piskoposlara karşı bir itisaf ve sürgün politikası tatbik etmeğe başladı. Papa Vigil Marmara adalarından birine sürüldü. En nihayet, mahkûmiyet kararını imzalamağa razı oldu ve Romaya avdet için müsaade aldı. Fakat yolda, Siraküz'de öldü.

Garp, 553 konsili kararlarını, VI ncı asrın sonuna kadar, kabul etmedi ve ancak Büyük Gregor I (590-604) tarafından "Üç rûhanî ile meşgul olmuş olan konsilde din hususunda hiçbir hak yenmemiş ve hiçbir değişiklik yapılmamış olduğunun» (78) ilân edilmesi üzerine, 553 konsili bütün garpta «umumî» mahiyette ve diğer ilk dört konsil mertebesinde bir konsil olarak kabul olundu.

Justinian tarafından monofisitlerle ortodoksları barıştırmak için açılmış olan hararetli mücadele ümit edilen neticeleri vermedi. Monofisitler kendilerine bahsedilmiş olan müsamahalardan memnun kalmadılar. J. Maspéro, 537 ile 570 arasındaki devreyi "katolik tethiş devresi„ tesmiye ediyor (79).

Justinian saltanatının sonuna doğru imparatorun dinî siyasetinde muayyen bir istikamet kaydetmek mümkündür; fakat bu nokta daha henüz kâfi derece tenvir edilmemiştir. 565 te ihtiyar imparator öldü ve hükûmetin dinî siyaseti değişti.

Justinian'ın dinî siyasetinin bir plânçosu yapılacak olursa, imparatorun imparatorluk dahilinde birleşik bir kilise vücude getirmeğe muvaffak olamadığı görülür. Ortodoksluk ve monofisizm biribiriyle uzlaşamadılar; nasturîlik, Mani mezhebi, ibranî dini ve bir dereceye kadar putperestlik mevcudiyetlerini temadi ettirdiler. Dinî birlik husule gelemedi ve Justinian'ın teşebbüsü akametle neticelenmiş telâkki olunabilir.

Fakat Justinian'ın dinî siyasetinden bahsedildiği zaman bu devir için karakteristik olan dini yayma faaliyetini unutmamak lâzımdır. Justinian, bir hıristiyan imparatoru olması dolayısiyle, hıristiyanlığı imparatorluk hudutlarının ötesine kadar yaymağı kendisi için bir vazife telâkki etti. Tuna civarında oturan Herul'ler, bazı Kafkas kabîleleri ve şimalî Afrika ve orta Nil havalisinde yaşayan mahallî kabîleler hıristiyanlığı bu imparatorun zamanı saltanatında kabul ettiler(80).

JUSTİNİAN'IN DAHİLÎ SİYASETİ. NİKA İSYANI.

Justinian'ın cülusu esnasında bütün imparatorlukta karışıklık ve anarşi hükümferma idi. Sefalet bütün memleketi, bilhassa vilâyetleri, kemiriyordu. Vergiler lâyıkiyle toplanamıyordu. Atmeydanı oyunları güruhu, büyük arazi sahipleri, tahttan mahrum bırakılmış olan Anastas'ın akrabaları ve en nihayet din kavgaları dahilî kargaşalıkları artırıyor ve mucibi endişe bir vaziyet ihdas ediyordu.

Justinian, tahta çıktıkta, devletin derin dahilî reformlara ihtiyacı olduğunu açıkca anladı. Kemali cüretle işe başladı. Justinian'ın bu sahadaki faaliyetine dair elimizde bulunan başlıca mehazlar bir taraftan Noveller, diğer taraftan o devirde yazılmış Lidyalı Jan'ın "*Roma devletinin usulü idaresine dair*„ adlı muasır tretesi ve yine o devrin mahsulü ve aşağıda bahis mevzuu edilecek olan Prokop'un "*Gizli Tarih*„i dir. Yeni bir zamanda bu mevzu ile alâkadar kıymetli malzemeye papirüsler üzerinde rastlamak kabil olmuştur.

Justinian, salanatının başlangıcında, payitahtta, kendisini az kalsın devirecek olan müthiş bir isyanın patladığına şahit oldu.

İstanbulun başlıca mahallesi, araba koşularına son derece meclûb olan İstanbul halkı için mergub bir toplantı yeri teşkil eden "Çirkus„ yahut Hipodrom (Atmeydanı) mahallesi idi. Umumiyetle yeni imparator, taç giyer giymez, bu Hipodroma gelir ve *Katisma* adını taşıyan imparator locasında halkın ilk alkışlarını toplardı. Arabacılar dört muhtelif renkte elbise giyerlerdi: yeşil, mavi, beyaz ve kırmızı. Hıristiyan kilisesinin gladyatör dövüşmelerini menettiğindenberi, araba yarışları payitahtın en fazla lezzetle seyrettiği bir temaşa halini almışlardı. Her rengin arabacıları etrafında gayet iyi

teşkilâtlandırılmış partiler toplanmıştı. Bu partilerin kendi kasaları vardı; bunlar arabacıların, atların ve yarış arabalarının masraflarını görürler, diğer renklerin taraftarları ile rekabet ve kavga ederlerdi. Bu partiler az bir müddet sonra Yeşiller, Maviler ilâh... ismi altında tanıldılar. Çirkus ve yarışlar ve çirkus partileri Roma imparatorluğundan Bizansa geçmişti ve muahhar bir an'ane bunların tesisini Romulus ve Remus'un efsanevî devirlerine kadar çıkarıyordu. Bu dört partinin taşıdığı isimlerin esas manası dahi pek vazıh değildir. VI ncı asır, yani Justinian devri mehazları bu isimlerin dört unsura tekabül ettiğini bildirmektedirler: toprak (Yeşiller), su (Maviler), hava (Beyazlar) ve ateş (Kırmızılar). Çirkus oyunları fevkalâde debdebe ve ihtişamlariyle temayüz ederlerdi; seyircilerin adedi bazan 50000 i bulurdu.

Yavaş yavaş, Bizans devrinde "dem„ ismini alan çirkus partileri şu veya bu siyasî, içtimaî ve dinî temayülü ifade eden siyasî partilere inkilâp ettiler. Çirkus'taki halkın sesi bir nevi efkârı umumiyenin ve milletin sesi oldu. F. I. Uspenski "matbuat mevcut olmadığından, Hipodrom, bazı hallerde, hükûmete emirler vermiş olan efkârı umumiyenin serbestçe tezahür ettiği yegâne mahal oldu„ (81) diyor. Bazan imparator icraatı hakkında halka izahat vermek için çirkus'ta isbatı vücut ederdi.

VI ncı asırda en nüfuzlu partiler ortodoksluk taraftarı olan ve bu yüzden "Kadıköylüler„ (yani Kadıköy konsili taraftarı) tesmiye olunan Maviler (Venetoi) ve monofisizmi iltizam eden Yeşiller (Prasinoi) idi. Anastas zamanında payitahtta bir isyan başgöstermiş ve ortodoks partisi, müthiş yağmalardan sonra, yeni bir imparator isteyerek Hipodroma kosmuştu; Anastas burada korku içinde ve tacsız olarak ispatı vücut etmiş ve münadiye makamından çekilmeğe hazır olduğunu bildirmesini emretmişti. Halk imparatoru bu acınacak vaziyette gördükte sükûn bulmuş ve bu suretle isyan nihayete ermişti. Bu vak'a Hipodrom ve payitaht halkının hükûmet ve bizzat imparator üzerinde malik olduğu nüfuz bakımından karakteristiktir. Anastas monofisit olduğundan dolayı, tabiî olarak, Yeşilleri himaye etti.

Justin ve Justinian'ın tahta çıkmalariyle ortodoksluk ve bununla birlikte Maviler galebe çaldılar. Fakat Teodora

Yeşillere mütemayildi. İşte bu suretle, imparatorluk tahtında bile, bu muhtelif partiler müdafiler buluyorlardı.

Payitahtta 532 müthiş ihtilâlini tevlit etmiş olan sebepler çok ve mütenevvidirler. Justinian aleyhinde teşekkül eden muhalefet ailevî, siyasî ve dinî mahiyette idi. Anastas'ın hayatta olan yeğenleri, Justin ve bundan sonra Justinian'ın tahta çıkmalariyle kendilerini bu haktan mahrum edilmiş addediyorlardı. Bunlar monofizme mütemayil olan Yeşiller partisine dayanıyorlardı. Bunların esas gayesi Justinian'ı devirmekti. Siyasî muhalefet yüksek memurlara ve bilhassa suiistimalleri, gayri kanunî hareketleri, nizamî hadden fazla vergi toplamaları ve zulümleri yüzünden halkta büyük bir iğbirar tevlit etmiş olan, yukarıda isimlerini zikretmiş olduğumuz meşhur hukukşinas Tribonian'a ve Pretuvar prefesi Kapadokyalı Jan'a karşı duyulan umumî infialden ileri geliyordu. Nihayet dinî muhalefet Justin ve Justinian zamanında büyük ıztıraplar çekmiş olan monofisitler tarafından geldi. Bütün bu sebeplerin heyeti mecmuası payitahtta halkın isyanını doğurdu. Bu defa için aralarındaki din ihtilâflarını unutan Maviler ve Yeşillerin nefret ettikleri hükûmete karşı birleşmiş olduklarını kaydetmek enteresandır. İmparator ile Hipodromda toplanmış olan halk arasında bir münadi vasıtasiyle cereyan eden müzakerelerden hiç bir netice çıkmadı (82). İsyan şehirde süratle yayıldı. Asilerin "nika„, yani "zafer„ yahut "yen„ diye bağrışmalarından dolayı bu isyana tarih "Nika isyanı„ adını vermiştir En güzel binalar, en nefis sanat abideleri yakılup yıkıldı. Ayasofya baziliki dahi yakıldı: Bu bazilikin yerinde bir müddet sonra meşhur Ayasofya katedralı yükselecekti İmparatorun Tribonian ve Kapadokyalı Jan'ı kovacağına dair verdiği söz, Hipodromda halka hitaben söylediği nutuk hiç bir tesir yapmadı. Anastas'ın bir yeğeni imparator ilân edildi. Saraya çekilmiş olan Justinian ve müşavirleri daha o vakit payitahttan firar etmeği düşünüyorlardı; fakat bu nazik anda Teodora bunların imdadına yetişti. Prokop imparatoriçenin söylemiş olduğu nutku bile kaydetmiştir ki bunda, başka fikirler arasında, şunları söyler: "Bir kere dünyaya geldikten sonra insan için ölümden kurtulmağa imkân yoktur; fakat bir insanın imparator iken, firar etmesine müsamaha edilemez; eğer firar etmek niyetinde

isen, Çesar, pek alâ: paran var, gemilerin hazır, deniz açıktır... Fakat düşün ve firar ettikten sonra ölümü kurtulmağa tercih edeceğinden kork. Ben ferferînin güzel bir kefen olduğunu söyliyen eski bir darbı meseli severim„ (83). O zaman isyanı bastırmak vazifesi Belisar'a tevdi olundu: isyan altı günden beri devam ediyordu. Belisar ayaklanmış olan halkı Hipodroma tıkmağa ve burada muhasara etmeğe muvaffak oldu. 30-40000 kadar asî öldürdü. İsyan bastırılmıştı. İmparator yeniden sağlam bir tahta oturuyordu. Anastas'ın yeğenleri idam edildiler.

Justinian'ın dahilî siyasetinin en karakteristik vasıflarından birini büyük arazi sahiplerine karşı açmış olduğu daha henüz tamamiyle izah edilmemiş olan muannit mücadele teşkil etmektedir. Bu mücadeleyi Noveller, papirüsler ve Prokop'un "*Gizli Tarihi*„ sayesinde öğreniyoruz; bu hicviyesinde aristokratların müdafii olarak ortaya çıkmakla ve Justinian'a, imparatorluk tahtındaki bu türediye karşı birtakım gülünç ithamlarda bulunmakla beraber Prokop, VI ncı asrın ictimaî mücadeleleri hakkında gayet enteresan malûmat vermektedir. Hükûmet, merkezî idareyi hiç kale almaksızın geniş arazilerini idare eden büyük malikâne sahiplerinin kendisi için en tehlikeli rakip ve düşmanı olduklarını hissediyordu. Novellerinden birinde Justinian, vilâyetlerde, devletin veyahut eşhasın uhdesinde bulunan malikânelerin, mahallî eşrafın keyfî idaresi yüzünden, düşmüş olduğu feci vaziyetten şikâyet etmekte ve Kapadokya umumî valisine şu manidar satırları yazmaktadır: "Vilâyetlerde yapılan o kadar fevkelâde vahim suiistimallerden haberdar edildik ki bunların büyük otorite sahibi tek bir şahıs tarafından ortadan kaldırılmasına güçlükle teşebbüs olunabilir. Ve hattâ biz zadegân kâhyalarının, usule mugayır bir tarzda, muhafızlarla ihata edilmiş olarak dolaşmalarını, bunlara refakat edenlerin çokluğunu ve bu şahısların hayasızca her şeyi çaldıklarını zikretmekten hicap duyuyoruz„. Bundan sonra hususî arazinin vaziyetine dair bir kaç söz söyliyen imparator Noveline şunları ilâve etmektedir: "Mirî arazinin hemen kâffesi eşhas uhdesine geçti; çünkü bu arazi, bütün at sürüleri de dahil olduğu halde, yağmaya uğradı ve hiç bir kimse ağzını açıp şikâyet etmedi; çünkü bütün ağızlar altınla dikilmişti„ (84). Bu beyanattan Kapadokya asilzadelerinin vilâyetlerinde geniş salâhiyete malik olduklarını, hattâ bunların kendi şahıslarına aid kıt'alar, silâhlı adamlar ve muhafızlar bulundurdukları ve bunların gerek devlet ve gerek eşhasa ait araziyi ellerine geçirdikleri anlaşılıyor. Bu Novelin Nika ihtilâlinden dört sene sonra neşredi miş olmasını kaydetmek enteresan bir şeydir. Papirüslerde Justinian devrindeki Mısıra ait mümasil malûmata rastlanmaktadır. Meşhur Apion'lar aristokratik ailesi efradından bir zat VI ncı asırda, Mısırın her tarafında geniş malikânelere sahipti. Başlıbaşına bütün köyler bile bu zata tâbidiler. Yaşayış tarzı ise hemen hemen kıralî idi. Bu zatın kâtipleri ve kâhyaları, işçi orduları, müşavirleri ve vergi tahsildarları, bir maliye nazırı, polis teşkilâtı ve hattâ posta servisi vardı. Bu büyük asilzadeler hapishaneler ve hususî ordulara malik bulunuyorlardı (85). Kilise ve manastırlar dahi geniş araziye sahiptiler.

Bu büyük arazi sahiplerine karşı Justinian amansız bir mücadele açtı. Veraset meselelerine müdahale etmek, - cebrî surette, hattâ bazan sahte vesikalarla imparator lehinde ferağ ettirmek, - yalan yere şehadet yüzünden müsaderede bulunmak, kiliseyi mal ve mülkünden mahrum eylemek gayesine matuf dinî davalar açmak- gibi vasıtalara başvurmak suretiyle Justinian, kasdî ve devamlı bir surette büyük arazi rejimini ortadan kaldırmağa çalıştı. Bir çok müsadereler, bilhassa 532 senesi isyan teşebbüsünden sonra, yapıldı. Bununla beraber Justinian büyük arazi sahibi zadegân sınıfını tamamiyle ezmeğe muvaffak olamadı: bu sınıf, müteakıp devirlerde, imparatorluğun mevcudiyeti için en tehlikeli unsurlardan biri olarak kaldı.

Justinian devlet idaresinin fenalıklarını, yani memleketin fakirleşmesine ve harabiye yüz tutmasına sebep olan ve bu yüzden bilmecburiye imparatorluk dahilinde karışıklıklar tevlit eden rüşvet, hırsızlık ve vergi suiistimallerini gördü ve anladı. Bu kabil bir vaziyetin içtimaî asayiş, maliye ve ziraat üzerinde icra ettiği tahripkâr tesirleri kavradı. Malî intizamsızlığın, imparatorluğun dahilî hayatında, umumî bir kargaşalık tevlit ettiğini dahi idrak etti ve bu vaziyete bir deva bulmağı şiddetle arzu etti. Justinian yeni ve esaslı inkılâplar yapmanın bir imparatorun vezaifinden olduğu fikrinde idi ve imparatorun inkılâpçı olarak oynıyacağı rolü imparatorluk makamına bağlı bir mecburiyet ve kendini

nimetlere garketmiş olan Allaha karşı bir şükran borcu telâkki ediyordu. Fakat imparatorluk mutlak idaresinin mutekit bir mümessili olan Justinian, idare sisteminin merkezîleştirilmesinde ve tekemmül ettirilmiş son derece muti bir bürokrasi kullanılmasında imparatorluğun vaziyetini düzeltecek yegâne çareyi buluyordu.

İmparator dikkat nazarlarını, ilk evvelâ, bihakkin en ciddî endişeler tevlit eden memleketin malî vaziyetine tevcih etti. Askerî seferler muazzam masrafları mucip oluyordu, ve vergiler günden güne daha güç toplanıyordu. Bu vaziyet imparatoru son derece korkutuyordu ve Justinian, Novellerinden birinde, pek ağır olan askerî masraflardan dolayı tebaalarının «vergileri hüsnü niyetle ve tam olarak tediye etmek mecburiyetinde» (86) olduklarını yazmaktadır. İşte bu suretle imparator bir taraftan hazine hukuku masuniyetinin şampiyonu olarak ortaya çıkıyor, diğer taraftan memurların yaptıkları tazyik ve şiddet karşısında kendinin vergi mükelleflerinin müdafii olduğunu ilân ediyordu.

535 te neşredilmiş olan iki Novel Justinian'ın inkılâp sahasında göstermiş olduğu faaliyet için karakteristiktirler. Bunlar idarî inkılâbın esas prensiplerini ortaya koymakta ve memurların vaziyetlerini dakik bir surette tayin etmektedirler. Bunlardan biri valilere «bütün namuslu vatandaşlara bir peder muamelesi yapmalarını, tebaaları zulme karşı himaye etmelerini, rüşvet kabul etmemelerini, verdikleri hükümlerde ve idarî kararlarda âdil olmalarını, cürmü takip etmelerini, masumu korumalarını mücrimi kanunlara uygun olarak cezalandırmalarını, hulâsa tebaalara bir babanın evlâdına yaptığı muamelenin aynını yapmalarını» (87) emretmektedir. Fakat aynı zamanda memurlar her türlü hususlarda ellerini temiz bulundurmakla beraber» (yani rüşvet kabul etmemekle beraber) devlet varidatiyle«devlet hazinesini çoğaltmak ve hazine menfaatlerini gözönünde bulundurmak suretiyle» (88) dikkatli bir surette iştigal edeceklerdir. Afrikanın fethedilmiş, Vandalların tahakküm altına alınmış ve geniş teşebbüsler kararlaştırılmış olduğunu nazarı itibare alan Novel şu beyanatta bulunmaktadır: «Vergilerin tesbit edilmiş zamanlarda tamamen ve hüsnü niyetle tediye olunması behemehal lâzımdır. İşte bu suretle valilere hüsnü kabul gösterdiğiniz ve bunların vergi toplamalarına yardım ettiğiniz takdirde memurları gayretlerinden, sizleri ise hüsnü hareketinizden dolayı mehüsena ederiz ve idare edenlerle idare olunanlar arasında güzel ve sakin bir ahenk teessüs edebilir» (89). Memurlar vazifelerini namuskârane ifa edeceklerine dair mutantan bir tarzda yemin etmege mecburdular; fakat ayni zamanda kendilerine tevdi edilen vilâyetlelerde vergilerin tamamiyle toplanmasındanda mes'uldüler. Piskoposlar memurların hareket tarzını kontrol edeceklerdi. Herhangi bir hata işlemekten suçlu olanlar şiddetli cezalara çarpılıyor, fakat vazifelerini namuskârane ifa edenler terfi edebiliyorlardı. Bu suretle Justinian'ın dimağında memurlar ve mükelleflerin vazifeleri gayet vazıhtır: Birinciler namuslu insanlar olmalıdırlar; ikinciler vergileri seve seve, tamamen ve muntazaman vermeğe mecburdurlar. Müteakıp emirnamelerinde imparator dahılî reformunun esas prensiplerini birçok defalar zikretmektedir.

İmparatorluğun bütün vilâvetleri aynı şekilde idare olunmıyordu. Bazıları, bilhassa pek rahat durmıyan yerli ahali ile meskûn olan hudut vilâyetleri, diğerlerinden daha sıkı bir idareye ihtiyaç hissettiriyorlardı. Diokletian ve Konstantin reformlarının vilâyet taksimatını sonsuz çoğaltmış, muazzam bir memur kadrosu yaratmış ve sıkı bir surette mülkî kudreti askerî kudretten ayırmış olduğunu yukarıda görmüştük. Justinian zamanında bu sistemden ayrılan ve eski, yani Diokletian'dan önceki sisteme rücu eden bazı misaller buluyoruz. Justinian, bilhassa şarkta, birçok küçük vilâyetleri birleştirdi ve bu suretle daha büyük birlikler teşkıl etti; diğer taraftan askerî ve mülkî otoriteler arasında sık sık münazaalar vukubulduğu Anadolunun bazı vilâyetlerinde askerî ve mülkî idareyi "*Praetor*„ adını alan bir valinin elinde temerküz ettirdi. İmparator Mısıra ve bilhassa İstanbulun buğday ihtiyacını temin eden İskenderiyeye hususî bir ehemmiyet atfetti. Bir Novele göre buğdayın Mısır dahilinde ve Mısırdan Romaya naklini temin eden teşkilât son derece bozuktu (90). İmparatorluğun hayatı için son derece ehemmiyetli olan bu işi islâh etmek üzere Justinian "*augustalis*„ (*vir spectabilis augustalis*) adını taşıyan bir sivil memura Mısırın iki vilâyeti (91) ile nüfusu fazla olan ve rahat durmıyan İskenderiye şehri için askerî kudret bahşetti. Fakat vilâyetlerde araziyi ve kudretleri yeniden gruplan-

dırmak teşebbüsü Justinian'ın zamanı saltanatında sistematik bir karakter gösterememiştir.

Kudretlerin tevhidi fikrini şark vilâyetlerinde tatbik mevkiine vazetmekle beraber, Justinian, garpte ve bahusus az bir müddet önce fethedilmiş olan şimalî Afrıka ve İtalya vilâyetlerinde, mülkî ve askerî kudretin eski ayrılığını ipka etti.

İmparator, alelacele neşredilen birçok emirnameleriyle idarî teşkilâtın noksanlarını tashih edeceğini ve bizzat yazmış olduğu gibi "imparatorluğa, bu parlak teşebbüsleri sayesinde, yeni bir çiçek vereceğini„ (92) ümit ediyordu. Fakat hakikat bu ümitlerini boşa çıkardı; çünkü tekmil bu emirnameler insanları değiştirebilecek kudrette değillerdi. Sonraki Noveller kıyamların, vergi suiistimallerinin ve yağmaların devamı ettiğini açıkça ispat etmektedirler. İmparatorluk kanunlarını daimî surette yenilemek ve bunların mevcudiyetinden ahaliyi haberdar etmek icap etti. Bazan, birtakım vilâyetlerde, örfî idare ilân etmek mecburiyeti hâsıl oldu.

Parasız kalan ve mübrem ihtiyaçlar karşısında bulunan Justinian bazan, emirnamelerinde menetmiş olduğu tedbirlere başvurmak mecburiyetinde kaldı. Memuriyetleri yüksek para mukabilinde sattı ve, vermiş olduğu söze rağmen, yeni vergiler ihdas etti; halbuki Noveller, imparatorun, halkın vergi mükellefiyetini ifadan aciz olduğunu pekâlâ bildiğini göstermektedirler. Justinian, malî tazyik altında, sikkeleri tagyir etmeğe başladı ve ayarı düşük sikkeler darbetti. Fakat ahalinin tavrı o kadar tehlikeli bir şekil aldı ki imparator bu emirnameyi hemen geri almak mecburiyetinde kaldı (93). VI ncı asır şairlerinden Korippus'un yazdığı gibi «vücudün bütün kısımlarını besleyen mideye tekabül eden» (94) devlet kasalarını doldurmak için kabil ve mümkün olan her çareye başvuruldu. Vergilerin toplanmasında tatbik edilen şiddet son raddesine vardı ve bitkin bir hale gelmiş olan halk üzerinde tahripkâr bir tesir icra etti. Bir muasır "mükelleflere, yabancı bir istilânın vergi tahsildarlarının gelişinden daha az korkunç göründüğünü» (95) söylüyor. Küçük şehirler fakirleştiler ve nüfuslarını kaybettiler; çünkü bunların sekenesi, hükümetin takibatından kurtulmak için, dağılmıştı. Memleketin istihsali sıfıra düştü. Şurada ve burada isyanlar başgösterdi.

İmparatorluğun iflâs etmiş ve tasarrufun devleti kurtarmanın yegâne çaresi olduğunu anlıyan Justinian bu tasarrufu imparatorluk için en tehlikeli olabilecek sahalarda tatbik etti. Ordunun mevcudunu azalttı ve asker aylıklarını çok defalar teahhürle verdirtti. Fakat büyük bir kısmı ücretli askerlerden teşekkül eden ordu bu usule karşı sık sık isyan etti ve öcünü kendini müdafaadan aciz ahaliden aldı. Ordunun tensikı diğer bir takım vahim neticeler dahi tevlit etti: hudutları açık bıraktı ve Barbarlar, hiçbir engele tesadüf etmeksizin, Bizans arazisine girmeğe ve burasını yagma etmeğe muvaffak oldular. Justinian'ın inşa ettirmiş olduğu kalelere bakılmadı. Barbarlara kuvvet sayesinde karşı koyamıyan imparator bunları satın almak mecburiyetinde kaldı ve bu yüzden yeni masraflara girdi. Diehl'in söylediği gibi bir "fasit daire„ meydana geldi. Parasızlık ordunun küçültülmesine sebep olmuştu; askerin kıfayetsizliği ise Bizansı tehdit eden düşmanlara daha fazla para verilmesini elzem kıldı (96).

Ahaliyi mahveden, devletin masraf bütçesini kabartan ve sık sık vukubulan kıtlık, hastalık salgınları ve zelzeleler de ilâve edilecek olursa, imparatorluğun, Justinian devrinin sonunda, arzettiği feci manzara tahayyül olunabilir. Bu vaziyetin bir aksi sedası Justinian II nin ilk Novelinde mevcuttur. Bu Novel "birçok borca girmiş ve son derece fakirleşmiş olan devlet hazinesinden„ ve "imparatorluğa her sahada son derece lüzumu olan bir ordunun ademi mevcudiyetinden ve bu yüzden imparatorluğun sık sık ve kolayca Barbarlar tarafından taarruz ve yağmaya uğradığından„ (97) bahsetmektedir.

Justinian'ın idarî reformlar sahasında sarfettiği emekler tam bir muvaffakıyetsizlikle neticelendi. Malî bakımdan imparatorluğun iflâsına ramak kaldı ve burada imparatorun iç ve dış siyasetinin biribirine sıkı bir bağ ile bağlı olduğunu gözden kaçırmamak lâzımdır. İmparatorun yapmış olduğu geniş askerî işler, mucip oldukları muazzam masraflardan dolayı, şarkı mahvettiler ve Justinian'ın haleflerine ağır ve müşkül bir miras terkettiler. İlk Noveller, Justinian'ın imparatorluk hayatına bir intizam vermeği ve hükûmet azalarının ahlâkî seviyesini yükseltmeği samimî bir surette arzu etmiş olduğunu açıkça göstermektedir; fakat bu asil fikirler canlı realitelere inkilâp edemediler; çünkü bu fikirler imparatorun, Romalı Çesarlar'ın vârisi olmak dolayısiyle,

tatbikını kendisi için bir vazife telâkkî ettiği askerî projeleriyle çarpışmışlardır.

JUSTİNİAN DEVRİNDE TİCARET. KOSMAS İNDİKOPLEVSTES. TAHKİMAT

Justinian devri Bizans ticareti tarihini gayet vazıh bir damga ile damgalamıştır. — Hıristiyanlık devrinde de, putperest Roma imparatorluğu zamanında olduğu gibi, ticaret bilhassa şarkla yapılırdı. En nadir ve en kıymetli ticaret eşyası uzak memleketlerden, Çinden ve Hindistandan, gelirdi. Yeni Germen devletlerinin — bunların bazıları Justinian'ın generalleri tarafından fethedilmiştir — teşekkülü devrinde bulunan garbî Avrupa ise başlı başına bir iktısadî hayatın inkişafı için son derece gayri müsait şartlar içinde yaşıyordu. Şarkî Roma imparatorluğu, müstesna bir mevkie malik payitahtı ile, ahvalin icabı, garp ile şark arasında mutavassıt bir rol oynamağa başladı ve bu rolü Haçlılar zamanına kadar muhafaza etti.

Fakat Bizans imparatorluğu bizzat uzak şark memleketleriyle doğrudan doğruya ticarî münasebatta bulunmıyordu; bu sahada mutavassıtlık yapan Sasanîlerin İran imparatorluğu idi ve bu devlet Bizans tacirleriyle yaptığı ticarî muamelâttan pek büyük istifadeler temin ediyordu. O zamanlar bu memleketlere doğru uzanan, biri karadan, diğeri ise denizden olmak üzere, iki büyük ticaret yolu mevcuttu. Birinci yolu kervanlar Çinin garp hududundan itibaren Sogdian (bugünkü Buhara) ve İran hududuna kadar takip ederdi; mallar burada Çin tacirlerinin elinden İranlıların eline geçer ve bunlar bu malları daha uzaklara, Bizans hududu gümrüklerine kadar, götürürlerdi. Deniz yolu şu merhaleleri ihtiva ediyordu: Çin tacirleri mallarını gemilerle Dekkan yarımadasının cenubunda kâin Taproban (Serendip) adasına kadar getirirlerdi. Çin malları burada bilhassa İran gemilerine yüklenir ve Hint Denizi ve Basra körfezinden geçerek Dicle ve Fıratın mansabına kadar gelir, Fırat vasıtasiyle yukarı doğru sevkedilerek bu nehrin kenarındaki Bizans gümrüğüne vâsıl olurdu. Bu suretle Bizansın şark ile yaptığı ticaretin imparatorluk ile İran arasındaki münasebetlerle pek yakından alâkadar olduğu görülüyor ve İran

seferlerinin Bizans için müzminleşmesinden beri şark ile yapılan ticarî muamelât sık sık inkıtaa uğruyor ve ağır darbeler yiyordu. Başlıca ticaret eşyasını Çinlilerin imalini bir sır olarak kıskanç bir surette sakladıkları Çin ipeği teşkil ediyordu. İpeğin ithalindeki müşkülât Bizans piyasasında ipek ve müştekasının fiatlerini son derece yükseltiyordu. Çin ve Hindistan ipekten maada Bizansta büyük bir rağbete mazhar olan kokular, baharat, pamuk, kıymetli taşlar ve diğer birtakım eşya ihraç ediyordu.

Bizans imparatorluğunun İran krallığına olan iktısadî bağlılığını sarsmak arzusunda bulunan Justinian Hindistan ve Çine kadar uzanan, fakat İran nüfuzuna tâbi sahanın dışında kalan başka bir ticaret yolu bulmağı kendine gaye ittihaz etti.

Justinian devrinde bize Kızıldeniz ve Hint Denizi havzalarının coğrafyası ve Hindistan ve Çin ile olan ticarî münasebetler hakkında kıymetli malûmat veren bir risale neşredilmiştir. VI ncı asrın ortasında Kosmas İndikoplevstes (98) tarafından yazılmış olan *"Hıristiyan Topografyası„* yahut *"Kozmografyası„* ından bahsetmek istiyoruz.

Mısırda (ihtimal İskenderiyede) doğmuş olan Kosmas, çocukluğundan beri ticaretle iştigal etti; fakat memleketinin ticaret şartlarından memnun kalmıyarak birtakım uzun seyahatler yaptı ve Kızıldeniz sahilleri, Sina yarımadası ve Habeşistanı ziyaret etti; ihtimal Serendibe kadar gitmiştir. Hıristiyan ve nasturî olan Kosmas hayatını keşiş olarak bitirdi. Eserinin en eski versiyonlarında dahi "İndikoplevstes„ grek lâkabını bulmak kabildir.

"Hıristiyan Topografyası„ nın esas gayesi bizi pek fazla alâkadar etmez: Kosmas burada hıristiyanlara, Ptolemaios sisteminin hilâfına olarak, arzın bir küre şeklinde olmayıp Musa'nın sayebanındaki mezbaha benziyen ince uzun müstatıl bir kutu şeklinde olduğunu ve tekmil semanın bu sayebana benziyen bir şekil arzettiğini ispat etmek istemektedir. Fakat bu eserin asıl büyük tarihî ehemmiyeti, bize, yukarıda söylediğimiz gibi, Kosmas'ın zamanına ait coğrafî ve ticarî malûmat vermesindedir. Müellif müracaat etmiş olduğu membalar hakkında okuyucuyu tenvir etmekte ve bu membaların kıymetleri hakkında isabetli hükümler vermektedir. "Bir göz şahidi tarafından yapılmış olduğunu„ bildirdiği kendi müşahedelerini diğer göz şahit-

lerinin verdikleri malûmattan veyahut şunun ve bunun işitmiş ve anlatmış olduğu hususlardan tefrik etmektedir. Aksum şehrindeki (Aksum kırallığı dahilinde) Habeş kıralının sarayını, bir göz şahidi sıfatiyle, tasvir etmekte, Nubya ve Kızıldeniz sahillerinde bulunan birçok enterasan kitabeler hakkında mufassal malûmat vermektedir. Kosmas Hindistan ve Afrika hayvanatından dahi bahsetmekte ve bilhassa (asıl mühim olan nokta) Serendib (Taproban) adasına dair bize en kıymetli malûmatı vermekte ve Ortazamanların ilk devirlerinde bu adanın haiz olduğu ticarî ehemmiyeti izah etmektedir. Bu tafsilâttan Serendibin, VI ncı asırda, bir taraftan Çin, diğer taraftan şarkî Afrika, İran ve bu devletin daha ilerisinde bulunan Bizans arasında beynelmilel bir ticaret merkezi teşkil etmiş olduğu meydana çıkıyor. Kosmas'a göre "merkezî bir vaziyete malik olan bu ada Hindistan, İran ve Habeşistanın her tarafından gelen birçok geminin uğradığı bir mahaldir„ (99).

Bizans ile Hindistan arasında doğrudan doğruya ticarî münasebat mevcut olmamasına rağmen, Büyük Konstantin'den itibaren, Bizans sikkelerine Hint pazarlarında tesadüf edildiğini kaydetmek enteresan bir şeydir. Bu sikkelerin oralara Bizans tacirleri tarafından değil, fakat İranlılar ve Habeşler (Aksumlular) tarafından götürülmüş olmaları muhtemeldir. IV üncü, V inci ve VI ncı asır imparatorları, yani Arkadius Teodos, Marçian, Leon I, Zenon, Anastas ve Justin adlarına darbedilmiş sikkelere cenubî ve şimalî Hindistanda rastlanmıştır (100). Çünkü VI ncı asrın beynelmilel iktısadî hayatında Bizans imparatorluğu o kadar mühim bir rol oynamıştır ki, Kosmas'a göre "bütün milletler, dünyanın bir ucundan diğer ucuna kadar, ticarî muamelelerini Roma sikkesi ile (*nomisma* yahut *solidus* adını taşıyan Bizans altını) yapmaktadırlar. Bu sikke, hangi devlete mensup olursa olsun, her şahsın hayretini mucip olmaktadır; çünkü benzeri başka hiç bir devlette yoktur„ (101).

Kosmas Bizans altın sikkesinin (*nomisma*) Hindistanda haiz olduğu itibarı gösteren gayet enteresan bir hikâye nakletmektedir. Bu hikâye aşağı yukarı şu şekildedir:

Serendip kıralı, Sopatrus namında bir Bizans tacirini ve birkaç İranlıyı huzuruna kabul etmişti; bunların resmi tazimlerini kabul ettikten sonra oturmalarını rica etti. Sonra sual

sormağa başladı: "Memleketleriniz ne vaziyettedir ve işleriniz nasıl gidiyor?„ Bunlar "iyidir„ cevabını verdiler. Bilâhare muhavere esnasında kıral "hanginizin kıralı daha büyük ve daha kudretlidir?„ diye sordu. İranlıların en yaşlısı hemen söze atılarak şu cevabı verdi: "Kıralların en kuvvetlisi, en büyüğü ve en zengini bizim kıraldır; hakikatte o kıralların kıralıdır ve arzu ettiği her şeyi yapmağa kadirdir„. Sopatrus ise sükût ediyordu. Kıral kendisine sordu: "Sizin Romalı, bir diyeceğiniz yok mu?„. Sopatrus "bu zat bu kabil şeyler söyledikten sonra ben ne diyebilirim? Fakat eğer hakikati öğrenmek istiyorsanız, her iki kıral da elinizdedir: bunları tetkik buyurunuz; hangisinin daha haşmetli ve daha kudretli olduğunu görürsünüz„ cevabını verdi. Bu sözlere hayret eden kıral "bu iki kıralın elimde olduğunu nasıl söyliyebilirsiniz?„ dedi. Sopatrus ise şu mukabelede bulundu: "Her ikisinin sikkeleri elinizdedir, birinin "*nomisma*„sı, diğerinin ise drahmisi yani "miliarision„u. Bunların her ikisinin resimlerini tetkik buyurunuz; ve hakikati keşfedersiniz...„ Kıral, sikkeleri muayene ettikten sonra Romalıların muhakkak parlak, kuvvetli ve dirayetli bir millet olduklarını beyan etti. Bunun üzerine Sopatrus'a büyük ihtiramat yapılmasını emretti, bir filin üzerine bindirterek ve trampetalar çaldırtarak şehrin etrafında dolaştırttı (102). Bu vak'a bizzat Sopatrus ve kendisine Adul'den itibaren Serendibe kadar refakat etmiş olan arkadaşları tarafından hi âye edilmiş ve bundan İranlılar son derece mükedder olmuşlardı.

Tarihî ve coğrafî ehemmiyetinden maada Kosmas'ın eseri, metni tezyin eden birçok minyatürlerden dolayı, büyük bir sanat kıymetine dahi maliktir. Bu minyatürlerden bazılarının bizzat müellif tarafından yapılmış olmaları muhtemeldir. Bu eserin VI ncı asra ait orijinal el yazması zamanımıza kadar gelmemiştir; maamafih "*Hıristiyan Topografyası*„nın muahhar el yazmaları orijinal minyatürlerin kopyalarını ihtiva etmekte ve bu suretle Bizans sanat tarihinin ve bilhassa ilk İskenderiye sanatının tetkiki için kıymetli bir kaynak teşkil etmektedirler. N. P. Kondakov şöyle diyor: "Kosmas'ın eserinin minyatürleri Justinian devri veyahut daha doğrusu bu devrin en parlak kısmına ait Bizans sanatının diğer her hangi bir abidesinden, Ravenna mozayiklerinin bazıları müstesna olmak üzere, daha fazla calibi dikkattirler„ (103).

Bilâhare Slav lisanına tercüme edilmiş olan Kosmas'ın eseri Slavlar arasında büyük bir şöhret kazandı. *"Hıristiyan Topografyası"* nın, eski Rusya sanat tarihi için büyük bir ehemmiyet arzeden Kosmas İndikoplevstes portresi ve birçok gravür ve minyatürler ihtiva eden birtakım rusça tercümeleri mevcuttur (104).

Justinian, yukarıda söylediğimiz veçhile, Bizans ticaretini İrana bağlı kalmaktan kurtarmak istiyordu. Bunun için Hindistanla, Kızıldeniz vasıtasiyle, doğrudan doğruya münasebat tesis etmek icap ediyordu. Kızıldenizin şimali şarkî köşesinde (Akaba körfezinde) Aila adlı bir Bizans limanı vardı; Hind malları, buradan kara yolu ile, Filistin ve Suriye üzerinden, Akdenize kadar naklolunabilirdi. Klisma adını taşıyan diğer bir liman (Süveyş civarında) Kızıldenizin şimali garbî köşesinde idi; buradan doğru bir yol Akdenize ulaşıyordu. Akaba körfezinin methalindeki adalardan birinde Tur Sina yarımadasının cenup müntehası yakınında, Jotabada (bugünkü Tiran), Justinian zamanında, bir gümrük tesis edildi (105). Fakat Kızıldenize geçen Bizans gemilerinin adedi muntazam bir ticaret tesisine kâfi değildi. İşte bu sebepten Justinian, yukarda söylediğimiz gibi, hıristiyan Habeşler ve Aksum krallığı ile sıkı münasebetler tesis etmeğe mecbur kaldı ve bunları ipeği Hindistandan satın alıp bilâhare Bizans imparatorluğuna tekrar satmaları için iknaa çalıştı. Justinian ihtimal bunların, Hindistan ile Bizans arasında, o zamana kadar İranlılar tarafından ifa olunan bir nevi simsarlık yapmalarını arzu ediyordu. Fakat imparatorun bu hususta sarfettiği emekler bir semere vermedi; çünkü Habeş tüccarları Hindistanda İranlıların nüfuzunu kıramadılar. Bunun neticesinde ipek mubayaası inhisarı yine eskisi gibi İran tacirlerinin elinde kaldı. Hulâsa olarak Justinian, imparatorluğu şark ile doğrudan doğruya birleştirecek yeni ticaret yolları açmağa muvaffak olamadı. Sulh fasılalarında İranlılar, ticarî muamelâtın büyük bir kısmı için, mutavassıt bir rol oynamakta devam ettiler ve bu yüzden büyük kazançlar temin ettiler.

Fakat Justinian, şansın yardımiyle, ipek ticaretinin imparatorluk için arzettiği mühim meseleyi halletmeğe muvaffak oldu. Rahipler veyahut diğer bir mehaza göre bir İranlı (106) Çin gümrükçülerini aldatmağa muvaffak olarak birkaç

cizgiliforum

tane ipek böceği kozası kaçırmağa ve bunları Serinda'dan Bizans imparatorluğuna ithal etmeğe muvaffak oldu ve burada Greklere ipek böceğinin yetiştirilmesi sırrını öğretti. Yeni sanayi pek çabuk terakki etti ve az zamanda büyük dutluklar husule geldi. İpek fabrikaları tesis edildi ve bunlar pek çabuk inkişaf ettiler. Bu fabrikaların en meşhuru İstanbul fabrikası idi; diğerleri Suriye şehirlerinden Beyrut, Tir ve Antakyada ve daha sonra Yunanistanda, bilhassa Teb'de, kuruldular. Bir ipek fabrikası İskenderiyede vücut buldu ve "Mısır" elbiseleri İstanbulda satıldı (107). İpek sanayii devlet inhisarı oldu ve hükûmet için mühim bir varidat membaı teşkil etti. Bizans ipeklileri bütün Avrupaya ihraç edildi ve garp krallarının saraylarını ve zengin tacirlerin hususî evlerini süsledi. — Justinian'ın halefi Justin, sarayında bulunan bir Türk elçisine, tam faaliyet devresinde bulunan ipek imalâtını gösterebilmişti (108). Fakat ipek sanayiinin temin ettiği büyük varidat yalnız başına imparatorluk maliyesinin o kadar nazik bir safhada bulunan umumî durumunu düzeltebilecek mahiyette değildi.

İmparatorluğun mevcudiyetiyle alâkadar bütün meselelerle meşgul olan Justinian, devleti, birçok kale ve tahkimat vücude getirmek suretiyle, etraftaki düşmanların taarruzlarından korumak gibi devasa bir işe girişti. Az sene zarfında, imparatorluğun bütün hudutları boyunca, şimalî Afrika, Tuna, Fırat, Ermenistan dağları ve uzak Kırım yarımadasında, hemen hemen fasılasız müstahkem hatlar (*castella*) inşa ettirdi. Justinian bu suretle daha önceleri Roma tarafından meydana getirilmiş olan müdafaa sistemini restore ve tevsi etmiş oluyordu. İnşa faaliyeti sayesinde Justinian, Prokop'un dediği gibi, "imparatorluğu kurtarmıştır" (109). *"İnşaata dair"* adlı kitabında Prokop şöyle yazıyor: "Eğer imparatorluk dahilinde imparator tarafından inşa edilmiş olan bütün kaleleri yabancı ve uzak memleketlerde oturan ve sözlerimizi bizzat tahkika imkân bulamıyan insanlara saymış olsaydık, eminim ki bu inşaatın adedi bunlara efsanevî ve hiç inanılmıyacak bir rakam gibi gelirdi" (110). Bugün dahi, eski Bizans imparatorluğu hudutlarında bina edilmiş olan birçok kaleler modern seyyahın hayretini mucip olmaktadırlar.

Justinian, inşaat faaliyetini yalnız tahkimat işlerine hasretmedi. Bir hıristiyan imparatoru olmak dolayısiyle, birçok

cizgiliforum

cizgiliforum

kil'se dahi bina ettirdi; bunlar meyanında bir eşi olmıyan İstanbuldaki Ayasofyanın binası Bizans tarihinde mühim bir mevki işgal eden bir hâdise olarak temayüz etmektedir; bundan aşağıda bahsedeceğiz.

Büyük bir ihtimale göre Justinian Kırımın ücra dağlarında, yukarda Got kolonisinin merkezi olarak zikrettiğimiz Doru'da (sonraki Mankup) dahi büyük bir kilise (*basilica*) inşa ettirmiştir; burada yapılmış olan hafriyat esnasında Justinian ismini taşıyan bir kitabe parçası bulunmuştur (111).

JUSTİNİAN'IN İLK HALEFLERİ. BUNLARIN DİNÎ SİYASETİ. MAVRİKİUS. İRAN. SLAVLAR VE AVARLAR. "EKSARKLIK„-LARIN YARATILIŞI. FOKAS'IN TİRANLIĞI. 610 İHTİLÂLİ

Justinian'ın kuvvetli şahsiyeti ortadan kalktıktan sonra imparatorluğu muvakkat bir müvazenede bulunduran bütün sun'î sistem yıkıldı. Burayı şöyle yazıyor: "(Justinian) öldükte rüzgârlar tulumlarından çıktı; inhilâl unsurları faaliyete geçti; sun'î sistem yıkıldı ve hiç şüphesiz çoktan başlamış, fakat gürültülü geçen Justinian devrinin şayanı hayret hâdiseleri tarafından örtülmüş olan imparatorluğun istihalesi süratle ve gözle görülebilecek bir şekilde tebarüz etti„ (112).

565 ile 610 seneleri arasındaki devir Bizans tarihinin en perişan devirlerinden biridir: Anarşi, sefalet ve afetler tekmil imparatorluğu istilâ ettiler. O zamanlar vukubulan karışıklıklar yüzünden Justin II devri tarihçisi Efes'li Jan dünyanın sonu yaklaşmış olduğunu beyan etti (113). İngiliz tarihçisi Finlay bu devir için şöyle yazıyor: "Tarihte sosyetenin ahlâkan bu derece umumî bir şekilde sukut etmiş olduğu başka bir devir mevcut değildir„ (114).

Justinian'ın ilk halefleri, zikrettiğimiz gibi, Genç Justin II (565 578), Tiber (578 582), Mavrikius (582-602) ve Fokas' (602-610) tır. Bu dört imparatorun en meşhuru azimkâr bir asker ve tecrübe sahibi bir şef olan Mavrikius'tur. Diğer taraftan azimkâr bir kadın olan Justin II nin karısı Sofya, devlet işlerinde büyük bir nüfuza malik oldu ve hattı hareketiyle Teodora'yı hatırlattı.

Bu imparatorların dış siyasetlerinin en bariz hâdiseleri İranlılara karşı yapılan harp, Balkan yarımadasında Slavlar

ve Avarlara karşı icra olunan mücadele ve İtalyanın Lombardlar tarafından fethi oldu. İç hâdiseler arasında bu imparatorların takip etmiş oldukları gayet sıkı ortodoks siyaseti ve «eksarklık» lar ihdasını kaydetmek lâzımdır.

İran ile 562 de 50 sene için aktedilmiş olan sulh, kararlaştırılmış olan senevî vergiyi vermekten imtina eden Justin II tarafından bozuldu. Türklerin Bizans ile müştereken İranlılara karşı yaptıkları harp bu iki memleket arasında enteresan münasebetler husule gelmesine sebep oldu. Türkler, az bir müddet önce, garbî Asyada, Hazar denizi civarında görünmüşlerdi. Bunlar Çin ile İran arasındaki memleketi işgal ediyorlar ve İranı kendilerinin başlıca düşmanı telâkki ediyorlardı. Bir Türk heyeti Kafkas dağlarını aşarak uzun bir seyahatten sonra İstanbula geldi ve burada büyük bir hüsnü kabul gördü. İrana karşı tecavüzî ve tedafüî bir Türk-Bizans ittifakı düşünülmeğe başlandı. Bu hususta Türk heyetinin ipek ticaretinde Çin ile Bizans arasında mütevassıtlık etmek ve bu ticareti İrandan geçirmemek için Bizans devletine yapmış olduğu teklifi kaydetmek lâzımdır. Yani Türkler imparatora, Justinian'ın arzu etmiş olduğu şeyi teklif ediyorlardı: Aradaki yegâne fark Justinian'ın bu gayeye deniz ve cenup yolu ile, Türklerin ise, Justin II zamanında, şimaldeki kara yolu ile varmak arzusunda bulunmaları idi. Bununla beraber Türk-Bizans müzakereleri filî bir ittifak aktine ve bu ittifakı takip edecek olan İranlılara karşı mütekâsif bir sefer icrasına müncer olmadılar; çünkü Bizans, 570 senesine doğru garp ve bilhassa Lombardlar tarafından istilâ edilmiş olan İtalya işleriyle daha fazla alâkadar oldu. Bundan maada Türklerin askerî kuvvetleri Justin'e pek fazla görünmüyordu. Her ne hal ise, bu Türk-Bizans anlaşmasının neticesi İran-Bizans münasebatının daha fazla gerginleşmesine sebep oldu (115).

Justin, Tiber ve Mavrikius zamanlarında İranlılara karşı harp edildi. Justin II devrinde İran ile Bizans arasında başlamış olan harp (572-574) Bizans için çok felâketli oldu: Nisibis (Nüsaybin) muhasarası terkedildi ve hududun pek yakınlarında mühim müstahkem bir mevki olan Daras İranlıların eline geçti. Şark cephesinde uğramış olduğu bu mağlûbiyetten maada Bizans Tunanın ötesindeki memleketlerden gelmiş olan Avarların Balkan yarımadası vilâyetlerini

istilâ etmeleriyle karşılaştı. Daras'ın elden çıkışı zayıf Justin üzerinde fena bir tesir yaptı; imparator delirdi. Eski bir mehazı zikreden bir XII nci asır Suriye kronikçisi şu hususu kaydediyor: "İmparator, Daras'ın alınmış olduğunu duydukta me'yus oldu. Dükkânları kapattı ve ticareti durduttu„ (116). İmparatoriçe Sofya, 574 te, 45000 altın pahasına satın alınmış olan bir senelik bir mütareke aktedebildi (117).

Tiber (118) ve Mavrikius zamanlarında devam eden harp İranda taht kavgaları yüzünden doğan karışıklıkkların yardımiyle, Bizans imparatorluğu için daha müsait bir şekil aldı. Mavrikius'un aktetmiş olduğu sulh muahedesi imparatorluk için gayet ehemmiyetli idi: İran Ermenistanı ve şarkî Mezopotamya, Daras şehriyle birlikte, Bizansa terk olunuyordu; İranlılara verilmesi icap eden senevî vergiye müteallik utandırıcı madde çıkarılıyordu; en nihayet, İran tehlikesinden kurtulmuş olan imparatorluğa, dikkat nazarlarını, garp meseleleri ve bilhassa Avarlar ve Slavların Balkan yarımadasına yaptıkları mütemadî istilâlar üzerinde teksif etmek imkânı veriliyordu (119).

İranlılara karşı yeni bir harp Fokas zamanında başladı. Bu harp Bizans imparatorluğu için gayet ehemmiyetli oldu. Heraklius zamanında sona ermiş olan bu harpten ileride bahsedeceğiz.

Justinian'ın ölümünden sonra Balkan yarımadasında vahim hâdiseler cereyan etti. Maalesef mehazlar bu mevzua dair yalnız parça halinde bir kaç malûmat vermektedirler.

Justinian zamanında Slavların Balkan yarımadasına sık sık akınlar icra edip cenuba doğru oldukça fazla ilerlediklerini ve hattâ bazan Selânik şehrini dahi tehdit ettiklerini yukarda zikretmiştik. Justinian'ın ölümünden sonra bu akınlar devam ettiler. Fakat bu akınlar esnasında birçok Slavlar Bizans vilâyetlerinde kaldılar ve tedricî surette Balkan yarımadasını işgal ettiler. Bu istilâlarında Slavlar Türk neslinden olan ve o devirde Panonyada oturan Avarlar tarafından yardım gördüler. Slavlar ve Avarlar payitahtı, Marmara ve Ege denizi sahillerini tehdit altında bulundurdular, Yunanistana girdiler ve Peloponnes'e (Mora yarımadası) kadar uzandılar. Bu barbar istilâlarının gürültüsü Mısıra kadar yayıldı; burada Nikiu piskoposu Jan, VII nci asırda, imparator Fokas zamanında, şu satırları yazdı: "Roma imparatorluğu hakkında o zamanki kıralların, barbarlar, yabancı kavimler ve İlliryalılarla birlikte, hıristiyan şehirlerini tahrip ve ahaliyi esir ettikleri rivayet olunmaktadır. Yalnız Selânik şehri bu tahripten masun kalmıştır; çünkü surları muhkemdi ve Allahın himayesi sayesinde yabancı kavimlar bu şehri zaptetmeğe muvaffak olamadılar; fakat bütün vilâyet nüfussuz kaldı„ (120). 1830 da bir Alman âlimi, VI ncı asır sonunda, Greklerin Slavlar tarafından tamamiyle mahvedilmiş olduğunu iddia etmiştir. Biz aşağıda bu faraziyeyi münakaşa edeceğiz (121). Yalnız hemen şunu söyliyelim ki Slavların Balkan yarımadasına yerleşmeleri meselesinin tetkikı için, bu havalinin başlıca Slav merkezlerinden biri olan Selânik şehrinin hâmisi Demetrius'un din uğrundaki ölümü ile alâkadar «vesikaları» nazarı itibare almamız lâzımdır. Aya Demetrius'un "Mucizeleri„ adlı kitabın müelliflerinden biri VII nci asrın ilk nısfında yaşamış olan Selânik piskoposu Jan'dır; bu muasır mehaz bizim için Avar ve Slavların Balkan yarımadasını istilâları hususunda bir malûmat kuyusu teşkil etmektedir. Bu kaynağa göre Selânik, VI ncı asrın sonunda, neticesiz olarak iki defa, Avarlar ve Slavlar tarafından muhasara edilmiştir (122).

VI ncı asrın sonunda ve VII nci asrın başlangıcında, Bizans ordularının durdurmağa muvaffak olamadıkları Avarlar ve Slavların cenup istikametinde yaptıkları devamlı tazyik Balkan yarımadasında birtakım ırk değişiklikleri husule gelmesine sebep oldu; çünkü Balkanların büyük bir kısmı yeni gelen Slavlar tarafından bilfiil işgal edilmişti. Bu devir için bazı kaynaklar Avarlardan, bunlar Slav imişler gibi, bahsetmektedirler. Bu hal şimal kabîleleri hakkında umumiyetle pek mahdut malûmata sahip bulunan o devir müverrihlerinin Slav ve Avarları, müşterek akınlar yaptıkları için, biribiriyle karıştırmış olmalariyle izah olunabilir.

Justinian'ın ölümünden sonra İtalya, düşmanlarının istilâlarına karşı kâfi derecede himaye edilmedi. Bu sebepten yeni bir barbar Germen kavmi olan ve bu havalide, Ostrogot kırallığının Justinian tarafından imhasından yalnız birkaç sene önce kendilerini gösteren Lombard'lar tarafından kolayca ve süratle fethedildi.

VI ncı asrın ortasında Avarlarla anlaşmış olan Lombardlar orta Tunada Gepid'ler (*Gepidae*) barbar kabîlesi tarafından tesis edilmiş olan krallığı yıktılar. Bilâhare, ihtimal kendi müttefiklerinden korktuklarından, kıralları (*konung*) Albon'un idaresinde, Panonyadan İtalyaya geçtiler. Lombardlar kadın ve çocuklariyle birlikte ilerliyorlardı ve bunların askerî kıtaları, saflarında bilhassa pek çok Saksonyalı ihtiva eden pek muhtelif kabilelerden terekküp ediyordu.

Halk arasında carî bir an'ane Justinian orduların eski generallerinden İtalyanın ihtiyar valisi Narses'i, Lombardları İtalyaya davet etmiş olmakla, itham etmektedir. Fakat Narses'e karşı yapılan bu ithamı tamamiyle esastan ari olarak telâkki etmelidir. Justin II nin cülûsundan sonra Narses, ilerlemiş yaşından dolayı, tekaüt oldu ve az bir müddet sonra Romada öldü.

568 de Lombardlar şimalî İtalyaya girdiler. Bunlar vahşî bir barbar kütlesi gibi ilerliyorlar, geçtikleri bütün yerleri yakup yıkıyorlardı. Lombardlar din bakımından arianist idiler. Şimalî İtalya az bir müddet sonra Lombardların tahakkümü altına girdi ve Lombardiya adını aldı. Lombardlara mukavemet edebilecek kâfi kuvvete malik bulunmıyan Bizans valisi Ravenna surları içine çekildi. Barbarlar ise şimalî İtalyayı zaptettikten sonra, Ravenna'yi bir tarafa bırakarak, cenuba doğru ilerlediler. Bunların müteaddit kolları hemen hemen bütün yarımadaya yayıldı ve müdafaasız bırakılmış olan şehirleri en büyük kolaylıkla zaptetti. Bunlar cenubî İtalyaya iriştiler ve bir müddet sonra Benevent (*Beneventum*) şehrini işgal ettiler. Roma barbarların eline geçmedi, fakat civarı, üç taraftan, şimalden, şarktan ve cenuptan, bunlar tarafından kuşatıldı. Lombardlar, Roma ile Ravenna arasındaki bütün irtibatı kesmiş olduklarından, Roma Ravenna'da bulunan Bizans valisinden gelecek yardımı hesaba katamazdı. Daha uzakta olan İstanbul imparatorlarından gelecek yardıma dahi güvenmekten vazgeçmek mecburiyetinde kaldı. Esasen Bizans o devirde şark tarihinin en nazik ve en karışık devirlerinden birini geçiriyordu. Az bir müddet sonra İtalyada büyük bir Germen — Lombard krallığının kurulduğu görüldü. İmparator Tiber ve bilhassa Mavrikius Austrasia kıralı Hildebert II (570 - 595) ile, bu kıralı Lombardlara karşı harbe teşvik etmek ve bu suretle

bunları İtalyadan çıkarmak maksadiyle, bir ittifak aktine çalıştılar. İmparator ve kıral biribirine birtakım heyetler gönderdiler. Bu gayeye irişmek için Mavrikius Hildebert ve yahut annesi Brunhilde'ye 50000 altın (*solidi*) gönderdi ve Hildebert'i, Justinian'ın Teodebert'i evlâtlığa kabul ettiği gibi, evlât edindi. Fakat bütün bu avanslara rağmen Mavrikius'un, Austrasia'lıların yardımını temin etmek için sarfettiği gayretler, birçok defalar, boşa gitti. Hildebert ordularını İtalyaya gönderdi; fakat kıral eski Frank arazisini fethetmek fikrinde idi; yoksa İtalyayı Mavrikius hesabına zaptetmek niyetinde değildi. Frank kırallarının bu defa imparator tarafından değil, fakat papa tarafından çağırılıp İtalyaya girmeleri ve buradaki Lombard hâkimiyetini yıkmaları için bir buçuk asırdan fazla bir müddet geçecekti (123). Kendi mukadderatına terkedilmiş ve birçok muhasaralar geçirmiş olan Roma papanın şahsında bir müdafî buldu; papa, vaziyetin icabı olarak, yalnız Romadaki sürünün ruhanî işleriyle meşgul olmak değil, fakat Lombardlara karşı şehrin müdafaasını teşkilâtlandırmak mecburiyetinde kaldı. Bu devirde, yani VI ncı asrın sonunda, Roma kilisesinin başında en muktedir şeflerden biri, papa Büyük Gregor I bulunuyordu. Bu zat evvelce papanın elçisi olarak (*apocrisiarius*) İstanbula gönderilmiş ve burada altı sene kalmasına rağmen grekçenin evveliyatını bile öğrenememişti (124). Fakat bu sahadaki cehaletine rağmen yeni papa imparatorluğun hayat ve siyasetine mükemmelen vakıftı.

İtalyanın Lombardlar tarafından fethi Justinian'ın dış siyasetinin garpte iflâs ettiğini gayet açık bir surette gösteriyordu. İmparatorluk bu havalide fethedilmiş olan Ostrogot kırallığını elinde tutabilmek için kâfi kuvvete malik değildi. Diğer taraftan Lombard istilâları İtalyanın tedricî surette Bizans imparatorluğundan ayrılışının ve İtalyada imparatorun siyasî nüfuzunun zayıflayışının temellerini attı.

Dinî siyasetlerinde Justinian'ın halefleri ortodoksluğu himaye ettiler; monofisitler ise bazan, meselâ Justin II zamanında olduğu gibi, gayet şiddetli itisaflara duçar oldular. Mavrikius ve Fokas'ın zamanı saltanatlarında Bizans imparatorluğu ile Roma kilisesi arasında ne gibi münasebetler mevcut olduğunu görmek enteresan bir şeydir. Büyük Gregor tarafından temsil olunan Roma kilisesi İstanbul piskoposunun

"ökumenik„ (yani "umumî„) ünvanını almasına muhalif olduğunu beyan etti. Mavrikius'a yazmış olduğu mektuplarından birinde Gregor patrik "Oruç tutan Jan„ı haddinden fazla gururlu olmakla itham etmektedir:

"Şiddetle bağırmak ve «*O tempora! O mores!*» demek mecburiyetindeyim. Bütün Avrupanın barbarların eline düştüğü, şehirlerin tahrip edildiği, kalelerin yıkıldığı, vilâyetlerin boşaldığı, köylünün tarlasını süremediği, putlara tapanların serbestçe dolaştığı ve ehli imanı mahvetmek için uğraştığı bir zamanda rahipler, kendilerini ağlaşarak yere atacakları ve kül içinde yuvarlanacakları yerde, dine mugayır birtakım lâdinî ünvanlar peşinden koşmakta ve bu boş şöhretle öğünmektedirler. Bu meselede, ey son derece dindar hükümdar, yalnız kendi hakkımı mı müdafaa ediyorum? Şahsî bir tecavüzden mi intikam almak istiyorum? Hayır; ben yalnız nüfuz sahibi Allahı ve cihan kilisesinin hakkını müdafaa ediyorum. Mukaddes cihan kilisesini tahkir eden, kalbinde gurur besliyen, hususî bir ünvan ile imparatorluk vakarının üstüne çıkmak isteyen bir adamın burnu kırılmalıdır„ (125).

Bu meselede papa hak kazanamadı ve bir müddet için İstanbula mümessil göndermedi. 602 de İstanbulda Mavrikius aleyhinde bir ihtilâl çıktıkta ve Fokas imparator ilân olundukta papa Gregor yeni hükümdara, şekli ve muhteviyatı Bizans tahtına çıkmış olan bu gülünç tirana pek az yakışan bir mektup yazdı. Gregor'un mektubundan işte bir parça:

"Göklerin en yükseğinde Allaha hamd edelim...... Gök sevinsin ve küre sevincinden titresin (*Psom* 95, 11). Bugüne kadar derin bir matem içinde bulunan bütün imparatorluk ahalisi mükemmel icraatınızdan dolayı sevinsin!..... Herkes dindar imparatorun âsâsının en nihayet iade ettiği hürriyetten dolayı sevinsin. Çünkü diğer milletlerin kıralları ile imparatorlar arasındaki fark şudur: Kırallar kölelere, imparatorlar ise hür adamlara hükmederler„ (126). Papanın bu hattı hareketi hiç şüphesiz Fokas üzerinde tesir yapmış olacak ki Gregor'un papalık tahtında ikinci halefi, Fokas'a İstanbul patrikinin "ökumenik„ ünvanını taşımasını menettirdi ve hükümdardan «mağfur havari Petrus'un apostolık tahtının bütün kiliselerin başında olduğu» (127) mealinde bir beyanname aldı.

İşte bu suretle Fokas bütün dahilî ve haricî teşebbüslerinin muvaffakıyetsizlikle neticelendiği ve halkın hiddet ve iğbirarını tahrik ettigi bir devirde, imparatorun, kendisi tarafından verilen imtiyazlara istinat eden Roma ile olan münasebetleri, saltanatının devamı müddetince, dostane ve muslihane oldu. Roma ile Bizans arasındaki bu dostane münasebetlerin bir hatırası olmak üzere Ravenna eksark'ı, Romada "Forum„ meydanında, bugün dahi duran ve Fokas namına bir kitabe ihtiva eden bir sütun rekzetti.

Lombardların İtalyadaki fütuhatı bu memleketin idaresinde mühim bir değişiklik husule getirdi: Muasır ve mümasil şimalî Afrika idarî inkilâbı ile birlikte bu değişiklik, imparatorlukta sonraları tekemmül edecek olan "tem„ ler rejiminin temelini teşkil etmektedir.

İtalyadaki Bizans otoriteleri, yarımadanın üçte ikisini fethetmiş olan Lombardlara karşı kâfi bir mukavemet gösterebilecek bir durumda değillerdi. Bu kabil bir vaziyette, İtalyayı tehdit eden bu vahim tehlike karşısında, Bizans hükûmeti burada, valilerin ellerinde sivil ve askerî vazifeleri teksif etmek suretiyle kudretini kuvvetlendirmeğe karar verdi. İtalyadaki Bizans idaresinin başına «*eksark*» adını taşıyan bir askerî vali geçirildi. Bütün mülkî memurları tamamiyle emri altında bulunduran bu valinin makarrı Ravenna idi. *Ravenna eksarklığının* yaratılışı VI ncı asırda, imparator Mavrikius zamanında, vukubulmuştur. İdarî ve adlî vazifelerin askerî otoritenin elinde teksifi mülkî memurların hemen ortadan kaldırılmasını ifade etmiyordu. Memurlar, askerî otoritelerin yanında, mevcut olmakta devam ettiler: yalnız birinciler ikincilerin emrinde idiler. Büyük bir ihtimale göre, ancak sonraları, sivil otoriteler ortadan kalktı ve askerî otoriteler tarafından istihlâf olundu. İmparatorluk kudretinin bir mümessili olması dolayısiyle eksark, idaresine, esasları imparatorluğa dayanan birtakım "çesaropapism„ hususları ilâve etti: eksarklık dahilindeki dinî meselelerde hakem olarak ortaya çıktı. Hudutsuz bir kudrete malik bulunan eksark imparatorlara gösterilen ayni itibare nail oldu: Ravenna'daki sarayı "mukaddes„ vasfını aldı (*Sacrum Palatium*; bu isim şimdiye kadar yalnız imparatorun sarayına verilirdi); eksark Romaya geldikte bir imparator gibi karşılanıyordu: senato rahipler ve ahali tantanalı bir alay teşkil ederek kendisini

istikbal etmek üzere şehir surlarının dışına çıkıyorlardı. Bütün askerî işler, mülkî, adlî ve malî idare, eksarkın salâhiyeti dahiline giriyordu (128).

Ravenna eksarklığının Lombardların İtalyayı istilâsından dolayı yaratılmış olmasına mukabil eski Vandal krallığının yerine kaim olmak üzere vücude getirilmiş olan şimalî Afrika eksarklığı mümasil bir dış tehlike, yani Afrikanın yerli ahalisinden olan ve memleketi işgal altında bulunduran ve Bizans ordularına karşı sık sık isyan eden Mağrıbîler, yahut bazı mehazların gösterdikleri gibi, Mavrusi'ler (Berberiler) tehlikesi yüzünden husule gelmiştir. "*Afrika eksarklığının*„, yahut bazan eksarkın makarrına göre tesmiye olunan "*Kartaca eksarklığının*„ başlangıcı dahi VI ncı asrın sonuna, yani imparator Mavrikus'un zamanı saltanatına tesadüf etmektedir. Afrika eksarklığı, Ravenna eksarklığı gibi, ayni tarzda teşkilâtlandırıldı ve Afrika eksarkı, İtalyadaki meslekdaşı gibi, ayni hudutsuz hukuk ve imtiyazlara sahip oldu (129).

Hiç şüphesiz imparatoru eksarklıklar gibi gayri mahdut kudret ve salâhiyeti haiz idarî memuriyetler ihdasına yalnız ihtiyaç sevketmiştir; eksarklar, kendileri arzu ettikte, ve bazı müsait hallerde, bizzat imparator için son derece tehlikeli bir rakip olabilirlerdi. Netekim, aşağıda göreceğimiz veçhile, Afrika eksarkı, az bir müddet sonra, Fokas'a karşı isyan bayrağını açmış ve bu eksarkın oğlu, 610 da, imparator olmuştur.

Mavrikus'un mahirane intihap etmesini bildiği Afrika eksarkları memleketi dirayetli bir tarzda idare ettiler ve burasını mahallî halkın isyanlarına karşı azimkâr ve muvaffakıyetli bir surette müdafaa ettiler. Fakat Ravenna eksarkları Lombard tehlikesini bertaraf etmeğe muvaffak olamadılar.

Fransız bizantinisti Diehl (130), doğru olarak, bu iki eksarklığı «tem»ler (yani vilâyet yahut kaza) teşkilâtının, yani VII nci asırdan itibaren bütün imparatorlukta yavaş yavaş tatbik edilmeğe başlanmış olan ve en barız hususiyetini askerî kudretin mülkî kudrete tedricî surette tefevvuku teşkil eden arazi reformunun menşe'i olarak telâkki etmektedir. Lombard'ların ve Mağrıbîlerin istilâlarının garpte, VI ncı asrın sonunda, bu kabil mühim değişikliklere sebep olmalarına mukabil şarkta, bir müddet sonra İranlılar ve Arapların, Balkan yarımadasında ise Slav ve Bulgarların istilâları buna mümasil diğer reformlar tevlit edeceklerdi.

Fokas'ın Avarlar ve İranlılara karşı takip ettiği muvaffakiyetsiz dış siyaset, yalnız vaziyeti kurtarabileceğini ümit ettiği kanlı tethiş usulü, Afrika eksarkı Heraklius'un isyan etmesine sebep oldu. Mısır dahi Heraklius'un plânlarını iltizam ettikte bir Afrika donanması, ayni ismi taşıyan eksarkın oğlu Heraklius'un (sonra imparator olan) kumandasında İstanbula doğru yol aldı: payitaht Fokas'ı terketti, Heraklius tarafına geçti. Fokas tevkif ve idam edildi ve Heraklius, 610 da, tahta çıktı ve bu suretle yeni bir sülâlenin açılış törenini yaptı.

YUNANİSTAN'DAKİ SLAVLAR MESELESİ

VI ncı asrın ikinci nısfında Balkan yarımadasının uğramış olduğu istilâlarla alâkadar mehazların tetkiki Yunanistanın tamamiyle "slavlaşmış„ olduğunu iddia eden bir nazariye tevlit etmiştir: XIX ncu asrın ikinci rubunun başlangıcına doğru ortaya atılmış olan bu nazariye ilim âleminde birçok mübahaselere yol açmıştır.

1820-1830 senelerinde herkes Türk boyunduruğuna karşı isyan bayrağı açmış olan Yunanlılar meselesini derin bir sempati ile takip ediyordu. Hürriyet için mücadele eden bu adamlar, cesurane bir mukavemetten sonra, istiklâllerini muhafaza etmeğe muvaffak oldular ve Avrupa devletlerinin yardımı ile müstakil bir Yunan krallığı yarattılar. Bu hâdiseden şevke gelen Avrupa sosyetesi bu kahramanları eski Hellas'ın evlâtları olarak telâkki etti ve bunlarda Leonidas, Epaminondas ve Filopoimen'in hatlarını buldu. Fakat bu esnada küçük bir Alman şehrinden bir ses yükseldi ve hayretler içinde kalmış olan Avrupaya yeni Yunan devleti ahalisinin damarlarından bir tek eski Hellen kanı damlası akmadığını; Avrupanın mukaddes Hellas çocuklarının haklarını korumak için yapmış olduğu alicenabane savletin, menşe bakımından, bir sui tefehhüme müstenit olduğunu, eski Grek unsurunun çoktan beri kaybolmuş ve bilhassa Slav ve Arnavut neslinden birtakım yeni ve tamamiyle yabancı etnografik unsurlar tarafından istihlâf edilmiş olduğunu beyan etti. O zamanki Avrupanın itikatla-

cizgiliforum

rını kökünden sarsan bu yeni nazariyeyi alenen ilân etmeğe cesaret eden adam, o devirde, bir Alman lisesinde umumî tarih hocası olan Fallmerayer idi.

1830 da intişar eden «Mora yarımadasının Ortazamanlardaki tarihi» (Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters) adlı eserinin birinci cildinde şu satırları okuyoruz: «Avrupadaki Hellen ırkı tamamiyle mahvolmuştur. Vücut güzelliği, fikir yüksekliği, âdet sadeliği, sanat, palestra, şehirler, kırlar ve sütunların ihtişamı, hattâ bu kavmin ismi bile Grek kontinanında kaybolmuştur. Yeni ve biribirinden başka iki ırk tarafından terkedilmiş olan enkaz ve çamur tabakası eski Greklerin mezarlarını örtmektedir. Hellen zihniyetinin ölmez eserleri ve ana topraklar üzerinde bir kaç eski harabe bugün mazideki Hellen kavminin mevcudiyetinin yegâne nişanesini teşkil etmektedirler. Eğer Yunanistanın bu harabeleri, mezar tümülüsleri ve türbeleri, toprağı ve zamanımız Avrupalılarının, insanî bir rikkat savletiyle, uğrunda şefkat, hayranlık ve belâget sarfettikleri ve göz yaşları döktükleri ahalisinin betbaht talii ortada bulunmasa idi, yalnız boş bir serabın, ruhsuz bir tasvirin, tabiat harici bir mahlûkun bunların (yani Avrupalıların) kalplerinin en derunî liyflerini tahrik ettiğine hükmolunabilirdi. Çünkü bugünkü Yunanistanın hıristiyan ahalisinin damarlarında, halitadan ârî hakikî bir tek damla Hellen kanı yoktur. Müthiş bir fırtına İster ile Peloponnesin en uzak köşeleri arasındaki havaliye büyük Slav kavmi ile akraba bir ırkı dağıtmıştır. Şimal memleketleri evlâtları olan ve kan bakımından Sırplar, Bulgarlar, Dalmatlar ve Moskovitlerle akraba olan Slav - İskit ve Arnavut - İlliryalılar... işte bugün Yunanlı tesmiye ettiğimiz ve menşe'lerini, kendilerinin bile taaccübünü mucip olacak bir şekilde, Perikles ve Filopoimen'e kadar çıkardığımız kavimler.... Arnavut dağ çobanları gibi Slav çehrelerine, hilâl şeklinde kaşlara ve bariz yüz hatlarına malik olan bu insanlar hiç şüphesiz Narkissos, Alkibiades ve yahut Antinoüs'un kanından değildirler. Ancak zamanımızın romantik çerçevesinin kâbına sığmıyan bir hayal eski Hellenlerin, Sofokles ve Platonları ile birlikte, yeniden doğmuş olduklarına kani olabilir» (131).

Fallmerayer VI ncı asır Slav istilâlarının Bizans imparatorluğunda, bu devletin, bir tek vilâyet kaybetmemesine rağmen, yalnız sahil vilâyetlerinde ve müstahkem şehirlerde oturan ahaliyi kendi tebaası telâkki edebilecek bir vaziyet ihdas etmiş oldukları kanaatinde idi. Avarların Avrupaya gelmeleri Yunanistan için son derece mühim bir hâdise olmuştur; çünkü bunlarla birlikte Slavlar dahi gelmişler ve Avarların teşviki ile Hellas ve Peloponnesin mukaddes topraklarını fethetmişlerdir.

Falimerayer nazariyesini VI ncı asrın sonuna ait bir kilise müverrihinin, yani Evagrius'un eserlerinde bulunan bazı fıkralara istinat ettiriyordu. Evagrius tarihinde şunları yazmaktadır: "Avarlar uzun surlar tesmiye olunan istihkâmlara iki defa yaklaştıktan sonra Singidunum'u (Belgrat), Anhialos ve bütün Yunanistanı, diğer birtakım şehir ve kalelerle birlikte, zaptettiler ve her tarafı yakıp yıktılar; bu devirde imparatorluk kuvvetlerinin büyük bir kısmı şarkta meşgul bulunuyordu„ (132).

İşte Evagrius'ta bulunan "bütün Yunanistan„ tabiri Fallmerayer'i Peloponneste Greklerin imha edilmiş olduğundan bahsetmeğe sevkediyor. Evagrius'un "Avarlar„ı üzerinde Fallmerayer fazla durmamaktadır, çünkü o devirde bunların istilâları Slavlarınki ile hemahenk olarak cereyan etmiştir. Fallmerayer bu hususî istilâyı 589 senesine atfetmektedir. Fakat bu istilâ Grekleri tamamiyle mahvetmedi. Bu âlime göre son darbe İtalyadan 746 da gelmiş olan veba tarafından vurulmuştur. Bu hâdisenin zikrine Konstantin Porfirogenet adını taşıyan X uncu asır taçlı muharririnin meşhur bir fıkrasında raslanmaktadır. Muharrir eserlerinden birinde, Peloponnesten bahsettiği esnada, bu müthiş vebadan sonra "tekmil bu havalinin slavlaşarak barbar olduğunu„ (133) kaydetmektedir. İmparator Konstantin Kopronim' in ölüm senesi (775), Fallmerayer'e göre, nüfussuz kalmış olan memleketin, bu defa tam ve kat'î olarak, Slavlar tarafından iskân edilmiş ve tedricî surette şehir, site ve köylerle kaplanmış olduğu tarih olarak kabul olunabilir (134).

Muahhar bir eserinde Fallmerayer bu neticeleri, esaslı delillere istinat ettirmeksizin, Attik'e dahi teşmil etmektedir. "Ortazamanlarda Mora yarımadasının tarihi„ (Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters) adlı eserinin ikinci cildinde müellif yeni bir "Arnavut„ nazariyesi ortaya atmaktadır: bu nazariyeye göre Yunanistanda oturan Grek-

cizgiliforum

Slavlar XIV üncü asrın ikinci rubunda Arnavut kolonileri tarafından istihlâf olunmuşlar ve tahakküm altına alınmışlardır; binaenaleyh XIX uncu asır Yunan ihtilâli hakikatte Arnavutların eseridir.

Fallmerayer'in ilk ciddî muarızı Alman tarihçisi Karl Hopf olmuştur. Hopf Slavların Yunanistana yerleşmeleri meselesini derin bir surette tetkik etmiş ve 1867 de "Ortazamanların başlangıcından zamanımıza kadar Yunanistan tarihi„ (Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit) adlı bir eser neşretmişti. Fakat Hopf başka bir ifrata vardı ve Yunanistandaki Slav unsurunun oynamış olduğu rolü, her ne pahasına olursa olsun, azaltmak istedi. Hopf'e göre Yunanistandaki Slav kolonileri ancak 750 ile 807 arasında mevcuttular. 750 den evvel ise Yunanistan bu kabil kolonilere malik değildi. Attikin "Slavlaşması„ meselesine gelince Hopf Fallmerayer'in bu faraziyesinin doğruluğu şüpheli bir vesikaya istinat ettiğini ispat ediyordu (135).

Bu mevzua dair yazılmış olan birçok ve ekseriya biribirinden farklı ve mütenakız eserler aşağıdaki neticelere varmamıza kâfi gelmektedirler: Yunanistanda, VI ncı asrın sonundan itibaren, pek mühim Slav kolonileri mevcuttu; fakat bunların teessüsü memleketin ne tamamiyle Slavlaşmasını ve ne de Greklerin mahvolmasını intaç etmiştir. Diğer taraftan muhtelif mehazlar Yunanistanda ve bilhassa Peloponneste, Ortazamanların devamı müddetince, XV inci asra kadar, Slavların mevcudiyetini zikretmektedirler (136). Balkan yarımadasının Slavlaşmasının başlangıcına ait en mühim mehaz olan ve yukarıda ismi geçen Sen Demetrius'un «Vesikalar» ına gelince bunlar lâyıkı veçhile ne Fallmerayer, ne Hopf ve ne de diğer âlimler tarafından nazarı itibare alınmamışlardır (137).

Âlimler birçok defalar Fallmerayer nazariyesinin orijinalliği meselesini münakaşa etmişlerdir. Hakikatte Fallmerayer'in fikri yeni birşey değildi. Kendisinden önce dahi Yunanistandaki Slav nüfuzundan bahsedilmişti: Fallmerayer sadece fikrini kat'î ve doğrudan doğruya söylemişti. Son zamanlarda, sağlam esaslara istinat eden bir Rus âlimi, Fallmerayer nazariyesinin hakikî mucidinin XIX uncu asırda yaşamış olan Viyanalı âlim Kopitar olduğu fikrini ortaya atmıştır; bu âlim eserlerinde Slav unsurunun yeni Yunan milletinin teşekkülünde mühim bir rol oynamış olduğu fikrini tekemmül ettirmişti. Hakikatte Kopitar bu faraziyeyi, teferrüata girişmek suretiyle, derinleştirmiyordu ve gayri ilmî bir dava ortaya atıp bununla muasırlarının dikkat nazarlarını çekmek istemiyordu (138).

cizgiliforum

Ayni âlime göre "Fallmerayer'in faraziyesinin müfrit iddiları, bu meseleye dair yapılmış olan derin tetkiklerden sonra, gayri kabili müdafaadır. Fakat müellif tarafından bu kadar ahenkli ve canlı bir surette ortaya atılmış olan bu faraziye bunu tamamen veyahut kısmen reddeden müverrihlerin bile nazarı dikkatini celbetmeğe bihakkın lâyıktır» (139). Ve hakikaten bu nazariye, bariz birtakım mübalâğalar ihtiva etmesine rağmen, âlimlerin dikkat nazarlarını fevkelâde enteresan ve ayni zamanda gayet karanlık meselelerden biri olan Ortazamanlarda Yunanistanda bulunan Slavlar meselesine çekmek suretiyle tarih ilminde gayet büyük bir rol oynamıştır. En nihayet Fallmerayer'in yazıları, bu müellifin Ortazamanlarda yalnız Yunanistanın değil, fakat bütün Balkan yarımadasının geçirmiş olduğu etnografik istihaleleri nazarı itibare alan ilk âlim olduğu gözönünde tutulacak olursa, daha büyük umumî ve tarihî bir ehemmiyet kesbeder.

JUSTİNİAN DEVRİNDE EDEBİYAT, MAARİF VE SANAT.
UMUMÎ BAKIŞ.

518 ile 610 seneleri arasına tesadüf eden devir, Justinian'ın, mütenevvi faaliyetinin damgasını taşımaktadır; bu faaliyet imparatorun muasırlarının dahi hayretini mucip olmuştur. Bu devir edebiyat ve maarif sahalarında müteakıp nesillere gayet zengin bir miras terketmiştir. İmparator Justinian bizzat dinî akideler ve ilâhîler sahasında edebî eserler telif etti. Haleflerinden Mavrikus dahi ilme karşı büyük bir alâka gösterdi: edebiyatı faal bir surette himaye etti; gecelerinin büyük bir kısmını edebî ve tarihî mahiyette meselelerin münakaşası ve tefekkürü ile geçirmek itiyadında idi (140).

Bu devir birçok tarihçi yetiştirdi; bunların yazıları için Justinian'ın icraatı zengin bir malzeme teşkil etti.

Justinian devrinin başlıca müverrihi Çesarea'lı Prokop'tur; bu müverrih yazılarında, karışık ve hâdiseler bakımından zengin bir saltanat devrinin tam bir tablosunu çizmiştir. Prokop, hukuk tahsilini bitirdikten sonra, meşhur general Belisar'ın müşaviri ve kâtibi oldu ve bu generalle birlikte, Vandallar, Gotlar ve İranlılara karşı yapılan seferlere iştirak etti. Prokop hem müverrih ve hem de muharrir olmak dolayısiyle şayanı dikkattir. Müverrih Prokop, birinci elden mehazlar ve malûmat hususunda, en müsait bir durumda bulunuyordu. Belisar'la dost olması kendisine dairelerde ve arşivlerde hıfzolunan bütün resmî vesikaları tetkik etmek imkânını bahşetti; diğer taraftan askerî seferlere faal bir surette iştiraki ve memleket hakkında haiz olduğu mükemmel malûmat Prokop'a, gerek şahsî tetkikatta bulunmak, gerek muasırlarının ağzından şahadetler toplamak suretiyle, canlı ve son derece kıymetli malzeme elde etmek fırsatını verdi.

Üslûp ve kompozisyon bakımından Prokop pek çok defalar klâsik müverrihleri ve bu meyanda Herodot ve Tukidides'i taklit etmektedir. Lisanının eski müverrihlerin grekçesinin tesiri altında kalmasına ve telif tarzının oldukça sun'î olmasına rağmen Prokop teşbihleri bol, açık ve kuvvetli bir üslûp nümunesi vermektedir. Prokop üç eser kaleme almıştır. Bunların en büyüğü «Sekiz kitaplık Tarih» adını taşıyan ve Justinian'ın İranlılar, Vandallar ve Gotlara karşı yapmış olduğu harplerden bahseden eserdir. Müellif bu eserinde, fazla olarak, Justinian hükûmetinin diğer birçok cephelerini göstermektedir. Bu eser, umumî ruhu bakımından, az çok imparatorun bir methiyesini teşkil etmekle beraber birçok yerlerinde acı hakikatin ifadesini ihtiva etmektedir. «Sekiz kitaplık Tarih» Justinian devrinin umumî bir tarihi olarak telâkki olunabilir.

Prokop'un «Binalara dair» (*De aedificiis*) adlı ikinci eseri baştan sona kadar imparatorun bir methiyesi olup ihtimal imparatorun emriyle kaleme alınmıştır. Kitabın esas gayesi Justinian tarafından geniş imparatorluğunun hemen her tarafında inşa edilmiş olan bir sürü mütenevvi binaların bir listesini ve tasvirini vücude getirmektedir. Belâgatin icabettirdiği mübalâgalar ve lüzumundan fazla methiyelerden sarfı nazar, bu eser çok zengin coğrafî, topografik ve malî malûmat ihtiva etmektedir: imparatorluğun iktısadî ve içtimaî tarihinin tetkiki için kıymetli bir mehazdır. "*Anecdota*" yahut "*Historia arcana*" (Gizli Tarih) adını taşıyan Prokop'un üçüncü eseri ise ilk iki yazıdan tamamiyle başkadır. Bu eser Justinian ve karısı Teodora'nın müstebit idareleri aleyhinde yazılmış kaba bir hicviyedir; bu eserinde müellif imparator, Teodora, Belisar ve karısını lekelemek istemekte ve Justinian'ı bu devirde imparatorluğun başına gelmiş olan bütün felâketlerin müsebbibi olarak göstermektedir. Bu eser diğer iki eserle o kadar bariz bir tezat teşkil etmektedir ki münakkitler bu «Gizli Tarih»in doğruluğundan şüphe etmeğe başlamışlardır: bu üç eserin ayni şahıs tarafından telif edilmiş olması imkânsız addediliyordu. Ancak «Gizli Tarih»in ve Justinian devrine müteallik diğer mehazların esaslı ve mukayeseli tetkikinden sonra bu tarihin hakikaten Prokop'un otantik bir eseri olduğu katî olarak kabul edilmiştir. İyi kullanılmak şartiyle bu eser VI ncı asırda Bizans devletinin dahilî tarihi için son derece kıymetli bir mehaz teşkil etmektedir. Esasen Prokop'un bütün eserleri, Justinian'ın fazilet ve fenalıkları hususundaki mübalâgalara rağmen, devrin hayatını daha yakından ve daha samimî bir surette tanımamızı mümkün kılan son derece ehemmiyetli muasır vesikalardır. Fakat bunların kıymeti bununla kalmamaktadır. Slav tarih ve atikiyatı Prokop'ta Slavların hayat ve itikatlarına dair paha biçilmez kıymette malûmat bulmaktadır; keza Germen kavimleri dahi bu eserlerde ilk tarihleri ile alâkadar bir çok vak'a bulabilirler.

Justinian'ın ve Prokop'un muasırı, parlak bir hukukçu, diplomat ve tarihçi olan patriçi Petrus müteaddit defalar elçi olarak İran krallığına ve Ostrogot sarayına gönderildi ve burada esir olarak bir kaç sene yaşamak mecburiyetinde kaldı. Bu zatın eserleri arasında, bize kadar gelmiş olan uzun parçalardan istidlâl olunabildiğine göre, ikinci «Triumvirat» ile Julian Apo tat arasındaki devirden bâhis «*Historiae*» yahut «Roma imparatorluğu Tarihi» ve bir kısmı, X uncu asırda, yazılmış olan ve «Sarayın teşrifat usulleri kitabı» adını taşıyan Konstantin Porfirogenet devrinin meşhur eserine ithal edilmiş olan «Devlet teşkilâtı» (*Katastasis* yahut Teşrifat Kitabı) adlı tretesini zikredebiliriz.

Prokop'tan VII nci asrın başlangıcına kadar devamlı bir seri teşkil eden bir takım tarihî yazılar göze çarpıyor; bu seride her müellif seleflerinin eserini temadi ettirmiştir.

Prokop, doğrudan doğruya, Anadolulu âlim bir hukukçu olan Agatias tarafından temadi ettirildi; bu zat bazı kısa şiir ve hicviyelerden maada «Justinian devrine dair» adlı 552 ile 558 arasındaki devri muhtevi, oldukça sunî bir tarzda yazılmış bir tarih terketmiştir. Agatias'ı devam ettirmiş ve taklit eylemiş olan Menandros, «Tarih»ini Mavrikius zamanında yazdı: bu eser 558-582 devresi hâdiselerini anlatmakta ve Mavrikius'un tahta cülûsu ile sona ermektedir Bu eserden yalnız bir kaç parça bize kadar gelmiştir; fakat bunlar bu mehazın, bilhassa coğrafya ve etnografya bakımından haiz olduğu ehemmiyeti takdir etmemize kâfi gelmektedirler. Bu parçalar Menandros'un Agatias'tan daha iyi bir tarihçi olduğunu kâfi derecede isbat etmektedirler. Menandros'un eseri Heraklius devrinde yaşamış ve mabeyin kâtipliği yapmış olan Mısırlı Teofilaktus Simokatta tarafından devam ettirildi. Bu zat tarihi tabiîye dair küçük bir eser, bir takım mektuplar ve Mavrikius devrine (582 602) ait bir tarih yazdı. Teofilakt'ın üslûbu, ilk selefIerinin üslûbundan daha fazla mecazî sözler ve sunî ibarelerle ağzına kadar doludur. Krumbacher bu zatın «Prokop ve Agatias'a nazaran süratle yükselen bir münhaninin en yüksek noktasında bulunduğunu» söylüyor. «Belisar'ın tar hçisi tomturaklı üslûbuna rağmen, daha henüz sade ve tabiîdir; şair Agatias ise edebî lisanın taravetli ıstılahları bakımından daha zengindir; fakat bu iki muharrir nüktelerinde hiç beklenilmedik bir takım yeni hususlar, sun'î teşbihler, mecazî sözler, darbı meseller mitolojik incelikler ve diğer bir takım usuller kullanmak suretiyle okuyucunun hayretini mucip olan Teofilaktus'a nazaran, sunîlikten tamamiyle ârî gibi görünmektedirler» (141).

Bütün bu hatalarına rağmen Teofilaktus'un eseri Mavrikius zamanı için birinci derecede ve tam manasiyle mükemmel bir mehaz teşkil etmektedir; bu eser ayni zamanda İrana ve VI ncı asrın sonunda Balkan yarımadasında oturan Slavlara dair gayet kıymetli malûmat ihtiva etmektedir.

Justinian tarafından Mağrıbîlere ve Habeşlere elçi olarak gönderilmiş olan Nonnosus, uzun seyahatine dair bir risale yazdı. Bu eserin yalnız bir parçası patrik Fotius'un eserinde, bize kadar gelmiştir; fakat bu tek parça bile, bize Nonnosus'un ziyaret etmiş olduğu memleketlerin tabiî ahvali ve etnografyasına dair mükemmel malûmat vermektedir.

VII nci asrın sonunda yaşamış ve eserinde ihtimal, Justinian saltanatı ile Mavrikius saltanatının ilk seneleri arasındaki devri anlatmış olan Bizanslı Teofanes'in tarihinin bir parçasını muhafaza etmiş olduğundan dolayı da Fotius'a medyunu şükranız. Bu parça Bizans imparatorluğuna kozacılığın ithaline dair bir şehadet ve ayni zamanda Türkler hakkında yapılmış ilk iş'arlardan birini ihtiva etmesinden dolayı da mühimdir. V inci ve VI ncı asırlar kilise tarihi için bilhassa ehemmiyetli olan diğer bir mehaz, VI ncı asrın sonunda ölmüş olan Suriyeli Evagrius'un eseridir. Altı kitaptan ibaret olan bu "Kilise Tarihi„ Sokrat, Sozomenos ve Teodoret tarafından yazılmış olan tarihlerin bir devamıdır. 431 deki Efes konsili ile 593 senesi arasındaki vakayii ihtiva etmektedir. Kiliseye müteallik malûmattan fazla olarak bu eser bu devrin umumî tarihine ait birtakım enteresan iş'arlar dahi ihtiva etmektedir.

Parlak tetkikleri ile temayüz etmiş olan Lidyalı Jan, Justinian'ın şerefine bir methiye yazmak teklifi ile karşılaştı. Jan diğer eserleri ile birlikte "Roma hükûmetinin idare usulü„ (Memurlara dair) adlı bir trete terketti. Bu eser bugüne kadar, ehemmiyetiyle mütenasip bir şekilde, ne tetkik edilmiş, ne de kıymetlendirilmiştir (142). İmparatorlugun teşkilât tarihine dair bir takım kıymetli malûmat ihtiva eden bu trete Prokop'un "Gizli Tarihi„ nin kıymetli bir zeyli olarak kabul olunabilir.

Kosmas İndikoplevstes'in "Hıristiyan topoğrafyası„ nın birçok cihetten arzettiği ehemmiyete yukarıda işaret etmiştik; bu eserdeki coğrafî malûmatın genişliği Justinian'ın büyük projelerine gayet iyi uyuyordu. Gramerci Hierokles'in kaleminden çıkmış olan ve «*Vade - Mecum*» (Συνέκδημος, *Synecdemus*) adını taşıyan Justinian devrindeki şarkî Roma imparatorluğuna ait bir statistik etüdünü dahi coğrafî eserler arasına ithal edebiliriz. Müellif etüdünde esas mevzu olarak imparatorluğun dinî coğrafyasını değil, fakat 64 vilâyet ve 912 şehri ile siyasî coğrafyasını almaktadır. Bu eserin Hierokles'in şahsî teşebbüsü ile mi, yoksa hükûmet tarafından teşkil edilmiş bir komisyon tarafından mı tertip edildiğini kat'î olarak söylemeğe imkân yoktur. Her ne hal ise, Hierokles'in bu kuru eseri Justinian saltanatının başlangıcında imparatorluğun siyasî vaziyetini tesbit etmemize medar olan

mükemmel bir mehazdır (143). Aşağıda göreceğimiz veçhile Hierokles, coğrafya için, Konstantin Porfirogenet'in başlıca mehazıdır.

Bu tarihçi ve coğrafyacılardan maada VI ncı asır kronikçiler dahi yetiştirdi. Bununla beraber Justinian devri klâsik edebiyata sıkı bir surette bağlı bulunmaktadır ve müteakıp Bizans devrinde geniş mikyasta inkişaf edecek olan kuru cihan kronikleri, elyevm tetkik ettiğimiz devirde, henüz ender bir istisna teşkil etmektedirler.

Bir muharrir, tarihçilerle kronikçiler arasında mütavassıt bir mevki işgal etmektedir. Bu zat, Justinian devrinde yaşamış olması pek muhtemel olan Miletli Hesihius'tur.

Hesihius'un eserini yalnız Fotius'un ve X uncu asır kamus müelliflerinden Suidas'ın yazılarında muhafaza edilmiş olan bazı parçalar sayesinde tanıyoruz. Bu parçalardan Hesihius'un eski Assur ülkesi ile Anastas'ın ölümü (518) arasındaki devri ihtiva eden kronik tarzında bir cihan tarihî yazmış olduğunu istidlâl edebiliyoruz. Bu esere ait, Büyük Konstantin devrinden önceki Bizans şehri tarihinden bâhis büyücek bir parça mevcuttur. Hesihius Justin I devri ve Justinian saltanatının ilk senelerine dair bir tarih dahi yazdı. Bu eser üslûbu ve telâkkisi bakımından ilkinden çok farklı olup muharririn zamanına tesadüf eden hâdiselerin mufassal hikâyesini ihtiva ediyordu. Hesihius'un üçüncü eseri bir kamus olup fennin bütün şubelerinde iştihar etmiş olan grek muharrirlerini, hristiyan muharrirler müstesna olmak üzere, topluyordu. Bu son noktaya istinaden bazı âlimler Hesihius'un ihtimal putperest olduğunu beyan etmektedirler. Maamafih bu nazariye umumiyetle kabul olunmamaktadır (144).

VI ncı asrın hakikî kronikçisi Antakyada doğmuş cahil bir Suriyeli olan Malalas'dır. Malalas, elimizde bulunan bir tek el yazmasından istidlâl olunabildiğine göre, Mısır tarihinin efsanevî devirleri ile Justinian saltanatının sonu arasındaki vakayii ihtiva eden bir cihan tarihi kronikinin müellifidir. Fakat eser, ihtimal daha muahhar bir devrin hâdiselerini dahi ihtiva ediyordu (145). Eserin esası çok karışıktır: Masallar hakikatle karıştırılmakta ve mühim hâdiseler talî derecede vakalar arasında birdenbire tebarüz etmektedirler. Hıristiyanlığı müdafaa maksadiyle kaleme alınmış olan bu kronik müellifinin monarşist temayüllerini açıkça göstermektedir. Bu eser seçme bir okuyucu muhiti için değil fakat kilise mensupları ve lâyıklardan müteşekkil halk kütleleri için telif edilmiştir; bu sebepten müellif birçok mütenevvi ve hayret uyandırıcı vakaları eserine ithal etmiştir. Krumbacher'e göre bu "kitap tam manasiyle amiyane bir tarih risalesidir„ (146). Müellifin üslûbu bilhassa calibi dikkattir; bu eser konuşulan grekçe, yani grek unsurlarının şark - lâtin istılâhlariyle karışmasından husule gelen ve şarkta rağbette olan âdî grek lehçesinde yazılmış ilk mühim eserdir. Kütlelerin zevk ve zihniyetine tamamiyle uygun karakterinden dolayı Malalas'ın kroniki Bizans, şark ve Slav kronikçiliği üzerinde muazzam bir tesir icra etmiştir. Malalas'ın eserinden alınmış müntehap parçalar, slavcaya yapılmış olan tercümeler bu kronikin orijinal metninin yeniden terkibi için büyük bir ehemmiyete maliktirler.

O zamanlar intişar etmiş olan grekçe yazılmış bir çok eserlerden maada Justinian devri (518 - 610) VI ncı asrın sonunda (ihtimal 586 da) ölmüş olan Efesli Jan'ın (147) süryani lisanındaki yazılarından dolayı calibi dikkattir. Yukarı Mezopotamyada doğmuş mutekit bir monofisit olan Jan, İstanbulda ve Anadoluda bir çok seneler yaşadı, Efes'te piskoposluk kürsüsünü işgal etti ve şahsan Justinian ve Teodora ile tanıştı. Jan süryani lisanında "Şark azizlerinin hayatı„ yahut "Şark Rahmetlilirine dair tefsirler„ (*Commentarii de Beatis Orientalibus*) adlı bir eser ve orijinalı Julius Çesar ile 585 arasındaki devreyi ihtiva eden bir "Kilise Tarihi„ yazdı. Bu son eserin yalnız en mühim ve en orijinal kısmı zamanımıza kadar gelmiştir. Bu kısım 521-585 devri hâdiselerini ihtiva etmekte ve bu devir için paha biçilmez bir mehaz teşkil etmektedir. Monofisizm noktai nazarına göre yazılmış olan Efesli Jan'ın bu tarihi monofisit münakaşalarının dogmatik esaslarından ziyade bu mezhebin bilhassa millî ve ruhanî temelini tebarüz ettirmektedir. Jan'ın eserlerinin tetkikına vücudunu hasretmiş olan âlim bir tarihçinin yazdığı gibi bu "Kilise Tarihi hıristiyanlık ile putperestlik arasındaki mücadelenin son safhasını, bu mücadelenin «kültürel» temellerini tebarüz ettirmek suretiyle, tenvir etmektedir„. Bu tarih "ayni zamanda VI ncı asır Bizans imparatorluğunun siyasî ve fikrî tarihi ve bilhassa şark tesirlerinin yayılış

sahasının tespiti için büyük bir ehemmiyeti haizdir. Muharrir, vakaları anlatırken, hayatın bütün teferruatına ve ince noktalarına nüfuz etmekte ve o devrin örf ve adetleri ve arkeolojisi ile yakından ülfet peyda edilmesine medar olacak mebzül vesikaları muhtevi bulunmaktadır„ (148).

Bütün VI ncı asrın devamı müddetince cereyan etmiş olan monofisit mücadeleleri, dinî doktrinler ve kalem mücadelesi sahasında büyük bir edebî faaliyet tevlit ettiler. Justinian dahi bizzat bu kalem münakaşalarına bazan müdahale etmekten kendini alamadı. Monofisitlerin yazıları orijinal grekçe şekillerinde zamanımıza kadar gelmemiştir. Bunlar hakkında ancak muhalif partiye mensup müharrirlerin eserlerinde zikrettikleri parçalar ve bize kadar gelmiş olan süryani ve arap dillerine yapılmış tercümeler sayesinde bir hüküm verebiliyoruz. Ortodoksluk taraftarı muharrirler arasında nasturîler, monofisitler ve diğerleri aleyhinde bir çok eser terketmiş olan Justin ve Justinian'ın muasırı Bizanslı Leontius'un adını tebarüz ettirmemiz lâzımdır. Bu dinî akideler ve kalem münakaşaları mütehassısının hayatına dair elimizde pek az malûmat vardır (149). Leontius Justinian devrinin enteresan bir hâdisesine, yani kilise muharrirleri üzerinde Plâton'un (Eflâtun) tesirleri yerine Aristoteles'in (Aristo) tesirleri kaim olmağa başladığına şahadet etmektedir (150).

VI ncı asırda şarkta manastır ve inziva hayatının inkişafı keşişliğe müteallik, mistik ve hagiografik edebî eserlerde izlerini bırakmıştır. Jan Klimakus (ὁ τῆς Κλίμακος) Tur Sinada uzun seneler bir inziva hayatı geçirdi ve "*Climax*„ - "Ruhanî Merdiven„ (*Scala Paradisi*) - adı altında tanılan bir eser telif etti (151); otuz fasıl yahut «kademeden» mürekkep olan bu eserde Jan ruhun ahlakî kemale erişmek için katettiği dereceleri tarif etmektedir. Bu eser Bizans rahiplerinin en fazla severek okudukları bir kitap oldu ve bunlara, ruhanî ve *zühdî* kemale erişmek için yaptıkları araştırmalarda, rehberlik etti. Fakat *Climax*'ın şayanı dikkat şöhreti yalnız şarka münhasır kalmadı, süryanice, modern grekçe, lâtince, ispanyolca, fransızca ve slavca tercümeleri intişar etti. *Climax*'ın bazı elyazmaları dinî hayat ve manastır hayatını musavver birçok ve enteresan resimler (minyatürler) ihtiva etmektedirler (152).

VI ncı asır hagiografya muharrirlerinin başına, hayatının son senelerini Filistinde meşhur Sen Saba manastırında geçirmiş olan Skitopolis'li Kiril'i geçirmemiz lâzımdır. Kiril keşişlerin "hal tercümeleri„ nden müteşekkil geniş bir kolleksiyon hazırlamak niyetinde idi. Fakat tasarlamış olduğu eseri, ihtimal vakitsiz ölümü yüzünden, bitirmeğe muvaffak olamadı. Kiril'in müteaddit eserleri zamanımıza kadar gelmiştir. Bunlar arasında Evtimius ve Sen Saba'nın ve daha az ehemmiyetli diğer bir çok azizin hal tercümelerini buluyoruz. Hikâye tarzının itinali karakteri, müellifin riyazet hayatı hakkında sahip olduğu sarih fikir ve üslûp sadeliği Kiril'in bize kadar gelmiş olan bütün eserlerini Bizans imparatorluğunun ilk devri medeniyet tarihi için pek kıymetli mehazlar haline getirmektedir,

Yine Filistinli olan Jan Moskus VI ncı asrın sonunda ve VII nci asrın başında, yaşadı. Jan Filistin, Mısır, Tur Sina, Suriye, Anadolu, Ege denizi ve Akdeniz adaları manastırlarını ziyareti esnasında yapmış olduğu müşahedelerin neticesini "*Pratum spirituale*„ (Λειμών), yani "Ruhanî Çimenzar„ adlı meşhur grekçe bir eserde neşretti. Moskus'un eserinde, müellifin seyahat intibaları ile birlikte manastırlar ve kiliselere dair pek çeşiti malûmat bulmak kabildir. Bazı hususlarda *Pratum spirituale*'nin muhteviyatı medeniyet tarihi için büyük bir ehemmiyeti haizdir. Netekim bu eser yalnız Bizans imparatorluğunda değil, fakat diğer memleketlerde ve bilhassa Rusyada en fazla sevilen kitaplardan biri olmuştur.

Bu devrin şiir edebiyatı dahi birçok mümessillere sahip oldu. Kilise şarkılariyle meşhur Romanus Melodus'un (yani ilâhîler bestekârı'nın), Justinian zamanında, gerek mevki ve gerek verim bakımından en yüksek mertebeyi ihraz etmiş olmasının tamamiyle kat'î olduğunu yukarıda söylemiştik. Ayni devirde Pavlus Silentiarius, manzum olarak, Ayasofya'nın ve muhteşem kürsüsünün (*ambo*) iki şairane tasvirini (grekçe mısralar ile) telif etti. Bu eserler sanat tarihi için son derece mühimdirler (153). Ayasofyanın tasvirine dair yukarıda ismi geçen, Pavlus'un muasırı tarihçi Agatias'ın (154) eserinde, methiye kabîlinden, tefsirler bulunmaktadır. En nihayet, şimalî Afrikalı Korippus İstanbula gelerek buraya yerleşti ve edebî büyük bir iktidara malik olmamakla beraber, lâtince manzum iki eser yazdı. Şimalî Afrika yerlilerinin imparator-

luğa karşı çıkarmış oldukları isyanı bastırmış olan Bizans generali Jan (Johannes) Troglita'nın şerefine ve bu kumandanın adını tebcil için yazılmış olan bu eserlerden birincisi (Johannis) şimalî Afrikanın coğrafyası ve etnoğrafyasına, ayni zamanda Berberîlere karşı yapılmış olan sefere dair paha biçilmez kıymette malûmat ihtiva etmektedir. Bu harp için Korippus'un zikrettiği vak'alar, bazan Prokop tarafından verilen malûmattan çok daha mevsuktur. Korippus'un "Justin'in methiyesi„ (*in laudem Justini*) adlı ikinci eseri genç Justin II nin tahta cülûsunu ve bunu takip eden ilk hâdiseleri tomturaklı bir üslûpla anlatmaktadır; birinciye nazaran çok da zayıf olan bu şiir VI ncı asır Bizans sarayı teşrifatı hakkında birçok enteresan malûmat ihtiva etmektedir.

Papirüsler bize, VI ncı asırda, yukarı Mısırın küçük bir köyünde, Afrodito'da, vaşamış olan Dioskor namında bir zatı tanıtmışlardır. Anasıl Kopt olan Dioskor'un iyi bir umumî kültüre sahip ve ciddî hukuk tahsili yapmış olduğu anlaşılıyor; bu zatın edebî ihtırasları dahi vardı. Müellifin müteaddit eserleri, diğer papirüslerle birlikte, bu devrin içtimaî ve mülkî tarihi hakkında kıymetli malûmat vermektedirler. Fakat, diğer taraftan Dioskor tarafından terkedilmiş olan şiirler hellenistik şiirinin şöhretini hiç te arttırmamaktadır; bunlar bir amatörün eseridir ve "pek fahiş gramer ve vezin hatalariyle doludur„. H. Bell'e göre Dioskor hiç olmazsa "birçok grekçe edebî eser okumuş ve pek fena şiirler yazmıştır„ (155). J. Maspéro Dioskor'u "Mısırın son grek şairi„ ve Nil vadisinde hellenizmin son mümessillerinden biri olarak göstermektedir (156).

Justinian'ın zamanı saltanatında Atina putperest Akademisinin kapatılması edebiyat ve maarif üzerinde fazla muzır bir tesir icra etmedi; çünkü Akademi zamanını doldurmuştu ve bir hıristiyan devletinde çok mühim bir rol oynıyamazdı. Klâsik edebiyatın hazineleri, çok defalar sathî olmakla beraber, tedricî surette hıristiyan edebiyatına nüfuz ediyorlardı. En nihayet, Teodos II tarafından kurulmuş olan İstanbul Üniversitesi, Justinian devrinde, faal olmakta devam etti. Hukuk araştırmaları, hukukî sahada meydana getirilmiş olan yeni eserlerle birlikte, temadi ettiler. Fakat bu araştırmalar muayyen ve mahdut bazı hukukî metinlerin aynen tercümelerine ve bunlara dair kısa şerhler ve hülâsalar yapılmasına münhasır kaldı.

Hukuk tedrisatının, Justinian'ın ölümünden sonraki inkişafına dair elimizde sarih malûmat yoktur. İmparator Mavrikius, bu kabil araştırmalara karşı büyük bir alâka gösterdi; fakat halefi Fokas, görünüşe nazaran, Üniversite faaliyetini sektedar etti (157).

Sanat sahasında Justinian devri "birinci altın devri„ ismini almıştır.

Bu devir mimarîsi, kendi nev'inde münferit kalan bir âbideyi, yani Ayasofya kilisesini yaratmıştır.

Ayasofya, yahut bütün şarkta anıldığı gibi "Büyük Kilise„ Justinian'ın emriyle, yukarıda görmüş olduğumuz veçhile, Nika ihtilâlinde (532) yanmış olan küçük Ayasofya (Sofya = ilâhî hikmet) baziliki'nin bulunduğu yerde inşa edildi. Bu kiliseyi fevkelâde şa'şaalı bir âbide haline getirmek için Justinian, muahhar bir an'aneye göre, valilere, eski âbidelerin en güzel parçalarını İstanbula göndermeleri için, emir vermişti. Muhtelif renk ve çeşitte muazzam mermer kütleleri, en zengin ocaklardan, payitahta nakledildiler. Gümüş, altın, fildişi, kıymetli taşlar, yeni mabedin şa'şaasını yükseltmek için İstanbula celbolundu.

İmparator muazzam projesinin kuvveden fiile çıkarılması için Antemius ve İzidor namında iki muktedir mimar intihap etti. Her iki mimar Anadolu'lu idiler; Antemius Tralles'li (Aydın), İzidor ise Milet'li (Balat) idi. Bunlar büyük bir şevkle bu muazzam işi başarmağa koyuldular ve mahirane bir tarzda 10000 amele çalıştırttılar. İmparator işlerin ilerlemesini derin bir alâka ile takip etmek, tavsiyelerde bulunmak ve işçilerin gayretini arttırmak suretiyle, bizzat çalışmalara nezaret etti. Bina beş sene zarfında ikmal edildi. 537 senesi Noel günü Ayasofyanın küşat resmi, imparatorun huzuru ile, mutantan bir surette yapıldı. Muahhar mehazlar, eserini fevkelâde beğenmiş olan imparatorun, mabede girerken, «bu eseri tamamlamağa beni lâyık görmüş olan Allaha hamd olsun. Seni mağlup ettim, ey Süleyman!» (158) sözlerini söylemiş olduğunu kaydetmektedirler. Bu debdebeli küşat resmi münasebetiyle ahali bir çok atiyelere nail oldu ve payitahtta bir çok şenlikler yapıldı.

Ayasofyanın dış manzarası gayet sadedir; çünkü çıplak tuğla duvarlar hiç bir tezyinat ihtiva etmemektedirler. Meş-

cizgiliforum

hur kubbe ise dıştan oldukça sakil ve basık görünmektedir. Ayasofya bugün, her taraftan Türk evleriyle çevrilmiş olduğundan dış manzarasından çok kaybetmektedir (158 a). Kilisenin bütün azamet ve ihtişamı hakkında tam bir hüküm verebilmek için binayı içten görmek lâzımdır.

O zamanlar mabet, etrafında revaklı galeriler ve ortasında mükemmel mermer bir çeşme ihtiva eden bir «atrium» a, yani geniş bir avluya malikti. Galerinin kiliseye bitişik olan dördüncü cephesi «narteks» tabir olunan bir dış sofa yahut boş bir galeri şeklinde olup beş kapı vasıtasiyle ikinci iç sofaya merbut bulunuyordu. Dokuz tunç kapı bu iç narteksten mabedin içine sevkediyordu; diğerlerinden daha geniş ve daha yüksek olan ve «kıralî kapı» adını taşıyan orta kapı imparatora mahsustu. Mimarîsi bakımından «kubbeli bazilık» tipine yaklaşan kilise ise gayet büyük bir müs atil teşkil etmektedir; orta sıhanın (nef) üzerinde, zeminden 50 metre yükseklikte ve 31 metre kutrunda, fevkelâde müşkül şartlar altında inşa edilmiş bir kubbe vardır. Kubbe kasnağında açılmış olan 40 büyük pencere, mabedin içine bol ziya sevketmektedirler. Orta sıhanın her iki tarafında zengin tezyinatı havi iki katlı, direkli ve kemerli galeriler bulunmaktadır. Zemin ve sütunlar renkli mermerdendir. Duvarların büyük bir kısmı dahi mermerle kaplıdır. Türk devrinde sıva ile örtülmüş olan harikûlâde mozayikler ziyaretçinin nazarlarını mest ediyorlardı (158 b). Kubbenin ortasında bulunan ve mozayikten yapılmış yıldızlı bir semanın ortasında parlıyan muazzam haçın ise halk ve hacılar üzerinde yaptığı tesir pek büyüktü. Bugün dahi, kubbenin alt kısımlarında, Türk sıvasının altında, kanatlı meleklerin umumî hatlarını seçmek kabildir.

Ayasofya mimarlarının karşılaşmış oldukları başlıca zorluk bugünkü mimarînin dahi henüz halletmeğe muvaffak olamadığı, gayet büyük ve son derece hafif bir kubbe inşa etmek meselesi idi. Mimarlar bu işi başardılar. fakat inşa etmiş oldukları şayanı hayret kubbe uzun müddet dayanmadı: daha Justinian zamanında yıkıldı ve ayni imparatorun son senelerine doğru, daha az cüretli bir tarzda, yeniden yapıldı. Justinian'ın muasırları kadar bütün müteakip nesiller de Ayasofyadan hareretle bahsetmişlerdir. XIV ncü asır Rus seyyahlarından Novgorod'lu Stefan «Çargrad'a (İstanbul) seyahatler» adlı kitabında şöyle yazıyor: «Ayasofya, yani İlâhî Hikmete gelince bu bina hakkında insanın zekâsı ne bir şey söylemeğe, ne de bu eseri tasvire kadirdir» (159). Sık ve şiddetlli zelzelelere rağmen Ayasofya zamanımızda dahi ayakta durmaktadır. Kilise 1453 de camie tahvil olunmuştur (159 a).

Son eserlerinden birinde Strzygwski "kilisenin, (yani Ayasofyanın) mahiveti itibarivle, tam bir Ermeni âbidesi„ olduğunu beyan etmektedir (160).

Ayasofya inşaatının tarihçesi edebiyatta bir takım mucizevî teferruat ihtiva eden bir nevi efsane şeklini almıştır. Bu efsaneler Bizans imparatorluğundan cenubî Slav edebiyatına ve Rus eserlerine nüfuz etmek yolunu bulmuşlardır. Bu efsanenin Slavon versiyonları, beynelmilel edebî tesirler tarihi için, son derece enteresan vesikalar teşkil etmektedirler (161).

Justinian tarafından payitahtta bina edilmiş olan ikinci meşhur kilise «Aziz Havariler» kilisesi oldu. Bu kilise, ilk defa olarak, Büyük Konstantin tarafından inşa edilmişti; fakat VI ncı asırda pek harap bir vaziyette bulunuyordu. Justinian bu kiliseyi yıktırdı ve yerine daha büyük mikyasta ve daha güzel bir kilise bina eyledi. Dört müsavi kollu bir haç şeklinde olan bu mabet, dört cenahı örten dört kubbenin ortasında, merkezî büyük bir kubbe ihtiva ediyordu. Mimarları yine Tralles'li Antemius ve genç İzidor idiler. İstanbul 1453 de Türkler tarafından alındıkta bu kilise yıkıldı ve yerini Fatih Mehmet II nin camiine terketti. "Aziz Havariler„ kilisesinin ne şekilde olduğu hakkında daha vazıh bir fikir edinmek istenildikte ayni model üzere inşa edilmiş olan Venedikteki "San Marko„ kilisesine müracaat olunabilir. Ayni kilise Efesteki "Sen Jan„ ve Périgueux' deki "Saint Front„ kiliselerinin mimarları tarafından kopya edilmiştir. Aziz Havariler kilisesinin bugün kaybolmuş olan şayanı hayret mozayikleri XIII üncü asrın başlangıcında Efes piskoposu Nikola Mesarites tarafından tasvir ve A. Heisenberg tarafından itinalı bir tarzda tetkik olunmuşlardır (162). Aziz Havariler kilisesi Konstantin'den XI nci asra kadar Bizans imparatorlarının defnedildikleri yer olduğundan dahi şöhret bulmuştur.

İstanbuldaki inşaatın tesiri kendini şarkta, meselâ Suriyede ve garpte Parenzo, İstirya ve bilhassa Ravenna'da gösterdi.

cizgiliforum
cizgiliforum

Ayasofya, kubbesi, sütunlarının plâstik tezyinatı, zemininin ve duvarlarının çok renkli mermer kaplamaları ve belki bunlardan daha ziyade inşasındaki mimarî maharetten dolayı bizler üzerinde tesir icra ve bizleri teshir edebilir. Fakat bu mabedin harikülâde mozayikleri, Türk devrinde badana edilmiş olduklarından, halen görülmemektedir (bu halin muvakkat olacağı ümit olunabilir) (162 a). Fakat bu zıya diğer cihetten bir dereceye kadar telâfi olunmaktadır: Justinian devrine ait Bizans mozayikleri hakkında şimalî İtalyada Ravenna şehrindeki mozayikler sayesinde bir fikir edinmek kabildir.

Onbeş asır önce Ravenna Adriyatik sahillerinin en fazla inkişaf etmiş şehirleri arasında zikrolunabilirdi. V nci asırda bu şehir son garbî Roma imparatorlarına bir melce' teşkil etti; VI ncı asırda Ostrogot kırallığının merkezi oldu; ve en nihayet VI ncı asrın ortasından VIII nci asrın ortasına kadar Justinian tarafından Ostrogotlardan tekrar geri alınmış olan Bizans İtalyasının idarî merkezini teşkil etti. Bu şehir Bizans hidivi yahut eksarkının makarrı oldu. Bu son devre Ravenna'nın en parlak devresidir: Siyasî, iktisadî, kültürel ve artistik hayat o zamanlar büyük bir inkişafa mazhar oldu.

Ravenna'nın sanat âbideleri üç şahsın hatırasına bağlıdırlar: Büyük Teodos'un kızı ve garp imparatoru Valentinian III ün annesi Galla Plaçidia, Büyük Teodorik ve Justinian. Biz Galla Plaçidia ve Teodorik devrilerine ait daha eski âbideleri bir tarafa bırakarak yalnız Justinian devrindeki âbidelerden kısaca bahsedeceğiz.

Justinian, uzun saltanatının bütün devamı müddetince, sivil ve dinî sanat âbidelerinin inşası ile yakından alâkadar oldu ve bu inşaatı geniş imparatorluğunun her tarafında teşvik etti. Ravenna'nın zaptından sonra Ostrogotların hakimiyeti devrinde başlanılmış olan kiliseleri bitirtti. Bunların arasında sanat bakımından bilhasa ehemmıyetli olan iki tanesini zikretmemiz lâzımdır. Bunlar San Vitale ve Sant' Apollinare in Classe (*Classis*, Ravenna limanında) kiliseleridir. Bu kiliselerin başlıca sanat kiymeti bunların mühim mozayikler ihtiva etmelerindedir.

Ravenna'dan takriben beş kilometre mesafede, Ortazamanlarda şehrin zengin ticaret limanı tarafından işgal olunan ücra ve gayrı sıhhî bir yerde görünüşü basit ve şekli itibariyle iptidaî bir hıristiyan basiliki, yani Sant' Apollinare in Classe kilisesi yükselmektedir. Kilisenin yanında, daha muahhar bir inşa devrine ait yuvarlak bir çan kulesi göze çarpmaktadır. Kilisenin içi üç sofaya (nef) ayrılmıştır. Duvarların kenarlarına vazedilmiş olan plâstik tasvirlerle süslü eski lâhidler Ravenna'nın en meşhur piskoposlarının cesetlerini ihtiva etmektedirler.

Mihrabın alt kısmında VI ncı asra ait bir mozayik görmek kabildir. Bu mozayik, sakin bir peyzajda, Ravenna'nın hâmisi aziz Apollinarius'u ayakta, ellerini yukarı kaldırmış ve etrafında koyunlar bulunduğu halde, tasvir etmektedir; azizin üzerindeki büyük medalyonun yıldızlı mavi semasında, kıymetli taşlarla kaplı bir haç tebarüz etmektedir. Kilisenin diğer mozayikleri daha muahhar bir devre aittirler. (163).

Justinian devri sanat eserlerinin tetkikı için Ravenna'daki San Vitale kilisesi en kıymetli malzeme ihtiva eden bir âbidedir. VI nci asır mozayikleri bu binada hemen hiç bozulmamış bir halde zamanımıza kadar mahfuz kalmışlardır.

San Vitale kubbeli kilisesinin içi tamamiyle, yukarıdan aşağıya kadar, şayanı hayret heykeltraşî tezyinat ve mozayiklerle örtülmüştür. Kilisenin mihrabı, yan duvarlarında bulunan iki meşhur mozayikten dolayı, bilhassa şayanı dikkattir. Bunlardan biri Justinian'ı piskopos, rahipler ve saray erkâniyle birlikte, tasvir etmektedir; diğeri ise imparatoriçe Teodora'yı, saray kadınlariyle birlikte, göstermektedir. Bu iki tablodaki şahısların elbiseleri harikulâde bir şa'şaa ve ihtişamla parlamaktadır.

Bazan "İtalya - Bizans Pompeyi'si„ yahut "Garbî Bizans„ (164) tesmiye olunan Ravenna, tetkikatımız için, en kıymetli malzemeyi vermekte ve birinci devre, yani V nci ve VI ncı asırlar Bizans sanatını kıymetlendirmemizi temin etmektedir.

Justinian'ın inşa faaliyeti yalnız kilise ve tahkimata münhasır kalmadı. İmparator birçok manastır, saray, köprü, sarnıç, su kemeri, hamam ve hastane dahi bina ettirdi.

İmparatorluğun uzak vilâyetlerinde Justinian'ın ismi Tur Sinada bina edilmiş olan Sent Katerin manastırıyle münasebettardır. Manastır kilisesinin mihrabında "İsanın suret tebdili„ adını taşıyan ve VI ncı asra izafe olunan meşhur bir mozayik bulunmaktadır (165).

Bu devire ait tarihî vak'aları musavvir birçok minyatürler ve mensucat bize kadar gelmiştir (166). Heykeltraşînin, kilisenin tesiri altında, inhitat devrine girmiş olmasına rağmen, bu devre ait bir takım son derece zarif ve güzel heykeltraşî eserler (ayni zamanda maden oymacılık eserleri) bilhassa konsüllere ait olup V inci asırda başlamış ve 541 de konsüllüğün ilgasiyle ortadan kalkmış olan "diptik„ lerde rastlıyoruz.

En nihayet bu devirde yetişmiş olan muharrirlerin hemen hemen kâffesinin ve Ayasofya ve Aziz Havariler kiliseleri mimarlarının Asyalı ve yahut Şimalî Afrikalı olduklarını kaydetmek gerektir. Hellenistik şark medeniyeti Bizans İmparatorluğunun kültür ve sanat hayatına feyizli tesirlerde bulunmakta devam ediyor.

Justinian'ın çok mütenevvi ve karışık manzaralar gösteren uzun saltanat devrine umumî bir nazar atfedecek olursak, pek tabiî olarak, imparatorun teşebbüslerinin bir çoğunda, ümit ettiği neticeleri elde edememiş olduğunu görürüz. Roma imparatorunun imparatorluğun elinden çıkmış olan yerleri tekrar fethetmek mecburiyetinde olduğunu bildiren ideolojinin doğrudan doğruya bir neticesi olan garpteki parlak askerî seferlerin her halde büyük muvaffakiyetlerle tetviç edilmemiş oldukları aşikârdır. Bu harpler, merkezi sıkleti şarkta bulunan imparatorluğun hakikî menfaatlerine hiç te tekabül etmiyorlardı; işte bu sebepten bunlar memleketin inhitatı ve harabisinde başlıca âmil olmuşlardır. Parasızlık ve bunu takip eden ordu kuvvetlerinin tensiki Justinian'a, yeni fethedilen vilâyetleri kuvvetli bir işgal altında bulundurmağa müsaade etmedi ve bu hâdisenin neticeleri Justinian'ın halefleri zamanında kendilerini gayet açık bir surette hissettirdiler. Justinian'ın dinî siyaseti dahi ademi muvaffakiyetle neticelendi; çünkü bir birlik temin edemedi ve monofisit şark vilâyetlerinde yeni kargaşalıklar çıkarmaktan başka bir işe yaramadı. İdarî reformlardaki

muvaffakiyetsizlik daha büyük oldu. Çünkü temiz ve samimî düşüncelerle yapılmış olan bu reformlar haddinden fazla ağır vergiler ve mahallî memurların suiistimallerinden dolayı köylerin fakirleşip boşalmasını mucip oldu.

Bununla beraber Justinian'ın iki eseri beşerî medeniyet tarihinde derin bir iz bırakmış olup tarihin bu imparatora vermiş olduğu "Büyük„ lâkabının tamamiyle haklı olduğunu göstermektedir. Bu iki eser medenî hukuk kodeksi ve Ayasofya kilisesidir.

---

cizgiliforum

BİBLİYOGRAFYA

Umumî eserler için birinci fasla müracaat olunması.

MÜNFERİT SALTANATLARA DAİR MONOGRAFİLER:

Isambert (F.-A.) Histoire de Justinien. 2 cild (Paris, 1856). — Eskimiştir.

Diehl (Ch.) Justinien et la civilisation byzantine au VI e siècle (Paris, 1901). — En iyi eser.

Holmes (W. G.) The age of Justinian and Theodora. 2 cild (2. tabı; Londra, 1912).

Leclerq (H.), Justinien. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, VIII (1928), s. 507 - 604 (gayet iyi bibliyografya).

JUSTİNİAN VE TEODORA'YA DAİR YAZILMIŞ DAHA AMİYANE ESERLER VE MAKALELER:

Gförer (A.), Kaiser Justinian I. - "Byzantinische Geschichten (Graz, 1873) II, s. 315 - 401„ de intişar etmiştir.

Krumbacher (K.), Kaiser Justinian (1901). -«Populäre Aufsätze, Leipzig 1909, s. 153 - 168" de intişar etmiştir (Diehl'in eserine göre).

Grupe (Ed.), Kaiser Justinian aus seinem Leben und aus seiner Zeit. (Leipzig, 1923). (Wissenschaft und Bildung, Nr. 184). — Diehl ve Holmes'in eserine istinat eden amiyane bir taslak.

Diehl (Ch.), Théodora, impératrice de Byzance (Paris, 1904).

Diehl (Ch.), Théodora. - "Figures byzantines, I (4. tabı. Paris, 1909) s. 51-75„ de intişar etmiştir. İngilizce tercümesi: H. Bell tarafından yapılmıştır: Byzantine Portraits (New-York, 1926) s. 49 - 72.

Stadelmann (H.), Theodora von Byzanz, 2 cild (Dresden, 1926).

cizgiliforum

Grimbert (Ewald), Theodora. Die Tänzerin auf dem Kaiserthron (München, 1928).

Groh (K.), Geschichte des oströmischen Kaisers Justin II, nebst den Quellen (Leipzig, 1889).

Stein (E.), Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus (Stuttgart, 1919). Gayet mühim.

Adamek (O.), Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Kaisers Maurikios (Graz, 1890 - 1901).

Spintler (R.), De Phoca, imperatore Romanorum (Jenae, 1905).

Kulakovski (I.), İmparator Fokas. "Bizans tarihi, Kiev, 1914„ adlı eserinin birinci faslı. Rusca. — Bilâhare ayni fasıl "Bizans tarihi„ nin 3 üncü cildinde (s. 1-27) tekrar neşredilmiştir.

HUKUK TARİHİ:

Roby (H. J.), Introduction to Justinian's Digest (Cambridge, 1884). — Faideli.

Collinet (P.), Etudes historiques sur le droit de Justinien; I: Le caractère oriental de l'oeuvre législative de Justinien et les destinées des institutions classiques en Occident (Paris, 1912). — Enteresan ve mühim.

Declareuil (T.), Rome et l'organisation du droit. — Bibilothèque de synthèse historique. L'évolution de l'Humanité, dirigée par H. Berr (Paris, 1924). Bilhassa kitap II yi karşılaştırınız: le Droit du Bas - Empire et les réformes justiniennes, s. 349 - 427.

YUNANİSTANDA SLAVLAR:

Vasiliev (A.), Yunanistanda Slavlar. Vizantiisky Vremennik V, 1898, s. 404 - 438, 626 - 670 (rusca).

EDEBİYAT:

Krumbacher ve Montelatici'nin birinci fasılda gösterilen eserleri.

cizgiliforum

ÇEZAREA'LI PROKOP'A DAİR:

Dahn (F.), Procopius von Caesarea (Berlin, 1865).

Pançenko (B.), Procop'un "Gizli tarihi„ ne dair. Vizantiisky Vremennik, cild II - IV (1895 - 1897) (rusca).

Dewing (H. B.), Introduction de son édition de Prokop, I (London - New-York, 1914), s. VII-XIII.

Bury (J. B.), History of the Later Roman Empire, II (Londra, 1923), s. 418-430.

AGATİAS'A DAİR:

Ites (M.), Zur Bewertung des Agathias. Byzantinische Zeitschrift XXVI, (1926), s. 273-285.

KOSMAS İNDİKOPLEVSTES'E DAİR:

Gelzer (H.), Kosmas, der Indienfahrer. Jahrbücher für protestantische Theologie IX (1883), s. 105-141.

Mc. Crindle "Mısır papası Kosmas'ın hıristiyan topografyası„ nın ingilizce tercümesine methal (London, 1897). Hakluyt Society Publications, Nr. 98, s. I-XXVII.

Redin (E.-K.), Kosmas İndikoplevstes'in topografyası, Grek ve Rus versiyonlarına göre (Moskova, 1916). Cilt I. (Rusça).

BİZANS'LI LEONTİUS'A DAİR:

Loofs (F.), Leontius von Byzanz (Leipzig, 1887).

Bügamer (P. W.) Leontius von Byzanz (Würzburg, 1894).

Bury (J. B.), ismi geçen eser II, s. 373-375.

PAVLUS SİLENTİARİUS'A DAİR:

Friedländer (P.), Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius (Leipzig-Berlin, 1912).

Veniero (A.), Paolo Silenziario. Studia sulla letteratura bizantina del VI secolo (Catania, 1916).

Gildersleeve (B.), Paulus Silentiarius. American Journal of Philology, XXXVIII, 1917, s. 42-72.

EFESLİ JAN'A DAİR:

Diakonov (A.) Efes'li Jan'ın tarih ve kilise tarihine ait eserleri (Sen Petersburg, 1908). (Rusça). - Gayet mühim. - E. W. Brooks bu esere dair şöyle yazmaktadır: "Efesli Jan'a dair yazılmış bütün eserler, A. Diakonov'un büyük eserinin neşrinden sonra, gölgede kalmışlardır„ (Patrologia Orientalis, XVII, 1923, p. III).

FASIL IV

HERAKLİUS SÜLÂLESİ DEVRİ

(610 - 717)

HERAKLİUS SÜLÂLESİ VE MENŞEİ

Heraklius ve ilk haleflerinin Bizans tahtına çıkmak suretiyle teşkil etmiş oldukları sülâle ihtimal Ermeni neslinden idi. Heraklius devri için kıymetli bir mehaz teşkil eden VII nci asır Ermeni tarihcilerinden Sebeos'un bir metninden istidlâl edebildiğimiz netice budur: Sebeos Heraklius ailesinin meşhur Ermeni hanedanından Arsakidlerle akraba olduğunu yazmaktadır (1). Bu iddia bir dereceye kadar Heraklius'un sarışın, altın saçlı olduğuna dair birçok mehazlarda bulunan şahadetler tarafından cerhedilmektedir (2). Heraklius 610 dan 641 senesine kadar saltanat sürdü. İlk karısı Evdokia'dan Konstantin isminde bir oğlu oldu; Konstantin babasının ölümünden sonra yalnız birkaç ay saltanat sürdü ve o dahi 641 de öldü. Bu imparator tarihte (Konstantin II adı Büyük Konstantin'in oğullarından birine tahsis edildiğinden) Konstantin III adiyle tanılmaktadır. Konstantin III ün ölümünden sonra taht, Heraklius'un ikinci karısı Martin'den olan oğlu Heraklonas (Herakleon) tarafından birkaç ay işgal edildi. Bu imparator 641 senesi sonbaharında hal'edildi ve Konstantin III ün oğlu Konstan II imparator ilân olundu ve 641den 668 e kadar saltanat sürdü. Bu imparatorun adının grekçe şekli olan Konstas (lâtince *Constans*) ihtimal resmî adı "Konstantin„ in bir ismi tasgiridir (bu devir Bizans sikkelerinde, garpte resmî vesikalarda ve hattâ bazı Bizans mehazlarında kendisine "Konstantin„ adı verilmektedir). Konstantin adı bu imparatora halk tarafından verilmiş bir ad gibi görünüyor. Konstan'a umumiyetle "Pogonat„ yani

"Sakallı„ tesmiye olunan azimkâr oğlu Konstantin VI (668-685) halef oldu; maamafih bugün bu "Pogonat„ lâkabının bu imparatora değil, fakat babası Konstan II ye ait olduğu hemen hemen kat'î surette tesbit edilmiştir (3). Konstantin IV ün ölümü (685) ile Heraklius sülâlesinin en parlak devri sona ermektedir. Bu sülâlenin son imparatoru olan ve "Rinotmet„ yani "Kesikburun„ lâkabını taşıyan Justinian II Konstantin IV ün oğlu idi ve 685 ten 695 ve 705 ten 711 e kadar olmak üzere, iki defa saltanat sürdü. İmparatorun zalimane icraatiyle iştihar eden Justinian II devri henüz lâyiki veçhile tetkik olunmamıştır. İmparatorun aristokrasi mümessillerine karşı yapmış olduğu itisafların keyfî sebeplere müstenit olmayıp Justinian'ın otoriter ve gayet müstebit politikasını kabulden imtina eden ve imparatoru devirmek için uğraşan aristokrasi âzalarının gizli hoşnutsuzluğundan doğmuş olduğunu farzetmek mâkul gibi görünüyor. Bu imparator 695 te tahttan indirildi. Burnu ve dili kesildikten sonra (4) Kırımdaki Herson şehrine sürüldü; buradan Hazarlar hanına kaçmağa muvaffak oldu ve hanın kızkardeşiyle evlendi. Sonraları, Bulgarların yardımiyle, tekrar Bizans tahtını eline geçirmeğe muvaffak oldu ve payitahta avdeti hal'inde rol oynamış olanların kâffesinin zalimane cezalara çarptırılması ile temayüz etti. Bu tiranlık 711 de bir ihtilâl tevlit etti: Bu ihtilâl esnasında Justinian ve ailesi katledildi. 711 senesi Heraklius sülâlesinin sonunu teşkil etmektedir. Justinian'ın iki saltanatı arasına tesadüf eden devirde Bizans tahtı iki tesadüfî hükûmdar tarafından işgal olundu: İzavriyadan neş'et eden askerî şef Leons (695-698), ve tahta çıktıktan sonra Tiber adını alan Apsimar (Tiber III, 698-705). Bazı âlimler Apsimar Tiber'i got-grek neslinden olarak kabul etmeğe mütemayildirler (5). Justinian II nin 711 de kanlı bir surette devrilmesinden sonra Bizans tahtı altı senelik bir devre için tesadüfî üç imparator tarafından işgal edildi: Ermeni Vardan yahut Filippikus (711-714); taç giyme merasiminde Anastas adiyle tekrar vaftiz edilmiş olan Artemius (Anastas II, 714-715) (6) ve Teodos III (715-717). Bizans imparatorluğunda 695 tenberi devam eden anarşi 717 de meşhur imparator Leon III ün tahta cülûsu ile sona erdi; bu imparatorun saltanatı Bizans tarihinde yeni bir devir açmıştır.

cizgiliforum

İRAN HARPLERİ. İSTANBUL SURLARI ÖNÜNDE AVARLAR VE SLAVLAR. HERAKLİUS'UN İRANLILARA KARŞI YAPTIĞI SEFERLERİN EHEMMİYETİ

Heraklius son derece muktedir ve faal bir imparatordu; Fokas'ın tiranlığından sonra nümune ittihaz olunmağa lâyik bir hükûmdar gibi göründü. Yeni imparatorun İranlılara ve Avar istilâsına karşı yapmış olduğu seferleri mükemmel mısralarla tasvir etmiş olan o devir şairlerinden Pisidyalı Jorj'a göre Heraklius «kuvvetin, tethişten ziyade muhabbet sayesinde parlaması lâzımgeldiğini» beyan etmiştir (7).

Heraklius tahta çıktığı esnada, imparatorluğun vaziyeti son derece vahimdi. Şarkta İranlılar, şimalde Avarlar ve Slavlar tehlikeli olmuşlardı ve dahilde, Fokas'ın bedbaht idaresinden sonra, tam bir anarşi hüküm sürüyordu. Yeni imparator ne kâfi miktar para ve ne de askerî kuvvete malikti. Bu sebeplerin heyeti mecmuası Heraklius saltanatının ilk kısmında imparatorluğu sarsmış olan derin hercümerci izah eder.

611 de İranlılar Suriyeyi fethetmeğe koyuldular ve şarkî Bizans vilâyetlerinin en mühim şehri olan Antakyayı işgal ettiler. Şam (Damaskus) dahi az bir müddet sonra bunların eline geçti. İranlılar, Suriyenin fethini tamamladıktan sonra, Filistin üzerine yürüdüler ve 614 te, Kudüsü (Hierosolima) muhasaraya başladılar. Kudüs yirmi gün mukavemet etti. Bu müddetin sonunda İranlıların kuleleri ve mancınıkları şehrin surlarını tahrip etti ve bir mehaza göre «mel'un düşmanlar mütehevvir hayvanların yahut tahrik edilmiş ejderlerin savletine müşabih bir savletle şehri istilâ ettiler» (8). Şehir yağmaya uğradı ve hıristiyan mabedleri tahrip olundu. Büyük Konstantin ve Helen tarafından bina edilmiş olan "Mukaddes Mezar kilisesi" ateşe yakıldı ve hazineleri gasbedildi. Hıristiyanlar tahammülfersa işkencelere katlanmak mecburiyetinde kaldılar, yahut katlolundular. Kudüs Yahudileri İranlılar tarafına geçtiler ve katliame faal bir surette iştirak ettiler; bazı mehazlara göre bu katliam esnasında 60000 hıristiyan mahvolmuştur. Birçok hazineler mukaddes şehirden İrana götürüldü. Hıristiyanlığın en muteber mukaddes eşyasından biri olan Mukaddes Haç dahi Ktesifon'a nakledildi. İrana gönderilen birçok esirler arasında Kudüs patriki Zaharya dahi bulunuyordu (9).

cizgiliforum
cizgiliforum

Filistinin İranlılar tarafından bu tahripkâr fethi ve Kudüs'ün yağması bu vilâyetin tarihinde nazik bir an teşkil etmektedir. N. P. Kondakov bu hususta şöyle yazıyor:

«Bu hâdise, Kudüsün Titus tarafından zaptındanberi, işitilmemiş büyük bir felâket oldu; fakat bu defa, yarayı tedavi etmeğe imkân yoktu. Bundan sonra şehir hiç bir zaman Konstantin'in parlak devrine müşabih bir devir idrak etmedi ve uzun müddet Ömer camii gibi bir dönüm noktası teşkil eden fevkelâde âbidelerin yükseldiğine şahit olmadı. Bu andan itibaren şehir ve âbideleri devamlı bir surette adım adım harabiye doğru gittiler ve Avrupaya pek çok çeşitli neticeler ve faideler temin etmiş olan Haçlı seferleri bile Kudüs hayatında iğtişaş, intizamsızlık ve inhitat tevlit etmekten başka bir şey yapmadılar. İranlıların istilâsı greko-romen medeniyetinin Filistine sunî bir surette ithali neticesinde yaratılmış olan vaziyetin hemen değişmesini mucip oldu. Bu istilâ ziraati harap etti, şehirleri nüfussuz bıraktı, birçok manastır ve zaviyeleri muvakkaten ve yahut ebediyen mahvetti ve ticaretin inkişafını durdurdu. Bu istilâ yağmacı Arap kabîlelerini, kendilerini bağlı bulunduran taahhütlerden ve kendilerini tutan korkudan azat etti ve bunlar müteakıp devirdeki büyük istilâları mümkün kılmış olan bir birlik tesisine başladılar. Bu tarihten sonra memleketin kültür tekâmülüne olanlar olmuştur. Filistin, eğer zamanımıza kadar uzanmamış olsaydı, «Ortazamanlar devri» olarak gösterilebilecek olan karışık bir devre giriyor» (10).

İranlıların Suriye ve Filistini kolayca ellerine geçirmeleri bu vilâyetlerin hayatlarına hâkim olan dinî şartlarla kısmen kabili izahtır. Ahalinin ekserisi, bilhassa Suriyede, merkezî hükûmet tarafından tutulan ortodoks doktrinini kabul etmiyordu. Bu vilâyetlerde yaşayan nasturîler ve monofisitler, yukarıda görmüş olduğumuz veçhile, Bizans hükûmetinin ağır bir tazyikı altında bulunuyorlardı; işte bu sebepten bunlar, pek tabiî olarak, ateşe tapan ve nasturîlere nazaran daha büyük bir din serbestisi bahşeden İranlıların hâkimiyetini tercih ettiler.

cizgiliforum

cizgiliforum

İranlıların istilâsı Suriye ve Filistine münhasır kalmadı. İran ordusunun bir kısmı bütün Anadoluyu katettikten ve Marmara sahillerindeki Kalhedon'u (Kadıköy) zaptettikten sonra İstanbulun karşısında, Hrisopolis'te (Üsküdar) konakladı. Diğer bir ordu ise Mısırı fethe hazırlanıyordu. İskenderiye, ihtimal 618 yahut 619 da, düştü. Suriye ve Filistinde olduğu gibi Mısırda dahi monofisit ahali Bizans hükûmetine kâfi derece müzaheret göstermedi ve İran hâkimiyetini sevinçle kabul etti.

Bizans imparatorluğu için Mısırın ziyaı büyük bir felâket idi: Mısır, malûm olduğu veçhile, İstanbulun hakikî bir zahire ambarı idi ve hububatın sevkinde vukubulacak bir inkıta payitahtın iktisadî durumu üzerinde vahim aksülameller icra edebilirdi.

Bizans imparatorluğunun, İran harpleri yüzünden, cenup ve şarkta bu ağır zayiatlara uğradığı esnada şimalde ikinci bir tehlike kendini gösteriyor ve devleti ciddî bir surette tehdit ediyordu. Balkan yarımadasında oturan Avar ve Slav kütleleri, Avar hanının kumandasında, cenuba iniyor ve şimal vilâyetlerini yakıp yıkıyorlardı; bunlar İstanbula kadar geldiler, fakat burada şehrin surlarına çarptılar. Bu defa harp çete mücadelesine inhisar etti; bu sayede Avar hanı birçok esir ve kıymetli ganimetlerle şimale avdet etmeğe muvaffak oldu (11).

Bu kavimler hareketi Heraklius'un muasırlarından Sevilla piskoposu İsidor'un yazılarında akisler bırakmıştır. İsidor kronikinde, "Heraklius saltanatının 16 ncı (ve yahut 5 inci) senesinin başlangıcında Slavların Yunanistanı Romalıların elinden almış, İranlıların ise Suriye, Mısır ve diğer birçok vilâyetleri zaptetmiş olduklarını„ (12) kaydetmektedir.

İmparator, kısa bir tereddütten sonra, İranlılara karşı harp ilân etmeğe karar verdi. Devlet hazinesi bitik bir halde bulunduğundan imparator payitaht ve vilâyetlerdeki kilise hazinelerine el koydu ve bunların birçok altın ve gümüş sikkeye tahvilini emretti. Avar kıralının, imparatorluğun şimalinde husule getirdiği tehlike, imparatorun evvelce tahmin etmiş olduğu gibi, Avarlara büyük bir meblâğın tediyesi ve meşhur rehinler gösterilmesi suretiyle, bertaraf edildi. Bundan sonra, 622 senesi ilkbaharında, imparator Anadoluya geçerek birçok asker topladı ve bunlara bir kaç ay zarfında

harp sanatını öğretti. Mukaddes Haç ve mukaddes Kudüs şehrini geri almak tâli gayesi ile İranlılara karşı yapılan bu harp bir nevi Haçlı seferi şeklini aldı.

Modern tarihciler, Heraklius'un 622 ile 628 seneleri arasında İranlılara karşı üç sefer icra etmiş olmasının ihtimal dahilinde olduğunu kabul etmektedirler. Bütün bu seferler Bizans orduları için parlak bir muvaffakıyetle tetviç olundu. O devrin şairlerinden Pisidyadlı Jorj bu zaferleri tebcil için «*Herakliyad*» adlı bir «Epinikon» (yani zafer destanı) tertip etti; hilkati âleme dair yazmış olduğu diğer şiirlerinden birinde, «*Hexæmeroni*» yani «Altı gün» adlı eserinde, ayni şair altı sene devam etmiş ve İranlıların tam bir mağlûbiyetiyle neticelenmiş olan harbi ima etmektedir. Bir XX nci asır müverrihi, F. I. Uspenski, Heraklius'un seferini Büyük İskenderin şanlı harpleri ile mukayese etmektedir (13). Heraklius Kafkas kabîlelerinin yardımını temin etti ve Hazarlarla bir ittifak aktetti. Bu harpte, Kafkas eteklerinde bulunan şimalî İran vilâyetleri, umumiyetle, askerî harekâta sahne teşkil ettiler.

Uzak memleketlerde orduları idare etmekle meşgul olan imparatorun gaybubetinde, payitaht gayet ciddî bir tehlikeye maruz kaldı. Avarlar hanı imparatorla yapmış olduğu anlaşmayı feshetti ve 626 da büyük Avar ve Slav kafilelerinin başında İstanbul üzerine yürüdü. Hanın aynı zamanda İranlılarla bir ittifak aktetmesi üzerine İranlılar ordularının bir kısmını hemen Kalhedon'a (Kadıköy) gönderdiler. Avar ve Slav kafileleri İstanbulu muhasara ettiler ve uzun müddet payitaht ahalisi son derece korkulu günler geçirdi. Bununla beraber İstanbul garnizonu taarruzu püskürtmeğe ve düşmanı surlardan uzaklara tardetmeğe muvaffak oldu. İranlılar Avar hanının teşebbüsünde muvaffak olamadığını ve İstanbulu zaptedemediğini duyar duymaz ordularını Kalhedondan geri çektiler ve Suriyeye gönderdiler. Bizansın, İstanbul surları önünde Avarlara karşı kazanmış olduğu zafer, Avarlar barbar kırallığının zayıflamasında başlıca âmil olmuştur (14).

Ayni devre doğru (624) Bizans, İspanyadaki son yerlerini kaybediyordu. Bu havalinin fethi Vizigot kırallarından Suinthila (Swinthila) tarafından tamamlandı. Balear adaları imparatorun elinde kaldı (15).

cizgiliforum
cizgiliforum

627 senesi sonunda Heraklius, eski Ninuva harabeleri civarında, (bugünkü Musul civarında, Dicle kenarında) vukubulan bir muharebede İranlıları tamamiyle münhezim etti ve İranın merkezî vilâyetlerinde ilerledi. İmparatorun eline zengin ganimetler geçti. Heraklius İstanbula bir zafername göndererek İranlılara karşı elde ettiği askerî muvaffakıyetleri anlattı ve harbin sona ermiş ve parlak neticeler vermiş olduğunu ilân etti (16). Bu mektup Ayasofya kürsüsünden halka okundu. — Bu hâdiseler üzerine İran kıralı Hüsrev tahttan indirildi ve katledildi ve yeni hükûmdar Kavad - Şeroe Heraklius ile sulh müzakerelerine girişti. Yeni anlaşmanın hükümlerine göre İranlılar fethetmiş oldukları vilâyetleri, yani Suriye, Filistin ve Mısırı ve bunlardan maada evvelce İranlılar tarafından götürülmüş olan Mukaddes Haçı Bizanslılara iade ediyorlardı. Heraklius muzafferane bir surette İstanbula avdet etti; az bir müddet sonra karısı Martin ile birlikte Kudüse gitti ve bu şehre 21 Mart 630 da vasıl oldu (17). İranlılar tarafından iade edilmiş olan Mukaddes Haç, bütün hıristiyanlığın büyük sevinç duyduğu bir esnada, eski yerine vazedildi. O zamanın Ermeni tarihcilerinden biri, Sebeos, bu münasebetle şöyle yazıyor: "[İmparator ve karısının] Kudüse girdikleri gün büyük bir heyecan vardı: Ağlayış ve hıçkırık sesleri, bol göz yaşları, kalplerde muazzam bir alev, kıralın, prenslerin, bütün asker ve şehir ahalisinin kalplerinin parçalanışı; ve hiç bir kimse kıralın ve bütün kalabalığın büyük ve müessir heyecanından dolayı ilâhîler okuyamıyordu. [Kıral haçı] eski yerine koydu ve bütün kilise eşyalarını eski yerlerine iade etti; bütün kiliselere ve şehir ahalisine hediyeler ve buhur için para dağıttı„ (18).

Heraklius'un İranlılara karşı kazanmış olduğu zaferin Kuranda zikredildiğini kaydetmek enteresan bir şeydir; bu kitapta şunları okuyoruz: "Rumlar İranlılar tarafından mağlûp edilmişlerdi.... Fakat bu mağlûbiyetten sonra [Rumlar], bir kaç sene zarfında, [İranlıları] mağlûp edeceklerdi„ (19).

Heraklius'un İran harbi Bizans tarihi için gayet mühim bir hâdise teşkil etmektedir. Ortazamanların ilk devrinde cihana hâkim olmak iddiasında bulunmuş olan iki devletten, yani Bizans imparatorluğu ve İrandan sonuncusu eski

ehemmiyetini kaybetti, zayıf bir devlet oldu ve az bir müddet sonra, Arap istilâları neticesinde, siyasî varlığını büsbütün kaybetti. Diğer taraftan Bizans imparatorluğu ezelî düşmanına ölüm darbesini indirdi; elden çıkmış olan şark vilâyetlerini ve Mukaddes Haçı hıristiyanlığa iade etti ve ayni zamanda payitahtı Avar ve Slav kafilelerinin tevlit ettiği büyük tehlikeden kurtardı. Bizans imparatorluğu şan ve şeref ve kudretin en yüksek mertebesini ihraz etmiş gibi görünüyordu. Bir İtalyan müverrihi (A. Pernice) bu hususta şöyle yazıyor: "629 da Heraklius'un şan ve şerefi en yüksek haddini bulmuştur; dehasının nuru, imparatorluk üzerine çökmüş olan zülmeti dağıtmıştır; herkes sulh ve büyüklük ile dolu şanlı bir devrin başladığına zahip oluyordu. Ötedenberi kendinden korkulan düşman, yani İran, ebediyen yere serilmişti; Tuna havalisinde Avar nüfuzu süratle inhitat ediyordu. Bizans ordularına kim mukavemet edebilirdi? İmparatorluğu kim tehdit altında bulundurabilirdi?„ (20).

Hint hükûmdarı Heraklius'a, kazanmış olduğu zaferden dolayı, tebrikler ve ayni zamanda birçok kıymetli taşlar gönderiyordu (21). Franklar kıralı Dagobert, fevkelâde murahhaslar vasıtasiyle Heraklius ile ebedî bir sulh aktediyordu (22). 630 senesinde İran kıraliçesi Boran Heraklius ile, ihtimal fevkelâde bir elçi vasıtasiyle, kat'î bir sulh yaptı (23).

İran harbinin mes'ut neticesinden sonra Heraklius, ilk defa olarak, 629 da resmen "Basilevs„ ünvanını aldı. Bu isim asırlardan beri şarkta, bilhassa Mısırda mevcuttu; II nci asırdan itibaren imparatorluğun grekçe konuşan kısımlarında kullanılıyordu; fakat resmî bir ünvan olarak tanılmamıştı. VII nci asra kadar lâtince *imperator* kelimesinin grekçe mukabili mutlak hâkim manasına gelen «avtokrator» (αὐτοκράτωρ) idi. Fakat bu kelime, etimoloji bakımından, *imperator* manasına gelmiyordu. Bizans imparatorunun, kendisine «Basilevs» ünvanını vermeğe rıza gösterdiği yegâne ecnebi hükümdar, pek uzakta bulunan Habeş hükümdarı istisna edildiği takdirde, İran kıralı idi. Bury şöyle yazıyor: «Roma imparatorluğu dışında müstakil büyük bir Basilevs mevcut olduğu müddetçe, imparatorlar diğer bir hükümdarın taşımakta olduğu bir ünvanı kabulden imtina ettiler. Fakat bu hükümdar im-

paratorluğa tâbi bir vasal derekesine indirildikte ve iki devlet arasındaki rekabet ortadan kalktıkta, imparator, asırlardan beri kendisine gayri resmî bir şekilde verilmekte olan bu ünvanı almakla kazanmış olduğu zaferi dünyaya ilân etmek istemiştir» (24). Geri alınmış olan ve ahalisinin büyük bir kısmı monofisit olan vilâyetlerde, yani Suriye, Filistin ve Mısırda, hükûmetin monofisitlere karşı alacağı vaziyet tehlikeli ve son derece mühim bir mesele olarak yeniden ortaya çıktı. Diğer taraftan Heraklius'un İranlılara karşı yapmış olduğu uzun ve devamlı sefer, parlak bir muvaffakıyetle neticelenmiş olmasına rağmen, mucip olduğu ağır insan ve para zayiatından dolayı, Bizans imparatorluğunun askerî kuvvetinin âni olarak zayıflamasına sebep oldu. Fakat imparatorluk, şiddetle ihtiyacı olduğu sükûnet devrine kavuşamadı; çünkü İran seferinin hitamından az bir müddet sonra hiç beklenilmiyen ve ilk zamanlar vahameti takdir olunamıyan büyük bir tehlike, yani Arap tehlikesi, başgösterdi ve Araplar, Bizans imparatorluğunu ve İran arazisini istilâ etmekle tarihte yeni bir devir açtılar.

Gibbon bu Arap tazyikından şöyle bahsediyor: «İmparatorun İstanbulda yahut Kudüste zaferini tes'it ettiği bir esnada Suriye hududunda az tanılmış bir şehir Araplar tarafından yağmaya uğruyor, bu şehrin imdadına koşmuş olan ordular parça parça ediliyordu; bu hâdise büyük bir ihtilâlin başlangıcı olmasa idi, alelâde ve gülünç bir vak'a olarak telâkki olunabilirdi. Bu yağmacılar Muhammedin müritleri idiler; bunların taassup üzerine müesses kuvvetleri çölde husule gelmişti. Ve Heraklius, saltanatının son sekiz senesi zarfında, Araplar yüzünden, İranlılar tarafından iade edilmiş olan vilâyetleri dahi kaybetmiştir» (25).

ARAPLAR. MUHAMMET VE İSLÂMİYET

Samî neslinden bir kavim olan Araplar, İsanın doğumundan çok evvel, Arabistan yarımadasını ve bu yarımadanın şimalde bir devamını teşkil eden ve Fırata kadar uzanan Suriye çölünü işgal etmişlerdi. Mesahai sathiyesi aşağı yukarı Avrupanın dörtte birine tekabül eden Arabistan yarımadası şarkta Basra körfezi, cenupta Hint denizi ve garpte Kızıldeniz tarafından çevrilmiştir; şimalde doğrudan doğruya

Suriye çölüne girilmektedir. Yarımadanın en tanılmış vilâyetleri şunlardı: 1. Orta yaylada Neced; 2. Yarımadanın cenubunda Yemen yahut «Mesut Arabistan» *(Felix Arabia)*; 3. Yarımadanın şimalinden Yemene kadar ince uzun bir şerit halinde uzanan Hicaz. Bu gayri mümbit memleketin her tarafı kabili iskân değildi ve göçebe bir kavim olan Araplar Arabistanın bilhassa merkezinde ve şimalinde oturuyorlardı. Bedevîler kendilerini Arap ırkının en sâf ve en otantik mümessilleri ve şahsî vakar ve kıymetin yegâne hâmilleri addediyorlardı. Bu seyyar bedevîlerden maada, bu havalide, birtakım köy ve şehirlerde yaşıyan ahali dahi mevcuttu; bedevîler bunlara gurur ve hattâ istihfafla muamele ediyorlardı.

Roma imparatorluğu bilmecburiye Suriyenin şark hududunda yaşıyan Arap kabîleleriyle temasa gelecekti ve imparatorluk bu hududu müdafaa etmek için birtakım tedbirler almak mecburiyetinde kaldı. Bu yüzden Roma imparatorları hudut istihkâmlarından teşekkül eden ve Suriye *limes*'i adını taşıyan bir hat inşa ettirdiler; bu hat Tuna hududunda Germen istilâlarına karşı imparatorluğu korumak için yapılmış olan meşhur "*limes romanus*„ a benziyordu, fakat daha küçük mikyasta idi. Suriye hududundaki başlıca Romen istihkâmlarının harabeleri bugün dahi mevcutturlar (26).

Milâttan önce II nci asırdan itibaren Suriye Arapları bir takım müstakil devletler teşkil etmeğe başladılar. Bu devletler aramî ve grek medeniyetlerinin kuvvetli tesiri altında kaldılar; işte bu yüzden bunlara bazan arap - aramî - hellenistik krallıkları adı verilmektedir. Bu krallıkların şehirleri arasında Petra, büyük ticaret yollarının tekatu noktasında işgal ettiği müsait mevki yüzünden, bilhassa büyük refah ve inkişafa mazhar oldu. Bu şehrin harikülâde harabeleri bugün dahi zamanımız tarihcileri ve arkeologlarının dikkat nazarlarını çekmektedirler.

Medeniyet ve siyaset bakımlarından, Roma imparatorluğu devrindeki bütün Arap - Suriye krallıklarının en mühimmi Palmir (Tedmür) krallığı idi. Bu şehrin hükümdarı romalı ve grek muharrirlerin Zenobi olarak gösterdikleri kıraliçe idi; hellenistik kültürüne sahip olan bu cesur kadın, M. s. III üncü asrın ikinci nısfında Mısır ve Anadolunun büyük bir kısmını fethetmek suretiyle, büyük bir devlet

kurdu. B. A. Turayef'e göre (27) bu hâdise şarkın reaksiyonunun ilk tezahürü ve imparatorluğun ilk defa olarak biri şark, diğeri garp olmak üzere iki kısma ayrılmasıdır. İmparator Avrelian imparatorluğun vahdetini tekrar iade etti ve mağlûp kıraliçe, 273 te, zafer alayı ile Romaya giren imparatorun harp arabasını takip etmek mecburiyetinde kaldı. Asî Palmir tahrip edildi. Buna rağmen bu şehrin muhteşem harabeleri, Petra harabeleri gibi, zamanımızın âlim ve turistlerini cezbetmektedir. Palmirin meşhur epigrafik âbidesi, kocaman bir taş üzerine hakkedilmiş olan ve bu şehrin ticaret ve maliyesi hakkında kıymetli tafsilât ihtiva eden "Palmir nizamnamesi„ Rusyaya nakledilmiş olup halen Leningratta, Ermitaj müzesinde hıfzolunmaktadır.

Bizans devrinde iki Arap sülâlesi muayyen bir rol oynamışlardı. Bunlardan birincisi, Suriye Gasanîleri sülâlesi, monotisit temayüllü ve Bizans imparatorlarının bir nevi vasali olup bilhassa VI ncı asırda, Justinian zamanında, Bizansın şark seferlerinde, yardımcı bir rol oynamağa başladıkta, büyük bir kuvvet kesbetti. Bu sülâle, ihtimal VII nci asrın başlangıcında, İranlıların Suriye ve Filistini fethettikleri esnada, ortadan kalkmıştır. İkinci Arap sülâlesi, yani Lâhmîlerin merkezi Fırat kenarında Hira şehri idi. İran Sasanîleri ile vasal münasebetinde bulunduklarından Lâhmîler Gasanilerin hasmı idiler; bu ikinci sülâle VII nci asır başlangıcında ortadan kalktı. Nasturilik şeklinde Hiraya nüfuz etmiş olan hıristiyanlık burada birtakım müritler buldu, hattâ Lâhmiler sülâlesinin bazı âzaları dahi bu mezhebi tanıdılar. Bu iki sülâle, Gasanîler Bizanslıların ve Lâhmîler İranlıların tarafında olmak üzere, kırallıklarının hudutlarını müdafaa etmek mecburiyetinde kaldılar. İki vasal devlet VII nci asır başlangıcında ortadan kalktıkta, islâmiyetin genişlemesi devrinde Arabistan yarımadası ve Suriye çölü kenarlarında devlet ismini taşımağa lâyık tek bir siyasî teşekkül mevcut değildi. Diğer taraftan Yemende, yukarıda kaydettiğimiz veçhile, M. e. II nci asrın sonunda teessüs etmiş olan Saba - Himyarî (Homerit) kırallığı bulunuyordu; fakat Yemen, 570 senesine doğru, İranlılar tarafından fethedildi (28).

Muhammet devrinden evvel, eski Araplar kabileler halinde teşkilâtlandırılmışlardı. Yalnız kan rabıtaları münhasıran menfaat müşareketi tevlit edebiliyordu; bu müşareket dere-

beylik ve cebir faslından prensiplerin tatbik mevkiine vaz'ı ile tezahür ediyordu: meselâ yardım, himaye, kabîleyi tahkir etmiş olan bir düşmandan intikam almak gibi. En ehemmiyetsiz bir vak'a kabîleler arasında uzun ve kanlı bir mücadelenin başlangıcı olabilirdi. Bu eski zamanların akislerini eski Arap şiirlerinde ve nesir an'anesinde bulmak kabildir. Adavet ve gurur eski Arabistanın muhtelif kabîleleri arasındaki münasebetlere hâkimdi.

Eski Arabistanın dinî telâkkileri pek iptidaî idi. Her kabîlenin ilâhları ve taşlar, ağaçlar ve menbalar gibi mukaddes eşyaları vardı. Bunlar vasıtasiyle bu kabîleler istikbali keşfetmek için uğraşırlardı. Arabistanın bazı kısımlarında yıldızlar kültü revaçta idi. Arap atikiyatı mütehassıslarından birine göre Araplar, dinî tecrübeleriyle, fetişist itikatların biraz fevkine çıkabilmişlerdi (29). Araplar «cin» tabir ettikleri bazan dost, fakat ekseriya düsman kuvvetlerin mevcudiyetine inanıyorlardı. Bunların gözle görülemiyen yüksek bir kuvvet, yani Allah hakkındaki telâkkileri büyük bir vüzuhsuzlukla temayüz ediyordu. Dua, bir ibadet şekli olarak, ihtimal Araplar ın meçhulü idi; ve ulûhiyete hitap ettikte, bunların istianeleri, alelekser, uğramış oldukları bir hakaret ve yahut bir haksızlıktan dolayı düşmandan intikam almak için yapılmış bir yardım talebi şeklini alıyordu. Goldziher şu mütalâada bulunuyor: «Bize kadar gelmiş olan islâmiyetten önceki şiirler en yüksek ruhlarda bile ulûhiyete doğru bir yükselme emaresi ihtiva etmemekte ve bize, bu kavmin dinî an'aneler karşısında almış olduğu tavır hakkında pek az malûmat vermektedirler» (30).

Bedevîlerin göçebe hayatı, tabiî olarak, gayet iptidaî bir şekilde olsa dahi yine dinî ibadete mahsus muayyen ve sabit yerlerin inkişafına müsait degildi. Fakat bedevîlerin yanında, ticaret yolları ve bilhassa cenuptan şimale, Yemenden Filistin, Suriye ve Tur Sina yarımadasına giden kervanların üzerinde doğmuş ve inkişaf etmiş olan şehir ve köylerin yerli ahalisi vardı. Bu yolun kenarındaki şehirlerin en zengini, Muhammet'ten çok önce meşhur olan Mekke idi (eski yazılarda Makoraba şeklinde gösterilmektedir). Ehemmiyetçe ikinci derecede gelen Yatreb, müstakbel Medine, çok daha şimalde idi. Bu şehirler şimalden ve cenuptan gelen ticaret kervanları için iyi konaklar teşkil ediyorlardı. Mekke ve Yat-

reb tacirleri arasında olduğu gibi şimalî Hicaz ve Yemen gibi yarımadanın diğer kısımları ahalisi arasında da bir çok Yahudi vardı. Şimalî Suriye ve Filistindeki Roma-Bizans vilâyetlerinden ve Yemen vasıtasiyle Habeşistandan birçok hıristiyanlar yarımadaya geldiler. Mekke, yarımada ahalisinin gayri mütecanis unsurlarının birleştiği başlıca merkez oldu. Çok eski bir devirden beri bu şehir, esas karakteri tam manasiyle Arap olmıyan ve Kâbe adını taşıyan bir ibadetgâha malikti. Burası mükâap şeklinde ve 35 ayak yüksekliğinde kârgir bir bina olup başlıca ibadet eşyası olarak siyah bir taş ihtiva ediyordu. An'ane bu taşın gökün bir hediyesi olduğunu beyan ediyor ve ibadetgâhın inşasını İbrahim'in adı ile münasebettar gösteriyordu. Müsait mevkiinden dolayı Mekke bütün Arap kabîlelerine mensup tacirler tarafından ziyaret ediliyordu. Bazı efsaneler, bu şehre daha fazla ziyaretçi celbetmek için, Kâbenin içine muhtelif kabîlelere ait putlar vazedilmiş ve bu suretle her kabîlenin mümessillerine, Mekkede kaldıkları müddetçe, en fazla itibar ettikleri ilâha ibadet etmek imkânı verilmiş olduğunu bildirmektedirler. Hacıların adedi mütemadî surette artıyordu: bu aded bilhassa «Allahın Mütarekesi» adını taşıyan mukaddes devirde pek büyüyordu; bu devre zarfında Mekkeye mümessil gönderen kabîlelere aid arazinin taarruzdan masuniyeti bir dereceye kadar garanti ediliyordu. Dinî şenlikler devresi, Arap ve yabancı tüccarların şehre büyük kâr getiren alış verişte bulundukları büyük Mekke panayırı zamanına tesadüf ediyordu. Şehir kısa bir müddet zarfında çok zengin oldu. M. s. V inci asra doğru büyük Kureyşliler kabîlesi şehirde hüküm sürmeğe başladı. Mekkenin tama'kâr ahalisinin maddî menfaatleri ihmal olunmuyor ve mukaddes ianeler ekseriya bunlar tarafından hodkâm menfaatlerin tatmini uğrunda sarf olunuyordu. Bir âlime göre «an'anevî merasimleri ifa etmekle mükellef aristokratların tahakkümü ile şehir maddî, mağrur ve plutokratik bir karakter iktisap etti; burada din hususunda, tam manasiyle, tatmin edilmeğe imkân yoktu» (31).

Arapların, birçok defalar Mekkede öğrenmek fırsatını bulmuş oldukları ibranî ve hıristiyan dinlerinin tesiriyle, Muhammet'ten de evvel, eski dinî âdetlerin kuru ritüel'inden bilhassa ayrılan dinî mefkûrelerden ilham alan bazı münferit şahsiyetler belirdi. Bu mahviyetkâr din nâşirlerinin telâkkileri monoteizme ve riyazet hayatına doğru bir temayül ile iştihar ediyordu. Fakat bunlar bizzat yaptıkları tecrübelerle kendilerini tatmin ediyorlar, etraflarındaki insanlara tesirde bulunmuyorlar ve bunları ihtida ettirmiyorlardı.

Arapları birleştiren ve cihanşümul bir din tesis eden Muhammet oldu. Evvelâ tövbe ve istiğfar etmeği öğreten mütevazı bir vâız olan Muhammet peygamber ve, bir müddet sonra, siyasî bir cemaatin reisi oldu.

Muhammet 570 senesine doğru dünyaya geldi. Kureyşliler kabîlesinin en fakir klanlarından biri olan Haşimilere mensuptu. Çok genç iken anasını, babasını kaybetti ve hayatını bizzat kazanmak mecburiyetinde kaldı: Hatice namında zengin dul bir kadının ticaret kervanlarında deve sürücüsü oldu. Hatice ile evlendikten sonra maddî vaziyeti çok iyileşti. Muhammet hastalıklı ve asabî mizaçlı bir insandı. Yahudiler ve hıristiyanlarla temasa geldikten sonra bunların tesiri altında kaldı ve Mekkenin müstakbel dinî teşkilâtı üzerinde günden güne daha fazla zihnini yormağa başladı. Ruhunda sık sık husule gelen tereddütler Muhammet'te ümitsizlik anları ve namütenahî ıztıraplar tevlit ediyordu; bu yüzden asabî buhranlar geçiriyordu. Mekke varoşlarında yalnız başına yaptığı gezintilerde rü'yetlerle müteazzip olan Muhammette en nihayet kavmini şimdiye kadar takip ettiğifena yoldan kurtarmak için Allah tarafından gönderilmiş olduğu kanaati kök saldı.

Muhammet noktai nazarlarını açıkça beyan etmeğe karar verdiği esnada kırk yaşında idi. Dinini ilk evvela mütevazı bir şekilde ailesi muhitinde yaymağa başladı. Bilâhare alt tabakalara mensup küçük bir grup önünde vaız vermeğe başladı ve az bir müddet sonra kibar vatandaşlar dahi kendisini dinlemeğe başladılar. Fakat Kureyşlilerin reisleri Muhammede karşı muarız bir cephe aldılar ve Mekkede kalmasını imkânsız kıldılar. Bu vaziyet karşısında Muhammet, müritleriyle birlikte, 622 de, doğduğu şehri gizlice terkederek şimale, ahalisi, Yahudi unsurlar da dahil olmak üzere, kendisini müteaddit defalar davet etmiş ve kendisine daha müsait hayat şartları vadetmiş olan Yatrebe gitti.

cizgiliforum

Muhammedin Mekkeden Medineye gittiği, yahut alelekser yanlış olarak gösterildiği gibi, firar ettiği sene (arapça hicret; Avrupalılar bu ismi tahrif ederek "hégire„ şekline sokmuşlardır) müslüman senesinin başlangıcını teşkil etmektedir (32). Araplar ve diğer bütün müslüman kavimleri takvimlerinin başlangıcı olarak 662 senesini kabul etmektedirler; bunlar kronolojilerini tesbit için, güneş senesinden daha kısa olan kamerî seneyi kullanmaktadırlar. Müslümanlar umumiyetle Cuma 16 Temmuz 622 tarihini hicrî senenin ilk günü itibar etmektedirler: fakat bu yeni sene hicretin ancak onaltıncı yılında kullanılmağa başlanmıştır.

Yatreb ahalisi Muhammet ve arkadaşlarına candan bir hüsnü kabul gösterdi ve bilâhare bu şehrin ismini « Peygamber şehri » manasına gelen « Medine» ye tahvil etti.

Unutmamalıyız ki muhammedîliğe dair iptidaî mehazların kifayetsizliği Muhammedin hayatının ilk devrine ait (yani hicretten evvel) otantik hiç bir malûmata sahip olmamamıza sebep olmuştur. Bu devirde Muhammedin öğrettiği şeyler o kadar vüzuhsuz ve hattâ o kadar karışıktı ki bunlara din adı verilemezdi.

Medinede Muhammet büyük bir cemaatin reisi oldu ve dinî esaslara istinat eden siyasî bir devletin temellerini kurmağa başladı. Dininin esas prensiplerini inkişaf ettirdikten, birtakım dinî merasimler yarattıktan ve siyasî mevkiini takviye ettikten sonra bir ordu topladı ve 630 da Mekkeyi aldı. Şehre girer girmez bütün putları kırdıttı ve politeizmin (çok allahlar kabul eden din) bütün bakayasını ortadan kaldırttı. Yalnız bir mabude — yani Allaha — ibadet yeni dinin temelini teşkil etti. — Muhammet bütün düşmanları için bir nevi umumî af ilân etti ve Mekkenin işgalinde kıtal ve yağma kaydedilmedi. Bundan sonra Muhammet ve müritleri Mekkeye serbestçe haccedebilmişler ve yeni dinî ahkâmı tatbik mevkiine koyabilmişlerdir. Muhammet 632 de öldü.

Muhammet bir mantıkcı değildi: bu sebepten dinî doktrinini sistematik bir surette izah etmek güçtür. Bu doktrin orijinal bir ibda değildi: bu din ibranî, hıristiyanlık dini gibi diğer birtakım dinlerin ve kısmen de o devirde Sasanîlerin Pers krallığında cari «Parsizm» in (Zerdüşt dini) tesiri altında inkişaf etmiştir. Bazı modern tarihciler «evvelce cari nazariyelerin hilâfına olarak, müslüman cemaatinin ibranî dininden daha ziyade hıristiyanlık mefkûrelerine bağlı olduğu» neticesine varıyorlar (33). Her ne hal ise, Muhammet, gençliğinde kervanlarla yapmış olduğu seyahatlerde ve bilâhare Mekke ve Yatrebi (Medine) ziyaretinde mevcut diğer dinler hakkında malûmat edinmişti. Doktrininin en karakteristik hususiyeti insanın Allaha tamamiyle tâbi olması ve Allahın bütün arzularına körü körüne itaat etmesi idi. İman tamamiyle monoteisttir ve Allahın kulları üzerinde sonsuz bir kuvvete malik olduğu kabul olunmaktadır. Muhammedin dini « Allaha tâbi yahut muin olmak » manasına gelen « islâmiyet » ve islâmiyeti kabul edenler « müslüman » yahut « muhammedî » adını aldılar. İslâm dininin esas akidesini Allahın birliği teşkil etmektedir. « Yalnız bir Allah vardır ve Muhammet onun peygamberidir » ibaresi islâmiyetin esas prensiplerinden biridir. Musa ve İsa peygamber olarak tanılmaktadır. İsa sondan bir evvel gelen peygamberdir; fakat yeni din bu peygamberlerden hiç birinin Muhammet kadar büyük olmadığını beyan etmektedir. Medinedeki ikameti esnasında Muhammet dinî doktrininin hıristiyanlar ve Yahudiler tarafından tahrif edilmiş olan İbrahim dinini bütün safiyetiyle yeniden ihya etmek olduğunu beyan etti. — Muhammedin karşılaşmış olduğu ilk meselelerden biri Arapları barbarlık halinden (arapçada cahiliyya) kurtarmak ve bunlara daha yüksek ahlâk prensipleri telkin eylemek oldu. Memlekete yayılmış olan zalimane âdetlerin aksine olarak ve intikam yerine Muhammet sulh, sevgi ve nefse hâkimiyeti vaiz ve nasihat etti. Bazı kabîlelerde cari yeni doğmuş kız çocukları canlı canlı gömme âdetine son verdi. Aynı zamanda evlilik hayatını tanzim etmek için çok kadınla evlenmeği, meşru kadınların adedini azaltmak suretiyle, bir dereceye kadar tahdit etti: herkes dört kadından fazla alamıyacaktı. Fakat bu akideden Muhammet yalnız kendi şahsını istisna eyledi. Eski kabîle mefhumlarının yerine, veraset hakkı da dahil olmak üzere, fertlerin birtakım hukuka malik olmaları lâzımgeldiği fikrini ön safa vazetti. — Muhammet aynı zamanda ibadet ve oruca müteallik bazı esaslar koydu: ibadet esnasında nazarları Kâbeye çevirmek mecburî idi ve dokuzuncu ayda, Ramazanda, büyük bir oruç devresi kabul olundu. Haftanın istirahat günü olarak cuma tesbit edildi. Yeni din şarap, kan

cizgiliforum
cizgiliforum

içmeği, domuz, tabiî bir ölümle ölmüş yahut putlara kurban edilmiş hayvanların etini yemeği yasak ediyordu. Oyun dahi menedildi. - Meleklere ve şeytana inanç bütün müslümanları iştigal edecekti. Cennet ve cehennem, yeniden dirilme ve son muhakeme telâkkileri tamamiyle maddî mahiyette idiler. Bu telâkkilerin esas unsurları mevsukiyeti şüpheli ibranî ve hıristiyan edebiyatında dahi mevcuttur. - Allahın affı, günahkârların istiğfar etmesi, insanların iyi hareketleri yüzünden mükâfat görmeleri gibi şeylerin kâffesi Muhammedin doktrinine dahil bulunuyordu.

İslâmiyetin dinî ahkâm ve kaideleri, bugünkü şekilleriyle, hiç şüphesiz yavaş yavaş ve kısmen Muhammedin ölümünden sonra, inkişaf etmişlerdir. Netekim Emevîler zamanında bile muayyen saatlerde ibadet etmek kat'î surette teessüs etmiş değildi (34). Bu dinin farzları aşağıdaki beş noktada toplanabilir: 1. Allahın mevcudiyetine ve Muhammedin onun peygamberi olduğuna iman etmek; 2. muayyen saatlerde, tesbit edilmiş dinî usule tam riayet etmek şartiyle, namaz kılmak; 3. askerî masrafları ve islâm cemaatinin hayır işleri için muayyen bir miktar parayı zekât olarak vermek; 4. Ramazan ayında oruç tutmak; 5. Mekkedeki Kâbeye hac etmek.

İslâmiyetin esas prensiplerinin ve kaidelerinin heyeti mecmuası mukaddes bir kitapta, Muhammedin vahîlerinin kitabı olan ve 114 fasıl yahut sureye taksim edilmiş bulunan Kur'an'da toplanmıştır.

Muhammedin vaizleri ve ef'aline dair hikâyeler sonraları muhtelif kitaplarda toplanmış olup "sünnet" adını taşımaktadırlar.

Muhammet devrindeki islâmiyetin başlangıç tarihi, bu devire ait mehazların bugünkü vaziyetinden dolayı, son derece karanlık ve münazaalıdır. Buna rağmen VII nci asır Bizans imparatorluğu tarihi için bu mesele son derece mühimdir; çünkü bunun halli Bizans imparatorluğunun elinden şark ve cenup vilâyetlerini, Şam, Suriye, Filistin, Mısır ve şimalî Afrikayı almış olan Arapların kazanmış oldukları süratli ve fevkelâde askerî muvaffakıyetlere dair yapılan izahlar üzerinde pek büyük tesirlerde bulunabilir.

İlimde, islâmiyet sahasındaki ihtilâflar hakkında bir fikir vermek için, bu sahada ihtısas sahibi üç âlimin düşün-

celerini zikredeceğiz. Goldziher (35) şöyle yazıyor: "Hiç bir tereddüde mahal yoktur: Muhammet dinini Arabistan hudutlarının dışına çıkarmağı ve ilk evvelâ en yakın akrabalarına öğretmiş olduğu dinî doktrinini cihana hâkim olabilecek bir kuvvet haline getirmeği düşünmüştür". Diğer bir âlim, Grimme, Kur'ana istinat edildikte, islâmiyetin son gayesinin "Arabistana tam olarak tesahüp etmek" olduğu neticesine varılacağını beyan ediyor (36). En nihayet asrımızın üçüncü bir âlimi, Caetani, peygamberin hiçbir zaman bütün Arabistanı ve bütün Arapları ihtida ettirmek hülyasında bulunmamış olduğunu yazıyor (37).

Muhammet, hayatında, bütün Arabistanı tahakkümü altına alamadı. Umumî olarak, Arabistanın hiç bir zaman yalnız bir hükümdara tâbi olmadığı söylenebilir. Hakikatte Muhammet yarımadanın ihtimal üçte birinden daha küçük bir memlekette hüküm sürmüştür. Sahip olduğu vilâyetler islâmiyet telâkkilerinin kuvvetli bir tesiri altında kaldılar; fakat Arabistanın mütebaki kısmı Muhammedin zuhurundan önceki siyasî ve dinî teşkilâtını, bazı ufak farklarla, muhafaza etmekte devam etti. Yarımadanın cenubu garbîsi, bildiğimiz veçhile, hıristiyan idi. Arabistanın şimali şarkisinde oturan kabîleler dahi hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Hıristiyanlık az bir müddet sonra Mezopotamya ve Fırat boylarındaki vilâyetlerin başlıca dini oldu. Bu devirde İranın resmî dini mütemadi ve süratli bir surette inhitat ediyordu. İşte bu suretle Muhammet, öldüğü esnada, ne bütün Arabistanın siyasî hükümdarı, ne de dinî reisi idi.

Bizans imparatorluğunun, ilk zamanlarda, islâmiyeti bir nevi arianizm olarak telâkki ve bu yeni dini hıristiyan mezhepleri mesabesinde addetmiş olmasını kaydetmek lâzımdır. Bizansın münakaşa ve tefsir edebiyatı islâmiyet ile bir zamanlar monofisitler, monotelitler ve diğer rafızî mezheplerin salikleri ile yaptığı gibi münakaşada bulunmaktadır. Bu meyanda VIII inci asırda müslüman sarayında yaşamış ve bir Arap ailesine mensup olan «Şamlı Jan» (Damascenus) islâmiyeti yeni bir din olarak kabul etmemekte, yalnız bu dini önceki rafızîliklerle hemcins bir nevi ayrılık (schisme) olarak telâkki eylemektedir. Bizans müverrihleri dahi Muhammedin dinî ifşaatı ve vücude getirmiş olduğu siyasî hareket ile pek az alâkadar olmaktadırlar (38). «Arapların hükümdarı ve

sahte peygamber» olarak gösterdiği Muhammedin hayatına dair bazı hâdiseler nakleden ilk Bizans tarihcisi IX uncu asrın ilk nısfında telifatta bulunmuş olan Teofanes olmuştur (39).

Hattâ Ortazamanlar garbî Avrupası için islâmiyet başlı başına bir din değil, fakat akideleri bakımından arianizmle akraba bir hıristiyan tarikati idi; ve Ortazamanların son devresinde bile Dante «İlâhî Komedya» sında, Muhammedi bir rafızî olarak göstermekte ve peygamberi bir «rezalet ve ayrılık muharriki» tesmiye etmektedir («animator di scandalo e di scisma»: *Inferno* XXVIII, 31-36).

VII NCİ ASIR ARAP FÜTÜHATININ SEBEPLERİ

Ummiyetle müslümanların taassubun ve ademi müsamahanın en son noktasına irişmiş olan dinî şevk ve gayretleri tebarüz ettirilmekte ve bunların, Arapların, VII nci asırda, İranlılar ve Bizans imparatorluğuna karşı yapmış oldukları mücadelede kazanmış oldukları şayanı hayret askerî muvaffakıyetlerin ana sebeplerini teşkil ettikleri kabul olunmaktadır. — Arapların, yeni dinin bütün cihana kabul ettirilmesi lâzımgeldiğini emreden peygamberlerinin arzusunu yerine getirmek ümidiyle, Asya ve Afrika vilâyetlerine saldırmış oldukları iddia edilmektedir. En nihayet, daha umumî olarak, Arapların elde etmiş oldukları zaferler muteassıp müslümanları ölümü istihkara hazırlıyan ve bu suretle bunların taarruzunu yenilmez bir hale getiren dinî aşk ve gayretle izah olunmaktadır.

Bu telâkkiyi esastan ari olarak kabul etmek lâzımdır. Muhammedin ölümünde mutekit müslümanların sayısı henüz pek azdı; bu birkaç insan, ilk büyük fütuhatın sonuna kadar, Medinede kaldı. Muhammedin Suriye ve İranda harbedebilecek pek az müridi vardı. Arap muhariplerinin büyük bir kısmını islâmiyete yalnız mesmuat kabilinden vakıf olan bedevîler teşkil ediyordu Bunlar maddî ve dünyevî menfaatlerden başka hiçbir şey bilmiyorlar, yalnız ganimetler ve hudutsuz bir serbestî istiyorlardı. Bunlarda dinî heyecan kat'iyyen mevcut değildi. Diğer taraftan islâmiyet, başlangıçta, esas itibariyle müsamahakâr idi. Kur'anda şöyle yazılıdır: «Din hususunda şiddete ihtiyaç yoktur: hakikat kâfi derecede hatadan ayrılır» (11, 257). İslâmiyetin, başlangıçta, hıristiyanlara ve Yahudilere karşı müsamahakâr davrandığı malûmdur. Kur'anda diğer dinlere karşı Allahın müsamahasından şöyle bahsedilmektedir: "Eğer Allah istemiş olsaydı, bütün insanlardan yalnız bir kavim yapardı„ (XI, 120) (40). — Müslümanların dinî taassubu ve ademi müsamahası muahhar ve Arap kavmine yabancı hususlar olup mühtedilerin tesirleriyle izah olunabilir. Binaenaleyh VII nci asırdaki Arapların muzafferane fütuhatlarının sebebinin dinî şevk ve taassupta arayan faraziye şayanı kabul değildir.

cizgiliforum

Bazı yeni tetkiklerde—meselâ Caetani'nin tetkikleri—Arapların önüne geçilemez ilerleyişlerinin hakikî sebeplerinin daha pratik ve daha maddî mahiyette olduğu ispata çalışılmaktadır. Kendi tabiî membalarına münhasır kalan Arabistan, nüfusunun maddî ihtiyaçlarını karşılıyamazdı ve sefalet ve açlık tehdidi altında Araplar "çölün yakıcı mahbesinden„ kendilerini kurtarmak için nevmidane bir kuvvet sarfetmek mecburiyetinde kalmışlardır. Hayatın tahammülfersa şartları Arapları İran ve Bizans imparatorluğuna sevkeden savleti yaratmıştır. Bu harekette en ufak bir dinî unsur aramak abestir (41).

Yukardaki tezin bir dereceye kadar doğru olduğu kabul olunsa bile Arapların askerî muvaffakıyetlerini sırf maddî ihtiyaçlarla izah etmeğe imkân yoktur. Bu muvaffakıyetlerin sebepleri arasında Araplar tarafından pek kolay işgal edilmiş olan şark ve cenup Bizans vilâyetlerinin, yani Suriye, Filistin ve Mısırın iç durumlarını dahi nazarı itibare almak lâzımdır. Yukarda, müteaddit defalar, bu vilâyetlerde dinî mahiyette bazı sebepler yüzünden tedricî surette artmış olan hoşnutsuzluğu kaydetmiştik. İtikatları bakımından monofisit ve kısmen nasturî olan bu vilâyetler merkezî hükûmet ile ihtilâfa düşmüşlerdi. Çünkü hükûmet bunların dinî isteklerini tatmin edebilecek her hangi bir uzlaşmıya muarızdı. Bilhassa Justinian'ın ölümünden sonra vaziyet bu merkezde idi. İmparatorların eğilmez politikası karşısında Suriye, Filistin ve Mısır vilâyetleri Bizans imparatorluğundan ayrılmağa hazırdılar; bu vilâyetler dinî müsamahalariyle tanınmış olan ve fethetmiş oldukları vilâyetlerden yalnız muntazam vergiler olan Araplara tâbi olmağı tercih ediyorlardı. Hâkimiyetleri altına almış oldukları kavimlerin dinî itikatlariyle Araplar pek az alâkadar oluyorlardı.

cizgiliforum

Diğer taraftan şark vilâyetlerinin ortodoks ahalisi, bilhassa VII nci asırda, monofisitlere verilmiş olan imtiyazlar ve bunlarla yapılmış olan uzlaşmalardan dolayı, merkezî hükûmetin siyasetinden gayrı memnundu. — Heraklius'un monotelit politikasından bahseden X uncu asır Arap müverrihlerinden Evtihius, Homus (Emesa) ahalisinin imparatora şu sözleri söylemiş olduğunu yazıyor: "Siz bir Marunisiniz (yani monotelit) ve mezhebimizin düşmanısınız„ (42); diğer bir IX uncu asır Arap müverrihi, Beladsori ahalinin bundan sonra Araplara temayül ederek bunlara "sizin hükûmet ve adaletiniz bize, bu ana kadar maruz kaldığımız tiranlık ve hakaretlerden daha iyi geliyor„ (43) dediğini söylüyor. Evet, bu malûmat bir müslüman müellifinden sudur etmektedir; fakat İstanbulun dinî bir uzlaşma siyaseti takip ettiği bir devirde ortodoks ahalinin hakikî haleti ruhiyesini aksettirmektedir. Aynı zamanda Suriye ve Filistin Bizans vilâyetleri ahalisinin büyük bir kısmının Samî ırkından olduğunu, birçok kimselerin ise Arap neslinden olduklarını ve Arap fatihlerinin tahakküm altına aldıkları vilâyetlerde kendi ırklarına mensup ve kendi lisanlarını konuşan insanlarla karşılaştıklarını gözönünde bulundurmak lâzımdır. Bir tarihciye göre "burada Araplar için yalnız vergileri bakımından kabili istifade olan bir memleketi fethetmek değil, fakat ecnebi tahakkümü altında inliyen ana vatanın bir parçasını tekrar ele geçirmek bahis mevzuu idi„ (44).

Umumî mahiyette olan dinî hoşnutsuzluk ve müstevlilerin işine çok yaramış olan yerli ahalinin Araplarla olan karabetinden maada Bizans imparatorluğunun ve ordusunun, nihaî muvaffakıyete rağmen, İranlılara karşı yapılan uzun seferlerde çok zayıflamış olduğunu ve Arapların taze kuvvetlerine karşı ciddî bir mukavemet gösterebilecek bir durumda olmadığını hatırlamak lâzımdır.

Mısırda Arapların kolayca yapmış oldukları fütuhatı hususî sebeplerle izah etmek kabildir. Başlıca sebebi bu memlekette konaklamakta olan Bizans kıt'alarının umumî durumunda aramak lâzımdır. İhtimal bu kıt'alar adet bakımından kâfi miktar kuvvetli idiler; fakat ordunun umumî teşkilâtı harekâtın muvaffakıyetle neticelenmesine büyük bir engel teşkil ediyordu. Ordu müsavi kudreti haiz beş muhtelif

şef yahut dük'ün (*duces*) kumandasında bulunan muhtelif gruplara ayrılmıştı. Bu generaller arasında hiçbir işbirliği yoktu. Müşterek hareketi temin edecek bir koordinasyon mevcut olmaması mukavemeti felce uğratıyordu. Vilâyetlerde çıkan meselelerde valilerin gösterdikleri lâkaydî, bunların şahsî rekabetleri, ademi tesanüdü ve askerî kabiliyetsizlikleri tamamiyle menfi neticeler tevlit ettiler. Askerler kumandanlarına lâyıktılar. Mısır ordusu kalabalıktı, fakat sevk ve idarenin fenalığı ve talim ve terbiyenin kifayetsizliği bu orduya itimat etmeği caiz kılmıyordu: çok kuvvetli bir cereyan orduyu izmihlâle doğru sürüklüyordu. Fransız âlimi J. Maspero şöyle yazıyor: "Hiç şüphesiz birçok sebepler Arapların bir yıldırım süratiyle elde etmiş oldukları muvaffakıyetleri izah etmektedir: zaferle biten İran seferinden sonra imparatorluğun bitkinliği, dinî ihtilâflar, Yakubî Kopt'larla Kadıköy taraftarı Grekler arasındaki mütekabil kin. Fakat Nil vadisinde Bizans mağlûbiyetinin başlıca sebebi kendine hiç beklenilmedik bir anda bu memleketin müdafaası tevdi edilmiş olan ordunun düşük seviyesi olmuştur„ (45). Diğer taraftan Gelzer, papirüsleri tetkik etmek suretiyle, şu neticelere varmıştır: Gelzer'in fikri Mısırda, Arap fütuhatından önce vücut bulmuş olan imtiyazlı büyük arazi sahipleri sınıfının merkezî hükûmete nazaran istiklâllerini elde etmiş oldukları merkezindedir. Bizans hükûmeti burada hakikî bir mahallî teşkilât yaratamamıştır; ve işte bu hâdise Mısırdaki Bizans hâkimiyetinin inkıraz bulmasının başlıca sebeplerinden biri olmuştur. (46). Diğer bir âlim, fransız Amélineau dahi, papirüs tetkikatına istinat ederek, Mısır askerî teşkilâtının düşük seviyesinden maada mülkî idarenin hatalarının Arap istilâsını kolaylaştıran en mühim âmiller meyanında zikredilmesi lâzımgeldiği neticesine varıyor (47).

İngiliz papirolojisti H. J. Bell Mısırın Araplar tarafından fethinin "ne bir mucize, ne de hata işlemiş olan hıristiyanlıktan alınmış ilâhî bir intikam nümunesi olduğunu» yazıyor. Bell'e göre bu hâdise «yalnız iliklerine kadar çürümüş bir binanın gayri kabili ictinap çökmesidir.» (48).

Binaenaleyh Arap muvaffakıyetlerinin sebepleri arasında birinci derecede Suriye, Filistin ve Mısırın dinî durumunu,

cizgiliforum

— bu memleketlerden ilk ikisinin ahalisi ile Araplar arasındaki akrabalık bağlarını —, kıt'aların kabiliyetsizliğini, askerî teşkilâtın dermansızlığını, mülkî idarenin düşük seviyesini ve Mısırdaki içtimaî münasebetleri zikretmemiz lâzımdır.

Biribiriyle karşılaşmış olan kuvvetlerin adedine gelince bu rakamların gerek Bizans, gerek Arap tarihî an'anesi tarafından bilhassa mübalâgalı gösterilmiş olduğunu hatırlamak gerektir. Hakikatte iki muhasım ordu pek büyük değillerdi. Bazı âlimler Suriye ve Filistin seferlerine iştirak etmiş olan Arap askerlerinin miktarını 27000 kişi tahmin etmekte ve hattâ ordunun hakikî kuvvetine nazaran bu rakamın fazla büyük olmasından çekinmektedirler (49). Bizans ordusu ihtimal daha az kalabalıktı. Askerî harekâta yalnız yarımada Araplarının değil, fakat İran ve Bizans hudutları civarında yaşıyan Suriye çölü Araplarının dahi iştirak etmiş olduklarını unutmamak lâzımdır.

Her ne hal ise, islâmiyetin başlangıcı esaslı bir surette tetkik olundukta, bu devrin bütün siyasî hâdisatında dinî unsurun ikinci derecede geldiği görülür. Bir müverrihe göre «islâmiyet siyasî bir kuvvet haline inkilâp etmiştir, çünkü ancak bu suretle düşmanlarına galebe çalabilirdi. Eğer islâmiyet ilelebet basit bir ahlâkî ve dinî doktrin olarak kalmış olsaydı bu septik ve maddî Arabistanda ve bilhassa Mekkenin düşman muhitinde bu din az bir müddet zarfında ortadan kalkmış olurdu» (50). Diğer bir tarihcinin sözlerine göre «islâmiyetin şampiyonları kâfirleri *ihtida* ettirmekten ziyade bunları *inhisar* altına almak için uğraşmışlardır» (51).

VIII İNCİ ASRIN BAŞLANGICINA KADAR ARAP FÜTUHATI. KONSTANTİN IV VE İSTANBULUN ARAPLAR TARAFINDAN MUHASARASI. JUSTİNİAN II VE ARAPLAR.

Muhammedin ölümünden sonra (632) akrabasından Ebubekir «ruhanî vekil» manasına gelen «halife» ünvanı altında müslümanların şefi intihap edildi. Müteakıp üç halife, yani Ömer, Osman ve Ali dahi intihap suretiyle halifelik makamına çıktılar; fakat bir sülâle teşkil etmediler. Muhammedin ilk dört halefine «Hülefai Raşidin» adı verilmektedir.

Arapların Bizans topraklarında yapmış oldukları en mühim fütuhat halife Ömer zamanında vukubulmuştur.

cizgiliforum
cizgiliforum

Muhammedin, Heraklius de dahil olmak üzere, yabancı memleketlerin hükümdarlarına mektuplar yazup bunları islâmiyeti kabule davet etmiş ve Heraklius'un bu davete müsait bir cevap vermiş olduğundan bahseden hikâyeler hiç bir tarihî esasa istinat etmiyen muahhar efsaneler olarak telâkki olunmalıdır (52). Bununla beraber bugün dahi bu muhaberata tarihî bir kıymet atfeden âlimlere tesadüf olunmaktadır (53).

Muhammedin sağlığında yalnız münferit bedevî kütleleri Bizans hududunu geçmişti. Fakat ikinci halife Ömer zamanında hâdiseler, şayanı hayret bir süratle, biribirini takip etti. 630 ile 640 seneleri arasındaki askerî harekâtın kronolojisi son derece karanlık ve karışıktır. Büyük bir ihtimale göre hâdiselerin teselsülü şöyle olmuştur: 634 de Araplar Jordan nehrinin ötesinde kâin Botra (Bosra) Bizans kalesini zaptettiler; 635 te Damaskus (Şam) düştü; 636 da Yarmuk muharebesi bütün Suriye vilâyetini Arap fütuhatına açtı; en nihayet 637 yahut 638 de Kudüs, iki senelik bir muhasaradan sonra, teslim oldu. Bu son harekette başlıca rolü oynıyanlar Araplar tarafında halife Ömer, mahsurlar tarafında ortodoksluğun meşhur müdafii Kudüs patriki Sofronius olmuştur. Kudüsün teslimi için Araplarla Sofronius arasında aktedilen ve bu şehrin hıristiyan ahalisi için birtakım dinî ve içtimaî teminat tespit eden anlaşma, maalesef yalnız birtakım muahhar tadilâtla mer'iyet mevkiinde kaldı. Hıristiyanlar, hakikî Haçı, Araplar Kudüse girmeden önce, şehrin dışına çıkarmağa ve buradan İstanbula nakletmeğe muvaffak oldular. Bizans memleketlerinin fethi ile aynı zamanda vukubulmuş olan Mezopotamya ve İranın zaptı Asyadaki Arap fütuhatının birinci devrini kapamaktadır. 630 senesinin sonuna doğru Arap kumandanlarından Amr Mısırın şark hududunda göründü ve fütuhata başladı. Heraklius'un ölümünden sonra (641 yahut 642) Araplar İskenderiyeyi işgal ettiler; 640 senesinin sonlarına doğru Bizans imparatorluğu Mısırdan ebediyen vazgeçmek mecburiyetinde kaldı. Mısırın fethini Arapların şimalî Afrikanın garp sahilleri istikametinde ilerlemeleri takip etti. 650 senesine doğru Suriye, Anadolunun bir kısmı, yukarı Mezopotamya, Filistin, Mısır ve şimalî Afrikadaki Bizans vilâyetlerinin bir kısmı Arap hâkimiyeti altında bulunuyordu.

Fütuhatları, Arapları, Akdeniz sahillerine kadar getirmişti: burada karşılarına, bahrî sahada, yeni meseleler çıktı. Kendileri bir donanmaya malik değillerdi ve sahildeki Arap vilâyetlerine kolayca erişebilen birçok Bizans gemileri karşısında âciz bir durumda bulunuyorlardı. Araplar bu vaziyetin nekadar tehlikeli olduğunu çok çabuk anladılar. Suriye valisi, müstakbel halife Muaviye (Muavya), derhal birçok gemi inşa ettirmeğe başladı; bunların mürettebatını, ilk zamanlar, gemiciliğe aşina Suriyenin Grek ahalisi arasından tedarik etmek mecburiyeti hâsıl oldu. Yeni papirüs tetkikatı iyi gemiler inşası ve tecrübeli gemiciler tedarikinin Mısır idaresinin halline çalıştığı esas meselelerden biri olduğunu ispat etmiştir (54).

VII nci asrın ortasından itibaren, Konstan II zamanında, Muaviye'nin Arap gemileri Bizans kara sularını istilâya başladılar ve Araplar mühim bir deniz üssü olan Kıbrıs adasını işgal ettiler. Anadolu sahili yakınında, bizzat imparatorun idaresinde bulunan Bizans donanmasını mağlûp ettiler; Rodos adasını zapt ile buradaki meşhur büyük heykeli tahrip ettiler, Girit ve Sicilyaya kadar uzandılar ve Ege denizi ve İstanbulu tehdit altında bulundurdular.

Bu seferler ve bilhassa Sicilya seferleri esnasında ele geçirilen esirler Şama gönderildi.

VII nci asır Arap fütuhatı Bizans imparatorluğunu şark ve cenup vilâyetlerinden mahrum etti ve dünyanın en kuvvetli devleti olması dolayısiyle işgal ettiği yüksek mevkiden indirdi. Arazi bakımından küçülen Bizans imparatorluğu Grek ahalinin, bazı âlimlerin zannettikleri kadar tam olmamakla beraber, yine ekseriyeti teşkil ettiği bir devlet halini aldı. Greklerin büyük bir ekseriyet teşkil ettikleri yerler Anadolu, Ege denizi civarındaki adalar ve etrafındaki vilâyeti ile birlikte İstanbul şehri idi. Bu devirde Balkan yarımadası baştan aşağıya kadar, Peloponnes de dahil olmak üzere, etnografık teşekkülâtında, bu havalilerde meydana çıkan büyük Slav kolonilerinden dolayı, çok değişmişti. Garpte Bizans imparatorluğu, Lombard kırallığına tâbi olmıyan münferit parçalara sahip bulunuyordu ki bu parçalar Sicilya ve Akdeniz civarındaki birkaç ada ile birlikte yarımadanın cenup kısmı, Roma ve Ravenna eksarklıgı idi. Bilhassa Bizans İtalyasının cenup kısımlarında fazla miktarda bulunan Grek nüfusu, İtalyanın VII nci asırda, Arap fatihlerinin tahakkümü altına girmek istemiyen Mısır ve şimalî Afrika ahalisine bir ilticagâh teşkil etmesi üzerine, çok çabuk arttı. Bu devirde Roma imparatorluğunun, hayatî meseleleri daha dar bir çerçeveye girmiş ve eski genişliğini kaybetmiş bir Bizans imparatorluğuna inkılâp etmiş olduğu söylenebilir. Bazı tarihciler — meselâ Gelzer — Bizansın uğramış olduğu büyük arazi zayiatının bu devlet için bilvasıta mes'ut bir hâdise teşkil etmiş olduğu fikrindedirler; çünkü bu suretle Bizanstan yabancı milletlere mensup unsurlar uzaklaşmış oluyor, Anadolu ve Balkan yarımadasındaki imparatorun otoritesini hâlâ tanıyan kısımların nüfusu, lisan ve dilleri ile, tam manasiyle mütecanis bir kül ve namuslu bir kütle teşkil ediyordu (55). VII nci asrın ortasından itibaren Bizans hükûmeti bilhassa İstanbul, Anadolu ve Balkan yarımadasiyle meşgul olmak mecburiyetinde kaldı. Fakat bu memleketler, küçülmüş şekilleriyle dahi Lombardlar, Slavlar, Bulgarlar ve Arapların daimî tehdidi altında kaldı. L. Bréhier'e göre bu devir İstanbul için, mütevalî ilerleme ve gerileme safhaları arzetmek suretiyle XV inci asra kadar devam etmiş olan ve mütemadî bir müdafaadan ibaret bulunan tarihî rolün başlangıcıdır (56).

Şimalî Afrikadaki Arap fütuhatı, bir müddet için, Berberîlerin gösterdikleri azimkârane mukavemet yüzünden, durdu. Arapların askerî faaliyeti dahi, "Hülefai Raşidin" in sonuncusu olan Ali ile Suriye valisi Muaviye arasında zuhur eden ihtilâftan dolayı, kesildi. Bu kanlı mücadele Alinin 661 de katledilmesi ve tahta çıkmak suretiyle yeni Emevîler sülâlesini tesis eden Muaviye'nin zaferi ile sona erdi. Yeni halife Şamı kırallığının payitahtı ittihaz eyledi.

Muaviye dahildeki vaziyetini kuvvetlendirdikten sonra, Bizans imparatorluğuna yeniden taarruza başladı: İstanbula donanmasını gönderdi ve garpta şimalî Afrika topraklarında ilerlemekte devam etti.

Azimkâr Konstantin IV (668 - 685) zamanında imparatorluk en nazik devirlerinden birini yaşadı: Arap donanması Ege denizini ve Hellespont'u (Çanakkale Boğazı) aşarak Propontis'e (Marmara) girdi ve Kizikos (Erdek civarı) limanına yerleşti. Araplar, burasını üs olarak kullanmak suretiyle,

müteaddit defalar ve her defasında neticesiz olarak İstanbulu muhasara ettiler: bunlar her sene, ekseriya yaz aylarında yeniden işe başlıyorlardı. Araplar İstanbulu alamadılar. Çünkü imparator, şehri lüzumu olan mukavemeti göstermeğe hazırlamıştı.

Bizans müdafaasının muvaffakıyetlerinin başlıca âmillerinden birini "grejuva ateşi„nin kullanılması oldu; "mayi„ yahut "bahrî„ ateş dahi tesmiye olunan bu ateş Kallinikos namında Suriye muhacirlerinden bir mimar tarafından icat edilmişti. Bazan bu keşif hakkında, umumiyetle taşıdığı isim yüzünden, yanlış bir fikir edinilmektedir. "Grejuva ateşi„ hususî tarzda imal edilmiş borular yahut sifonlar vasıtasiyle atılan ve düşman gemilerine çarptıkta ateş alan patlayıcı maddelerden terekküp ediyordu. Bizans donanması Araplar arasında müthiş panik tevlit eden ve "sifnofor„ adını taşıyan hususî gemilere sahip bulunuyordu. Bu "sun'î ateş„ i düşman üzerine atmak için daha başka birtakım usuller dahi vardı. Bu ateşin hususiyeti su üzerinde dahi yanması idi. Uzun müddet hükûmet bu ateşin terkibinin sırrını ifşa etmedi: bu yeni silâh birçok defalar Bizans donanmasının muvaffak olmasında âmil oldu (57).

Arapların İstanbulu denizden ele geçirmek için yapmış oldukları bütün teşebbüsler akim kaldı. 677 de düşman donanması Suriye istikametinde yelken açarak, geri döndü. Yolda, Anadolu sahilleri açıklarında şiddetli bir fırtınaya tutularak mahvoldu. Arapların Anadoluda yaptıkları kara harekâtı dahi muvaffakıyetle neticelenmedi. Bu vaziyet karşısında ihtiyar Muaviye Bizans imparatoru ile bir sulh muahedesi akdetti: halifenin Bizanslılara muayyen senevî bir vergi vermesi kararlaştırıldı (58).

Konstantin Arapları İstanbuldan tardetmek, Bizans lehinde ve kârlı bir muahede akdetmekle yalnız kendi memleketine değil, fakat bu suretle vahim müslüman tehlikesine karşı korunmuş olan Avrupaya dahi büyük bir hizmet yapmış oldu. Konstantin tarafından elde edilen muvaffakıyetin garpta büyük bir tesir icra ettiğini kaydetmemiz lâzımdır. Bir kronikçiye göre Konstantin'in muzafferiyeti haberi Avarlar hanı ve diğer garp hükümdarlarına vâsıl oldukta bunlar imparatora elçiler ve hediyeler göndermişler ve kendisiyle sulh ve dostluk rabıtaları tesis etmek arzusunda bulunduklarını bildirmişlerdir . . . . . ve şarkta ve garpte büyük bir sulh devresi cari olmuştur (59).

Konstantin IV ün halefi Justinian II nin ilk saltanatında (685 - 695), Arap hududunda, Arap - Bizans münasebetlerinin mütեakıp inkişafı için büyük bir ehemmiyet arzedecek olan bir hâdise oldu: Suriyede Lübnan dağlarında, uzun müddetten beri "âsi„, "dinsiz„ yahut "eşkıya„ manasına gelen «Mardait» ismini taşıyan birtakım insanlar yaşıyorlardı. Bunlar askerî bir teşkilâta maliktiler ve vilâyetteki Bizans otoriteleri için bir nevi siper teşkil ediyorlardı. Araplar Suriyeyi fe'hetikte Mardaitler şimale ve Arap-Bizans hududuna doğru ricat ettiler ve civar mıntakalara yaptıkları mütevali akınlarla Arapları taciz ettiler ve korkuttular. Bir kronikçiye göre Mardaitler Anadoluyu Arap istilâlarına karşı koruyan bir "tunç duvar„ teşkil ediyorlardı (60). Halbuki Justinian II zamanında akdedilen muahede mucibince imparator Mardaitleri, Bizansın iç vilâyetlerine yerleşmeleri için, icbar etmeğe razı oldu: bu cemileye mukabil halife muayyen senevî bir vergi vermeği taahhüt ediyordu. İmparatorun bu müsamahası "tunç duvarı tahrip etti„. Müteakıp senelerde Mardaitleri gemici olarak Pamfilya (cenubî Anadolu), Peloponnes, Kefalonya adası ve diğer birçok yerlerde buluyoruz. Bunların Arap hududundan uzaklaşması hiç şüphesiz Arapların yeni fethetmiş oldukları vilâyetlerdeki mevkilerini takviye etti ve bunların sonraları Anadolunun içerlerine doğru yaptıkları tecavüzî hareketini kolaylaştırdı. Bu hâdiseyi Prof. Kulakovski gibi "başka bir dinde olan insanlara tebaiyet eden hıristiyanlar hakkında imparatorun gösterdiği hürmet„ (61) şeklinde izah etmek için, zannımıza göre, elimizde kâfi deliller yoktur. Mardait muhaceretinin izahı tamamiyle siyasîdir.

Arap orduları, İstanbulu zaptetmek için uğraştıkları esnada, garpte dahi şimalî Afrika fütuhatına yeniden başlıyorlardı. VII nci asrın sonunda Araplar Afrika eksarklığının merkezi olan Kartacayı aldılar; VIII inci asrın başlangıcında ise Herkül sütunları civarındaki Septem'i (bugunkü Ceuta İspanyol kalesi) işgal ettiler. Ayni devre doğru Araplar,

Tarık'ın idaresinde Afrikadan İspanyaya geçtiler ve yarımadanın büyük bir kısmını Vizigotların elinden süratle aldılar. Modern arap adı "Gibraltar„ (Cebe üttarık) "Tarık„ adından müştak olup "Tarık dağı„ manasına gelmektedir. İşte bu suretle, VIII inci asrın başlangıcında, müslüman tehlikesi garbî Avrupada yeni bir istikamette, yani İberya yarımadası cihetinde, kendini gösteriyordu.

Araplarla Suriye, Filistin ve Mısır halkı arasında teessüs eden münasebetler, şimalî Afrikada, yani bugünkü Trablusgarp, Tunus, Cezayir ve Fas topraklarında teessüs eden münasebetlerden çok farklı idi. Suriye, Filistin ve Mısırda Araplar, mahallî ahalinin ciddî bir mukavemeti ile karşılaşmamışlardı: bilâkis tahakkümleri altına aldıkları kavimlerin teveccüh ve yardımına mazhar olmuşlardı. Bu vaziyet karşısında Araplar yeni tebealarına karşı büyük bir müsamaha gösterdiler. Bir iki vak'a müstesna olmak üzere hıristiyanlara mabetlerini bıraktılar ve dinî merasim icra etmek müsadesini verdiler; buna mukabil bunlardan yalnız muayyen bir vergiyi muntazaman vermelerini ve Arap hükümdarlarına karşı siyasî sadakat göstermelerini talep ettiler. Hıristiyanlığın en şayanı dikkat yerlerinden biri olan Kudüs garbî Avrupanın en ücra yerlerinden Filistine, mukaddes mahalleri ziyarete gelen hacılara açık bulunduruldu. Hacılara mahsus otellerini ve hastanelerini muhafaza etti. — Diğer taraftan Suriye, Filistin ve Mısırda Araplar Bizans medeniyetiyle temasa geldiler ve bu medeniyetin tesiri fatihler üzerinde hemen kendini gösterdi. — Hulâsa Suriye, ve Filistinde galipler ve mağlûplar, muslihane münasebetlere istinat ederek, uzun müddet yaşadılar. Mısırda vaziyet daha az mucibi memnuniyetti; fakat bu memlekette bile hıristiyanlar, bilhassa Arap hakimiyetinin ilk senelerinde, büyük bir din serbestîsine maliktiler.

Arap fütuhatından sonra işgal edilen vilâyetlerdeki patriklikler monofisitlerin eline geçti. Bununla beraber müslüman valiler Suriye, Filistin ve Mısırın ortodoks ahalisine birtakım imtiyazlar verdiler ve bir müddet sonra Antakya ve İskenderiye ortodoks patriklikleri yeniden ihdas olundu. Bu patriklikler bugün dahi mevcuttur. X uncu asır Arap tarihçi ve coğrafcısı Masudî dört mukaddes dağın — yani «Sina, Horeb, Küdüs civarındaki zeytinlik dağı ve Jurdanus» yahut Thabor dağı — ortodoksların elinde kalmış olduğunu beyan etmektedir. Monofisitler ve müslümanlar da dahil olmak üzere, diğer "rafızîler„ tedricî surette ortodokslardan Küdüs ve diğer mukaddes mahallerin kültünü istiare etmişlerdir. Kudüs sonradan, Mekke ve Medinenin yanında, mukaddes bir müslüman şehri mertebesine çıkarılmıştır. Müslümanlar için Kudüsün kudsî karakteri bu şehirde Muaviye'nin hilâfet makamına çıkmış olmasına istinat ediyordu (62).

Şimalî Afrikadaki vaziyet bütün bütün başka idi. Burada Berberî kabîlelerinin büyük bir kısmı, resmen hıristiyanlığı kabul etmiş olmakla beraber, eski zamanların vahşet halinde kalmışlardı ve bunlar Arap ordularına karşı çok şiddetli bir mukavemet gösterdiler; Araplar ise Berberî memleketlerini müthiş bir tarzda yakıp yıkmak ve yağma etmek suretiyle mukabelede bulundular. Binlerce harp esiri şarka götürüldü ve burada köle olarak satıldı. Diehl şöyle yazıyor: "Bugün dahi Arap istilâsı esnasında almış oldukları şekilleri muhafaza eden Tunusun bazı metrûk şehirlerinde, her adımda, bu müthiş tahribatın izlerini bulmak kabildir„ (63). Araplar, en nihayet, şimalî Afrika vilâyetlerini fethetmeye muvaffak oldukta birçok yerliler İtalya ve Galyaya hicret ettiler. Afrika kilisesi — evvelce hıristiyanlık tarihi an'anelerinde büyük bir şöhrete malikti — müthiş bir darbe yedi. Bu hâdiseler hakkında Diehl şu fikirde bulunuyor: "Takriben iki asır zarfında [Bizans imparatorluğu] kalelerinin himayesi altında, memlekete gayrı kabili inkâr bir itilâ devri temin etmiştir; takriben iki asır zarfında [bu imparatorluk] şimalî Afrikanın bir kısmında eski medeniyetin an'anelerini temadi ettirmiş ve din propagandası sayesinde Berberîleri daha yüksek bir kültürle imtizaç ettirmiştir: Arap istilâsı ise elli sene zarfında bütün bu neticeleri mahvetmiştir„ (64).

Berberîler arasında islâmiyetin süratle intişar etmesine rağmen hıristiyanlık bunlar nezdinde yaşamakta devam etti; hattâ XIV üncü asırda, şimalî Afrikada bazı "hıristiyan adacıkları„ nın zikredildiğini görüyoruz (65).

BALKAN YARIMADASINDA VE ANADOLUDA SLAVLARIN TERAKKİLERİ. BULGAR KIRALLIĞININ BAŞLANGIÇLARI.

Slavların, VI ncı asrın ortalarından itibaren, Bizans imparatorluğunun Balkanlarda sahip olduğu memleketleri daimî surette istilâ ve yağma etmekle iktifa etmeyüp Çanakkale, Selânik, cenubî Yunanistan ve Adriyatik sahillerine kadar ilerlemiş ve bir çoğunun buralara yerleşmiş olduğunu görmüştük. Diğer taraftan 626 da, Heraklius zamanında, Avarlar ve Slavların payitahta karşı yapmış oldukları taarruz teşebbüsünden bahsetmiştik. Haraklius sülâlesi devrinde Slavlar yarımadada terakkiler kaydetmekte devam ettiler ve burasını kesif bir surette iskân etmeğe başladılar. Selânik, az bir müddet zarfında, Slav kabileleri ile çevrildi ve bu şehrin ahalisi, kuvvetli surlar içinde yaşamalarına rağmen, kendilerini Slav taarruzlarından güçlükle koruyabildi.

Slavlar, gemilerine binerek, Ege denizine kadar iniyorlar, Bizans donanmasına tecavüz ediyorlar ve sık sık payitahtın iaşesini sekteye uğratıyorlardı. İmparator Konstan II «Sklavinya'ya karşı» (66) bir sefer icra etmek mecburiyetinde kaldı. Bu andan itibaren Anadolu ve Suriyeye doğru birçok Slavların hicret ettiğini mehazlardan öğreniyoruz. Justinian II zamanında, asgarî 80000 kişiden mürekkep bir Slav kafilesi (V. I. Lamanski'nin hesaplarına göre) (67) Anadoluda Opsikion tem'ine naklolundu. Bunların bir kısmı (takriben 30000 kişi) imparator tarafından seferber edildi: bunlar bilâhare Araplara karşı yapılan sefere iştirak ettiler, fakat firar ederek müslümanlar tarafına geçtiler.

Bu müthiş cürmün intikamı Opsikion'daki mütebaki Slavların feci bir surette katledilmesiyle alındı. — Bu devre ait Bitinya (Opsikion tem'inin vilâyeti) Slav askerî kolonisinin bir mühürüne malikiz. Bu mühür son derece mühim bir vesika olup bunu neşir ve şerhetmiş olan B. A. Pançenko'ya göre "büyük muhaceretlerin fecrine bir ziya huzmesi„ sevkeden "Slav kabîleleri tarihinin yeni bir parçasıdır„ (68). — VII nci asırdan itibaren Anadoludaki Slav kolonileri meselesi hususî bir ehemmiyet kesbediyor.

VII nci asrın ikinci nısfı, ayni zamanda, Bizans imparatorluğunun şimal hududunda, aşağı Tuna sahillerinde, yeni

Bulgar kırallığının teşekkülü ile temayüz etmiştir. Bu kırallığın müteakıp tarihi imparatorluğun mukadderatı için son derece mühim olacaktı. Bu ilk devre için Hun (Türk) neslinden olan eski Bulgarlar bahis mevzuudurlar. Konstan II zamanında Asparuh'un (İsperih) sevkettiği bir Bulgar kafilesi, Hazarlar tarafından Azak denizi kenarındaki steplerin garbine çekilmeğe icbar edildikte, Tuna mansabına yerleşti ve sonraları, bir az daha cenuba ilerliyerek Bizans imparatorluğunun bugün Dobruca tesmiye olunan kısmına nüfuz etti. Bu Bulgarlar, V. N. Zlatarski'nin gösterdiği veçhile, evvelce Bizans ile bir anlaşma yapmışlar ve Tuna hududunu diğer Barbarların hücumlarına karşı korumağı taahhüt etmişlerdi (69). Bu iddianın doğru olup olmadığını tesbit etmek güçtür; çünkü Bulgarların iptidaî tarihi hakkında pek az malûmatımız vardır. Her ne hal ise, böyle bir anlaşma husule gelmiş olsa bile uzun müddet mer'iyet mevkiinde kalmamıştır. Bulgar kütlesi imparatorun son derece endişesini mucip oluyordu ve 679 da Konstan bu kavme karşı bir sefer yaptı. Bu harp Bizans ordusunun tam bir hezimetiyle neticelendi ve imparator bunlarla akdetmek mecburiyetinde kaldığı bir muahede mucibince, Bulgarlara senevî bir vergi vermeği ve bunlara Tuna ile Balkanlar arasındaki havalileri, yani eski Mesya ve küçük Skitya (bügünkü Dobruca) vilâyetlerini terketmeği taahhüt ediyordu. Tuna mansabı ve Karadeniz sahil mıntakasının bir kısmı Bulgarların elinde kaldı. Bizans imparatoru tarafından tanılmış olan yeni kırallık, imparatorluk için tehlikeli bir komşu oldu.

Bulgarlar, siyasî mevkilerini kuvvetlendirdikten sonra, tedricî surette memleketlerinin hudutlarını genişlettiler ve komşu vilâyetlerdeki kesif Slav nüfusu ile ihtilâfa düştüler. Yeni gelenler Slavlara askerî teşkilât ve disiplini öğrettiler. O zamana kadar münferit gruplar halinde yaşamış olan Balkan yarımadası Slav kabîleleri arasında birleştirici bir rol oynıyan Bulgarlar yavaş yavaş Bizans için, pek tabiî olarak, şayanı arzu olmıyan kuvvetli bir devlet kurdular. Müteakıp devirlerde Bizans imparatorları Slavlar ve Bulgarlara karşı birtakım askerî seferler yapmak mecburiyetinde kalmışlardır. Adedçe Slavlardan zayif olan Asparuh'un Bulgarları az müddet sonra Slavların kuvvetli tesiri altında kaldılar. Bulgarlar arasında bilhassa, ırk bakımından, büyük değişik-

likler husule geldi; bunlar menşe'i Türk olan milliyetlerini tedricî surette kaybettiler ve IX uncu asrın ortalarına doğru hemen hemen tamamiyle slavlaştılar. Buna rağmen bunlar bugün dahi eski isimleri olan Bulgar adını taşımaktadırlar (70).

1899 - 1900 de İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü eski bir Bulgar merkezi (aul) olduğu zannedilen bir mahalde hafriyat yaptı ve son derece mühim bakıyeler keşfetti. Bulgar krallığının eski payitahtının bulunduğu yerde — Pliska yahut Pliskova'da — Bulgaristanın şimali şarkisinde, bugünkü Aboba köyü civarında, Şumla'nın (Şumnu) biraz şimalinde ilk Bulgar hanlarının sarayları, burç ve kapıları ile birlikte surun bir kısmı, büyük bir kilisenin temelleri, kitabeler, birçok sanat ve ziynet eşyası, altın ve tunç sikkeler, kurşun mühürler ilâh.... (71) meydana çıkarıldı. Fakat maalesef bu devre ait mehazların azlığından dolayı bu vesikaları lâyikiyle takdir ve izah etmeğe imkân yoktur. Bugün için faraziye ve ihtimallerle iktifa etmek mecburiyetindeyiz. — Hafriyatı idare etmiş olan F. I. Uspenski "Enstitü tarafından Şumnu civarında yapılmış olan hafriyatın Balkanlara yerleşmiş olan Bulgar kütlesi ve bu kütlenin Bizans ile olan teması yüzünden tedricî surette vukubulan değişiklikler hakkında sarih bir fikir edinmek için kâfi bir esas teşkil eden son derece mühim vesikalar meydana çıkarmış olduğunu„ (72) beyan ediyor. Ayni müverrihe göre "(Bulgarların) eski payitahtlarının yerinde yapılan kazılarda bulunmuş olan Bulgar örf ve âdetine müteallik vesikalar, Bulgarların oldukça erken İstanbul medeniyetinin tesiri altında kalmış ve hanlarının yavaş yavaş saraylarına Bizans sarayı âdet ve teşrifat usullerini ithal etmiş olduklarını göstermiştir» (73). Topraktan çıkarılmış olan eserlerin mühim bir kısmı Asparuh'dan sonraki devre aittir: bunlar VIII inci ve IX uncu asırlara kadar çıkmaktadır. — Esasen hafriyat tamam olmaktan henüz çok uzaktır.

VII nci asrın ortasında İstanbulun vaziyeti tamamiyle değişti. Şark ve cenup vilâyetlerinin Araplar tarafından fethi, bunlar tarafından Anadoluya karşı sık sık yapılan taarruzlar, Arap donanmasının Akdeniz ve Ege denizinde icra ettiği muvaffakiyetli seferler, diğer taraftan, şimal hududunda Bulgar krallığının doğuşu ve Balkan Slavlarının tedricî surette payitaht, Ege denizi sahilleri ve Yunanistan içerlerine

doğru ilerlemeleri.. işte tekmil bu hâdiseler kendini tahtı emniyette bulamıyan İstanbul için yeni ve hususî hayat şartları ihdas ettiler. Payitaht kuvvetini daima şark vilâyetlerinden almıştı; halbuki şimdi bunların bir kısmı imparatorluktan ayrılmış, diğer kısmı ise, birçok hususlarda, tehlikelere ve tehditlere maruz kalmıştı. Ancak bu yeni şartlar nazarı itibara alındıkta Konstan II nin İstanbulu terk ile payitahtı eski Roma veyahut İtalyanın diğer bir mahalline nakletmek arzusu bihakkın anlaşılabilir.

Kronikçiler hükümdarın payitahttan uzaklaşmasını, kardeşini öldürttükten sonra, halkın infialinin kendisinin burada kalmasına imkân bırakmadığı şeklinde izah etmektedirler (74). Fakat bu izahın tarihciler tarafından kabulü güçtür.

Bu hâdisenin hakikî sebebi imparatorun İstanbulda oturmağı kendisi için emin bulmaması ve nazarlarını garbe çevirmesidir. Bundan maada imparatorun Arap tecavüzlerinin bir gün ergeç şimali Afrikadan İtalya ve Sicilyaya geçeceğini anlamış ve imparatorluğun kuvvetini Akdenizin garp kısmında, burada bizzat mevcut olmakla, takviye etmeğe karar vermiş olması muhtemeldir; bu suretle imparator Arap genişlemesinin Mısır hudutlarını aşmaması için lâzım gelen bütün tedbirleri alabilirdi. İhtimal imparator daimi olarak İstanbulu terketmek fikrinde değildi; yalnız bu vaziyet karşısında, Arapların müstakbel terakkilerine mâni olabilmek ümidiyle, imparatorluğa, IV üncü asırda olduğu gibi, garpte ikinci bir merkezî nokta temin etmek istiyordu. Her ne hal ise, modern tarih ilmi, Konstan II nin ilk nazarda esrarengiz gibi görünen bu garp temayülünü imparatorun müteheyyiç ve vüzuhsuz tahayyülâtı ile değil, fakat o devirde şarkta, cenupta ve şimalde beliren siyasî şartlarla izah etmektedir.

O sırada İtalyanın vaziyeti hiç de cesaret verici değildi. İstanbula olan mesafenin uzaklığından ve şark vaziyetinin karışıklığından dolayı imparatorun kudretli azmini sezemiyecek bir hale gelmiş olan Ravenna eksarkları Bizanstan ayrılmak fikrini açıkca iltizam ediyorlardı. Diğer taraftan Lombardlar memleketin büyük bir kısmına sahip bulunuyorlardı. İmparatorun otoritesi yalnız Roma, Napoli, Sicilya ve nüfusu Grek olan cenubî İtalyada tanılıyordu.

Konstan II, İstanbulu terkettikten sonra, Atinadan geçerek, İtalyaya gitti. İlk zamanlar Roma, Napoli ve İtalyanın cenup kısmında oturdu ve en nihayet Sicilya şehirlerinden Sirakuz'a yerleşti. Saltanatının son beş senesini, esas projelerini tatbika muvaffak olmaksızın, İtalyada geçirdi. Lombardlara karşı yaptığı seferler muvaffakıyetsizlikle neticelendi. Sicilya mütemadi surette Araplar tarafından tehdit edildi. İmparatora karşı bir suikast tertip olundu ve imparator, sefil bir tarzda, Sirakuz hamamlarından birinde, katledildi.

İmparatorun ölümünden sonra payitahtın garbe naklinden vazgeçildi ve Konstan'ın oğlu Konstantin IV İstanbulda kaldı.

HERAKLİUS SÜLÂLESİNİN DİNÎ SİYASETİ.

MONOTELİZM. HERAKLİUS'UN "İTİKAT TEŞRİHİ„ ("EKTESİS„) KONSTAN II NİN "İTİKAT TİMSALİ„.

ALTINCI UMUMÎ KONSİL.

Heraklius'un İranlılara karşı yaptığı seferlerin, imparatorluğa monofist vilâyetlerini (Suriye, Filistin, Mısır) tekrar iade etmekle hükûmetin monofisitlere karşı takip edeceği siyaseti bir kere daha günün meseleleri sırasına koymuş olduğunu görmüştük. Aynı seferler esnasında Heraklius şark vilâyetlerindeki monofısit piskoposlarla dogmatik sahada birtakım müsamahalarla kilise dahilinde bir birlik temin etmek üzere müzakerata girişti. Bu birliğin, ancak ortodoks kilisesinin İsada iki cevher ve bir «operasyon» yahut bir enerji (ἐνέργεια), yahut bir irade (Θέλημα) mevcut olduğunu tanıdığı takdirde, kabil olabileceği tezahür etti. «Telema» (Θέλημα) kelimesinden bu mezhebi tavsif eden ve tarihe dahi geçmiş olan «monotelizm» kelimesi iştikak etmiştir. Heraklius'un nasbetmiş olduğu monofisit patrikler tarafından temsil olunan Antakya ve İskenderiye bir anlaşma akdi için çalışmağa muvafakat ettiler. İstanbul patriki Sergius dahi bu birlik projesinin kuvveden fiile çıkması için çalışacaktı. Fakat monotelit doktrinine karşı o devirde İskenderiyede yaşıyan Filistinli bir rahip, Sofronius, muarız bir cephe aldı. Yeni mezhep aleyhinde ileri sürdüğü deliller derin bir tesir husule getirdi. Bunlar Heraklius'un uzlaşma politikasını mahvedecek mahiyette idiler. Umumî konsillerin bir intizama sokamamış olduğu bütün bu kavgalar ve dogmatik meselelerin tehlikesini takdir eden Romadaki Papa Honorius yalnız bir irade kabul eden doktrinin hıristiyanlığa uygun olduğunu beyan etti. Bu esnada Kudüs patrikliği makamına çıkarılmış ve bu yüzden daha derin ve daha şümullü tesiratta bulunmak imkânını elde etmiş olan Sofronius İstanbul patriğine sinodik bir mektup yazdı ve bunda, büyük teolojik bir meharetle, monotelit mezhebinin kifayetsizliğini ispat etti. Büyük dinî karışıklıklar çıkacağını önceden gören Heraklius İsada iki tabiat ve bir irade kabul eden *"Ektesis„ (ἔκθεσις)*, yahut *"İtikat Beyannamesi„* ni neşretti. Bu vesikanın hristolojik kısmı patrik Sergius tarafından kaleme alınmıştı. İmparator *Ektesis*'in monofisitlerle ortodokslar arasındaki uzlaşma fikrine büyük terakkiler kaydettireceğini ümit ediyordu; fakat ümitleri boşa çıktı. Bir taraftan yeni papa *Ektesis*'i tasdik etmedi ve iki irade ve iki enerji kabul eden doktrini müdafaa etmeğe uğraşarak monotelizmin rafızî bir doktrin olduğunu ilân etti. Papanın bu hareketi imparatoru hiddetlendirdi ve papalıkla olan münasebatını son derece gerginleştirdi. Diğer taraftan *"Ektesis„* in neşri vaziyet icabı, Heraklius'un ümit ettiği büyük tesiri gösteremiyeceği bir zamana tesadüf etti. İmparatorun esas gayesi, monofisit olan şark vilâyetlerini ortodoksluk ile uzlaştırmaktı. Fakat *"Ektesis„* in neşir senesi olan 638 de Suriye, Filistin ve Mezopotamyanın bizanten kısımları artık Bizans imparatorluğuna tabi bulunmuyordu; çünkü bu memleketler Arapların işgali altında idiler. Yalnız Mısır vilâyeti elde kalmıştı; fakat bu vilâyetin dahi günleri sayılı idi. Monofisit meselesi siyasî ehemmiyetini kaybetmişti, ve Heraklius'un beyannamesi hiçbir netice vermedi. Diğer taraftan evvelce de ayni tarzda yapılmış olan dinî uzlaşma teşebbüslerinin, bilhassa her iki tarafın devamlı inadı yüzünden, şayanı memnuniyet neticeler vermediğini ve esas meseleleri hiçbir zaman halle medar olmadığını hatırda bulundurmak lâzımdır.

Heraklius'un ölümünden sonra hükûmet, monotelizme, bu hareketin siyasî ehemmiyetini kaybetmiş olmasına rağmen, sadık kalmakta israr etti; fakat ayni zamanda papalık makamiyle dostane münasebetler tesisine çalıştı. Araplar tara-

fından takriben 640 ile 650 arasında fethedilmiş olan Mısırın ziyaından sonra imparatorluk monotelit mezhebinde birtakım değişiklikler yapmağı teklif etmek suretiyle, Papa ile barışmak için müteaddit teşebbüslerde bulundu ve işte bu maksat ile Konstan II, 648 de "Tip„ (Τύπος) yahut "İtikat Tipi„ ni neşretti ve "hıristiyanlık itikadında olan ve katolik ve apostolik kiliseye tabi bulunan bütün tebaları için bir irade yahut bir operasyon (enerji) yahut iki irade ve iki operasyon (enerji) üzerinde mücadele yahut kavga etmeği„ (75) menetti. Bu "Tip„ yalnız iradenin birlik ve yanut ikiliğine dair münakaşaları menetmiyor, fakat ayni zamanda, bu meseleye dair yazılmış yazıların ve bu meyanda Ayasofyanın narteksine asılmış olan "Ektesis„ in ortadan kaldırılmasını emrediyordu. Fakat Konstan bu tedbir ile arzu ettiği sulhü temin edemedi. Grek rühbaniyeti mümessillerinin huzuru ile Papa Martin Lateran sinodunda "son derece dinsiz Ektesis„ (*impiissima Ecthesis*) ve "caniyane Tipos„ u (*scelerosus Typus*) mahkûm etti, ve isimleri bu iki emirname ile ilgili şahsiyetlerin rafızî olduklarını ilân eyledi (76). Diğer taraftan meşhur teolog "Günah çıkartan Maksim„ Tipos ve hattâ daha umumî olarak, monotelit mezhebine azimkâr bir surette muhalefet etti. İmparatorun dinî siyasetinin doğurduğu hoşnutsuzluk şark kilisesinde dahi günden güne kuvvetlendi.

Papanın Lateran konsilindeki hattı hareketine kızmış olan Konstan II Ravenna eksarkına Martin'i tevkif edüp İstanbula göndermesini emretti. Eksark bu emri yerine getirdi ve Martin İstanbula geldikte garp vilâyetlerinde imparator aleyhinde bir isyan teşebbüsünde bulunmuş olmakla itham edildi. Müthiş hakaretlere maruz kaldı ve hapse atıldı. Bir müddet sonra, Bizans devrinde menkûp şahsiyetlerin mutat menfası olan Kırımın cenup sahilindeki ücra Herson şehrine gönderildi. Bu şehre geldikten az sonra öldü. Herson'dan yazmış olduğu mektuplarında Papa o havalideki fena hayat şartlarından şikâyet etmekte ve dostlarından yiyecek, bilhassa burada "bir musahabe mevzuu olan, fakat hiçbir kimse tarafından görülmeyen„ (77) ekmek göndermelerini istemektedir. Fakat maalesef Martin'in mektuplarında Herson şehrinin VII nci asırdaki medeniyet seviye-

si ve iktisadî vaziyetine dair enteresan malûmat veren pek az kısımlar vardır.

İmparator ve İstanbul patriki Martin'in papalık makamındaki halefleriyle müzakerata devam ettiler ve en nihayet Martin'in ikinci halefi Vitalian ile sulh akdettiler. Kiliselerin ayrılığı (schisme) sona erdi. Roma ile husule gelen bu dinî uzlaşma, siyasî bakımdan, Bizans imparatorluğu için mühim oldu; çünkü imparatorun İtalyadaki mevkiini kuvvetlendirdi.

Monotelizme karşı meşhur bir mukavemet göstermiş olan "Günah çıkartan Maksim„ İtalya eksarkı tarafından tevkif edildi ve İstanbula gönderildi; burada muhakeme edildi, mahkûm oldu ve zalimane bir surette sakatlandı. Menfada, martir olarak öldü.

Monotelizm, siyasî ehemmiyetini kaybetmiş olmakla beraber, hattâ "Tip„ tarafından formüle edilen yasaktan sonra dahi, halk arasında nifak saçmakta devam ediyordu. Bu yüzden, imparatorluk dahilinde dinî sulhu tamamiyle yeniden kurmak istiyen Konstan II nin halefi Konstantin IV (668-685), 680 de, İstanbulda bir altıncı umumî konsil topladı; bu konsil monotelizmi mahkûm etti ve İsada, bir şahsiyet içinde iki mütekâmil tabiat ve "insaniyetin selâmeti için iki irade ve iki operasyon'un (enerji) tam bir ahenk içinde yanyana mevcut olduğunu„ (78) tanıdı.

Roma ile sulh tekrar teessüs etmişti. Altıncı konsil tarafından Papaya gönderilmiş olan beyannamede Papa "imanın sağlam kayalığı üzerinde oturan cihan kilisesi birinci makamının şefi„ olarak tavsif ediliyor ve Papanın imparatora göndermiş olduğu mesajın dinin hakikî prensiplerini ortaya koyduğunu bildiriyordu (79).

İşte bu suretle, Konstantin IV devrinde, Bizans hükûmeti, kat'î olarak, monofisizm ve monotelizm aleyhinde olduğunu ilân etti. İskenderiye, Kudüs ve Antakya patrikleri — bu şehirler Arap fütuhatı neticesinde imparatorluktan ayrılmışlardı — mümessiller göndermek suretiyle, altıncı umumî konsile iştirak ettiler. O zamanlar İstanbulda yaşadığı muhtemel olan ve nüfuz sahası yalnız Kilikya ve İzavriyaya (80) inhisar eden Antakya patriki Makarios konsilde monotelizm lehinde söz söyledi ve bu yüzden azil ve aforoz edildi. Altıncı konsilin mukarreratı, İstanbulun, Bizans imparatorluğuna tâbi

bulunmıyan vilâyetlerle dinî uzlaşma yoluna girmek arzusunda olmadığını Suriye, Filistin ve Mısıra ispat etti. Roma ile sulh şark vilâyetlerinin monofisit ve monotelit ahalisinin tamamiyle terkedilmesi pahasına satın alınabildi: bu hâdise bu vilâyetlerdi Arap hâkimiyetinin müstakbel kuvvetlenmesine çok yardım etmiştir. Suriye, Filistin ve Mısır nihaî olarak imparatorluktan ayrılmışlardı.

Altıncı umumî konsilde Roma ile yapılan anlaşmanın uzun müddet devam ettiği söylenemez. Daha Konstantin IV ün halefi Justinian II zamanında Bizans imparatorluğu ile Roma arasındaki münasebat tekrar gerginleşti. Beşinci ve altıncı konsillerin başlamış oldukları işi bitirmek arzusunda bulunan Justinian II, 692 senesinde, İstanbulda, Kubbeli Sarayda, bir sinod topladı. Bu konsil, toplandığı mahalle izafeten "Trullos (yani kubbe) konsili„ (81) yahut evvelki iki konsilin vazifesini tamamladığından "*Quinisextum*„ adını aldı. Konsil kendine "ökümenik„ ünvanını verdi. Papa Sergius konsil mukarreratının altına imzasını koymaktan imtina etti; çünkü bu kararlar cumartesi günleri orucun yasak olmasına, papazların bir kadın almalarına ilâh... izin verilmesi gibi maddeleri ihtiva ediyordu. Justinian, Martin'i Kırıma nefyetmiş olan Konstantin'in misaline tevfikan, Sergius'un tevkif edilerek İstanbula gönderilmesini emretti. Fakat İtalya ordusu Papa'yı imparatorun komiserine karşı müdafaa etti; bu komiser, ancak papanın müdahalesiyle, hayatını kurtarabildi (82).

Justinian'ın ikinci saltanatı zamanında (705—711) papa Konstantin, imparatorun daveti üzerine, İstanbula geldi. Bu zat Bizans imparatorluğu merkezine davet edilen son papa olmuştur.

Justinian Roma piskoposuna karşı son derece mültefit davrandı; papanın hal tercümesinin müellifine göre Justinian, başında imparator tacı olduğu halde, papanın önünde diz çökmüş ve papanın ayaklarını öpmüştür (83). Justinian ile papa iki taraf için de memnuniyetbahş bir anlaşma akdine muvaffak oldular; fakat bu hususa dair elimizde sarih hiçbir malûmat yoktur (84). Alman kilise tarihcisi Hefele papa Konstantin'nin, müteakip devirlerde, hiç şüphesiz papa Jan VIII in (872-892) takip etmiş olduğu mutavassıt yoldan ayrılmamak politikasını gütmüş olduğunu ispat etmiştir.

Jan "esas imanın hilâfında olmıyan bütün dinî mukarreratı, iyi âdetleri ve Roma kanunlarını kabul ettiğini„ beyan eylemişti (85).

Halkın büyük sevinci arasında papa Konstantin sağ ve salim Romaya avdet etti. Pek fazla tahdidata uğramış olan Roma imparatorluğunun hudutları dahilinde dinî sulh en nihayet teessüs etmiş gibi görünüyordu.

HERAKLİUS SÜLÂLESİ DEVRİNDE "TEM„ LER TEŞKİLÂTININ MENŞE VE İNKİŞAFI

Umumiyetle Bizans tarihinde "Tem„ ler teşkilâtının menşe'i Heraklius sülâlesi devrine bağlanmaktadır. "Tem„ ler teşkilâtiyle, eğer tabir caizse, devrin icabatına uygun olarak, en bariz hususiyeti eyalet valilerinin askerî kudretlerinin arttırılması, ve bunun neticesinde bu valilerin mülkî otoriteler üzerinde tam bir hegemonya tesisinden ibaret olan bir teşkilâtı kasdediyoruz. Bu değişikliğin bir defada vukubulmayıp tedricî surette, yavaş bir tekâmül neticesinde, husule gelmiş olduğunu hatırlamak lâzımdır. Uzun müddet "Tema„ (τὸ θέμα) grek kelimesi bir vilâyet dahilinde konaklıyan bir kolorduyu ifade etmiştir; ancak sonraları, ihtimal VIII inci asırda, bu kelime yalnız askerî kuvvetleri değil, fakat aynı zamanda bunların işgali altında bulunan vilâyeti dahi ifade etmek için kullanılmağa başlanmıştır. İşte bu suretle bu isim imparatorluğun idarî taksimatına teşmil edilmeğe başlanmıştır.

Temler meselesine dair başlıca mehaz, X uncu asırda, yani oldukça muahhar bir devirde, imparator Konstantin Porfirogenet tarafından yazılmış olan "*Temlere dair*„ adlı eserdir. Bu eser aynı zamanda birçok defalar V inci ve VI ncı asırlar coğrafî yazılarına müracaat etmek, bunlardan sathî olarak istifade etmek veyahut bazan bunları harfiyen kopya etmek gibi noksanlar ihtiva etmektedir. Fakat asılzade müellifin bu tretesi, bize temlerin VII nci asırdaki teşkilâtı hakkında malûmat vermekle beraber, bu sistemin husule gelişi ile Heraklius adı arasında bir rabıta tesis etmektedir: imparator «Libyalı [yani Afrikalı] Heraklius saltanatından itibaren Roma imparatorluğu küçüldü, hem şarkta ve hem de garpta zedelendi» diyor (86). Bu meseleye dair iki Arap coğrafyacısının eserlerinde şimdiye kadar tamamiyle izah edilmemiş

gayet enteresan malûmata tesadüf olunmaktadır: bunlardan birincisi IX uncu asrın ilk nısfına ait İbn Hurdatbe, diğeri ise X uncu asrın başlangıcında yaşamış olan Kudama'dır. Fakat bunlar dahi tabiî olarak, Heraklius'un muasırı değillerdir. Tem sisteminin başlangıçlarının tetkikı için tarihciler, kronikçilerin biribirini tutmıyan mülâhazalarına, bilhassa Justinian II nin papaya, altıncı umumî konsilin tasdikı için, göndermiş olduğu 687 tarihli lâtince mesaja müracaat etmişlerdir. Bu tezkere daha henüz tem olarak zikrolunmiyan, fakat lâtince «*exercitus*» (ordu) adını taşıyan (87) askerî mıntakaların bir listesini muhtevi bulunmaktadır. Bu devrin tarihî mehazlarında «*exercitus*» lâtin kelimesi yahut «στρατός» (stratos) grek kelimesi, ve yahut bazan «στράτευμα» (stratevma) askerî bir idareye malik bir mıntaka veyahut bir vilâyet için kullanılmaktadır.

Temlerin hakikî mübeşşiri VI ncı asrın sonunda yaratılmış olan Ravenna ve Kartaca (Afrikada) eksarklıkları olmuştur.

Yukarda görmüş olduğumuz veçhile, Lombardların İtalyada ve Berberilerin Afrikadaki taarruzları bu memleketlerin idaresinde derin değişiklikler husule getirmişti. Merkezî hükûmet düşmanlarına karşı daha müessir bir müdafaa sistemi yaratmak istemiş ve bunun için hudut vilâyetlerinde büyük askerî kuvvetler ihtiva eden geniş arazi birlikleri teşkil etmişti. Diğer taraftan, VII nci asırda, Bizans imparatorluğunu şark vilâyetlerinden mahrum eden İran ve bilâhare Arap fütuhatı Anadolunun vaziyetini baştan aşağıya kadar değiştirmişti. O ana kadar bilfiil esaslı hiç bir müdafaaya lüzum göstermemiş olan bu memleket birdenbire müslüman komşularının ciddî tehdidine maruz kalmıştı. Bu vaziyet karşısında Bizans hükûmeti şark hududunda kat'î tedbirler almak, askerî kuvvetleri yeniden gruplandırmak, yeni idarî taksimat vücude getirmek ve hizmetleri o zamanlar imparatorluk için son derece mühim olan askerî otoritelere tefevvuk bahşetmek mecburiyetinde kaldı. Arap donanmasının inşası ile başgösteren tehlike daha az vahim değildi: VII nci asırdan itibaren bu donanma Akdenize hemen tamamiyle hâkim oldu, Anadolu, Ege adaları ve hattâ İtalya ve Sicilya sahillerini tehdit altında bulundurdu. İmparatorluğun şimali garbîsinde Slavlar Balkan yarımadasının büyük bir kısmını işgal ettiler ve

Yunanistan ve Peloponnese girdiler. Aynı zamanda şimal hududunda (VII nci asrın ikinci nısfında) Bulgar kırallığı teşekkül ediyordu. Bu hâdiselerin heyeti mecmuası imparatorluğu yepyeni bir vaziyete soktu ve en fazla tehlikede bulunan vilâyetlerde geniş mıntakalar yaratmak ve bunları büyük askerî bir kudretin kumandası altına vazetmek gibi tedbirlere başvurmak mecburiyetini ihdas etti. Bu suretle imparatorluğun tedricî surette askerîleştiğine şahit oluyoruz (88).

Umumiyetle temlerin muayyen bir kanunla teşekkül etmemiş olduklarını göz önünde bulundurmamız lâzımdır. Her temin, bazan oldukça uzun bir tarihcesi vardır. Temlerin umumî menşe'i meselesi, ancak her teme dair yapılacak hususî araştırmalarla hallolunabilir. Bu noktaya dair Kulakovski'nin yazıları büyük bir ehemmiyeti haizdirler. Bu âlim Heraklius'un, İranlılara karşı kazanmış olduğu zaferden sonra, almış olduğu askerî tedbirlerin yeni idarî rejimin başlangıç noktası olduğu fikrindedir. Bu fikri L. Bréhier dahi müdafaa etmektedir. Heraklius, Ermenistanı yeniden teşkilâtlandırdığı esnada, hiç bir sivil memur nasbetmemişti; binaenaleyh temler sistemi Heraklius'un Ermenistanda tatbik etmiş olduğu rejimin diğer vilâyetlere teşmilinden başka bir şey değildir (89).

Ermenistan misalini ihtimal Heraklius zamanında, İran tehlikesi karşısında, imparatorluğun şarkta, tedricî askerîleştirilme safhalarından biri olarak telâkki edebiliriz.

F. I. Uspenski, Heraklius zamanındaki temler teşkilâtından bahsederken, o zamanlar Balkan yarımadasını istilâ etmiş olan Slavların «Bitinyanın kolonizasyonu için birçok gönüllü göndermek suretiyle Anadoluda temler rejiminin husule gelmesine yardım etmiş olduklarını» beyan etmektedir (90). Tabiî Rus âliminin bu noktai nazarı kabul olunmıyabilir. VII nci asrın sonunda, yani Justinian II zamanında, 80000 Slavın Opsikion temine yerleştirilmesinden önce Anadoluya vukubulan kütle halinde Slav muhaceretine dair hiçbir malûmatımız yoktur (91).

Yaklaşmış olan tehlikenin önüne bir sed çekmek için şarkta, VII nci asırda, dört büyük askerî mıntaka vücude getirilmiş ve bunların bilâhare «tem» adını almış olduğunu biliyoruz. Bunlar: Anadolunun şimali şarkîsinde, Erme-

nistan hududunda Armeniaçi (Armeniakoi) (92) ve Anatoliçi'ler (Anatolikoi, şark manasına gelen grekçe "ἀνατολή = anatole„ kelimesinden); Anadolunun bütün orta kısmını işgal eden ve hudutları şarkta Kilikya, garpte ise Ege denizi sahillerine kadar uzanan bu iki mıntaka imparatorluğu Araplara karşı himaye edeceklerdi. — Marmara civarında kâin "Allahın himayesinde bulunan şahane Opsikion„ (grekçe "Ὀψίκιον„; lâtince *Obsequium*) payitahtı haricî düşmanlara karşı koruyordu. Anadolunun cenup sahillerinde ve civar adalarda teessüs eden "Caravisionorum„ deniz temi Bizansı Arap donanmasının taarruzlarına karşı müdafaa etmekle mükellefti; bu teme bilâhare, ihtimal VIII inci asırda, Çibiraiot (Cibyrrhaeote) adı verilmiştir. Bu ilk dört temin şarkta teşekkülü münasebetiyle gayet enteresan bir mesele ortaya atılmıştır: burada Bizans hükümdarlarının almış oldukları tedbirlerle Sasanîlerin idaresindeki İran imparatorluğunun, VI ncı asırda, Kavad ve Hüsrev Anuşirvan zamanındaki askerîleştirilmesi arasındaki calibi dikkat benzerlik bahis mevzuudur. İranda, reformlar sona erdikten sonra, İran imparatorluğunun bütün arazisi dahi dört askerî kumandanlığa ayrılmıştı. E. Stein bu hususta şöyle yazıyor: "Benzerlik okadar tam ve okadar derindir ki bunu ancak kendini bilen tek bir irade yaratabilirdi„ (93). Bu neticeyi, Heraklius'un Kavad ve Hüsrev'in reformlarını tetkik etmiş ve ihtimal İran arşivinden çıkmış vesikaları gözden geçirmiş olduğunu beyan eden bazı mehazlardan çıkarabiliyoruz (94). "Düşmandan bir şeyler öğrenmeği hakikî devlet adamları her zaman arzu etmişlerdir„ (95).

Balkan yarımadasında, Bulgar ve Slavlara karşı, Trakya mıntakası teşkil olundu. Daha sonra, ihtimal VII nci asrın sonunda, Hellas yahut "Heladiçi'lerin (Helladikoi) askerî mıntakası yaratıldı; bu tedbir Slavların Yunanistanı istilâlarına karşı alınmıştı; diğer taraftan Sicilya mıntakası aynı devirde Akdenizin garp kısmını tehdit etmeğe başlamış olan Arapların bahrî tecavüzlerine karşı yaratılmıştır. Ummiyetle (istisnalar pek enderdir) bu mıntakalar — temler — strateg'ler tarafından *(strategoi)* idare olunuyordu. Çibiraiot (Cibyrrhaeote) teminin şefi "*drungarius*„ (vis amiral) adını ve Opsikion valisi "*comes*„ ünvanını aldı.

VII nci asırda, İran tehlikesinin vahameti karşısında, Heraklius imparatorluğu askerîleştirme işine koyuldu. Fakat elimizdeki malûmata göre, yalnız Ermenistanı yeniden teşkilâtlandırmağa muvaffak olabildi. İranlılara karşı kazanılan parlak zaferden ve Suriye, Filistin ve Mısırın geri alınmasından sonra bu vilâyetlerin âcilen yeniden teşkilâtlandırılması imparatorluk için mübrem bir ihtiyaç halini almıştı. Fakat Heraklius bu işi başarmağa vakit bulamadı; çünkü az bir müddet sonra Araplar bütün bu vilâyetleri fethettiler. İran tehlikesi ortadan kalkmıştı, fakat onun yerine daha vahim ve daha korkunc bir tehlike, yani Arap tehlikesi kaim olmuştu: işte bu sebepten Heraklius'un halefleri bu imparator tarafından çizilmiş olan yollardan gittiler ve Arap tehlikesine karşı yukarıda zikrolunan ve daha o zamanlar henüz «tem» adını taşımıyan askerî mıntakaları yarattılar. Aynı zamanda imparatorluğun şimalindeki Slâv ve Bulgar tehlikesi VII nci asırda, Heraklius'un haleflerini, bu müdafaa ve himaye metodlarını Balkan yarımadası ve Yunanistana teşmil etmeğe icbar etti.

Yukarıda zikrolunan iki büyük askerî teşekkül ve iki eksarklıkta sivil otoriteler mevkilerini hemen askerî valilere terketmediler. Bu mıntakaların ekserisinde, mülkî idare ve mülkî vilâyetler (epark'lıklar) yeni rejimde dahi, mevcut olmak a devam ettiler. Fakat dış tehlikelere karşı koyabilmek için tam salâhiyetle teçhiz edilmiş olan askerî otoriteler mülkî idarede günden güne artan bir nüfuza malik oldular. E. Stein'in işaret ettiği gibi «Heraklius'un ekmiş olduğu tohum, bilâhare, harikülâde bir surette inkişaf etmiştir» (96).

711-717 ANARŞİSİ

Justinian II den sonra tesadüfî olarak tahtı işgal etmiş olan üç imparator, Vardan yahut Filippikus, Anastas II ve Teodos III, kısa bir zaman zarfında devrildiler. Bütün imparatorlukta anarşı ve isyan hükümferma oldu. Vardan, monotelizmi himaye etmekle, Roma ile münasebatı kesti. Fakat Anastas papa ile yeniden sulh tesisine muvaffak oldu. Dış siyasette imparatorluk bilhassa bedbaht oldu. Bulgarlar kendilerine karşı dostluk izhar etmiş olan Justinian'ın katlinin

intikamını almak üzere, cenuba doğru yürüdüler ve İstanbula kadar geldiler. Araplar dahi, daimî surette karadan Anadoluda ve denizden Ege ve Marmarada ilerliyerek payıtahtı tehdit ettiler. İmparatorluk, 610 ihtilâline tekaddüm etmiş olan devreye benzeyen en nazik devirlerden birini geçiriyordu ve bir kere daha ahval imparatorluğu kat'î bir harabiden kurtarabilecek mahir ve kuvvetli bir insana lüzum hissettiriyordu. Bu kabil bir insan Anatolik'lerin strategi olan ve birçok taraftara malik bulunan Leon'un şahsında bulundu. Yaklaşmış olan tehlike karşısında büyük aczini anlamış olan zayıf Teodos III imparatorluk makamından çekildi ve Leon 717 de mutantan bir surette İstanbula girdi ve patrik tarafından Ayasofyada tetviç olundu. Leon Teodos III ün hayatına kıymadı. İşte bu suretle kendine, tem teşkilâtı dahilinde, geniş selâhiyetler verilmiş olan askerî valilerden biri imparatorluk makamına çıkıyordu.

HERAKLİUS SÜLÂLESİ ZAMANINDA EDEBİYAT, MAARİF VE SANAT

Edebiyat ve sanat sahalarında 610 dan 717 ye kadar uzanan devir bütün Bizans tarihinin en karanlık devridir. Bundan evvelki asrın şayanı dikkat veriminden sonra insan dimağının yaratıcı kudreti tamamiyle zail olmuş gibi görünüyor. Bu devrin kısırlığının başlıca sebebini bütün enerjisini, arazisini haricî düşmana karşı müdafaa etmek üzere teksif etmek mecburiyetinde kalmış olan bir imparatorluğun siyasî durumunda aramak lâzımdır. Medeniyet bakımından en ileri gitmiş ve fikir sahasında en velût olmuş olan Suriye, Filistin, Mısır ve Şimalî Afrika şark vilâyetlerinin evvelâ İranlılar, bilâhare Araplar tarafından fethi, Anadolu, Akdeniz adaları ve hattâ İstanbulun Arap tehlikesine, Balkan yarımadasının ise Avar-Slav tehlikesine maruz bulunması .... işte bütün bu sebeplerin heyeti mecmuası entellektüel ve artistik inkişafı tamamiyle sekteye uğrattı ve bu gayrı müsait şartlar yalnız imparatorluktan ayrılmış olan vilâyetlere değil, fakat imparatorluğun elinde kalmış olanlara dahi şamil oldu.

Bütün bu devre zarfında Bizans imparatorluğunda bir tek tarihci yetişmedi. Heraklius'un zamanı saltanatında yaşamış olan Ayasofya diyakoslarından Pisidyalı [Anadolu

eyaleti] Jorj ahenktar ve kusursuz mısralarla bu imparatorun İranlılar ve Avarlara karşı yapmış olduğu askerî seferleri tasvir etti. Bu zat üç tarihî eser bırakmıştır: *1° İmparator Heraklius'un İranlılara karşı seferleri*; 2° *Avarların İstanbula karşı 626 senesinde yaptıkları taarruz ve bunların Meryemin müdahalesi sayesinde mağlûbiyeti*. 3° *Herakliad (Heraklias)* yahut Heraklius için bu imparatorun İranlılara karşı kazanmış olduğu nihaî zafer vesilesiyle yazılmış olan bir medhiye. - Polemik, elejiak ve teolijik mahiyette olan diğer eserler arasında bir nevi didaktik, felsefî ve teolojik şiir olan ve hilkati âlemden bahseden ve muasır hâdiselere dahi işaret eyleyen "*Heksaemeron*„u (Altı gün) kaydedebiliriz. Hıristiyan muharrirlerinin kendisi ile en fazla ünsiyet peyda etmiş oldukları bir mevzua malik bulunan bu eser Bizans imparatorluğu hudutları dışında dahi taammüm etti. Meselâ "*Heksaemeron*„ un XIV üncü asra çıkan bir Slâv-Rus tercümesini biliyoruz. Pisidyalı Jorj'un edebî kabiliyeti müteakıp asırlarda takdir edilmiş ve hattâ XI inci asırda, meşhur Bizans müverrih ve filosofu Mihail Psellos şu meseleyi ortaya atmak mecburiyetinde kalmıştır: "Evripides ve Pisidyalı Jorj'dan acaba hangisi daha iyi şiir yazmıştır?„ Bugünkü fen Jorj'u Bizansın en iyi profan şairi olarak telâkki etmek tedir (97).

Kronikciler arasında Antakyalı Jan ve "Kronikon Paskale„ (yani Paskalye kroniki)nin anonim müellifini zikretmeliyiz. Hareklius devrinde yaşamış olması muhtemel olan Antakyalı Jan, Âdem ile başlıyan ve imparator Fokas'ın ölümü ile sona eren (610) bir cihan kroniki yazdı. Bu eser yalnız parça halinde bize kadar gelmiştir; bundan dolayı bu eserin müellifi hakkında büyük münakaşalar yapılmıştır. Hattâ bu müellifin Antakyalı olan Jan Malalas olduğu iddia edilmiştir. Bize kadar gelmiş olan parçalardan istidlâl olunabildiğine göre Antakyalı Jan'ın eserini Malalas'ın eserinin fevkinde addetmek lâzımdır; çünkü bu zat cihan tarihini bir Antakyalının mahdut noktai nazarına göre tetkik etmemek tedir; çok daha geniş tarihî görüşe maliktir. Aynı zamanda birinci derecede mehazlardan daha mahirane bir tarzda istifade etmektedir. — Yine Heraklius devrinde meçhul bir papas Âdemden M. s. 629 senesine kadar gelen vakayiin sadece bir tezekkürden ibaret olan, fakat aynı zamanda oldukça enteresan tarihî mülâhazalar ihtiva eden Kronikon

Paskale'yi (Paskalya kroniki) telif etmiştir. Bu orijinalitesiz eserin başlıca ehemmiyeti kronik için kullanılmış olan mehazların tesbitinde ve müellifle muasır olan hâdisatın derin bir surette tetkikindedir.

Teoloji sahasında monotelit kavgası, bir zamanlar monofisit kavgası gibi, birçok eserlerin ortaya çıkmasına sebep oldu; fakat bunlar, monofisit yazıları gibi, VII nci asır konsilleri tarafından mahkûm edilmiş ve bundan dolayı süratle ortadan kalkmış olduklarından zamanımıza kadar gelmemişlerdir. İşte bu sebepten bu eserler hakkında bunlardan, red maksadiyle, alınmış bazı parçalar ihtiva eden yalnız altıncı umumî konsil vesikaları ve "Günah çıkartan Maksim„in eserleri sayesinde bir hüküm verebiliyoruz.

Günah çıkartan Maksim Bizansın en şayanı dikkat teologlarından biridir. Heraklius ve Konstantin II nin muasırı olan Maksim monotelit mücadelesinde ortodoksluğun en hararetli müdafii olarak ortaya çıktı. Maksim, kanaatleri yüzünden hapse atıldı ve birçok işkencelerden sonra Kafkasyada, uzak Lâzik vilâyetine sürgüne gönderildi ve burada ölünceye kadar kaldı. Kalem münakaşası, mukaddes yazıların şerhi, riyazet, mistisizm ve dinî âyinler sahasında telif etmiş olduğu eserlerde meşhur üç kilise babasının — Büyük Atanas, Nazianz'lı Gregor ve Nissa'lı Gregor — ve aynı zamanda "Areopagit„ (Psevdo-Areopagit) lâkabını taşıyan Denis'in mistik telâkkilerinin tesiri altında bulunmaktadır. Maksim'in yazıları Bizans mistisizminin inkişafı için bilhassa mühim olmuştur. Maksim'i tetkik etmiş olan zamanımız âlimlerinden biri şöyle yazıyor: "Areopagit Denis'in kuru ve spekülatif mistisizmini aşikane riyazetin canlı ahlak meseleleri ile birleştirmiş olan Mağfur Maksim Bizansta, muahhar birçok ehli zühdün eserlerinde kendini tekrar göstermiş olan mistisizmin canlı bir tipini yaratmıştır. Binaenaleyh Bizans mistisizminin, kelimenin tam manasiyle, hakikî yaratıcısı olarak telâkki olunabilir„ (98). Maalesef Maksim telâkkilerinin sistematik bir tarifini terketmemiştir ve biz bunları müteaddit eserlerinin muhtelif yerlerinden arayıp bulmak mecburiyetindeyiz. Maksim teolojik ve mistik yazılardan maada bir takım enteresan mektuplar dahi telif etmiştir.

Maksim'in yazılarının tesiri ve ehemmiyeti şarka münhasır kalmadı; fakat garpte dahi taammüm etti. Bu tesirlerin

bir aksi sedasını meşhur IX uncu asır garp mütefekkirî Jan Skot Erigin'in *(Johannes Skotus Eriugena)* eserlerinde bulmak kabildir. Aynı zamanda Areopagit Denis'in eserlerine karşı büyük bir alâka göstermiş olan bu zat, bilâhare, Denis'in «gayet karanlık» fikirlerini, bunların «harikülâde bir surette» Maksim tarafından izah edilmiş olmaları sayesinde, kavrayabildiğini beyan etmiş ve Maksim'i "ilâhî filosof„, "âlimi kül„, "üstatların en büyüğü„ ilâh... gibi tabirlerle tavsif eylemiştir. Maksim'in Teolog Gregor'a dair yazmış olduğu bir eseri Erigen lâtinceye tercüme etmiştir (99). Maksim'in kendinden daha genç bir muasırı, Sinalı (yani Tur Sinalı) Anastas dahi münakaşa ve tefsir sahalarında, Maksim tarzında, fakat Maksim'in kâbına varmaksızın, birtakım eserler yazmıştır.

Hagiografya sahasında Kudüs patriki Sofronius'u zikredebiliriz; mukaddes şehrin Araplar tarafından muhasarasına şahit olan bu zat Mısırın iki millî azizi olan Kirus ve Johannes'in martir ve kerametleri hakkında uzun bir risale yazmıştır. Sofronius'un eseri coğrafya, tarih, örf ve âdetlere dair bir haylı malûmat ihtiva etmektedir. Aynı VII nci asırda yaşamış olan Kıbrısın Neapolis şehri piskoposu Leontius'un eserleri daha enteresandır. Bu zat müteaddit "hal tercümeleri„ nin müellifidir; bunlar arasında VII nci asırda İskenderiye patriki olan Mağfur (yahut Rahim) Johannes'in hayatı o devrin içtimaî ve iktisadî hayatı için hususî bir ehemmiyete maliktir. Neapolis'li Leontius *Azizlerin hal tercümelerini* halk kütleleri için yazmış olduğundan dolayı hagiografların büyük bir kısmından ayrılmaktadır: bu sebepten lisanı konuşulan avam lisanının kuvvetli bir tesiri altındadır (100).

Dinî ilâhiler sahasında VII inci asır Giritli Andreas tarafından temsil olunmaktadır. Şamda doğmuş olan Andreas hayatının büyük bir kısmını, Arap fütuhatından sonra, Suriye ve Filistinde geçirmiştir. Bilâhare Girit piskoposu olmuştur. İlâhi müellifi olarak Andreas bugün dahi ortodoks kilisesinde, büyük perhizde, iki defa okunan büyük ilâhisi, yani "Kanon„ u ile tanılmaktadır. Bu ilâhinin bazı kısımları Romanus Melodus'un tesirini göstermektedir. İlâhî Âdemin sukutundan ve Kurtarıcının sözleri ve ef'alinden başlamak suretiyle Ahdı Atikin başlıca hâdiselerini zikretmektedir.

Heraklius sülâlesi devrindeki karanlık imtihan senelerinin edebî faaliyetinin bu kısa taslağı bu devirde yaşamış olan adedleri mahdut Bizans müelliflerinden ekserisinin, kısmen müslüman fatihlerin tahakkümü altına girmiş olan şark vilâyetlerinden neş'et etmiş olduklarını göstermektedir.

Heraklius sülâlesinin haricî hâdiseleri nazarı itibare alınacak olursa bu devreye ait hiçbir sanat abidesinin mahfuz kalmamış olmasına taaccüp edilmez. Bununla beraber bize kadar gelmiş olan birkaç eser Bizansta Büyük Justinian'ın altın devrinde atılmış olan sanat temellerinin ne kadar sağlam olduklarını gayet vazih olarak göstermektedir.

VI ıncı asrın ikinci nısfından itibaren Bizans sanatının imparatorluk dahilinde hafif bir ziya saçmasına rağmen bu sanatın tesiri kendini imparatorluk hudutlarının dışında gayet açık bir surette göstermektedir. Tarihleri bilinen birtakım Ermeni kiliseleri Bizans tesirinin parlak nümuneleridir. Bu kiliseler arasında 611 ile 628 seneleri arasında restore edilmiş olan Eçmiazin (*Eçmiyadzin*) katedralini veyahut Anideki kale kilisesini (622) ilâh... kaydedebiliriz. 687 - 690 da inşa edilmiş olan Kudüsteki Ömer camii tam manasile bir Bizans eseridir. Romada kâin Santa Maria Antiqua kilisesinin bazı freskleri VII inci veyahut VIII inci asrın başlangıcına aittirler (101).

cizgiliforum

cizgiliforum

BİBLİYOGRAFYA

Umumî eserler için fasıl I e bakınız.

MÜNFERİT SALTANATLARA DAİR MONOGRAFİLER:

Drapeyron (L.), L'Empereur Héraclius et l'Empire byzantin au VIII e siècle (Paris, 1869). — Eskimiştir.

Laskin (G.), Heraklius. VIInci asrın ilk nısfında Bizans Devleti (Harkof, 1889). Yeni mehazlar. Rusca.

Εὐαγγελίδης **(T.),** Ἡράκλειος ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου (Odessa, 1903). — Kısa ve toplama bir eser.

Prince (A.), L'Imperatore Eraclio (Firenze, 1905). - En iyi monografi.

Kestner (T.), De imperio Constantini III, 641-668 (Leipzig, 1907). — Kısa ve doğru bir disertasyon.

Diehl (Ch.), L'Empereur au nez coupé. Revue de Paris, 1. Janv. 1923. — Aynı müellifin «Choses et gens de Byzance» (Paris, 1926) adlı eserinde (sah. 173-211) tekrar basılmıştır.

ARAP VE İSLÂM TARİHİ:

Weil (G.), Geschichte der Chalifen (Mannheim, 1846). Cild I. — Faideli.

Müller (A.), Der Islam Morgen - und Abendland (Berlin, 1885). Cild I-II.

Krymski (A.), Muhammedîlik tarihi (Moskova, 1903—1904). — Rusca.

Goldziher (L.), Die Religion des Islams. (Die Kultur der Gegenwart.... von P. Hinneberg, Die Religion des Orients (1913), III, 1. 2 inci tabı)

Goldziher (L.). Vorlesungen über den Islam (Heidelberg, 1910).

cizgiliforum

cizgiliforum

cizgiliforum

Caetani (L.), (principe di Teano), Annali dell'Islam (Milano, 1905-1926), Cild I-X (neşredilmektedir). — İlk halifeler devrindeki Bizans-Arap münasebatının tetkiki için gayet mühim püblikasyon.

Caetani (L.), Studi di storia orientale (Milano, 1911-1914). Cild I ve III. — İslâmiyetin başlangıç tarihi için mühim.

Mednikov (N.), Arapların fethinden Haçlılara kadar Filistin; Arap mehazlarına göre (Sen Petersburg, 1897-1902). Cild I-IV. — Arap mehazlarından birtakım not ve monografilerle yapılmış rusca tercümesi.

Becker (C.), Vom Werden und Wesen der islamischen Welt (Leipzing, 1924), Cild I.

TEMLERİN TEŞKİLÂT TARİHİNE DAİR:

Diehl (Ch.), L'Origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantin. (Études Byzantines (Paris, 1905), sah. 276-292). — Bu tetkikin birinci tabı «Études d'histoire du moyen âge, dédiées â G. Monod (1896)» da intişar etmiştir.

Gelzer (H.), Die Genesis de byzantinischen Themenverfassung (Leipzig, 1890).

Uspenski (F. I.), Bizans imparatorluğunun askerî teşkilâtı (İzvestia ruskago arkeologiceskago Instituta ve Konstantinopolâ, Cild VI (1900) — Rusca.

Brooks (E. W.), Arabic Lists of the Byzantine Themes. (Journal of Hellenic Studies XXL,1901, s. 67-77).

Uspenski (C. N.), Temlerin teşkili. Aynı müellifin «Bizans tarihi hülâsası» adlı eserinde (Moskova, 1917, s. 144-152) intişar etmiştir. — Rusca.

Kulakovski (J.), Bizans tarihi (1915), III, s. 387-431. — Rusca.

Stein (E.). Zur Entstehung der Themenverfassung. Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches vornehmlich unter den Kaisern Justinus II und Tiberius Constantinus (Stuttgart, 1919), s. 117-140.

Stein (E.), Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate (Byzantinisch — neugriechische Jahrbücher 1,1920, bilhassa s. 70-82).

cizgiliforum
cizgiliforum

FASIL V

İKONOKLAST DEVRİ

I — İZAVRİYA YAHUT SURİYE SÜLÂLESİ DEVRİ (717 - 802)

İZAVRİYA YAHUT SURİYE SÜLÂLESİ

Pek yakın bir zamana kadar yeni sülâlenin müessisi Leon III e (717-741) İzavriyalı bir vasıf ve bir isim veriliyor ve ahfadına umumiyetle İzavriya sülâlesi deniliyordu. Fakat XIX uncu asır sonunda Leon III ün İzavriyalı olmayıp Suriyeli olduğu fikri ortaya atılmıştır (1). Bu nazariye bugün bir kaç müverrih tarafından kabul olunmaktadır (2). Bu noktadaki karışıklık şu hâdiseden neş'et etmektedir: bir taraftan Leon'un menşe'ine dair başlıca mehaz olan IX uncu asır başlangıcı kronikçisi Teofanes şöyle yazmaktadır: "İzavriyalı Leon anasıl Germanikeli ve hakikatte İzavriyalı idi„ (3). Diğer taraftan papanın kütüphanecisi Anastas tarafından aynı asrın (IX uncu asır) ikinci nısfında tercüme edilmiş olan Teofanes'in lâtince versiyonu İzavriyadan hiç bahsetmeyüp Leonun Germanike'den neş'et ettiğini ve anasıl Suriyeli (*genere Syrus*) olduğunu beyan etmektedir (4). Genç Stefan'ın «*Hayatı*»nda dahi Leon'un «anasıl Suriyeli» (ὁ συρο γενής) olduğu yazılıdır (5). Germanike Suriyenin şimal hududunda, Kilikyanın şarkında idi. Bir arap mehazı Leon'u «Maraşın (yani Germanike'nin) bir hıristiyan vatandaşı» olarak göstermekte ve bu imparatorun her iki dili, yani arapca ve rumcayı fasih ve doğru olarak konuştuğnuu bildirmektedir (6). Zannımıza göre Teofanes'in bir Suriye şehri olan Germanike'yi İzavriya vilâyetindeki Germanikopolis ile karıştırmış olduğunu farzetmeğe lüzum yoktur (7). Leon'un menşe' ba ımından Suriyeli olması pek muhtemeldir; bununla beraber bazı âlimler, meselâ J.-A. Kulakovski, bu nazariyeyi yanlış olarak telâkki etmektedirler (8).

Leon III ün oğlu Konstantin V Kopronim (741-775), ilk evvelâ, Hazar hanının kızı İren ile evlendi ve bu kadından bir oğlu oldu (Leon IV); kendisine alelekser «Hazar» lâkabı verilen bu Leon 775 den 780 e kadar saltanat sürdü. Leon İren namında Atinalı genç bir grek kızı ile evlendi. Bu kadın, kocasının ölümünden sonra, oğlu Konstantin VI daha henüz sinni rüşte vasıl olmadan imparator ilân edilmiş olduğundan, (780-797), bilfiil imparatorluğa hâkim oldu. Genç imparator, yalnız başına saltanat sürebilecek bir çağa geldikte, oğul ile haris ana arasında, kudret yüzünden, bir ihtilâf çıktı. İren galip geldi; oğlunu tahttan indirdi ve gözlerini çıkarttı. Bundan sonra tek başına en yüksek makamı işgal etti (797-802). İren'in ismi ortaya mühim bir mesele atmaktadır: Bizans imparatorluğunda kadınlar tahta çıkıp en yüksek kudreti haiz olabilirler mi idi, yahut başka bir ifade ile, imparatorluk dahilinde tam manasiyle saltanat sürebilirler mi idi? İmparatorluğun kuruluşundan beri imparatorların karıları «Avgusta» ünvanını taşıyor ve oğulları küçük yaşta bulundukları müddetçe, bunlar namına, imparatorluk makamının icabettirdiği vazifeleri ifa ediyorlardı. V inci asırda, yukarıda görmüş olduğumuz veçhile, Teodos'un kızkardeşi Pulkeria, bu imparatorun sabaveti zamanında, naiblik vazifesini görmüştür. Diğer taraftan bir kadın müstesna bir mevkie sahip oldu ve siyasî işler üzerinde son derece müeesir oldu: bu kadın Büyük Justinian'ın karısı Teodora idi. Fakat bunlar bir kardeş yahut bir oğul namına icra edilen kadınlar saltanatına ait misallerdir ve Teodora'nın siyasî nüfuzu tamamiyle kocasının hüsnü niyetine bağlı kalmıştır. — En yüksek kudretin bahşettiği mutlak bir otorite ile Bizansta saltanat sürmüş olan ilk kadın bedbaht Konstantin'in anası İren oldu. Bu imparatoriçe tam manasiyle mutlak âmir oldu. Bizans hayatında bu hâdise, imparatorluğun asırdide an'aneleriyle tam bir tezat teşkil eden yepyeni bir şeydi. Bu hususta resmî vesikalar ve emirnamelerde İren'in «imparatoriçe» olarak tavsif edilmeyüp «İren, sadık imparator (basilevs)» olarak tesmiye edilmiş olduğunu kaydetmek enteresandır (9). O devrin telâkkisine göre yalnız bir imparator, yani bir erkek, resmen kanun vazıı olabilirdi: işte bu sebepten İren'in bir imparator olduğunu farzetmek mecburiyeti hâsıl olmuştur. — En yüksek mülkî memurlardan biri, yani Nikefor tarafından hazırlanmış ve idare edilmiş olan 802 ihtilâli İren'in devrilmesiyle neticelendi; imparatoriçe bir müddet sonra menfada öldü. Nikefor tahta çıktı ve bu suretle, İren'in hal'ile, İzavriya yahut Suriye sülâlesi sona erdi. 717 ile 802 seneleri arasında Bizans imparatorluğu şark menşe'li bir sülâle tarafından idare edildi; Anadolulu ve yahut şimalî Suriyeli olan bu sülâle, Konstantin V in evlenmesinden dolayı, Hazar kanı ile karışmıştır.

İMPARATORLUĞUN ARAPLAR, BULGARLAR VE SLÂVLARA KARŞI HATTI HAREKETİ

Leon III tahta çıktığı esnada imparatorluk, tarihinin en nazik devirlerinden birini yaşıyordu. İmparator ile bilhassa Justinian II nin ilk hal'indan sonra tecavüzkâr bir tavır takınmış olan Bizans aristokrasisi mümessilleri arasındaki mücadele yüzünden husule gelmiş olan müthiş dahilî anarşiye şarkta, payitahta yaklaşan Arap tehlikesi inzimam ediyordu. Vaziyet VII nci asırda Konstantin IV devrindeki vaziyete benziyordu; hattâ bazı cihetlerden bundanda daha nazik görünüyordu. Leon III ün iki selefi zamanında Arapların kara kuvvetleri bütün Anadoluyu şarktan garbe kadar katetmişlerdi; bunlar Ege denizi sahilleri civarında bulunan Sard (Salihli) ve Pergamon (Bergama) şehirlerini işgal ediyorlardı. Arap ordularının başında kıymetli bir kumandan olan Mesleme (Maslemah) bulunuyordu. Leon'un İstanbula girişinden yalnız birkaç ay sonra, 717 de, Bergamadan hareket eden Araplar, şimal istikametinde ilerlediler ve Çanakkale Boğazında kâin Abidos'a ulaştılar, Rumeli sahiline geçtiler ve az bir müddet sonra kendilerini payitaht surları önünde buldular. Aynı zamanda, Bizans kroniklerine göre (10), muhtelif tipte 1800 gemiden ibaret büyük bir Arap donanması Çanakkaleden ve Marmara'dan geçiyor, İstanbulu denizden kuşatıyordu. Bunu tam bir muhasara takip etti. Fakat Leon, payitahtı muhasaraya mükemmelen hazırlamak suretiyle parlak askerî kabiliyetini ispat etti. Bir kerre daha maharetle kullanılan «Grejuva ateşi» Arap donanmasında pek büyük hasar tevlit etti. Diğer taraftan açlık ve 717-718 kışının son derece şiddetli oluşu müslüman ordusunun hezimetini tamamladı. — Leon III e bir anlaşma ile bağlı bulunan, fakat kendi memleketlerini müdafaa etmek

için harbeden Bulgarlar dahi Araplara karşı, Trakyada, mücadele ettiler ve bunları ağır zayiata uğrattılar. Muhasaranın başlangıcından bir seneden raz fazla bir müddet sonra, Araplar payitahttan uzaklaştılar. İstanbul bu suretle Leon III ün kabiliyet ve azmi sayesinde, kurtulmuş oldu. İstitrat olarak Halici düşman gemilerine kapıyan zincirin ilk defa olarak bu muhasara münasebetiyle zikredilmiş olduğunu kaydedebiliriz.

Tarih müslümanların İstanbul önünde uğramış oldukları bu muvaffakıyetsizliğe gayet büyük bir ehemmiyet atfetmektedir. Muvaffakıyetle tetevvüç eden mukavemeti sayesinde, Leon III Bizans imparatorluğunu kurtardı. İngiliz tarihcisi Bury İstanbulun «hıristiyan Avrupanın caddesi olduğunu» yazmakta ve 718 senesini «ökumenik bir tarih» olarak tavsif etmektedir. — Yunan tarihcisi Lambros bu hâdiseleri eski Yunanistanın İran harpleri ile mukayese etmekte ve Leon'a Ortazamanlar hellenizminin Miltiades'i adını vermektedir (11). Konstantin IV Arapları İstanbul surları önünde durdurmuş, Leon III ise bunları katî olarak tardetmişti. Bu vak'a «Allahın himayesinde bulunan» bu şehre karşı Arapların yapmış oldukları son taarruz oldu. Mesele bu bakımdan telâkki edildikte Leon III ün zaferi fevkelâde bir büyüklük iktisap eder.

Arapların İstanbula karşı yapmış oldukları sefer ve Mesleme adı islâmiyetin muahhar efsane an'anesinde derin bir damga bırakmıştır. Mesleme adı, bu kumandanın bu an'aneye göre İstanbulda inşa ettirmiş olduğu bir camie dahi bağlıdır (12).

Bununla beraber bu devir ilk hilâfet tarihinin en parlak devirlerinden biridir. Bizans imparatorluğunda hükümsüren anarşinin muasırı olan kudretli halife Velid I (705-715), göstermiş olduğu inşa faaliyetinde, Bizans imparatorları ile rekabet edebilmiştir. Şamda bir cami bina edildi; bu cami Ayasofyanın hıristiyan âleminin olduğu gibi, islâm âleminin uzun müddet en güzel yapısı olarak kaldı. Muhammedin Medinedeki kabri, İsanın Kudüsteki mukaddes mezarı gibi, şaşaalı bir bina ile örtüldü. Şu noktayı kaydetmelidir ki bu binalar müslümanlar nezdinde yalnız Muhammede ait efsanelerle değil, fakat İsayı alâkadar eden efsanelerle dahi birleştirilmişlerdir. İslâm an'anesi İsanın

tekrar dünyaya gelişinde sesini Şam minarelerinin birinden işittireceğinden ve Muhammedin kabrinin yanında bulunan boş yerin İsa için, ikinci defa dünyaya gelip öldükten sonra, ayrılmış olduğundan bahsetmektedir (13).

Yavaş yavaş imparatorluk ile hilâfet arasındaki mücadele bir mukaddes harp şeklini aldı.—Bu mücadelenin neticeleri, VIII inci asrın başlangıcında ne Grekleri, ne de Arapları tatmin etti: Grekler Kudüsü geri alamamışlar, Araplar ise İstanbulu zapta muvaffak olamamışlardı. V. Barthold bu hususta şu enteresan satırları yazıyor: «.... Gerek hıristiyanlar, gerek müslümanlar arasında devletin muzaffer olacağı fikri nedamet fikrine yerini terkediyor ve her iki taraf dünyanın sonunu bekliyordu. Her iki muhasım tarafa, dünyanın sonu gelmeden, istihdaf ettikleri nihaî gayeye irişmeği haklı buluyordu. Grek âleminde olduğu gibi lâtin âleminde dahi dünyanın sonundan evvel hıristiyan hükümdarının (Frank kıralı yahut Bizans imparatorunun) Kudüse gireceği ve Kurtarıcıya dünyevî tacını iade edeceği efsanesi carî idi. Müslümanlar ise İstanbulun sukutunun dünyanın sonuna tekaddüm edeceğini ümit ediyorlardı (14). Emevılerin «yegâne dindar» halifesi olanı Ömer II (717-720) nin hicretin yüzüncü senei devriyesini (720 ye doğru), selefi halife Süleyman zamanında İstanbulun muvaffakıyetsiz muhasarasından sonra, islâm devletinin ve aynı zamanda dünyanın sonunun beklenildiği bir zamanda, idrak etmiş olması sırf bir tesadüf eseri olmasa gerektir (15).

İstanbul muhasarasından on dört sene sonra, garbî Avrupada, İspanyadan başlıyan Arap taarruzu, zayıf bir Frank kıralının kudretli bir saray nazırı olan Şarl Martel tarafından durdurulmuştur (16).

718 senesi mağlûbiyetinden sonra Araplar, bilhassa şimalde Hazar tehlikesi baş gösterdikte, Leon III ün ölümüne kadar ciddî hiçbir askerî harekette bulunmadılar. Leon III ün, oğlu ve halefi Konstantin'i Hazar hanının kızı ile evlendirmiş ve bu suretle yeni akrabasiyle bir ittifak yapmış olduğunu yukarıda görmüştük. Bu suretle, Araplara karşı yaptığı mücadelede Leon iki müttefik buldu: ilk önce Bulgarları, bilâhare Hazarları. Buna rağmen Araplar rahat durmadılar: Anadoluyu istilâ etmekte devam ettiler ve birçok defalar garp istikametinde oldukça derinlere nüfuz ettiler, hattâ bazan

İznike, yani Marmaranın sahil havalisine kadar sokuldular. Saltanatının sonunda Leon III Arapları Frigyada kâin Akroinon'da (bugünkü Afyonkarahisar — Konya demir yolu üzerinde) geri atmağa muvaffak oldu. Bu mağlubiyet Arapları Anadolunun garp kısmını tahliye edip şarka doğru çekilmeğe icbar etti.

Müslümanlar Akroinon muharebesiyle Türklerin millî kahramanı ve islâmiyetin şampiyonu Seyit Battal Gazi efsanesini birleştirmektedirler; bu zatın türbesi bugün dahi Eskişehrin (eski Dorilaion) cenubunda kâin bir köyde gösterilmektedir. Tarihte bu kahramanı temsil eden şahıs Akroinon muharebesinde maktul düşmüş olan müslüman Abdullah-ül-Battal' dır (17).

VIII inci asrın ortasında Arap halifeliği sülâle değişikliği, yani Emevilerin devrilmesi ve Abbasiler tarafından istihlâf edilmesinden çıkan vahim dahilî kargaşalıklara sahne teşkil etti. Abbasiler payıtaht ve hükûmetlerinin umumî karargâhını Şamdan Bizans hududundan çok uzakta, Dicle sahilinde bulunan Bağdata naklettiler. Bundan dolayı Leon III ün halefi Konstantin V, muvaffakıyetli birtakım seferlerden sonra imparatorluğun hudutlarını şark istikametinde, Anadolunun müntehasına kadar, genişletebildi.

Fakat İren zamanında, halife El-Mehdi'nin idaresi altında Araplar tekrar Anadoluya muvaffakıyetle taarruz etmeğe başladılar ve (782-783) te imparatoriçe sulh istemek mecburiyetinde kaldı. Bunu takip eden ve üç sene için aktedilen anlaşma imparatorluk için son derece utandırıcı idi. İmparatoriçe Araplara, iki taksitte ödenmek şartiyle 70-90000 dinarlık (*denarii*) senevî bir vergi vermeği taahhüt ediyordu. Çok muhtemeldir ki İren tarafından aynı senede (783) Slav isyanını bastırmak için Makedonya, Yunanistan ve Peloponnese gönderilmiş olan kıt'alar, garp cephesinde meşgul olduklarından, Bizansın Anadoludaki mevkii zayıflamıştır. 798 de, halife Harun-ül-Reşid zamanında, Arapların kazanmış oldukları muvaffakıyetlerden sonra, Bizans imparatorluğu ile yeni bir muahede aktedildi: vergiye müteallik madde baki kalıyordu.

İzavriya sülâlesi imparatorları Bulgarlarla gayet faal münasebatta bulundular. Kısa bir zamandan beri aşağı Tunada mühim bir mevki ihraz etmiş olan Bulgarlar Asparuh'un ese-

cizgiliforum

rini yıkmağı istihdaf eden Bizansın teşebbüslerine karşı siyasî varlıklarını müdafaa etmek mecburiyetinde kaldılar. Bulgar kırallığının VIII nci asırdaki vaziyeti son derece karışıktı. Bir taraftan Bulgar kafileleri ve bunların reisleri «han» yüksek ünvanını almak için aralarında mücadele ediyorlar ve bu suretle birtakım hanedan buhranları husule getiriyorlardı; diğer taraftan Bulgarlar, daha henüz yeni fatihler olduklarından, hâkimiyetleri altına almış oldukları yarımada Slâvlarına karşı mücadele etmek mecburiyetinde idiler. VIInci asrın sonu ve VIII nci asrın başlangıcı Bulgar hanları kendilerinin en tehlikeli düşmanı olan Bizans imparatorluğu ile olan münasebetlerinde çok büyük bir maharet gösterdiler.— Bulgarların, Bizans tahtı üzerinde hak iddiasında bulunan Justinian II yi himaye etmiş ve Leon III e, bu imparatorun Arapları İstanbuldan tardetmek için yapmış olduğu mücadelede, geniş yardımda bulunmuş olduklarına yukarıda işaret etmiştik. Bu hâdiselerden sonra Bizans muharrirleri, Bulgarlar hakkında, otuz senelik bir devre için, bir tek kelime dahi yazmamaktadırlar. Leon III ün zamanı saltanatında Bulgarlar imparatorluk ile aralarındaki sulhu muhafazaya muvaffak oldular.

Konstantin V in zamanı saltanatında Bulgarların Bizansla olan münasebatı gerginleşti. Şark hududundan kaldırılmış ve Trakyaya yerleştirilmiş olan Suriyeliler ve Ermenilerin yardımiyle imparator, Bulgar hududu boyunca, birtakım tahkimat vücude getirdi. Bulgarların İstanbul elçisi Konstantin'den oldukça mütekebbir bir muamele gördü. Bu hâdiseleri müteakıp Bulgarlar askerî harekâta başladılar. Konstantin bunlara karşı, karadan ve denizden, sekiz yahut dokuz sefer icra etti: esas gaye Bulgar kırallığını imha etmekti. Bu seferler, muhtelif safhalar göstermek suretiyle, devam ettiler ve en nihayet Konstantin gayesine vasıl olamadı. Bununla beraber bazı müverrihler Konstantin'i Bulgarlara karşı yapmış olduğu azimkâr mücadeleden ve vücude getirmiş olduğu birçok kalelerden dolayı "ilk Bulgar öldürücüsü„ (*Bulgaroktonus*) tesmiye etmektedirler (18).

Bulgarların sülâle karışıklıkları VIII inci asrın son senelerinde sona erdi; aynı zamanda Bulgarlar ile Slâvlar arasındaki tezad hafifledi. Bu, slâvlaşmış ve Bizans imparatorluğuna karşı gayet vazıh taarruz projeleri besliyen kuvvetli

cizgiliforum

cizgiliforum

bir devlet haline gelmiş olan IX uncu asırdaki Bulgaristanın teşekkülünün başlangıcı idi. Bulgarların bu *tecavüzî* politikası Konstantin VI ve annesi İren'in zamanı saltanatında açık bir surette kendini gösterdi: Bizans imparatorluğu vahim askerî muvaffakıyetsizliklerden sonra, Bulgarlara vergi vermeğe katlanmak mecburiyetinde kaldı.

VIII inci asırda Bulgarlarla imparatorluk arasındaki ihtilâflardan bahsderken Bulgar kuvvetlerinin, Bulgar kırallığına tâbi Slâvları dahi ihtiva etmiş olduğunu unutmamamız lâzımdır. — Diğer taraftan Balkan yarımadasının Slâvlar tarafından işgali VIII inci asırda dahi devam etti. Leon III zamanında, mukaddes mahalleri ziyarete giden bir garp hacısı Peloponnes şehirlerinden Monembasia'yı uğramış ve bu şehrin Slâv toprağında bulunduğunu yazmıştır (*in Slavinia terra*) (19). Slâvların, VIII inci asırda, Dirrakium'da (Durazzo) ve Atinada dahi mevcudiyetleri zikrolunmaktadır (20). Konstantin Porfirogenet'in aşağıdaki satırları (bunları bu eserin evvelki kısmında dahi zikretmiştik) aynı zamanda Konstantin V devrine dahi aittirler: "Veba bütün dünya yüzüne yayıldıktan sonra bütün Peloponnes slâvlaştı ve barbarlaştı„ (21). Müellif burada İtalyadan gelmiş ve bilhassa cenubî Yunanistan ve İstanbulda büyük tahribat yapmış olan 746-747 senesi müthiş salgınını kasdetmektedir. Afet geçtikten sonra payitahtı tekrar nüfuslandırmak için Konstantin İstanbula muhtelif vilâyetlerden insanlar getirtti. Ahalinin kanaatine göre dahi Peloponnes VIII inci asrın ortasından itibaren slâvlaşmıştır. Ahalisi hastalık yüzünden mahvolmuş yahut İstanbula getirtilmiş olan Yunanistan şehir ve köylerinin yerinde birtakım yeni koloniler vücude getirilişini aynı devreye izafe etmek lâzımdır. VIII inci asır sonunda imparatoriçe İren "Slâv kabilelerine karşı„ Yunanistan, Selânik ve Peloponnese hususî bir heyeti seferiye gönderdi (22). Bilâhare bu Yunanistan Slâvları İren'e karşı yapılan suikaste geniş mikyasta iştirak ettiler. Bu hâdiseler Slâvların VIII inci asırda, yalnız nihaî ve sağlam bir surette, bütün Yunanistan da dahil olmak üzere, Balkan yarımadası arazisine yerleşmiş olduklarını değil, fakat imparatorluğun siyasî hayatına dahi iştirak ettiklerini göstermektedir. IX uncu asırda Bulgarlar ve Slâvlar Bizans imparatorluğunun en tehlikeli iki düşmanı olacaklardı.

İZAVRİYA YAHUT SURİYE SÜLÂLESİ İMPARATORLARININ DAHİLÎ SİYASETİ. KANUNLAR. TEMLER

Leon III yalnız kabiliyetli bir şef ve haricî düşmanlara karşı imparatorluğun azimkâr bir müdafii olmakla kalmadı: ayni zamanda uyanık ve hakîm bir kanun vâzıı olduğunu ispat etti. Büyük Justinian zamanında bile kodeks, Digest ve "İnstitut„ ların lâtince metinleri vilâyetlerin ekserisinde gayet az, yahut fena anlaşılıyordu. Birçok mıntakalarda, bilhassa şarkta, eski mahallî teamüller resmî mevzuata tercih olunuyordu: V inci asır Suriye kanun mecmuasına gösterilen rağbet bu hususu açıkça göstermektedir. Grek dilinde neşredilmiş olan Noveller (*Novellae*) yalnız günlük kanunî meselelere münhasır kalıyorlardı. Fakat VIII inci asırda şarkta Suriye, Filistin ve Mısırı, cenupta şimalî Afrikayı, şimalde ise Balkan yarımadasının şimal kısmını tamamiyle kaybetmiş olan imparatorluk, lisan bakımından, günden güne daha fazla grekleşmişti. Hayat şartlarında Büyük Justinian'dan sonra vukubulan değişikliklerin akislerini ihtiva edebilecek, herkesin daima kullanabileceği bir şekilde grekçe bir kanun mecmuasının neşri bir ihtiyaç halini aldı.

Leon III bu kabil bir kodeksin lüzumunu tamamiyle takdir etti. Bu eserin tertibini, azaları kendisi tarafından seçilmiş bir komisyona havale etti. Bu komisyonun mesaisinin neticesi "Ekloga„ adını taşıyan bir kodeksin "hakîm ve dindar imparatorlar Leon ve Konstantin„ namına neşredilmesi oldu. Bu kodeksin tam neşir tarihine gelince XIX uncu asrın bazı garp âlimleri "Ekloga„yı Leon saltanatının sonuna izafe ediyorlar (739-740) (23), Rus bizantinisti V. G. Vasilievski ise bu eserin Leon saltanatının başlangıcına kadar çıkarmağa mütemayil görünüyordu (726 ya doğru) (24). Bugün en yeni mütahassıslar, haklı olarak, Ekloga'nın neşir tarihi olarak 726 senesi Mart ayını kabul etmektedirler (25). Buna rağmen son zamanlarda Ekloga'nın Leon III ve Konstantin V zamanında neşredildiği hakkında tereddütler izhar olunmuştur (26).

Ekloga'nın unvanı (bu kelime "müntehap parçalar„ yahut "hülâsalar„ manasına gelmektedir) bu eserin mehazlarını tebarüz ettirmektedir. Ekloga şöyle tarif olunmaktadır: "Hakîm ve dindar imparatorlar Leon ve Konstantin'in emirleriyle

(neşredilen) ve Justinian'ın İnstitut, Digest, Kodeks ve Novel'lerine göre insaniyetin menfaatlerini daha geniş bir ölçüde temin etmek maksadiyle„ (grekçe εἰς τὸ φιλανθρωπότερον) yahut bazıları tarafından tercüme edildiği veçhile «ispat etmek maksadiyle "(27) tertip edilmiş müntehap kanunlar hulâsası„. Ekloga'nın methalinde, evvelki imparatorlar tarafından neşredilmiş olan iradelerin muhtelif eserlere dağılmış oldukları ve bunların manalarının, bazıları için güç anlaşılır, bilhassa «Allahın himayesinde bulunan» şahane şehirde yaşamıyanlar için hiç anlaşılmaz bir hal aldığı açıkça yazılıdır (28). «Muhtelif eserler» ibaresi ile pratik hayatta kullanılan ve alelekser lâtince orijinallerin yerine kaim olan Justinian kanun mecmualarının grekçe tercümeleri ve müteaddit şerhleri kasdolunmuştur. Bu grekçe tercüme ve şerhleri anlıyabilecek pek az insan vardı. Eserlerin çokluğu, bunlarda rastlanan tenevvü ve mübayenetler Bizans imparatorluğu sivil kanunlarının tatbikında büyük karışıklıklar husule getiriyordu. Leon III vaziyeti tamamiyle kavradı ve buna bir çare bulmağı kendine gaye ittihaz edindi. Ekloga'nın methalinde izah olunan prensipler hak ve adalet fikirleriyle meşbudurlar. Bunlara göre hâkimler "nefislerinde bütün insanî ihtirasları baskı altında bulundurmalı ve iyi muhakeme etmek suretiyle tamamiyle adalete uygun kararlar vermelidir . . . . müzayakaya düşmüş olanları istihkar etmemelidir . . . . . bir cürüm işlemiş olan kudretli bir şahsı cezasız bırakmamalıdır . . . . . rüşvet almamalıdırlar. Adlî teşkilâta mensup bütün memurlar imparatorun "dindar hazinesi„ nden muayyen ücretler almalıdırlar, tâki adaletlerine iltica edecek olan bir kimseden hiçbir şey almasınlar ve peygamberin «adaleti para mukabilinde satıyorlar» (Amos 2, 6) kehaneti tahakkuk etmesin ve bizler dahi emirlerini ifa etmediğimizden dolayı Allahın gazabına uğramış olmıyalım» (29).

Bizzat onsekiz fasla (*tituli*) ayrılmış olan Ekloga medenî hukuku ve çok mahdut bir mikyasta ağır ceza hukukunu ihtiva etmektedir. Burada evlenme, nişanlanma, cihaz ve erkeğin kadına, muayyen şartlar altında, terkettiği emval, vasiyetname, vasiyetnamesiz ölenler, vasîler, kölelerin azadı, şahadet, alım ve satım, iratlar ilâh... bahis mevzuudur.

Yalnız bir fasıl cezalardan bahsetmekte ve ağır ceza hukukuna ait bir kısım ihtiva eylemektedir.

Ekloga, birçok hususlarda, Justinian kodeksinden ayrılıyor, hattâ bazan bu kodeksi cerh bile ediyordu: Ekloga, bazı yerlerinde, Justinian'ın resmî kanunları dışında kalan teamülî kanunların ahkâmını kabul ediyordu. Ekloga Justinian kanunlariyle mukayese edilecek olursa birincinin bazı hususlarda ikinciye nazaran büyük bir terakki gösterdiği görülür. Meselâ, evlenmeğe müteallik kanunlara daha yüksek hıristiyan telâkkilerinin ithal edilmiş olduğu göze çarpıyor. Doğrusunu söylemek lâzımgelirse cezalar faslı vücudun sakatlanmasını şart koşan ve mücrimin el, dil ve burnunun kesilmesini veyahut gözlerinin çıkarılmasını emreden birçok maddelerle doludur. Fakat bu nokta bizi Ekloga'yı barbar bir kanun olarak telâkki etmeğe sevketmemelidir; çünkü birçok hallerde bu cezalar ölüm cezası yerine kaim olmaktadırlar. Bundan dolayı İzavriyalı imparatorlar, vücude getirmiş oldukları kanunî eserin seleflerininkinden «daha insanî olduğunu» ilân etmeğe hak kazanmışlardır. Unutmamalıyız ki Ekloga herkes için, kudretliler yahut acizler, zenginler yahut fakirler için ayni cezaları tatbik ediyordu; halbuki Justinian kanunları pek çok defalar mücrimin ictimaî vaziyetine göre cezalar tayin ediyor ve cürümlerin yekdiğerinden tefrikı hususunda kat'î esaslar tespit etmiyorlardı. Dış şekline gelince, Ekloga muhtelif hukukî prensipleri teyit etmek üzere yazılmış birtakım eserleri not halinde göstermekle temayüz ediyordu. «Roma hukukunun ruhu hıristiyanlığın dinî muhitinde istihale geçiriyordu» (30). VIII inci asırda ve IX uncu asrın büyük bir kısmında, Makedonya sülâlesi iktidar mevkiine çıkıncıya kadar (867), Ekloga hukuk tedrisinde müracaat kitabı olarak kullanıldı ve bu suretle Justinian'ın İnstitut'larının yerine kaim oldu. Ekloga birçok defalar gözden geçirildi. Meselâ hususî bir Ekloga (*Ecloga privata*) ve bir de genişletilmiş hususî bir Ekloga (*Ecloga privata aucta*) biliyoruz (31). Makedonyalı Basil'in tahta cülûsundan sonra Justinian kanunları lehine bir değişiklik husule geldikte İzavriyalı imparatorların kanunî vesikaları resmen gülünç (yahut tam tercümesine göre «budalaca sözler») ve ilâhî akidenin hilâfında olmakla ve mucibi selâmet kanunları mahvetmekle tavsif olundular (32). Buna rağmen Makedonya sülâlesi

imparatorları bile, evvelce mahkûm etmiş oldukları bu kanun mecmuasından birçok fasılları kendilerinin hukukî eserleri için iktibas ettiler ve hattâ bu imparatorların zamanında Ekloga yeniden gözden geçirildi.

Leon ve Konstantin'in unutmuş oldukları Ekloga'nın müteakıp devirlerde, bilhassa Rusyada ortodoks kilisesinin hukuk mecmualarının bir kısmını teşkil etmiş olduğunu kaydetmeliyiz. Ekloga'yı «*Kormçaya - Kniga*», yani «Kavaid kitabı», yahut «İdarî kodeks» adını taşıyan rusça bir eserde «iki sadık imparator, son derece hakîm Çar Leon ve Konstantin fasılları» serlevhası altında buluyoruz (33). Ekloga'nın eski Slav kanunî eserleri üzerinde icra etmiş olduğu tesirlere dair birçok emareler vardır.

Ekloga'nın İzavriyalı imparatorların ateşîn bir perestişkârı olan Paparrigopulo'nun söylediği gibi, «son derece cüretkâr bir ibda'» olduğu tabiî doğru değildir. Bu tarihciye göre «Ekloga'nın müellifleri tarafından ileri sürülmüş olan prensiplerin en ilerlemiş milletlerin medenî kanunları tarafından kabul edilmiş oldukları bu günde, ancak zamanımızda muzafferiyet kazanmış olan doktrinleri bin sene evvel tatbik etmek için mücadele etmiş olan insanların dehəsına muayyen bir kıymet vermenin zamanı gelmiştir» (34). Bu kabil tefsirlerin bir Yunan milliyetperverinin hararetli ifadesinden başka bir şey olmadığını unutmamak lâzımdır. Fakat Greko-Romen veyahut bizanten hukuk tarihinde yeni bir devre açmış olan Ekloga'nın büyük ehemmiyetini kabul etmek lâzımdır: bu devre, Makedonya sülâlesi iktidar mevkiine çıkıncıya kadar, devam etmiştir; bu tarihte Justinian kanunları, birçok ve mühim tadılâtla, tekrar meriyete vazolunmuştur. Leon III ün Ekloga'sının gayes i bu devrin canlı realitelerinin ihtiyaçlarını karşılamak olmuştur.

Tarih ilmi diğer üç hukuk abidesini İzavriya sülâlesinin ve bilhassa Leon III ün eserine bağlamaktadır: bunlar köy kodeksi yahut çiftçi hukuku (νόμος γεωργικός) [bazıları buna «ziraî kanun» dahi demektedirler] askerî kodeks (νόμος στρατιωτικός) ve Rodos deniz kodeksi (νόμος ῥοδίων ναυτικός) dir. Bu üç vesikanın muhtelif versiyonları, elimizde mevcut birçok el yazmasının gösterdiği gibi, umumiyetle Ekloga veyahut diğer hukukî eserlere istinat etmektedir: fakat bunlar bize bu üç eserin müellifleri veyahut neşir tarihleri hakkında

cizgiliforum

hiçbir malûmat vermemektedirler. Binaenaleyh bu vesikaların tarihlerini tespit etmek için bunları bizzat tetkik eylemek, bunların metin ve şeklini takdir ve bunları diğer mümasil vesikalarla mukayese etmek icap eder.

Bu üç eserden en calibi dikkat olanı köy kodeksidir (νόμος γεωργικός).

Bizans hukukunun en büyük mütahassısı Alman âlimi Zachariae von Lingenthal bu mesele hakkındaki fikrini değiştirmiştir. Bu âlim ilk zamanlar bu kodeksi hususî bir şahsın eseri olarak telâkki ve VIII — IX. asra izafe ediyor ve bu eserin kısmen Justinian kanunları, kısmen da teamülî hukuka göre yapılmış olduğunu zannediyordu (35). Fakat bilâhare von Lingenthal köy kodeksinin Leon ve Konstantin'in hukukî eserine dahil olduğu ve Ekloga ile ayni zamanda yahut az bir müddet sonra neşredilmiş olduğu neticesine varmıştır (36).

Fakat, ayni zamanda, Z. v. Lingenthal ve Rus tarihcileri V. G. Vasilievski ve F. I. Uspenski bu vesikanın mahiyetini tespit ediyorlardı: Bu kodeks köy ve tarla inzıbatının bir nizamnamesi olup çiftçilikte işlenen suçlarla iştigal ediyordu. Hakikaten burada bilhassa odun, tarla ve bağlardaki meyvaların çalınması, mülkün tecavüze uğraması, çobanların ihmalleri, hayvanlara karşı ve hayvanlar tarafından yapılan zararlar gibi hususların muhtelif şekilleri bahis mevzuudur. Bu kanunu sureti hususiyede tetkik etmiş olan Rus tarihcisi Pançenko'ya göre "köy kodeksi, köylüler arasında cari teamülî kanuna yapılmış bir ilâvedir. Bu kodeks o ana kadar vazolunan kanunlarda nazarı itibara alınmamış fakat köylüler için son derece lüzumlu olan hukuka aittir„ (37).

Yukarda işaret ettiğimiz gibi bu eser, vücude getirilmiş olduğu tarihe dair hiçbir emare ihtiva etmemektedir. Buna rağmen birtakım delillere istinat eden bazı tarihciler bu eseri Leon III devrine kadar çıkarmaktadırlar. Fakat bu meselenin nihaî bir hal çaresi bulmaktan henüz uzak olduğunu itiraf etmek lâzımdır. B. A. Pançenko' nun işaret ettiği gibi "bu kabil bir kanuna ihtiyaç, ancak VII nci asırdan itibaren kendini gösterebilirdi; bu mecmua kaba ve sadedilâne ampirik karakteri ve haleti ruhiyesi bakımlarından, Ekloga'nın vücude getirildiği devirden ziyade Bizans medeniyetinin en büyük inhitat devrine yakındır„ (38). Tabiî bu delil meseleyi halle medar olmamaktadır.

cizgiliforum

Yalnız şu kadar söylenebilir ki köy kodeksinin VIII inci asırda neşredilmiş olduğu daha henüz ispat edilmemiş ve bu eserin tarihi meselesi daha henüz hallolunmamıştır. Fikrimize göre bu eserin neşrinin daha eski bir devre çıktığının bir gün keşfedilmesi tamamiyle mümkündür. Son zamanlarda C. Vernadski köy kodeksinin Justinian II zamanında, yani VII nci asrın sonunda "tertip„ edilmiş olduğu nazariyesini ileri sürmüştür (39); fakat bu nazariye kabul olunmamıştır (40).

Köy kodeksi âlimlerin dikkat nazarlarını diğer bir sebepten dolayı da celbetmiştir: burada muahhar Roma imparatorluğunda cari kolonluk ve toprak köleliğine (servage) dair hiçbir emareye tesadüf olunmamaktadır. Fakat kodeks, yukarda isimleri geçen tarihcilerin görmüş oldukları gibi, yeni bir şeye, yani köylünün şahsî mülkiyeti, cebrî çalışma mükellefiyetinin ilgası ve "hareket serbestîsinin» ihdasına dair bazı imalar ihtiva etmektedir. Bütün bu hâdiseler tarihciler tarafından umumiyetle imparatorlukta Slav kolonilerinin genişlemesiyle münasebettar gösterilmektedir: ihtimal Slavlar, kendilerine has hayat şartlarını ve bilhassa komünalizmi ithal etmişlerdir. Pançenko'nun, bu kanunların komünlere ait araziyi nazarı itibare almadığını iddia eden faraziyesi zamanımız tarihcileri tarafından haklı olarak reddolunmaktadır.

Slavların Bizans imparatorluğunun dahilî örf ve âdetleri üzerinde müstesna bir tesir icra ettiklerini iddia eden ve Z. v. Lingenthal'in otoritesi sayesinde bir iman mertebesine çıkarılmış olan ve Bizans tarihi sahasında temayüz eden meşhur Rus âlimleri tarafından müdafaa olunan nazariye tarihî eserlere sağlam bir surette yerleşmiştir. İmparatorluk dahilindeki Slav kolonilerine ait umumî malûmattan maada bu âlimler küçük serbest köylü malikânesi ve "komün„ telâkkisinin Roma hukukuna yabancı olduğunu nazarı itibare almak suretiyle bu faraziyeyi te'yide çalışmışlardır: binaenaleyh bu telâkkinin Bizans hayatına yabancı bir âmil, yani Slav unsuru vasıtasiyle girmiş olması lâzım gelmektedir.

Burada şunu da kaydetmeliyiz ki V. N. Zlatarski köy kodeksinde Slav tesiri bulunduğu nazariyesini desteklemek ve bu kodeksi Leon III e izafe etmek suretiyle bu tesiri imparatorun Bulgarlara karşı tatbik etmiş olduğu siyasetle izah

etmek istemiştir: kanunlarına Slav örf ve âdet prensiplerini ithal etmekle imparator tahakkümü altında bulundurduğu Slavları Bulgar tesirinden kurtarmak ve o zamanlar Slavlara pek cazip görünen bir Bulgar ittifakının önüne geçmek arzusunda bulunmuştur (41). Bununla beraber gerek Teodos ve Justinian kodekslerinin ve bu son imparatorun Novel'lerinin, gerek son zamanlarda papirüs ve azizlerin hal tercümelerinin şimdiye kadar olduğundan daha esaslı tetkiki, oldukça vazıh bir surette, Roma imparatorluğunda dahi timarlar dahilinde hür köylülerin bulunduğunu ve çok eski bir devirde «komün»e ait arazinin mevcut olduğunu ispat etmiştir. Binaenaleyh köy kodeksinden hiçbir umumî netice çıkarılamaz; bu kodeks sadece, diğer vesikalarla birlikte, Bizans imparatorluğunda, toprak köleliğinin yanında hür ve küçük köylü malikâneleri ve hür köy komünleri mevcut olduğunu göstermeğe medar olmaktadır.

F. I. Uspenski köy kodeksine bütün imparatorluğa şamil umumî bir mahiyet atfetmek ve bu kodeksin hür köylü sınıfı ve küçük arazi sahipleri hususunda «şarkın iktısadî inkişaf tarihi için bir başlangıç noktası teşkil etmesi icap ettiğini» beyan etmekle bu esere lüzumundan fazla bir ehemmiyet veriyor (42). Fakat bu muhakeme okuyucuya toprak köleliğinin VII nci yahut VIII inci asırda tamamiyle lâğvedilmiş olduğu fikrini verebilir: halbuki hiç te böyle değildir (43).

«*Bizans imparatorluğu tarihi*» nde köy kodeksini Leon IIIün ve oğlunun eseri olarak kabul eden Ch. Diehl dahi «köy kodeksi büyük malikânelerin tehlikeli inkişafını tahdit etmek, müstakil küçük malikânenin mahvolmasına mâni olmak ve köylülere daha müsait şartlar temin etmek için gayret sarfediyordu» (44) demekle biraz ileri gitmiş oluyor.

Köy kodeksinin en son nâşir, mütercim ve müdekkiki, İngiliz âlimi W. Ashburner, ruscayı ve rus ilmî tetkikatının neticelerini bilmediğinden v. Lingenthal'in fikrini kabule temayül gösteriyor: Ashburner'e göre bu ziraî kanun ikonoklastlar kanunlarının bir kısmıdır ve mevcut teamüllerin büyük mikyasta bir terkibidir. Fakat ayni zamanda Ashburner Z. v. Lingenthal'dan üç noktada ayrılmaktadır: 1. Kanunun menşe'i; 2. bu kanuna tâbi ziraatçiler sınıfının kanunî vaziyeti; 3. bahis mevzuu iki timar şeklinin iktısadî karakteri. Köy kodeksi-

nin Ekloga ile olan münasebeti Z. v. Lingenthal'in iddia ettiği kadar yakın değildir. Ashburner, bu kodeksin tasvir ettiği sosyetede, çiftçinin serbestçe bir timardan diğer bir timare gidebildiğini iddia etmekle dahi Z. v. Lingenthal'dan ayrılmaktadır. Fakat Z. v. Lingenthal ile birlikte bu kanunun ihtiva ettiği «amirane üslûbun» bu eserin hususî bir şahsın kaleminden çıkmış olmayıp kanunî bir otoritenin eseri olduğuna işaret ettiğini tanımaktadır (45).

Bugün ise, zannımıza göre, imparatorluğun yeni içtimaî bünyesi üzerindeki Slav tesiri nazariyesini tamamiyle terketmek ve bütün dikkat nazarlarını ilk ve muahhar imparatorlukta hür küçük malikâne ve köy komünleri meselesinin tetkikı üzerinde, bu bakımdan gayri kâfi surette tahlil edilmiş olan yeni malzemelerden ve eski vesikalardan istifade etmek suretiyle, teksif etmek lâzımdır (46). Köy kodeksinin tarihi meselesi ise halledilmeğe muhtaçtır.

Son zamanlarda köy kodeksini Bizans papirüsleriyle mukayese etmek için uğraşılmıştır (47). Fakat bazan pek calibi dikkat olan ibare benzerliklerinden neticeler çıkarmak caiz değildir; çünkü bu benzerlikler, Ashburner'in söylediği gibi, ispat edilmesine lüzum olmıyan şeyleri ispat etmekten başka bir işe yaramamaktadırlar: yani bunlar sadece ayni devir kanun adamlarının ayni cümleleri kullanmış olduklarını göstermektedirler (48).

Köy kodeksi Slav tetkikleri bakımından büyük bir ehemmiyet arzetmektedir. Bu kodeksin eski rusça bir tercümesi gerek muhteviyatı, gerek tarihi bakımından son derece kıymetli bir toplama eser teşkil etmekte ve *«ortodoks prenslerin bütün işlerini ona göre tanzim etmeleri icap eden kanun mecmuası»* unvanını taşımaktadır. Meşhur Rus kanonisti A. S. Pavlov köy kodeksinin rusça tercümesinin tenkitli bir edisyonunu neşretmiştir. Köy kodeksini Sırpların eski hukuk mecmualarında dahi bulmak kabildir.

Bizanten hukukî eserlerin elyazmalarında «deniz kodeks» i ve «askerî kodeks» i sık sık Ekloga'dan veyahut diğer bir kanunî vesikadan sonra buluyoruz. Bu iki kanunun tarihi tespit edilmemiştir; fakat bazı delillere istinat eden birtakım tarihciler bunları İzavriya sülâlesine izafe etmektedirler.

cizgiliforum

Deniz kodeksi (*leges navales*, νόμος ναυτικός), yahut elyazmalarında bazan tesmiye edildiği gibi «Rodos deniz kodeksi» deniz ticaretini tanzim etmek üzere yapılmış bir kanundur. Bazı tarihciler bu kodeksin Digest'in «Rodos denize atma kanunu» (*lex Rhodia de jactu*) adını taşıyan Grek hukukundan alınmış olup gemiyi kurtarmak için hamulenin bir kısmını denize atmak mecburiyeti hâsıl oldukta zararın gemi sahibi ile hamule sahipleri arasında sureti taksiminden bâhis 14 üncü kitabının 2 nci faslından istinsah edilmiş olduğunu farz etmektedirler. Bugün tarih ilmi deniz kodeksinin Digest ile münasebattar olduğunu, ayni zamanda Z. v. Lingenthal tarafından iddia ve tasdik edilmiş olmasına rağmen, Ekloga ile olan rabıtasını kabulden imtina etmektedir (49).

Bu kodeks, bize kadar gelen şekliyle, pek muhtelif devir ve muhtelif mahiyette birçok malzemeden müteşekkil toplama bir eserdir: bu malzemenin büyük bir kısmı hiç şüphesiz mahallî teamüllerden alınmıştır. W. Ashburner'e göre deniz kodeksinin üçüncü kısmı, bugünkü şekliyle, Basilik'lerin (50) LIII üncü kitabına girmek için tanzim edilmiştir; Ashburner bu hâdiseden deniz kodeksinin ikinci edisyonunun Basilik'leri tertip etmiş olan şahısların ihtimamı yahut idaresi altında meydana getirilmiş olduğu neticesini çıkarıyor. Binaenaleyh bize kadar gelmiş olan metinler ikinci edisyonu teşkil etmektedirler (51).

Deniz kodeksinin üslûbu daha ziyade resmî bir vesikanın üslûbudur; fakat muhteviyatı Justinian'ın Digest'inden çok farklıdır; ve gayet açık bir surette muahhar tesirlerin damgasını taşımaktadır. Bu kodeks geminin ve hamulenin emniyeti meselesinde gemi sahibine, gemiyi kiralamış olan tacire ve yolculara terettüp eden mes'uliyet hissesini tespit etmektedir. Bunlar fırtınalar ve korsanların tecavüzlerine karşı sigorta yerine kaim olmak üzere, bir miktar para vermeğe mecburdurlar. Bu mecburiyet ve diğer birtakım hususî nizamnameler VII nci asırda, Heraklius devrinde, deniz ticareti ve gemiciliğin, Arap ve Slav korsanlarının deniz seferleri yüzünden, büyük tehlikelere maruz kalmalarının bir neticesidir. Korsanlık o kadar tabiî bir hâdise olmuştu ki gemiciler ve tacirler ticarî işlerini ancak zarar ve ziyanlarını paylaşmak suretiyle ifa edebiliyorlardı.

cizgiliforum

Deniz kodeksinin yapılmış olduğu tarih ancak takribî olarak tespit olunabilmektedir. Bu eserin hususî şahıslar tarafından M. s. 600 ile 800 arasında tertip edilmiş olması muhtemeldir. Herhalde köy kodeksi, deniz kodeksi ve askerî kodekse ayni menşe' atfetmek için hiçbir sebep yoktur (52).

Makedonya sülâlesinin Justinian hukukunun kaidelerine rücu etmesine rağmen deniz kodeksi mer'iyet mevkiinde kalmakta devam etti ve X uncu, XI inci ve XII nci asırlarda yaşamış olan bazı Bizans hukukşinaslarına tesirlerde bulundu. Bu kanunun ipkası, VII nci ve VIII inci asırlardan sonra, Bizans deniz ticaretinin kalkınamadığını göstermektedir. İtalyanların — bunlar bilâhare Akdeniz ticaretini inhisarlarına almışlardır— hususî deniz nizamnameleri vardı. Bizansın deniz ticaretinin inhitata yüz tuttuğu ayni devirde deniz kodeksi mer'iyet mevkiinden kalktı; XIII üncü ve XIV üncü asır hukukî vesikalarında bu kanundan hiçbir bahis yoktur (53).

Askerî kodeks yahut askerî kanunlar (*leges militares*, νόμος στρατιωτικός) Digest, Justinian Kodeksi, Ekloga ve diğer muahhar mehazların mufassal şerhlerinin hulâsalarından mürekkeptir; muahhar mehazlardan alınmış olan kısımlar metne bilâhare ilâve olunmuşlardır. Bu kodeks isyan, itaatsizlik, firar, zina ilâh... gibi bir cürüm işlemiş olan bir askere verilecek cezaları saymaktadır. Bu kodeksin tespit ettiği cezalar son derece şiddetlidir. Eğer askerî kodeksi İzavriya sülâlesi devrine izafe eden bazı âlimlerin fikri (54) doğru olsaydı, Leon III tarafından Bizans ordusuna ithal edilmiş olan disiplinin şiddeti hakkında mükemmel bir vesikaya malik olurduk: fakat askerî kodekse dair elimizde bulunan çok noksan malûmat bu eseri Leon III e izafe etmekliğimiz için kâfi gelmemektedir.

Gözden geçirmiş olduğumuz bu üç kodeks bahsini bitirirken ne köy kodeksi, ne deniz kodeksi ve ne de askerî kodeksin kat'iyetle İzavriyalı imparatorların eseri olarak telâkki olunamıyacağını söyliyebiliriz (55).

Tarihcilerin ekserisi, Finlay'dan başlamak suretiyle, hakikatte VII inci asırda doğmuş olan temler rejimi teşkilâtını VIII nci asra ve hattâ bazan Leon III ün zamanı saltanatına bağlamaktadırlar. Finlay şöyle yazıyor: "Yeni coğrafî bir teşkilât, yani temler teşkilâtı Leon III tarafından vücude getirildi ve Bizans devletinin devamı müddetince baki kaldı„ (56). — Gelzer dahi bu meseleye dair kat'î bir hüküm vermektedir. Bu âlime göre «Leon, nihaî olarak, sivil memurları uzaklaştırmış ve vilâyetlerdeki mülkî kudreti askerî mümessillerin eline tevdi etmiştir„ (57). — F. I. Uspenski'ye göre "esaslı bir değişiklik ancak İzavriyalı Leon zamanında vukubulmuş ve temlerdeki strateglerin kudretleri vilâyetlerdeki mülkî idarenin zararına olarak, arttırılmıştır„ (58). Fakat bir nokta muhakkaktır: o da Leon'un vilâyet teşkilâtı sahasında vücude getirmiş olduğu esere dair elimizde hiçbir malûmat olmadığıdır.

Yukarda zikretmiş olduğumuz IX uncu asır ortalarına ait Arap coğrafyacısı İbn Hurdadbah (İbn Hordadbeh) (59) sayesinde temlerin bir listesine malik bulunuyoruz (bu liste bunların teşkilâtına dair bazı malûmat dahi ihtiva etmektedir.) Bu malûmatı VII nci asır temlerine dair elimizde mevcut malûmatla mukayese etmek suretiyle tarihciler bu teşkilâtın İzavriya hanedanı zamanında uğramış olduğu değişikliklere dair bazı neticelere varmışlardır. — Bu suretle Anadoluda VII nci asrın yukarda zikrolunan üç temine VIII inci asırda, ve ihtimal Leon III zamanında yaratılmış olan iki yeni tem ilâve edildiğini görüyoruz: 1 Thraçisiyen'ler temi; Anadolunun garp kısmında geniş Anatolikler teminin garp sancaklarında kurulmuş olan bu teme bu ad Trakyadan gelerek burasını işgal etmiş olan Avrupalı garnizonlara izafeten verilmiştir. 2. Buçellari'ler temi; geniş Opsikion teminin şarkında bulunan bu tem, Buçellari'ler yani imparatorluk yahut hususî şahıslar tarafından kullanılan Romalı yahut ecnebi kıt'alara izafeten bu ismi almıştır. Konstantin Profirogenet Buçellari'lerin orduyu takip ve "ordunun iaşesini temin ettiklerini„ söylüyor (60). Bu suretle IX uncu asrın başlangıcına doğru Anadolu beş teme malikti; bu devrin mehazları (meselâ 803 tarihli bir mehaz) bunları "beş şark temi„ (61) olarak göstermektedirler. Avrupada, VIII inci asrın sonunda ihtimal yalnız dört vilâyet vardı: Trakya, Makedonya, Hellas (Yunanistan) ve Sicilya. Fakat IX uncu asrın başlangıcında Anadoluda kaç tem mevcut olduğu meselesine halledilmiş nazariyle bakılabilirse de o zamanlar mülkî otoritelerin tamamiyle ortadan kaldırılmış ve bunların vazifelerinin tam bu devirde askerî valilere devredilmiş olduğu kat'iyetle söylenemez. Temler teşkilâtında Leon III ün oynamış

olduğu kat'î rolü dahi ispat etmek kabil değildir; bu, sırf bir faraziyeden başka bir şey değildir (62).

İzavriya sülâlesi devrinde temler rejiminin genişlemesi ve umumîleşmesi imparatorluğun maruz bulunduğu dış ve iç tehlikelere pek sıkı bir surette bağlıdır. İlk temlerin ihtiva ettikleri muazzam araziyi ayırmak ve parçalamak suretiyle teşkil edilmiş olan yeni temler siyasî mülâhazaların mahsulü idiler. Leon, bittecrübe fazla geniş bir mıntakayı kudretli bir askerî kumandanın eline bırakmanın ne kadar tehlikeli olduğunu biliyordu: böyle bir kumandan her zaman isyan edebilir ve imparator unvanını eline geçirebilirdi. — Bu suretle dış tehlike, bilhassa imparatorluğun düşmanlarının — Araplar, Slavlar, ve Bulgarların — tehdidine maruz bulunan vilâyetlerde merkezileştirilmiş bir askerî kudretin takviyesini istilzam ettiriyor, merkezî kudret karşısında oldukça müstakil vasallara benziyen (63) askerî kumandanların (strateg) haiz oldukları lüzumundan fazla kudretten doğan tehlike ise bunların otoritesi altında bulunan mıntakaların küçültülmesini icap ettiriyordu.

Çok masraflı müteaddit teşebbüsleri yüzünden varidatı çoğaltmak ve tanzim etmek arzusunda bulunan Leon III baş vergisini üçte bir nisbetinde arttırdı: bu tedbirin lâyıkiyle tatbikı için bütün erkek çocuk doğumlarının bir listesini tanzim ettirdi. İkonoklastlara muhalif bir kronikci Leon III ün bu emrini Mısır firavunlarının Yahudilere karşı yapmış oldukları muamele ile mukayese etmektedir (64). — Saltanatının sonuna doğru Leon III imparatorluk dahilinde yaşıyan bütün ahaliden, hasılâtı müteaddit şiddetli zelzeleler yüzünden harap olan İstanbul surlarının tamirine sarfolunan bir vergi tarhetmeğe başladı. Bu tamirat Leon'un zamanı saltanatında bitirildi; payitahtın iç surlarındaki burçlar üzerine hâkkedilmiş Leon'un ve saltanat şeriki Konstantin'in adlarını havi kitabeler bunu teyit eylemektedirler (65).

İKONOKLAZM. BU HAREKETİN MENŞE'İ VE BAŞLANGIÇLARI. YEDİNCİ UMUMÎ KONSİL.

İkonoklast hareketinin tetkiki, vesikaların bugünkü durumundan dolayı, büyük müşkülât göstermektedir. İkonoklastların bütün eserleri, imparator iradeleri, 753-754 ve 815 ikonoklast konsilleri vesikaları, "tasvir kıranlar„ ın teolojik treteleri muhaliflerin galebesi esnasında tahrip edilmişlerdir. İkonoklast eserleri hakkında, "tasvirlere tapanlar„ ın bunları reddetmek maksadiyle, yazılarına ithal ettikleri bazı parçalar sayesinde, bir fikir edinebiliyoruz. Bu suretle 753-754 ikonoklast konsili beyannamesi, yedinci umumî konsilin vesikaları arasında (ihtimal noksan bir şekilde), mahfuz kalmıştır. 815 konsili beyannamesi patrik Nikefor'un tretelerinde bulunmuş ve ikonoklast edebiyatının birçok parçaları bu cereyanın muhalifleri tarafından yazılmış olan polemik ve teolojik eserlere ithal olunmuştur. Bu meyanda ilk iki ikonoklast imparatorun muasırı meşhur teolog ve ilâhiler müellifi Şamlı Jan'ın üç adet *"Mukaddes tasvirlerin kıymetini düşürenlere karşı tretesini„* bu bakımdan bilhassa enteresan olarak kaydetmek lâzımdır. En nihayet ikonoklastlar, fikirlerini yaymak için, bazan anonim birtakım yazılar dahi yazıyorlardı.

Bize kadar gelmiş olan ikonoklazme aid mehazların bu harekete karşı mevcut olan düşmanlığın tesiri altında kalmış olduklarını unutmamak lâzımdır; işte kısmen bu sebepten dolayı, âlimler sonraları ikonoklast devri hakkında pek muhtelif hükümler vermişlerdir.

Tarihciler ilk evvelâ, bazı fasılalarla bir asırdan fazla bir müddet devam etmiş ve imparatorluk için vahim neticeler tevlit eylemiş olan tasvirler aleyhindeki — VIII inci ve XI inci asırlar için anlaşılması pek müşkül olan — bu hareketin menşe meselesini tetkik etmişlerdir. Bu devrin bazı mütehassısları ikonoklast imparatorların siyasetine dinî sebepler atfetmişlerdir. Diğerleri bu imparatorların hattı hareketlerinin derin sebeplerinin bilhassa siyasî mahiyette olduğu fikrindedirler. Birkaç tarihciye göre Leon III hıristiyanları, "ikonaları„ kabul etmiyen yahudiler ve müslümanlardan ayıran başlıca engellerden birini ortadan kaldırmak ümidiyle, tasvirlerin men'ine karar vermiştir: bu iki dinî mezhep ile yapılacak daha samimî bir anlaşma bunları imparatorluğa tabi kılabilirdi.

Yunan tarihcisi Paparrigopulo ikonoklast devrine dair gayet esaslı tetkikatta bulunmuştur. Bu âlime göre bu devre "ikonoklast„ vasfını vermek doğru değildir; çünkü bu isim bu

devri bütünlüğü ile ifade etmemektedir. Paparrigopulo, dinî inkılâbın tasvirleri mahkûm ettiği, mukaddes eşyayı ortadan kaldırdığı, manastır adedini tahdit ettiği ve bütün bunlara rağmen hıristiyan dininin doğmatik kaidelerini aynen muhafaza ettiği bir zamanda bir de içtimaî ve siyasî inkilâp vukubulmuş olduğu fikrindedir. İkonoklast imparatorlar ruhbaniyetin elinden tedrisatı almak gayesini gütmüşlerdir. Bu hükümdarlar şahsî yahut ailevî bir isteğe göre hareket etmemişlerdir: bunlar etraflı bir surette düşündükten, uzun istişarelerde bulunduktan ve sosyetenin ihtiyaçlarını ve efkârı umumiyenin isteğini vazıh bir surette kavradıktan sonra bu işe karar vermişlerdir. Bu imparatorlar sosyetenin en mümtaz sınıfı, yüksek ruhbaniyet âzalarının ekseriyeti ve ordu tarafından yardım görmüşlerdir. İkonoklast inkilâplarının nihaî muvaffakıyetsizliği birçok kimselerin eski itikada muannidane bir surette bağlı kalmaları, binaenaleyh ikonoklast imparatorlar tarafından yapılan değişikliklere muhalif bir tavır takınmaları yüzünden husule gelmiştir. Milletin bu kısmı, bilhassa orta halli insanlar, kadınlar ve papazlar güruhundan teşekkül ediyordu. Leon III milletin haleti ruhiyesini değiştirememiştir (66). — Paparrigopulo'nun bu devre dair fikirleri hulâsaten bundan ibarettir.

Yunan müverrihi VIII inci asır imparatorlarının bu hareketini içtimaî, siyasî ve dinî bir reform olarak kabul etmekle hiç şüphesiz hata etmiştir. Fakat ikonoklast devrinin karışıklığı ve ehemmiyetine işaret eden ilk âlim olmuştur: bu suretle diğer müverrihlerin dikkat nazarlarını bilhassa bu devre çekmiştir.

Diğer âlimler (Schwarzlose) VIII inci asır imparatorlarının ikonoklast siyasetinin hem dinî, hem de siyasî sebepler yüzünden husule geldiği, fakat siyasî sebeplerin diğerlerinden daha üstün olduğu fikrindedirler. Bunlara göre her sahada yegâne mutlak hâkim olmak arzusunda bulunan Leon III, tasvirlere ibadet etmeği menetmekle ahaliyi, sivillerin itaatini temin için tasvirler kültünü çok kuvvetli bir vasıta olarak kullanan kilisenin kuvvetli tesirinden kurtarmağı ümit ediyordu. Leon III ün gayesi mutlak hâkim olarak din sahasında birleşik bir millete hükmetmekti. Binaenaleyh imparatorluğun dinî hayatını ikonoklast imparatorların politikası tanzim etmiştir: ikonoklazm etraflarını "inkılâpçı bir gayret hamlesi sarmış olan„ (67) hükümdarların siyasî ideallerinin tahakkukuna yardım edecekti.

Daha sonraları, bazı tarihciler (meselâ fransız A. Lombard) ikonoklazmı sırf tasvirlere ifrat derecede tapmaktan dolayı "tekrar vücut bulan putperestliğin terakkiyatını„ durduracak ve "hıristiyanlığı ilk ve sâf şekliyle tekrar ortaya koyacak» olan dinî bir program olarak telâkki etmeğe başlamışlardır. A. Lombard bu dinî reformun bir takım siyasî değişikliklerle birlikte inkişaf etti ini, fakat kendine has bir tarihe malik bulunduğunu kabul etmektedir (68).

Fransız bizantinisti L. Bréhier ikonoklazmın biribirinden ayrı ve farklı iki mesele ihtiva ettiğine dair âlimlerin dikkat nazarlarını celbetmiştir: 1. Umumiyetle münakaşa edilen mesele, yani bizzat tasvirlere ibadet meselesi; 2. Dinî sanatın kanuniyet meselesi, yahut başka kelimelerle, tabıatın fevkindeki dünyayı tasvir etmek için sanata müracaata cevaz varmıydı, yokmuydu ve bir sanatkârın, eserlerinde, azizler, Meryem ve İsayı tasvir etmeğe hakkı varmıydı? Bu suretle fransız âlimi ikonoklazmın Bizans sanatına icra ettiği tesir meselesini ortaya atmış oluyor (69).

Daha sonraları C. N. Uspenski Bizans hükûmetinin manastırların elinde bulunan arazinin terakki ve genişlemesine karşı takip ettiği siyaseti birinci safa vazetmekle bu devreye dair yapılan tetkikatın sıklet merkezini değiştirmiştir. Bu âlime göre "Leon'un idarî tedbirleri, *aslında ve esasında* ve hattâ mücadelenin başlangıcından itibaren, VIII inci asra doğru imparatorluk dahilinde gayrı tabiî bir vaziyet işgal etmekte bulunmuş olan manastırlara karşı alınmıştır. Leon III ün politikası yalnız dinî mülâhazalar üzerine müesses değildi; fakat itisafa uğrayan keşişler ve manastır feodalitesinin müdafileri imparatorların eserinin dinsiz ve rafızî olduğunu ilân etmek, hareketin kıymetini düşürmek ve kütlelerin imparatora karşı besledikleri itimadı mahvetmek için mücadeleyi teolojik sahaya dökmeği daha faideli bulmuşlardır. Bu hareketin hakikî mahiyeti mahirane bir surette gizlenmiştir ve bunu ancak büyük emekler sarfetmek suretiyle yeniden keşfetmek kabildir„ (70).

Yukardaki mülâhazattan anlaşılacağı veçhile ikonoklast hareketi son derece karışık bir hâdisedir ve bu hâdiseyi

aydınlatmak, mehazların durumundan dolayı, daha henüz kabil olamamıştır (71).

İkonoklast imparatorların kâffesinin şarklı olduğunu kaydetmek faideden hâli değildir. Leon III ve sülâlesi İzavriyalı yahut ihtimal Suriyeli idi; ikonoklazmı IX uncu asırda tekrar ihdas edenlerden Leon V Ermeni idi; Mihail II ve oğlu Teofil ise orta Anadoluda kâin Frigya eyaletinde doğmuşlardı. Tasvirlere ibadeti yeniden kurmuş olanları gözden geçirecek olursak: 1° Tasvirler kültünün iki defa iki kadın, İren ve Teodora tarafından yeniden ihdas edildiğini; 2° İren'in anası Grek, Teodora'nın ise Karadeniz sahilinde, Bitinyanın yanında ve payitahtın civarında kâin Anadolu eyaletlerinden Paflagonyada doğmuş olduğunu görürüz: yani bu son imparatoriçe yarımadanın ortasından neş'et etmiştir. İkonoklast imparatorların menşe yeri tesadüfî bir âmil olarak telâkki olunamaz. Bu hükümdarların şarklı olmaları gerek bu cereyanda oynamış oldukları rolü, gerek bu cereyanın mânasını kavrıyabilmemize hâdim olan unsurlardan biridir.

Tasvirler kültüne karşı VIII inci ve IX uncu asırlarda husule gelen muhalefet tamamiyle yeni ve beklenilmedik bir hareket değildi. Bu hareket uzun müddettenberi hazırlanmıştı. İnsan vücudünü mozayikler, freskler, heykeltraşî eserler ve gravürlerle tasvir eden hıristiyan sanatı, terkedilmiş olan putperestlik âdetleriyle gösterdiği benzerlikten dolayı, uzun zamandanberi gayet sofu insanların zihnini işgal etmişti. IV üncü asrın başlangıcında Elvira (İspanyada) konsili "kiliselerde tablolar (*picturas*) bulunmamasına ve duvarların kendine hürmet edilen ve tapılan hiçbir şeyin tasvirini ihtiva etmemesine„ karar vermişti (72) (*ne quod colitur et adoratur in parietibus depingatur*).

Hıristiyanlık IV üncü asırda kanunî bir mahiyet kesbettikte ve bilâhare devlet dini oldukta, kiliseler tasvirlerle süslenmeğe başlandılar. Bilhassa IV üncü ve V inci asırlarda tasvirler kültü hıristiyan kilisesinde büyüdü ve inkişaf etti. Bu âdet birçok kimseleri korkutmakta devam ediyordu. IV üncü asır kilise tarihcisi Çesarea'lı Evseb İsa ve azizlerden Petrus ve Pavlus'un tasvirlerine ibadetin "dinsizlerin bir âdeti„ (73) olduğunu yazmaktadır. Ayni IV üncü asırda Kıbrıslı Epifanes, mektuplarından birinde "İsanın ve azizlerden birinin tasviri„ ile süslenmiş bir kilise perdesini (*velum*) "kiliseyi lekelediğinden dolayı„ nasıl yırtmış olduğunu anlatmaktadır (74). — V inci asırda Suriyeli bir piskopos, bu yüksek makama vasıl olmadan önce ikonaların kaldırılmasını istiyor. VI ncı asırda, Antakyada, tasvirler kültü aleyhinde vahim bir isyan çıkıyor; Edessa'da isyan eden askerler İsanın harikulâde bir tasvirini taşlıyorlar. — VII nci asırda dahi bazı ikonaların tahrip edildiğini biliyoruz. Bu hususta VI ncı asrın sonunda papa büyük Gregor I un bütün ikonaların kiliselerden kaldırılıp tahrip edilmesini emretmiş olan Massilia (Marsilya) piskoposuna yazmış olduğu mektubu zikretmek lâzımdır. Papa insan eliyle yapılmış hiçbir şeye tapmak caiz olmadığı (*nequid manufactum adorari posset*) fikrini müdafaa etmek hususunda göstermiş olduğu gayretten dolayı piskoposu takdir etmekte, fakat tasvirleri imha ettirmekle okuma yazma bilmeyen halkın tarihî malûmat edinebilmelerine mâni olduğundan dolayı takbih etmektedir: halk "hiç olmazsa duvarlara bakmakla kitaptan okuyamıyacağı şeyleri okuyabilirdi„ (75). Ayni piskoposa göndermiş olduğu diğer bir mektubunda papa şöyle diyor: "Tasvirlere tapmağı menettiğinden dolayı seni takdir ediyoruz; fakat bunları kırdığından dolayı seni takbih eyliyoruz.... Bir tabloya tapmak bir şeydir (*picturam adorare*); tablo vasıtasiyle neye tapılması lâzım geldiğini öğrenmek ise başka bir şeydir„ (76). Binaenaleyh, birçok kimselerin kabul etmiş olduğu Gregor'un fikrine göre, tasvirler halkın terbiyesine hizmet ediyorlardı.

Şark vilâyetlerinin ikonoklast temayülleri, dinleri tasvirler kültünü meneden ve bu kabil her türlü tapınmaların şiddetle aleyhinde olan Yahudilerin az çok tesiri altında idi. VII nci asrın ikinci yarısından itibaren buna mümasil bir tesir müslümanlar tarafından icra edildi; bunlar Kur'anın "tasvirler şeytanın mekrûh icadıdır„ (V, 92) ibaresine tevfikan tasvirler kültünü putperestliğin bir şekli addediyorlardı. Müverrihler Arap halifesi Yezid II nin, Leon III ten üç sene önce, devleti dahilinde bir irade neşretmiş ve hıristiyan tebealarına kiliselerindeki tasvirlerin tahribini emretmiş olduğunu sık sık zikretmektedirler. Bazı müverrihler, bu malûmatın mevsukiyetinden, pek mühim deliller göstermeksizin, şüphe etmişlerdir (77). Her ne hal ise, ikonoklast hareketi her defa tetkik

edildikte islâmiyetin şark vilâyetleri üzerindeki tesirini nazarı itibare almak icap eder. Hattâ bir kronikçi Leon'u "bir Arap başı„ (σαρακηνόφρων) (78) olarak tavsif etmektedir: bununla beraber imparator Leon'un doğrudan doğruya islâmiyetin tesiri altında kalmış olduğuna dair elimizde pek fazla delil yoktur. - En nihayet, Ortazamanlarda en fazla taammüm eden şark tarikatlerinden birine mensup olan ve Anadolunun merkezinin şark kısımlarında yaşıyan Pavliçi'ler dahi tasvirler kültüne şiddetle muhalif idiler. - Bir kelime ile Leon III zamanında şarkî Anadolunun Bizans vilâyetlerinde kuvvetli bir ikonoklast hareketi mevcuttu. Bir Rus kilise tarihçisi, A. P. Lebedev, bu harekete dair şunları yazıyor: "İkonoklast devrinden önce (VIII inci asırda) ikonoklastlar adedinin pek büyük olduğu ve bunların kilisenin pek haklı olarak endişesini tahrik eden bir kuvvet teşkil ettikleri kat'î olarak söylenebilir„. İkonoklazmin başlıca merkezlerinden biri Orta Anadolu vilâyetlerinden Frigya idi (79).

Buna rağmen tasvirler kültü, geniş bir sahaya yayılmış ve büyük bir kuvvet kesbetmişti. İsa, Meryem ana ve muhtelif azizlerin tasvirleri, Ahdı Atik ve Ahdı Cedidin muhtelif sahnelerini musavver tablolar çok miktarda hıristiyan mabetlerini tezyin ediyorlardı. Bu devrin muhtelif kiliselerine konulan tasvirler mozayık, fresk ve yahut fildişi, tahta ve tunç üzerine yapılmış mahkûkâttan ibarettiler: yani ayni zamanda hem menkuş, hem de menhut «tasvirler» mevcuttu ve bunlardan maada birçok küçük tablolar müzehhep elyazmalarına dahi ilâve olunuyordu (minyatür). Bilhassa «insan eliyle yapılmamış ikonalar„ adını taşıyan ikonalara itibar ediliyor ve bunların mucizevî kuvvete malik olduklarına inanılıyordu. Tasvirler aile hayatında dahi bir rol oynıyorlardı: ikonalar bazan çocukların vaftiz babası ve yahut vaftiz anası olarak seçiliyordu. Azizleri tasvir eden işlemeler Bizans aristokrasi azalarının merasim elbiselerini tezyin ediyordu. Meselâ bir sanatörün togasının İsanın bütün hayatının tarihçesini musavver resimlerle tezyin edilmiş olduğunu biliyoruz.

Tasvirlere tapanlar bazan tasvirler kültünü pek ileri götürüyorlardı: bunlar resim ile temsil olunan şahsa, yahut fikre değil, fakat bizzat tasvire yahut bu tasvirin yapılmış olduğu maddeye tapıyorlardı. Bu hal birçok dindar kimseler için büyük bir günahdı. Cansız eşyaya tapmak putperestliğin âdetleriyle büyük bir yakınlık gösteriyordu. Aynî zamanda «payitahtta manastır adedinin, keşiş cemiyetlerinin ve her türlü zaviyelerin en büyük bir süratle arttığı ve VIII inci asrın sonuna doğru [«VIII inci asra doğru» demek belki daha doğrudur] işitilmemiş bir yekûna baliğ olduğu (80) görülüyordu. I. D. Andreiev'e göre ikonoklast devrinde papazların adedi hiç mübalâgasız 100000 tahmin olunabilir. Ayni müverrih şöyle yazıyor: «Bugünkü Rusyanın [kitap 1907 de yazılmıştır] geniş bir sahaya yayılmış olan 120 milyon ahalisiyle, takriben 40000 rahip ve rahibesi olduğu nazarı itibare alınırsa Bizans imparatorluğunun nisbeten daha küçük olan arazisini kaplıyan manastır şebekesinin kesafetinin ne olabileceği kolaylıkla anlaşılmış olur„(81).

İşte bu suretle bir taraftan tasvirler ve mukaddes eşya — adi yahut mucizevî — kültü bu devrin daimî tesirleri altında yetişmiş olan insanların fikirlerini karıştırıyor, diğer taraftan keşişliğin müfrit bir surette inkişafı ve manastır adedinin süratle artması Bizans devletinin maddî menfaatlerini haleldar ediyordu. İyi yetişmiş birçok gençler ruhanî hayata atılıyor ve «manastıra kapanan bu insan kütleleri ziraatten işçilerin, ordudan askerlerin ve umumî hizmetlerden memurların eksilmesini mucip oluyordu» (82). Keşişlik ve manastırlar pek çok defalar devletin ivazetmiş olduğu mükellefiyetlerden kaçmak isteyenlere bir melce' teşkil ediyordu: birçok papazlar daha yüksek bir mefkûreye erişmek gibi samimî bir arzu ile sivil hayattan çekilmiyorlardı. — Binaenaleyh VIII inci asır kilise hayatının iki cephesini de nazarı itibare almak lâzımdır: dinî ve dünyevî cephe.

Şarkta doğmuş olan ikonoklast imparatorlar şark vilâyetlerine hâkim olan dinî telâkkileri iyi biliyorlardı; kendileri bu telâkkilerin tesiri altında büyümüşler ve bu telâkkileri kendilerine samimî bir tarzda maletmişlerdi. Bu imparatorlar tahta çıktıkta telâkkilerini payitahta dahi soktular ve bunları dinî siyasetlerine esas ittihaz ettiler. Bu imparatorlar, birçok defalar iddia edildiği gibi, ne dinsiz, ne rasyonalist idiler. Bilâkis bunlar derin bir iman sahibi, fikirlerinde samimî ve mutekit insanlar olup dini, içerlerine nüfuz etmiş ve asıl mecrasından çıkarmış olan hatalardan temizlemek sure-

tiyle, ıslah etmek istiyorlardı. Bunların nazarında tasvirler kültü ve mukaddes eşyaya tapma putperestliğin birer bakiyesi idi; hıristiyan dinine eski safiyetini iade etmek için bunları behemhal ortadan kaldırmak icap ediyordu. Leon III papa Gregor'a şöyle yazıyordu: «Ben imparator ve rahibim» (83). Bu prensipi gözönünde bulunduran Leon III kendinin dinî telâkkilerine kanuniyet bahşetmeği ve bunları bütün tebaasına kabul ettirmeği salâhiyeti dahilinde buluyordu. Bu, bilhassa Justinian zamanında kendini göstermiş olan «çesaropapizm» idi. Justinian kendini hem ruhanî, hem de dünyevî otoritenin yegâne kaynağı olarak telâkki etmişti. Leon III dahi bu siyasî telâkkinin hararetli bir mümessili oldu.

Leon'un saltanatının ilk dokuz senesi haricî düşmanları tardetmek ve tahtı takviye etmekle geçti: bu müddet zarfında tasvirlere karşı hiçbir tedbir alınmadı. İmparatorun dinî faaliyeti yalnız bir tedbire inhisar etti: Yahudilerden ve Montanistlerin şark tarikatından kendilerini vaftiz ettirmelerini istedi.

Ancak saltanatının onuncu senesinde, 726 da, imparator, kronikci Teofanes'in yazdığı gibi, «herkes tarafından hürmet gören mukaddes ikonaların tahribinden bahsetmeğe başladı» (84). Modern tarihcilerin ekserisi tasvirlere karşı ilk fermanın 726, yahut ihtimal 725 te neşredilmiş olduğunu zannetmektedirler. Maalesef bu fermanın metni meçhulümüz kalmaktadır (85). Fermanın neşrinden az bir müddet sonra Leon, imparator sarayının muhteşem methalinin kapılarından birinin üzerinde bulunan ve pek büyük bir hürmete nail olan İsa heykelinin tahribini emretti. Bu ikonanın tahribi bilhassa kadınların iştirak ettiği bir isyan tevlit etti. Tasviri tahrip etmek için gönderilmiş olan imparatorun bir memuru öldürüldü; fakat imparator, heykeli müdafaa etmiş olanları şiddetli bir tarzda cezalandırmakla bir cinayetin intikamını aldı. Bu kurbanlar tasvirler mücadelesinin ilk martirleri oldular.

Leon'un tasvirler kültüne karşı husumeti kuvvetlendi ve pek canlı bir şekil aldı. İstanbul patriki Germanus ile Romadaki papa Gregor II imparatorun siyasetine şiddetle muhalif olduklarını bildirdiler. Yunanistan ve Ege denizi adalarında tasvirler kültü lehinde bir isyan başgösterdi: fakat

Leon III ün ordusu tarafından süratle bastırıldı. Halk o kadar şiddetli bir aksülamel gösteriyordu ki Leon hemen kat'î tedbirler almağa muvaffak olamadı.

730 da imparator bir nevi konsil topladı ve mukaddes tasvirler aleyhinde yeni bir ferman neşretti. Bu konsilin 725 yahut 726 iradesini mer'iyet mevkiine koymakla iktifa etmiş olması pek muhtemeldir (86). Germanus bu iradeyi imzalamaktan imtina etti. Bunun üzerine azledildi ve malikânesine çekilmek mecburiyetinde kaldı; burada muslihane meşgalelerle hayatının son senelerini geçirdi. Patriklik makamı fermanı imzalamağa muvafakat etmiş olan Anastas'a tevcih olundu. İşte bu suretle tasvirler aleyhindeki irade yalnız imparator namına değil, fakat kilise namına dahi neşredilmiş oluyordu; çünkü patrikin imzası ile tasdik edilmişti. Bu son nokta Leon için son derece mühimdi.

Bu fermanın neşrini takip eden devir, yani Leon'un saltanatının son onbir senesi için mehazlar tasvirlerin itisafından hiç bahsetmemektedir. Bu zamanda hiçbir cebrî vaka tahaddüs etmemiş olsa gerektir. Her ne olursa olsun Leon III ün zamanı saltanatında tasvirlere karşı sistematik bir itisaftan bahsedilemez. Yalnız alenî birkaç tasvir tahribi vak'asının tehaddüs etmiş olduğu farzolunabilir. Bir tarihciye göre "Leon III devrinde hakikî bir itisaftan ziyade tasvirlere ve bunlara karşı yapılacak itisafa bir *hazırlık* yapılmıştır„ (87).

Bazılarına göre VIII inci asırdaki ikonoklast hareketi tasvirlerin tahribiyle değil, fakat bunların mutekit insanların tapınmalarına mâni olabilecek bir şekilde daha yükseklere asılmasını bildiren bir emirname ile başlamıştır: bu faraziyeyi reddetmek lâzımdır; çünkü Bizans kiliselerindeki tasvirlerin ekserisi fresk yahut mozayik idiler; binaenaleyh yerlerini değiştiremezler, yahut kilise duvarlarından uzaklaştırılamazlardı.

Leon'un tasvirler aleyhindeki politikasının akislerini ilk ikonoklast imparator zamanında, Arap halifeliği hudutları içinde yaşamış olan Şamlı Jan'ın "*İkonaların kıymetlerini düşürenlere karşı*„ adlı üç meşhur tretesinde bulmak kabildir. Bu tretelerden ikisi, büyük bir ihtimale göre, Leon zamanında yazılmıştır. Üçüncüsünün tarihini ise kat'î olarak tespite imkân yoktur.

Papa Gregor II nin Leon'un ikonoklast politikasına karşı göstermiş olduğu muhalefeti yukarda zikretmiştik. Halefi Gregor III Romada bir konsil topladı ve tasvirlerin muarızlarını aforoz etti (731). Bu hâdiseler neticesinde orta İtalya Bizans imparatorluğundan ayrıldı ve tamamen papa tarafına ve garbe döndü. Cenubî İtalya ise Bizans hâkimiyeti altında kaldı.

Tasvirler mücadelesi Leon III ün oğlu ve halefi Konstantin V Kopronim (741 - 775) zamanında tamamiyle başka bir şekil aldı. Babası tarafından şiddetli prensiplere göre yetiştirilmiş olan Konstantin azimkâr bir ikonoklast politikası takıp etti ve zamanı saltanatının son senelerinde manastırlar ve keşişlere karşı itisafta bulunmağa başladı. Tasvirler taraftarlarının yazılarında hiçbir ikonoklast hükümdar bu "çok başlı ejder„, bu "keşişlik tarikatinin gaddar itisafcısı„ ve bu "Ahab ve Herod„ kadar tezlil edilmemiştir. İşte bu sebepten Konstantin hakkında taraftarlıktan âri bir fikir edinmek son derece güçtür. E. Stein bu imparatoru, biraz mübalâğalı bir tarzda, bütün şarkî Roma imparatorluğu tarihinin en cüretkâr ve en serbest mütefekkiri olarak telâkki etmektedir (88).

Konstantin tahta çıktığı sırada imparatorluğun Avrupa vilâyetleri zahidane bir surette tasvirlere ibadet ediyorlardı; Anadolu ahalisi arasında ise birçok ikonoklast mevcuttu. Konstantin, saltanatının ilk iki senesini tasvirler lehinde bir isyanın başına geçmiş olan eniştesi Artavasd'a karşı mütemadi surette mücadele etmekle geçirdi. Artavasd Konstantin'i İstanbuldan çıkarmağa muvaffak oldu; halk kendini imparator ilân eyledi. Artavasd'ın saltanat sürdüğü sene zarfında tasvirler kültü yeniden ihdas olundu. Fakat Konstantin Artavasd'ı devirip tekrar tahta çıkmağa muvaffak oldu. İsyanın müsebbipleri şiddetli bir tarzda cezalandırıldılar. Fakat Artavasd'ın teşebbüsü Konstantin'e, müsait bir vaziyette, pek büyük müşkülâta uğramaksızın, ikonalar kültünün yeniden ihdas olunabileceğini göstermişti; bu andan itibaren imparator halk kütlelerinin vicdanlarındaki ikonoklast telâkkileri kuvvetlendirmek için daha kat'î bazı teşebbüslerde bulunmak ihtiyacını hissetti.

İşte bu fikirle imparator bir konsil toplayıp bir ikonoklast politikasının temellerini atmağa, buna kanuniyet bahşetmeğe

ve bu suretle alınmış olan tedbirlerin ahali arasında meşru olduğu kanaatini yaratmağa karar verdi. Üçyüzden fazla piskopos konsile iştirak etti. Konsil, İstanbulun karşısında, Boğaziçinin Anadolu sahilinde, Hieria sarayında, 754 te, toplandı (89). Konsil azaları arasında patrik bulunmuyordu: İstanbul patrikliği o zamanlar münhaldi. Antakya, Kudüs ve İskenderiye konsile iştiraki reddetmişlerdi. Papanın elçilerine gelince bunlar dahi içtimalara girmekten imtina ettiler. Sonraları konsilin muarızları, kararların hükümsüz olduğunu iddia eden tezlerini kuvvetlendirmek için bu vakalardan istifade ettiler. Müzakeratın başlangıcından birkaç ay sonra konsil İstanbula nakledildi; bu müddet zarfında yeni bir İstanbul patriki intihap edilmişti.

VII nci umumî konsilin vesikaları arasında bize kadar gelmiş olan (ihtimal aynen değil, fakat bir takım tadilâtla) 754 konsili beyannamesi kat'î olarak tasvirler kültünü mahkûm ediyor ve şunları ilân ediyordu:

«Mukaddes yazılara ve Babalara istinat ederek ittifakı ârâ ile mukaddes Ekanimi selâse namına şunu beyan ediyoruz: Ressamların mekrûh sanatlarının vücude getirmiş olduğu herhangi bir tasvir, herhangi bir maddeden yapılmış olursa olsun, mukaddes kiliseden lânetlerle dışarı atılacak, uzaklaştırılacak ve koğulacaktır. İstikbalde bu kabil birşey imal edecek, bunlara tapacak, yahut bu eşyayı bir kilise yahut bir evde teşhir edecek veyahut saklıyacak olan herhangi bir kimse, eğer piskopos, papaz, yahut diyakos ise azlolunacak, keşiş yahut sivil ise aforoz edilecek ve Allahın muarızı ve Babalar tarafından vazedilmiş olan doktrinlerin düşmanı olarak asrımız kanunlarının pençesine tevdi olunacaktır„.

Bu beyanname yalnız tasvirler kültünün umumî çerçevesi içinde ehemmiyetli değildir; tasvirlere ibadet cürmü ile itham edilen şahısların imparatorluk mahkemeleri huzurunda muhakeme edilmelerinin, yani tasvirler taraftarlarının cismanî kudretin mahkeme usullerine tâbi bulunacaklarını âmir olması bakımından dahi şayanı dikkattir. Bilâhare yedinci umumî konsilin azaları, bu hâdise dolayısiyle, bazı imparatorların kilise ve papazlar hakkında tatbik etmiş oldukları fevkelâde şedit muameleyi izah etmişlerdir. — "Ekanimi selâseden ikincisinin ilâhî resmini maddî boyalarla ve azizlerin

portrelerini hiçbir kıymeti olmıyan maddî boyalarla cansız resimler şeklinde tasvir edecek olanlar„ aforoz edileceklerdi, "çünkü bu fikir yanlıştır ve şeytan tarafından icat edilmiştir„. Emirname şu cümlelerle nihayet bulmaktadır: "En dindar yeni Konstantin'e çok seneler!.. Son derece dindar ve ortodoks (imparatoriçeye) çok seneler!.. Sizler mukaddes altı umumî konsilin hükümlerini kuvvetlendirdiniz. Sizler her türlü putlara ibadeti yıktınız.„ «Tahtaya tapan» patrik Germanus ve "islâmiyet taraftarı, imparatorluğun düşmanı, dinsizliğin nâşiri ve mukaddes yazıların tahrifcisi„ (90) Mansur, yani Şamlı Jan aforoz edildiler.

İttifakla neşredilmiş olan konsil beyannamesi ahali üzerinde çok kuvvetli bir tesir yaptı. Prof. Andreiev'e göre "daha henüz şaşkın bir vaziyette olan ve ikonoklastların hatâ ettiklerine dair kendilerinde zayıf bir kanaat bulunan birçok kimseler, sükûn buldular; evvelce iki cereyan arasında bocalamış olanlar konsil mukarreratının istinat ettiği kanaat verici deliller karşısında, samimî olarak, ikonoklast fikirleri kabul ettiler (91). Halk kütlelerinden tasvirler kültünü terkedeceklerine dair yemin etmeleri istendi.

Tasvirlerin itisafı konsilden sonra gaddarane surette şiddetlendi. Tasvirler kırıldı; yıkıldı. üzerleri boya ile badana edildi ve envai türlü hakaretlere maruz kaldı. Bilhassa Meryem ana kültüne karşı yapılan itisaf şiddetiyle temayüz etti (92). Putlara tapan birçok kimseler idam edildiler, işkencelere maruz kaldılar yahut hapse atıldılar; bunların mal ve mülkleri müsadere edildi. Bir çokları ise hapse atıldı, yahut uzak vilâyetlere sürüldü. Ağaçlar, kuşlar, hayvanlar, av sahneleri ve kuşaları musavvir levhalar kiliselerde mukaddes tasvirler yerine kaim oldular. Genç Stefan'ın *hal tercümesine* göre İstanbulda Blakern sarayındaki Hazreti Meryem kilisesi eski ziynet ve ihtişamını kaybetti ve yeni levhalarla süslenerek bir nevi «meyva bahçeşi ve kuşhane» (93) şeklini aldı. Boyalı ikonalar (mozayik ve freskler) ve heykellerin tahrip edildiği bu devirde birçok kıymetli sanat eserleri ortadan kalktı. Birçok müzehhep elyazmaları dahi aynı akıbete uğradı.

Tasvirlerle birlikte mukaddes eşyalar dahi tahrip olundu. Bu eşyaya ifrat derecede tapmak aleyhinde yapılmış olan bir ikonoklast devri hicviyesinde martir olarak ölmüş olan

Prokop'a atfedilen on el, Teodor'a ait on beş çene kemiği ve Jorj'a ait dört baş mevcut olduğu zikredilmektedir (94).

Konstantin V manastırlara karşı müfrit bir müsamahasızlık gösterdi ve "putlara ve zülmetlere tapan„ (95) keşişlere karşı bir haçlı seferi açtı. Bu imparator keşişliğe karşı o kadar şiddetli bir mücadeleye girişmiştir ki bazı tarihciler bu hükümdarın ıslâhat uğrunda sarfettiği faaliyete daha münasip bir isim verilmesi lâzım gelip gelmediğini mülâhaza etmekte ve bu hareketin tasvirlere karşı yapılmış bir mücadele mi, yoksa keşişler aleyhine matuf bir harp mi olduğunun tespitinin güç olduğunu beyan etmektedirler; C. N. Uspenski'ye göre "Tarihciler ve teologlar bu devirde keşişler aleyhindeki mücadelenin (*monahomahia*) yerine ikonalar aleyhindeki mücadeleyi (*ikonomahia*) iltizam etmekle hakikati kasten tahrif etmişlerdir„ (96). Keşişlerin itisafı birtakım şedit tedbirlerle tezahür eyledi. Keşişler sivil elbise giymeğe mecbur tutuldular; bunlardan bazıları cebir ve tehditlerle evlenmeğe icbar edildi. Diğerleri bir alay halinde, ellerinden kadınları tutmuş oldukları halde, seyirci kütlelerinin istihza ve hakareti arasında Hipodromdan geçmek mecburiyetinde kaldılar. Kronikci Teofanes Anadolu valilerinden birinin Efeste rahip ve rahibeleri topladığını ve bunlara şöyle hitap ettiğini kaydediyor: «İmparator ve bizzat bizlere itaat etmek isteyenler hemen beyaz elbiselerini giysinler ve kendilerine bir kadın seçsinler; bundan imtina edenler kör edilecek ve Kıbrısa sürülecektir.» Konstantin V ise valiyi bu hareketinden dolayı tebrik ederek şöyle yazdı: «Sizin şahsınızda kalbime uygun ve bütün arzularımı ifaya kadir birisini buldum„ (97). Papazlardan gasbolunan manastırlar kışla ve tersaneye tahvil olundu. Manastırların mal ve mülkü müsadere edildi. Sivillerin keşiş kisvesi giymek suretiyle mükellefiyetlerden kurtulmaları menedildi. Bu tedbirlerin heyeti mecmuasının neticesi keşişlerin kütle halinde imparatorun ikonoklast politikasının uzanmamış olduğu mıntakalara hicreti oldu. Bazı tarihcilere göre yalnız İtalyaya, Leon ve Konstantin zamanlarında, bu keşişlerden takriben 50000 i iltica etmiştir (98). Bu hâdise Ortazamanlar cenubî İtalyasının mukadderatı için son derece mühim oldu; çünkü bu havalide Grek milliyetinin ve ortodoks kilisesinin üstünlüğünü muhafaza etti. Fakat

cenubî İtalyanın dahi ikonoklast kargaşalıklarından masun kalmamış olduğu anlaşılıyor. Netekim M. s. IX uncu asırda Gregor Dekapolit'in cenubî İtalya şehirlerinden Hidrus'ta (bugünkü Otrant) ikonoklast bir piskoposun eline düşmüş olduğunu biliyoruz (99). Birçok keşişler Pontos Evkseinos yani Karadenizin şimal sahillerine, Kıbrıs adasına ve Suriye ve Filistinin sahil mıntakalarına hicret ettiler. Konstantin V zamanında din uğrunda ölen keşişlerin en meşhuru Genç Stefan olmuştur.

Hazar Leon IV saltanatının ilk beş senesinin (775-780), Konstantin V inkine nazaran, sakin bir dahilî hayat ile temayüz ettiği anlaşılıyor. Maamafih Leon IV dahi ikonoklazm taraftarı idi; fakat bu imparator keşişlere karşı derin bir husumet göstermedi; bunlar, zamanı saltanatında, tekrar oldukça büyük bir nüfuz kazandılar. — Kısa saltanatı zarfında Leon IV müteassıp bir ikonoklast olarak ortaya çıkmadı. İmparatorun bu hususta genç karısı İren'in tesiri altında kalmış olması muhtemeldir; tasvirler kültüne karşı meclûbiyeti ile iştihar etmiş olan bu Atinalı kadın tasvirlere tapanların kâffesinin ümit dolu nazarlarını çekiyordu. "[İmparatorun] tasvirler mücadelesindeki mutedil hareketi, Konstantin V in almış olduğu tedbirlerle İren zamanındaki tasvirlerin yeniden ihdası arasında elzem olan mutavassıt bir devre olmuştur„ (100). 780 de Leon IV öldü ve tasvirler mücadelesinin birinci safhası sona erdi.

Leon'un oğlu Konstantin VI sinni rüşde vâsıl olmamış olduğundan tasvirler kültünü yeniden ihdasa azmetmiş olan annesi İren imparatorluk hükûmetini eline aldı.

Fakat tasvirler kültüne karşı gösterdiği sempatiye rağmen İren, saltanatının ilk üç senesinde tasvirler kültünün yeniden ihyası lehinde kat'î tedbirler almadı. Bu gecikmenin sebeplerini imparatorluğun bütün kuvvetlerinin taht iddiasında bulunan bir şahsın çıkarmış olduğu dahilî isyana ve Yunanistan Slavlarına karşı yapılan haricî harbe sevkedilmesinde aramak lâzımdır. Bundan maada ikonalar kültünün yeniden ihdasını büyük ihtimamlarla hazırlamak icap ediyordu; çünkü ordu ikonoklazma taraftardı ve Konstantin tarafından imparator kanunu ilân edilmiş olan 754 konsili mukarreratı imparatorluk dahilinde birçok kimseler üzerinde büyük tesirler icra etmekte devam ediyordu. Yüksek ruh-

baniyete gelince, âzalarından bir çoğunun umumî konsil kararlarını itminandan ziyade itaat kastiyle kabul etmiş olmaları melhuzdur: binaenaleyh bunlar, Prof. Andreiev'in söylediği gibi, "ikonoklast imparatorların reformlarına memnuniyetle tebaiyet eden, fakat muhalif partinin alacağı tedbirlere karşı ciddî hiçbir mukavemet göstermek niyetinde olmıyan bir unsur teşkil ediyorlardı„ (101).

İren'in ancak dördüncü saltanat senesinde Tarasius İstanbul patriki nasbolundu; bu zat tasvirler kültünün yeniden ihdası için umumî bir konsil toplamanın elzem olduğunu beyan etti. Papa Adriyen I için bir davetiyeyi hâmil elçiler Romaya gönderildi. Papa İstanbul konsiline murahhaslar göndermekle iktifa etti.

Konsil 786 da "Aziz Havariler„ kilisesinde toplandı; fakat tasvirler kültüne muarız olan payitahttaki askerî kıt'alar kılıçları ellerinde mabede hücum ettiler ve toplantıyı cebren dağıttılar. İkonoklast partisi bir kere daha galebe çalmış gibi görünüyordu; fakat bu zafer kısa sürdü. İren mahirane bir tarzda asî kıt'aların yerine kendisine daha sadık ve fikirlerine daha bağlı yeni askerler ikame etti.

Müteakıp senede (787) konsil Bitinyada, birinci umumî konsilin toplanmış olduğu Nikaia (İznik) şehrinde, toplandı. Konsil burada yedi celse akdetti: ne imparator, ne de imparatoriçe konsilde bizzat bulunmadılar. Sekizinci ve sonuncu celse İstanbulda imparator sarayında akdedildi. Toplantılara iştirak eden piskoposların adedi 300 ü geçti. Bu konsil şark kilisesi tarihinin yedinci ve sonuncu konsili olmuştur.

İznik konsili tasvirler kültünü yeniden ihdas eyledi. Konsilin mukarreratını tanımıyanlar aforoz ediliyordu. "Mukaddes tasvirleri put tesmiye edenler ve hıristiyanların ikonalara, bir ilâh gibi ibadet ettiklerini, yahut katolik kilisesinin putları kabul eylemiş olduğunu beyan edenler badema aforoz edileceklerdi.„ Konsildeki piskoposlar "yeni Konstantin ve yeni Helen„ i (102) alkışladılar. Yeniden tamir gören mabetlere mukaddes eşyanın vazedilmesi lâzım geldiğine karar verildi; çünkü bu kabil eşya bir ortodoks kilisesi için elzemdi. Manastırların ikametgâh olarak kullanılması şiddetle menedildi; ikonoklastlar tarafından lâğvedilmiş ve sivilleştirilmiş olan manastırları yeniden restore etmek mecburiyeti hâsıl oldu. Konsil mukaddes eşyanın

alış verişini mahkûm etmekle ruhbaniyetin ahlâk seviyesini yükseltmek istedi... Aynı zamanda muhtelit manastırları da (yani erkek ve kadınlara ait olanları) yasak etti.

İznik konsilinin büyük ehemmiyeti yalnız tasvirler kültünü yeniden kurmuş olmasında değildir. Sırf bu kültü ilân etmekle iktifa etmemiş olan konsil, tasvirler taraftarları için, bunların hasımlarına karşı yapmış oldukları mücadelenin birinci safhasında malik olmadıkları bir teşkilât yarattı; tasvirler lehinde olan bütün teolojik delillerin toplanmasına vesile oldu: tasvirler taraftarları bunlardan bilâhare ikonoklastlara karşı yapmış oldukları mücadelede istifade edeceklerdi. Bir kelime ile, bu konsil tasvirler partisinin eline, ikonoklast cereyanının ikinci safhasındaki müstakbel mücadelelerini kolaylaştırmağa medar olacak bir silâh vermiştir.

VIII inci asır imparatorlarının «ikonoklast» tesmiye olunan eserinin bu devrin yalnız bir cephesi — vakıa pek te mühim olmıyan — olduğunu daima gözönünde bulundurmamız lâzımdır. Bu devre için elimizde bulunan vesikaların hemen kâffesi mücadeleden muzaffer çıkmış ve ikonoklast vesikalarını imha etmiş olan tasvirler partisinin muahhar ve yeknasak an'anesine tâbi bulunmaktadır. Fakat bize kadar gelmiş olan bazı dağınık ve tesadüfî iş'arlar Leon III ve Konstantin V in bütün gayretlerini iki gaye etrafında teksif etmiş olduklarını göstermektedir: manastırlara ait büyük arazinin sivilleştirilmesi ve pek büyük olan keşiş adedinin azaltılması; yani bu imparatorlar devletin kontrolünden kaçmak ve hemen hemen tam bir serbestî göstermek suretiyle devletin canlı kuvvetlerini ve imparatorluğun kudretini kemiren unsurlara karşı mücadele etmişlerdir.

ŞARLMAYN'IN TAÇ GİYMESİ VE BU HÂDİSENİN BİZANS İMPARATORLUĞU İÇİN EHEMMİYETİ

James Bryce'ın sözlerine göre «Şarlmayn'ın taç giymesi yalnız Ortazamanların merkezî bir hâdisesi olmayıp gayet ender vukubulan hâdiselerden biridir; münferiden nazarı itibare alındıkta denilebilir ki eğer bu hâdise vukubulmamış olsaydı cihan tarihi değişmiş olurdu» (103). Bizim için bu hâdise, bilhassa Bizans imparatorluğunu alâkadar ettiği nisbette, ehemmiyetlidir.

Ortazamanlar insanları için Roma imparatorluğunun yegâne gayrı kabili taksim imparatorluk olduğunu biliyoruz: iki yahut daha fazla imparator mevcut oldukta bunlar tek bir devleti idare eden iki veyahut daha fazla hükümdar mesabesinde idiler. Yukarki fasıllardan birinde, 476 da garbî Roma imparatorluğunun sukutundan bahsetmenin doğru olmadığını kaydetmiştik. Tek imparatorluk fikri VI ncı asırda, Justinian'ın dış siyasetinde tekrar ortaya çıkıyor; bu fikir Şarlmayn'ın Romada imparatorluk tacını giydiği 800 senesinde daha henüz canlıdır.

Fakat Ortazamanlar ideolojisinde tek imparator telâkkisinin nazarî olarak cari olduğu bir esnada hakikatte, pratik sahada bu kabil bir nazariyenin eskimiş olduğu ispat edilmişti. VIII inci asrın sonundaki şark yahut Bizans-Grek-Slav âlemi ile aynı devre ait garp yahut Roma-Germen âlemi lisaniyat, etnografik bünye ve manevî menfaatler bakımından biribirinden başka, farklı ve ayrı iki âlem idiler. Tek imparatorluk fikri tarihî bir anakronizm olmuştu.

İkonoklazm kendi kudreti dahilinde 800 senesi hâdisesinin hazırlanmasına yardım etti. Papalık ikonoklast imparatorların tedbirlerine karşı şiddetli protestoda bulundu, ikonoklastları aforoz etti, sonra Frank kırallığında nüfuz sahibi saray mabeyincileri ve bilâhare Karolenj sülâlesi kıralları nezdinde yardım ve himaye ümit ederek garbe teveccüh etti. VIII inci asrın sonunda Fransa tahtını bu hanedanın en meşhur mümessili olan Büyük Şarl yahut Şarlmayn işgal ediyordu. Tarihciler tarafından muhtelif şekillerde tefsir edilmiş olan Şarlmayn'ın taç giyişinde papanın ve Franklar kıralının mütekabil menfaatler meselesi gibi karışık bir meseleyi bir tarafa bırakacağız.

Bu hâdisenin esası kâfi derece malûmumuzdur. 800 senesi Noelinde, Sen Piyer kilisesinde icra olunan tantanalı bir âyinde papa Leon III, önünde diz çökmüş olan Şarl'ın başına imparatorluk tacını vazetti. Kilise içinde toplanmış olan halk «Şarl'a, Allah tarafından tetviç edilmiş olan dindar imparatora, sulhün nâzımına uzun seneler ve zafer» temennisinde bulundu.

Tarihciler Şarl'ın almış olduğu imparatorluk unvanının ehemmiyeti hakkında muhtelif hükümler vermişlerdir. Bazılarına göre bu unvan Şarl'a yeni haklar bahşetmiyordu;

netekim Şarl, eskiden olduğu gibi, «Franklar ve Lombardlar kıralı, Romalı patriçi» (104) olarak kalıyordu; yani hulâsa olarak Şarl, tacı kabul etmekle, yeni bir unvandan başka bir şey kazanmıyordu. Diğerlerine göre Şarl'ın 800 senesinde taç giyişi yeni bir garp imparatorluğu tevlit etmiş ve bu imparatorluk, şark yahut Bizans imparatorluğu müvacehesinde tam bir istiklâle sahip olmuştur. Fakat bu fikirlerin her ikisi de muahhar zamanlarda verilmiş hükümlerdir; bunları 800 senesi hâdisesine dair yaptığımız tahlile ithal edemeyiz. VIII asır sonunda yalnız bir ünvandan ibaret bir imparatorluk yahut ayrı bir garp imparatorluğunun teşekkülü bahis mevzuu değildi ve olamazdı. Şarl'ın taç giymesi 800 senesinde carî noktai nazara göre, yani bu hâdisenin şahit ve kahramanı Leon III ve Şarlmayn'ın görüşlerine göre tahlil olunmalıdır.

Ne Şarlmayn, ne de Leon şark imparatorluğuna denk gelebilecek bir garp imparatorluğu teşkilini hatırlarından geçirmiyorlardı. Şarl, 800 senesinde, imparator unvanını almakla, yegâne hükümdar ve Roma devleti imparatorlarının halefi olduğuna inkâr götürmez bir surette kanaat getirmişti. Bu hâdise yalnız imparatoru seçme hakkının İstanbuldan tekrar Romaya geçtiğini gösteriyordu. Müteaddit defalar kaydettiğimiz gibi, o devrin adamları yan yana iki imparatorluğun mevcudiyetini akıllarına sığdıramazlardı; imparatorluk esasında tek idi. «İmparatorların tek imparatorluk doktrini tek Allah akidesi üzerine müesses idi; çünkü imparator ancak Allahın muvakkat bir delegesi sıfatiyle ilâhî otoriteyi yer yüzünde tatbik edebilirdi» (105). Bu devre hâkim olan haleti ruhiye imparatorluk kudreti telâkkisinin halk tarafından kabulünü kolaylaştırıyordu; çünkü bu devirde yalnız bu kabil bir telâkki mümkün olabilirdi.

Şarl ile Bizans imparatorluğu arasındaki münasebat 800 senesinden çok evvel başlamıştı. 781 de Grekler tarafından Erutro tesmiye olunan Şarl'ın kızı Rotrud ile o zamanlar oniki yaşında bulunan Bizans imparatoru Konstantin'in evlenmesi için Franklarla müzakerelere girişilmişti: o devirde Konstantin'in anası İren imparatorluğu bilfiil idare ediyordu (106). Fakat İren bu konuşmaları kesti.

797 de İren meşru imparatoru, yani oğlu Konstantin'i tahttan indirtti ve bu suretle imparatorluğun mutlak hâkimi oldu. Bu cür'etkâr hareket Roma imparatorluğu an'aneleriyle gayet vazıh bir tezat teşkil ediyordu; çünkü imparatorlukta hiçbir zaman hiçbir kadın, tam bir imparator otoritesini haiz olarak, hüküm sürmemişti. Şarl ve papa Leon'un noktai nazarlarına göre imparatorluk tahtı münhaldi; imparatorluk tacını giymekle Şarl tek ve gayrı kabili taksim Roma imparatorluğunun münhal tahtına çıkıyor ve Romulus Avgustulus'un değil, fakat Leon IV, Heraklius, Justinian, Teodos ve Büyük Konstantin gibi şark koluna mensup imparatorların meşru halefi oluyordu. Bu telâkkinin enteresan bir teyidini şu vak'ada bulmak kabildir: hâdişeleri Bizans imparatorlarının saltanat senelerine göre kaydeden garbin senelik ceridelerinde 800 ve müteakıp senelere ait bahislerde, Şarl ismi hemen Konstantin VI isminden sonra gelmektedir.

Haziran 799 da Şarlmayn'e yazmış olduğu meşhur bir mektupta Alkuen, dünyada mevcut en yüksek üç makamdan ikisinin, yani papalık ile İstanbul imparatorluğunun, müthiş bir buhran geçirdiklerine işaret etmektedir; ve Şarl'a hitaben Alkuen şöyle bağırıyor: «Tezelzüle uğrayan İsa kiliselerini selâmete kavuşturmak sana düşüyor. Canilerden intikam alan, yollarını şaşırmış olanlara rehberlik eden, bedbahtlara teselli veren sensin; iyileri yükseltmek vazifesi sana düşüyor» (107).

İşte Şarlmayn'ın noktai nazarı bu merkezde idi. Şimdi bu taç giyme hâdisesi karşısında Bizansın almış olduğu tavrı tetkik edelim. Bu tavır dahi o devirde cari telâkkilere uygun idi. Bizans imparatorluğu İren'in taht üzerindeki haklarında ısrar etti, 800 hâdisesini meşru otorite aleyhine ötedenberi yapılması mutat bir isyan hareketi olarak telâkki etti ve yeni imparatorun, diğer âsilerin misaline tevfikan, İren'i hal'etmek ve cebren imparatorluk tahtına oturmak için İstanbul üzerine yürümeğe karar vermesinden bihakkın endişeye düştü. Bizans imparatorluğunun görüşüne göre bu hâdise imparatorluğun meşru sahibi aleyhinde birkaç garp vilâyetinin isyanından başka birşey değildi (108).

Fakat Şarl vaziyetinin muhataralı olduğunun pekâlâ farkına varıyordu; çünkü taç giyişi imparatorluğun şark kısmının (*pars orientalis*) hâkimiyeti meselesini halletmiş olmuyordu.

Şarl Bizansın İren'den sonra yeni bir imparator seçeceğini ve bu zatın imparator ünvanı üzerindeki haklarının şark tarafından münakaşasız tanılacağını anladı. Bu müşkülâtı önceden gören Şarl, İren ile müzakerata girişti ve imparatoriçeye evlenmek teklifinde bulundu; "bu suretle şark ile garp vilâyetlerini birleştirmeği„ (109) ümit ediyordu. Yani Şarl almış olduğu unvanın ancak Bizans tarafından tanıldığı takdirde hakikî bir mânası olabileceğini anladı. İren Şarl'ın izdivaç teklifini müsait bir şekilde karşıladı; fakat az bir müddet sonra tahttan indirildi ve sürgüne gönderildi (802 senesinde). Bu suretle Şarl'ın plânı tatbik mevkiine konulamadı (110).

İren'in sukutundan sonra taht Nikefor tarafından işgal edildi. Bu imparator ile Şarl arasında, ihtimal Şarl'ın taşıdığı imparator unvanının Nikefor tarafından tanılması için, müzakereler cereyan etti. Fakat ancak 812 de Bizans imparatoru Mihail I Rangabe'nin elçileri Ahen'de Şarl'ı imparator - basilevs unvaniyle selâmladılar. İşte bu suretle 800 senesindeki imparator seçimi meşru bir şekil almış oldu. 812 den itibaren, nazarî olarak bir tek Roma imparatorluğu mevcut olmasına rağmen, iki Roma imparatoru saltanat sürdü. Bury bu hususta şöyle diyor: «Başka kelimelerle 812 hâdisesi, nazarî olarak V inci asır vaziyetini yeniden ihdas etti. Mihail I ile Şarl, Leon V ile Dindar Louis münasebetlerinde Arkadius ile Honorius, Valentinian III ile Teodos II gibi idiler; *imperium Romanum* Ermenistan hudutlarından Atlantik sahillerine kadar uzanıyordu» (111). İmparatorluğun bu vahdetinin tamamiyle itibarî ve nazarî olduğu tamamiyle âşikârdır. İki imparatorluk yekdiğerinden ayrı ve başka bir hayat sürdüler. Bundan maada vahdet fikri bile garpte ortadan kalkmak üzere idi.

Şarl'ın «imparator» unvanı uzun müddet baki kalmadı. Müteakıp devirlerde vukubulan kargaşalıklar neticesinde Şarl'ın monarşisi inhilâl etti ve unvan tesadüfî olarak ortaya çıkan türedilerin elinde kaldı. Bu X uncu asırda tamamiyle ortadan kalktı; fakat aynı asrın ikinci yarısında tarihin hilâfına olarak (*antihistorique*) "Mukaddes Roma - Germen imparatorluğu„ şeklinde yeniden ortaya çıktı.

Ancak 800 senesinden sonra bir Şarkî Roma imparatorluğundan bahsolunabilir. J. B. Bury bu fikri kabul etmekte ve "*Bizans İmparatorluğu Tarihi*„ nin üçüncü cildine (bu cilt

İren'in 802 deki sukutu ile Makedonya sülâlesinin başlangıcı arasındaki vakaları ihtiva etmektedir) "*Şarkî Roma İmparatorluğu Tarihi*„ (*Eastern Roman Empire*) ünvanını vermektedir; halbuki ilk iki cilt "*Muahhar Roma İmparatorluğu Tarihi*„ (*A history of the Late Roman Empire*) ünvanını taşımaktadırlar.

İZAVRİYA SÜLÂLESİNİN ESERİNDEN ÇIKARILAN NETİCE

Tarih, vermiş olduğu hükümde İzavriya hanedanının ilk imparatorlarına ve bilhassa Leon III ün Bizans imparatorluğuna yaptığı hizmetlere büyük bir ehemmiyet atfetmektedir. Bu doğrudur; çünkü Leon III vahim bir anarşi ve kargaşalık devrinden sonra tahta çıkdıkta yüksek bir kumandan, kabiliyetli bir idareci ve devrinin meselelerini kavramış münevver bir kanun vazıı olduğunu ispat etmiştir. İkonoklastların dinî siyasetleri bunların vücude getirmiş olduğu diğer eserlerden tamamiyle ayrılmıştır. Tarihî eserlerin ekserisinde Leon III en büyük sitayişlere mazhar olmaktadır. Meselâ Yunanlılar bu zatın "şark imparatorluğunun en büyük hükümdarlarından ve beşeriyetin velinimetlerinden biri olduğuna„ kanaat getirmişlerdir (112); Almanlar ise Leon III ü "imparator tahtına çıkan en büyük insanlardan biri» olarak göstermekte ve bu hükümdarın "başın ve uzuvların esaslı surette islâh edilmesi lâzım geldiğini vazıhan görmüş„ bir imparator (113), ve yahut "imparatorluğu kılıç ve kan ile yeniden kurması mukadder olan bir insan, büyük bir askerî dehaya malik bir şahsiyet„ (114) olduğunu ileri sürmektedirler. Bir İngiliz tarihcisi Leon'un eserinin "Roma imparatorluğuna yeniden hayat vermiş„ (115) olduğunu söylemekte, bir Fransız ise İzavriyalı imparatorların eserinde "milletin ahlâkî, maddî ve manevî seviyesini yükseltmek için o zamana kadar sarfedilmiş olan gayretlerin en büyüğünü ve en harikulâdesini„ bulmakta ve bunların muazzam teşkilât teşebbüslerini Şarlmayn tarafından alınmış olan tedbirlerle mukayese etmektedir (116). Son zamanlarda Diehl "İzavriyalı imparatorlar hükûmetinden cihanşümul yeni bir hayat prensipi neş'et etmiş olduğunu„ (117) yazmıştır. Din tarihcileri müstesna olmak üzere İzavriyalı imparatorların umumî tarihini daha

henüz teferruatı ile tetkik etmemiş olan Rus müverrihlerinin vermiş oldukları, eğer tâbir caizse, tesadüfî hükümlerde bu imparatorların pek fazla medhine tesadüf etmizoruz. J. K. Kulakovski'nin üç cildi yalnız ikonoklastlardan evvelki hâdisatı nazarı itibare almaktadır. S. P. Çeştakov'un bu devri muhtevi "*Bizans Tarihi Dersleri*„ nin birinci cildi bu hususta hiçbir fikir dermeyan etmemektedir. C. N. Uspenski "Eskisler„ adlı eserinde manastırlar ve keşişler aleyhindeki bu cereyan hakkında gayet enteresan ve yepyeni bir hüküm vermektedir. F. I. Uspenski ise şu mütaleada bulunuyor: "İzayriyalı Leon itikad ve Allaha tapmak gibi nazik meselelerin hükûmet tarafından askerî otoritelere ve polis kuvvetlerine oldukça cebrî bir tarzda tevdi olunmasından mesuldür; bu zat (ve halefleri) milletin dinî hislerini rencide ettiler ve mevzileştirilmiş bir meseleden bir devlet meselesi çıkardılar„ (118).

İlk iki ikonoklast imparatorun harikulâde azim ve idarî kabiliyetlerini tanımakla ve Leon III ün, münakaşasız, devleti kurtarmış olduğunu kabul etmekle beraber, elimizde mevcut bütün tarihî malzemeye istinat ederek, İzavriya sülâlesini pek fazla medhetmekten sakınmalıyız. Hakikaten ikonoklast imparatorların hiç şüphesiz samimî olan politikası imparatorluğun hayatında vahim dahilî kargaşalıklar tevlit etti ve devlet bir asırdan fazla bir müddet sarsıldı. İkonoklast hareketi ilk devrinden itibaren, imparatorluktan İtalyayı uzaklaştırdı ve Bizansın papa ile olan münasebetlerini gerginleştirdi; papa ikonoklastları aforoz etti, yardım ve himaye istemek için garbe teveccüh eyledi. Bunu takip eden Roma ile Frank hükümdarları arasındaki dostane münasebetler Ortazamanlar tarihinde son derece mühim yeni bir devir açtı. Aynı zamanda kiliseler arasında kat'î bir inkıtaın temelleri tedricî surette atıldı. İzavriya devrinde Bizans imparatorluğu, VIII inci asrın ortasında Lombardlar tarafından fethedilmiş ve bilâhare Kısa Pepen tarafından papaya verilmiş olan Ravenna eksarklığı dahil olmak üzere, orta İtalyayı kaybetti.

Fakat İzavriya sülâlesine dair henüz tam olarak hiçbir umumî tarihin yazılmamış ve bu devreye ait birçok mühim meselelerin halledilmemiş olduğunu unutmamamız lâzımdır. Meselâ keşiş ve manastır adedinin tahdidi ve sık sık tehaddüs ettiği anlaşılan manastırlara ait emlâk ve arazinin devletleştirilmesi gibi meseleler daha geniş bir tarzda tetkik olunmağa lâyiktirler. Bizantinizmin halen en esaslı meselelerinden biri İzavriyali imparatorların ikonoklast politikasının ictimaî veçhesidir: bu mesele daha geniş bir surette araştırılmağa değer. Bu nokta üzerinde yapılacak ciddî araştırmalar "ikonoklast„ adını taşıyan bu devri aydınlatabilir ve bu devirde daha derin bir mâna ve cihan tarihi çerçevesi içinde daha büyük bir ehemmiyet keşfedebilirler.

II. - İZAVRİYALI İMPARATORLARIN İLK HALEFLERİ (802-820). AMORİON YAHUT FRİGYA SÜLÂLESİ ZAMANI (820-867)

802 - 866 SENELERİ İMPARATORLARI VE BUNLARIN MENŞE'İ

Tarihciler umumiyetle IX uncu asır başlangıcı ile 867 de Makedonya sülâlesinin iktidar mevkiine gelişi arasındaki devri imparatorluğun İzavriyalı imparatorlar zamanında yeniden hayat bulmasiyle Makedonya sülâlesinin parlak seneleri arasında mutavassıt bir devir olarak telâkki etmektedirler. Fakat en son tetkikat bu devrenin sadece bir son olmaktan ziyade bir başlangıç olduğunu göstermektedir. Bu devir hususî bir ehemmiyeti haiz gibi görünmekte ve Bizans medeniyeti tarihinde yeni bir safha teşkil etmektedir (119).

Görmüş olduğumuz veçhile 802 ihtilâli İren'i devirdi ve Nikefor I i (802 - 811) Bizans tahtına çıkardı. Şark mehazlarına göre Nikefor Arap neslindendi (120). Atalarından biri Anadoluya, Pisidya vilâyetine hicret etmek mecburiyetinde kalmış ve sonraları Nikefor burada doğmuştur. 802 ihtilâli, hususiyeti bakımından, Bizans tarihi senelik ceridelerinde hemen hemen yegâne bir vak'a teşkil etmektedir. İmparatorluk içinde tertip olunan siyasî isyanların ekserisi generaller ve askerî şefler tarafından idare edilmişti. Halbuki Nikefor bu kaidenin bir istisnasını teşkil etti; çünkü kendisinin ordu ile hiçbir alâkası yoktu ve maliye nazırlığı yüksek makamını işgal etmekle iktifa ediyordu. İmparator, 811 Bulgar harbinde, harp meydanında maktul düştü; taht, bir kaç ay için, Bulgar seferi esnasında ağır surette yaralanmış olan oğlu Stavrakios'un eline geçti. Stavrakios ayni sene zarfında öldü (811). Fakat ölümünden evvel

Rangabe'ler Grek ailesine mensup olan ve bedbaht Stavrakios'un kızkardeşi ve Nikefor I in kızı Prokopia ile evli bulunan Kuropalates Mihail I lehine tahttan indirilmişti. Mihail I dahi kısa bir müddet saltanat sürdü (811-813): bu zat, Bulgarlara karşı yaptığı muvaffakıyetsiz bir sefer yüzünden Leon namında ermeni neslinden bir askerî şef tarafından hal'edildi; bu Leon tarihte Ermeni Leon V olarak yadedilmektedir (813 - 820). 820 de Leon katledildi ve taht hassa alayı kumandanı "Kekeme„ lâkabını taşıyan Mihail II nin (820 - 829) eline geçti. Bu zat Frigyada (Anadolu eyaleti) müstahkem bir mevki olan Amorion'lu idi: işte bundan dolayı üç imparator tarafından temsil olunan bu sülâleye Amorion yahut Frigya sülâlesi adı verilmektedir. Mihail gençliğini Frigyada "rafızîler, Yahudiler ve yarı hellenleşmiş Frigler„ (121) arasında geçirmiş kaba ve cahil bir taşralı idi. Hattâ muahhar bir Yahudi mehazı Mihail II nin anasının Yahudi olduğunu beyan etmektedir (122). Bu imparator öldükte taht oğlu Teofil'e geçti (829 - 842) ve bu imparator Paflagonyadan (Anadolu) neş'et etmiş olan ortodoksluğun yeniden müessisi meşhur Teodora ile evlendi. Bu sülâlenin son rüknü kabiliyetsiz ve ahlâksız bir adam olan Mihail III (842 - 867) oldu. Bu zatın adı pek de muteber olmıyan "sarhoş„ lâkabı ile ahlâfa intikal etmiştir.

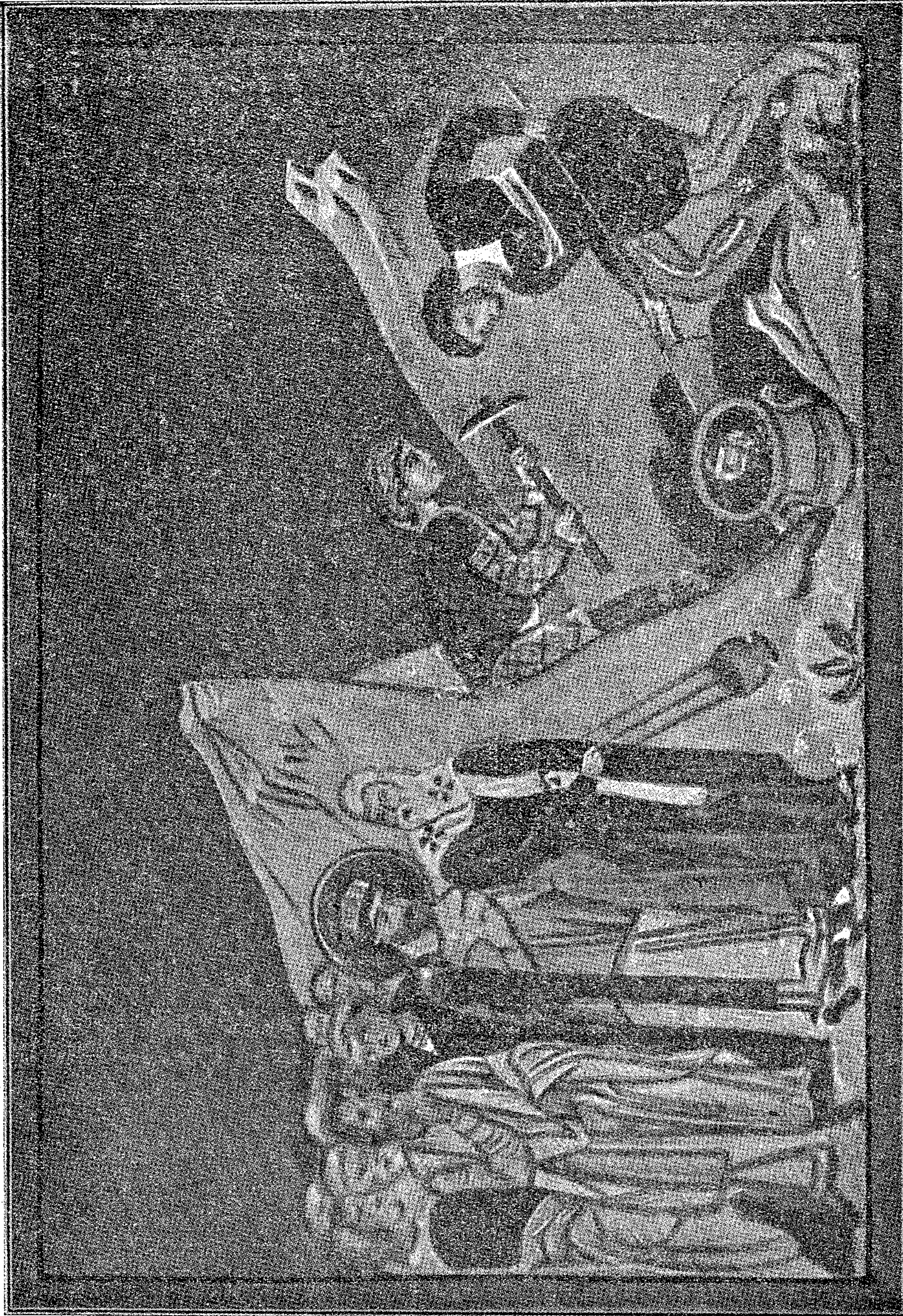
Mihail III ün sabavetinde anası Teodora resmen imparatorluğu idare etti: hükûmetin bütün işlerini nedimi Teoktistus'a terk etmek suretiyle, 14 sene hüküm sürdü. Mihail sinni rüşde vasıl oldukta Teoktistus'u öldürttü, annesini rahibe olmağa icbar etti ve devletin idaresin ibizzat deruhde etti. Bu hükûmet darbesini hazırlıyan ve tatbikını idare eden imparatorun dayısı ve Teodora'nın erkek kardeşi Bardas idi; Bardas pek çabuk "Kuropalates„ ve "Çesar„ yüksek makamlarına çıkarıldı ve bütün devlet işlerinde büyük bir nüfuza malik oldu. Mihail'in çocuğu olmadığından Bardas, yeğeni öldükten sonra, imparator olmağı ümit ediyordu. Zayıf, ahlâken düşük ve bütün siyasî meselelere karşı tamamiyle lâkayıt olan Mihail, on senelik bir devre müddetince, Bardas'ın hemen hemen mutlak bir kudretle devleti idare etmesine rıza gösterdi. Son derece kabiliyetli ve değerli bir zat olan Bardas imparatorluğun düşmanlarına karşı muvaffakıyetle mücadele etti ve kilisenin menfaatleri hususunda vazıh bir

zekâya malik olduğunu ispat etti. Büyük bir hüsnü niyetle maarifi halk arasında yaymak istedi. Fakat Bardas dahi aşağıda şayanı dikkat taliini göreceğimiz Makedonya sülâlesinin müstakbel müessisi Basil namında yeni bir nedimin hainane entrikalarına kurban gitti. Bardas'ın ölümünden sonra Mihail Basil'i evlâd edindi ve başına imparatorluk tacını oturttu. Bunların müşterek saltanatları yalnız bir seneden az fazla devam etti: Mihail'in kendi aleyhinde bir suikasd hazırladığından şüphelenen Basil, birkaç arkadaşını, velinimetini, sarayda yapılacak bir şenlikten sonra, öldürmeğe ikna etti. Bundan sonra Basil imparatorluğun yegâne sahibi oldu ve Bizans tarihinin en meşhur sülâlesini tesis etti.

İşte bu suretle 802 ile 867 arasındaki devre esnasında taht iki Arap yahut Sami; baba tarafındn Arap olan Nikefor I in kıziyle evli bir Grek, Mihail I; bir Ermeni ve, en nihayet üç Frigyalı yahut tâbir caizse üç yarı Grek tarafından işgal edildi. İlk defa olarak bu devirde Bizans tahtı Samî ırkın eline geçti. Bütün bu devre zarfında şark unsurlarının imparatorluğun idaresinde birinci derecede bir rol oynamış oldukları kendiliğinden anlaşılır.

AMORİON SÜLÂLESİ ZAMANINDA BİZANS İMPARATORLUĞU VE ARAPLAR. SLAV TOMAS'IN İSYANI. RUSLARIN İSTANBULA KARŞI YAPTIKLARI İLK SEFER

IX uncu asırda Bizans ile Araplar arasındaki muhasamat hemen hemen fasılsız devam etti. Şark hududunda bu muhasamat mükerrer müsademeler şeklini aldı ve müzmin bir intizamla hemen her sene tehaddüs etti ve birçok defalar esirlerin mübadelesiyle neticelendi. Hududun müslüman tarafında, Arap memleketlerini Bizans ordularının taarruzlarına karşı korumak için, Suriyeden Ermenistan hudutlarına kadar uzanan müstahkem bir hat vücude getirildi. Bizans tarafında ise bazı yerler aynı şekilde tahkim edildi. Bu istihkâmların heyeti mecmuası bir nevi Anadolu *limes'i* teşkil etti. Hudut müsademeleri, IX uncu asırda, pek ender olarak derinlere doğru inkişaf eden oldukça ehemmiyetli seferlere inkilâb ettiler. Hilâfet, IX uncu asırda zayıflıyor ve siyasî ehemmiyetinin tedricî surette azaldığına şahit oluyordu: bu,

İmparator Jan - Baptist'in başını keşfediyor.
Basil II nin «Azizler Takvimi» ne ait minyatür

cizgiliforum

vahim dahilî kargaşalıkların, İranlıların ve bilâhare Türklerin üstünlüklerinin bir neticesi idi. İşte bu sebepten müslümanların mütemadi taarruzları, VII nci ve VIII inci asırlarda olduğu gibi, imparatorluğun mevcudiyetini tehdit etmekten çıktı. Bununla beraber bu akınlar hudut vilâyetlerine büyük zararlar yapmakta, ahalinin refahına zarar vermekte vilâyetlerin servet ve nüfus membalarını kurutmakta devam ettiler. IX uncu asrın ilk otuz senesi halife Harunürreşit (786-809) ve Memun'un (812-832) meşhur saltanatlariyle temayüz etmiştir; bu halifeler zamanında İran tesiri hemen hemen tek başına üstünlüğü ele aldı ve Arap milliyetini ikinci plânda bıraktı. Siyasî fikirleri bakımından IX uncu asır halifeleri, bilhassa Memun, Bizans imparatorlarına benzediler: imparatorlar gibi bunlar dahi devlet hayatının herhangi bir şubesinde otoritelerinin hudutsuz bir karakter arzettiğine inandılar.

Şarkta Arap - Bizans müsademelerinin, birkaç vaka müstesna olmak üzere, her iki muhasım taraf için vahim neticeler tevlit etmemelerine mukabil Giridin, Sicilyanın en büyük kısmının ve İtalyanın birkaç mühim noktasının işgaliyle neticelenen müslüman donanmasının Akdenizdeki harekâtı daha ehemmiyetli oldu.

Diğer taraftan, IX uncu asrın ilk rubunda, Arap - Bizans münasebatı tarihinin en enteresan vakalarından biri Arapların, Mihail II zamanında, Slav Tomas'ın isyanına iştirakleri olmuştur.

Bu isyan Anadoluda, anasıl Slav olan Tomas tarafından tertip edildi ve gayet vahim bir dahilî harp şeklini alarak iki seneden fazla bir müddet devam etti. Bu isyanı, Mihail II devrinin esas hâdisesi ve siyasî, dinî ve içtimaî olmak üzere üç bakımdan son derece vahim bir vaka olarak telâkki etmek lâzımdır.

Siyasî bakımdan bu hâdise mühim oldu, çünkü Tomas, iki *tem*'in kıtaları hariç olmak üzere, bütün Anadoluyu isyanı için kazanmağa muvaffak olmuştur. Bazı mehazlara göre Anadoluda ve Kafkas hudutlarında yaşıyan muhtelif milliyetler isyan bayrağına iltihak etmişlerdir. Tomas'ın ordusu yalnız, Avrupa kontinanından kütle halinde Anadoluya hicret ettikten sonra burada, evvelce görmüş olduğumuz gibi, mühim koloniler meydana getirmiş olan hemşerilerini, yani Slavları

cizgiliforum

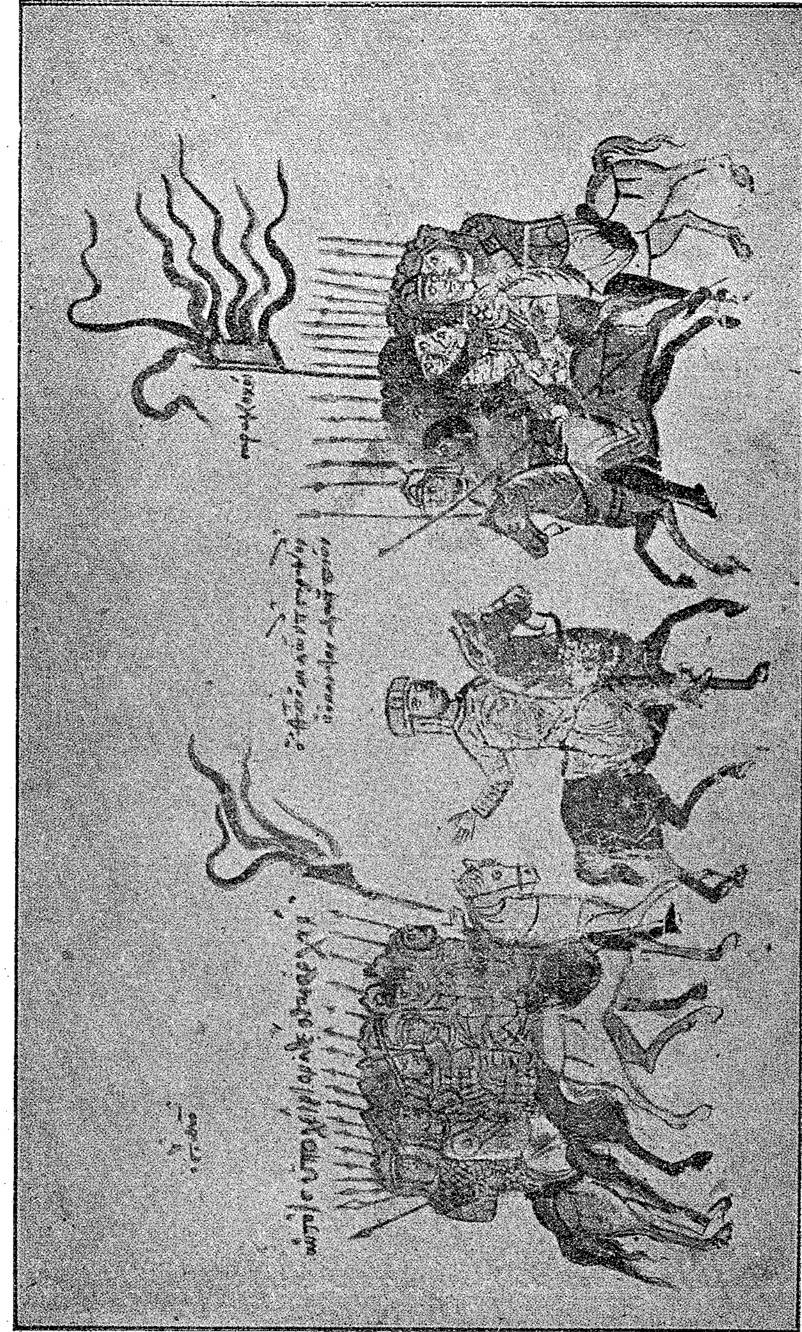
cizgiliforum

değil, fakat aynı zamanda İranlılar, Ermeniler İberler ve diğer bir çok Kafkas kabîlelerinin mümessillerini ihtiva ediyordu (123). Tomas o kadar büyük kuvvetlerin başında bulunuyordu ki halife Memun bu zat ile sıkı bir birlik tesis etmekte tereddüt etmedi: halifenin Tomas'a Mihail'i devirmek için, yardım etmesi kararlaştırıldı; buna mukabil Araplar Bizans imparatorluğunun bazı hudut mıntakalarını alacaklardı. Memun'un muvafakati yahut teşviki ile Tomas kendini Antakyada, bu şehrin patriki Job tarafından Romalıların basilevs'i olarak tetviç ettirdi. Bu andan itibaren Bizans imparatoru son derece tehlikeli ve korkunç bir rakiple karşılaşıyordu. Şark Arapları bu isyan hareketinin inkişafı ile son derece alâkadardılar.

Din bakımından bu isyan büyük bir ehemmiyet göstermektedir, çünkü Tomas ikonoklast politikasının yeniden ihdasından muğber olan ahalinin büyük bir kısmının hoşnutsuzluğundan istifade etmiştir. Tomas tasvirler kültü taraftarı olduğunu ilân etti; hattâ bir zamanlar ortodoksluğu yeniden ihdas etmiş olan İren'in oğlu Konstantin olduğunu dahi iddia eyledi. Bu siyaset birçok istinatgâh buldu.

En nihayet bu hareketin içtimaî neticeleri dahi oldu. Anadoluda vergi tahsildarları Tomas'la birleştiler; bu suretle bir mehaza göre, "kölelerin efendilerine karşı„ (124) ayaklanması husule geldi. Aşağı sınıflar, kendileri için daha iyi ve daha parlak bir istikbal temin etmek ümidiyle, kendilerini tazyik altında bulunduran arazi sahibi aristokratlara karşı ayaklandılar. Aynı mehaza göre bunu takip eden dahilî harp "bir Nil şelâlesi gibi küreyi feyezan altında bıraktı; fakat burada su yerine kan aktı„ (125).

Ege denizindeki donanma tarafından yardım gören Tomas, kuvvetlerini İstanbula karşı sevketti. Yolda, Mihail'in kıtalarının gösterdiği mukavemeti kolayca kırdı ve hem denizden, hem karadan payitahtı muhasaraya başladı. Boğazın Rumeli sahillerine vâsıl oldukta Trakya ve Makedonya Slavları kendisine iltihak ederek kıtalarının adedini kabarttılar. İstanbul muhasarası tam bir sene devam etti. — Mihail gayet nazik saatler geçirdi; fakat iki hâdise kendisine zaferi temin etti: bir taraftan imparator Tomas'ın donanmasını büyük bir hezimete uğrattı; diğer taraftan kıralları Omurtag'ın kumandasında âni olarak şimalde kendilerini gösteren Bulgarlar âsîlerin

Tomas Araplarla harp meydanında müzakerede bulunuyor
Madrit Millî kütüphanesinde bulunan «Skilitzes Tarihi» elyazmasına ait minyatür

kara kuvvetlerini geriye attılar. Bu hâdiselerden sonra Tomas hiç bir zaman eski kudretini toplıyamadı ve isyan muvaffakiyetsizlikle neticelenmeğe mahkûm oldu. Tomas firar etmek mecburiyetinde kaldı; bilâhara tutuldu ve idam edildi. Ordularının mütebaki kısımları kolayca ortadan kaldırıldı. İki seneden fazla devam etmiş olan bu karışık isyan 823 de tamamiyle bastırılmıştı; bu andan itibaren Mihail kendini tekrar emniyette hissedebilmiştir (126).

Bizans imparatorluğu için bu isyanın neticesi son derece mühim oldu. İsyanın muvaffakıyetsizliği tasvirler kültünün yeniden ihdasının dahi muvaffakıyetsizlikle neticelenmesine sebep oldu. Tomas'ın hezimeti aynı zamanda halife Memun'un dahi Bizansa karşı tatbik etmek istediği tecavüzî plânda muvaffak olamadığını gösteriyordu. Bundan maada bu isyan, büyük bir ihtimale göre, Anadoluda gayet ciddî birtakım içtimaî değişikliklere sebep olmuştur. VI ncı asırda, Büyük Justinian zamanında, toprağa bağlı köylüler tarafından işlenilen büyük arazi rejiminin imparatorluğun en büyük kısmında cari olduğunu görmüştük. Müteakıp asırlara ait mehazlarda bazan küçük timarlara ve küçük köylü malikânelerine ait imalara tesadüf ediyoruz. X uncu asırda, büyük arazi bir kere daha ve bilhassa Anadoluda, ortaya çıkmaktadır. Bu yeni hâdiseyi Tomas'ın isyanına atfetmek mümkündür: çünkü bu isyan hiç şüphesiz hükûmet tarafından toplanan yıkıcı vergileri veremeyen ve bu yüzden mülklerini zengin komşularına satmak mecburiyetinde kalan birçok küçük arazi sahibinin mahvını mucip olmuştur. Her ne hal ise, büyük arazi X uncu asırda tekrar ortaya çıktı ve hattâ imparatorun kudretini bile tehdide başladı. Bu hal, aşağıda göreceğimiz gibi, kendini bilhassa Anadoluda hissettirdi (127).

Takriben 830 a kadar, Bizans ile Arap orduları arasındaki müsademeler vahim neticeler tevlit etmedi. Hilâfet o zamanlar, entrikada mahir Bizans tarafından vahimleştirilen büyük dahilî karışıklıklar içinde bulunuyordu. Anadoluda, 830 da, mağlûp olan Teofil, müteakıp senede (831) Kilikyada, hudut müfrezelerinden müteşekkil bir Arap ordusuna karşı bir zafer kazandı: bu muvaffakıyet İstanbulda imparator şerefene tertip olunan parlak bir zafer şenliğiyle tes'id edildi (128). Müteakıp senelerde Teofil yeni muvaffakıyetler elde edemedi. Hattâ bir Arap müverrihi Memun'un bütün imparatorluğu tahakkümü altına alacağı günü beklediğini yazıyor (129). Teofil Memun'a sulh tekliflerinde bulundu. Fakat, 833 te, Memun öldü ve kardeşi Mutasım tarafından istihlâf edildi. Mutasım'ın saltanatının ilk senelerinde muhasamat inkıtaa uğradı. 837 de Teofil harbi yeniden açtı: büyük bir ordu ile Araplara karşı parlak bir sefer yaptı. Zapetra kalesini zaptedüb yaktı ve diğer birkaç yere girdi. Bu muvaffakıyetten sonra şerefine yapılan zafer şenlikleri altı sene evvel payitahta avdetinde yapılmış olan geçit resmi ve teşrifatın bir nevi tekerrürü oldu (130).

Fakat 838 de Mutasım, büyük bir ordunun başında Anadolunun içerlerine oldukça derin bir surette nüfuz etti ve uzun bir muhasaradan sonra, iktidar mevkiindeki sülâlenin neş'et etmiş olduğu Frigyada, Amorion kalesini zaptetti; burası, bir Arap kronikcisinin mubalâgalı sözlerine göre, "hıristiyanlığın gözü ve makarrı idi„ (131). Mutasım, Amorion'un işgalinden sonra, İstanbul üzerine yürümek niyetinde idi; fakat memleketinde askerî bir isyan çıktığını haber aldıkta plânlarını terketmek ve Suriyeye avdet eylemek mecburiyetinde kaldı (132).

Grek kilisesi senelik ceridelerinde mucizevî bir hikâye Amorion muhasarası ile alâkalı gösterilmektedir: bu, meşhur 42 esirin islâmiyeti kabulden imtina etmeleri ve martir olarak ölmelerinden bahseden hikâyedir; bunlar Dicle sahiline götürülmüşler ve orada başları kesilmek suretiyle idam edilmişlerdir. Bunların cesetleri nehire atılmış, fakat suyun sathında mucizevî bir tarzda yüzerek cereyan tarafından sürüklenmiş ve hıristiyanlar tarafından toplanmıştır; hıristiyanlar bunlara tantanalı cenaze merasimi yapmışlardır (133).

Amorion mağlûbiyeti Teofil üzerinde çok kuvvetli bir tesir yaptı. İmparator elinde mevcut kuvvetlerle Arap istilâsına müessir bir surette karşı koymak ümidini kesti ve payitahtı kaybetmek korkusu ile garp devletlerine teveccüh ederek bunlardan yardım istedi. İmparatorun elçilerini Venedikte, Frank kıralı Dindar Louis'nin payitahtı İngelheim'de, hattâ uzak garpta, İspanyada, Emevî halifesinin sarayında görmek kabil oldu. Bunlar bütün garp hükümdarları nezdinde büyük bir hüsnü kabule mazhar oldular, fakat bu garp kıralları Teofil'e çok büyük filî yardımda bulunmadılar.

Amorion sülâlesinin son devrinde, yani Teofil saltanatının son senelerinde ve Mihail III zamanında, hilâfeti kemiren dahilî mücadeleler şark Araplarının, Bizans imparatorluğu için pek tehlikeli olan tahripkâr akınlarına tekrar başlamalarına mâni oldu. Bunun aksine olarak bu sefer Bizans kıt'aları birçok defalar Arapları hezimete uğratmağa muvaffak oldular. 863 te, Meliten emiri (valisi) Ömer Karadeniz sahillerinde Bizans şehri Amisos'u (Samsun) yağma etti ve bir rivayete göre denizin ileri harekâtına mâni olduğuna kızarak, bir zamanlar Serhas'ın yapmış olduğu gibi, suları kırbaçlattı. Fakat, aynı sene zarfında, avdette, Ömer Petronas'ın kumandasında bulunan Bizans kıt'alarının ricat yolunu kesmelerine ve ordusunu çevirmelerine şahid oldu. Poson muharebesinde (bu muharebenin yeri daha henüz kat'î olarak tespit edilememiştir) Arap kuvvetleri hemen hemen tamamiyle mahvedildi; Ömer dahi muharebe meydanında maktul düştü (134). Bizans silâhlarının parlak muzafferiyeti İstanbulda, Hipodrom'da; uzun müddet akisleı bıraktı; ve muharebe meydanında emirin ölümünü tesi'd etmek üzere mehazlar tarafından bize nakledilmiş olan hususî bir şarkı bestelendi (135).

Araplara karşı yapılan aşağı yukarı senevî mücadeleler esnasında mehazlar âni olarak «Ros» yahut «Rus» ların İstanbula karşı yapmış oldukları ilk taarruzdan bahsetmektedirler. Oldukça yakın bir zamana kadar tarihcilerin en büyük bir kısmı bu hâdiseyi 865 yahut 866 senesine izafe ediyor ve çok defalar Rus prenslerinden Askod ile Dir'in seferi ile birleştiriyordu. Fakat 1894 te Brükselde keşfolunan ve Belçikalı âlim F. Cumont tarafından neşredilen kısa bir kronikten sonra bu fikrin yanlış olduğu meydana çıkmıştır: kronik gayet kat'î bir tarih zikretmekte ve Rusların 200 gemi ile, 18 haziran 860 senesinde İstanbula yaklaşmış, fakat zalimane bir surette mağlûp edilmiş ve gemilerinin büyük bir kısmını kaybetmiş olduklarını bildirmektedir (136). Esasen birtakım âlimler bu anonim kronikin neşrinden çok evvel birinci tarih hakkında şüphelerini izhar etmişler ve birtakım kronolojik hesaplara istinat ederek tam tarihin 860 olduğu fikrine mütemayil görünmüşlerdi. Meselâ XVIII inci asrın meşhur İtalyan âlimi Assemani Rusların ilk seferinin tarihi olarak 859 senesi sonu yahut 860 senesi başlangıcını tespit etmişti: fakat sonraki tarihciler bu tetkikatın neticelerini tamamiyle unuttular (137). Bununla beraber, Brüksel anonim kronikinin neşrinden on dört sene evvel Rus kilise tarihcilerinden Golubinski dahi, Assemani'den haberdar olmaksızın, bu seferin 860 senesi ve hattâ 861 senesi başlangıcına çıkarılması lâzımgeldiği neticesine varmıştı (138).

Vaızlarından birinde, bu hâdisenin muasırı patrik Fotius Rusları «kaba ve barbar bir İskit kavmi» ve bunların seferlerini «barbar, kabarmış ve korkunç bir Okyanos» ve «müthiş bir şimal fırtınası» (139) olarak göstermektedir.

Bizans imparatorluğu şarkta harbi idame ettirdiği aynı zamanda garp Araplarına karşı dahi mücadele ediyordu. Araplar tarafından VII nci asırda bunca müşkülâtla fethedilmiş olan şimalî Afrika, az bir müddet sonra, kendini şark halifelerinin tahakkümünden kurtarmıştı: 800 senesinden itibaren Mısırın garbında bulunan memleketler Abbasî halifelerine itaat etmediler ve IX uncu asrın başlangıcında (800) Tunusta bir Ağlebî sülâlesi istiklâlini ilân etti ve kuvvetli bir donanmaya istinat ederek saltanat sürmeğe başladı.

Akdenizdeki bazı Bizans memleketleri Arapların ciddî tehlikesine maruz kaldılar. IX uncu asrın başlangıcından itibaren, Nikefor I devrinde, Afrika Araplarının Peloponnes Slavları tarafından çıkarılan isyanlara yardım ettikleri ve bu Slavlarla birlikte Patrae (Patras) şehrini muhasara ettikleri görülüyor (140). Mihail II nin saltanatı zamanında Bizans imparatorluğu büyük stratejik ve ticarî bir ehemmiyete malik bulunan Girit adasını kaybetti: bu ada İspanyadan gelen ve ilk evvelâ Mısıra yerleşmek istiyen, fakat bilâhare Giride geçen Arap muhacirleri tarafından fethedildi. Ekspedisyon şefi bu adada yeni bir şehir kurdu ve bu şehrin etrafını derin bir hendekle çevirdi: bundan dolayı bu ada Handak yahut Kandiya ismini almıştır (141).—Bu devirden itibaren Girit korsanların bir yuvası ve Ege denizi adaları ve sahil mıntakalarına çıkarak Bizans imparatorluğunda siyasî ve iktısadî birtakım kargaşalıklar tevlit eden tahripkâr çetelerin melce'i oldu.

Sicilyanın ziyaı Bizans imparatorluğu için daha vahim oldu. VII nci ve VIII inci asırlardan itibaren bu ada Arap akınlarına hedef olmuştu: fakat bu akınlar vahim neticeler tevlit etmemişlerdi. Amorion sülâlesi devrinde vaziyet değişti. Mihail II saltanatının sonunda Evfemius namında bir

şahıs imparatorluk aleyhinde bir isyan tertip etti ve imparatorluğun sahibi ilân olundu. İmparatorun kuvvetlerine karşı koyabilmek için kendi kuvvetlerinin gayrı kâfi olduğunu anlıyan bu zat Afrika Araplarını yardımına çağırdı. Bunlar Sicilyaya çıktılar; fakat Evfemius'a yardım edecekleri yerde adayı kendi hesaplarına fethetmeğe başladılar. Aynı zamanda Evfemius, imparatorun taraftarları tarafından katledildi (142) Evfemius'un idealleri uğrunda mücadele eden bir hayalperest, memleketinin istiklâli için cesurane harbeden ve İtalyada müstakil bir devlet, bir «İtalya—Roma imparatorluğu» *(İmpero Romano İtaliano)* tesisini gaye edinmiş an'anevî bir politikayı temadi ettiren bir şahıs olduğunu iddia eden bir İtalyan tarihcisinin fikirlerini kabule imkân yoktur (143).

Araplar Panorm'a (Palermo) yerleştiler ve yavaş yavaş, Mesina da dahil olmak üzere, Sicilyanın büyük bir kısmını işgal ettiler: Amorion sülâlesi saltanatının sonunda, Sicilyanın bütün büyük şehirlerinden yalnız Sirakuz hıristiyanların elinde kalmıştı. Arapların, cenubî İtalyadaki Bizans arazisine girebilmeleri için yalnız bir adım atmaları icap ediyordu.

İtalya yarımadasının cenupta iki küçük yarımada ile sona erdiğini biliyoruz. Cenubu şarkî yarımadası, İlkzamanlarda Kalabria, cenubu garbî yarımadası ise Bruttium adlarını taşıyordu. - Ortazamanlarda bir ıstılâh değişikliği vukubuldu: VII nci asrın ortasından itibaren Bruttium ismi günden güne daha az kullanılmağa ve Kalabria ismi tarafından istihlâf olunmağa başlandı; bu suretle Kalabria ismi iki yarımadaya dahi şamil oldu; yahut, başka bir tabirle, cenubî İtalyada, Tarent körfezi etrafındaki bütün Bizans memleketleri Kalabria adını taşımağa başladılar (144).

İtalyanın IX uncu asırdaki siyasî vaziyeti şöyle idi: Bizans Venedik, Napoli dükalığı ve diğer iki dükalıkla birlikte Kampanyanın büyük bir kısmını ve iki küçük cenup yarımadasını elinde bulunduruyordu. Venedik ve Kampanya pek gevşek bir şekilde Bizans imparatorluğuna bağlı idiler: bu mıntakaların her biri başlı başına birer otonom hükûmete malikti. Bunun aksine olarak İtalyanın cenubu doğrudan doğruya imparatorluğa tabiydi. VII nci asrın sonunda, Beneventin Lombard dükası Bizans imparatorluğuna ait Tarenti zaptetti; bizzat Tarent körfezi sahillerine ulaştı ve bu suretle iki Bizans vilâyetini biribirinden ayırdı; o suretle

ki, bu istilâdan sonra iki küçük yarımada yalnız deniz vasıtasiyle aralarında rabıta tesis edebildiler. Şarlmayn'ın İtalya fütuhatından ve Romada imparator tacını giyişinden sonra bütün Apenninler yarımadası, Bizans arazisi hariç olmak üzere, nazarî olarak garp imparatorunun otoritesi altına girmiş bulunuyordu; buna rağmen fiiliyatta Şarlmayn'ın nüfuzu cenupta papalık devleti ve Spolet dükalığının hudutlarını aşmadı. Benevent dükalığı müstakil bir devlet olarak kaldı.

İtalyayı tedricî surette hâkimiyetleri altına aldıkları bir zamanda Araplar İtalya sahillerine karşı deniz akınları dahi yapmağa başlıyorlardı. Teofil zamanında Tarentin işgali cenubî İtalyadaki Bizans vilâyetleri için vahim ve vasıtasız bir tehlike teşkil ediyordu. İmparatora yardıma gelen bir Venedik donanması Tarent körfezinde tam bir hezimete uğradı. Fakat Araplar yarımadanın şarkında bulunan Bari mühim müstahkem mevkiini işgal ediyorlardı; buradan memleketin içerlerine doğru ilerlediler. Bir ordu ile gelmiş olan garp imparatoru Louis II mağlûp oldu ve geri çekilmek mecburiyetinde kaldı. Aynı zamanda, IX uncu asrın ortasına doğru, Arap korsanları Tiber mansabında göründüler ve Romayı tehdit ettiler: fakat ellerine zengin ganimetler geçirdikten sonra eski payitahttan uzaklaştılar. Şehir surlarının dışında bulunan Sen Piyer ve Sen Pol bazilikleri, bu akın yüzünden, vahim maddî zararlara uğradılar.

Amorion sülâlesi devrinde Arap - Bizans münasebatının kısa bir plânçosu yapılacak olursa Bizans için garpte vahim muvaffakıyetsizlikler kaydetmek mecburiyeti hâsıl olur. Girit ve Sicilya, birincisi yalnız 961 e kadar, ikincisi ise ebediyen, elden çıktı. Cenubî İtalyanın bazı mühim noktaları dahi Arapların eline geçti. Bununla beraber, IX uncu asrın ortasına doğru, Arap arazisi fasılasız bir silsile teşkil etmiyordu. Şarkta mücadelenin neticeleri bütün bütün başka oldu. Bu havalide imparatorluk, arazisini aşağı yukarı olduğu gibi muhafaza edebildi. Hudutların çizilişinde husule gelen bazı ehemmiyetsiz değişiklikler hâdisatın umumî cereyanı üzerinde hiç müessir olmadı. Bu bakımdan Amorion sülâlesinin sarfettiği gayretler imparatorluk için son derece mühim oldu, çünkü bu sülâleye mensup imparatorlar 47 sene şark Arap-

larının taarruzlarına karşı koyabildiler ve heyeti umumiyesi itibariyle, Anadoludaki Bizans memleketlerini tam olarak muhafaza edebildiler.

AMORİON SÜLÂLESİ ZAMANINDA BİZANS İMPARATORLUĞU VE BULGARLAR

IX uncu asrın başlangıcında Bulgar tahtı mahir bir harp adamı ve münevver bir teşkilâtçı olan ve Bizans imparatorluğu için son derece tehlikeli olduğunu göstermeğe namzed bulunan Krum tarafından işgal olunuyordu. Bu kıralın, Makedonya ve Tesalyanın Slav ahalisini cezbedebilecek kabiliyette bir düşman olduğunu hisseden Nikefor, bu iki vilâyete imparatorluğun her tarafından gelmiş olan birçok muhacir sevketti. Bir mehaza inanmak caiz ise, muhacirler arasında büyük bir hoşnutsuzluk husule getirmiş bu olan tedbirle imparator bir Bulgar-Slav ittifakı tehlikesini önlemeği ümit ediyordu (145).

811 de, müteaddit Bulgar - Bizans müsademelerinden sonra, Nikefor Krum'a karşı büyük bir sefer yaptı: bu sefer esnasında ordusu ile birlikte bir pusuya düşürüldü ve vahim bir mağlûbiyete uğradı. Nikefor bizzat harp meydanında maktul düştü; oğlu Stavrakios ağır surette yaralandı; ordu ise hemen hemen tamamiyle imha edildi. Valens'in Vizigotlar tarafından harp meydanında öldürüldüğü 378 senesi meşhur Edirne muharebesinden beri hiçbir imparator barbarlara karşı yapılan mücadelede ölmemişti. Krum maktul imparatorun kafa tasından bir kadeh yaptırdı ve Bulgar boliad' (asılzade) larını» (146) bu kadehten içmeğe icbar etti.

813 te Krum, kuvvetli bir ordu ile Bulgarlar üzerine yürümüş olan Mihail I i mağlûp etti; Krum'a karşı mücadele etmek üzere şark hududundan Asya kuvvetlerini geri çekmeğe kadar gidilmişti. Fakat adedçe faik olmalarına rağmen Bizans kıtaları ezildiler ve bunların ricati ancak İstanbul surları önünde sona erdi. Aynı sene zarfında (813), Ermeni Leon V in tahta cülûsundan az bir müddet sonra, Krum "Yaldızlı Kapı„ya (yani İstanbul sularına) mızrağını saplamak üzere„ (147) İstanbulu muhasara etti. Fakat payitahtı

cizgiliforum

cizgiliforum

zapta muvaffak olamadı ve Bulgar tehlikesi, Krum'un ânî ölümünden dolayı, muvakkat bir müddet için, ortadan kalktı (148.)

Daha Leon V in hayatında, Krum'un ilk haleflerinden ve "Bulgaristanın başlangıçları tarihinin en mümtaz şahsiyetlerinden„ (149) biri olan Omurtag Bizans imparatorluğu ile otuz senelik bir sulh akdetti; bu sulh muahedesi bilhassa Trakyada iki devlet arasındaki hudut hattını tespit ediyordu. Bu hudutların bakiyeleri, toprak setler şeklinde, bugün dahi mevcuttur (150). Bulgar - Bizans sulhunun katî olarak akdinden sonra Leon V Trakya ve Makedonyada harap olan şehirlerden bazılarını tekrar inşa ettirdi. Payitaht etrafında dahi, şehri Bulgarların müstakbel taarruzlarına karşı daha iyi müdafaa edebilmek üzere, daha muhkem yeni surlar yaptırdı.

Bundan sonra, takriben IX uncu asrın ortasına, yani Bulgar kıralı Boris'in (Bogoris) tahta çıkışına kadar, Bulgar-Bizans münasebatında hiçbir ehemmiyetli hâdise vukubulmadı. Kıral Boris'in adı Bulgarların hıristiyanlığı kabul eylemelerine sıkı bir surette bağlıdır.

Hıristiyanlık uzun müddettenberi Bulgaristana nüfuz etmişti; bu din buraya ilk evvelâ Bulgarların Bizanslılara karşı yaptıkları seferler esnasında aldıkları Bizans esirleri vasıtasiyle ithal edilmişti. Putperest olan Bulgar hanları "ifsat edilenlere ve edenlere„ karşı şiddetli itisaflarda bulundular. F. I. Uspenski şöyle diyor: "Hiç şüphesiz hıristiyanlık pek erken yayılmağa başlamıştır... VIII inci asırdan itibaren prenslerin saraylarında hıristiyanlar mevcuttu. Bulgar tarihindeki karışıklıkların büyük bir kısmını ve sık sık vukubulan han değişikliklerini hıristiyanlarla putperestler arasındaki mücadelelere atfetmek lâzımdır„ (151).

Boris, kendini Bizansla daha sıkı bir birlik teminine icbar eden Bulgaristanın siyasî durumu yüzünden hıristiyanlığı kabul etmek mecburiyetinde kaldı. Grek papazları, hıristiyanlığı yerliler arasında yaymak için, Bulgaristana geldiler. 864 senesine doğru kıral Boris vaftiz edildi; Mihail adını aldı. Az bir müddet sonra milleti dahi hıristiyanlığı kabul etti. Slavları hıristiyan yapmış olan meşhur Kiril ve Metod'un, Boris'in vaftizinde, doğrudan doğruya bir rol oynamış olduklarından bâhis hikâyeyi otantik şahadetler teyit etmemekte-

cizgiliforum

dirler. Bizans rühbaniyetinin eliyle Bulgaristanın vaftiz edilmesi Balkan yarımadasında Bizans imparatorluğunun prestij ve nüfuzunun artmasında büyük bir âmil oldu. Fakat Boris imparatorluğun Bulgar kilisesine tam bir otonomi vermek arzusunda olmadığını anlamakta geçikmedi. Bulgaristanın ruhanî hayatını dahi idare etmek hakkını muhafaza etmek kaygusunda bulunan ve kırallığının siyasî bakımdan Bizansın vasali olmasından korkan Boris Roma ile dinî bir ittifak akdetmeğe karar verdi. Papa Nikola I e bir heyet gönderdi ve Bulgaristana lâtin papazları göndermesini reca etti. Papa bu isteği memnuniyetle karşıladı. Az bir müddet sonra lâtin papazları ve piskoposları Bulgaristana geldiler ve grek rühbaniyeti tardedildi. Fakat papanın zaferi kısa sürdü; çünkü az bir müddet sonra Bulgaristan tekrar grek kilisesi tarafına döndü; Makedonya hanedanı devrine ait hâdiselerden gelecek fasılda bahsedeceğiz (152).

Boris'in dinî sahada bocaladığı devirde, Roma - İstanbul münasebatının son derece gergin olmasına rağmen, kilisede daha henüz açığa vurulmuş bir ayrılık (schisme) mevcut olmadığını unutmamak lâzımdır. Boris'in grek ve lâtin rühbaniyetlerine müracaatını Bulgar hanının ortodoksluk yahut katoliklik lehinde yapmış olduğu bir seçim şeklinde tefsir etmemelidir. Bu devirde kilise, resmen tek ve gayri kabili-taksim olmakta devam ediyor.

İKONOKLAZMIN İKİNCİ DEVRİ VE ORTODOKSLUĞUN YENİDEN İHDASI

IX UNCU ASIRDA KİLİSELERİN AYRILMASI

802 - 867 devresi imparatorları bir ikonoklast politikası takip etmediler; hattâ İren'in yeniden ihdas etmiş olduğu tasvirler kültü yavaş yavaş kuvvet bulacak ve yeni imtihanlar geçirmiyecek gibi görünüyordu. Nikefor cismanî kudretin kiliseyi tahakkümü altında bulundurması fikriyle telif edilmiş dinî bir müsamaha siyaseti takip etti. İznik konsili mukarraratını ve tasvirler taraftarlarının zaferini tanımakla beraber ikonalar lehindeki hareketin hararetli bir müridi değildi. Bu hareketin hakikî haheşkârlarına Nikefor'un müsamaha politikası hemen hemen rafızîlik kadar meş'um göründü. İhtimal siyasî

cizgiliforum

meseleler imparatoru pek az alâkadar ediyordu. Bunlar imparator için ancak devleti alâkadar ettikleri nisbette ehemmiyetliydiler. Fakat bütün millet tarafından sevilen ve büyük hürmet gören patrik Tarasius lâyik sosyeteye mensup olub sırf imparatorun arzusu ile doğrudan doğruya bu yüksek makama çıkarılan patrik Nikefor tarafından istihlâf edildikte keşişlik âlemi endişeli anlar geçirdi. Bu intihaba meşhur Studion'lu Teodor ve müritleri, yani "Studit„ ler, muhalefet ettiler: bunlar sürgüne gönderildiler.

Mihail Rangabe yalnız pek kısa bir müddet hüküm sürebildi (811 - 813), ve patrik ve keşişlerin daimî nüfuzu altında kaldı. Kilisenin itaatli bir evlâdı gibi hareket eyledi ve kilisenin menfaatlerini müdafaa etti. Zamanı saltanatında Teodor ve "Studit„ler sürgünden geri getirtildiler.

İren'in tasvirler kültünü yeniden ihdas edişinden beri bir çeyrek asır geçmişti; fakat ikonoklast cereyanı şark vilâyetlerinde ve orduda daha hâlâ yaşıyordu. 813 de, anası Ermeni olan bir askerî şef, Leon, imparator ünvanını aldı. Selefleri zamanında Leon iyi bir general şöhretine malikti ve ikonoklast fikirlerini itinalı bir tarzda gizlemişti; fakat Mihail Rangebe'yi hal'edüp mevkiini sağlamlaştırdıkta alenen bir ikonoklast politikası takip etmeğe başladı. Bir mehaza göre imparator, taraftarlarından bazılarına şu sözleri söylemiştir: "Görüyorsunuz ki tasvirleri kabul eden ve bunlara hürmet gösteren bütün imparatorlar ya sürgünde, yahut da harp meydanında ölmüşlerdir. Yalnız tasvirlere tapmamış olanlar, imparator ünvanını haiz olarak tabiî bir ölümle ölmüşlerdir. Bu imparatorlar en büyük ihtıramlarla şahane mezarlara vazolunmuşlar ve Aziz Havariler kilisesine defnedilmişlerdir. Ben bunların misalini takip ve tasvirleri tahrip etmek istiyorum: bu suretle benim ve oğlumun uzun hayatımızdan sonra kanunlarımız, dördüncü ve beşinci batna kadar, meriyet mevkiinde kalmakta devam edeceklerdir„ (153).

Leon V in ikonoklast tedbirlerine karşı patrik Nikefor şiddetle muhalefet etti: imparator tarafından azledildi. İstanbul patrikliği makamı, Leon'un dinî politikasını tamamiyle tasvip eden Teodot'a verildi. 815 te, ikinci bir ikonoklast konsili İstanbulda, Aya Sofya kilisesinde toplandı. Bu konsile ait vesikalar tasvirler kültünün yeniden ihdası esnasında yok edilmişlerdir; fakat konsilin beyannamesi patrik Nikefor'un

cizgiliforum

medhiyelerinde zamanımıza kadar gelmiştir: bu beyanname oldukça yeni bir zamanda neşredilmiştir (1903 te).

Bu konsil "aziz Babaların, Allahtan almış oldukları doktrini ortaya koyub tarsin eyledikten sonra, bundan evvelki altı mukaddes umumî konsil ile hemfikir olarak, anane bakımından cevazı olmıyan tasvirler imal etme ve bunlara tapma manasız âdetini mahkûm ediyor ve ruhanî ve hakikî tapınmayı bunlara tercih ediyordu„. Beyanname, bundan sonra, hükûmetin bir kadının (yani İren'in) eline geçtiği bir zamanda "kadın safderunluğunun ölü resimler ve cansız ikonalara„ tapma ve mum ve buhur yakma âdetini yeniden ihdas etmiş olduğuna işaret ediyordu. Konsil "katolik kilisesinin sahte ikonalarının gayrı kanunî imalini„ yasak ediyor, patrik Tarasius tarafından tasvip olunan tasvirler kültünü reddediyor, tasvirler önünde mum yahut kandil yakmağı ve tasvirlere buhur hediye etmeği menediyordu. 815 beyannamesi 754 ikonoklast konsilinin esas fikirlerini tekrarlıyor ve mukarreratını teyit ediyor ve tasvirlere tapmanın yasak ve bunların teşhirinin faydasız olduğunu yeniden ilân eyliyordu. Konsil fenalığın dereceleri olduğundan tasvirleri put tesmiye etmekten imtina ediyordu„; bu sebepten konsil azaları, bazı defalar, birinci ikonoklast konsili âzalarından daha fazla müsamahakâr telâkki olunmuşlardır (154). Fakat son zamanlarda ikinci ikonoklast hareketinin bilhassa Leon V ve Teofil zamanında Leon III ve Konstantin V devri hareketinden ne daha fazla mutedil, ne de daha müsamahakâr olmadığı ispat edilmiştir. "Bu konsil yalnız fikir bakımından daha fakir olmuştur„ (155).

İkinci devre ikonoklast imparatorları, Ermeni Leon V, Kekeme Mihail II ve Teofil, dinî politikalarını, birinci devrede olduğundan çok daha başka şartlar altında tatbik ettiler. İlk evvelâ ikinci devre yalnız otuz sene (815 - 843) devam etti ve bu suretle birinci devreden yirmi sene kısa oldu. Diğer taraftan birinci devre ikonoklastları tasvirler taraftarlarını, eğer tâbir caiz ise, gafil avlamışlardı. Bunlar mücadeleye kâfi derecede ne teşkilâtlandırılmışlar, ne de hazırlanmışlardı. — Taşvirlere karşı alınan şiddetli tedbirler bunları, saflarını sıklaştırmağa, imanlarını kuvvetlendirmeğe, mücadele metodlarını inkişaf ettirmeğe, dogmatik ve polemik birçok malzeme toplamağa icbar etti. İkinci devre ikonoklastları seleflerinden çok daha canlı bir mukavemet ile karşılaştılar. Bunlar için mücadele çok daha güç oldu. Tasvirler kültünün hararetli müdafilerinden olan ve halk kütlesi üzerinde büyük bir nüfuza malik bulunan Studion manastırı rahibi Teodor ve arkadaşlarının, "Studit„lerin, gösterdikleri muhalefet bilhassa şiddetli oldu. Bundan maada Teodor cismanî kudretin kilise işlerine müdahalesi aleyhinde alenen yazdı, söyledi ve kilsenin istiklâli ve vicdan serbestisi prensiplerini müdafaa etti. Teodor'un tavır ve faaliyetine kızan imparator bu rahibi ve müridlerinden bir çoğunu uzak memleketlere sürdü.

Bize kadar gelen ve kâffesi ikonoklastlar aleyhinde olan mehazlardan istidlâl olunabildiğine göre tasvirlerin ve bunlara tapanların itisafı, Leon V in zamanı saltanatında son derece şiddetli oldu. Bu mehazlarda, o devirde din uğrunda martir olarak ölen bazı şahısların isimlerini buluyoruz. Fakat buna rağmen Leon V in en müfrit muarızları bile bu zatın imparatorluğu müdafaa etmek için çok şeyler yapmış, büyük bir maharet göstermiş ve işleri vukuf ile idare etmiş olduğunu teslim etmektedirler. — Bir tarihciye göre, Leon tarafından azledilmiş olan "patrik Nikefor, Leon'un ölümünden sonra, Romalılar devletinin çok büyük fakat dinsiz bir imparator kaybetmiş olduğunu söylemiştir„ (156). Fakat diğer muasırların Leon'u "yerde sürünen bir yılan„ tesmiye etmiş ve zamanı saltanatını bir "kış„ a, yahut "kesif bir sis„ e benzetmiş oldukları da bir hakikattir (157).

Leon'un halefi Mihail II nin dinî fikirleri hakkında görüşler birbirinden ayrılmaktadır. Bazı tarihcilerin imparatoru oldukça bitaraf bir kayıtsız ve "müsamaha yolundan giden ve vicdan serbestisinin büyük prensiplerini ilân eden„ (158) bir şahsiyet olarak göstermelerine rağmen diğerleri "sırf şahsî itikadlarına uyduğundan dolayı Leon'u ikonoklast reformlarını muhafaza etmeğe karar veren, fakat aynı zamanda tasvirler kültünü itisaftan kaçınan„ "müteassıp olmamakla beraber mutekid bir ikonoklast„ olarak kabul etmektedirler (159). Modern bir tarihci "[Mihail'in] siyasî programının, münazaalı meselelere dair mecburî bir sükût tazammun etmesine ve ihtilâf unsurlarının her birine karşı muayyen bir müsamaha gösterilmesini iltizam etmesine rağmen

dinde sulh teminine teşebbüs etmekten ibaret olduğu„ fikrindedir (160).

Her ne hal ise, ikonoklast temayüllerine rağmen Mihail tasvirlere tapanlara karşı yeni bir itisaf devri açmadı: bununla beraber, sonraları İstanbul patriki olan Metod, imparatora papanın bir mektubunu verdikte ve tasvirler kültünün yeniden ihdasını rica ettikte Mihail rahibi zalimane bir surette kırbaçlattı ve bir mahzende hapsettirdi. Leon V in saltanatını Mihail II in saltanatı ile mukayese etmek için muasırlar şu istiarelere müracaat etmektedirler: "Ateş artık görülmüyor, fakat daha hâlâ duman var„; "yerde sürünen bir yılan kuyruğu gibi rafızîliğin kuyruğu daha henüz ölmedi ve daha hâlâ kımıldanıyor„; "kış bitti, fakat hakikî ilkbahar daha henüz gelmedi„ ilh .... (161). Mihail II zamanında tasvirler ve kilise hürriyetinin meşhur müdafii Studion'lu Teodor olmuştur.

Mihail II nin halefi Teofil, son ikonoklast imparator oldu. Teolojide malûmat sahibi olan bu zat Meryem Ana ve azizlere tapması ile iştihar etmişti ve birçok kilise ilâhîlerinin müellifi bulunuyordu. Tarihcilerin Teofil hakkında verdikleri hükümler biribirini cerhetmektedirler. Bunların dereceleri çok mütenevvi olup en bayağı takbihlerden en yüksek medhiyelere kadar çıkmaktadır. İkonoklazm bakımından Teofil'in zamanı saltanatı bu mücadelenin "en çetin„ sahası oldu. İmparatorun din hususunda başlıca müşaviri ve ikonoklast cereyanının şefi gramerci Jan olmuştur: İstanbul patriği olan bu zat zamanının en münevver adamı idi; Jan — Ortazamanlar adamlarının bir çoğunun başına geldiği gibi — büyü ve sihir yapmakla itham edildi. Teofil zamanında, ikonalar nakşeden rahiplerin bir çoğu şiddetli cezalara çarpıldı. Meselâ Lazar namında tasvirler ressamı bir papasın iki avucunun kırmızı demirle dağlanmış olduğunu biliyoruz; tasvirleri şevkle müdafaa ettiklerinden dolayı Teofan ve Teodor namında iki kardeş kırbaçla dövülmüş ve bunların alınlarına, kırmızı demirle, bizzat Teofil tarafından tertip edilmiş birtakım hakaretamiz beyitler yazılmıştı: işte bu sebepten bunlar "damgalı„ (*graptoi*) adını almışlardır.

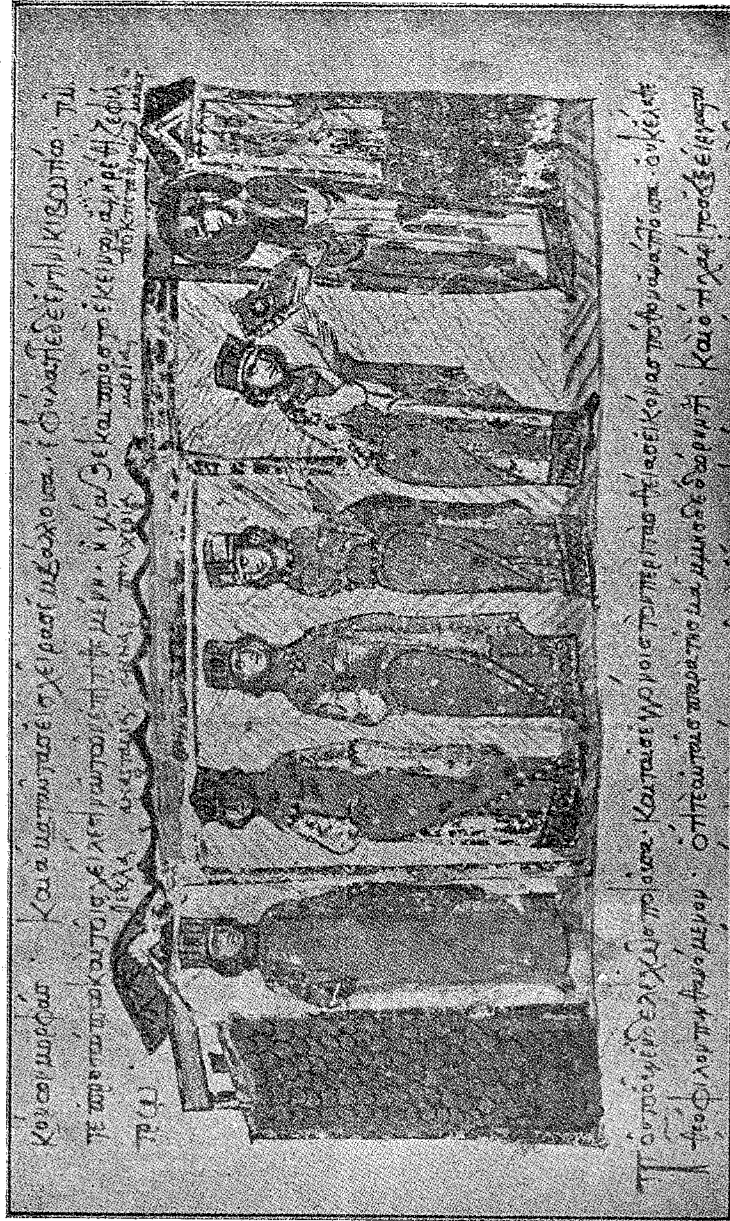
Fakat bize kadar gelmiş olan mehazların daha tenkidli bir tetkikı, Teofil'in zamanı saltanatında itisafların lüzumundan fazla insafsız olduğunu ileri süren tezin terkedilmesi lâzımgeldiğini göstermiştir. Bu sahada pek az malûmata malikiz. — Bury Teofil'in itisaflarının muayyen bir coğrafî mıntakayı aşmamış olduğunu kabul etmektedir; çünkü imparator yalnız payitaht ve civarındaki tasvirlerin tahribini istemiştir. Aynı âlim ikonoklazmın ikinci devresinin devamı müddetince tasvirler kültünün Yunanistan, adalar ve Anadolu sahillerinde inkişaf halinde bulunduğu fikrindedir. Bu hâdise tarihciler tarafından kâfi derecede nazarı itibare alınmamıştır. Bury imparatorun yalnız muayyen bir kaç vakada ağır cezalara müracaat etmiş olduğuna kanidir (162). İkonoklast hareketinin ikinci safhasının tarih bakımından tam olarak kiymetlendirilmesi için yapılacak daha çok iş vardır.

Teofil'in karısı Teodora, görmüş olduğumuz gibi, tasvirler kültünün haheşkâr bir taraftarı idi; imparator ise karısının dinî temayüllerini bilmiyor değildi. Teofil 842 de öldükte oğlu Mihail sinni sabavette olduğundan, Teodora kanunen imparatorluğun başına geçti.

Teodora'nın ilk işi tasvirler kültünü yeniden ihya etmek oldu. Hiç şüphesiz 842 de ikonoklastların mukavemeti, tasvirler kültünün birinci defa, İren zamanında tekrar ihdas olunduğu zamanki kadar, kuvvetli değildi: hakikaten, yalnız bir sene sonra, Teodora, dinî temayüllerini teyit etmek üzere bir konsil topladı; İren ise aynı işi ancak yedi senede başarabilmişti.

Gramerci Jan azledildi ve İstanbul patrikliği makamı, görmüş olduğumuz gibi, Mihail zamanında birtakım imtihanlar geçirmiş olan Metod'a verildi. Teodora'nın toplamış olduğu konsilin vesikaları bize kadar gelmemişlerdir; fakat diğer membalar sayesinde, bunların 787 senesi İznik konsili kararlarını teyit ve tasvirler kültünü yeniden ihdas ettiklerini biliyoruz. Konsil işini bitirdikte Aya Sofya kilisesinde, büyük pehrizin ilk pazar günü, yani 11 Mart 843 te, tantanalı bir ruhanî âyin yapıldı. Rum ortodokos kilisesi bugün dahi ortodokosluğun senevî bayramı ile (Κυριακὴ τῆς ὀρθοδοξίας) bu âyinin hatırasını tesit etmektedir. Pek yakın bir tarihe kadar, umumiyetle, tasvirlerin yeniden ihdasının hakikî tarihinin bir sene daha evvel olduğuna (842) inanılıyordu (163).

Yakın şarkta ikonoklazmın ikinci devri, tasvirlerin muhafazası zımnında üç şark patriki, yani İskenderiyeli Kristof,

Teodora'nın annesi torunlarına ikonaları öptürüyor
Madrid Millî Kütüphanesindeki «Skilitzes Tarihi» elyazmasına aid minyatür

Antakyalı Job ve Kudüslü Basil tarafından imzalanmış müşterek bir mektubun neşriyle temayüz etmiştir.

İkonoklast hareketinin bir plânçosu yapılacak olursa şu neticelere varılabilinir: ikonoklast partisi kuvvetini saray ve büyük generaller de dahil olmak üzere, ordudan almıştır; bu şefler arasında Leon III, Leon V ve Mihail II gibi imparatorluk makamını ihraza muvaffak olanlar dahi vardır. Bazı tarihciler ordunun ikonoklast temayüllerini silâh altına alınan askerlerin ekserisinin şark milletlerine mensup ve bilhassa yukarıda görüldüğü gibi, hükûmet tarafından geniş mikyasta garp vilâyetlerine ve bilhassa Trakyaya yerleştirilmiş Ermeniler olmalarıyle izah etmektedirler. Binaenaleyh ordunun ekseriyeti ikonoklazma iman etmişti. Diğer bir tarihciye göre "[şark askerleri üzerinde] ortodoks kültü yabancı bir din tesiri yapıyordu ve "putperest„ tesmiye ettikleri insanlara karşı yapılacak herhangi bir cebrî hareket bunlara meşru gibi görünüyordu„ (164). Saray partisi ve yüksek rühbaniyete gelince bu devlet memurları ve piskoposların alelekser vicdanlarının sesine kulak vermeyip korku ve ihtirasları ile imtizaç eden doktrinleri kabul etmiş oldukları söylenebilir. İstanbul ahalisi ve rühbaniyetin büyük bir kısmı tasvirler kültüne taraftardı. — İkonoklast imparatorlar iyi general ve hakîm idareci idiler; bunlar Araplar ve Bulgarları mağlûp ettiler ve hattâ bunlardan bazılarının hıristiyanlığı ve doğmakta olan garp medeniyetini kurtarmış oldukları söylenebilir. Fakat bunlar ihtirasları yahut siyasî gayeleri yüzünden tasvirlere karşı itisafta bulunmadılar. Bu imparatorlar, kiliseyi iyileştirmek ve hıristiyanlığı temizlemek için çalıştıklarına samimî surette kani olduklarından dolayı bu dinî tedbirleri aldılar. Hattâ bu imparatorların dinî reformları bazan bunların vücude getirmiş oldukları siyasî esere zarar verdi. Tasvirler taraftarlarına karşı yapılan bu mücadele vahim dahilî karışıklıklar husule getirdi ve siyasî bakımdan imparatorluğu zayıflattı. Aynı zamanda Bizans ile garp kilisesi arasında bir inkıta ortaya çıkmasına ve İtalyanın tedricî surette Bizanstan uzaklaşmasına sebep oldu. Yalnız ikonoklast imparatorlar tarafından keşişler ve manastırlara karşı tatbik edilen politika siyasî âmillerle izah olunabilir. İkonoklastların dinî doktrinine gelince, bu doktrine dair teferruatlı bir hüküm vermek güç bir iştir; çünkü bu mesele ile alâkalı

bütün yazıları tasvirler taraftarları imha etmişlerdir. İkonoklastlar arasında bile mutedil temayüllü insanlar bulunduğu gibi müfrit radikaller dahi mevcuttu. Tasvirlerin temsili iki muhtemel tehlikenin kaynağı olarak telâkki ediliyordu: putperestliğe yahut umumî konsillerin mahkûm etmiş olduğu rafızîliklerden birine avdet.

İkonoklast hareketinin ikinci devresi için şu hâdise üzerinde israr etmek lâzımdır: VIII inci asırda şarkî Anadolu vilâyetlerinin daima İzavriyalıları tutmuş olmalarına mukabil aynı vilâyetler IX uncu asır ikonoklast siyasetine hiçbir yardımda bulunmamışlardır. Bu ikinci devrede "ikonoklast fikri lehindeki tehalük son derece zayıflamıştır„ ; "bu hareket ruhan yıpranmıştır„ (165).

Tasvirler partisi garp vilâyetleri ahalisini, İtalyayı, Yunanistanı, bütün keşişleri, rühbaniyet azalarının bir çoğunu, — bazan, ahvalin icabı ikonoklazme haheşkâr gibi görünmek ıztırarında kalan — İstanbul halkının ekseriyetini ve en nihayet Ege adaları ve Anadolunun bazı sahil vilâyetleri gibi imparatorluğun diğer birtakım mıntakalarının nüfusunu ihtiva etti. Tasvirlere tapanların teolojik doktrini, Şamlı Jan ve Studion'lu Teodor gibi insan rehberleri tarafından inkişaf ettirildiği şekilde, mukaddes yazılar üzerine bina edilmişti. Bunlar tasvirlerde yalnız halkı aydınlatacak bir vasıta bulmuyorlar, fakat ikonaların örneklerinin — yani İsa, Meryem ve azizlerin — kudsiyet ve değerini muhafaza ettiklerine ve dolayısiyle mucizevî bir kuvvete malik olduklarına inanıyorlardı.

Tasvirler kavgası bu devrin sanat hayatında derin izler bırakmıştır. Birçok fevkelâde sanat âbideleri, mozayikler, freskler, heykeller ve minyatürler ikonoklast mücadeleleri esnasında tahrip edildiler. Kiliselerin zengin bir surette süslenmiş olan duvarları ya sıva ile örtüldü veyahut yeni üslûba göre tezyin edildi. N. P. Kondakov bu hususta şöyle diyor: "Hulâsa olarak payitaht kiliselerinin hayatı Bizansın bütün artistik hayatını ergeç bulandıracak olan bir perişanlığa mahkûm edildi.... Birçok münevver ve zengin kimseler, aileleriyle birlikte, İtalyaya hicret ettiler; binlerce keşiş cenubî İtalya, Anadolu ve Kapadokyanın geniş arazisinde, Grek sanatkârları tarafından tezyin olunan yeraltı evleri ve zaviyeleri tesis ettiler. Binaenaleyh, VIII inci ve IX uncu asırlarda,

Grek sanatı ve ikonografyasını, Bizans imparatorluğunun dışında, Anadolu veyahut cenubî ve orta İtalyada aramak lâzımdır„ (166). Fakat ikonoklastlar bir taraftan İsa, Meryem ve azizlerin tasvirlerini muhtevi sanat âbidelerini tahrip ederken diğer taraftan da ikonoklastlar, yeni mevzulara müracaat etmek suretiyle, yeni sanat tipleri yaratmağa başladılar. Bunlar dekoratif bir sanat yarattılar ve «janr sahneleri», av tabloları, hipodromlar ağaçlar, kuşlar, hayvanlar ilh.... resmetmeğe başladılar. Bu devre ait fildişinden mamûl şayanı dikkat sanat eserleri, mine işleri ve birtakım enteresan minyatürler bize kadar gelmişlerdir. Umumiyetle, sanat tarihcileri yeni ikonoklast sanatının karakteristik vasıflarını "İskenderiyenin eski an'anelerine avdette ve tabiat tetkikı ve realizme müteveccih calibi dikkat bir temayülde„ (167) bulmaktadırlar.

Tasvirler mücadelesinin mühim neticelerinden biri şark kilisesinden azizlerin menhut tasvirlerinin yahut mukaddes sahne resimlerinin kalkması oldu. Resmen ne kilise ve ne de Grek hükûmeti bu tasvirleri yasak etmediler; bunlar hiç şüphesiz zımnî bir anlaşma neticesinde ortadan kalkmışlardır. Bazı tarihciler bu hâdiseyi ikonoklastların müfrit tasvirler taraftarlarına karşı kazanmış oldukları kısmî bir zafer olarak telâkki etmektedirler (168).

İkonoklast tesirlerinin akislerini sikkeler ve mühürler üzerinde dahi görmek kabildir. İkonoklast fikirlerinin tesiri altında, VIII inci asırda, tamamiyle yeni bir sikke ve mühür tipi inkişaf ediyor. Yeni mühür ve sikkeler bazan İsa, Meryem ve azizlerin resimlerini ihtiva etmeksizin yalnız yazı taşımaktadırlar; resimlerin yerine mühürler üzerinde bazan bir haç, yahut haç şeklinde bir monogram tasvir olunmaktadır. Umumiyetle sikkeler üzerinde yalnız imparator ailesi veyahut bir haç bulunmaktadır. İnsan portreleri evvelki devirlerin mukaddes tasvirlerinden daha iyi değillerdir; bunlar tamamiyle itibarîdirler (169). — Tasvirler kültünün yeniden ihdasından sonra İsa, Meryem ve azizlerin tasvirleri sikkeler ve mühürler üzerinde tekrar ortaya çıkmaktadırlar.

İkonoklazm, işaret ettiğimiz gibi, İtalya ve papalığı imparatorluktan ayırdı ve Romayı Bizanstan uzaklaştıracak olan ayrılığın (schisme) husule gelmesine çok yardım etti. İnkıta, IX uncu asrın ikinci nısfında, Mihail III zamanında, Fotius

ile İgnas'ı İstanbulda biribiriyle tutuşturan meşhur kavga esnasında husule geldi.

İkonalara temayülü ile tanınmış olan İgnas patriklikten azledildi ve bu makam zamanının en âlim adamı olan sivil Fotius'a verildi. Bizans imparatorluğunda iki parti teşekkül etti: bunlardan biri Fotius'u, diğeri ise ünvanını terketmeğe razı olmıyan İgnas'ı himaye etti. Bunlar yekdiğerini «kelimenin bütün kuvvetiyle» aforoz ettiler. Bunların mücadelesi o kadar hararetlendiki Mihail bir konsil toplamak mecburiyetinde kaldı. — İgnas tarafını iltizam eden papa Nikola I, konsile iştirak etmek üzere, davet edildi; fakat papa elçiler göndermekle iktifa etti. Hediyeler ve tehditlerle tesir altında bulundurulan konsil, papanın arzusu hilâfına, İgnas'ın azlini ve Fotius'un İstanbul patrikliğine intihabını teyit etti. Papa bu karara itiraz eyledi ve Romada bir konsil toplıyarak Fotius'u aforoz ettirdi ve İgnas'ı temize çıkarttı. Mihail, Roma konsilinin neşretmiş olduğu beyannameye hiçbir ehemmiyet vermedi ve papaya kısa bir mektup göndererek İstanbul kilisesinin papanın cihan kilisesi üzerindeki hak iddiasını kabul etmediğini bildirdi. Bu hâdise Bulgar kıralı Boris'in hıristiyanlığı kabul ettiği esnada vukubulmuştu: bu noktada dahi, başka bir yerde kaydettiğimiz gibi, Roma ve Bizansın menfaatleri vahim surette biribiriyle çarpışıyordu. 867 de (Mihail'in ölüm senesi) İstanbulda yeni bir konsil toplandı: konsil Papayı, rafızî doktrininden ("*credo*„ ya ilâve edilen "*filioque*„) ve İstanbul kilisesi işlerine gayrı kanunî bir tarzda müdahale ettiğinden dolayı, aforoz etti. Papa ve patrik mütekabilen biribirini aforozladılar ve bu suretle kilise dahilinde inkıta husule geldi. Mihail III ün ölümü ile vaziyet değişti. Yeni imparator, Basil I, Fotius'u azil ve İgnas'ı eski memuriyetine iade etmek suretiyle, saltanatını küşat etti.

III. — İKONOKLASTLAR DEVRİNDE EDEBİYAT, MAARİF VE SANAT

İkonoklazm gibi derin, karışık ve mütekâsif bir hareketin büyük bir edebî faaliyet tevlit eylemesi tabiiydi. Maalesef, ikonoklastların hemen bütün yazıları galebe çalmış olan tasvirler taraftarları tarafından mahvedilmiştir ve biz onları ancak muarızlarının red ve cerh gayesiyle yazılmış eserlerinde bulunan alelâde parçalar sayesinde biliyoruz. Bize kadar gelmiş olan ikonoklast devri edebiyatının, fiilen, yalnız bir taraflı olduğu söylenebilir.

Evvelki devir gibi [yani Heraklius sülâlesi zamanı] ikonoklast devresi dahi tarihciye sahip olmadı: bununla beraber bu devrin kronikçileri bir haylı eser terketmişlerdir; bunlar Bizans kronografyası ve mehazları hakkında doğru bir fikir edinmemize hâdim olmakta ve bizzat bu devrin tetkiki için dahi gayet büyük bir ehemmiyet arzetmektedirler. IX uncu asrın başlangıcında ölmüş olan Jorj Sinkellus bir manastırdaki ikameti esnasında (170) hilkati âlem ile Diokletian'ın zamanı saltanatı (M. s. 284) arasındaki devri ihtiva eden bir "kronografya„ yazdı. Bu eser, muasır, hâdisatı bahis mevzuu etmediğinden ikonoklast devrini hiçbir surette tenvir etmemekle beraber eski grek kronografyasının bazı meselelerinin aydınlatılması için büyük bir ehemmiyeti haizdir.

Jorj Sinkellus'un kroniki, müellifinin teşviki ile, aynı IX uncu asrın başlangıcında, kronik sahasında, müteakıp devirlerin yazıları üzerindeki tesiri çok büyük olan dostu günah çıkartan Teofan tarafından devam ettirildi. Hareketin ikinci devri ikonoklastlarının can düşmanı olan bu zat tevkif edildi; bir müddet için mahpus kaldı; bilâhare Ege adalarından birine sürüldü ve orada 817 de öldü. Teofan'ın kroniki Diokletian devri ile imparator Mihail I Rangabe'nin sukut senesi olan 813 arasındaki devri ihtiva etmektedir. Tarihî hâdiselerin ve karakterlerin tahlilinde açıkça tebarüz eden ortodoks - şark noktai nazarına ve metnindeki tarafgirliğine rağmen Teofan'ın eseri yalnız ihtiva ettiği eski mehazların kullanılması neticesinde husule gelmiş zengin malzemeden dolayı değil, fakat ikonoklast hareketine muarız olduğundan, bu harekete, diğer tarihcilerde olduğundan çok daha geniş bir yer tahsis etmiş olmasından dolayı son derece mühimdir. Teofan'ın eseri müteakıp kronikçilerin tercih ettikleri bir mehazdır. Bu eserin IX uncu asrın ikinci yarısında papalık kütüphanecisi Anastas tarafından yapılmış lâtince tercümesi, garbin Ortazamanlar kronografyası için, grekçe orijinalin şark için olduğu kadar, mühimdir.

Bu devrin diğer mühim bir muharriri 806 ile 815 arasında İstanbul patriklik makamını işgal etmiş olan Nikefor'dur. Bu zat Ermeni Leon V zamanında, cesaretle iko-

noklazme karşı koydu ve bu yüzden azledildi ve sürüldü. Bir kısmı daha henüz neşredilmemiş olan teolojik yazılarında Nikefor, şayanı dikkat bir şiddet ve derin bir imanla tasvirler partisinin fikirlerini müdafaa etmektedir. Nikefor bilhassa "cahil ve dinsiz Mammon'un (yani Konstantin V in) Kelimetullahın kurtarıcı temsili aleyhindeki münasebetsizliklerinin reddiyesi„ adlı üç risalesinde ikonoklastların delillerini cerhetmektedir (171). — Tarih bakımından Nikefor'un imparator Mavrikius'tan (602) 769 senesine kadar gelen vakaları ihtiva eden "*Kısa Tarih*„ i büyük bir ehemmiyet arzetmektedir. Eserini okuyucuların kolayca anlıyabileceği âmiyane bir hikâye tarzında yazmakla Nikefor kitabına oldukça âbidevî bir karakter vermiştir: bununla beraber bu eser mühim bir mehaz teşkil etmektedir; çünkü bu devrin siyasî ve dinî tarihine müteallik birçok enteresan vak'alar ihtiva etmektedir. Bu "*Tarih*„ ile Teofan'ın eseri arasındaki calibi dikkat benzerlik, her iki müellifin aynı mehazlara müracaat etmiş olmalariyle izah olunabilir.

En nihayet keşiş (*monahus*) Jorj Hamartolus Âdem'den imparator Teofil'in M. s. 842 senesinde vukubulan ölümüne, yani tasvirler partisinin nihaî zaferine kadar gelen bir cihan kroniki bırakmıştır. Bu eser bu devrin medeniyet tarihi için son derece mühimdir: çünkü keşişliğin mahiyeti, ikonoklast rafiziliğinin ve "Arap„ dininin sureti intişarı gibi o devrin Bizans keşişlerini meşgul etmiş olan meselelere dair birçok malûmat ihtiva etmektedir. Aynı zamanda IXuncu asır Bizans papazlarının temayül ve mizaçlarını canlı bir surette tasvir etmektedir. Hamartolus'un kroniki [müteakıp Bizans cihan tarihlerine esas teşkil etmiş, Slav ve bilhassa Rus edebiyatının başlangıçları üzerinde geniş mikyasta müessir olmuştur. Burada ilk Rus kroniklerinin Hamartolus'un eserine pek yakından bağlı olduklarını zikretmek kâfidir. Hamartolus'un eski bir Slav-Rus tercümesinin, XIII üncü asır Rus ve Bizans sanatlarının tetkikı için son derece mühim 127 minyatür ihtiva eden bir elyazması mevcuttur. Şimdiye kadar lâyıkiyle ne tetkik edilmiş ve ne de kıymetlendirilmiş olan bu elyazması elimizde bulunan Hamartolus kronikinin yegâne resimli nüshasıdır (172). — İmparator Ermeni Leon V e dair bir eser yazmış olan adsız bir müelliften sarfınazar, Hamartolus 813 - 842 devrinin

yegâne kronikçisidir. Dar manastır noktai nazarına göre telif etmiş olduğu bu eserde Hamartolus zamanının şifahî şahadetlerinden ve şahsî müşahedelerinden istifade etmiştir. Hamartolus'un eserinin el yazması zaman ile o derece tadil ve tahrif edilmiş ve elimize o kadar karışık ve içinden çıkılmaz bir şekilde gelmiştir ki orijinal ve otantik metnin hangisi olduğu meselesi Bizans filolojisinin en müşkül meselelerinden biri olmuştur. Ancak XX nci asrın başlangıcında Hamartolus'un grekçe metninin tenkidli bir edisyonu neşredilmiştir (173). Birkaç sene evvel Hamartolus kronikinin slavca tercümesine esas teşkil etmiş olan grekçe metni dahi ihtiva eden (174) eski Slav - Rus tercümesinin tenkidli bir edisyonu intişar etmiştir.

İkonoklast edebiyatının hemen kâmilen tasvirler partisi tarafından, bu parti muzaffer çıktığı esnada, mahvedilmiş olduğunu biliyoruz: bununla beraber 754 ikonoklast konsili vesikalarının mühim bir kısmı yedinci umumî konsil vesikaları arasında bize kadar gelmiştir. Tasvirler kültüne karşı Konstantin V Kopronim'in kaleminden çıkmış olan geniş bir eserin parçaları yukarıda ismi geçen patrik Nikefor'un üç "Reddiye„sinde mahfuz kalmıştır. Aynı imparator diğer birtakım edebî eserlerin dahi müellifidir (175). Leon V İncile ve Babalara müstenit ikonoklazm lehinde büyük bir eserin telifini emretmişti. Buna benzer bir proje 754 ikonoklast konsiline dahi teklif edilmişti; fakat bu tretelerden hiç birisi bize kadar gelmemiştir. Birtakım ikonoklast şiirleri Studion'lu Teodor'un eserlerinde mahfuz kalmışlardır. Yedinci umumî konsil bütün ikonoklast edebiyatının tahribine karar verdi ve bu konsilin neşrettiği dokuzuncu hükümde şunları okuyoruz: "Bütün çocukca oyunlar, mukaddes ikonalar aleyhinde yazılmış olan şiddetli hicviyeler ve sahte yazılar İstanbul piskoposluğuna arzedilmeli ve rafızîlerin diğer kitapleriyle birleştirilmelidir. Bu kabil eserleri gizlemek suçunu işliyecek herhangi bir kimse, eğer piskopos, papaz, yahut diyakos ise azlolunacak; keşiş yahut lâyik ise afaroz edilecektir„ (176).

Müteakıp yazılar üzerinde icra ettiği tesirden dolayı son derece mühim, tasvirler kültü lehinde toplanmış zengin edebî malzeme, bütün hayatını Bizans devletine artık tâbi olmıyan bir vilâyette geçirmiş olan bir adam tarafından bırakılmıştır. Bu-

rada, Suriyede, Arap tahakkümü altında doğmuş olan Şamlı Jan bahis mevzuudur. Jan Şamda halifenin nâzırı oldu ve M. s. 750 ye doğru Sen Saba meşhur Grek manastırında öldü.

Şamlı Jan dogmatik, polemik, tarihî, felsefî, belâgat ve şiire müteallik bir hayli eser bırakmıştır. Başlıca eseri *"Bilgi kaynağı"* adlı kitabıdır; bu kitabın "Ortodoks imanının tam beyanı" adını taşıyan üçüncü kısmı hıristiyan iman ve akidesinin esas prensiplerini sistematik bir surette göstermek için yapılmış bir tecrübedir. Bu eser ile Jan tasvirler taraftarlarının ellerine "tasvirler kavgası" nın ilk devrinde muhasımlarına karşı mücadele etmek için bunlara noksanlığını hissettirmiş olan kuvvetli bir silâh vermiş oluyordu. Bilâhare, XIII üncü asırda, Aquin'li Sen Tomas *"Summa Theologiae"* adlı eseri için bu eseri örnek olarak kullanacaktı. Şamlı Jan'ın polemik eserleri arasında "Mukaddes ikonaların kıymetini düşürenlere karşı" adlı üç treteyi zikredebiliriz; müellif burada sağlam ve emin bir surette tasvirler kültünü müdafaa etmektedir. Kilise edebiyatında Jan bilhassa kilise ilâhîleriyle meşhurdur; şekil itibariyle Romanus Melodus'un eserlerinden daha karışık olan bu ilâhîler derin şairane manaları ve iman kudretlerinden dolayı hıristiyan kilisesinin en güzel ilâhîlerinden madutturlar. Jan Allah, Meryem Ana, peygamberler azizler ve din uğrunda ölenler şerefine birtakım fevkelâde güzel kilise şarkıları dahi yazmıştır. "Paskalya âyini" bilhassa calibi dikkattir: ilâhîler İsa tarafından ölüm ve cehenneme karşı kazanılmış olan zafer karşısında mutekidlerin duydukları derin sevinci tebarüz ettirmektedirler. Jan'ın kalemi altında kilise ilâhîleri inkişaflarının ve güzelliklerinin kemaline ermişlerdir. Jan'dan sonra Bizans kilise şiiri sahasında şayanı dikkat hiçbir müellif yetişmemiştir.

Şamlı Jan'ın adı bütün Ortazamanların devamı müddetince bütün lisanlarda pek büyük bir şöhret kazanmış olan *Barlaam ve Josafat* romanına sıkı bir surette bağlıdır. Hiç şüphesiz hikâyenin mevzuu Buda'nın gayet iyi bilinen efsanesinden alınmıştır. Hikâyenin Buda hayatının şark hıristiyanları tarafından kendi telâkkilerine göre tadil edilmiş bir versiyonu olması pek muhtemeldir; müellif bizzat bu hikâyenin Hindistandan geldiğini söylüyor. Ortazamanların devamı müddetince bu roman, umumî surette, Jan'a izafe olundu. Fakat 1886 da fransız müsteşrikı H. Zotenberg bu hikâyenin müellifinin Jan olamıyacağını ispata yarayabilecek birtakım deliller ortaya koydu: birçok tarihciler bu âlimin elde etmiş olduğu neticeleri kabul etmişlerdir (177). Fakat bir müddetten beri bu hususta o kadar kat'î bir hüküm verilmemekte ve eski nazariyeye rücu hususunda bir temayül görülmektedir. Netekim 1910 da «Katolik Ansiklopedisi» nde (*Catholic Encyclopedia*) Şamlı Jan'a tahsis edilmiş bir makalenin müellifi Barlaam ve Josafat romanının Jan'a izafesinin şüpheli olduğunu beyan etmekle beraber (178) bu romanın en son nâşir ve mütercimleri, bu kitabın kabı üzerinde Şamlı Jan adının bulunmasının haklı olduğu kanaatindedirler (179).

İkonoklazmın ikinci devri meşhur tasvirler müdafii Studion'lu Teodor'un faaliyeti ile temayüz etmiştir. Teodor, Konstantin V zamanında bir inhitat devri geçirmiş, fakat kendi idaresi altında yeni bir hayata kavuşmuş olan meşhur Studion manastırının papazı idi. Teodor'un zamanı idaresinde kollektif hayat (*cénobie*) esasına müstenit yeni bir kaide ortaya atılmıştır. Keşişlerin entellektüel ihtiyaçlarını, manastır dahilinde kurulan bir mektep karşılıyordu. Keşişler elyazmalarını okumak ve istinsah etmek, mukaddes yazıları ve kilise Babalarının eserlerini tetkik etmek ve en nihayet âyinlerde okunan ilâhîleri telif etmek hünerini öğrenmek için mümarese yapmağa mecbur tutulmuşlardı.

İçtimaî ve dinî bakımdan ikonoklazm fırtınalı devrinin en faal adamlarından biri olan Teodor edebiyatın muhtelif şubelerinde meşhur bir muharrir olarak temayüz etti. Dogmatik ve polemik eserlerinde tasvirler kültü taraftarlarının esas tezlerini inkişaf ettirmeğe çalışmıştı. Küçük ve büyük Kateşizm adını taşıyan dinî nutukları en fazla rağbet bulan yazıları oldu. Bu müellif aynı zamanda birtakım hicviyeler, akrostişler ve ilâhîler bırakmıştır. Bu sonuncuları lâyık oldukları gibi etraflı bir surette tetkik ve tahlile imkân yoktur; çünkü bunların bir kısmı daha henüz neşredilmemiştir; diğer bir kısmı ise, meselâ Rus dua ve âyin kitapları gibi gayri ilmî edisyonlarda, çıkmıştır. Teodor'un dinî, kanonik ve içtimaî bir karakter taşıyan mektuplar kolleksiyonu o devrin medeniyet tarihi için son derece mühimdir.

Bahis mevzuu olan devrenin son iki zamanı saltanatı son derece feyizli ve enteresan bir kadının, Bizans edebiyatının yegâne kabiliyetli kadın şairi olan Kasia'nın faaliyetiyle temayüz etmiştir. Teofil bir kadın almağa karar verdikte, payitahtta bir «nişanlılar müsabakası» tertip edildi: bu müsabakaya iştirak etmek üzere bütün vilâyetlerin en güzel genç kızları İstanbulda toplandı. Kasia bunlardan birisi idi. İmparator bir altın elma ile genç kız safları arasında ilerliyecek ve almak istediği kıza bu elmayı uzatacaktı. İmparator en fazla beğenmiş olduğu Kasia'ya elmayı uzatmak üzere idi; fakat sormuş olduğu suale kızın oldukça cüretkâr bir cevap vermesi üzerine fikrini değiştirdi ve ortodoksluğun müstakbel müessisi Teodora'yı seçti. Kasia bilâhare bir manastır tesis etti ve hayatının mütebaki kısmını orada geçirdi. Kasia'nın bize kadar gelmiş olan kilise şiirleri ve hicviyeleri metinlerinin orijinalliği ve üslûplarının taravetiyle temayüz etmektedirler. Bu şiirleri bilhassa tetkik etmiş olan Krumbacher'e göre «(Kasia) hakîm, fakat nev'i şahsına mahsus bir kadın olup nefsinde ince bir hassasiyeti derin bir dindarlık, azimkâr bir dürüstlüğü zem ve fasla hafif bir temayül ile mezceylemiştir» (180).

Muzaffer çıkmış olan tasvirler partisi tarafından bilhassa tebcil edilmiş olan tasvirlere tapanların uğramış oldukları itisaflar hagiografya'ya zengin bir malzeme verdi: bu devir Bizans hagiografyasının en parlak devri oldu.

Amorion sülâlesi devrinde, Bizansta yüksek tedrisat sahasında ve fennin muhtelif şubelerinde bir terakki tesbit ediyoruz. Mihail III zamanında, imparatorun dayısı Çesar Bardas İstanbulda bir yüksek mektep tesis etti (181). Bu yüksek mektep saraya yerleştirildi; burada, putperestlik zamanında vücude getirilmiş ve bilâhare Bizans ve garbî Avrupa mektepleri tarafından kabul edilmiş olan sisteme göre, başlıca yedi ilim tedris olundu. Bunlar umumiyetle "yedi serbest ilim„ *(septem artes liberales)* ismini taşımakta olup iki grupa ayrılmakta idiler: birinci grup *(trivium)* gramer, belâget ve lisaniyat. ikinci grup ise *(quadrivium)* hesap, hendese, astronomi ve musikiyi muhtevi bulunuyordu. Bu mektepte felsefe ve klâsik muharrirler dahi tetkik ediliyordu. Tahsili herkese teşmil etmek istiyen Bardas mektebin parasız olduğunu ilân etti. Profesörler hükûmet tarafından mükâfatlandırıldılar ve yüksek maaşlar aldılar. Meşhur âlim Fotius Bardas yüksek mektebinin profesörleri arasında idi.

Bu mektep, müteakıp Makedonya sülâlesi devrinde, etrafında imparatorluğun en iyi zekâları toplanan bir merkez oldu. Birinci patrikliği Mihail III ün zamanı saltanatına tesadüf eden Fotius, IX uncu asrın ikinci yarısı edebî ve fikrî hareketinin bir nevi merkezi oldu. Harikulâde bir zekâya malik ve bilgiye haris olan bu zat mükemmel bir tahsil gördü ve bilâhare bütün dikkat ve enerjisini diğerlerini okutmağa hasretti. Tahsili "çok cepheli„ idi ve yalnız teoloji sahasında değil, fakat gramer, felsefe, tabiî ilimler, hukuk ve tıp sahalarında dahi malûmatı çok fazla idi. Etrafına bilgilerini ziyadeleştirmek arzusunda olan birtakım insanlar toplandı. Fotius, derin bir ilmî kültüre malik Ortazamanlar insanlarının ekserisi gibi, vaktini astroloji ve sihir gibi memnu ilimlerin tetkikıne hasretmiş olmakla itham edildi. Efsanevî bir an'ane, Fotius'un ruhunu, gençliğinde, bir Yahudi sihirbaza satmış olduğunu beyan etmektedir (182) ve bu suretle, Bury'nin söylediği gibi, "patrik, Faust'un mübeşşirlerinden biri olarak görünüyor„ (183). — Zamanının en âlim insanı olan Fotius yalnız ders vermekle iktifa etmedi: vaktinin büyük bir kısmını yazı yazmağa hasretti ve gayet zengin ve mütenevvi bir edebî miras bıraktı.

Fotius'un eserleri arasında *"Kütüphane„* si, yahut alelekser tesmiye edildiği gibi, *"Myriobiblion„* u (binlerce kitap) hususî bir ehemmiyet arzetmektedir. Bu eserin telifine tekaddüm etmiş olan ahval gayet enteresandır. Fotius'un evinde bir nevi okuma "klubü„ bulunduğu anlaşılıyor: burada seçme dostlarından müteşekkil bir grup pek mütenevvi profan ve dinî, putperest ve hıristiyan eserleri okumak ve dinlemek için toplanıyordu. Fotius'un zengin kütüphanesi dostlarının emrine amade idi. Fotius, dostlarının ısrarlarına dayanamıyarak okunan kitaplara dair notlar yazmağa başladı (184). *"Bibliotheca„* da Fotius birçok kitaplardan bazan pek kısa, bazan pek geniş istinsahlar yapmakta ve aynı zamanda hülâsalar ve tenkidli şerhler kaleme almaktadır. Bu eserde gramerciler, hatipler, tarihciler, tabiî ilimler mütehassısları, doktorlar, konsiller, azizlerin hayatına ilh... dair birçok malûmat buluyoruz. Fotius'un kitabının gayet büyük ehemmiyeti bugün kaybolmuş olan yazılara ait parçalar

ihtiva etmesindedir. "*Bibliotheca*„ yalnız mensur eser müellifleriyle meşgul olmaktadır. — Fotius'un diğer birçok eserleri teoloji ve gramer sahasına aittir; müellif aynı zamanda bir takım dinî nutuklar ve mektuplar terketmiştir. Yukarıda, Fotius'un, iki dinî nutkunda, bizzat şahit olduğu İstanbula karşı yapılan 860 Rus akınına işaret etmiş olduğunu zikretmiştik.

Malûmatının calibi dikkat cihanşümul karakteri ve klâsik antikiteye olan bağlılığından dolayı Fotius, Bizans imparatorluğunda husule gelen ve bilhassa payitahtta, IX uncu asrın ortasından itibaren kendini gösteren fikir hareketinin mükemmel bir mümessilidir: bu hareket, diğer taraftan, Fotius' un ders vermek için vaktinin büyük bir kısmını hasretmiş olduğu Bardas üniversitesinin açılması gibi hâdiselerle temayüz etti. Fotius'un hayatında ve icra ettiği nüfuz sayesinde, profan ilim ile teoloji arasında daha sıkı ve daha samimî rabıtalar tesisine matuf bir temayül göze çarpmaktadır.

Fotius, insanlarla münasebetlerinde, Giridin bir müslüman emiriyle dost olabilecek kadar geniş bir görüşe malik olduğunu göstermiştir. Talebelerinden biri, X uncu asırda İstanbul patriki olan Mistik Nikola, bu emirin oğlu ve halefine yazdığı bir mektupta şöyle diyor: «[Fotius] din farkının bir mani teşkil etmesine rağmen, istikamet, iyilik ve insan tabiatına ziynet ve vakar veren diğer vasıfların güzel şeyleri sevenlerin muhabbetini celbettiğini gayet iyi biliyordu, ve işte bu sebepten, itikatlarının başka başka olmasına rağmen, bu vasıfları haiz olan babanızı seviyordu» (185).

Yukarıda ismi geçen ikonoklastlardan patrik Gramerci Jan, muasırlarını malûmatının genişliği ve tenevvüünden dolayı hayrette bıraktı: bu sebepten sihirbazlıkla bile itham edildi. Bu devrin diğer meşhur bir şahsiyeti şayanı dikkat bir riyaziyeci olan ve Teofil zamanında yaşayan Leon oldu. Bu zat talebelerinin yaptıkları propagandadan dolayı o kadar meşhur oldu ki maarifin terakkisine büyük ehemmiyet veren halife Me'mun kendisini sarayına davet etti. Teofil bu daveti duydukta Leon'a maaş bağladı ve bu âlimi İstanbul kiliselerinden birinde devlet profesörü yaptı. Me'mun, faidesiz olarak imparatora, Leon'un muvakkat bir müddet için Bağdada gönderilmesini rica eden şahsî bir mektup gönderdi, bunu bir dostluk nişanesi telâkki edeceğini bildirdi ve bu lü-

tüf için, an'aneye göre, ebedî bir sulh ve 2000 altın lira vait etti; Teofil halifenin bu talebini reddetti. Teofil ilmi, "grejuva„ ateşinin sureti imali gibi, gizlenmesi icabeden bir sır telâkki ediyor ve barbarları tenvir eylemenin fena bir siyaset olduğuna hükmediyordu„ (186). — Leon bilâhare Selânik piskoposu seçildi. İkonoklast fikirlerinden dolayı Teodora tarafından azledilen Leon İstanbulda ders vermekten geri kalmadı ve Bardas tarafından teşkilâtlandırılmış olan yüksek mektebin reisi oldu. — En nihayet şunu da hatırlamalıdır ki Slavların havarisi Konstantin (Kiril) Fotius ve Leon'un nezareti altında tahsil görmüş ve Hazarlar nezdindeki vazifesinden evvel, payitahttaki yüksek mektepte felsefe kürsüsünü işgal etmiştir.

Bu kısa tetkik edebî ve fikrî hayatın ikonoklast hareketi devrinde durmamış olduğunu göstermeğe kâfidir: ikonoklastların eserleri bize kadar gelmiş olsalardı bu hayat hiç şüphesiz daha mütekâsif ve daha mütenevvi bir şekilde karşımıza çıkardı.

Me'mun ile Teofil arasında Riyaziyeci Leon'a dair teati olunan mektuplar münasebetiyle hilâfet ile imparatorluk arasında, IX uncu asrın birinci yarısında, vukubulan entellektüel münasebetler meselesini gözden geçirmek faideden hali değildir. — Hilâfet o zamanlar Harun-ür-Reşit ve Me'mun'un idaresi altında, maarif ve muhtelif ilimlerin terakkileri ile temayüz eden parlak bir devre geçiriyordu. Bağdata rekabet etmek arzusu ile Teofil, Arap modellerini takliden bir saray bina ettirmiştir. — Bazı delillere göre, Bağdadın Bizans imparatorluğu üzerinde daha fazla bir münebbih tesiri icra etmiş olduğunu söyliyebiliriz (187). Fakat bu karışık mesele tetkikimizin hudutlarını aşmaktadır.

Birçok defalar ikonoklast devrinin sanat sahasında yalnız menfi neticeler tevlit etmiş olduğu iddia edilmiştir. İkonoklastlar tarafından birçok kıymetli sanat abidelerinin tahrip edilmiş olduğu doğrudur. "[İkonoklastların] cebrî hareketine esef etmek lâzımdır; bunların vandalizmi yalnız kendi asırlarını değil fakat içinde yaşadığınız asırları dahi fakirleştirmiştir„ (188). — Fakat diğer taraftan, ikonoklast devri Bizans sanatına "yeni bir hayat cereyanı„ bahşetmiştir: bu devir hellenistik ve bilhassa

İskenderiye örneklerini yeniden canlandırmış ve Araplardan aldığı şark tezyinatını Bizans sanatına ithal etmiştir; bu tezyinatı Araplar İranlılardan almışlardı.—Ve ikonoklastlar, dinî sanattan İsa, Meryem ve azizlerin tasvirlerini kökünden kaldırmakla beraber, umumî olarak, insan tasvirlerine karşı müsamahakâr davranmışlardır; bu tasvirler bu devirde, hellenistik modellerin tesiri altında, daha realist olmuşlardır. Janr ve günlük hayat sahneleri san'atkârlara en makbul mevzuları verdiler ve umumiyetle tam manasiyle profan sanat üstünlüğü elde etti. Bu temayülü tebarüz ettirmek için altıncı umumî konsili tasvir eden bir freskin yerine en sevgili arabacısının portresini koydurtan Konstantin Kopronim'in misali zikrolunabilir.

Bu devrin gerek dinî, gerek profan sanat eserleri hemen tamamiyle kaybolmuşlardır. İhtimal Thessalonik (Selânik) kiliselerinin bazı mozayikleri bu devre aittir. Menhut bir takım fildişileri, bilhassa fildişi çekmeceler, IX uncu asra izafe olunabilir. Nakışları Bizans keşişlerinin eseri olan ikonoklast devri müzehhep elyazmaları sanata hülûl etmiş olan yeni haleti ruhiyeyi göstermektedirler. Sahife kenarı nakışları bakımından Khludov mezamir kitabının haiz olduğu hususî ehemmiyete işaret etmek lâzımdır. Bu eser müzehhep mezamir kitaplarının en eskisidir. Elyevm Moskovada hıfzolunmaktadır (189).

İkonoklast devri sanatının tetkikı için bu kadar az malûmata sahip olmamız son derece şayanı teessüftür. Bize kadar gelmiş olan birçok malzeme tam bir katiyetle değil, fakat muhtemel şahadetlerle ikonoklast devrine izafe olunmuştur.

Ch. Diehl, ikonoklast devrinin müteakip devre, yani Makedonya sülâlesi devrine tesadüf eden Bizans sanatının ikinci altın çağına nazaran haiz olduğu ehemmiyete dair şu mütalâada bulunuyor:

"Bizans sanatının "ikinci altın çağı„, her şeye rağmen, esas karakterini ikonoklast devrine borçludur. Ve burada yalnız ikonoklast imparatorların monarşiye bahşettikleri büyüklük ve maddî refahın yeniden doğuşu (ki bunlar, ikonoklast imparatorların eserini temadi ettirmiş olan halefleri için aşağı yukarı iki asır Bizansa kudret ve ihtişam temin etmişlerdir) bahis mevzuu değildir. Sanat bakımından dahi Makedonyalılar devrini karakterize eden biribirine zıt iki cereyan ikonoklast çağına dayanmaktadır. Eğer o zamanlar hükümdarlar için çalışan, klâsik an'aneye meftun, portre, canlı model ve realizm hususlarında mütecessis ve dinî sanatın içerlerine kadar ana fikirlerinin tesirini gösteren bir imparatorluk sanatı mevcut ise; eğer bu resmî ve profan sanatın karşısında daha ciddî, daha an'anevî, daha teolojik bir manastır sanatı var ise; nihayet eğer bu iki sanatın birleşmesinden bütün bir grup fevkelâde şaheserler doğmuş ise bu harikulâde inkişafın verimli tohumlarını ikonoklastlar devrinde aramak icabeder; ve bundan dolayı bu devir, gerek mazi ve gerek istikbalin hazırlanması hususunda başardığı işlerden dolayı Bizans sanatı tarihinde hususî bir dikkate lâyıktır„ (190).

BİBLİYOGRAFYA

Umumî eserler için birinci fasla müracaat olunması.

802-867 devresine dair yazılmış olan en iyi eser Bury'nin tarihidir:

J. B. Bury, A History, of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accesion of Basil I., A. D. 802 - 867 (London, 1912).

MÜNFERİT SALTANATLARA DAİR MONOGRAFİLER:

Schenk (K.), Kaiser Leon III, I. Teil (Diss. Halle, 1880).
Schenk (K.), Kaiser Leon III Walten im Innern. Byzantinische Zeitschrift V, 1896, sah. 257-301.
Lombard (A.), Etudes d'histoire byzantine: Constantin V, empereur des Romains (740 — 775). — Ch. Diehl'in bir "ön söz„ ünü muhtevidir (Paris, 1902).
Foropulos (I. D.), Εἰρήνη ἡ Ἀθηναία αὐτοκράτειρα Ῥωμαίων. I inci kısım, 769 - 788 (Leipzig, 1887).
Diehl (Ch.), L'Impératrice Irène. Figures byzantines (4.tabı. Paris, 1909). I, sah. 77-109.
Diehl, (Ch.), La Bienheureuse Théodora. Figures byzantines (4. tabı. Paris, 1909), I, sah. 133-156.

İKONOKLAZMA DAİR:

Schlosser (F. Ch.), Geschichte der bilderstürmenden Kaiser des oströmischen Reiches (Frankfurt, 1812). — Eskimiştir.
Gförer (A. F.), Der Bildersturm (Byzantinische Geschichten, Graz, 1883), II, sah. 460-478.
Schwarzlose (Karl), Der Bilderstreit, ein Kampf der griechischen Kirche um ihre Eigenart und ihre Freiheit (Gotha, 1890). — Mühim.
Bréhier (L.), La Querelle des images, VIII e - IX e siècles (Paris, 1904). — Mühim.

cizgiliforum

Andreiev (I. D.), Germanus ve Tarasius, İstanbul patrikleri: bunların hayat ve eserleri ve ikonoklast kargaşalıklariyle olan alâkaları (Sergiev - Posad, 1907). — Rusça.
Jorga (N.), Les origines de l'iconoclasme. Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine, XI (Bucarest, 1924), sah. 143-155.
Leclercq (H.), Culte et querelle des images. Cabrol - Leclercq, Dictionnaire d'archéologie et de liturgie, Cilt VII (Paris, 1926), sah. 180-302. — Mükemmel bibliyografya.
Ostrogorsky (G.), Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites (Breslau, 1929). — Mühim.

SİYASÎ MÜNASEBAT:

Vasiliev (A. A.), Amorion sülâlesi zamanında Bizans-Arap münasebatı (Petrograd, 1900). — Rusça.

İKONOKLAST DEVRİ KANUNÎ ESERLERİ:

Umumî eserler için fasıl I e bakınız.

Vasilievski (V. G.), İkonoklastların kanunî eseri. Maarif Nezareti gazetesi, cilt 199 - 200 (1878). — Rusça.
Freshfield (E. H.), A Manual of Roman Law,—the Ecloga—published by the Emperors Leon III and Constantine V of Isauria at Constantinople A. D. 726 (Cambridge, 1926). Methal (sah. 1-64) ve ingilizce tercümesi (sah. 65-114).
Spulber (C. A.), L'Eclogue des Isauriens: texte, traduction, histoire (Cernautzi-Roumanie, 1929). Grekçe metin ve fransızca tercümesi (sah. 1-77); Ekloga'nın tarihçesi (sah. 79-188).

Temlere müteallik eserler için fasıl IV e müracaat.

MUHARRİRLERE DAİR MONOGRAFİLER:

Şamlı Jan'a dair:

Perrier, Jean Damascène; sa vie et ses écrits (Strasbourg, 1863).
Langen (J.), Johannes von Damaskus (Gotha, 1879).
Lupton (J. H.), Saint John of Damascus (London, 1882).
Ermoni (V.), Saint Jean Damascène; (Paris, 1904).

cizgiliforum

cizgiliforum

Studionlu Teodor'a dair:

Thomas (C.), Theodor von Studion und sein Zeitalter (Osnabrück, 1892).

Preobrazhenski (V.), Mağfur Studion'lu Teodor ve zamanı, 759-826, (Moskova, 1896). «Pastiirski Sobesednik» kilise mecmuasından ayrı basım (1893). — Rusça.

Schneider (G. A), Der heilige Theodor von Studion, sein Leben und seine Werke (Münster i. W., 1900).

Gardner (A.), Theodore of Studion. His life and times (London, 1905).

Marin (E.), Saint Théodore, 759-826 (Paris, 1906). «Les Saints» serisinde intişar etmiştir.

Grossou (N.), Mağfur Studion'lu Teodor: devri, hayatı ve eserleri (Kiyef, 1907). — Rusça.

Dobroklonski (A.), Mağfur Teodor, Studion'un günah çıkartıcısı ve papazı. Birinci kısım: zamanı, hayatı, faaliyeti. İkinci kısım: eserleri (Odessa, 1913-1914). — Rusça.

Kasia'ya dair:

Krumbacher (K.), Kasia. Sitzungsberichte der bayr. Akademie der Wissenschaften, philos. - histor. Klasse III, 1897, sah. 305-370.

Fotius'a dair:

Jager (Rahip), Histoire de Photius (2. tabı, Paris 1845).— Eskimiştir.

Hergenröther (J.), Photius, Patriarch von Konstantinopel: sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma (Regensburg, 1867-1869). Cilt I-III. — Bir katolik tarihcisinin abidevî eseri.

Rosseikin (T. M.), İstanbul patriki Fotius'un birinci patrikliği (Sergiev — Posad, 1915). — Mühim bir eser. Rusça.

cizgiliforum

cizgiliforum

FASIL VI

MAKEDONYA SÜLÂLESİ DEVRİ (867 — 1056)

VE BUNU TAKİP EDEN KARIŞIKLIKLAR DEVRİ (1056 — 1081)

METHAL

Makedonya sülâlesi devri ehemmiyet ve devam müddeti bakımından gayri müsavi iki devre ihtiva etmektedir: birincisi 867 den imparator Basil II nin ölüm tarihi olan 1025 e kadar gelmektedir; daha kısa olan ikincisi 1025 ten bu hanedanın son mümessili imparatoriçe Teodora'nın ölüm senesi olan 1056 ya kadar uzanmaktadır.

Bu iki devreden birincisi Bizans siyasî tarihinin en parlak devresi oldu: Araplar, Bulgarlar ve Ruslara karşı yapılan şark ve şimal seferleri, IX uncu asrın sonunda ve X uncu asrın başlangıcında vukubulan bazı muvaffakıyetsizliklere rağmen, X uncu asrın ikinci yarısı ve XI inci asrın başlangıcında parlak muvaffakıyetlerle tetviç olundular. Bizans imparatorluğunun zaferi bilhassa Nikefor Fokas ve Jan Çimiskes zamanında calibi dikkat bir şekil aldı; Basil II in zamanı saltanatında en yüksek mertebesine erişti. O devirde Anadoludaki ayrılık cereyanları sona ermişti; Suriyedeki Bizans nüfuzu kuvvetlenmişti; Ermenistanın bir kısmı imparatorluğa ilhak olunmuştu; diğer kısmı ise vasal derekesine indirilmişti; Bulgaristan bir Roma eyaleti olmuştu; hıristiyanlığı Bizanstan almış olan genç Rusya din, siyaset, ticaret ve tefekkür sahalarında imparatorlukla en samimî münasebat tesis ediyordu.

İmparatorluk o zamanlar kuvvet ve ihtişamının en yüksek mertebesinde bulunuyordu. Vücude getirilen kanunî eser — bu eser "Basilik„ ler adını taşıyan muazzam bir kodeksin, büyük arazi sahiplerinin tecavüzlerine karşı neşre-

dilen birtakım meşhur novellerle temayüz etmiştir — ve patrik Fotius ve Konstantin Porfirogenet'in adlarına bağlı olan entellektüel terakki Makedonya sülâlesinin birinci devresinin şanını ve ehemmiyetini bir kat daha arttırmaktadır.

1025 senesinden ve Basil II nin büyük simasının ortadan kalkmasından sonra imparatorluk kendini 1056-1081 seneleri anarşi devrine isal edecek olan kargaşalıklar ve saray ihtilâlleri devrine girdi. 1081 de tahta çıkan Komnen'lerle imparatorluk yeni bir büyüklük asrına kavuşacaktı: nizam yeniden kuruldu ve bir müddet için edebiyat ve fen yeniden inkişaf ettiler.

MAKEDONYA SÜLÂLESİNİN MENŞE MESELESİ

Makedonya sülâlesi müessisinin menşe meselesi münakaşaları mucip olmuş ve muhtelif ve bazan biribirine zıt şekillerde halledilmiştir. Bu noktada mehazlar arasında hakikaten büyük bir mübayenet vardır. Grek mehazları Basil I in Ermeni, yahut Makedon menşe'inden bahsettikleri halde Ermeni mehazları bu imparatorun damarlarında gayet sâf bir Ermeni kanı bulunduğunu beyan etmektedirler; Arap kaynakları ise bu imparatoru bir Slav yapmaktadırlar. İşte bu sebepten bu imparatora bazan umumiyetle kabul olunan Makedon, bazan Ermeni, bazan da, XIX ncu asrın son rubundan önceki Rus tarihcilerinin yapmış oldukları gibi, Slav isimleri izafe edildiği görülüyor. Âlimlerin ekserisi Basil'i Makedonyaya yerleşmiş bir Ermeni olarak telâkki etmekte ve sülâlesini bir Ermeni sülâlesi olarak göstermektedirler. Fakat Makedonya ahalisi arasında pek çok Ermeniler ve Slavlar bulunduğu nazarı itibare alınacak olursa Basil'in menşe bakımından yarı Ermeni, yarı Slav olduğu farzolunabilir (1). Basil devrini bilhassa tetkik etmiş olan bir tarihciye inanmak lâzımgelirse, imparatorun ailesi Ermeni ve evlilik bağlariyle Slavlarla birleşmiş (bunlar Makedonyada pek fazla idiler) ve tedricî, fakat esaslı bir surette "slavlaşmış„ olabilir (2). Binaenaleyh etnografik unsurlar bakımından Makedonya sülâlesinin tam bir tarifi bulunmak istenildikte bu sülâleye daha doğru olarak "Ermeni-Slav sülâlesi„ adı verilebilir. Tarihciler son zamanlarda Basil'in doğmuş olduğu

şehrin adını tespite muvaffak olmuşlardır: bu şehir, Makedonya şehirlerinden Hariupolis'tir (3).

Basil'in, tahta çıkmadan evvel, geçirdiği hayat son derece acaiptir. Meçhul bir genç olarak, taliini denemek üzere, İstanbula geldi. Burada uzun boyu, şayanı hayret kuvveti ve vahşi atları terbiye etmekteki mehareti ile nedimlerin nazarı dikkatını celbetti. Hakkında söylenen hikâyeler imparator Mihail III e kadar aksetti. İmparator Basil'i sarayına getirtti, yanına aldı ve bir müddet sonra yeni nediminin tamamiyle boyunduruğu altına girerek Basil'i saltanat şeriki ilân ettirdi ve Aya Sofyada başına imparatorluk tacını oturttu. Fakat Basil imparatordan görmüş olduğu lûtfü zalimane bir şekilde mükâfatlandırdı: Mihail'in kendisinden şüphe etmeğe başladığını fark ettikte, adamlarına velinimetini öldürmek için emir verdi ve bundan sonra kendini imparator ilân ettirdi. Ölümünde taht oğulları Filosof yahut Hakîm Leon VI (886-912) ve İskender'e (886-913) geçti. Leon'un oğlu Konstantin VII Porfirogenet (913-959) devlet işlerine çok lâkayıt kaldı ve hayatını o devrin en âlim insanlarının muhitinde geçirmek suretiyle, bütün vaktini edebiyata vakfetti. Bu imparator idareyi kayınpederi, mahir ve azimkâr amiral Romen Lakapen'in eline bıraktı (919-944); "akmış olan biraz kan ve yalan yere etmiş olduğu müteaddit yeminler [bu zatı] insanî ihtirasların en yüksek mertebesine çıkardılar„ (4). 944 de, Romen Lakapen'in oğulları babalarını istifa etmeğe ve bir manastıra çekilmeğe icbar ettiler ve kendilerini imparator ilân ettirdiler. Bunlar 945 de Konstantin Porfirogenet tarafından tahttan indirildiler: bu imparator 945 den 959 a kadar yalnız başına saltanat sürdü. Oğlu Romen II yalnız dört sene hüküm sürdü (959-963); 963 de öldü ve karısı Teofano'yu daha henüz sinni rüşde vasıl olmamış olan iki oğlu Basil ve Konstantin ile bıraktı. Teofano imparatorluğun en iyi generali Nikefor Fokas ile evlendi ve bu generali imparator ilân ettirdi (Nikefor II Fokas; 993-969). Nikefor'un saltanatı feci bir surette sona erdi: İmparator 969 da katledildi ve taht Jan Çimişkes'e geçti (969-976); bu zatın imparator ünvanı üzerindeki hak iddiası Romen II nin kızkardeşi ve Konstantin VII Porfirogenet'in kızı Teodora ile evli oluşuna istinat ediyordu. Ancak Jan Çimiskes'in ölümünden sonra Romen II nin iki oğlu

"Bulgarokton„ (yani Bulgar öldürücüsü) lâkabını taşıyan Basil II (976 - 1025) ve Konstantin VIII (976 - 1028) imparatorluğun hakikî sahibi oldular. İdare bilhassa Basil II elinde temerküz etti. Bu imparatorun zamanı saltanatında, ileride göreceğimiz gibi, imparatorluk kuvvet ve ihtişamının en yüksek mertebesine erişmiştir. Basil öldükten sonra Makedonya sülâlesinin inhitat devri başladı. Konstantin VIII in ölümünü müteakıp ihtiyar bir senatör, Romen Argir Konstantin'in kızı Zoe ile evlendi, imparator oldu ve 1028den 1034e kadar saltanat sürdü. Zoe Romen'den sonra daha yaşadı ve 56 yaşında olduğu halde dostu Paflagonyalı Mihail ile evlendi; bu zat karısının ısrarı üzerine, imparator ilân edildi. Paflagonyalı Mihail IV namı altında 1034 den 1041 e kadar hüküm sürdü. Gerek bu zatın saltanatı, gerek tesadüfî bir şekilde imparator tahtına çıkan ve dayısı gibi silik bir şahsiyet olan yeğeni Kalafatçı Mihail V in gayet kısa saltanatı esnasında imparatorlukta derin bir hoşnutsuzluk ve gayet vahim kargaşalıklar çıktı: bunların neticesinde Mihail V tahttan indirildi ve gözleri çıkarıldı. Takriben iki ay için Bizans imparatorluğu, ikinci defa olarak dul kalmış olan Zoe ile imparatoriçeye hususî surette terfik edilmiş olan küçük kızkardeşi Teodora tarafından idare edildi. Aynı sene zarfında Zoe, üçüncü defa olarak, evlendi ve yeni kocasını imparator ilân ettirdi. Bu zat Konstantin IX Monomak ismi altında 1042 den 1055 e kadar saltanat sürdü. Zoe üçüncü kocasından evvel öldü, fakat Teodora Monomak'ın ölümünden sonra dahi yaşadı ve imparatorluğun yegâne sahibi oldu (1055 - 1056). Zoe ve Teodora'nın saltanatı Bizanstaki kadınlar idaresinin ikinci (İren'den sonra) ve son misalidir. Her ikisi de otokrat basilissa, yani Romalıların imparatoriçesi sıfatiyle hüküm sürdüler. Ölümünden az bir müddet evvel Teodora, saray partisinin ısrarlarına boyun eğerek kendisine halef olarak ihtiyar patriçilerden Mihail Stratiôtikos'u seçti. Bu zat Teodora'nın ölümünden sonra, 1056 da, tahta çıktı. Teodora, tahtı 189 sene işgal etmiş olan Makedonya sülâlesinin son hükûmdarı oldu.

I — MAKEDONYALI İMPARATORLARIN DIŞ SİYASETİ MAKEDONYA SÜLÂLESİ DEVRİNDE BİZANSIN ARAPLAR VE ERMENİSTAN İLE MÜNASEBETLERİ

Basil I e dış siyasetinde düşen başlıca vazife Araplara karşı mücadele etmek oldu. İstisnaî derecede müsait şartlar bu sahada büyük işler başarılmasını mümkün kılıyordu. İmparatorluk şarkta Ermenistan, şimalde Rusya ve Bulgaristan, garpte Venedik ve garp imparatoru ile sulh halinde idi. Buna şark hilâfetinde, Arap sarayında günden güne büyüyen Türklerin nüfuzu yüzünden husule gelen dahilî ihtilâflar, 868 de müstakil Tulunî sülâlesinin teessüsü ile Mısırın ayrılması, şimalî Afrika Araplarını parçalıyan dahilî harpler ve İspanya Emevîlerinin mahallî hıristiyan ahali arasında haiz oldukları müşkül mevki ilâve edilecek olursa Basil'in şark ve garp Araplarına karşı muvaffakıyetle mücadele etmesi için ne kadar müsait bir mevkide bulunduğu vazıhan tebarüz eder. Bununla beraber imparatorluk, Basil Iin bütün saltanatının devamı müddetince, hemen hemen fasılasız olarak, Araplarla mücadele etmekle beraber, haricî vaziyetten tamamiyle istifade edemedi.

Askerî harekât 870 senesine doğru, muvaffakıyetli bir şekilde, Anadolunun şark kısmında oturan Pavliçi'ler mezhebi saliklerine karşı başladı: imparator bunların başlıca şehri olan Tefris'i zaptetti. Bu muvaffakıyet yalnız Bizans arazisini genişletmekle kalmadı, aynı zamanda Basil'i şark Araplariyle doğrudan doğruya temasa getirdi. Bizans ve Arap orduları birçok çetin muharebelerde biribiriyle karşılaştılar; bundan sonra mücadele büyük neticelerden âri senevî müsademeler şeklini aldı. Harp talii bazan Grekler tarafını iltizam etti; fakat bazan da Araplara güldü; fakat en nihayet Anadolunun Bizans hududu çok daha şarka götürülmüş oldu.

Basil'in garp Araplariyle münasebatı çok daha mühim oldu. Araplar o zamanlar Sicilyanın büyük bir kısmına sahip bulunuyorlar ve cenubî İtalyanın bazı noktalarını işgal ediyorlardı. İtalyanın karışık vaziyeti garp imparatoru Louis II nin müdahalesine sebep olmuş ve bu imparator mühim Bari şehrini işgal etmişti. Basil bu imparatorla, Araplara karşı daha mütekâsif bir tarzda hareket etmek ve bunları Sicilya

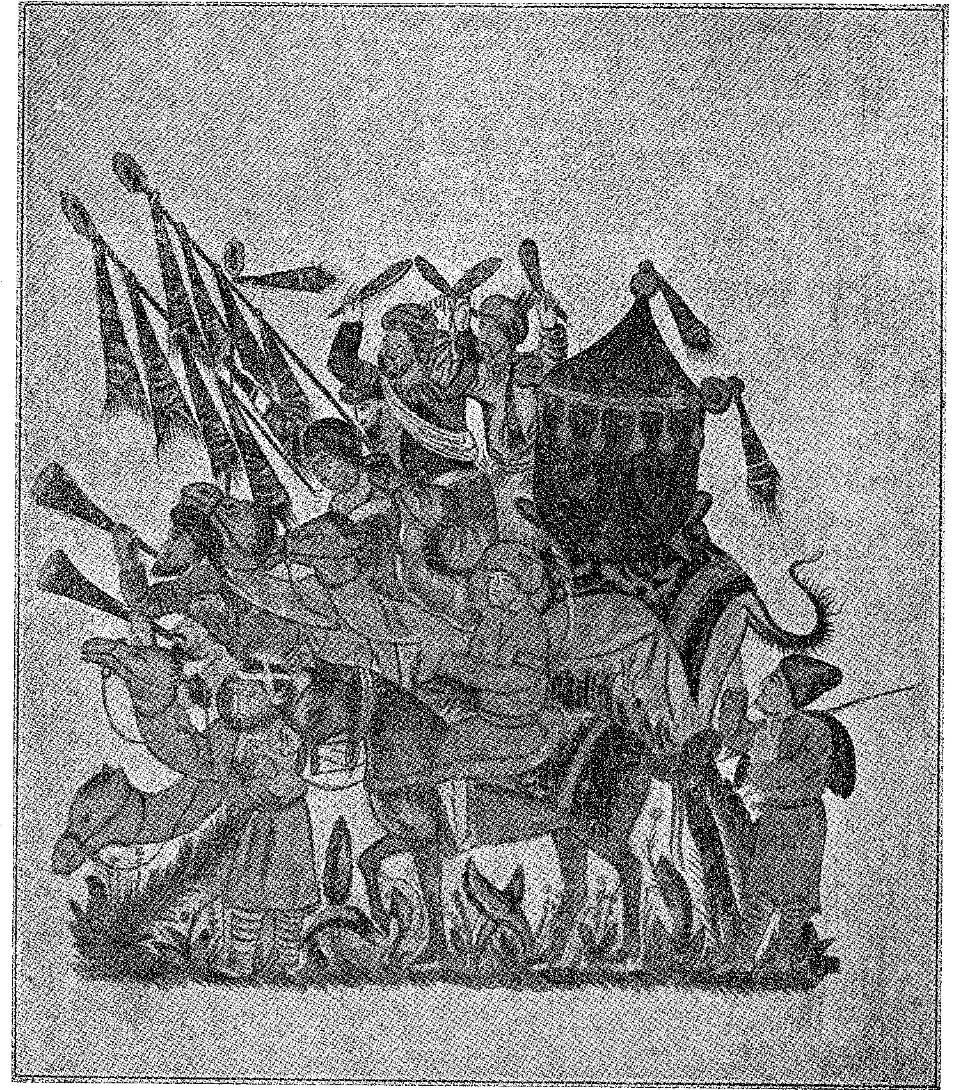
ve İtalyadan tardetmek için, bir ittifak akdetti. Fakat bu ittifak matlûp neticeleri temin etmedi ve az bir müddet sonra bozuldu. Louis'nin ölümünden sonra Bari ahalisi bu şehri Bizans memurlarının eline tevdi etti.

Bu müddet zarfında Araplar Sicilyanın cenubunda birinci derecede stratejik bir mevkie malik bulunan Malta adasını zaptettiler. 878 de bunlar Siraküz şehrini, dokuz aylık bir muhasaradan sonra, hücüm ile aldılar. Bu muhasaranın o zamanlar Siraküzde yaşamış, bilâhare, şehrin sukutundan sonra, Araplar tarafından Palermoda hapsedilmiş olan bir göz şahidi, keşiş Teodos tarafından yapılmış olan enteresan bir tasvirine malikiz. Teodos muhasara esnasında şehirde kıtlık hüküm sürdüğünü anlatmaktadır. Ahali su ile karıştırılmış ot, hayvan postları ve kemikleri yemek mecburiyetinde kaldı; hattâ öldürülenlerin ve çocukların cesetleri dahi yenildi. Bu yüzden bir hastalık salgını zuhur etti ve kısa bir zamanda birçok kimseleri alıp götürdü (5). Siraküzün kaybından sonra Bizansın elinde mühim yer olarak adanın şark sahilinde yalnız Tavromenium yahut Taormina kaldı. Siraküzün Araplar tarafından zaptı Basil'in dış siyasetinde nazik bir an teşkil etti ve Araplara karşı tatbik ettiği umumî plânın muvaffakıyetsizliğini gösterdi.

Cenubî İtalyada kâin Tarentin Basil'in kıt'aları tarafından işgali, bu kıt'aların, Basil'in son senelerinde, general Nikefor Fokas'ın idaresi altında muzafferane bir surette memleketin içerlerine doğru ilerlemeleri, Siraküz hezimetinden sonra bir nevi teselli olarak telâkki olunabilir.

Sicilya Araplarına karşı yapılmış olan garp ittifakının menfi bir surette neticelenmesine rağmen Basil Ermeni kıralı Ashot Bagratid (Bagratuni) ile şark Araplarına karşı diğer bir ittifak akdine çalıştı. Fakat bu ittifakın tam husule geleceği bir esnada imparator öldü.

Siraküzün ziyaını ve Araplara karşı yapılan bazı muvaffakıyetsiz seferlere rağmen Basil, Anadoludaki Bizans arazisini bir dereceye kadar genişletmeğe ve Bizansa, cenubî İtalyada kaybetmiş olduğu otoriteyi tekrar iade etmeğe muvaffak oldu. Bu devrin en son müverrihi şöyle diyor: «Artık ihtiyar Basil rahatça ölebilirdi. Gerek şarkta, gerek garpte gayet mühim askerî bir iş görmüş ve aynı zamanda büyük bir medeniyet eseri ortaya koymuştu. Basil'in bıraktığı impa-

Arap ordusu yürüyüş halinde.
Ch. Schafer Kütüphanesine ait bir el yazması minyatürü.
Şimdi Paris Millî Kütüphanesindedir.

ratorluk, idaresini eline aldığı zamanki imparatorluktan daha kuvvetli ve daha azametli idi» (6).

Basil, Araplar müstesna olmak üzere, diğer bütün komşulariyle dost geçinmişti. Fakat halefi Hakim Leon VI (886-912) aynı tarzda hareket etmedi. Bizans ile Bulgarlar arasında harb patladı: bu harb sonuncuların galibiyetiyle neticelendi. Bu harb esnasında Macarlar, ilk defa olarak, Bizans tarihinde kendilerini gösterdiler. Leon'un saltanatının sonuna doğru Ruslar İstanbul kapıları önünde ordugâhlarını kurdular. Arapların mütemadi istilâlarına mâruz bulunan Bizans imparatorluğunun müttefiki Ermenistan, Bizanstan umduğu yardımı görmedi. Bütün bunlara imparatorun dördüncü defa evlenmesinden çıkan mesele inzımam etti ve dahilde birtakım derin karışıklıklar doğurdu. İç ve dış müşküllerin heyeti umumiyesi, islâmiyetle mücadele meselesinin imparatorluk için günden güne daha karışık ve daha güç bir mahiyet almasını intaç etti.

Araplara karşı yapılan seferler, Leon VI zamanında, umumiyetle tesirsiz oldu. Şark hudutlarında tehaddüs eden bu müzmin askerî müsademelerde bazan Araplar, bazan ise Bizanslılar galip geldiler. Hiçbir taraf bu müsademelerden fazla bir şey kazanmadı. Garpta müslümanlar Mesina boğazında, İtalya sahilinde Regium (Reggio) şehrini işgal ettiler. Bu andan itibaren boğaz tamamiyle Arapların eline geçmiş oldu. 902 de Araplar Sicilyanın son müstahkem mevkii olan Tavromenium yahut Taorminayı zaptettiler. Tavromeniumun sukutundan sonra Sicilya, hemen hemen tamamiyle Arapların eline geçti: Bizanslıların elinde kalmış olan küçük şehirler imparatorluğun müteakıp tarihinde hiçbir rol oynamadılar. Leon VI nın şark siyaseti saltanatının ikinci yarısında, Sicilya Arapılariyle olan münasebetlerinden bütün bütün ayrı oldu.

X uncu asrın başlangıcı islâm donanmasının müteaddit defalar faaliyete geçmesiyle temayüz etti. IX uncu asrın sonundan itibaren Girit korsanları Peloponnes sahillerine ve Ege denizi adalarına karşı tahripkâr akınlar yapmışlardı. Arapların bu deniz akınları, Suriye ve Girit donanmaları müştereken harekete başladıkta, çok daha tehlikeli oldu. 904 te islâm donanmasının, Trablusluı Leon namında mühtedi bir Grekin idaresinde Selâniğe karşı yapmış olduğu bir

baskın bu devir Arap askerî harekâtının en meşhur vakasıdır. Şehir ancak uzun ve güç bir muhasaradan sonra alınabildi. Şehrin sukutundan bir kaç gün sonra galipler, birçok esir ve zengin ganimetler ile geri döndüler ve şark ve Suriye yolunu tuttular. Bizans hükûmeti ancak bu felâketamiz hâdiseden sonra Selâniği tahkime başladı. Arapların bu şehre karşı yapmış oldukları baskına dair mufassal bir tasvire malikiz: bu eser muhasaranın bütün şiddetini görmüş ve hissetmiş olan bir göz şahidinin, Jan Kameniates'ın dramatik tarifidir (7).

Arapların deniz muvaffakıyetleri Bizans imparatorlarını donanmanın ıslahına daha büyük bir ihtimam göstermeğe sevk etti. Bu gayretlerin neticesi 906 da, Ege denizinde, Bizans generali Himerius'un Araplara karşı kazandığı parlak zafer oldu. Fakat Leon VI tarafından, yine aynı Himerius'un kumandası altında, müttefik şark Araplarına ve Giritlilere karşı yapılan büyük deniz seferi imparatorluk için tam bir mağlûbiyetle neticelendi. Sefer heyetinin teşekkülüne dair yapmış olduğu mufassal tahlilde, Konstantin Porfirogenet 700 Rusun mevcudiyetine işaret ediyor (8).

İşte bu suretle Leon VI zamanında, Bizans tarafından Araplara karşı yapılan mücadele tam bir muvaffakıyetsizlikle neticelendi; garpta Sicilya nihai olarak elden çıktı; cenubi İtalyada Bizans kıtaatı Nikefor Fokas'ın geri çağrılmasından sonra, en küçük bir terakki dahi kaydetmeğe muvaffak olamadı; şark hududunda Araplar yavaş, fakat devamlı bir surette ilerlediler; denizde Bizans donanması müteaddit vahim hezimetlere uğradı.

Dinî husumet ve askerî ihtilâflara rağmen Bizanslıların bazan, resmî vesikalarda, Araplar hakkında pek canlı dostluk hisleri izhar ettiklerini kaydetmek enteresandır. Nitekim o devirde İstanbul patriki olan Mistik Nikola «gayet meşhur, muhterem ve sevgili» Girit emirine şöyle yazıyor: «Bütün cihanın iki kuvveti, yani Arapların ve Romalıların kuvveti, gökte iki yıldız gibi tebarüz etmekte ve parlamaktadır. İşte yalnız bu sebepten örf, âdet ve dinimizin farklı olmasına rağmen, kardeşler gibi beraberce yaşamalıyız» (9).

Konstantin VII Porfirogenet (913 - 959) ve Romen Lakapen'in (919 - 944) uzun saltanatları esnasında Bizans imparatorluğu, X uncu asrın son otuz senesine kadar, Araplarla

müessir bir surette mücadele edemedi: imparatorluğun bütün kuvvetleri Bulgar harbiyle meşgul bulunuyordu. Bereket versin ki hilâfet dağılma tehlikeleri ve dahilî mücadelelerle dolu bir devre geçiriyordu ve yeni müstakil sülâleler ortaya çıkıyordu. Bununla beraber Bizans donanmasının muvaffakıyetli bir hareketi zikrolunabilir: 917 de, evvelce 904 te Selâniği zaptetmiş olan mühtedi korsan Trabluslu Leon, Bizans donanması tarafından, Limnide ezildi (10).

Bulgar seferlerinden sonra Grek ve Arap ordularında son derece muktedir generaller ortaya çıktılar. Grek «domestikus»u Jan Kurkuas, bir kronikçinin söylediği gibi, «ikinci bir Trayan yahut bir Belisar» oldu ve «binlerce şehir» aldı. Hattâ bu generale hususi bir eser ithaf edildi; fakat bu eser bize kadar gelmemiştir (11). «Jan'ın kabiliyeti şark hududunda yeni bir fecir husule getirdi». Bu zatla «imparatorluğun şark siyasetine yeni bir fikir, bir taarruz ve kendine güvenme fikri hâkim olmuş gibi görünüyordu» (12). Araplar dahi Hemedaniler müstakil sülâlesi âzasından olup Halebi idare eden Seyf-üd-Devle'nin şahsında yüksek bir şef buldular. Bu zatın sarayı edebî faaliyetin parlak bir merkeziydi ve muasırlar bu devri bir «altın devri» tesmiye etmişlerdir. X uncu asrın ortasından bir az önce Kurkuas Arap Ermenistanında birçok zaferler kazandı ve yukarı Mezopotamyanın birçok şehirlerini zaptetti. 933 te Meliten'i aldı; 944 te Grek kıtaları Edessa şehrini, sahip olduğu kıymetli ve mukaddes bir eşyayı, halâskârın mucizevî bir tasvirini (*mandilion*, τὸ μανδίλιον) vermeğe icbar ettiler: bu tasvir büyük merasimle İstanbula getirildi.

Bu, Kurkuas'ın son zaferi oldu. Bütün bu muvaffakıyetler ve bilhassa sonuncusu bu zatı "zamanın kahramanı„ (13) mertebesine çıkarmıştı. Fakat şöhreti Bizans hükûmetini korkuttu ve 944 senesi sonuna doğru Kurkuas memuriyetinden uzaklaştırıldı. Aşağı yukarı aynı zamanda Romen Lakapen düştü; bir kaç ay sonra devrilmek sırası oğullarına geldi. Konstantin Porfirogenet tek başına imparator oldu. "Bu, bir devrin sonu idi; yeni aktörler sahnede hünerlerini göstereceklerdi„ (14).

Romen Lakapen devri Bizansın şark siyaseti için gayet mühim oldu. Üç asırlık bir müdafaadan sonra imparatorluk Romen'in ve Jan Kurkuas'ın idaresi altında, taarruza geçti ve

düşmana galebe çalmağa başladı. Bu devrin sonunda hudut, Romen'in tahta cülusu esnasında olduğundan çok başka bir şekil aldı. Hudut vilâyetleri, umumiyetle Arap akınlarından masun kaldılar. Romen saltanatının son on iki senesi zarfında müslüman müstevliler ancak iki defa hududu geçtiler. En nihayet Romen Kurkuas namında bir şahsı başkumandan nasbetti; bu zat "imparatorluğun birçok nesillerden beri yetiştirdiği en parlak askerdi. Kurkuas imparatorluk ordularına yeni bir ruh aşılamağa muvaffak oldu ve bunları gayrı mutekitler memleketinin içerlerine sevk ederek zafere kavuşturdu.... Jan Kurkuas büyük fatihler serisinin birincisi oldu: bu bakımdan en büyük sitayişlere lâyıktır ve bunların bir kısmı Kurkuas'ı seçen ve saltanatı zamanında imparatorluğa yirmi senelik bir şan ve zafer devresi geçirten Romen Lakapen'e ait olmalıdır„ (15). Konstantin Porfirogenet'in son seneleri Seyf-üd-Devle ile yapılan çetin muharebelerle temayüz etti: Bizanslılar müteaddit muharebelerde mağlup oldular; fakat buna rağmen mücadele Arapların şimalî Mezopotamyada münhezim olmaları ve Bizans ordusunun Fıratı geçmesiyle neticelendi. Bu mücadele senelerinde, müstakbel imparator Jan Çimiskes askerî sahadaki kabiliyeti ile temayüz etti. Fakat Girit Araplarına karşı 949 da tertip olunan büyük bir askerî sefer tam bir muvaffakıyetsizlikle neticelendi ve Bizansa birçok gemiler kaybettirdi. Bu sefere iştirak etmiş olan Bizans askerleri arasında 629 Rus bulunuyordu (16). Greklerle garp müslümanları arasında, İtalya ve Sicilyada vukubulan müsademeler hadisatın umumî seyri üzerinde müessir olmadılar.

İmparatorluğun hudutlarını Fıratın ötesine kadar götüren Jan Kurkuas ve Jan Çimiskes'in şark fütuhatı Bizans için, müslümanlara karşı kazanılmış zaferlerle dolu parlak bir devir açtı. Fransız tarihçisi Rambaud'nun dediği gibi "Basil I in bütün muvaffakıyetsizliklerinin intikamı alınmıştı; Tarsusa, Antakyaya Kıbrısa ve Kudüse doğru yol açılmıştı..., ve Konstantin VII, Olimpe yapmış olduğu ziyaretten hasta olarak avdet edip Grek kilisesinin son takdisini aldığı esnada, saltanatı zamanında İsa uğrunda bu kadar büyük işlerin başarılmış olduğuna sevinebildi. — İmparator şark, garp, Hellenler ve Franklar için Haçlılar çağını açmıştı„ (17).

Romen II nin (959 - 963) kısa saltanatı esnasında muktedir ve azimkâr bir general — müstakbel imparator Nikefor Fokas — Girit adasını işgal etti ve bu suretle Ege denizi adaları ve sahilleri halkını tethiş etmiş olan Arap korsanlarının bu yuvasını tahrip eyledi. Giridi yeniden fethetmekle imparatorluk Akdenizde mühim stratejik ve ticari bir noktayı tekrar elde etmiş oluyordu. Nikefor Fokas şarkta, Seyf-üd-Devle'ye karşı yapılan harbde buna mümasil bir muvaffakıyet elde etti. Müşkül bir muhasaradan sonra, muvakkat bir müddet için, Hemedanilerin makarrı olan Halep şehrini işgal etmeğe muvaffak oldu.

Müteakıp üç imparatorun — Nikefor Fokas, Jan Çimiskes ve Basil II Bulgarokton — başarmış oldukları eser, başlı başına, imparatorluğun askerî tarihinin islâmiyete karşı yaptığı mücadele bahsinde en parlak sahifelerini teşkil etmektedir. Zamanı saltanatının altı senesi zarfında (963 - 969) Nikefor Fokas bazan Rus prensi Sviatoslav'ın müdahalesi neticesinde daha tehlikeli bir şekil alan Bulgarların hasmane hareketlerine karşı cephe almak mecburiyetinde kalmakla beraber bütün faaliyetini şarka hasretti. İmparatorun kuvvetlerinin bir kısmı İtalyada Germen hükümdarı Büyük Otton ile yapılan müsademelere tahsis olundu. Şarkta Bizans kıtaları, Tarsusu işgal ettikten sonra, Kilikyayı fethettiler. Aynı zamanda Bizans donanması Araplardan mühim Kıbrıs adasını geri almağa muvaffak oldu. — Tarsusun sukutuna dair XIII üncü asır Arap coğrafyacılarından Yakut tahakküm altına alınan havalilerden gelmiş olan muhacirlerin hikâyelerine müstenit çok garip bir vaka nakletmektedir. Bu hikâyeye göre gûya Nikefor Fokas, Tarsus surlarının eteğine, biri "Romalılar toprağı„nın, diğeri ise "İslâm toprağı„ nın alâmeti farikası olan iki sancak diktirmiş ve adalet, bitaraflık, mal ve mülk, aile, hayat ve çocuklarının emniyetini, iyi yollar, âdil kanunlar ve iyi muamele istiyenlerin birinci sancağın altında toplanmaları icabettiğini münadilere bağırmalarını emretmiştir; ikincisinin altına ise zina, ezici kanunlar, şiddet, cebrî hareket, arazilerinin zaptı ve mal ve mülklerinin müsaderesini arzu edenler toplanacaklardı (18).

Kilikya ve Kıbrısın işgali Nikefor'a Suriye yolunu açtı ve Nikefor en fazla sevdiği bir hülyanın tahakkuku için çalışmağa başladı: Suriyenin kalbi olan Antakyanın fethi;

Suriyeye girdikten sonra Antakyayı muhasara altına aldı; fakat az bir müddet sonra muhasaranın çok uzun süreceği anlaşıldı ve imparator, orduyu terk ile paytahta döndü. İmparatorun gaybubetinde ve ancak saltanatının son senesinde (969) askerleri Antakyayı aldılar. Bu suretle esas gaye temin edilmiş oluyordu; fatihlerin eline pek çok ganimet geçti. Bu suretle, hıristiyan silâhları tarafından, 29 Birinciteşrin 969 'da, büyük patrikler, büyük azizler, konsiller ve Rafızilikler şehri büyük Antakya, şanlı Teupolis (Büyük Justinian tarafından bu şehre verilen isim) tekrar fethedilmiş oluyordu„ (19).

Antakyanın sukutundan az bir müddet sonra Bizans kıtaları daha mühim bir Suriye şehrini, yani Hemedanilerin merkezi olan Halebi işgal ettiler. Bizans generali ile Halep valisi arasında aktedilen anlaşmanın son derece enteresan metnine malik bulunmaktayız (20). Bu muahede Bizans imparatoruna terkedilen ve Halep emirinin hükmü altında bırakılan Suriye kazalarının hudut ve adedini vazıhan tesbit ediyordu. Terk olunan şehirlerin başlıcası Antakya idi. Halep şehri imparatorluğun bir vasal devleti oluyordu. Müslüman ahali Bizansa hususi bir vergi verecekti; halbuki vasal mıntakalardaki hıristiyanlar her türlü vergiden muaf idiler. Halep emiri, bir harb vukuunda, bu vilâyetlerin gayrı müslim ahalisiyle, imparatora yardım etmeğe muvafakat ediyordu. Aynı zamanda arazisine girecek olan Bizans ticaret kervanlarını himaye edeceğini taahhüt eyliyordu. Hıristiyanlara, tahrip edilmiş olan kiliselerini yeniden bina etmeleri garanti ediliyordu. Hıristiyanlıktan müslümanlığa yahut bunun aksine olarak mezhep değiştirme serbestisi temin olunuyordu.

Muahede, 969 senesi sonunda katledilmiş olan Nikefor Fokas'ın ölümünden sonra aktedildi. Hiçbir zaman müslümanlar, Fokas zamanında olduğu kadar, yere vurulmamışlardı. Kilikya ve Antakya ile birlikte Suriyenin büyük bir kısmı ellerinden alınmış ve bu memleketlerin büyük bir kısmı imparatorluğun hâkimiyeti altına girmişti.

XI inci asır Arap tarihçilerinden Antakyalı Yahya ibni Sait müslüman vilâyetleri ahalisinin, Nikefor Fokas'ın bütün Suriyeyi ve diğer vilâyetleri zaptedeceğinden ve bütün bu havaliye sahip olacağından emin olduklarını yazıyor. Bu kro-

nikçi şöyle diyor: "Nikefor'un akınları askerleri için bir nevi zevk oldu, çünkü hiçbir kimse bunlara taarruz etmiyor ve bunlara karşı koymuyordu. [Nikefor] bir tek müslümana yahut kendini istediği gibi hareket etmekten vazgeçirecek ve menedecek bir tek şahsa raslamaksızın canı nasıl isterse öyle ilerliyor ve istediği şeyleri tahrip ediyordu. Hiçbir kimse imparatora karşı koyamazdı„ (21).

Garpte Nikefor Fokas'ın siyaseti muvaffakıyetsizlikle neticelendi. Sicilyada imparatorluğa ait son yerler müslümanlar tarafından fethedildi ve bu suretle Sicilya tamamiyle Arapların eline geçti. Fokas'ın halefi Jan Çimiskes'in (969-976) ifa etmek mecburiyetinde kaldığı başlıca vazife selefinin Kilikya ve Suriyedeki fütuhatını muhafaza etmek oldu. Saltanatının ilk senelerinde Çimiskes, bütün faaliyetini cezbeden Rus ve Bulgar harblerinden ve Bardas Fokas isyanından dolayı, şark hududundaki askerî faaliyete bizzat iştirak edemedi. Jan Çimiskes şimal cephesinde galip geldi ve Bardas Fokas'ın isyanını dahi bastırmağa muvaffak oldu. Müşkül İtalya meselesi Bizans prensesi Teofano'nun Germen tahtının vârisi, müstakbel imparator Otton II ile evlendirilmesi suretiyle, halledildi. Ancak bu müteferrik meseleler tasfiye edildikten sonra Jan Çimiskes şark meselesiyle uğraşmak imkânını bulabildi.

Çimiskes'in şark müslümanlarına karşı yaptığı seferler son derece parlak oldu. Son sefer için Ermeni tarihçisi Edessalı Mattiyö'nün eserleri arasında mahfuz kalmış olan gayet enteresan bir mehaza malik bulunmaktayız. Burada Jan Çimiskes tarafından, müttefikı Ermeni kıralı Ashod III e yazılmış olan bir mektup bahis mevzuudur. Bu mektup sayesinde imparatorun Kudüsü müslümanların elinden kurtarmağı nihai gaye edindiği ve hakikî bir haçlı seferine giriştiği görülüyor. Ordusu ile Antakyadan hareket eden Jan Şama girdi ve Filistinde cenuba doğru ilerledi; burada Nezare ve Çesarea şehirleri kendi rızalariyle imparatora teslim oldular. Kudüs bile "merhamet dilemeğe„ başladı. İmparator, Ashod'a yazmış olduğu mektupta şöyle diyor: "Eğer burada merkezlerini kurmuş olan melûn Afrikalılar sahil kalelerine iltica etmiş olmasalardı, Allahın inayetiyle Kudüse girecek ve mukaddes yerlerde dua edebilecektik„ (22). Fakat Kudüs üzerine yürümeden evvel

cizgiliforum

Jan Çimiskes «sahili takibeden yoldan ilerliyerek», kuvvetlerini şimale sevketti ve bu yol üzerinde bulunan müteaddit şehirleri zaptetti. — Çimiskes'in aynı mektubunda şu satırları okuyoruz: "Şimdi bütün Fenike, Filistin ve Suriye müslümanların tiranlığından kurtulmuştur ve Romalılara itaat etmektedir„ (23). Tabii bu mektup birçok mübalâğalar ihtiva etmektedir. Bu mektup hıristiyan Arap müverrihi Antakyalı Yahya'nın verdiği otantik malûmatla mukayese edilecek olursa Filistin seferinin, neticeleri bakımından, daha az ehemmiyetli olduğu anlaşılır. Büyük bir ihtimale göre Bizans ordusu Suriye hudutlarını pek fazla aşmamıştır (24).

Bizans askerleri Antakyaya avdet ettikte imparator İstanbula hareket etti ve burada, 976 senesi başlangıcında, öldü. Bir Bizans kronikçisine göre «bütün milletler Çimiskes'in taarruzlarından yıldılar; [imparator] Romalıların arazisini genişletti; Araplar ve Ermeniler imparatorun karşısında firar ettiler, İranlılar bu hükümdardan korktular; bütün milletlerin insanları kendisine hediyeler getirdiler ve sulh yapmasını istirham ettiler; imparator Edessa ve Fırata kadar ilerledi ve kürei arz Roma ordulariyle doldu; Suriye ve Filistin Romalı atların ayakları altında çiğnendi ve [imparator] büyük zaferler kazandı; hıristiyanın keskin kılıcı bir tırpan gibi indi» (25).

Jan Çimiskes'in son seferleri esnasında fethettiği vilâyetler imparatorluğa ilhak olunmadı. Ordu X uncu asrın son kısmında Bizans kuvvetlerinin başlıca hareket üssü olan Antakyaya avdet etti.

Jan Çimiskes'in halefi Basil II (976-1025) zamanında durum, şarkta tecavüzi bir siyaset takibetmeğe pek müsait olmadı. Bardas Skleros ve Bardas Fokas'ın Anadoludaki tehlikeli isyanları, devam etmekte olan Bulgar harbi, Basil'in munhasıran bu meselelerle meşgul olmasına sebep oldular. Bununla beraber isyanlar bastırıldıkta imparator, daha hâlâ devam eden Bulgar harbine rağmen, müteaddit defalar müslümanlara karşı yeniden mücadele açtı. İmparatorluğun Suriyedeki toprakları Mısır halifesinin şiddetli bir tehdidi altında bulunuyordu, ve hattâ vasal Halep şehri müteaddit defalar düşman orduları tarafından işgal edildi. Şahsan ve bazan âni olarak Suriyede görünmekle, Basil, birçok defalar buradaki Bizans nüfuzunu yeniden iadeye muvaffak oldu, fakat yeni mühim fütuhatta bulunamadı. XI inci asrın hemen

cizgiliforum

başlangıcında imparator ile Mısır halifesi, Fatımiler sülâlesinden Hakim arasında bir sulh muahedesi aktedildi. Basil II saltanatının son yirmi senesi zarfında şark Araplariyle artık vahim müsademeler vukubulmadı. Buna rağmen Halep kendini vasallikten kurtardı.

Basil ile halife Hakim arasında resmen sulh münasebetleri cari olmasına rağmen, sonuncusu bazan hıristiyanlara karşı zalimane bir itisaf politikası tatbik etti; Basil, bir hıristiyan imparatoru olmak sıfatiyle, bundan hiç şüphesiz pek fazla müteessir oldu. 1009 da Hakim Kudüsteki Mukaddes Mezar ve Golgota kilisesinin tahribini emretti. Kilisenin mukaddes eşyası ve hazineleri yağmaya uğradı, keşişler sürüldü, hacılar itisaflara maruz kaldı. Muasır bir Arap tarihçisi, Antakyalı Yahya'ya göre, Hakim'in insafsız emrini infaz eden şahıs «bizzat Mukaddes Mezar kilisesini yıkmak ve yerle bir etmek için bütün gayretini sarfetti; kiliseyi hemen hemen tamamiyle parçaladı ve yok etti» (26). Tethiş edilmiş olan hıristiyanlar ve Yahudiler müslüman âyinlerine koştular ve dinlerini inkâr edip islâmiyeti kabul edeceklerine dair söz verdiler. Mabedin yıkılmasını emreden Hakim'in iradesi halifenin hıristiyan nazırı tarafından imzalandı.

Basil II nin, itisafa uğrayan hıristiyanları ve bunların mabetlerini korumak için hiçbir şey yapmamış olduğu anlaşılıyor. Hakim'in ölümünden sonra (1021) bir müsamaha devresi başladı ve 1023 te, Kudüs patriki Nikefor İstanbula gönderilerek kiliselerin mal ve mülklerinin hıristiyanlara iade edilmiş, «Mukaddes Mezar» kilisesi ve Mısır ve Suriyede tahrip edilmiş olan bütün kiliselerin yeniden bina edilmiş ve umumiyetle, hıristiyanların, halifenin hâkimiyeti altında, emniyet altına alınmış olduklarını bildirdi (27). Pek tabii olarak bu kadar kısa bir zamanda mabetlerin pek çabuk yeniden bina edilmiş olduğunu bildiren haberin bu kısmının mübalâğalı olduğunu kabul etmek lâzımdır.

Garpte Sicilya Arapları cenubi İtalyaya akınlar icra etmekte devam ettiler. Diğer birtakım meselelerin halli ile meşgul bulunan Bizans hükûmeti bunlara karşı hiçbir şey yapamadı. Almanya imparatoru Otton II nin (bu zat saltanat süren Bizans sülâlesiyle, bir evlenmeden dolayı, akraba idi) ilk zamanlar birtakım muvaffakıyetlerle temayüz eden İtalyaya müdahalesi Araplar tarafından imparatorun ciddî bir

cizgiliforum

hezimete uğratılmasiyle neticelendi. Saltanatının sonuna doğru Basil II İtalyayı tekrar fethetmek için büyük bir seferin plânlarını hazırlamağa başladı; fakat bu hazırlıklar esnasında öldü.

Basil'in ölümünü takibeden anarşi Arapların cesaretini yeniden tahrik etti: bunlar tekrar taarruza geçtiler ve bilhassa Halep mıntakalarında muvaffak oldular. İmparatorluğun vaziyeti genç ve muktedir bir generalin, Jorj Maniakes'in muvaffakiyetleri sayesinde bir dereceye kadar kurtarıldı; bu zat 1032 de Edessayı işgal etmeğe ve bu şehrin ikinci mukaddes eşyasını, yani İsanın Edessa kıralı Abgar'a yazmış olduğu doğruluğu şüpheli mektubu elde etmeğe muvaffak oldu (28). Bu şehrin sukutundan sonra imparator Romen III müslümanlara bir muahede akdini teklif etti. İmparatorun ileri sürdüğü ilk iki şart Küdüse aitti; bunlar hususi bir dikkate lâyıktır. İlk şartında imparator hıristiyanların tahrip edilmiş olan bütün kiliseleri yeniden bina etmek hakkına malik olmalarını istiyordu: Mukaddes Mezar kilisesinin imparatorluk hazinesi tarafından yeniden binası şart koşuluyordu. İkinci şart imparatorun Kudüs patrikini nasbetmek hakkına malik olması idi. Müzakereler uzadıkça uzadı: muahedenin müteaddit maddeleri üzerinde uyuşulamıyordu. Fakat halifenin, yukarda zikrettiğimiz ilk iki isteğe muhalefet etmemiş olduğu anlaşılıyor. Nihai anlaşma 1039 da imzalandı: imparator, kendi hesabına, Mukaddes Mezar kilisesini restore etmek hakkına malik oluyordu. (29). 1046 da İranlı bir seyah, Nasır -i- Hüsrev, yeniden bina edilmiş olan kiliseyi ziyaret etti: bina gayet geniş olup içine sekiz bin kişi alabiliyordu; pek sanatkârane bir tarzda inşa edilmişti ve renkli mermerleri, tezyinatı ve heykeltraşi eserleriyle temayüz ediyordu; dahilen kilise nakışlar ve altın sırmalı ipekli kumaşlarla baştan aşağıya kadar süslenmişti. Aynı İranlı seyah, imparatorun bizzat hususi bir şahıs gibi, yani «mütenekkiren» Kudüsü ziyaret etmiş olduğunu bildiren garip bir hikâye anlatmaktadır. "Hakim'in Mısırda saltanat sürdüğü bir zamanda, Grek Çesarı bu suretle Kudüse geldi. Hakim, imparatorun geldiğini haber aldıkta şerbettarlarından birini çağırttı ve şu emri verdi: «Şöyle ve böyle bir adam vardır; onu mukaddes şehrin camiinin içinde oturmuş olarak bulacaksın; git, ona yaklaş ve seni göndere-

cizgiliforum

cizgiliforum

nin Hakim olduğunu söyle, taki benim, geldiğinden haberim olmadığını zannetmesin; fakat kendine rahatsız olmamasını söyle: benim onun hakkında hiçbir fena niyetim yoktur» (30).

Jorj Maniakes'in kazanmış olduğu müteaddit zaferlere rağmen imparatorun Sicilyayı tekrar fethetmek için sarfettiği gayretler iyi neticeler vermedi. Sicilya heyeti seferiyesinin azaları arasında imparatorluğun hizmetinde bulunan Varangeo - Ruslardan müteşekkil bir bölük (Druzhina) bulunduğunu kaydetmek enteresan bir şeydir. Skandinav Saga'larının meşhur kahramanı Harald Haardraade dahi bu sefere iştirak etmiştir.

XI inci asrın ortasından itibaren Bizans imparatorluğu yeni bir düşman, yani Selçuki Türkleriyle karşılaşacaktı; bunlar Bizans tarihinin müteakıp devirlerinde üstün bir rol oynamışlardır.

Makedonya sülâlesi zamanındaki Arap - Bizans münasebatının bir plançosu yapılacak olursa Jan Kurkuas, Nikefor Fokas, Jan Çimiskes ve Basil II tarafından sarfedilen gayretlerin imparatorluğun şark hudutlarının Fırata kadar götürülmesi ve Suriyenin, Antakya ile birlikte, yeniden Bizans memleketleri sırasına ithal edilmesiyle neticelenmiş olduğu görülür. Basil II nin ölümünü takibetmiş olan kargaşalık devrinden sarfınazar, bu devrenin Bizans - şark Arapları münasebetleri tarihinin en parlak devresi olduğu söylenebilir.

Aynı devirde imparatorluk ile Ermenistan arasında gayet mühim ve sık sık tekerrür eden münasebetler teessüs etti.

Asırlarca Ermenistan Roma ile İran arasında bir "nifak meşalesi„ teşkil etmişti. Bu iki devlet arasındaki eski mücadeleler neticesinde bu "tampon devlet„ IV üncü asrın sonunda, bunlar arasında paylaşıldı. Bu devletin daha küçük olan ve Teodosiopolis'i (bugünkü Erzurum) ihtiva eden garp kısmı Roma imparatorluğuna düşmüştü; daha büyük olan şark kısmı ise İran Sasanilerinin eline geçmişti ve "Persermenistan„ ismiyle yadediliyordu. Bir tarihçiye göre Ermenistanın, siyasi bakımdan, "biri şark, diğeri garp olmak üzere iki kısma ayrılışı, Bizans ve İran hâkimiyetinin yekdiğerinden farklı olmaları yüzünden, Ermeni milletinin hayatında «kültürel» bir ayrılık tevlit etmişti„ (31). Büyük Justinian

Ermenistanda büyük askerî ve sivil reformlar vücude getirmiş ve bazı mahallî âdetleri ortadan kaldırmağı ve Ermenistanı normal bir Bizans vilâyeti şekline sokmağı kendine gaye ittihaz edinmişti.

VII nci asırda Araplar, Suriyeyi feth ve İranı mağlûp ettikten sonra, Ermenistanı işgal ettiler. Ermeni, Grek ve Arap mehazları bu hâdise hakkında biribirine zıt malûmat vermektedirler. Bilâhare Ermeniler, hilâfetin Arapların nazarı dikkatini Ermeni meselelerinden uzaklaştıran karışık vaziyetinden istifade etmeğe teşebbüs ettiler ve müteaddit defalar yeni boyunduruklarını atmak istediler. Bu isyan teşebbüsleri Araplar tarafından müthiş yağmalar ve tahriplerle cezalandırıldı. N. Marr Ermenistanın, VIII inci asrın başlangıcında, Araplar tarafından tamamiyle tahrip edilmiş olduğu fikrindedir; bu âlime göre "feodal asılzadeler en büyük bir gaddarlıkla öldürülmüş ve hıristiyanlık mimarisinin şanlı âbideleri tahrip edilmiştir. Hulâsa evvelki asırların medeniyet uğrunda sarfetmiş oldukları bütün gayretlerin meyvası mahvolmuştu„ (32).

Bir gün geldi ki Arap hilâfetinin, Bizans imparatorluğuna karşı mücadele edebilmesi için, Ermeni yardımına son derece ihtiyacı oldu: IX uncu asrın ortalarına doğru Bagratidler ailesinden Ermeni prensi Ashod'a "prenslerin prensi„ unvanı verildi. Bu prensin idaresi hakimane oldu ve bunu herkes tasdik etti ve IX uncu asrın sonuna doğru halife Ashod'a kıral unvanını verdi. Bu vaka ile, Bagratidler sülâlesi tarafından idare olunan yeni bir kırallık katî olarak teessüs etmiş oldu. Basil I, ölümünden biraz evvel bunu haber aldıkta yeni Ermenistan kıralına buna mümasil bir şeref bahşetmekte istical gösterdi ve bir kırali taç gönderdi. Aynı zamanda kendisi ile bir dostluk ve ittifak muahedesi akdetti. Ermeni kıralına yazdığı bir mektupta Basil Ashod'u "sevgili oğlum„ tesmiye etmekte ve kırala bütün devletlerden Ermenistanın imparatorluğun ebediyen en samimî müttefikı olarak kalacağına dair teminat vermektedir (33). Bütün bunlar gerek imparator ve gerek halifenin Ashod Bagratid'e ihtiyaçları olduğunu ve biribiriyle yaptıkları mücadelede bu kıraldan bir müttefik olarak istifade etmeği tasarladıklarını ispat etmektedir (34).

Ashod'un ölümünü takibeden anarşı Arapların Ermenistanın dahilî işlerine karışmalarını mucip oldu ve ancak "Demirden„ Ashod II zamanında, X uncu asrın ilk yarısında (35), Ermenistan toprakları Arapların elinden, Bizans ordularının yardımı ve İberya (Gürcüstan) kıralının müzaharetiyle, bir dereceye kadar, kurtarılabildi. Ashod bizzat Romen Lakapen'in sarayına geldi ve şahane bir surette karşılandı. Ashod II Ermenistanda "şehinşah„, yanı "kıralların kıralı„ unvanını alan ilk hükümdar oldu. X uncu asrın ikinci yarısında Ashod III kırallığının resmî merkezini Ani kalesine nakletti. Bu andan itibaren Ani şehri fevkelâde binalarla süslendi ve günden güne inkişaf eden bir medeniyet merkezi oldu. Son harbe kadar Ani harabeleri Rus arazisinde idiler ve bir Rus âlimi, N. Marr, bunları bütün teferruatı ile tetkik etmek için uzun müddet çalışmıştır. Marr'ın hafriyatı fevkelâde neticeler vermiş, parlak keşiflerle temayüz etmiş ve yalnız Ermenistan, yahut, daha umumî olarak, Kafkas kavimlerinin medeniyet tarihi için değil, fakat hıristiyan şark üzerindeki Bizans tesirleri tarihi için büyük bir ehemmiyete malik olduğunu göstermiştir; bu hafriyat sayesinde bu meseleleri daha iyi kavramak imkânı hâsıl olmuştur.

Basil II zamanında, Ermenistanda, Selçuki Türklerinin istilâsiyle alâkalı yeni karışıklıklar patlak verdi: imparator, Bulgar harbi biter bitmez, Kafkaslar eteğindeki mıntakalarda harekette bulunan bir seferî heyetin bizzat başına geçmek mecburiyetinde kaldı. Bu seferin neticesi Ermenistanın bir kısmının imparatorluğa ilhakı oldu; diğer kısmı ise bir vasal muamelesine tabi tutuldu. Basil için İstanbulda muhteşem istikbal merasimi yapılmasına vesile teşkil etmiş olan imparatorluğun şarktaki bu genişlemesi ihtiyar basilevs'in faal ve şanlı zamanı saltanatının son askerî zaferi olmuştur (36). Yirmi sene sonra, Konstantin Monomak zamanında Ermenistanın yeni payıtahtı Ani Bizans tarafından işgal edilmişti. Bu suretle Bagratidler (*Bagratuni*) sülâlesi sona erdi. Bu sülâlenin son mümessili İstanbula davet edildi: kaybetmiş olduğu kırallığına mukabil Kapadokyada arazi, tahsisat ve İstanbul boğazında bir saraya malik oldu. «Ani kırallığını kazanmakla imparatorluk 1021 de Abasg'lar kıralından alınmış olan ve İberyayı şarka karşı setreden dağ silsilesini

tutmuş oluyordu... bundan sonra, şark hududunda, Ani mıntakası ve Van gölü arasında parçasız ve kırpıntısız toplu bir memlekete sahip oluyordu» (37).

Buna rağmen Bizans imparatorluğu Ermenistanda tutunamadı. Ahali merkezî hükûmetin tatbik ettiği gerek idari ve gerek dinî politikadan son derece müşteki idi. Diğer taraftan Bizans işgal kıtalarının büyük bir kısmı Ermenistandan geri alındı ve Konstantin Monomak'ı ilk evvelâ Leon Tornikios'un isyanına, bilâhare Peçeneglere karşı müdafaa etmek üzere Avrupaya gönderildi. Selçuki Türkleri bu vaziyetten istifade ettiler: mükerrer akınlar sayesinde Ermenistanı tedrici surette fethettiler.

MAKEDONYA SÜLÂLESİ ZAMANINDA BİZANS İMPARATORLUĞUNUN BULGARLAR VE MACARLARLA MÜNASEBETLERİ

Arap harbinden daha fazla Bulgar harbi Makedonya sülâlesi dış tarihinin esas hâdisesini teşkil etmektedir. Hakikaten Çar Simeon zamanında Bulgaristan Bizans imparatorluğunun en tehlikeli düşmanı oldu ve hattâ imparatorun kudretini tehdit altında bulundurdu. Fakat Makedonya hanedanı imparatorları bu kırallığı tamamiyle hâkimiyetleri altına aldılar ve bir Bizans vilâyeti haline getirdiler.

Basil I in zamanî saltanatında, Bulgaristan ile Bizans arasında muslihane münasebetler muhafaza edildi. Mihail III ün ölümünden sonra Grek ve Bulgar kiliselerinin birleşmesini istihdaf eden müzakereler müsait bir surette neticelendi. Kıral Boris oğlu Simeon'u, tahsil etmek üzere, İstanbula göndermeğe kadar vardı. Bu dostane münasebetler her iki memleket için çok faideli idiler. Şimal hudutlarının mukadderatı hakkında her hangi bir endişeden kurtulmuş olan Basil bütün kuvvetlerini şark Araplarına karşı, Anadolunun kalbinde vukubulan mücadeleye ve garp Araplarına karşı İtalyaya sevketmek imkânını buldu. Diğer taraftan Boris'in dahi, az bir müddet evvel hıristiyanlığı kabul etmiş olan devletini teşkilâtlandırmak için, sulhe ihtiyacı vardı.

Leon VI (886) zamanında sulh, iktisadî sebeplerden dolayı, bozuldu: burada Bulgar ticareti için son derece muzır

bazı gümrük hukuku bahis mevzuu idi. Bulgaristanın başında o zamanlar meşhur kıral Simeon bulunuyordu. Bu zat, yukarda görmüş olduğumuz gibi, İstanbulda yetişmişti. «Öğrenmek hırsı [Simeon'u] eskilerin kitaplarını tekrar tekrar okumağa sevkediyordu» (38). Kırallığına medeniyet ve maarif sahalarında büyük hizmetlerde bulundu. Geniş siyasi plânları Bizansın aleyhine olarak tahakkuk edeceklerdi. Simeon'a karşı kâfi bir mukavemet gösteremiyeceğini anlıyan Leon VI (Bizans ordusu Arap harbiyle meşguldü) imdadına vahşi Macarları çağırdı. Bunlar, Simeon'un dikkat nazarlarını Bizans hudutlarından başka bir tarafa çevirtmek için, âni olarak, Bulgaristanın şimalini istilâya razı oldular.

Bu, Avrupa tarihi için son derece mühim bir an oldu. İlk defa olarak (IX uncu asrın sonuna doğru) yeni bir kavim, Macarlar (Bizans mehazları bunları sık sık «Türk» olarak göstermekte, garp mehazları ise bunlara bazan «Avar» adını vermektedirler) (39) Avrupa devletlerinin milletlerarası münasebetlerine karışmış oluyorlardı; bu C. Grot'un dediği gibi «Macarların, en mütemeddin milletlerden birinin müttefiki rolünü ifa etmek suretiyle ilk defa olarak Avrupanın ihtilâf sahnesinde görünmeleri idi» (40). Başlangıçta Simeon, Macarlar tarafından müteaddit defalar mağlûp edildi; fakat içinde bulunduğu müşkül vaziyetten kendini kurtarmak hususunda çok büyük bir maharete sahip olduğunu ispat etti. Bizans imparatorluğu ile müzakerede bulunmak suretiyle vakit kazanmağa çalıştı; aynı zamanda Peçenegleri kazanmağa muvaffak oldu. Bunların yardımiyle Macarları mağlûp etti ve bu kavmi, müstakbel devletlerinin işgal edeceği sahanın şimaline, yani orta Tuna vadisine çekilmeğe mecbur kıldı. Bundan sonra nazarlarını tekrar Bizansa çevirdi. Grek kıtalarına karşı kazandığı katî neticeli bir zaferden sonra İstanbul surlarına kadar ilerledi. Mağlûp imparator, aşağıdaki şartlarla sulh akdine muvaffak oldu: imparator Bulgarlar aleyhinde her türlü hasmane hareketten ictinap eylemeği ve her sene Simeon'a kıymetli hediyeler göndermeği taahhüt ediyordu.

Selâniğin Araplar tarafından muhasara ve yağma edilmesinden sonra (904) Simeon, bu mühim şehri kırallığına ilhak etmek hususunda pek hevesli davrandı. Leon VI, Bulgarlara diğer birtakım Bizans arazisi terketmek suretiyle, bu plânın tahakkukuna mâni olabildi. 904 te Bulgar - Bizans hududu

üzerinde bulunmuş olan iki devlet arasındaki anlaşmadan bahseden son derece enteresan bir hudut taşı kitabesine malik bulunmaktayız (41). Bulgar tarihcisi Zlatarski bu kitabenin ehemmiyeti hakkında şu mütalâada bulunuyor: «Bu muahedenin metnine göre, şimdiye kadar Bizans imparatorluğuna ait olan cenubi Makedonya ve cenubi Arnavutluğun bütün Slav arazisi o andan itibaren (904) Bulgarlara geçiyordu; yani diğer kelimelerle Simeon, Bulgar milliyetine son şeklini vermiş olan Balkan yarımadasının bütün Slav kabîlelerini asâsı altında topluyordu» (42). Bu devir ile Leon saltanatının sonu arasında Bulgaristan ile Bizans imparatorluğu münasebetlerinde yeni müsademeler vukubulduğunu görüyoruz.

Leon VI nın ölümü ile Bulgar Simeon'un 927 senesindeki ölümü arasındaki devir zarfında imparatorluk ile Bulgaristan arasında hemen hemen fâsılasız muhasamat oldu ve Simeon, İstanbulu fethetmek teşebbüsünde bulunmak için, bütün gayretini sarfetti. Patrik Mistik Nikola'nın kırala gönderdiği «mürekkeple değil, fakat göz yaşlariyle yazılmış» (43) yüz kızartıcı mektupların hiçbir tesiri olmadı. Nikola imparatorluğun, Ruslar, Peçenegler, Alanlar ve garp Türkleri, yani Macarlarla bir ittifak akdedeceği tehdidi ile beyhude yere kıralı korkutmak için uğraştı (44). Simeon bütün bu ittifak projelerinin husule gelemiyeceğini biliyordu: patrikin tehditleri ise üzerinde hiçbir tesir yapmadı. Bulgar ordusu Greklere karşı müteaddit zaferler kazandı; bunların en mühimmi 917 de, Akeloüs kenarında, Ankialos şehri (Trakyada) civarında kazanılan zafer oldu: Bizans kıtaları bu muharebede tamamiyle ezildi. Muharebe meydanını X uncu asrın sonuna doğru ziyaret etmiş olan müverrih Diyakos Leon şöyle yazıyor: «Bugün dahi Ankialos civarında, ricat eden Roma ordusunun az şerefli bir şekilde parça parça edilmiş olduğu yerde kemik yığınları görmek kabildir» (45).

Akeloüs muharebesinden sonra Simeon'a İstanbul yolu açılmış oldu. Fakat 918 de, Bulgar orduları Sırbistanda faaliyette bulunmak mecburiyetinde kaldılar (46).

Ertesi sene (919) azimkâr ve zeki amiral Romen Lakapen, görmüş olduğumuz gibi, imparator olarak tetviç olundu.

Bu esnada Bulgarlar cenup istikametinde Çanakkale Boğazına kadar ilerliyorlardı (47). 922 de Edirneyi (Odrine) aldılar.

Bundan sonra Bulgar kıtaları bir taraftan orta Yunanistanda ilerlediler, diğer taraftan İstanbul önlerine geldiler ve her dakika şehri zaptedebilecek tehlikeli bir vaziyet ihdas ettiler. Şehrin dışında bulunan imparator sarayları ateşe yakıldı. Aynı zamanda Simeon, daha müessir bir surette payitahtı muhasara edebilmek için, Afrika Araplariyle bir ittifak akdine çalıştı. Bütün Trakya ve Makedonya, İstanbul ve Selânik hariç olmak üzere, Bulgar kuvvetlerinin eline geçti. İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü tarafından şimalî Bulgaristanda, Aboba civarında yapılmış olan hafriyatta, kıral sarayının yanındaki büyük kiliseye ait müteaddit sütunlar meydana çıkarılmıştır; bunların üzerinde Simeon'un işgal ettiği Bizans şehirlerinin adları yazılıdır. Simeon Balkan yarımadasındaki Bizans arazisinin büyük bir kısmına sahip olmasına dayanarak "Bulgarların ve Greklerin imparatoru„ unvanını aldı.

923 yahut 922 de, İstanbul surları önünde, Romen Lakapen ile Simeon arasında meşhur bir mülâkat vuku buldu (48). İmparator mülâkat mahalline deniz yoluyla "yat„ ına binmiş olarak, Simeon ise karadan geleceklerdi. Romen ilk önce geldi. İki hükümdar biribirini tebrik ettiler ve mülâkata başladılar. Romen'in sözleri bize kadar gelmiştir (49). Bir nevi mütareke akdedildi. Bu mütarekenin şartları o kadar ağır değildi: Romen Simeon'a her sene hediyeler verecekti.

Simeon, kendisini tehdit eden vahim bir tehlikeyi evvelce sezmiş olduğundan, İstanbuldan vazgeçmek ve geri çekilmek mecburiyetinde kaldı: burada yeni teşekkül etmiş ve Bizans imparatorluğu ile müzakereye girişmiş olan Sırp kırallığı bahis mevzuu idi. Diğer taraftan Simeon'un Araplarla yaptığı görüşmeler arzu edilen neticeleri vermemişti. Bilâhare, Simeon İstanbula karşı yeni bir sefer hazırlamağa başladı; fakat harb hazırlıkları esnasında öldü (927).

Simeon'un zamanı saltanatında Bulgar arazisi pek fazla genişledi. Bu arazi Karadeniz sahillerinden Adriyatik kıyılarına, aşağı Tunadan Makedonya ve merkezî Trakya ve Selâniğe kadar uzanıyordu. Simeon'un adına Balkan yarımadasında Bizans hâkimiyeti yerine Slav üstünlüğünün ikamesi için yapılmış ilk teşebbüs fikri bağlıdır.

Simeon'un halefi, evlenme dolayısiyle Bizans imparatorunun akrabası olan zayıf Piyer oldu. Bir sulh muahedesi akdedildi. İmparatorluk, Piyer'in kırallık unvanını ve Simeon tarafından ihdas edilmiş olan Bulgar patrikliğini tanıyordu. Sulh takriben kırk sene sürecekti. Bu kadar parlak Bulgar zaferlerinden sonra muahede şartları çok mutedil ve umumiyetle Bizans için oldukça memnuniyet verici idi. «Bunlar Bulgar kudretinin inhitatını güçlükle gizliyordu» (50). Bu, Romen Lakapen'in dirayeti ve azimkâr politikası sayesinde elde edilmiş hakikî bir muvaffakıyetti.

Simeon devrindeki «büyük Bulgaristan», Piyer'in zamanı saltanatında dahilî ihtilâller yüzünden parçalandı.

Bulgaristan siyasi kudretinin ehemmiyetini kaybettiği bir zamanda, Peçeneglerle anlaşmış olan Macarlar, 934 te, Trakyayı istilâ ediyor ve İstanbula kadar ilerliyorlardı. 943 te bunlar tekrar Trakyada göründüler. Romen Lakapen bunlarla beş senelik bir sulh akdetti. Bu sulh Romen'in sukutundan sonra yenilendi ve Konstantin Profirogenet'in bütün saltanatı müddetince uzatıldı (51). Bilâhara, X uncu asrın ikinci yarısında, Macarlar müteaddit defalar Balkan yarımadasını istilâ ettiler.

Bulgaristanın siyasi inhitatı Bizans için son derece faideli oldu. Nikefor Fokas ve Jan Çimiskes, Nikefor Fokas tarafından çağırılmış olan Rus prensi Sviatoslav tarafından yardım görerek, Bulgarlara karşı fasılasız mücadelede bulundular. Fakat Rus silâhlarının Bulgaristanda elde ettiği muvaffakıyetler Sviatoslav'ı imparatorluk hududuna sevk ettikte imparator büyük bir endişeye düştü: bu endişe yerinde idi, çünkü Rus kıtaları Bizans topraklarında o kadar ilerlemişlerdi ki eski bir Rus kronikcisi Sviatoslav'ın «hemen hemen Çargrad (yani İstanbul) surlarına ulaşmış olduğunu» (52) yazmıştır. Jan Çimiskes, yeni fâtihlere karşı Bulgaristanı korumak bahanesiyle, ordusu ile birlikte Rusların üzerine yürüdü. Sviatoslav'ı mağlûp ve bütün şarki Bulgaristanı işgal etti ve iktidar mevkiinde bulunan bütün Bulgar kıralı ailesini esir aldı. Şarki Bulgaristanın ilhakı, bu imparatorun zamanı saltanatında katî olarak tamamlandı.

Basil II Bulgarokton. Bir mezamir kitabı minyatürü
(Bibl. Marc. Codex XVII)

cizgiliforum

cizgiliforum

Çimiskes'in ölümünden sonra Bulgarlar imparatorluğun iç karışıklıklarından (Basil II zamanında) istifade ettiler ve Bizans hâkimiyetine karşı ayaklandılar. Bunların şefi, müstakil garbî Bulgaristan hükümdarı Samuel idi. Yeni bir sülâlenin müessisi olduğu anlaşılan bu zat «ilk Bulgar imparatorluğunun en büyük hükümdarlarından biri oldu» (53).

Basil II ile Samuel arasındaki mücadele, oldukça uzun bir müddet, ikincinin lehinde, cereyan etti: bu hâdisenin sebebini bilhassa imparatorluk kuvvetlerinin şark harbleriyle meşgul olmalarında aramalıdır. Samuel birçok yeni mıntakaları işgal etti ve kendini Bulgaristan kıralı ilân ettirdi. Ancak XI inci asrın başlangıcına doğru talih Basil'e gülmeğe başladı. Bu imparator Bulgarlara karşı o derece zalimane bir şiddetle mücadele etti ki «Bulgarokton» yani «Bulgar öldürücüsü» lâkabını aldı. Samuel, Basil II nin emriyle kör edilmiş olarak vatanlarına iade olunan 14000 Bulgarı gördükte o kadar büyük bir sarsıntıya uğradı ki bu sarsıntıdan öldü. Samuel'in ölümünden sonra Bulgaristan, Bizanslılara mukavemet edebilmek için çok zayıftı; az bir müddet sonra Bizans tarafından fethedildi. 1018 de ilk Bulgar kırallığı ortadan kalktı: başında bir imparatorluk valisi bulunan bir Bizans vilâyeti şekline sokuldu. Bununla beraber, bir dereceye kadar, iç otonomisini muhafaza etti.

XI inci asrın ortasına doğru, Piyer Delian'ın idaresinde, Bulgaristanda Bizans hükûmetine karşı patlak veren bir isyan gaddarane bir surette bastırıldı ve Bulgar otonomisinin kaldırılmasını intaç etti. Bizans hâkimiyeti zamanında Hellen kültürü tedricî surette Bulgar halkına nüfuz etti. Fakat buna rağmen Bulgar milliyeti bakı kaldı ve XII nci asırda, ikinci Bulgar kırallığının doğmasını bekledi.

MAKEDONYA SÜLÂLESİ ZAMANINDA BİZANS İMPARATORLUĞU VE RUSYA

Makedonya sülâlesi devrinde Rusya ile Bizans arasında gayet canlı münasebetler inkişaf etti. Rus kronikine göre Rus prensi Oleg, 907 de Hakîm Leon VI zamaninda, büyük bir donanma ile, İstanbul surlarının eteğinde ordugâhını kurmuştur. Payitahtın varoşlarını yağma ettikten ve ahalisinin büyük bir kısmını katlettikten sonra Oleg impa-

cizgiliforum

cizgiliforum

ratoru, kendisiyle müzakereye girişmeğe ve bir anlaşma imzalamağa icbar etti. Bilinen bütün şark ve garp Bizans mehazlarından hiçbirisinin ne bu seferi, ne de Oleg adını zikretmemelerine rağmen, birtakım efsanevi teferruattan âri olmıyan Rus kronikcisinin anlattığı vaka, katî tarihî esaslara dayanmaktadır. 907 deki ilk anlaşmanın 911 de Ruslara mühim ticari imtiyazlar bahşeden resmî bir muahede ile (daima Rus kronikcisine göre) teyit edilmiş olması pek muhtemeldir.

Xuncu asrın ikinci yarısı için paha biçilmez bir mehaz olan Diyakos Leon'un meşhur tarihi, şimdiye kadar lâyıkı veçhile kıymetlendirilmemiş olan, fakat Oleg ile imzalanan muahedelere işaret eden yegâne grekçe metin olarak telâkki edilmesi lâzım gelen gayet enteresan bir fıkra ihtiva etmektedir. Burada Diyakos Leon'un Jan Çimiske'se izafe ettiği Sviatoslav'a yapılmış tehdit bahis mevzuudur: "Ümit ederim ki, İgor, yeminli muahedelere rağmen (Τὰς ἐνόρκους σπονδὰς) büyük bir ordu ve birçok gemilerle denizden payitaht önlerine kadar gelmiş olan babanızın uğramış olduğu hezimeti unutmamışsınızdır„ (54). İgor'un zamanı saltanatından önce Bizansla akdedilmiş olan bu «yeminli muahedeler» her halde Rus kronikcisinin bahsettiği Oleg'in muahedeleri olmalıdır.

Xuncu asrın başlangıcından itibaren Bizans ordusunda Rus yardımcı kıtalarının mevcudiyetine işaret eden Bizans mehazlariyle 911 muahedesinin, Ruslara, istedikleri takdirde, Bizans ordusunda çalışmak müsaadesini veren mütekabil maddesiyle (Rus kronikcisinin bildirdiği şekilde) mukayese etmek faydadan hâli değildir (55).

1912 de, Amerikalı bir yahudi âliminin (Schechter) Xuncu asır Hazar - Rus - Bizans münasebatına müteallik ibranice gayet enteresan bir Ortazamanlar metninin mevcut parçalarını neşir ve bunları ingilizceye tercüme etmiş olduğunu zikretmek lüzumsuz değildir. Bu vesikanın ehemmiyeti, «Rus kıralı Helgu [Oleg]» adını ihtiva ettiğinden dolayı büyüktür ve bu kırala dair verdiği birtakım yeni şahadetler arasında, İstanbula karşı yapılmış neticesiz seferin hikâyesini muhtevi bulunmaktadır (56). Bu metnin arzettiği kronolojik ve topografik müşkülâtın tetkikına daha henüz başlanmaktadır: binaenaleyh ehemmiyeti münakaşadan müstağni bulunan bu vesika hakkında katî bir hüküm vermek henüz çok

erkendir. Her halde bu metnin neşri, eski Rus kronikleri tarafından bildirilen Oleg'in kronolojisinin bir mesele olarak ortaya atılmasını intaç etmiştir.

Romen Lakapen'in zamanı saltanatında payitaht, iki defa Rus prensi İgor'un taarruzuna uğradı. Bu prensin ismi yalnız Rus kroniklerinde mahfuz kalmamıştır: Grek ve lâtin mehazlarında da mevcuttur. İlk seferi 941 tarihine tesadüf etmektedir. Bu sefer Karadenizin Bitinya sahilleri ve İstanbul boğazı istikametinde yol almış olan birçok gemiler vasıtasiyle yapıldı. Boğaza geldikte Ruslar sahili yağma ettiler ve Anadolu kıyısını takibederek Hrisopolis'e (bugünkü Üsküdar, İstanbulun karşısında) kadar ilerlediler. Bu akın, İgor için, tam bir muvaffakıyetsizlikle neticelendi. Birçok Rus gemisi grejuva ateşiyle mahvedildi. İgor'un donanmasının mütebaki kısmı şimale doğru çekildi. Grekler tarafından alınan Rus esirleri idam edildi.

İgor'un ikinci seferi (944) çok daha büyük kuvvetlerle yapıldı. Rus kronikcisi, İgor'un Varangiler, Ruslar, Polianlar, Slavlar, Krivişiler, Tivertsiler ve Peçeneglerden (57) müteşekkil büyük bir ordu vücuda getirmiş olduğunu bildirmektedir. Bu hazırlıklardan ürken Bizans İmparatoru, aristokratların en mümtaz şahsiyetlerini *(boyar'lar)* İgor ve Peçeneglere zengin hediyeler takdim etmek üzere, gönderdi: bunlar İgor'a, Oleg'e verilen vergiye benzer bir vergi verileceğine dair söz verdiler. Bütün bu avanslara rağmen İgor İstanbul üzerine yürüdü. Fakat Tuna önüne geldikte, *druzhina*'sının (yani arkadaşlarının) reyini sordu, imparatorun teklifini kabul ederek Kiyef'e avdete karar verdi. Ertesi sene Grekler ve Ruslar, şartları Ruslar için Oleg'in şartlarından çok daha az müsait olan bir muahede akdettiler. Bu muahede "bugün ve gelecek asırlarda güneşin parladığı ve dünyanın durduğu müddetçe„ (58) devam edecekti. Hakikatte ise sulh yalnız yirmi beş sene sürdü ve şarkta Araplara karşı uzun boylu bir mücadele ile meşgul olan Bizans için son derece mühim oldu.

Bu muahedenin mucip olduğu dostane münasebat Konstantin VII Porfirogenet zamanında daha vazıh bir şekil aldı: 957 de Rus Büyük Prensesi Olga (Elga) İstanbula geldi ve imparator, imparatoriçe ve veliaht tarafından büyük merasimle karşılandı. Olga'ya yapılmış olan istikbal merasimi o

devrin resmî bir vesikası olan *"Bizans sarayının teşrifat usûllerine dair„* adlı kitapta mufassalan tasvir edilmiştir (59).

Bulgar harbleri bahsinde Nikefor Fokas ve Jan Çimiskes'in Rus prensi Sviatoslav ile olan münasebetlerini zikretmiştik.

Basil II Bulgarokton'un, adı Rusyanın hıristiyanlığı kabulü ile pek yakından alâkalı olan Rus prensi Vladimir ile olan münasebetleri çok daha mühim oldu.

X uncu asrın son on senesinde, imparatorun ve sülâlesinin vaziyeti pek nazik gibi görünüyordu. Basil aleyhindeki isyanı idare eden Bardas Fokas hemen hemen bütün Anadoluyu elde etmişti ve payitahta yaklaşıyordu; aynı zamanda imparatorluğun şimal vilâyetleri bir Bulgar istilâsı tehlikesine mâruz bulunuyordu. Bu müşkül vaziyette Basil prens Vladimir'e müracaat etti ve bu prensle bir ittifak akdine muvaffak oldu: Vladimir Basil'in imdadına 6000 kişi göndermeği taahhüt ediyordu; buna mukabil imparatorun kızkardeşi Anna ile evlenecekti; Vladimir hıristiyan olacağına ve milletini dahi ihtida ettireceğine dair söz veriyordu. Umumiyetle "Vrangi-Rus bölüğü (Druzhina)„ tesmiye olunan yardımcı Rus alayının himmetiyle Basil Bardas Fokas isyanını bastırmağa muvaffak oldu: Bardas katledildi. Fakat Basil, hiç şüphesiz, kızkardeşinin evlenmesine dair vermiş olduğu sözü yerine getirmekten imtina etti. Bunun üzerine Rus prensi, Kırımda mühim bir Bizans mevkii olan Herson'u (Korsun yahut Hersonesus) muhasara ve fethetti ve Basil'in bu evlenmeğe muvafakatini temin eyledi. Vladimir vaftiz edildi ve Bizans prensesi Anna ile evlendi. Rusyanın hıristiyanlığı 988 de mi, yoksa 989 da mı kabul etmiş olduğu katiyetle bilinmiyor. Bazı tarihçiler birinci tarihi, bazıları ise ikinciyi kabul etmektedirler. Rusya ile Bizans imparatorluğu arasında sulh ve dostluk münasebetleri husule geldi ve bu vaziyet uzun müddet devam etti. İki memleket biribiriyle mühim ticarette bulundular.

Bir mehaza göre, 1043 senesinde, Ruslarla Bizanslılar arasında bir hâdise vuku buldu. İstanbulun "İskit (yani Rus) tacirleri„ ile Grekler kavga ettiler ve bu kavga esnasında asîl bir Rus öldürüldü (60). Büyük bir ihtimale göre, Rusya tarafından bir vesile ittihaz olunan bu hâdise Bizans imparatorluğuna karşı yeni bir sefer yapılmasına sebep oldu. Rus grandükası Hakîm İaroslav, büyük oğlu Vladimir'i, birçok gemilere bindirilmiş büyük bir ordu ile, Bizans sahillerine gönderdi. Fakat Rus filosu imparatorluk kuvvetleri tarafından, grejuva ateşi sayesinde, hemen hemen tamamiyle mahvedildi. Vladimir ordusunun geriye kalan kısmı alelacele ricat etti (61). Bu sefer Ortazamanlarda İstanbula karşı yapılan Rus seferlerinin sonuncusu oldu. Bugünkü cenubi Rusya bozkırlarında, XI inci asrın ortasında, Polovçiler Türk kabîlesinin zuhuru ile vukua gelen etnografik değişiklikler Rusya ile Bizans imparatorluğu arasında doğrudan doğruya her hangi bir münasebet ihtimalini ortadan kaldırdı.

MAKEDONYA SÜLÂLESİ DEVRİNDE PEÇENEG MESELESİ

Peçenegler (Grek mehazlarında Paçinakitai; Rus kroniklerinde Peçeneg'ler), XI inci asırda imparatorluğun mukadderatı üzerinde büyük ve devamlı bir tesir icra ettiler. Birinci Haçlı seferinden az evvel bir an geldi ki Peçenegler kısa tarihî mevcudiyetlerinde, ilk ve son defa olmak üzere, cihan tarihinde gayet mühim bir rol oynadılar. Bu hâdiseden, vakti geldikte, bahsedeceğiz.

Bizans imparatorluğu Peçenegleri uzun müddetten beri tanıyordu. Bunlar IX uncu asrın muayyen bir tarihinde, aşağı Tunanın şimaline, asrımızın Valahi ülkesine ve bugünkü cenubi Rusya ovalarına yerleşmişlerdi: bunlar bu suretle aşağı Tuna ile Dnieper sahilleri arasındaki sahayı işgal ediyorlardı; bazan bunlar bu son hududu dahi aşıyorlardı. Garpta, Bulgaristan cihetinde, bunların işgalinde bulunan arazinin hudutları vazıh bir surette tesbit edilmişti; fakat şarkta sabit hudutlar bulunmasına imkân yoktu: Peçenegler mütemadi surette, diğer barbar kabîleleri, ve bilhassa Uz'lar ve Kumanlar yahut Polovçiler tarafından garbe doğru sürülüyorlardı. Müteakıp tarihî hâdiselerin açıkça anlaşılabilmesi için, Türk neslinden kabîleler olan Peçeneg, Uz ve Kumanların XI inci asırda Anadoludaki Bizans topraklarını tehdide başlıyan Selçuki Türkleriyle akraba olduklarını hatırda bulundurmak icabeder. Bize kadar gelmiş olan Kuman lûgati yahut kamusu Kumanlar yahut Polovçiler lisanının, arada

yalnız lehçe farkları gösterebilecek kadar, diğer Türk lisanlariyle akraba olduğunu mukni bir surette ispat etmektedir. Peçeneglerle Selçuki Türkleri arasındaki bu akrabalık bağları müteakıp devirlerde gayet büyük bir rol oynıyacaktı.

Bizans imparatorları Peçenegleri, şimalde en mühim komşuları olarak telâkki ediyorlardı: hakikaten bunlar şarki Avrupada, muhtelif milletler (Ruslar, Macarlar, Bulgarlar ve Bizans İmparatorluğu) arasındaki muvazenenin muhafazasında başlıca âmil idiler. Konstantin Porfirogenet, X uncu asırda yazılmış ve oğlu ve halefi Romen'e ithaf edilmiş olan "*İmparatorluğun idaresine dair*„ adlı kitabında Peçeneglere müteaddit sahifeler hasretmektedir. Taçlı muharrir oğluna, imparatorluğun selâmeti için, her şeyden evvel Peçeneglerle sulhü muhafaza etmesini tavsiye etmektedir. Peçeneglerle imparatorluk arasında anlaşmanın devam ettiği müddetçe ne Ruslar, ne Macarlar ve ne de Bulgarlar Bizans ülkesine taarrüz edemezlerdi. Aynı zamanda kitabın birçok yerlerinden Peçeneglerin Kırımdaki (Herson) Bizans memleketleriyle Rusya, Hazaristan ve diğer komşu memleketler arasında yapılan ticari münasebetlerde mutavassıt bir rol oynadıkları tezahür etmektedir (62). Binaenaleyh Peçenegler, X uncu asırda, Bizans imparatorluğu işlerinde, hem siyasi ve hem de iktısadi olmak üzere gayet büyük bir rol oynuyorlardı.

X uncu asrın ikinci yarısı ve XI inci asrın başlangıcında vaziyet değişti. Şarki Bulgaristan, görüldüğü gibi, Jan Çimiskes zamanında fethedildi ve Basil II, bütün Bulgaristan Bizans hâkimiyeti altına girinceye kadar, fütuhata devam etti. Evvelce imparatorluktan Bulgar kırallığı tarafından ayrılmış olan Peçenegler, imparatorluğun doğrudan doğruya komşusu oldular. Bu yeni komşular o kadar kuvvetli, o kadar çok ve taarruzda o kadar seri idiler ki imparatorluk bunların Polovçilerin tazyikı yüzünden husule gelen taarruzlarına karşı kâfi bir mukavemet gösteremedi. XI inci asır kilise tarihçisi Bulgaristanlı Teofilakt «İskit» tesmiye ettiği Peçeneglerin istilâsından şöyle bahsetmektedir: "Bunların istilâsı bir şimşek gibidir; ricatları ise hem ağır, hem de hafiftir: ganimetlerden dolayı ağır, kaçmalarındaki süratten dolayı hafiftir . . . . . Asıl müthiş olan şey bunların ilkbahar arıları kadar çok olmaları ve hiçbir kimsenin bunların ne kadar, binlerce mi yoksa on binlerce mi, olduklarını

bilmemesidir; bunların adedini hesaplamağa imkân yoktur„ (63).

Buna rağmen, XI inci asrın ortasına kadar, Peçenegler imparatorluk için tehlikeli olmadılar. Bunlar ancak aynı asrın ortasında, Tunayı geçtikten sonra, tehlikeli olmağa başladılar.

Müverrihler arasında Peçeneglerin tarihî rolünü ilk defa aydınlatmış olan V. G. Vasilievski bunların Bizans arazisine nüfuzu hakkında şöyle yazıyor (1872 de): "Bütün modern tarihçilerin gözünden kaçmış olan bu hâdise insaniyet tarihi için büyük bir ehemmiyeti haizdir. Neticeleri itibariyle bu hâdise "barbarlar istilâsı„ adlı yeni bir devir açmış olan Gotların Tunayı geçişi kadar mühim olmuştur„ (64).

Konstantin Monomak (1042 - 1055) Peçeneglere, yerleşmek üzere, Bulgaristanda arazi verdi ve Tuna boylarında üç kale terketti. Peçenegler imparatorluğun hudutlarını nehrin diğer sahilinde kalmış olan akrabalarının istilâlarına ve Rus prenslerinin akınlarına karşı müdafaa edeceklerdi.

Fakat şimalî Tuna Peçenegleri önüne geçilmez bir şekilde cenuba doğru ilerliyorlardı. Muhaceretlerinin birinci devresinde Peçenegler pek kalabalık olarak (bazı mehazlar 800000 kişiden bahsetmektedirler) (65) Tunayı geçmişler ve Edirneye kadar ilerlemişlerdi: hattâ bunların bazı kolları İstanbula vâsıl olmuştu. Fakat Konstantin Monomak'ın kıtaları bu çetelere karşı muvaffakıyetli bir mukavemet gösterebilecek bir durumda idiler ve bunları müthiş hezimetlere uğratmışlardı. Mamafih Konstantin saltanatının sonuna doğru Peçeneglerin ilerlemelerine karşı koymak daha güç oldu. İmparator tarafından bunlara karşı yapılmış olan son sefer Bizans ordusunun tamamiyle mahvedilmesiyle neticelendi. "Müthiş bir katliâm gecesi, ezilmiş olan Bizans alayları hemen hiçbir mukavemet göstermeksizin, barbarlar tarafından imha edildiler; bunların yalnız ufak bir kısmı kaçmağa ve Edirneye ulaşmağa muvaffak oldu. Evvelki zaferlerin temin etmiş olduğu bütün faideler kayboldu„ (66).

Bu müthiş hezimetten sonra imparatorluk Peçeneglere karşı mücadeleye devam edemezdi: imparator sulhü pek pahalıya satın almak mecburiyetinde kaldı. İmparator tara-

fından kendilerine verilmiş olan lûtufkâr hediyelere mukabil Peçenegler Balkanların şimalinde kendilerinin işgalinde bulunan vilâyetlerde muslihane bir tarzda yaşamağı taahhüt ediyorlardı. İmparator Peçeneg prenslerine fahrî unvanlar dahi verdi.

İşte bu suretle Makedonya sülâlesinin son senelerinde ve bilhassa Konstantin Monomak'ın zamanı saltanatında Peçenegler şimalde imparatorluğun en tehlikeli düşmanları olmuşlardır.

MAKEDONYA SÜLÂLESİ ZAMANINDA BİZANS İMPARATORLUĞUNUN İTALYA VE GARBÎ AVRUPA İLE MÜNASEBETLERİ

İlk evvelâ bu devirde Arapların Sicilya ve cenubi İtalyada kazanmış oldukları muvaffakıyetleri hatırlatmak münasiptir.

Diğer taraftan, IX uncu asrın ortasında, Sen Mark (Venedik) cumhuriyeti kendini Bizans hâkimiyetinden tamamiyle kurtardı ve müstakil bir devlet oldu. İmparatorluk ile yeni devlet, müteakıp bütün siyasi işlerde, iki müstakil hükûmet olarak biribiriyle müzakeratta bulundular. IX uncu asırda bunların menfaatleri birçok noktalarda, bilhassa garp Araplarının ve Adriyatik Slavlarının terakkileri meselesinde, yekdiğeriyle birleşiyordu.

Basil I in zamanı saltanatında, bize kadar gelmiş olan entaresan bir muhabere imparator ile Louis II arasında yapıldı. Bu mektuplardan bu iki hükümdar arasında, Louis II nin gayrı meşru olarak imparator unvanını alması yüzünden, hararetli bir münakaşa açılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu suretle 800 senesi taç giyme hâdisesinin neticeleri IX uncu asrın ikinci yarısında kendini gösteriyordu. - Bazı tarihçiler Louis II nin Basil'e yazmış olduğu mektubun sahte olduğunu beyan etmişlerdir (67); fakat daha sonraki tarihçiler bu fikri kabul etmemektedirler (68). Her ne hal ise, Basil'in Louis II ile bir ittifak akdi için sarfettiği gayretler muvaffakıyetle neticelenmedi.

Bizans kıtaları tarafından Bari ve Tarentin işgali, Nikefor Fokas'ın cenubi İtalyada Araplara karşı kazandığı muvaffakıyetler, Basil'in saltanatının sonuna doğru, İtalyadaki

cizgiliforum

cizgiliforum

Bizans nüfuzunu arttırdı. İkinci derecede kalan İtalya devletleri, meselâ Napoli, Benevent, Spolet dukalıkları, Salern prensliği ve diğer birtakım devletler, Araplara karşı yapılan Bizans seferlerinin almış olduğu seyri görerek, Bizansa karşı tavırlarını değiştirdiler. Papa Jan VIII, şark kilisesinin son ayrılığını unutarak Basil II ile hararetli müzakerelere girişti; çünkü Arap tehlikesinin Roma için ne kadar geniş olduğunu tamamiyle idrak ediyordu. Papa şark imparatorluğu ile siyasi bir ittifak akdetmeğe uğraşmakla birçok müsamahalarda bulunmağa hazır olduğunu gösterdi. Bazı tarihçiler Kel Şarl'ın ölümünden sonra (877) garpte üç buçuk sene zarfında hiçbir imparator bulunmamış olmasını bu sebeple izaha kadar varmaktadırlar: bunlara göre gûya Jan VIII, yardımı Roma için pek fazla lüzumlu olan Bizans imparatorunun hissiyatını rencide etmemek için, kasten bir garp imparatorunun taç giymesini tehir etmiştir (69).

Leon VI nın zamanı saltanatında İtalyadaki Bizans memleketleri iki tem'e ayrıldı: Kalabria ve Langobardia. Kalabria tem'i, Sirakuz ve Taorminanın sukutu neticesinde, Araplar tarafından tamamiyle fethedilmiş olan Sicilya hariç olmak üzere, Sicilya büyük tem'inden geriye ne kaldıysa onu ihtiva ediyordu. Diğer taraftan Leon VI, ihtimal Bizans orduları tarafından İtalyada kazanılan muvaffakıyetler neticesinde, nihai olarak Langobardiayı Kefallenia ve İyon adaları tem'inden ayırdı; başlı başına bir strateg'i olan müstakil bir tem yaptı. Bizans ordularının daima muzaffer çıkmadıkları mütemadi harblerden dolayı Kalabria ve Langobardianın hudutları sık sık değişti.

Cenubi İtalyada Bizans tesirlerinin artmasiyle mütenasip olarak X uncu asırda, Grek manastır ve kiliselerinin adedinin fazlalaştığı görülüyor; o devirde kurulmuş olanlardan bazıları mühim fikir merkezleri oldu.

Aynı asır zarfında, Bizans imparatorluğu ve İtalya yeni ortaya çıkan kudretli bir şahsiyetin, yani 962 de Romada papa tarafından tetviç olunan Germen hükümdarı Otton I in yükselmesine şahit oldular. Otton tarihte "Romen - Germen Mukaddes İmparatorluğu" nun müessisi olarak tanınmaktadır. Otton, imparator unvanını aldıktan sonra, bütün İtalyayı eline geçirmek için gayret sarfetti. Bu suretle doğrudan doğruya Bizans menfaatlerine ve bilhassa Langobardiadaki Bi-

cizgiliforum

cizgiliforum

zans menfaatlerine tecavüz etmiş oluyordu. Germen hükümdariyle müslümanlara karşı tecavüzi bir ittifak akdetmek hulyasında bulunan şark imparatoru Nikefor Fokas ile Otton arasında müzakereler yapıldı. Otton birdenbire cenubi İtalyadaki Bizans vilâyetlerini istilâ etmek suretiyle bu müzakereleri kesti. Fakat bu teşebbüsü, muvaffakıyetsizlikle neticelendi.

Bunun üzerine yeni müzakerelere başlandı. Germen imparatoru İstanbula Kremona piskoposu Luidprand'ı gönderdi; bu zat evvelce Konstantin Porfirogenet devrinde, Bizans sarayı nezdinde sefir olmuştu. Boğaziçi sahillerinde pek samimî bir surette karşılanmadı, birtakım ağır hakaretlere ve birçok hürmetsizliklere mâruz kaldı. Luidprand sonraları İstanbul sarayındaki bu ikinci ikametine dair bir risale kaleme aldı; bu eser, şark payitahtını ilk ziyaretine dair yazmış olduğu sitayişâmiz tasvirin tam mânasiyle zıddı olup oldukça büyük bir suiniyetle yazılmış bir hicviyedir. Bu ikinci risale umumiyetle "İstanbul sefaretnamesi„ (*Relatio de legatione Constantinopolitanae*) adı altında tanınmaktadır. Bu eserden, eski kavgasına yeniden başlamış olan Bizansın garp imparatorunun taşıdığı "basilevs„ unvanına tekrar itiraz etmeğe başladığı anlaşılmaktadır. Luidprand Bizanslıları zayıf ve gevşek olmakla ittiham etmekte ve kendi hükümdarının iddialarını haklı göstermektedir. Sefaretnamesinin bir faslında şöyle yazıyor: «Roma kimin esiridir, o Roma ki kurtulmasını bu kadar büyük bir gürültü ile arzu ediyorsunuz? Şehir kime vergi veriyor? Ve bu eski şehir nedimelerin esiri olmadı mı? Ve bütün insanların uyuduğu, hattâ kabiliyetsiz olduğu bir devirde benim hükümdarım, gayet sevgili imparator, Romayı bu utandırıcı esaretten kurtardı» (70). Luidprand, Greklerin vakit kazanmak ve bu sayede İtalyaya bir sefer hazırlamak için müzakereleri kasten uzattıklarını anladıkta ve Greklerin imparator ile görüşmesine mâni olduklarını gördükte her hangi bir vasıta ile İstanbulu terk etmeğe karar verdi: buna ancak büyük müşkülât pahasına ve oldukça uzun bir müddet sonra muvaffak olabildi.

İki imparatorluk arasındaki münasebetler kesildi ve Otton I Apulya vilâyetini istilâ etti. Fakat yeni imparator Jan Çimiskes selefinin siyasetinden bütün bütün başka bir siyaset takibetti. Germen imparatoru ile yalnız sulh akdetmekle

cizgiliforum
cizgiliforum

iktifa etmeksizin Otton'un oğlu ve halefi Otton II ile Bizans prensesi Teofano'yu evlendirmek suretiyle iki devlet arasındaki bağları kuvvetlendirdi. Bu suretle en nihayet iki imparatorluk arasında bir ittifak akdedildi. Arapların cenubi İtalyayı istilâsı (bunlara karşı Jan Çimiskes'in halefi Basil II, o devirde imparatorluğu sarsan dahilî karışıklıklardan dolayı, hiçbir iş görememişti) genç imparator Otton II yi (973 - 983) bunlara karşı bir sefer yapmağa mecbur kıldı. Bir muharebede mağlûp olan Otton az bir müddet sonra öldü. O andan itibaren İtalyadaki Bizans tem'lerine vuku bulan Germen müdahalesi uzun bir müddet için ortadan kalktı.

X uncu asır sonunda, Bizans İtalyasında, bir idari reform husule geldi. Eski Langobardia strategi, Baride vazife gören bir İtalya "katapan„ ı tarafından istihlâf olundu. Muhtelif İtalya kırallıklarının mütekabil mücadelelerde bulundukları müddetçe Bizans katapan'ı cenubi İtalya sahillerinin Araplara karşı müdafaası gibi müşkül bir mesele ile meşgul olabildi.

Prenses Teofano'nun oğlu ve Basil II nin muasırı Otton III (983 - 1002) Bizans imparatorluğunun ve klâsik medeniyetin derin bir hürmeti içinde yetiştirildi; hocası, sonraları Silvestr II namı altında papa olan Gerbert idi. Otton III Germenlerin huşunetine karşı duyduğu kini gizlemiyor ve payitahtı Roma olmak üzere antik imparatorluğu yeniden kurmak hulyasında bulunuyordu. James Bryce'e göre «hiçbir kimse, bu hükümdar kadar, yedi tepeli şehri bir cihan hâkimesi yapmak, Germanya, Lombardia ve Yunanistanı Romaya tabi vilâyetler seviyesine irca etmek istememiştir; hiçbir kimse mazide yaşamak için hali bu derece unutmamıştır; hiçbir fert bu derece, Ortazamanlar imparatorluk fikrinin istinat ettiği halis mistisizmin ve mazinin şanlı vakaları karşısında duyulan hürmetin tesiri altında kalmamıştır„ (71). Eski Romanın prestiji Otton'un hayalinde çok büyük olmakla beraber bu imparator şarkî Roma ve annesinin doğmuş ve çocukluk senelerini geçirmiş olduğu sarayın efsanevi ihtişamı tarafından daha az cezbolunmıyordu. Otton, ancak Bizans imparatorlarının adımlarını takibetmekle Romada imparatorluk tahtını yeniden kurabileceğini ümit ediyordu. Kendisi «*İmperator Romanus*» unvanını takınıyor ve

cizgiliforum
cizgiliforum

vücuda getireceği müstakbel cihan monarşisini «*Orbis Romanus*» tesmiye ediyordu (72).

Plânları kabili tatbik olmamakla beraber, Bizans hayatında karışıklıklar tevlit edebilecek ve Bizans imparatorlarına müşkülât çıkarabilecek mahiyette olan bu genç hayalperest 1002 de ani olarak, 22 yaşında olduğu halde, öldü.

Bununla beraber XI inci asır başlangıcında Arap istilâlarına karşı Venedik donanması tarafından himaye edilen cenubi İtalyadaki Bizans vilâyetleri son derece korkunç bir tehlikeye, şark imparatorluğunu tehdide kadar varmış olan Norman tehlikesine mâruz kaldı.

Normanların ilk mühim kafilesi XI inci asrın başlangıcında, Bizans hâkimiyetine karşı ayaklanmış olan Meles'in daveti üzerine, İtalyaya geldi. Fakat Meles ve Normanların müttefik kuvvetleri, ikinci Pön harbinde Hannibal'in kazanmış olduğu meşhur muzafferiyetten dolayı ün almış olan Kan civarında mağlûp edildi. Basil II bu muharebede kazanmış olduğu muvaffakıyeti kısmen Bizans ordusu saflarında döğüşen Rus askerlerine borçluydu. Kan muzafferiyeti Bizansın cenubi İtalyadaki mevkiini o derece kuvvetlendirdi ki, XI inci asrın kırkıncı senesinde, imparator Paflagonyalı Mihail IV Sicilyayı Arapların elinden geri almağı istihdaf eden bir sefer hazırlıyabildi. Bu sefer Jorj Maniakes tarafından idare edildi. Ordusunda Skandinav kahramanı Harald Hardraade ve Varango-Rus druzhina'sı (bölüğü) bulunuyordu. Bizans orduları büyük muvaffakıyetler elde ettiler: birtakım şehirler ve bu arada Mesina işgal edildi. Fakat Sicilya tekrar feth olunamadı. Bu yarı muvaffakıyetsizliğin sebebi, muhteris projeler peşinden koşmakla ittiham olunan Maniakes'in geri çağrılması idi.

Bizans ile Romayı biribirine katmış olan ve 1054 te kiliselerin ayrılmasiyle neticelenen ihtilâfta Normanlar Roma tarafını iltizam ettiler: bunlar yavaş, fakat emin bir surette Bizans İtalyasında ilerlemeğe başladılar. Bu devrin sonuna, yani XI inci asrın ortasına doğru, Normanlar arasında kıymetli ve azimkâr bir şahsiyet, Robert Guiscard, belirdi. Bu zatın faaliyeti kendini daha geniş mikyasta Makedonya sülâlesini takibeden devirde gösterdi.

II. — MAKEDONYA SÜLÂLESİNİN İÇ SİYASETİ MAKEDONYA SÜLÂLESİ DEVRİNİN DİN İŞLERİ

Makedonya sülâlesi devrinde Bizans İmparatorluğunun ruhani hayatının başlıca hâdisesi hıristiyan kilisesinin nihai olarak iki grupa ayrılması oldu: şarkta ortodokslar, garpta katolikler. Bu ayrılık, XI inci asrın ortasında, iki asır kadar devam eden uzun mücadelelerden sonra vukubuldu.

Din işleri sahasında Basil I in ilk işi patrik Fotius'u azletmek ve yerine Mihail III zamanında azledilmiş olan İgnas'ı geçirmek oldu. Basil bu tedbirle, meşru bir şekilde sahip olmadığı bir taht üzerindeki mevkiini kuvvetlendireceğini ümit ediyordu. Bununla iki gayeye erişeceğini zannediyordu: ilk evvelâ papa ile dostane münasebetler idame ettirmek, ondan sonra büyük bir kısmı - Basil'in pek iyi bildiği gibi "İgnas taraftarı„ olan Bizans halkının müzaharetini kazanmak. Papaya yazmış oldukları mektuplarda gerek Basil, gerek İgnas papanın otoritesini ve şark kilisesi işlerine nezaret hakkını tanıdılar. Meselâ imparator şöyle yazıyor: "Mânevi baba ve ulûhiyet derecesinde muhterem ruhani şef! Kilisemizi iyileştirmek için istical göster ve bizlere bol bol iyilik, yani sâf bir ittihat ve her hangi bir münazaa ve ayrılıktan âri bir birleşme, Allah müvacehesinde tek bir kilise ve bir tek çobana itaat eden bir sürü bahşeyle! "(73). İgnas papaya utandırıcı bir mektup gönderdi ve papadan İstanbula papaz vekilleri göndermesini istedi„ «Bunlarla (yani papaz vekilleriyle) yüksek Piyer'in şefaati ve sizin ısrar ve müdahalenizle Allahın hikmeti rabbaniyesinden almış olduğumuz kilisemizi mükemmelen ve lâyikı gibi ıslah edeceğiz» (74). Bu mektuplar bu devirde papanın hariçte, şarkta, muzaffer çıkmış olduğunu göstermektedir. Fakat papa Nikola bu zaferi göremedi: Bizanstan kendisine gönderilmiş olan mektuplar ancak ölümünden sonra geldiler ve halefi Adriyen II tarafından tesellüm edildiler.

Roma konsillerinde ve bilâhare İstanbulda 869 da, papanın murahhaslarının huzuru ile, Fotius azledildi ve taraftarları ile birlikte aforoz edildi. 869 konsili garp kilisesi tarafından «umumi» olarak tanıldı; bu kilise bugün dahi bu konsili aynı şekilde telâkki etmektedir.

cizgiliforum

İşte bu suretle dahilî din işlerinde imparatorluk, her noktada papaya tebaiyet etti. İmparatorun Bulgaristan dinî meselesi karşısında aldığı vaziyet bütün bütün başka oldu. Mihail III saltanatının sonunda lâtin ruhbaniyetinin Bulgaristanda galebe çalmış olduğu hatırdadır. Papanın hoşnutsuzluğunu ve elçilerinin muhalefetini nazarı itibare almıyan Basil I lâtin ruhbaniyetini katî olarak Bulgaristandan uzaklaştırmağa muvaffak oldu, ve Bulgar kıralı Boris yeniden şark kilisesiyle bir ittifak akdetti. Bu hâdise Bulgar kavminin mukadderatı üzerinde büyük bir tesir icra edecekti.

Hapsedilmiş ve büyük mahrumiyetlere mâruz bırakılmış olan Fotius, azil ve aforoz edilmesine rağmen, taraftarlarının hayranlık ve hürmetine mazhar olmakta devam etti; bunlar, İgnas'ın patrikliği müddetince, Fotius'a sadık kaldılar. Basil, az bir müddet sonra, Fotius'a fena muamele etmiş olduğunu anladı ve hareket tarzını değiştirmeğe karar verdi. İlk evvelâ Fotius'u sarayına çağırtarak kendisine çocuklarının terbiyesini tevdi eyledi. Bilâhare, İgnas çok ilerlemiş bir yaşta öldükte Basil, Fotius'a patriklik kürsüsünü teklif etti. Fotius'un yeniden nasbı papaya karşı tatbik edilecek olan yeni bir siyasetin başlangıcına işaret ediyordu.

879 da İstanbulda yeni bir konsil toplandı. Bu konsil, yüksek ruhbaniyet âzalarının adedi ve ihtişamı bakımından bazı umumi konsilleri geride bıraktı. Bir tarihçiye göre bu konsil "heyeti umumiyesiyle, Kadıköy konsilindenberi görülmiyen hakikaten şahane bir hâdise olmuştur" (75). Papa Jan VIII in murahhasları dahi konsile geldiler. Bunların yalnız Fotius'u aforozdan kurtarmaları ve eski mevkiine iade etmeleriyle iktifa olunmadı; bunlar hiçbir itirazda bulunmaksızın, İznik timsalinin garpta pek fazla taammüm etmiş olan «*filioque*»siz okunmasını dinlemek zorunda kaldılar. Konsilin son toplantısında murahhaslar şöyle bağırdılar: «Fotius'u mukaddes patrik olarak tanımıyan ve kendisiyle komünyon yapmaktan imtina eden her hangi bir şahıs Judas ile beraber olacak ve bir hıristiyan addedilmiyecektir!». Fotius'un bir katolik tarihçisi «konsilin Fotius'un methiyle başlamış ve müzakeratın yine patrikin tebcili ile sona ermiş» (76) olduğunu yazıyor. Konsil papanın, diğer patrikler gibi, bir patrik olduğunu, cihan kilisesi üzerinde hiçbir otoriteye malik bulunmadığını, binaenaleyh İstanbul

patrikinin Roma ruhani reisinden konfirmasyon almasına ihtiyacı olmadığını beyan etti.

879 konsili mukarreratına fena halde hiddetlenen papa İstanbula bir elçi gönderdi: bu elçi konsil tarafından alınan bütün tedbirlerden papanın hoşuna gitmiyenlerin lâğvı için ısrar edecekti. Aynı zamanda Bulgar kilisesine müteallik sarih müsamahalar dahi elde edecekti. Basil ve Fotius hiçbir noktada papanın isteklerine tebaiyet göstermediler. Hattâ elçiyi tevkife kalkıştılar. Papa Jan VIII bu hâdiseyi duydukta kalabalık bir halk toplantısı huzurunda Fotius'u yeniden aforoz etti.

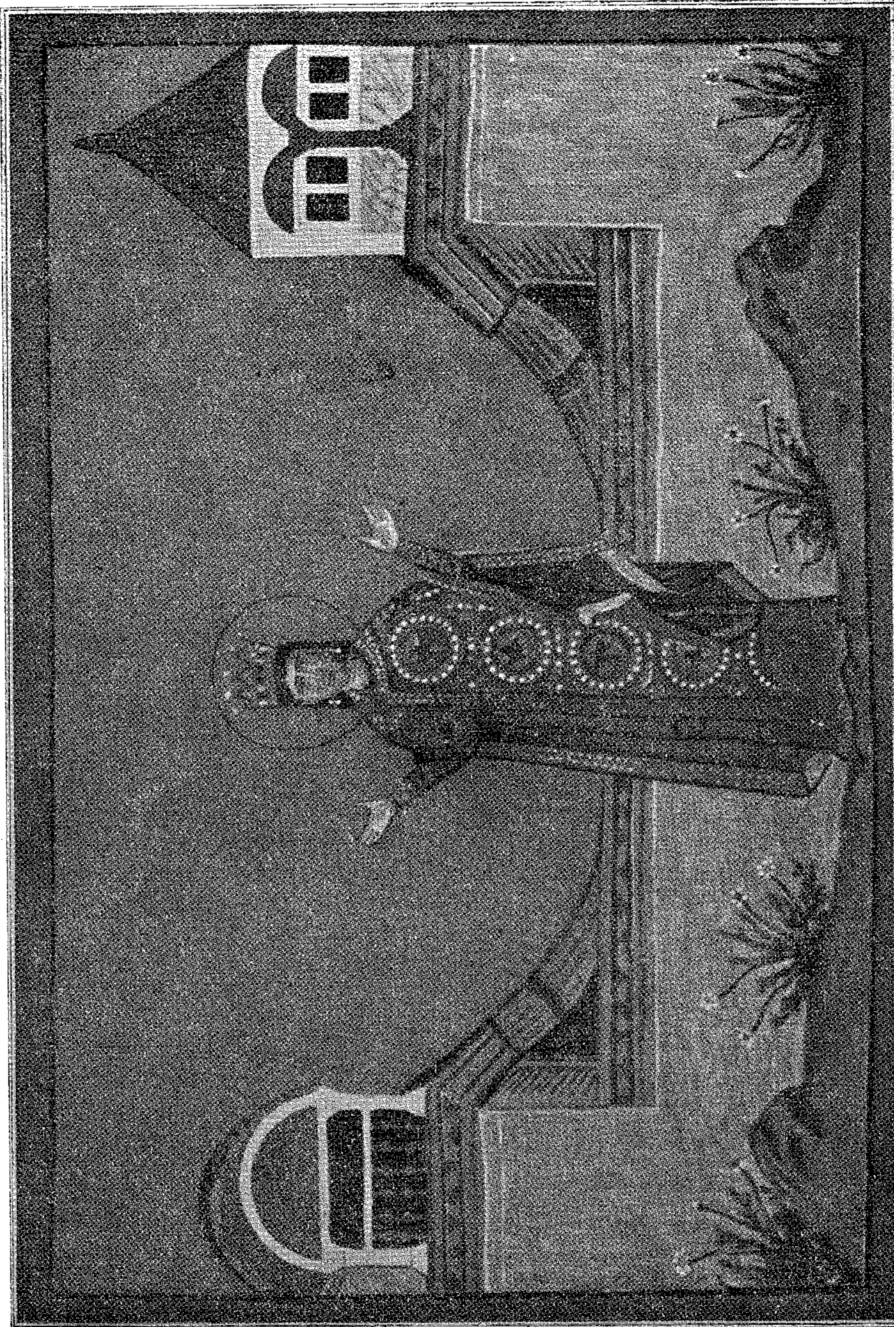
İşte bu suretle kiliseler ilk defa olarak biribirinden ayrıldı. İmparatorluk ile Bizans arasındaki münasebetler tamamiyle kesilmedi; fakat tesadüfi ve müphem bir mahiyet aldı.

Fotius hayatının sonuna kadar patriklikte kalmadı: talebesi Basil I in halefi Leon VI tarafından 886 da azledildi. Beş sene sonra Fotius öldü. Uzun hayatı müddetince bu zat Bizans imparatorluğunun din ve fikir hayatında tam mânasiyle merkezî bir rol oynamıştı.

Basil I in zamanı saltanatı bundan başka putperest yahut doğru itikattan ayrılmış milletler arasında hıristiyanlığı yaymak teşebbüsleriyle temayüz etti. Bu devirde Bizansın Rusları hıristiyan yapmağa uğraşmış olduğu anlaşılıyor; fakat bu hâdiseler daha henüz çok karanlıktır. O devrin bir müverrihine göre Basil Rusları «mucibi selâmet vaftize iştirak etmeleri» (77) ve İgnas tarafından nasbolunan piskoposu kabul etmeleri için ikna etmiştir. Fakat müellifin hangi Rusları kasdettiğini tesbit etmek güçtür. Basil I in zamanı saltanatında Peloponnese yerleşmiş olan Slav kabilelerinin büyük bir kısmı hıristiyan oldu; putperest Slavlar Taygetos dağlarında kaldılar. Basil'in imparatorluktaki Yahudileri hıristiyanlığı kabule icbar etmiş olduğu dahi malûmdur.

Fotius'un Leon VI tarafından azledilişini aşağıdaki mülâhazalarla izah etmek lâzımdır: imparator bir taraftan patrik ve partisinin günden güne büyüyen nüfuzundan kuşkulanıyordu; diğer taraftan patriklik makamına kardeşi Stefan'ı geçirmek istiyordu. Bu son tedbirle imparatorluğun kilise işlerinde hudutsuz bir otoriteye malik olabileceğini ümit ediyordu: Fotius'un kuvvetli şahsiyeti imparatorun dinî hususlardaki mutlak temayülüne bir engel teşkil edebilirdi.

cizgiliforum
cizgiliforum

Hâkim Leon VI nın birinci karısı Aya Teofano
Basil II nin Mezamir kitabı minyatürü

Leon VI nın halefleri zamanında, mütekabil müsamahalar sayesinde, Roma ile anlaşmak hususunda oldukça büyük gayretler sarfedildiği görülüyor.

Fakat X uncu asrın başlangıcında, Fotius'un akrabası, talebesi ve haleflerinin en şayanı dikkati olan Mistik Nikolanın patrikliği zamanında, din meselesi, Bizans ile Roma arasında müşkülât çıkardı. Bir tarihçiye göre "Fotius'un en asîl hatları talebesi Mistik Nikola'da mevcuttu ve [bu zat] Fotius tarafından gözlerinin önünde tecessüm ettirilmiş olan ideal patrik tipine, herkesten ziyade, benzemeğe çalışıyordu„ (78). Mistik Nikola tarih ve kilise bakımından paha biçilmez bir kiymette son derece enteresan mektuplar bırakmıştır.

Leon ile Nikola arasında, imparatorun dördüncü defa evlenmesi yüzünden, oldukça şiddetli bir kavga başladı. Patrik, kilisenin bütün kanunlarına muhalif olduğunu ileri sürerek, bu evlenmenin tesidine şiddetle muhalefet ediyordu (79). İmparator buna kulak asmadı ve bir papaz vasıtasiyle Zoe ile evlendi; bu suretle Zoe imparatorun dördüncü karısı oldu (ilk üç karısı kısa bir müddet zarfında ölmüşlerdi). Patriksiz yapılan merasimden sonra Leon bizzat imparator tacını Zoe'nin başına koydu: bu hâdise bilâhare Mistik Nikola'nın imparatorun Zoe için "hem nişanlı, hem de piskopos„ (80) olduğunu beyan etmesine sebeboldu. Bu meseleye dair fikirleri sorulan şark patriklerinin Leon'un dördüncü defa evlenmesine müsaade etmiş oldukları rivayet olunur (81).

Bu evlenme imparatorlukta derin bir heyecan doğurdu. Mistik Nikola azledildi ve sürüldü. İstanbul konsilinde imparator için bir istisna yapılmasına ve dördüncü evlenmesinin hükümsüz addedilmemesine karar verildi. Uzun müzakerelerden sonra patriklik makamı Evtimius'a tevcih olundu.

Konsil imparatorluk içinde bir birlik vücuda getiremedi. Bizans ruhbaniyetinde iki parti teşekkül etti. Mistik Nikola'ya bağlı bulunan birinci parti imparatorun dördüncü evlenmesinin tasdikına aleyhdardı ve yeni patrik Evtimius'u tanımıyordu. Ekalliyeti temsil eden ikinci parti ise Leon'un evlenmesine dair konsilin vermiş olduğu kararı kabul ediyor ve Ertimius'u kilisenin şefi olarak tanıyordu. İhtilâf bütün imparatorluğa yayıldı ve hararetli bir mücadele Nikola

cizgiliforum

taraftarları ile Evtim taraftarlarını biribirine kattı. Bazı âlimler bu mücadeleyi, bir müddet için yatışmış olan Fotius taraftarları ile İgnas taraftarlarının eski kavgalarının bir devamı olarak telâkki etmektedirler (82). En nihayet, imparator yalnız Mistik Nikola'nın azim ve tecrübesinin bu duruma bir son verebileceğini anladı ve ölümünden az evvel (912) Leon VI Nikola'yı sürgünden geri getirtti, Evtimius'u azil ile patriklik tahtına Nikola'yı çıkardı.

Nikola, imparatorlukta dinî sulhun temini için, Leon'un dördüncü evlenmesine muvafakat eden Roma ile yeniden rabıta tesisine uğraştı. Oğlu Konstantin VIII Profirogenet'in sabaveti esnasında saltanat sürmüş olan Zoe'nin naipliği zamanında Mistik Nikola nüfuzdan mahrum kaldı; fakat hükümet, 919 da, Konstantin'in kayınpederi Romen I Lakapen'in eline geçtikte ve Zoe rahibe elbisesini giymek mecburiyetinde kaldıkta, Mistik Nikola bütün nüfuzunu tekrar elde etti. Patrikliğinin son senelerinin başlıca hâdisesi içtimalarını İstanbulda akdetmiş olan bir konsilin toplanması oldu. Nikola taraftarları ve Evtimius taraftarlarından teşekkül eden bu konsil, umumi bir içtimada kabul olunan bir *«ittihat tomos»* u (ὁ τόμος τῆς ἑνώσεως) meydana getirdi. Bu hüküm dördüncü evlenmenin "münakaşasız gayrı meşru ve hükümsüz olduğunu, çünkü kilise tarafından menedildiğinden dolayı hıristiyan topraklarında caiz olmadığını» (83) beyan ediyordu. *Tomos*'ta Hâkim Leon'un dördüncü defa evlenmesine doğrudan doğruya hiç temas edilmiyordu. Her iki parti konsilin kararından memnun olduklarını beyan ettiler. Drinov'un farzettiği gibi Nikola ile Evtimius taraftarlarının barışmasının "Bulgar ordularının muvaffakıyetinden dolayı Bizansta husule gelen korku„ (84) tarafından tâcil edilmiş olması pek muhtemeldir. Konsilden sonra papa ile müteaddit defalar mektuplaşıldı ve bu zat Leon'un dördüncü defa evlenmesinin husule getirdiği ihtilâfları mahkûm etmek üzere İstanbula iki piskopos göndermeğe muvafakat etti. Bu suretle Roma ile İstanbul arasında doğrudan doğruya münasebet teessüs etti. Rus tarihçisi A.P. Lebediev bu mücadelenin neticesini şöyle hulâsa ediyor: "Roma ile İstanbul kiliselerinin bu yeni müsademesinde patrik Nikola büyük galip gibi görünüyordu. Roma kilisesi İstanbula boyun eğecek ve kendi hattı hareketini mahkûm edecekti„ (85). Mistik Nikola'nın 925 teki ölümünden sonra Romen Lakapen kilise üzerinde tam ve mutlak bir otoriteye malik oldu ve Runciman'ın dediği gibi "çesaropapizm bir kere daha muzaffer olacakmış gibi göründü„ (86).

Nikefor Fokas'ın şahsiyeti kilise bakımından, son derece enteresandır. İsmi Bizans askerî tarihinin parlak sahifelerine sıkı bir surette bağlı bulunan bu yüksek kabiliyetli general, bilhassa tahta çıkmazdan önce, keşişlik ideallerine karşı derin bir alâka göstermişti. Hattâ keşiş elbisesini bile giymişti. Diğer taraftan Atos (Aynaroz) da büyük bir manastırın meşhur müessisi olan aziz Aynarozlu Atanas ile samimî münasebetlerde bulunmuştu. Hattâ Atanas'ın *«hal tercümesi»*nde şu efsaneyi buluyoruz: bir gün dinî bir vecit anında Nikefor, Allahın hizmetine vücudunu hasredebilmek için dünyanın bütün boş şeylerine veda etmek hulyasında bulunduğunu Atanas'a ifşa etmiş imiş (87). Bizans tarihçisi Diyakos Leon Allaha ibadet etmek ve geceleri zühdde bulunmak için Nikefor'un önüne geçilmez bir sebat göstermiş olduğunu yazmaktadır; yapmış olduğu ilâhîler Fokas'ta gayet yüksek hisler mevcut olduğunu göstermektedir; bu zat her hangi boş bir şeye karşı hiçbir temayül göstermezdi (88). Asrımızın bir tarihçisine göre Nikefor Fokas "yarı asker, yarı keşiş garip bir insandır„ (89). Riyazete temayül gösteren bu imparatorun, Romen II den dul kalan ve oldukça şüpheli bir şöhrete malik bulunan genç ve güzel Teofano ile evlenmesine Bizansta birçok kimseler hayret etti. Nikefor'un lâhdi üzerindeki kitabe bu ihtirasa işaret etmektedir. Burada, diğer birtakım teferruat arasında, şu satırları okumak kabildir: "Sen ki, bir kadın müstesna olmak üzere, her şeyi yendin» (90).

Nikefor'un en mühim dinî tedbiri 964 te neşrettiği "manastırlar, hastaneler ve düşkünler evlerine müteallik„ meşhur novel oldu.

Makedonya sülâlesi zamanında manastırlara ait arazi fevkalâde bir genişlik kesbetmişti. Bu arazi, aşağıda göreceğimiz gibi, bu sülâleye mensup müteaddit imparatorların himaye ettikleri hür köylü timarları aleyhine genişliyordu. Daha ikonoklast devrinden önce, yani VII nci asrın sonunda ve VIII inci asrın başlangıcında, şark kilisesi muazzam araziye sahip bulunuyordu. İşte bundan dolayı bazı tarihçiler şark

kilisesinin malikânelerini, arazilerinin ruhbaniyetin eline geçmesinden dolayı hazinelerinin boşaldığından şikâyet eden Frank kıralları zamanındaki garp kilisesinin mümasil malikâneleriyle mukayese etmişlerdir. VIII inci asır ikonoklast imparatorları manastırlara karşı son derece şiddetli bir mücadele açtılar. Bunlardan bazıları kapatıldı ve mal ve mülkleri hazine lehine müsadere edildi. Aynı devirde, Frank kırallığında, meşhur bir saray nazırı, Şarl Martel, aynı tarzda kilisenin emlâkini resmî emlâke tahvil ediyordu. İkonoklazmın muvaffakıyetsizliğinden ve Makedonyalıların iktidar mevkiine gelişinden sonra manastırların adedi ve bunlara ait arazi tekrar pek çabuk büyümeğe başladı. Romen I Lakapen, bir novelinde, muayyen ölçü dahilinde, manastırlara ait toprakları tahdit etmek niyetinde olduğunu beyan etmişti. Nikefor ise, novelinin neşir tarihi olan 964 te, bu istikamette daha katî bir adım attı.

Bu novel "bedihi bir kötülük„, yani müfrit bir ihtirasın manastırlar ve "diğer ruhani müesseseleri„ kaplamış olduğunu beyan etmektedir; "binlerce dönümlük büyük malikâneleri ele geçirmek, birçok meyva ağacına sahip olmak„ Azizlerin bir emri, yahut Babaların bir ananesi olarak telâkki olunamaz. Binaenaleyh imparator "Allahın nefret ettiği bir belâyı, yani ihtirası kökünden yok etmek„ arzusundadır; bu gayeye erişebilmek için yeni manastır, hastane ve misafirhaneler tesisini, metropolit ve piskoposlar lehinde yapılacak bütün teberruları menetti (91).

Noksan bir şekilde tatbik edildiği takdirde dahi halk arasında derin bir hoşnutsuzluk husule getirebilecek bir mahiyette olan bu şiddetli irade uzun müddet meriyet mevkiinde kalamazdı. Basil II Nikefor Fokas'ın bu novelini, "yalnız kiliseleri ve hastaneleri değil, fakat bizzat Allahı rencide ve tahkir eden bir kanun„ (92) olduğundan dolayı, lağvetti. Bu imparator Basil I ve Hakîm Leon VI zamanındaki manastır kanunlarını, yani "Basilikler„ i ve Konstantin Porfirogenet'in novelini yeniden meriyet mevkiine koydu. Nikefor Fokas'ın novelinin Basil tarafından ilgasının sebeplerinden biri, bu imparatorun, bu kanunun, bütün X uncu asrın son devri müddetince, yani iç ve dış müşkülâtın imparatorluğu harabiyete yaklaştırdığı bir devirde, Allahın

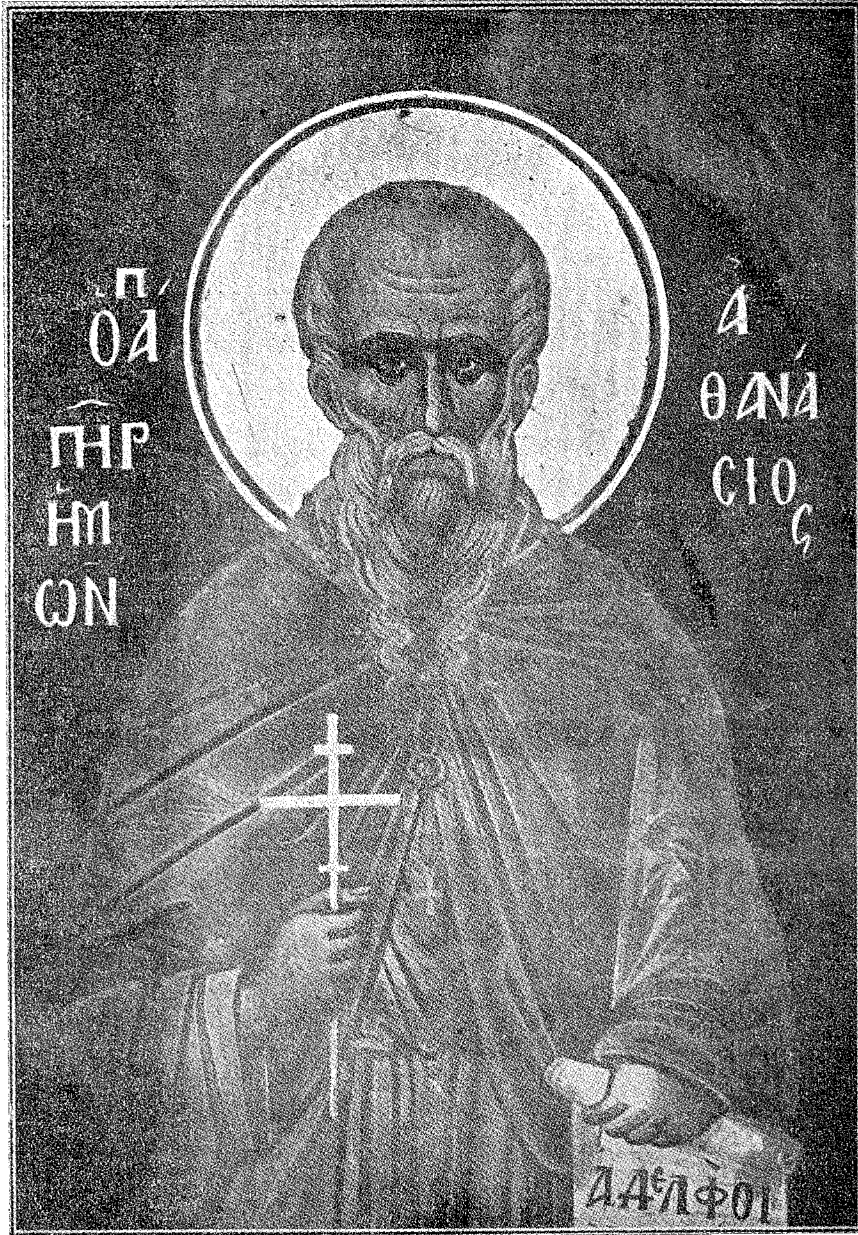
hiddetini imparatorluk üzerine çekmiş olduğuna derin bir iman getirmiş olması idi.

Nikefor Fokas cenubi İtalyadaki Apulya ve Kalabriya vilâyetlerindeki Bizans ruhbaniyetinin teşkilâtını kuvvetlendirmek yolunda mühim bir adım attı; bu vilâyetlerde papalık ve garp tesirleri, bilhassa Otton I in taç giyişinden sonra, üstünlüğü ele almağa başlamıştı. Patrik vasıtasiyle Nikefor Fokas Apulya ve Kalabriyada lâtince âyinleri menettirdi ve onun yerine grekçe âyinler yapılmasını mecbur kıldı. Bu tedbir papayı Bizans imparatorluğuna karşı muarız bir cephe almağa sevkeden birçok sebeplerden birisi oldu. Nikefor Fokas saltanatının son senelerinde papa imparatora "Greklerin İmparatoru„ şeklinde hitap etmeğe başladı: aynı zamanda Bizans İmparatorlarının resmî unvanını, yani "Romalıların İmparatoru» unvanını Germen İmparatoruna tahsis ediyordu.

Nikefor Fokas'ın garip bir teşebbüsünü kaydetmek oldukça enteresandır: dinsizlere karşı yapılan mücadelede ölen bütün askerlere "martir„ yani şehit olarak hürmet gösterilmesi için çalıştı. Patrik ve piskoposlar bu projeye şiddetle itiraz ettiler ve imparator fikrinden vazgeçmek mecburiyetinde kaldı.

Nikefor Fokas ve Jan Çimiskes'in adları manastırlariyle meşhur olan Atos (Aynaroz) dağı hayatında başlıyan yeni bir devrenin başlangıcına bağlıdır. Bazı münzeviler, kendi arzulariyle, manastır hayatının IV üncü asırdaki başlangıcından itibaren bu dağa çekilmişlerdi: VII nci asra doğru bu yerlerde müteaddit küçük ve fakir manastırlar bina edilmişti.

VIII inci asır ikonoklast karışıklıkları devrinde Atos dağının nüfuz edilmesi güç mıntakaları itisafa uğrayan birçok tasvirlere tapanlara ilticagâh oldular; bunlar beraberlerinde birçok kilise eşyası, mukaddes metrukât ve elyazmaları götürdüler. Fakat Arapların bitmez tükenmez deniz akınları yüzünden Atos dağında asayiş teessüs edememişti: bu yağmacılık seferleri esnasında birçok keşişler öldürüldü, yahut esir edildi. X uncu asırdan evvel, Atos dağı birçok perişanlık devirleri geçirdi. Nikefor Fokas devrinde Atosun manastır teşkilâtı, bilhassa Atanas'ın ilk büyük manastırı tesisinden sonra çok kuvvetlendi. Bu manastır

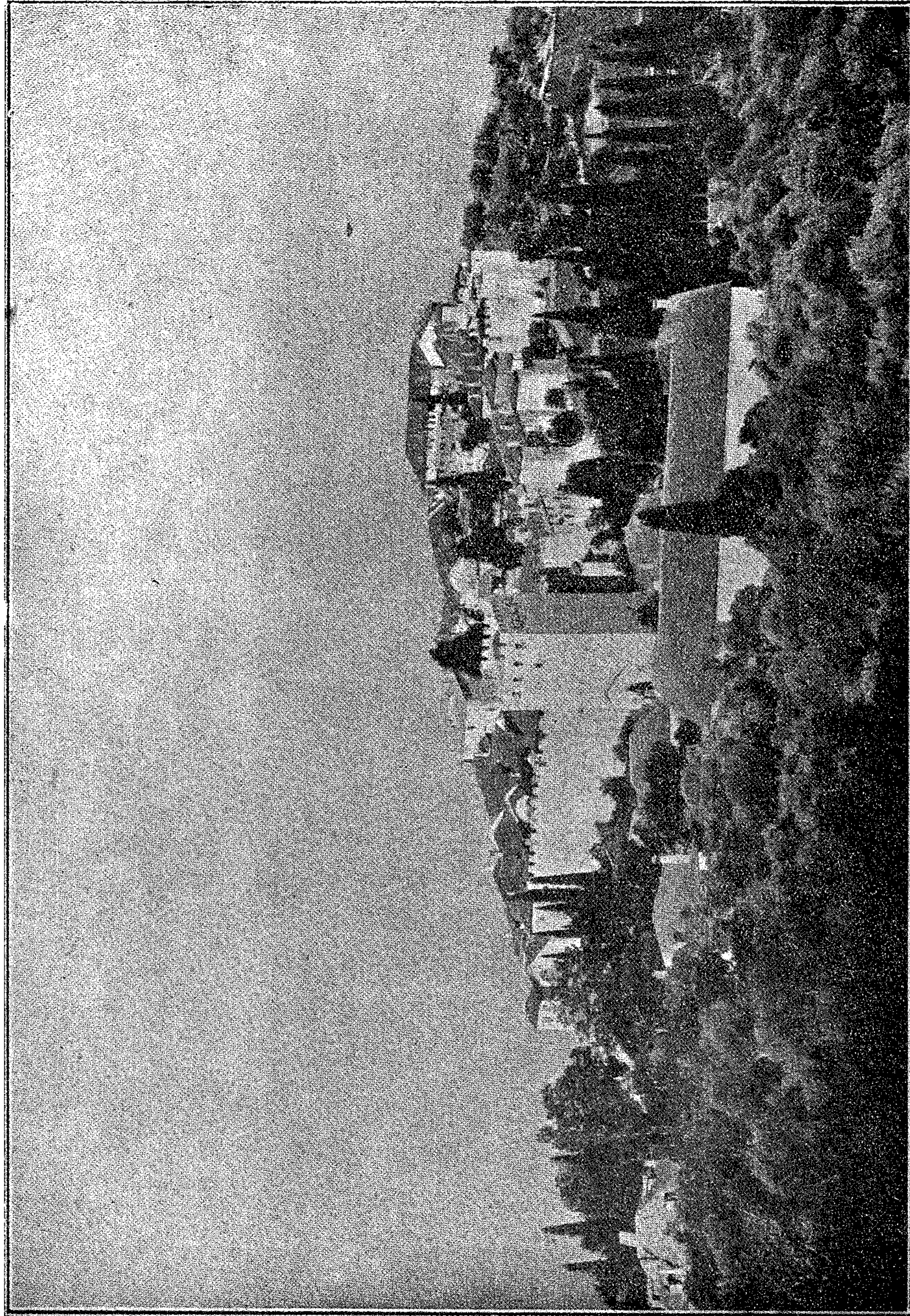
Atos dağı lavrasının müessisi Atanas
Lavra kilisesine ait bir XVI ncı asır duvar resmi

cizgiliforum

çenobitik (kollektif hayata müteallik) bir teşkilât ve yeni bir nizamnameye malik bulunuyordu (grekçe "Tipikon„ lar Bizans İmparatorluğunda manastır nizamnamelerine umumiyetle verilen isimdir). Çenobitik manastır hayatının teessüsüne muarız olan Atos dağı münzevileri (anahoret'ler), Nikefor Fokas'ın halefi Jan Çimiskes'e Atanas aleyhinde bir şikâyetname gönderdiler: bunda Atanas'ı *Mukaddes Dağın* (Atanas'ın *Tipikon*'unda Atosa bu isim verilmektedir) eski âdetlerini ihlâl etmekle itham ediyorlardı. Çimiskes bunların istidasını tetkik etti ve aynı zamanda hem anahoretler, hem de çenobitlerin mevcudiyetine izin veren eski Atos nizamnamesini tasdik eyledi (93). Atanas manastırının kuruluşundan sonra birçok grek yahut diğer milliyetlere mensup manastırlar vücuda getirildi. Basil II zamanında bir iber yahut gürcü manastırı dahi vardı; İtalyadan gelen muhacirler ise iki manastır tesis ettiler: bunlardan biri romen, diğeri ise "amalfiten„ idi. Şark kilisesi tarihiyle bilhassa iştigal etmiş olan büyük bir âlim, piskopos Porfir Uspenski, Atanas öldüğü esnada (1000 senesine doğru) Atos dağında üç bin "muhtelif keşiş„ bulunduğunu tahmin ediyor (94). XI inci asırdan itibaren bu dağda bir Rus *lavra*'sının (manastır) mevcudiyetinden haberdar oluyoruz. *Mukaddes Dağ* adı, ilk defa olarak resmen, XI inci asrın ortasına doğru imparator Konstantin IX Monomak tarafından neşredilen ikinci nizamname serisinde (*Tipikon*) ortaya çıkmaktadır (95). Manastırların idaresi bir *"birinci„* yahut *"Protos„* un (πρῶτος) riyasetinde bulunan bir rahipler meclisine (*igumenler*) tevdi edilmişti. Konsil *"protaton„* adiyle anılıyordu. İşte bu suretle, Makedonya sülâlesi devrinde, Atos dağı, ehemmiyeti Bizans İmparatorluğu hudutlarını aşan ruhani bir merkez oldu.

IX uncu asırda hâd bir safhada bulunan kiliselerin ayrılığı meselesi en nihayet XI inci asrın ortasında halledildi. İnkıtaın sebepleri esas itibariyle doktrinal mahiyette idi; fakat nihai ayrılış hiç şüphesiz İtalyada XI inci asrın ortasında vukubulan değişiklikler tarafından tesri edildi. Nikefor Fokas'ın yasaklarına rağmen lâtin kilisesinin tesirleri Apulya ve Kalabriya kilisesine nüfuz etmekte devam etmiştir. Halbuki, XI inci asrın ortasında, papalık makamında ruhani gayelerden maada siyasi emeller peşinde dahi koşan Leon IX bulunuyordu. Garp kilisesinde büyük bir rağbet

cizgiliforum

Atos Dağı (Aynaroz) — Büyük lavra'nın umumi manzarası

cizgiliforum

bulan "Cluny„ hareketi doğrudan doğruya papanın himayesi altında inkişaf etti. Bu hareketin gayesi kiliseyi ıslah etmek, ahlâk seviyesini yükseltmek, gevşeyen disiplini yeniden kurmak, kilise hayatını istilâ eden sivil örf ve âdetleri (haram kazanç, papazların evlenmesi, sivil unvanların iktisabı gibi) ortadan kaldırmaktı. Bu hareketin müdafileri her defa bir vilâyete girdikte o vilâyetin ruhani hayatını doğrudan doğruya papanın emri altında vazetmeğe başlıyorlardı. Cluny hareketi cenubi İtalyada dikkate değer terakkiler gösterdi: bundan dolayı şark kilisesinde büyük bir hoşnutsuzluk başgösterdi. Diğer taraftan Leon IX, tatbik ettiği cenubi İtalya işlerine müdahale politikasının sebeplerinin kuvvetli esaslara dayandığına kaniydi. Binaenaleyh papa ile İstanbul patriki (Mihail Kerularios) arasında teati olunan mesajlarda, Roma piskoposunun eline yalnız ruhani değil, fakat cismani bir otorite dahi bahşettiği farzolunan meşhur «*Konstantin'in teberrü*»üne *(donatio Constantini)* temas edildiğini görmekteyiz. Bununla beraber şark ile garp arasında çıkan muhtelif müşkülâta rağmen, yakın bir âtide, kiliseler arasında bir inkıta vukubulacağı beklenmiyordu: bahusus Bizans İmparatoru Konstantin IX Monomak muslihane bir hal çaresi bulmağa mütemayildi.

Papanın elçileri İstanbula gönderildi. Bunlar arasında gayet kibirli kardinal Humbert bulunuyordu. Bunların hepsi, bilhassa Humbert patrike karşı mağrur ve küstah muamelede bulundular ve patrikin müzakereleri kesmek mecburiyetinde kalmasına yol açtılar. Patrik aynı zamanda Romaya karşı en ufak bir müsamahada dahi bulunmaktan imtina etti. Bunun üzerine, 1054 senesi yazında, elçiler Ayasofya mezbahı üzerine, bir aforoz vesikası vazettiler ve "yukarda zikredilen hatalarından ve küstahlıklarından suçlu Mihail ve taraftarlarını„ aforoz ettiler ve lânetlediler ve patriki "bütün rafızîler, İblis ve cinlerle„ (96) aynı grupa ithal ettiler. Mihail bir konsil toplamak suretiyle mukabelede bulundu ve Roma elçilerini ve bunlarla aynı zamanda "Allahın himayesinde bulunan şehre bir bora, bir fırtına, bir kıtlık ve yahut, daha doğrusunu söylemek lâzım gelirse, vahşi yaban domuzları gibi, hakikatı tahrif etmek için„ (97) gelmiş olanların kâffesini aforoz etti.„

cizgiliforum

cizgiliforum

İşte bu suretle 1054 te garp ve şark kiliseleri arasında katî ayrılık vukubuldu; üç şark patrikinin takınacağı tavır Mihail Kerularios için son derece mühimdi. Bunlar bu inkıtadan sonra ne suretle hareket edeceklerdi? Mihail, Antakya patriki vasıtasiyle, Kudüs ve İskenderiye patriklerine kiliselerin ayrılmış olduğunu resmen tebliğ etti: bu mesajın sonuna münasip izahat dahi ilâve ediyordu. Mehazların azlığına rağmen üç şark patrikinin ortodoksluğa sadık kalmış ve İstanbul patriki tarafını iltizam etmiş oldukları büyük bir katiyetle söylenebilir (98).

İstanbul patriki için 1054 ayrılığı, kendini tamamiyle papalığın iddialarından kurtarmış olan büyük bir zafer telâkki olunabilir. Patrikin Slav âlemi ve bu üç şark patriki üzerindeki nüfuzu pek fazla arttı. Fakat, siyasi bakımdan, 1054 ayrılığı imparatorluk için meşum oldu. İstikbal için, imparatorluk ile papalığın derin nüfuzu altında bulunan garp arasında vukubulacak her hangi devamlı bir anlaşmanın tohumunu mahvetti. Ve bu anlaşmazlık Bizans için meşum oldu, çünkü bu devletin müteaddit defalar, bilhassa ufukta Türk tehlikesi belirdikte, garbın yardımına en büyük ihtiyacı oldu. L. Bréhier bu inkıtaın neticeleri hakkında şu hükmü veriyor: "Bu ayrılık, İstanbul imparatorluğu ile garp arasındaki bütün anlaşma gayretlerini semeresiz bırakmakla, imparatorluğun inhitat ve sukut yollarını çizmiştir„ (99).

1054 inkıtaı tesirlerini ilk önce resmî mahfillerde, ruhbaniyet ve hükümette, gösterdi. Ahalinin büyük bir kısmı son derece sakin kaldı: hattâ bir müddet için Roma ile İstanbul arasındaki doktrin ihtilâfından haberdar bile olmadı. Bu hâdise karşısında Rusyanın takınmış olduğu tavrı kaydetmek enteresandır. İstanbul tarafından nasb yahut konfirme edilen Rus metropolitleri, pek tabii olarak, Bizans noktai nazarını kabul ettiler; fakat Rus halkının büyük bir kısmı lâtin kilisesine karşı hiçbir husumet beslemiyor ve tedrisatında dahi hiçbir hata bulamıyordu. Meselâ XI inci asırda, bir Rus prensinin bir taht gasıbına karşı papayı yardımına çağırdığına şahit oluyoruz: bu yardım ne taaccüp, ne de şikâyet tevlit etti (100).

cizgiliforum

MAKEDONYALILARIN HUKUKİ ESERİ. İMPARATORLUĞUN İÇTİMAİ VE İKTISADİ MESELELERİ. – "KUDRETLİLER„ VE "FAKİRLER„.

Makedonya sülâlesi devri büyük bir kanun faaliyeti çağı oldu. Basil I, kronolojik bir şekilde tertiplendirilmiş yeni ve eski bütün hukuk vesikalarını ihtiva edecek umumi bir Greko-Roma yahut Bizans hukuku kodeksi vücuda getirmek istiyordu. Yani bu İmparator Justinian'ın hukuki eseriyle yeniden meşgul olmağı, ve bundan sonra neşredilmiş olan kanunları ilâve etmek suretiyle, bu eseri zamana uydurmağı ve tamamlamağı tasarlıyordu. Büyük bir kısmı lâtince yazılmış ve gayet hacımlı olan Justinian kodeksinin dört kısmı alelekser lâtince metinden yapılmış grekçe hulâsalar, yahut istinsah edilmiş parçalar ve şerhler şeklinde tetkik ediliyordu. İkinci elden çıkma birçok eserler, çok taammüm etmiş olmakla beraber, pek az itinalı idiler ve birçok defalar orijinal metinleri tahrif ediyorlardı. Basil I muahhar noveller tarafından istihlâf edilmiş olan eski kanunları hazfetmek ve bazı yeni kanunlar neşretmeği düşünüyordu. Yeni kodekste muhafaza edilecek olan lâtince terimler ve tâbirler Grek dilinde izah olunacaklardı, çünkü grekçe Basil'in hukuki eserinin dili olacaktı. İmparator hukuki reform teşebbüsünün "eski kanunların yeniden gözden geçirilmesi„ (tam olarak "temizlenmesi„) (ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων) (101) olduğunu söylemekle bu teşebbüsü tarif etmiş oluyordu.

Tasarlanan kodeksin yazılmasının çok uzun zamana ihtiyaç göstereceğini anlıyan Basil "*Prokiron*„ (ὁ πρόχειρος νόμος), yani "Hukuk el kitabı„ adını taşıyan daha küçük bir eser neşretti. Bu el kitabı, hukuka karşı alâka gösteren insanlara imparatorlukta geçen kanunlar hakkında kısa malûmat vermekle mükellefti. Eserin methalinde bu kanunlar imparatorluk içinde "Süleymanın dediği gibi bir milleti yükselten„ (*Darbımeseller*. 14, 34) (102) adaleti kuran kaideler olarak gösterilmektedir. Prokiron kırk fasla (*tituli*) ayrılmış olup medeni hukukun esas kaidelerini ve aynı zamanda muhtelif cürüm ve suçlar için tatbik edilen cezaların tam bir listesini ihtiva ediyordu. Bu eserin müellifleri, bilhassa ilk yirmi bir fasıl için, Justinian'ın *Institut*'larından istifade etmişlerdi. Hiç şüphesiz Justi-

cizgiliforum

cizgiliforum

nian kodeksinin diğer kısımlarından da, fakat daha küçük ölçüde, istifade edilmişti. Eski kodeksin tekrar gözden geçirilmiş ve kısaltılmış grekçe versiyonlarına müracaat etmek o kadar umumileşmişti ki *Prokiron*'un müellifleri bu versiyonları lâtince orijinallerine tercih ettiler. *Prokiron*'un Leon ve Konstantin'in *Ekloga*'sından "imparatorluk için faidesiz birtakım fena kanunlar toplıyan„ bir mecmua olarak bahsettiğini ve "bunları meriyet mevkiinde bırakmanın mâkul bir hareket olmıyacağını„ (103) beyan ettiğini kaydetmek enteresandır. Bununla beraber bu sert hükme rağmen, o kadar pratik ve meşhur olan İzavriyalıların *Ekloga*'sı *Prokiron*'un müellifleri tarafından, bilhassa son on dokuz fasıl (*tituli*) için geniş ölçüde kullanılmıştır. *Prokiron*'un methalinde hukuk ilmini daha etraflı tetkik etmek isteyenlerin, Basil zamanında yazılan altmış ciltten mürekkep daha büyük bir kodeksi emirlerine âmade olarak bulabilecekleri bildiriliyordu (104).

Basil saltanatının sonuna doğru "Epanagoge„ (ἡ ἐπαναγωγή = «methal») unvanını taşıyan yeni bir kanun mecmuası vücuda getirildi ve neşredildi. Birçok âlimler yanlış olarak bu eseri sadece *Prokiron*'un yeniden gözden geçirilmiş ve ilâveler görmüş bir şekli olarak telâkki etmişlerdir (105). "*Epanagoge*„ ön sözüne göre, Basil'in zamanı saltanatında toplanmış ve "temizlenmiş„ (106) olan eski kanunların kırk cildine bir methal teşkil ediyordu: bu eser dahi kırk fasla (*tituli*) ayrılmıştı. İki mecmuanın, yani *Prokiron*'un zikrettiği altmış ve *Epanagoge*'nin zikrettiği kırk kitaplık mecmuaların mahiyetini katiyetle tesbit edemiyoruz. Hiç şüphesiz bunların neşri Basil zamanında bitmemiştir ve bunlar bilâhare bu imparatorun halefi Leon VI tarafından neşredilen *Basilik*'lere esas teşkil etmiş olmalıdır.

Bazı âlimler *Epanagoge*'nin hakikatte hiçbir zaman neşredilmemiş ve bir proje yahut bir taslak halinde kalmış olduğu fikrindedirler (107); diğerleri ise bu eserin resmen çıkmış olduğunu kabul etmektedirler (108).

Epanagage Prokiron'dan çok farklıdır. İlk evvelâ bu eser, birinci kısmında, imparatorun otoritesi, patrikin kudreti, diğer sivil ve dinî memurların imtiyazlarına dair tamamiyle yeni ve son derece mühim fasıllar ihtiva etmektedir. Bu kısımda imparatorluğun siyasi ve içtimai bünyesine ve ki-

lisenin hükûmetle olan münasebetine dair gayet vazıh bir tablo buluyoruz (109). Saniyen *Epanagoge*'nin "*Prokiron*„dan alınmış olduğu malzeme yeni bir tarzda tertiplendirilmiştir. Patrik Fotius'un *Epanagoge*'nin toplanmasına iştirak etmiş olduğu hemen hemen kat'îdir; bu zatın tesirlerini gayet açık olarak imparator ile patrikin kudretleri arasındaki münasebetlerin tefsirinde ve diğer bütün patriklere nazaran Yeni Romanın "ökumenik„ (umumî) patrikinin haiz olduğu derece meselesinin hallinde bulmak kabildir: bu patrikler yalnız mahallî "din şefleri„ olarak telâkki olunacaklardı. *Prokiron* gibi *Epanagoge* dahi, methalinde ikonoklast imparatorların *Ekloga*'sını "ilâhî doktrine karşı gelmeğe ve selâmeti mucip kanunları tahrip etmeğe yeltenen İzavriyalılar dedikodusu„ (110) olarak reddeylemektedir. *Epanagoge*'nin bu kısmında *Ekloga*'yı tamamiyle feshetmek dahi bahis mevzuudur: fakat buna rağmen bu eser *Ekloga*'nın malzemesinden bazılarını kullanmaktadır.

Epanagoge ve diğer birtakım Bizans kanun mecmuaları slavcaya çevrildi. Buna ait birtakım parçalar slav kodeksleri ve X uncu asırdan itibaren zikredildiğini gördüğümüz rusça *Kavaid Kitabında* (*Kormçaya Kniga*) yahut idarî kodekste mevcuddur. *Epanagoge*'de ileri sürülmüş olan fikirler Rusyanın müteakıp tarihi üzerinde büyük tesirlerde bulundular. Meselâ Aleksis Mihailoviç'in zamanı saltanatına (XVII nci asır) rastlıyan patrik Nikon'nun mahkemesine ait vesikalarda imparatorun otoritesine temas eden *Epanagoge*'nin bazı yerlerinin aynen zikredildiğini görüyoruz (111).

Prokiron, *Epanagoge* ve Basil zamanında başarılan "eski hukukun temizlenmesi„ işi büyük bir hukuk eseridir. Justinian hukukunu, o ane kadar az çok ihmal görmüş olan Roma hukukunun kaynaklarına kadar çıkmak suretiyle, yaymak hususundaki gayretleri ile Basil bu kanunlara yeni bir hayat verdi; aynı zamanda, münasip birtakım ilâvelerle bu kanunları içtimaî ve iktısadî hayatın yeni şartlarına intıbak ettirdi.

Basil'in kanunî eseri oğlu ve halefi Hakîm Leon VI nın aynı sahadaki eserini hazırladı. Bu imparator "*Basilikler*„ (Τὰ βασιλικά) ismi altında Greko-Roma yahut Bizans hukukunun noksansız âbidesini vücuda getirdi. "*Basilikler*„ Justinian devrinde neşredilen bütün hukuk eserlerinden müteşekkil

cizgiliforum

grek dilinde yazılmış bir toplama eser ve bir hulâsa idi. Bu mecmuanın adı, bir zamanlar umumiyetle kabul edildiği gibi, bu esere malzeme toplattırmış olan Basil I in isminden değil, fakat tek hükümdar, imparator mânasına gelen "basilevs„ grekçe kelimesinden gelmektedir; binaenaleyh bu serlevhanın tam tercümesi "imparator kanunları„ dır.

Basilikler imparator tarafından nasbedilmiş salâhiyet sahibi huhukşinaslardan müteşekkil bir komisyon tarafından tertip olundu.

Leon VI nın gayretiyle neşrolunan bu toplama eser altmış kitaba ayrılıyordu. Bu eser Basil I tarafından tasarlanan plânı tahakkuk ettiriyordu; çünkü eskimiş ve Bizans hayatındaki değişiklikler yüzünden tatbik kabiliyeti kalmamış olan kanunları çıkarmak suretiyle Justinian'ın hukukî eseriyle yeniden meşgul oluyordu. Binaenaleyh *Basilikler* Justinian metinlerinin tam ve aynen yapılmış tercümesi değildir: bu eser daha ziyade bir adaptasyondur. Bu eserin müellifleri, mehaz olarak, Justinian'dan sonra neşredilmiş olan bazı novel ve diğer hukukî vesikaları kullandılar: hattâ bunlar Basil I ve Leon VI nın müteaddit novellerine dahi müracaat ettiler (112).

Basiliklerin heyeti mecmuasını toplıyan hiçbir elyazması bize kadar gelmemiştir; fakat elimizde bulunan muhtelif elyazmaları bu eserin parçalarını ihtiva etmektedir: bunlar sayesinde bu mecmuanın üçte ikisinden fazlasına sahip bulunuyoruz.

XII nci asra ait bir eser *Basiliklerin* kaybolan kitaplarının yeniden terkibi için bize çok yardım etmektedir: bu eser Bizans hukukşinası Patzus'a (113) atfolunan *Tipukitus*'tur (Τιπούκειτος) (114). Bu kitap *Basilikler'in* bir fihristini ihtiva etmekte, fasıl başları ve her faslın (*tituli*) en mühim kısımlarını zikretmektedir. *Tipukitus* daha henüz tam olarak neşredilmemiştir(115).

Bununla beraber klâsik hukukun bu yeniden canlanması, yeni şartlara itina ile uydurulmuş olmasına rağmen, gayet sunî kalıyor ve hayatın bizzat iktiza ettirdiği kanunların yerini tutabilecek bir durumda bulunmuyordu. Bu sebebe binaen *Ekloga*'nın birçok kısımları, *Basiliklerin* neşrinden sonra dahi, meriyet mevkiinde kaldı; birçok defalar yeniden gözden geçirildi ve ilâveler gördü.

Son derece enteresan bir vesikayı, "İstanbul'un iç tarihi için paha biçilmez bir hazine„ (116) olan ve XIXuncu asrın sonunda Cenevrede bulunup İsviçreli âlim Nicole tarafından neşredilen "*Epark'ın*„ yahut "*Prefe'nin kitabı*„nı büyük bir ihtimalle Leon VI devrine izafe etmek mümkündür (117). Buna rağmen bazı tarihciler, bir müddetten beri, bu eserin X uncu asrın ortasına ait olduğuna mütemayil bulunuyorlar (118).

Bizansta İstanbul eparkı yahut prefesi ünvanı payitahtın valisine verilirdi; bu vali hemen hemen gayrı mahdut bir otoriteye malikti; makamı idarî mertebe silsilesinin en yükseği idi. Valinin birinci vazifesi şehir içinde intizam ve asayişi temin eylemekti: bu sebepten emri altında birçok memurlar bulundururdu. Epark'a tabi bulunan bir büro Bizansta epark'ın "*secretum*„ u ismi altında tanılıyordu. Yukarıda zikrettiğimiz vazifeden maada epark tüccar ve küçük sanatkârlar sınıf ve korporasyonlarını muhakeme etmek hakkına malik bulunuyordu. Epark'ın kitabı mehazların pek az bahsettikleri Bizans hayatının bir cephesini mükemmelen aydınlatmaktadır. Bu eser muhtelif tüccar ve sanatkâr sınıflarını saymakta, bunların korporasyonlarının iç teşkilâtını ve hükûmetin bunlara karşı takındığı tavrı ilâh... ortaya koymaktadır. Korporasyonlar listesinin başında, modern telâkkilerimize göre sanatkâr ve tüccar cemiyetleri listesinde bulunacağını ümit etmediğimiz bir teşekkül bulunmaktadır: bu noterler (οἱ ταβουλλάριοι, *tabularii*) korporasyonudur (bu teşekkül diğer hususlar arasında *Basiliklerin* altmış kitabını bilmeğe mecbur idi). Bundan sonra kuyumcular, ipek müstahsilleri, ipek dokuyucuları, keten, balmumu, sabun ve deri fabrikatörleri ve fırıncılar korporasyonları gelmektedir. Tüccarlar listesinde sarraflar, ipekli kumaş tacirleri, ham ipek tüccarları baharat, balmumu, sabun tüccarları, bakkallar, kasaplar, domuz, balık, et ve ekmek tacirleri ve meyhaneciler zikrolunmaktadır. Her korporasyon bir inhisar şeklinde idi; aynı zamanda iki muhtelif ticaret yapmak isteyenler, bunlar biribirine pek yakın olsalar da, ağır cezalara çarpılırdı. Korporasyonların iç hayatı, bunların teşkilâtı, faaliyeti, pazar yerleri, fiyatlar ve kazancların tespiti, ihracat ve ithalât ve diğer birtakım meseleler hükûmet tarafından tanzim ve gayet sıkı bir surette kontrol edilirdi.

cizgiliforum
cizgiliforum

Ticaret ve istihsal serbestîsi Bizansta bilinmeyen şeylerdi. İstanbul eparkı, ya bizzat, ve yahut mümessilleri vasıtasiyle, korporasyonlar hayatına karışmağa ve bunların istihsal ve ticaretini tanzime selâhiyettar yegâne yüksek memurdu.

«*Eparkın kitabı*» nda bulduğumuz malûmat bize Bizans ile garbî Avrupa korporasyonları arasında enteresan bir mukayese yapmak için gerekli olan malzemeyi temin etmektedir.

Basil I ve Leon VI nın kanunî eseri hukuk edebiyatı sahasında âni bir rönesans husule getirdi: bu rönesans bir taraftan *Basiliklerin* müteaddit tefsir ve şerhlerinin (*scholia*), diğer taraftan muhtelif mecmua, hulâsa ve el kitaplarının neşriyle temayüz etti.

X uncu asır imparatorları aynı zamanda bu devrin siyasî ve içtimaî hayatının en hararetli meselelerinden biri hakkında tatbik ettikleri siyaseti müteaddit noveller neşretmek suretiyle, ilân etmek mecburiyetinde kaldılar; bu mesele büyük malikânelerin, küçük timarlar ve hür köylü birliklerinin çok aleyhine olarak, haddinden fazla inkişafı idi.

Makedonya sülâlesi devrinde "kudretliler" (δυνατοί) sınıfı yahut eşraf bütün nüfuzlarını yeniden elde etmişti. İçtimai ölçünün ucunda "fakirler" (πένητες) bulunuyordu; bunları garbî Avrupa fakirleri (*pauperes*) yahut Rus tarihinin Moskova devri "yetimleri" ile (*siroti*) mukayese edebiliriz. X uncu asır Bizans imparatorluğunun fakirleri taşrada küçük arazi sahipleri ve yahut komünlere dahil köylülerdi; vergi ve diğer muhtelif mükellefiyetlerin yükü bunları kudretli eşrafın himayesini istemeğe ve bu himaye mukabilinde hürriyet ve istiklâllerini feda etmeğe mecbur kılıyordu.

İlk nazarda âni olduğu hissini veren X uncu asır "kuvvetli" lerinin terakkîleri IX uncu asrın üçüncü on senesinde vukubulan Slav Tomas isyanının aksülamelleriyle kısmen izah olunabilir. Bu izah bilhassa Anadolu için muteberdir; çünkü burada, X uncu asırda, büyük malikâneler çok büyük ölçüde genişlemişti. Tomas'ın isyanı, cebrî hareketleri ve devam müddetinden dolayı birçok küçük arazi sahiplerinin yıkımına sebep oldu ve bunları, topraklarını zengin komşularına terketmeğe mecbur kıldı. Fakat bu, büyük malikânenin inkişafının birçok sebeplerinden yalnız biridir. Umumiyetle Bizans imparatorluğunda, IX uncu ve

X uncu asırlarda, büyük malikânelerin genişlemesi meselesi kat'î olarak halledilmiş değildir.

Makedonya sülâlesi imparatorları, bilhassa Romen Lakapen'den (919-944) Basil II nin ölüm senesine (1025) kadar gelmiş olanlar, komünler içinde yaşayan küçük arazi sahibi köylülerin hukukunu, kudretlilerin tecavüzlerine karşı, azimle müdafaa ettiler. Büyük malikâneye karşı tatbik olunan bu tecavuzî politikanın sebeplerini bu kabil malikânelerin haddinden fazla büyümüş olmasında aramalıdır. Pek geniş araziye ve toprak bölgelerine sahip bulunan kudretliler, malikâneleri içinde kolayca kendilerine tabi insanlardan müteşekkil ordular toplıyabilir ve bunların masraflarını karşılayabilirlerdi: bu sayede bunlar merkezî hükûmete karşı her an isyan edebilecek bir mevkide bulunuyorlardı. Kudretlileri ezmeğe ve küçük arazi sahiplerinin menfaatlerini himaye etmeğe uğraşmakla imparatorlar aynı zamanda, X uncu asırda bilhassa Anadoluda tezelzüle uğrayan kendi kudretlerini ve tahtlarını müdafaa etmiş oluyorlardı.

İmparatorlar «asker timarları»nı dahi müdafaa etmek mecburiyetinde kaldılar Roma imparatorluğu devrinden beri, askerlere toprak dağıtılması umumi surette tatbik edilmişti. Bu arazı umumiyetle hudut boylarında, fakat bazan imparatorluğun içerlerinde bulunuyordu; timar sahipleri orduda hizmete devam etmek mecburiyetinde idiler. Bu askerî timarlar X uncu asra kadar baki kaldılar; fakat bu âdet inhitata doğru gitti. Bu timarlar da, köylü timarları gibi, IX uncu ve X uncu asırlarda bunları odun fiyatına satın almak için uğraşan kudretlilerin tehdidine mâruz kaldılar. Bu devir imparatorları bu asker timarlarını muhafaza etmek için büyük gayretler sarfettiler.

Makedonyalı imparatorların köylü ve asker timarlarını korumak için aldıkları tedbirler gayet sade ve yeknasaktılar. Bunlar kudretlileri köylü birliklerine ait araziyi satın almaktan ve asker timarlarını ele geçirmekten menetmekle temayüz ettiler.

Feodal büyük malikâne sahiplerine karşı mücadeleyi 922 de Romen Lakapen açtı. Bu imparator üç emir ihtiva eden bir novel neşretti: 10 hakikî bir mülk, yani arazi, ev, bağ ilâh... üzerinde yapılacak vâdeli yahut vâdesiz herhangi

bir satış yahut icar muamelesinde rüchan hakkı köylülere ve bunların hür komünlerine ait olacaktı; 2° kudretli için fakirin mülkünü almak, her ne şekilde olursa olsun, meselâ hediye, vasiyet, himaye, satın alma, kiralama ve mübadele şekillerinde dahi yasaktı; 3° son otuz sene zarfında her hangi bir şekilde olursa olsun. satılmış yahut ileride satılacak olan asker timarları, tazminatsız eski sahiplerine iade edileceklerdi.

Fakat bu novelin neşrinden az sonra müthiş felâketler imparatorluğu sarstı ve Romen'in almış olduğu tedbirlerin tatbikı için ciddî müşkülât yarattı. Mevsimsiz donlar, müthiş bir kıtlık ve açlık, bir veba salgını köylünün vaziyetini son derece nazik bir hale soktu. Kudretliler küçük arazi sahiplerinin bu ümitsiz vaziyetinden istifade ettiler ve bunların timarlarını düşük fiyatlarla, bir lokma ekmeğe, satın aldılar.

Kanunun bu suretle alenen ayak altına alınışı Romen'i 934 de ikinci bir novel neşretmeğe icbar etti: bu novelde imparator zenginler sınıfının zalimane ihtirasını lânetle yadediyor ve bu ihtırasın "bedbaht köylüler için köyün vücudunu kemiren ve her şeyi en büyük tehlikeye yaklaştıran bir nevi taun yahut kangren„ (119) teşkil ettiğini beyan ediyordu. Bu novele göre kıtlık esnasında yahut kıtlıktan sonra arazileri gayri kanunî bir şekilde kudretliler tarafından satın alınmış olan köylüler, bu araziyi eski satış fiyatına tekrar satın alabileceklerdi; yeni sahipler bu yerleri, para verilir verilmez, terkedeceklerdi. Bizans ordusu tarafından kazanılmış olan muvaffakıyetlere kısaca işaret ettikten sonra novel şu sözlerle sona ermektedir: "Dış mücadelemizde bu kadar muvaffakıyetler elde ettiğimiz halde nasıl olur da haklı hürriyet isteğimiz ve işbu kanunun bükülmez bir tarzda tatbikı ile insan tabiatinin ve iyi nizamın düşmanı olan iç hasımlarımızı ezmiyebilirdik?„ (120).

Fakat Romen Lakapen'in iradesi büyük arazinin inkişafını ve küçük köylü timar ve komünlerinin erimesini durduramadı. Konstantin Porfirogenet'in muahhar bir novelinde eski kanunların nazarı itibare alınmadığı resmen bildirilmektedir. Konstantin Porfirogenet zamanında zenginlere karşı alınan zecrî tedbirler Romen'inkilerden daha şiddetli oldu. Fakat kudretliler sınıfından

olan Nikefor Fokas, pek tabiî olarak, seleflerinin herhangi birinden daha fazla, bu sınıfın menfaatlerini takdir ve himaye etti. V. G. Vasilievski'nin dediği gibi, Nikefor Fokas'ın noveli "bilâ itiraz her iki partiye karşı aynı muamelede bulunmakla beraber, hukukî sahada, kudretliler sınıfı lehinde yapılmış bir aksülâmele işaret etmektedir„ (121).

Novel şunları beyan ediyor: "Eski kanun vâzı'ları bütün imparatorları birer adalet şampiyonu olarak telâkki ediyor ve bunları bütün tebaalarının velinimeti ve herkes için müsavi addediyorlardı„; halbuki Nikefor Fokas'ın selefleri bu eski idealden ayrılmışlardır. "Bunlar kudretlilerin refahı için uğraşmağı tamamiyle ihmal etmişler ve bunların edinmiş oldukları şeyleri muhafaza etmelerine bile müsaade etmemişlerdir„ (122). Evvelki kanunları feshetmekle Nikefor Fokas gayrı kanunî hallere ve kudretliler sınıfının ihtırasına yeniden yol açtı.

Bu sınıfın en merhametsiz muarızı Basil II Bulgarokton oldu. Kudretli Anadolu ailelerinin şefi olan iki şahıs, Bardas Fokas ve Bardas Skleros imparatora karşı isyan etmişlerdi ve bunlar az kalsın imparatoru devireceklerdi. Yalnız prens Viladimir tarafından gönderilmiş olan Rus yardımcı kıtasının müdahalesi imparatoru sukuttan kurtarmıştı. Binaenaleyh Basil'in büyük malikâne sahiplerini en tehlikeli düşmanı olarak telâkki etmesine ve bunlarla olan münasebetlerinde merhametsiz bir gaddarlık göstermesine şaşmamak lâzımdır. İmparator Kapadokyadan geçerken Östaş Maleinos'un arazisinde tevakkuf ediverdi: bu zat pek büyük malikânelere sahipti; ve misafirini ve onun kalabalık maiyetini en büyük bir ihtişamla kabul etti. Fakat Basil ev sahibinde kendisi için muhtemel bir rakip gördü ve bu zatın dahi Fokas ve Skleros'un izlerini takip etmesinden kuşkulandı. Bu sebepten Maleinos'u beraberinde payitahta götürdü ve orada son nefesine kadar alıkoydu. Maleinos'un ölümünde geniş malikâneleri müsadere edildi. Buna benzer bir vaka bizzat imparatorun bir novelinde zikredilmektedir. İmparator, bir zamanlar Anadoluda fakir bir köylü olan Filokales adında bir şahsın servet edinmiş, yüksek bir mertebe ihraz etmiş, yaşadığı köyü ele geçirmiş, burasını hususî bir malikâne haline sokmuş, hattâ eski adını bile değiştirmiş olduğunu duydu. Hükümdar bunun üzerine

Filokales'e ait bütün muhteşem binaların tamamiyle yıkılmasını ve yerle bir edilmesini emretti: arazi fakirlere iade edildi. İmparatorun emriyle Filokales tekrar fakir bir köylü oldu (123). Fakat yalnız Filokales, Skleros ve Maleinos aileleri Anadoludaki bütün büyük arazi sahipleri sınıfını teşkil etmiyorlardı.

996 senesi meşhur noveli gayri kanunî bir şekilde köylünün malını ele geçirmiş ve «gerek hediyeler vasıtasiyle, gerek nüfuzlarını kullanmak suretiyle, namussuz bir şekilde, fakirlerden aldıkları şeylerin kat'î sahibi olmak» (124) teşebbüsünde bulunmuş olan kudretlilerin hukukunu kırk sene için garanti eden hükmü feshetti. Romen'in birinci iradesinin neşrinden evvel kudretliler tarafından komünler aleyhine olarak elde edilmiş olan emlâk, ancak yazılı bir vesika yahut kâfi miktar şifahî şahadetlerle mülkiyet hakkı ispat edildikte, bunların elinde kalabiliyordu. Novel maliye hazinesi ihtiyaçlarının hiçbir hüküm tanımadığını, binaenaleyh hükûmetin «Çezar Avgustus devrine kadar çıkmak suretiyle hak iddiasında bulunabileceğini» (125) beyan ediyordu.

Asker timarları meselesi dahi Makedonyalıları birçok fermanlar neşrine mecbur kıldı.

996 noveline bir zeyil olarak Basil II «allelengyon» (ἀλληλέγγυον = mütekabil garanti) adını taşıyan vergiye müteallik bir irade neşreyledi. IX uncu asrın başlangıcından itibaren, imparator Nikefor I (bir mehazın verdiği kısa malûmattan istidlâl olunabildiği kadar) (126) fakirlerin yanında oturan zengin komşuları bu fakirlerin vergilerini tamamen ödemesinden mesul tutan emirnameler neşretmişti. Bu tedbir bazan "*epibole*" (*adjectio sterilium*) ile mukayese edilmiştir. Nikefor I in emirnameleri imparatora karşı o kadar büyük bir kin yarattı ki halefleri, büyük bir ihtimale göre, bu vergiden vazgeçmek mecburiyetinde kaldılar. Fakat Bulgar harbinin devamı çok büyük masrafları mucip oldu; diğer taraftan Basil kudretlilere müthiş bir darbe indirmek istiyordu. Bundan dolayı imparator zengin emlâk sahiplerini fakirlerin kefili addeden ve fakirlerin iktidarsızlığı halinde, bunların yerine vergileri vermeğe mecbur kılan kanunu ortaya koydu. Eğer Basil tarafından büyük bir şiddetle müdafaa olunan bu tedbir uzun müddet meriyet mevkiinde kalmış olsaydı hiç şüphesiz dinî ve profan malikâne sahibi kudretlileri mahvetmiş olurdu. Fakat *allelengyon* yalnız pek kısa bir müddet aynen tatbik edildi. XI inci asrın birinci yarısında kudretlileri korumakta menfaat gören ve yüksek rühbaniyeti feodal aristokrasi ile barıştırmak emelinde bulunan ve Konstantin VIII in kızı Zoe ile evlenmesi sayesinde tahta çıkmış olan Romen III Argir nefret uyandıran *allelengyon*'u lâğvetti (127).

Umumî olarak, X uncu asır Makedonyalı imparatorların neşretmiş oldukları iradelerin kudretlilerin tecavüzlerini bir dereceye kadar tahdit etmiş olduğu söylenebilir; fakat arzu olunan neticeler ancak pek küçük ölçüde elde edilebildi. XI inci asırda bu meşhur noveller tedricî surette unutuldular ve terkedildiler. Aynı asır Bizans imparatorlarının iç siyasetinde esaslı bir değişiklik husule gelmesine şahit oldu; bunlar alenen büyük malikâneyi teşvik ve himayeye başladılar ve bu suretle toprak köleliğinin inkişaf ve terakkîsini hızlaştırdılar. Buna rağmen köylü komünleri ve müstakil küçük arazinin imparatorlukta tamamiyle ortadan kalkmış olduğuna inanmamak lâzımdır. Bu müesseseler mevcut olmakta devam ettiler ve bunları sonraki devirlerde bulacağız.

MAKEDONYALI İMPARATORLAR ZAMANINDA VİLÂYETLERİN İDARESİ

İmparatorluk vilâyetlerinin idaresi, IX uncu asırda ve Makedonya sülâlesi devrinde, yukarıda tetkik ettiğimiz tem'ler sisteminin inkişafı ile temayüz etti. Bu inkişaf bir taraftan eski tem'lerin tedricî surette parçalanması, ve dolayısiyle, bu bölümlerin adedinin artması, diğer taraftan evvelce, meselâ aşağıda tetkik edeceğimiz "*clisurae*" gibi başka adlar taşıyan kazaların tem mertebesine çıkarılması ile tezahür etti.

Tarihcilerin, tem'lerin ilk ve hakikî selefi olarak kabul ettikleri iki eksarklık artık imparatorluğa tâbi değildi: Kartaca yahut Afrika eksarklığı Araplar tarafından VII nci asrın ortasında fethedilmiş, Ravenna eksarklığı ise Lombardlar tarafından VIII inci asrın birinci yarısında işgal edilmişti; fakat bunlar az bir müddet sonra fethettikleri yerleri Frank

kıralı Kısa Pepen'e terketmek mecburiyetinde kalmışlardı. Bu kıral dahi bu eksarklığı, 754 de, papaya terketti ve bu suretle meşhur Ortazamanlar papalık devletinin esaslarını kurdu. VII nci asırda imparatorluk, eksarklıklardan başka, daha henüz «tem» adını taşımıyan beş askerî idareye malik bulunuyordu. IX uncu asrın başlangıcında on tem'in zikredildiğini görüyoruz: Asyada beş, Avrupada dört tem; ve bir de deniz tem'i. IX uncu asır Arap coğrafyacılarından İbni Hurdadbeh'nin eserlerinde görülen birtakım deliller ve diğer mehazlara dayanan tarihciler IX uncu asırda 25 askerî mıntaka bulunduğu, fakat bunların hepsinin tem olmadığı fikrindedirler. Bunlar arasında iki «kilisurark» (*clisurarchiae*) (aşağıya bakınız), bir dukalık (*ducatus*) ve iki arhontluk (*archontatus*) bulunuyordu. Saray mareşali (*atriclines*) Filotevs tarafından 899 da yazılmış olan ve umumiyetle Konstantin Porfirogenet devrine ait "*Teşrifat kitabı*„ na eklenen, tekaddüm hakkından bâhis eser yirmi beş tem saymaktadır (128). "*Temlere dair*„ adlı kitabında (X uncu asır) Konstantin Porfirogenet 29 tem'lik bir liste vermektedir: dört deniz temi dahil olmak üzere Asya'da 17; asıl Sicilyanın, X uncu asırda Araplar tarafından fethinden sonra bir kısmının Kalabria tem'ini teşkil etmiş olduğu Sicilya tem'i dahil olmak üzere, Avrupada 12 tem; bu 12 Avrupa tem'i arasında, büyük bir ihtimale göre, IX uncu asırda kurulmuş olan ve sık sık "Klimata„ yahut "Gotik Klimata„ adı altında zikrolunan Kırımdaki Kerson (Korsun) temi de bulunmaktadır. V. Beneşeviç tarafından neşrolunan ve 921-927 den önceki Romen Lakapen devrine atfolunan bir liste 30 tem zikretmektedir (129). XI inci asırda tem adedi 38 e çıktı (130). Bunların ekserisi askerî valiler (strateg'ler) tarafından idare ediliyordu.

Tem adedinin sık sık değiştirilmesi ve bu tem'lerin inkişaf ve teşkilâtına dair mehazlar mevcut olmadığından Bizans hayatının bu mühim kısmı hakkında sahip olduğumuz malûmat mahdut ve vüzuhsuzdur.

Yukarıda zikrettiğimiz "*clisurae*„ yahut "*clisurarchiae*„ lere bir lâhze avdet etmemiz münasiptir. Bugün hâlâ grekçede "dağ geçidi„ mânasına gelen "*clisura*„ kelimesi o zamanlar bir "hudut kalesi„ ve civarını, yahut daha umumî bir surette, otoritesi strateg'in otoritesi kadar büyük olmıyan

ve büyük bir ihtimale göre şahsında mülkî ve askerî idareyi toplamıyan bir "klisurark„ tarafından idare olunan bir "küçük vilâyet„ i ifade ediyordu. Bazı *clisurae*'lerin, meselâ Selevkia ve Anadoludaki Sebaste *clisura'sı* ve diğer birkaçının zaman ile ehemmiyeti o kadar arttı ki bunlar tem'e tahvil olundular.

Tem'lerin başındaki strateglerin emrinde birçok memurlar bulunuyordu. Hiç olmazsa Hakîm Leon devrinde deniz tem'leri de dahil olmak üzere şark tem'leri strateglerinin merkezî hükûmetten muayyen maaşlar aldıklarını, halbuki garp tem'leri strateglerinin devlet hazinesinden değil, fakat idare ettikleri mıntakaların varidatından aylıklarını temin ettiklerini kaydetmek enteresandır.

Tem'ler teşkilâtı, Makedonya sülâlesi zamanında, en yüksek mertebesini ihraz etti. Bu devirden sonra bu sistem, kısmen Selçukî Türklerinin Anadoludaki fütuhatı, kısmen Bizans hayatının Haçlılar devrinde uğradığı değişiklikler yüzünden, yavaş yavaş inhitat etmeğe başladı.

BASİL II NİN ÖLÜMÜNDEN KOMNEN'LERİN TAHTA ÇIKIŞINA KADAR VUKUBULAN KARIŞIKLIKLAR - BU DEVİR İMPARATORLARI

Basil II Bulgarokton'un ölüm senesi olan 1025 ten itibaren imparatorluk birtakım tesadüfî hükümdarların süratle biribirini istihlâf etmelerine ve Bizans devleti için bir nevi umumî inhitat başlamasına şahit olan bir karışıklık devrine girdi. İmparatoriçe Zoe, görmüş olduğumuz gibi, tahta üç kocasını çıkarmağa muvaffak oldu. Zoe'nin kızkardeşi imparatoriçe Teodora'nın ölüm senesi olan 1056 da Makedonya sülâlesi katî olarak inkıraz buldu. Vahim bir karışıklık devri başladı ve 25 sene sürdü (1056-1081). Bu devir ancak meşhur Komnen'ler sülâlesinin müessisi Aleksis Komnen ile sona ermiştir.

Bu devir, sık sık imparator değişmeleri ve hükümdarların ekserisinin kabiliyetsizliği ile temayüz etmekle beraber, Bizans imparatorluğu tarihi için son derece mühim oldu; çünkü bu 25 sene zarfında imparatorlukta sonraları Haçlılar seferlerini doğurmuş olan hâdiseler inkişaf etmiştir.

Bütün bu devrenin devamı müddetince dış düşmanlar bütün cephelerden Bizansa taarruz ettiler: garpta Normanlar, şimalde Peçenegler ve Uzlar, şarkta Selçukî Türkleri. Neticede Bizans arazisi fevkelâde küçüldü.

Bu devrenin diğer bir karakteristik vasfı askerî ve aristokratik (bilhassa arazi sahibi Anadolu aristokrasisi) unsur tarafından kırtasiyeci merkezî hükûmete karşı açılan mücadele oldu. Vilâyetlerle payitaht arasındaki bu mücadele, birtakım değişikliklerden sonra, ordu ve arazi sahiplerinin zaferiyle neticelendi; bu zafer vilâyetlerin payitahta karşı kazanmış olduğu bir zafer oldu. Muzaffer partinin başında Aleksis Komnen bulunuyordu.

Bu karışıklık devrinin bütün imparatorları grek neslindendiler.

1056 da ihtiyar imparatoriçe Teodora, saray partısi tarafından, kendine halef olarak eski patriç Mihail Stratiotikos'u seçmeğe icbar edildi. Teodora az sonra öldü ve saray partisinin namzedi Mihail VI Stratiotikos tahta çıktı; bu makamda aşağı yukarı bir sene kaldı (1056-1057). Bu zata karşı bir muhalifet partisi teşekkül etti: bu hareketin başında bulunan Anadolu ordusu, arazi aristokrasisine mensup büyük bir ailenin erkânından olan ve Türklerle yaptığı mücadelede şöhret kazanan general İsak Komnen'i imparator ilân etti. Bu, askerî partinin merkezî hükûmete karşı kazanmış olduğu ilk zafer oldu. Mihail Stratiotikos tahttan çekilmeğe icbar edildi ve alelâde bir şahıs olarak hayatını bitirdi.

Askerî partinin bu zaferi kısa sürdü. İsak Komnen yalnız 1057 den 1059 a kadar hüküm sürdü; bu tarihten sonra tahttan çekildi ve rahip elbisesini giydi. İstifasının sebepleri daha henüz vazıh bir surette izah edilmemiştir. Bu imparatorun, müstakil ve faal idaresinden hoşlanmıyan kimselerin ustaca tertip ettikleri bir suikasda kurban gitmiş olması muhtemeldir. İsak'ın her şeyden önce devlet hazinesinin menfaatlerini göz önünde bulundurduğu, varidatı arttırmak için büyük malikâne sahipleri tarafından gayrı meşru bir şekilde ele geçirilmiş olan sivil ve dinî araziyi müsadere ettiği ve yüksek memurların maaşlarını azalttığı malûmdur. İsak Komnen'e karşı tertip olunan

suikasdde meşhur âlim ve devlet adamı Psellos'un bir rol oynamış olması muhtemeldir.

İsak Komnen'e Konstantin X Dukas halef oldu (1059-1067). Kabiliyetli bir maliyeci ve adaletin müdafii olan bu zat bütün ihtimamını mülkî idare işlerine hasretti. Ordu ve askerî meseleler bu zatı pek az alâkadar ediyordu; zamanı saltanatı sivil idarenin İsak Komnen ile galebe çalmış olan askerî unsura karşı bir aksülameli, yahut payitahtın vilâyetlere karşı bir aksülameli olarak telâkki olunabilir. Bu devir «kırtasiyeciler, hatipler ve âlimler saltanatının bedbaht devri» (131) oldu. Bununla beraber Peçeneg ve Uzların şimalde, Selçukî Türklerinin şarkta tehlikeli bir surette ilerleyişleri, Konstantin hükûmetinin «antimiliter» karakterini haklı göstermiyordu. İmparatorluğun düşmana karşı lüzumu olan mukavemeti teşkilâtlandırabilecek bir imparatora mübrem ihtiyacı vardı. Psellos gibi bir adam, askerlerden ürkmesine rağmen, o zamanlar şunları yazdı: «Ordu Romalılar devletinin belkemiğidir» (132). Binaenaleyh imparatora karşı şiddetli bir muhalifet hareketi başgösterdi. Dukas 1067 de öldükte taht bir kaç ay için karısı Evdokia Makrembolitissa'ya geçti. Askerî parti imparatoriçeyi Kapadokyalı muktedir general Romen Diogen ile evlenmeğe icbar etti. Romen tahta çıktı, Romen IV Diogen adını aldı ve 1067 den 1071 e kadar hüküm sürdü.

Romen IV ün tahta çıkışı askerî partinin ikinci zaferidir. Bu asker imparatorun saltanatı, dört senelik bir devreden sonra, feci bir surette neticelendi: 1071 de Türkler tarafından mağlûp edildi ve bunların eline esir düştü. Bu hâdiseden aşağıda bahsedeceğiz. İmparatorun esareti duyuldukta, payitahtta büyük bir karışıklık husule geldi. Birtakım tereddütlerden sonra yeni bir imparator ilân edildi: bu zat Evdokia Makrembolitissa'nın birinci kocası Konstantin Dukas'tan olan oğlu, Mihail Psellos'un talebesi Mihail idi. Bu imparator tarihte Mihail VII Dukas Parapinakes adıyla tanılmaktadır (133). Evdokia rahibe olmak mecburiyetinde kaldı. Sultan tarafından serbest bırakılan Romen payıtahta avdet ettikte tahtın yeni bir imparator tarafından işgal edildiğini gördü ve şahsına karşı hiçbir fenalık yapılmıyacağına dair teminat almasına rağmen, zalimane bir surette kör edildi ve az sonra öldü.

İsa taaafından tetviç olunan bir imparator ve bir imparatoriçe
(Bunların Romen IV ve karısı Evdokia olmaları çok muhtemeldir)
Paris meskûkât kabinesine ait bir fildişi

Mihail VII Dukas Parapinakes (1071-1078) edebiyatı ve âlimane mübahaseleri sever ve bizzat şiir yazardı; fakat askerî faaliyete dair en küçük bir temayülü dahi yoktu. Bu imparator imparatorluğun dış vaziyetine katiyen uymamakla beraber, babası Konstantin Dukas tarafından vazdilen bürokratik rejimi yeniden kurdu. Türk ve Peçeneglerin yeni ve mütemadî muvaffakıyetleri, imparatorluğun başında, ordu tarafından tutulan bir asker imparatorun bulunmasını icap ettiriyordu; çünkü ancak ordu devleti harabîden kurtarabilirdi. "Halk ihtiyaçlarının sözcüsü ve bu ihtiyaçları temin edebilecek hissini veren adam„ (134) bir Anadolu teminin strategi Nikefor Botaniates oldu. Bu zat Anadoluda imparator ilân edildi ve Mihail Parapinak'ı rahip olmağa ve bir manastıra çekilmeğe icbar etti. Bundan sonra payitahta girdi ve patrik tarafından tetviç olundu. İktidar mevkiinde 1078 den 1081 e kadar kaldı; fakat ilerlemiş yaşı ve bünyevî za'fından dolayı ne iç müşküllere ve ne de dış meselelere karşı cephe almağa muvaffak olamadı. Diğer taraftan vilâyetlerdeki büyük arazi aristokrasisi Botaniates'in imparatorluk tahtı üzerindeki hukukunu tanımıyordu; imparatorluğun muhtelif yerlerinde saltanat iddiasında bulunan bir takım şahıslar ortaya çıktı. Bunlardan biri, eski imparator İsak Komnen'in bir yeğeni ve aynı zamanda iktidar mevkiinde bulunan Dukas'lar ailesinin akrabası Aleksis Komnen mahirane bir tarzda vaziyeti kendi lehinde inkişaf ettirmesini bildi ve tahtı eline geçirmeğe muvaffak oldu. Botaniates istifa etti ve bir manastıra çekilerek papaz oldu. 1081 de Aleksis Komnen imparator olarak tetviç edildi ve otuz senelik anarşi devrine son verdi. Komnen'ler sülâlesinin iktidar mevkiine gelişi askerî parti ve büyük arazi sahiplerinin yeni bir zaferiydi.

İmparalorluğun dış siyaseti pek tabiî olarak bu devrin iç anarşisinden pek fazla müteessir olmuştu. Bizans, Ortazamanlar dünyasında işgal ettiği yüksek mevkiden düştü. Devletin inhitatını imparatorluğun başlıca düşmanlarının elde ettikleri muvaffakiyetlerin doğurduğu karışıklıklar hızlandırdı: Bu düşmanlar şarkta Selçukî Türkleri, şimalde Peçenegler ve Uzlar ve garpte Normanlardı.

SELÇUKÎ TÜRKLERİ

Bizans imparatorluğu Türkleri uzun müddetten beri tanıyordu. VI ncı asrın ilk yarısında bir Türk-Bizans ittifakının bahis mevzuu olduğunu biliyoruz. Türklerin ücretli asker olarak Bizans imparatorlarının muhafız kıtasında çalışmış olduklarını da görmüştük (135). İmparatorluğun şark hududunda faaliyette bulunan Arap kolordularının saflarında dahi birçok Türkler yer aldılar. Bunlar 838 de, Amorion'un zaptında (Mutasım tarafından) ve bu şehrin yağmasında faal bir rol oynadılar. Fakat bu dostane yahut hasmane münasebetler XI inci asra kadar imparatorluk için ehemmiyetli olmadılar. Vaziyet, XI inci asrın birinci yarısında, Selçukî Türklerinin imparatorluğun şark hudutlarına gelmeleriyle, değişti.

Selçukîler yahut Selçuklular, adlarını 1000 senesine doğru Türkistan Hanının hizmetinde bulunan Türk prensi «Selçuk» tan almışlardı. Selçuk, kabîlesiyle birlikte, Kırgız bozkırlarından Buhara civarına, Maveraünnehire hicret etti ve burada, kavmiyle birlikte, islâmiyeti kabul etti. Selçukîlerin kudreti pek çabuk arttı; o derecede ki Selçuk'un iki torunu vahşi Türk kafilelerini Horasan'a sevke ve burasını istilâya muvaffak oldular.

Selçukîlerin garbî Asyadaki tecavüzî hareketi İslâm tarihinde olduğu gibi Bizans tarihinde de yeni bir devre açtı. XI inci asırda hilâfet vahdetini kaybetmişti. İspanya, Afrika ve Mısır, uzun müddettenberi, müstakil bir hayat sürüyordu. Suriye, Mezopotamya ve İranda dahi birçok münferit hükümdarlar ve müstakil sülâleler mevcuttu. Selçukîler, XI inci asrın ortasında İranı fethettikten sonra, Mezopotamyaya nüfuz ettiler ve Bağdada girdiler. O andan itibaren Bağdat halifeliği Selçukîlerin himayesi altına girmiş oldu: Selçukî sultanları Bağdatta oturmadılar, fakat, kendileri tarafından nasbolunan ve en yüksek otoriteye malik bulunan bir kumandan tarafından bu mühim şehirde temsil edildiler. Az bir müddet sonra Selçukî Türklerinin kudreti, yeni Türk kabîlelerinin gelmesiyle, daha fazla arttı. Bunlar, kısa bir zaman içinde Efganistandan Bizans Anadolusuna ve Fatımîlerin Mısır halifeliğine kadar uzanan bütün garbî Asyayı fethettiler.

Nikefor Botaniates ve imparatoriçe Mari
Paris Millî Kütüphanesindeki «Coislin elyazması, No. 79» a ait minyatür

XI inci asrın ortasından itibaren Selçukîler Bizans tarihinde başlıca rol oynıyan kavimlerden biri oldular; çünkü bunlar Anadolu ve Kafkas hudut vilâyetlerini tehdit ettiler.

Konstantin Monomak zamanında Ani'nin Bizans orduları tarafından zaptını ve Ermenistanın Bizans devletine ilhakını yukarıda kaydetmiştik. Bu ilhak Ermenistanın tampon devlet olarak oynadığı role son veriyordu ve Türkler bu memlekete tecavüz ettiler. Bizans dahi tecavüze uğradı. Türk taarruzu muvaffak oldu; aynı zamanda Türk kıtaları Anadoluda ilerledi.

İsak Komnen'in çok kısa, fakat faal zamanı saltanatında şark hududu Selçukî istilâlarına karşı iyi müdafaa olundu. Fakat İsak'ın sukutundan sonra Konstantin Dukas'ın «antimiliter» politikası Anadolu ordusunu zayıflattı ve Türklerin Bizans vilâyetleri içinde ilerlemelerini kolaylaştırdı. Merkezî hükûmet, bu «itaatsiz ve tecavüzkâr vilâyetlerin talihsizliğine» hiç şüphesiz biraz sevindi. "Şark, İtalya gibi, işlemiş olduğu hatalardan dolayı, merkezî hükûmete pek pahalıya mal oldu» (136). Konstantin X Dukas ve bu imparatorun ölümünden sonra karısı Evdokia Makrembolitissa'nın yedi aylık zamanı saltanatında, Selçukî sultanlarının ikincisi Alp Arslan Ermenistanı fethetti ve Suriyenin bir kısmını, Kilikya ve Kapadokyayı yakıp yıktı. Kapadokyanın payitahtı Çezarea' da (Kayseri) Türkler şehrin başlıca mabedini, Büyük Basil kilisesini, içinde bulunan aziz'in mukaddes eşyaları ile birlikte, yağma ettiler (137). Mihail Parapinak'ın (1071 - 1078) zamanı saltanatına gelince, buna dair bir Bizans kronikcisi şu satırları yazıyor: «Bu imparator zamanında, bütün kara ve deniz dünyası, eğer tâbir caiz ise, gayri mutekit barbarlar tarafından işgal ve tahrip edildi ve nüfussuz bırakıldı: bütün hıristiyanlar bunlar tarafından öldürüldü, şarkın bütün evleri ve köyleri, kiliseleriyle birlikte, bunlar tarafından yakılıp yıkıldı, parçalandı ve mahvedildi» (138).

Bu vaziyet karşısında askerî parti Evdokia'ya koca olarak Romen Diogen'i kabul ettirmiye karar verdi. Yeni imparator Türklere karşı müteaddit seferler yaptı ve ilk muharebelerde bazı muvaffakıyetler kazandı. Muhtelif milliyetlere mensup askerlerden — Makedonya Slavları, Bulgarlar, Uzlar, Peçenegler, Varangiler ve Franklar (bu son ad o zamanlar bütün garbî Avrupalılar için kullanılıyordu) — teşekkül eden

ordusu talim ve terbiye ve insicamdan mahrumdu; Türk süvarisinin seri hareketlerine ve cüretkâr ve süratli tecavüzî manevralarına karşı büyük bir mukavemet gösteremedi. Bizans ordusunda en az itimat edilmesi caiz olan kısım Türklerle temasa geldikten sonra, kendilerini Türklere bağlıyan akrabalık bağlarının farkına varan Uzlar ve Peçeneglerin hafif süvarisi idi.

Romen Diogen'in son seferi Ermenistanda, Van gölünün şimalinde, Mantzikiert (Manazkert, bugünkü Malazgirt) meşum muharebesi ile neticelendi. Muharebeden az evvel Uz müfrezesi, şefleriyle birlikte, Türkler tarafına geçti. Bu hâdise Romen Diogen'in ordusunda büyük bir korku doğurdu. Muharebenin nazik bir anında Bizans generallerinden biri imparatorluk ordusunun mağlûp olduğu şayiasını yaymıya başladı. Paniğe uğrayan askerler selâmeti firarda buldular. Muharebenin devamı müddetince cesurane harbetmiş olan Romen Türklerin eline esir düştü: düşman karargâhına geldikte Alp Arslan tarafından en büyük ihtiramlarla karşılandı: galip ve mağlûp "ebedî„ bir sulh ve bir ittifak muahedesi kararlaştırdılar. Başlıca şartlar, Arap mehazlarına göre, şunlardı: 1—Romen Diogen muayyen bir kurtuluş akçesi mukabilinde hürriyetini tekrar elde edecekti; 2 — Bizans Alp Arslana mühim bir senevî vergi verecek ve 3 — bütün Türk esirlerini iade edecekti (139). Romen, İstanbula avdet ettikte, yukarıda gördüğümüz gibi, tahtın Mihail VII Dukas tarafından işgal edildiğini gördü. Düşmanları tarafından gözleri çıkarıldı ve az bir müddet sonra öldü.

Mantzikiert muharebesi imparatorluk için birçok neticeler doğurdu. Muahedeye göre (bu muahedenin mufassal şartlarını iyice bilmiyoruz) (140) Bizans imparatorluğunun ihtimal Alp Arslana arazi terketmemiş olmasına rağmen (141) imparatorluğun kayıpları pek te az değildi; çünkü Anadolu hudutlarını müdafaa eden ordu yok edilmişti ve imparatorluk, bu vilâyete karşı yapılacak yeni bir Türk istilâsını önliyebilecek bir durumda değildi. İmparatorluğun acınacak hali zayıf Mihail VII Dukas'ın «antimiliter» politikası yüzünden daha vahim bir şekil aldı. Mantzikiert hezimeti, imparatorluk için aslî bir ehemmiyette olan Anadolu üzerindeki Bizans hâkimiyeti için öldürücü bir darbe oldu: «1071den sonra, Türklere mukavemet edebilecek bir Bizans ordusu artık mevcut

değildi» (142). Bir tarihci bu muharebenin bütün imparatorluğu Türklerin eline vermiş olduğunu yazmıya kadar varıyor (143). Diğer bir tarihci bu hâdiseyi «büyük Bizans imparatorluğunun ölüm çanını» çalmış olarak telâkki ediyor ve şu mütalâada bulunuyor: «(bu muharebenin) neticelerinin bütün korkunç manzaralariyle hemen hissedilmemesine rağmen hakikatin şu merkezde olduğu söylenebilir: Anadolunun şarkı, Ermenistan ve Kapadokya — bu eyaletler imparatorluğa birçok meşhur imparatorlar ve askerler vermişti ve bunlar imparatorluğun başlıca kuvveti idiler — ebediyen elden çıktı ve Türkler göçebe çadırlarını eski Roma ihtişamının üzerinde kurdular. Medeniyetin beşiği vahşi kuvvetin ve barbar müslümanların avı oldu» (144).

1071 felâketiyle Aleksis Komnen'in 1080 de tahta çıkışı arasında geçen seneler zarfında Türkler hudutların açık vaziyetinden ve bazan kendilerini yardımlarına çağıran partiler arasındaki iç mücadelelerden istifade ettiler ve daha cüretli akınlar yaptılar. Türk müfrezeleri Anadolunun garp vilâyetlerine kadar sokldular. Nikefor Botaniates'e, tahta çıkması için, yardımda bulunan Türk kıtaları imparatoru İznik ve Hrisopolis'e (Üsküdar) kadar takip ettiler.

Bütün bunlara yeni bir hâdise inzimam etti: Romen Diogen ve Alp Arslanın ölümünden sonra gerek Türkler, gerek imparatorluk, kendilerini bu iki hükümdarın yapmış olduğu muahedeye artık bağlı saymadılar. Türkler Anadoludaki Bizans vilâyetlerini yağma etmek için her fırsattan istifade ettiler. Bir Bizans kronikcisine göre Türkler tesadüfi yağmacılar olarak değil, fakat işgal ettikleri mıntakaların hakikî sahibi olarak bu havalilere girdiler (145). Fakat bu beyanatı, hiç olmazsa 1081 den önceki devir için, mübalâgalı olarak telâkki etmek lâzımdır. J. Laurent'nın gayet doğru olarak söylediği gibi "1080 de, Boğaziçi sahillerinde ilk defa olarak kendilerini gösterdiklerinden yedi sene sonra, Türkler, henüz hiçbir yere yerleşmemişler ve bir devlet kuramamışlardı; bunlar daha hâlâ seyyar ve intizamsız yağmacılardan başka bir şey değillerdi" (146).

Alp Arslanın halefi Anadolu kıtaatının kumandasını Süleyman ibni Kutulmuş'a tevdi etti; Kutulmuş Anadolunun orta kısmını işgal etti; fakat 1080-1081 de mevkii daha henüz kuvvetlenmemişti. Sonraları orta Anadolunun en zengin ve en güzel şehri olan İkonium (Konya) olmak üzere Rum yahut Anadolu sultanlığını kurdu (147): bundan dolayı Selçukîlerin devleti alelekser Konya sultanlığı adını taşımaktadır (148). Yeni sultanlık orta Anadoludan şimalde Karadeniz ve cenupta Akdeniz sahillerine kadar uzandı ve imparatorluk için son derece tehlikeli oldu. Türk kıtaları garba doğru ilerlemekte devam ettiler ve Bizans imparatorluğunun kuvvetleri Selçukî tehlikesini önleyemedi.

Selçukîlerin terakkileri ve ihtimal Peçeneglerin şimalde tehditkâr bir surette ilerleyişleri Mihail VII Dukas Parapinak'ı saltanatının başlangıcında, garptan yardım istemeğe mecbur kıldı: imparator papaya bir mesaj göndererek yapacağı yardıma mukabil kiliselerin birliğini temin edeceğini vadetti. Gregor VII şark imparatorunun bu isteğini müsait bir şekilde karşıladı: Avrupa prenslerine ve bütün hıristiyanlara (*ad omnes christianos*) bir takım mesajlar göndererek "dinsizlerin hıristiyan imparatorluğu üzerinde büyük bir tazyik icra ettiklerini ve işidilmemiş bir gaddarlık ile İstanbul surlarının ötesinde bulunan her şeyi yakıp yıktıklarını„ (149) beyan etti. Fakat Gregor'un dağıtmış olduğu nameler Bizans için müsbet hiçbir netice vermediler ve bu devlet garpten hiçbir yardım görmedi. Aynı zamanda ruhanî rütbe tevcihi meselesinden doğan uzun ve müthiş mücadele ve bundan başak papa Gregor ile imparator Hanri IV arasında çıkan ihtilâf devam ediyordu.

Aleksis Komnen'in cülusunda Selçukîlerin garbe doğru ilerleyişlerinin Bizans için bir ölüm tehlikesi teşkil ettiği tamamiyle aşikârdı.

PEÇENEGLER

Makedonya devrinin sonuna doğru Peçenegler şimalde imparatorluğun en tehlikeli düşmanları olmuşlardı; imparatorluk hükûmeti bunların Balkanların şimalindeki mıntakalara yerleşmelerine müsaade etmiş ve birçok Peçeneg prenslerine fahrî ünvanlar vermişti. Fakat bu tedbirler Peçeneg meselesini kökünden halledemedi: ilk evvelâ Peçenegler muayyen bir yerde yaşamağa alışamadılar; sani-

yen yeni Peçeneg ve bunlarla hemcins olan Uz kafileleri Tunanın ötesindeki memleketlerden gelmekte devam ettiler ve cenuba doğru ilerliyerek gözlerini, burasını bir gün yağma etmek havesiyle, Bizans topraklarına diktiler.

İsak Komnen "inlerinden sürtünerek çıkan„ (150) Peçeneglerin ilerleyişini durdurmağa muvaffak oldu. Tuna mıntakasındaki Bizans hâkimiyetini yeniden kurdu. Aynı zamanda Türklerin tecavüzlerine karşı mükemmel bir mukavemet gösteriyordu.

Konstantin Dukas zamanında Uzlar Tunada göründü. V. G. Vasilievski'ye göre "bu hakikî bir muhaceret oldu; 600,000 kişilik bütün bir aşiret, bütün mallariyle birlikte, nehrin sol sahilinde toplandı. Bunların nehri geçmelerine mâni olmak için sarfedilen bütün gayretler boşa gitti„(151). Selânik havalisi, Makedonya, Trakya ve hattâ Yunanistan müthiş tahribata uğradı. Muasır bir Bizans müverrihi "[o zamanlar] bütün Avrupa ahalisinin gözlerini bu muhaceret meselesine çevirmiş olduğunu„ (152) kaydediyor. Bu korkunç tehlike muhtelif hâdiseler sayesinde bertaraf edildi ve bu mesut netice halk arasında gökten gelen mucizevî bir müdahaleye atfolundu. Hattâ birtakım Uzlar imparatorun hizmetine bile girdiler ve hükûmetten Makedonyada arazi aldılar. Malazgirt meşum muharebesinde Peçenegler ve Uzların oynamış oldukları role yukarıda işaret etmiştik.

Başvekilinin tavsiyeleri üzerine Tuna şehirlerine gönderilen ve ekserisi paradan ibaret olan hediyeleri azaltan Mihail VII Dukas'ın yeni malî politikası Tuna havalisinde oturan Peçenegler ve Uzlar arasında heyecan doğurdu. Bunlar Tunanın ötesinde oturan göçebe kabîlelerle bir ittifak yaptılar, imparatora karşı ayaklanmış olan bir Bizans generali ile uyuştular ve aralarında ihtimal Slavlar dahi bulunan diğer aşiretlerle hemahenk olarak cenuba doğru ilerlediler. Edirne vilâyetini yağma ettiler ve İstanbulu kuşattılar; payitaht erzak kıtlığından dolayı müthiş zahmetler çekti. İşte bu tehlikeli anda, Selçukî ve Peçenek tazyikı altında, Mihail, papa Gregor'a bir mesaj gönderdi.

Bizans diplomasisinin mahareti, zahirî olarak Bizansı kurtarmağa muvaffak oldu: payitahtı çeviren müttefik kuv-

vetler arasına nifak saçtı. Muhasara kaldırıldı ve düşmanlar zengin ganimetlerle Tuna sahillerine avdet ettiler. Bu devrin sonuna doğru Peçenegler Nikefor Botaniates ile Aleksis Komnen arasında çıkan taht kavgasına faal bir surette iştirak ettiler. Uz-Peçeneg tehlikesi hallolunmamıştı. Bazan bizzat payitahtı dahi tehdit etmiş olan bu şimalî Türk tehlikesi bilâhare Komnen'ler zamanında ortadan kaldırılmıştır.

NORMÂNLAR

Makedonya sülâlesi devrinin sonuna doğru Normanlar İtalyada göründüler. Bizans imparatorluğunun iç müşkülâtından ve Roma ile münasebetlerinin kesilişinden istifade ederek cenubî İtalyadaki Bizans arazisinde muzafferane ilerlediler. İstanbul hükûmeti garp tehlikesine karşı hiçbir şey yapamazdı; çünkü bütün kuvvetleri Selçukîlere karşı yapılan mücadele ile meşguldü. Bu sonuuncular, Peçenegler ve Uzlar gibi, Normanların tabiî müttefiki gibi göründüler. Neumann'ın dediği gibi "imparatorluk İtalyada yalnız sol kolu ile kendini müdafaa etmiştir„ (153). Bizansa karşı yaptıkları mücadelede Normanlar kara kuvvetlerine müessir bir yardımda bulunan donanmalarında birinci derecede bir silâh buldular. Diğer taraftan Normanlar XI inci asrın ortasında, "eşkıya reisliğinden imparatorluk kurucusu mertebesine yükselmiş olan„ (154) Robert Guiscard'ın şahsında fevkelâde kabiliyetli bir şef buldular.

Robert Guiscard'ın esas gayesi cenubî Bizans İtalyasının fethi idi. İmparatorluğun birçok düşmanlara ve vahim tehlikelere göğüs germek mecburiyetinde kalmasına rağmen mücadele, ilk zamanlar, meşkûk kaldı ve her iki hasım sıra ile birtakım muvaffakiyetler kaydettiler. Robert'in Brindizi, Tarent ve Reggio'yu (Regium) işgal ettiğini biliyoruz; fakat, birkaç sene sonra, bu şehirlerden ilk ikisi Bariye gönderilen Bizans kıtaları tarafından tekrar geri alındı. Bu müfrezeler aralarında Varangi'leri ihtiva ediyordu. Bir müddet sonra mücadele yeniden Normanların lehine döndü.

Robert Guiscard, o zamanlar cenubî İtalyadaki Bizans hâkimiyetinin başlıca merkezi ve yarımadanın en muhkem mevkilerinden biri olan Bariyi muhasara etti. Müs-

lümanlar, IX uncu asırda, ancak hile ile, bu şehri bir an için işgal edebilmişlerdi.— Aynı asır zarfında bu şehir garp imparatoru Louis II ye karşı şiddetli bir müdafaa göstermişti. Binaenaleyh Barinin muhasarası askerî bakımdan güç bir işti. Robert limanı muhasara eden Norman donanması tarafından büyük yardım gördü. Muhasara üç ay sürdü; en nihayet 1071 yazında Bari Robert'in eline geçti (155).

Barinin sukutu cenubî İtalyadaki Bizans hâkimiyetinin sonuna işaret ediyordu. Bu mühim üsten Robert harekâtı kolayca idare ederek dahilde bulunan son Bizans topraklarının fethini tamamladı. Cenubî İtalyanın fethi Robert'e, Sicilyayı müslümanların elinden geri almak teşebbüsünde bulunmak fırsatını verdi.

Cenubî İtalyanın Normanlar tarafından tehakküm altına alınması Bizans nüfuzunu tamamiyle yıkmadı. Bütün garpta daha hâlâ şark imparatorluğuna, bu devletin ananelerine ve ihtişamına karşı derin hayranlık hisleri duyuluyordu. Şarlmayn tarafından yaratılan garp imparatorluğu, Büyük Otton'un imparatorluğu birçok hususlarda müteaddit asırlar tarafından takdis edilmiş olan şarkın âdet, fikir ve dış şekillerini aksettiriyorlardı. Cenubî İtalyanın Norman fatihleri ve bunların şefi Robert Guiscard Bizans imparatorluğunun «sihrini» her halde daha fazla hissetmek mecburiyetinde kaldı.

Apulya dukası Robert, kendini Bizans imparatorlarının meşru halefi telâkki etti. Fethedilen mıntakalarda Bizansın idarî teşkilâtını korudu. Netekim Norman vesikalarında Kalabriya teminin zikredildiğine şahit oluyoruz. Şehirlerin strategler yahut eksarklar tarafından idare edildiğini ve Normanların Bizans ünvanlarını elde etmek için uğraştıklarını dahi görüyoruz. Grek lisanı Kalabriyanın dinî âyinlerinde muhafaza edildi. Bazı mıntakalarda grekçe resmî dil olarak kullanıldı. Umumiyetle galipler ile mağlûplar yan yana, biribiriyle karışmaksızın, yaşadılar ve kendilerine has dil, örf ve âdetleri muhafaza ettiler.

Fakat Robert Guiscard'ın haris projeleri cenubî İtalya çerçevesini aşıyordu. İmparatorluğun iç zâfını ve hariçte karşılaştığı vahim müşkülâtı tamamiyle kavramış olan bu Norman, Basilevs'in şahane tacını giymek hülyasında bulunmağa başladı.

Barinin 1071 de sukutu ve aynı senenin ağustosunda vukubulan meşum Mantzikiert muharebesi bu 1071 senesinin Bizansın umumî tarihi için haiz olduğu bütün ehemmiyeti göstermektedir. Garpte cenubî İtalya kat'î olarak elden çıkmıştır. Şarkta, Anadolu üzerindeki Bizans hâkimiyetetine olanlar olmuştur. Arazisi daralmış ve en hayatî kısımlarından birinden, yani Anadoludan mahrum edilmiş olan şark imparatorluğu, XI inci asrın ikinci yarısından itibaren, derin bir inhitat devrine giriyor. Komnen'ler zamanında şahid olacağı rönesansa rağmen imparatorluk tedricî surette, garbî Avrupa devletleri lehine siyasî ve iktisadî ehemmiyetini kaybedecektir.

İmparator Mihail VII Dukas Parapinakes Robert'in imparatorluk için teşkil ettiği tehlikenin bütün genişliğini kavradı. Bu tehlikeyi iki kıral ailesini birleştirmek suretiyle önlemek istedi: imparatorun oğlu Robert'in kıziyle nişanlandı. Fakat bununla imparatorluğun vaziyeti düzelmedi ve Mihail'in hal'inden sonra Normanlar Bizansa tekrar karşı mücadeleye başladılar. Komnen'ler iktidar mevkiine geldikleri esnada Normanlar askerî faaliyetlerini Adriyatikın diğer sahiline teşmile hazırlanıyorlardı.

Hülâsa 1056 ile 1081 arasındaki karışıklıklar devri imparatorluğun bütün hudutlarında devlet kudretinin umumî bir gerilemesine yol açtı. Diğer taraftan, bu devir hemen hemen mütemadî iç mücadelerle temayüz etti. Bu iki türlü hâdiseden dolayı Komnen'ler son derece müşkül siyasî bir mirasa kondular.

MAKEDONYA SÜLÂLESİ VE KARIŞIKLIKLAR DEVRİNDE MAARİF, FEN, EDEBİYAT VE SANAT

Dış ve iç işler sahasında ateşin bir faaliyetle temayüz eden Makedonya sülâlesi devri aynı zamanda medeniyetin her şubesinde dikkate değer bir inkişaf devri oldu. İşte o zaman Bizans kütürünün karakteristik vasıfları en vazıh surette kendilerini gösterdi. Sivil ve ruhanî elemanların daha samimî bir surette birleşmesi, yahut eski putperest hikmetin hıristiyanlığın yeni telâkkileriyle imtizacı; cihanşümul ve ansiklopedik malûmatın inkişafı; en nihayet orijinallik ve yaratıcı kudretin yokluğu. Bütün bu devrin

devamı müddetince İstanbul Yüksek Mektebi yeniden ilmî ve edebî araştırmaların merkezi oldu ve bu mektep etrafında imparatorluğun en güzide entellektüel kabiliyetleri toplandı.

Fotius'un talebesi Hakîm Leon VI, büyük bir edebî kabiliyete sahip olmamakla beraber, müteaddit dinî nutuklar, kilise ilâhîleri ve diğer birtakım eserler yazdı. Bu imparator—en büyük hizmeti budur — Fotius tarafından yaratılmış olan entellektüel muhiti devam ettirmeğe çalıştı: bir tarihcinin söylediği gibi bu hükümdar «Bizansın maarif tarihinde umumî, kilise maarifinde ise hususî bir şeref mevkiine sahip olmuştur» (156). Leon bütün ilim ve edebiyat adamlarını teşvik ve himaye etti. Zamanında «imparator sarayı bazan yeni bir akademiye, bazan ise yeni bir liseye döndü» (157).

X uncu asır fikir hareketleri sahasında bir sima belirmektedir: bu sima, yalnız maarifi büyük bir ihtimamla himaye etmekle değil, fakat birçok orijinal eserler yazmakla Bizansın entellektüel terakkîsine büyük hizmette bulunmuş olan imparator Konstantin VII Porfirogenet'in simasıdır. Bu imparator devlet işlerini Romen I Lakapen'in eline verdi ve bu sayede vaktinin en büyük kısmını kendisini alâkadar eden meselelere hasredebildi. Konstantin mütekâsif edebî ve ilmî bir hareket yaratmağa ve bu hareketi devam ettirmeğe muvaffak oldu ve bizzat bu cereyana faal bir şekilde iştirak etmek suretiyle onu daha fazla inkişaf ettirdi. Kendisi çok yazdı, diğerlerini yazmağa sevk etti ve milletinin maarif seviyesini yükseltmeğe çalıştı. Adı fevkelâde binaların inşasına bağlıdır. İmparator sanat ve musikiye karşı derin bir alâka gösterdi ve eski muharrirlerin antolojilerini vücuda getirmek için pek çok para harcadı.

Konstantin VII devrine ait birçok eserler bize kadar gelmiştir. Bunlardan bazıları bizzat Konstantin tarafından yazılmış, bazıları imparatorun iş birliğiyle husule gelmiş, diğerleri ise (eski metinler antolojileri, bazı muharrirlerin muhtelif meselelere dair yazdıkları bahisleri toplıyan ansiklopediler) imparatorun teşebbüsü ile yazıldılar. Konstantin'in eserleri arasında bir medhiye mahiyetinde olan büyük babası Basil'in hal tercümesini zikretmemiz lâzımdır. — Konstantin'in ikinci eseri, oğluna ithaf etmiş olduğu *"İmparatorluğun idare usulü"* dir; bu eser yabancı memleketlerin coğrafyası, Bizans imparatorluğunun komşu milletlerle olan münasebetleri ve Bizans diplomasisine dair enteresan ve kıymetli malûmat toplamaktadır. Eserin ilk fasılları imparatorluğun X uncu asır siyasî ve iktisadî hayatında mühim bir rol oynıyan şimal kavimlerine, Peçenegler, Ruslar, Uzlar, Hazarlar ve Macarlara (Türkler) tahsis edilmiştir. Bu kitap Araplar, Bulgarlar, Dalmatlar ve Franklardan, cenubî İtalya, dan Venedikten ve diğer birtakım kavimler ve devletlerden de bahsetmektedir. Eser aynı zamanda Dinyepr akıntılarının adlarını, iki lisanda, yani "Slavon" ve "Rus" (yani Skandinav) lisanlarında zikretmektedir. Bu eser ilk "Rus" prenslerinin Skandinav menşe'li oldukları nazariyesini takviye eden sağlam esaslardan biridir. Kitap 948 ile 952 (yahut 951) arasında yazılmıştır. Eserin ilk tertip şekli bugünkü matbu tertip şeklinin aynı değildi. Bu eseri en esaslı surette tetkik etmiş olan adam (J. B. Bury) onu bir "mozayik" olarak vasıflandırmıştır (158). — Bu trete imparatorluğun X uncu asırda haiz olduğu siyasî, diplomatik ve iktisadî kudret hakkında mükemmel bir fikir vermektedir. — Konstantin'in V inci ve VI ıncı asırlar coğrafî yazılarına dayanarak yazmış olduğu *"Temlere dair"* adlı üçüncü eserinde dahi zengin coğrafî malûmat bulmak kabildir. Yine bu imparatorun zamanı saltanatında *"Bizans sarayının teşrifat usülleri kitabı"* adı altında tanılan büyük bir eser yazılmıştır. Bu eser her şeyden önce Bizans sarayındaki karışık hayat kaidelerinin mufassal bir tarifidir; bu esere "Saray kaideleri kitabı" dahi denilebilir. Bu kitap sarayın resmî vesikalarına göre kaleme alınmıştır ve imparatorların vaftizi, düğünleri, taç giyme ve cenaze merasimleri, muhtelif dinî bayramlar, ecnebi sefirlerin kabulü, ekspedisyon alayları, mansıplar ve ünvanlar ve hayatın diğer birtakım safhalarına dair ihtiva ettiği malûmat yalnız saray hayatını değil, fakat bütün imparatorluktaki cemiyeti tetkik etmek istiyenler için paha biçilmez bir kıymettedir. Konstantin ve Diokletian devirlerine ait muahhar Roma imparatorluğu teşrifat usüllerinden neşet etmiş olan Bizans teşrifat usulü, garbî Avrupa ve Rusya da dahil olmak üzere, Slav devletlerinin saray hayatına nüfuz etmiştir. Hattâ XX nci asır Türk sarayı teşrifat usüllerinin bazıları Bizans tesirlerinin bazı nişanelerini taşımaktadır.

Edessa'da bulunan "Kurtarıcı"nın mucizevî bir tasvirinin

944 te büyük debdebe ile İstanbula naklinden uzun uzadıya bahseden bir eseri dahi Konstantin'e borçluyuz (halk ananesine göre bu tasvir bizzat İsa tarafından Edessa prensine gönderilmiştir).

Konstantin'in etrafında toplanan edipler ve âlimler muhitinin âzaları arasında Leon V ile Leon VI arasındaki devre (813-886) dair bir tarih yazan müverrih Jozef Genesius ve bize kadar gelmemiş olan bir tarih, bazı diplomatik mektuplar ve hıristiyan bayramlarında söylenen müteaddit dinî nutuklar ve birtakım hal tercümeleri kaleme alan Teodor Dafnopates bulunuyordu. İhtimal bu ikinci âlim ile Teofanes Kontiniatus aynı şahıs idiler (159). İmparatorun teşvikiyle Rodoslu Konstantin Aziz Havariler kilisesinin şairane bir tarifini yazdı: bu eser, Türkler tarafından sonraları tahrip edilmiş olan bu meşhur kilise hakkında etraflı malûmat verdiğinden dolayı, bilhassa kıymetlidir.

Konstantin devrinde meydana gelmiş olan "ansiklopedi" ler serisine Simeon Metafrast tarafından yazılan "*Azizlerin hal tercümeleri*" adlı meşhur kolleksiyonu ithal etmek lâzımdır (160). Konstantin Kefalas'ın "*Anthologia Palatina*" adlı eseri dahi X uncu asrın ilk yarısına aittir. Bu eser elyevm Heidelbergde saklanan ve yegâne el yazması olan "*Codex Palatinus*" e göre adlandırılmıştır. Bazı âlimler Konstantin Kefalas ile Rodoslu Konstantin'in hakikatte bir tek şahıs oldugunu iddia etmektedirler: bu fikri pek az muhtemel olarak telâkki etmek lâzımdır. "*Anthologia Palatina*" putperestlik ve hıristiyanlık devirlerine ait kısa şiirler mecmuası olup X uncu asır edebî zevkının zarafetine en büyük bir delil teşkil etmektedir (161).

Konstantin Profirogenet'in zamanı saltanatı Suidas'ın meşhur kamusunun tertibine şahit oldu. Kelimeler, şahıs adları ve günlük eşyanın izahı için son derece zengin bir mehaz olan bu kamusun müellifinin hayatı ve şahsiyeti hakkında en küçük malûmata dahi sahip değiliz. Bize kadar gelmemiş olan eserlere tahsis edilen edebî ve tarihî makaleler bilhassa büyük bir kıymeti haizdirler. «Avrupanın mütebaki kısımlarında ilmin tam bir inhitat halinde bulunduğu bir devirde Suidas'ın kamusu, [bazı noksanlarına rağmen] Bizans âlimlerinin gösterdikleri toplama faaliyetinin şayanı hayret bir âbidesidir. İşte Bizans

imparatorluğunun, geçirmiş olduğu iç ve dış tehlikelere rağmen, ne dereceye kadar eski kültür bakiyelerini muhafaza ve inkişaf ettirmesini bilmiş olduğunu gösteren yeni bir delil!» (162).

Makedonya devrinin diğer dikkate değer bir siması, X uncu asrın birinci yarısında Çesarea piskoposu olan Aretas'tır. Bu zatın geniş malûmatı, edebî eserlere karşı gösterdiği derin alâka eserlerinde kendini göstermektedir. «Apokalips»'in grekçe şerhi, Plâton (Eflâtun), Lukian ve Evseb'e dair notları ve en nihayet, bir Moskova elyazmasında mahfuz kalmış, fakat daha henüz neşredilmemiş olan kıymetli mektupları Çesarea'lı Aretas'ın X uncu asır entellektüel hareketinde ne kadar yüksek bir yer almış olduğunu göstermektedir.

Bu devrin ruhanî hayatında oynadığı faal rol ile şöhret bulan Mistik Nikola 150 den fazla mektubu toplıyan enteresan bir kolleksiyon bırakmıştır. Bunlar arasında Giridin Arap emirine, Bulgar kıralı Simeon'a, papalara, imparator Romen Lakapen'e, piskoposlar, keşişler, sivil idarenin muhtelif memurlarına ilâh... yazılmış mesajlar vardır. Bunlar X uncu asrın iç ve dış siyasetine dair gayet zengin malûmat ihtiva etmektedir.

Basil II nin muasırı ve Bulgar harbi hâdiselerinin göz şahidi Diyakos Leon 959 ile 975 arasındaki devri ihtiva eden ve Arap, Bulgar ve Rus seferlerini nakleden on kitaptan müteşekkil bir tarih bırakmıştır. Bu tarih Nikefor Fokas ve Jan Çimiskes'in parlak devirlerine ait elimizde mevcut en mühim tarihtir; çünkü o devrin yegâne muasır tarihidir. Diyakos Leon'un eseri Rus tarihinin ilk safhalarını tetkik etmek istiyenler için dahi paha biçilmez bir kıymettedir: müellif burada Sviatoslav ve bu prensin Greklere karşı yapmış olduğu seferlere dair geniş malûmat vermektedir.

Selânik papazlarından Jan Kameniates'in bizzat şahid olduğu bu şehrin 904 te Araplar tarafından zaptına dair yazmış olduğu monografiye yukarıda işaret etmiştik.

Bu devrin kronikcileri arasında Genesius'u, Konstantin Porfirogenet'e ve Jorj Hamartolus'un zeyline istinaden 813-961 devresi hâdiselerini kaydetmiş ve Teofanes'in bir zeylini yazmış olan adsız müellifi (*Theophanes Continuatus*) zikretmek

lâzımdır. Bu toplama eserin müellifinin hüviyeti meselesi daha henüz halledilmemiştir (163). X uncu asır kronikcilerinden Magistros ve Logotet, Simeon Gramerci (*Grammaticus*) Leon ve Meliten'li Teodos âlimler arasında henüz çözülmemiş bir mesele vazetmektedirler: hilkati âlemden itibaren hâdiseleri muhtasar bir şekilde tasvir eden ve biribirine benzeyen bu metinlerin biribiriyle olan münasebetleri tespit olunamamaktadır. Bu mesele Simeon'un grekçe orijinal metninin daha henüz neşredilmemiş olması yüzünden daha nazik bir mahiyet almaktadır.

Bizans edebiyatının en enteresan simalarından biri de X uncu asra aittir: burada umumiyetle «Hendeseci» lâkabını taşıyan Jan Kiriotes bahis mevzuudur. Bu zatın edebî faaliyetinin en parlak zamanı Nikefor Fokas, Jan Çimiskes ve Basil II devirlerine rastlamaktadır. Kiriotes'in en çok sevdiği kahraman Nikefor Fokas'tır. Jan Kiriotes hicviyeler, zemin ve zamana uygun şiirler, riyazete dair manzum bir eser ("*Cennet*„) ve Meryem Ana şerefine yazılmış birkaç ilâhî bırakmıştır. Hicviyeleri, zemin ve zamana uygun şiirleri Nikefor Fokas'ın, Jan Çimiskes'in ölümü, Bardas Skleros ve Bardas Fokas'ın isyanı ("kıyam„ adlı şiirinde), Bulgar harbi ilâh... gibi o devrin siyasî hâdiselerine pek sıkı bağlarla bağlıdır. Bütün bu eserler bu devrin tetkikı için büyük bir ehemmiyeti haizdir. İstanbuldan Silivriye (Selymbria) yapmış olduğu bir seyahate dair yazmış olduğu şiirlerinden birinde köylü nüfusunun ıztırap ve sefaletini tasvir eden müessir, muazzam ve patetik bir tablo buluyoruz (164).

Krumbacher Hendeseci Jan'ın Bizans edebiyatının "en nefis„ muharrirlerinden biri olduğunu söylemekte tamamiyle haklıdır (165). Jan'ın bir çok şiirleri modern lisanlarımıza çevrilmeğe lâyıktır. Mensur eserleri — ilmi beyan, tefsir ve belâgate dair — şiirlerinden daha az ehemmiyetlidir.

Kısa bir müddettenberi tanılan en iyi Bizans şairlerinden Mitilen'li (Midilli) Kristof XI inci asrın birinci yarısında kemale erdi. Umumiyetle "trimetrik iambos„ vezninde, hicviyele, yahut, imparatorlar da dahil olmak üzere, muhtelif şahsiyetlere yazılmış mesajlar şeklindeki kısa şiirleri zarif üslûp ve nükteleriyle temayüz etmektedirler (166).

Bizansın parlak bir inkişaf devrine kavuştuğu aynı X uncu asır tahsil etmek arzusunda bulunan barbar garp mümessillerinin Boğaziçi sahillerine gelmelerine şahid oldu.

Bununla beraber, X uncu asrın sonunda ve XI inci asrın başlangıcında imparatorluğun bütün dikkatini, Bizans devletini askerî şan ve şerefin en yüksek mertebesine çıkarmış olan seferler çektiler: entellektüel faaliyet ve yaratıcı kudret o zamanlar biraz geriledi. Basil II âlimlere istihfaf nazariyle bakıyordu. XII inci asırda yazan Anna Komnena "Basil Porfirogenet'in (yani Basil II Bulgarokton) saltanat zamanından (Konstantin) Monomak'ın saltanat zamanına kadar edebî tetkikatın, ahalinin büyük kısmı tarafından ihmal edilmiş olmasına rağmen, tamamiyle ortadan kalkmamış ve bilâhare tekrar parlamağa başlamış olduğunu„ (167) kaydediyor. Münferit şahsiyetler faal bir surette çalışmağa ve kandil ışığı altında kitaplar üzerine kapanmış olarak uzun geceler geçirmeğe devam ettiler (168). Hükûmet tarafından geniş ölçüde takdir ve teşvik olunan yüksek tahsil ancak XI inci asrın ortasında, Konstantin Monomak zamanında, yeniden başgösterdi: genç Konstantin Psellos'un idare ettiği malûmatlı insanlardan müteşekkil bir grup projelerine imparatorun alâkasını celbetmeğe muvaffak oldu ve bu sayede sarayda büyük bir nüfuz kazandı. Yüksek Mektebin islâhı hususunda hararetli münakaşalar yapıldı. Bazıları bir hukuk mektebi, diğerleri ise bir felsefe, yani bir umumî kültür mektebi arzu ediyordu. Heyecan günden güne büyüyor ve hattâ alenî tezahürler şeklini bile alıyordu. İmparator bu vaziyetten kurtulmak için mükemmel bir çare buldu: bir felsefe fakültesi ve bir de hukuk mektebi kurdu. Bu hâdiseyi 1054 te Üniversitenin tesisi takip etti. Hukuk mektebinin kuruluşuna müteallik novel bize kadar gelmiştir. Felsefe mektebinde felsefe okutuluyor ve talebelere kuvvetli bir umumî kültür verilmeğe çalışılıyordu. Mektebin başında meşhur âlim ve muharrir Psellos bulunuyordu. Hukuk mektebi hukuk ilminin bir nevi "lisesi„ yahut "akademisi„ oldu.

Bizans hükûmetinin malûmatlı ve tecrübeli memurlara ve bilhassa hukukculara büyük bir ihtiyacı vardı. Meslekî hukuk mektepleri mevcut olmadığından gençler hukuk ilmini, nadiren bu sahada derin ve geniş malûmata sahip bulunan

hukukcular, noterler ve kanun adamlarından öğreniyorlardı. Konstantin Monomak zamanında kurulan hukuk mektebi hükûmetin duyduğu bu mübrem ihtiyacı karşılamakla mükellefti. Bu mektebin başında Psellos'un muasırı ve dostu ve kendinden daha az meşhur olmıyan Jan Ksifilin bulunuyordu. Tedrisat parasız olmakta devam ediyordu. Profesörler hükûmetten yüksek maaşlar, ipekli elbiseler, tabiî mahsullerden ibaret tayınlar ve Paskalyada hediyeler alıyorlardı. Her istiyen hukuk mektebine girebiliyordu: içtimaî seviye yahut servet nazarı itibare alınmıyordu; yalnız talebenin bu tahsile kâfi derecede hazırlanmış olması lâzımdı. Hukuk mektebinin tesisine müteallik novel bize hükûmetin hukuk tedrisi ve hukuk mesleği hakkında beslediği fikirler hakkında malûmat vermektedir. XI inci asır hukuk mektebine tamamiyle pratik bir istikamet verildi: bu mektepten imparatorluk kanunlarına aşina iyi memurlar yetiştirmesi bekleniyordu (169).

Felsefe mektebinin başında bulunan adam, Konstantin Psellos, umumiyetle manastır adı olan Mihail adiyle anılmaktadır. Psellos XI inci asrın birinci yarısında doğdu, parlak tahsili, geniş malûmatı, dikkate değer istidadı sayesinde muasırlarının en yüksek itibarına nail oldu ve imparatorluğun en nüfuzlu şahsiyetlerinden biri oldu. Saraya davet olunan Psellos burada yüksek mansıplar ve rütbelere kavuştu. Psellos aynı zamanda birçok talebelere felsefe ve ilmi beyan okutuyordu. Mektuplarından birinde şöyle yazmaktadır: "Keltleri (yani garbî Avrupa kavimlerini) ve Arapları tahakküm altına aldık ve bunlar şan ve şerefimizin yükselmesine yardım etmek üzere iki kıt'adan geldiler. Nil Mısır arazisini istilâ eder ve benim dilim onların zihnini [istilâ eder]... Bu kavimlerden biri beni bir ilim meşalesi olarak tavsif etmekte, bir diğeri bir ziya kaynağı olarak göstermekte, bir üçüncüsü ise beni en güzel adlarla şereflendirmektedir„ (170). Dostu, hukuk mektebi müdürü Jan Ksifilin'in misaline tevfikan Psellos Mihail ismi altında keşiş elbisesini giydi ve bir müddet manastırda kaldı. Fakat keşişlerin münzevî hayatı Psellos'un mizacına uymuyordu. Manastırı terk ile payitahta geri döndü, ve sarayda işgal ettiği mühim mevkii yeniden ihraz etti. Hayatının sonuna doğru başvekillik yüksek makamına çıkarıldı. 1078 de ölmüş olması muhtemeldir (171).

İmparatorların sık sık ve siyasetin birçok defalar değişmesiyle temayüz eden karışıklıklar ve inhitat devrinde yaşamış olan Psellos, hayatın değişen şartlarına intıbak etmek hususunda büyük bir kabiliyet gösterdi. Yükselmesine ve nüfuzunun artmasına halel gelmeksizin dokuz imparatora hizmet etti. Şahsî refahını temin etmek için diğer insanları medh ve ifsat etmek ve kendini küçültmekte tereddüt etmedi. Psellos'un pek yüksek ahlâkî meziyetlere sahip olduğu söylenemez; fakat bu hususta bu karışık ve müşkül devirde yaşamış olan birçok insanlardan farklı olmamıştır.

Ahlâkının bir dereceye kadar menfi olan bu vasıfları yanında Psellos muasırlarını geride bırakabilecek birçok meziyetlere sahipti. Mükemmel bir tahsil görmüş olan bu zat geniş malûmata sahipti; çok okur ve çok çalışırdı. Adedleri büyük bir yekûn tutan birçok kitaplar yazdı; birçok teoloji, felsefe (Plâton'dan mülhem) tabiî ilimler, filoloji tarih, hukuk kitapları, şiirler, birtakım nutuklar ve zengin muhabere evrakı bıraktı. Psellos'un "*Tarihi*„ Jan Çimiskes'in ölümü ile müellifin hayatının son seneleri arasındaki hâdiseleri (976 - 1077) toplamaktadır; müellif tarafından açığa vurulan muayyen bir tarafgirliğe rağmen bu eser XI inci asır tarihinin tetkikı için en kıymetli mehazlardan biridir. Psellos'un edebî eseri bize bu âlimi "hellenizm„ in teşiri altında kalan dinî kültürün bir mümessili olarak göstermektedir. Psellos tevazuda pek ileri gitmedi. İşte *Kronografya*'sında şunları yazıyor: "En basit sözlerimde dahi dikkat nazarını çeken gayet güzel bir telâffuza malik olduğumu bana daima temin etmişlerdir. Hiçbir hazırlıksız söylemiş olduğum sözler tabiî bir cazibe ile dolu idi. Beni konuşurken işitmiş olan birçok kimseler bunu teyit etmemiş olsalardı, bu husus meçhulüm kalacaktı„ (172). Başka bir yerde Psellos şunları yazıyor: Konstantin IX "belâgatimin son derece meftunu idi ve kulakları daima dudaklarımda asılı idi„; Mihail VI «Psellos'a karşı büyük bir hayranlık duyar ve dudaklarından akan baldan mütelezziz olurdu„; Konstantin X [Psellos'un] sözlerini bir "kevser gibi içerdi„; Evdokia Pselllos'u "bir ilâh telâkki ederdi„ (173). Tarihciler daha henüz Psellos'un şahsiyeti ve eserleri hakkında biribirine

zıd hükümler vermektedirler. Fakat bu zatın Bizansın XI inci asır fikir hayatında, IX uncu asırda Fotius, yahut X uncu asırda Konstantin Porfirogenet kadar, mühim bir mevki almış olduğu inkâr olunamaz gibi görünüyor.

Makedonya sülâlesi devri ve bilhassa X uncu asır, destan şiirlerinin ve bizanten halk şarkılarının bir inkişaf devri olarak telâkki olunmaktadır: bu destanın başlıca kahramanı Basil Digenis Akritas'tır.

Hemen hemen daimî mücadelelere sahne olan imparatorluğun şark hudutlarındaki faal hayat kahramanlık vakaları ve tehlikeli sergüzeştler için geniş bir mevzu idi. Bir adam halk arasında derin ve devamlı bir hatıra bıraktı: bu zat hudut vilâyetlerinin kahramanı Basil Digenis Akritas'tır. Bu destan kahramanının hakikî adının Basil olduğu anlaşılıyor: Digenis ve Akritas ise mahlaslardan başka bir şey değildir. "İki menşe'den doğmuş„ mânasına gelen "Digenis„ ıstılahı bu kahramanın babasının Arap ve müslüman, anasının ise grek ve hıristiyan olmasiyle izah olunmaktadır. Bu "Digeniş„ adı muhtelif ırklara mensup ana ve babadan doğan çocuklara verilirdi. Akritas adı (cemi *Akritai*) Bizansta, imparatorluğun en uzak sınırlarının müdafilerini ifade etmeğe yarıyordu (grekçe ἄκρα = sınır). *Akritler*, merkezî hükûmetle olan münasebetlerinde bazan büyük bir serbestiye sahip bulunurlardı; bunlar oldukça doğru olarak, garbî Avrupanın markgraf'ları (hudut vilâyetleri şefleri) yahut Ukrayna kazaklariyle (*Ukraina*=sınır) mukayese olunmaktadır.

Efsanenin kahramanı Digenis Akritas bütün hayatını müslümanlar ve "Apelatai„ lerle mücadeleye hasretti. Esasında "sürüyü dağıtanlar„, bilâhare sadece "hırsızlar„ mânasında kullanılmış olan bu ıstılah Bizans imparatorluğunun şark hududunda yaşıyan dağ eşkıyasını, yani ne imparator, ne de halifenin otoritesini tanımıyan ve her iki hükümdarın arazisini yakıp yıkan "yarı eşkıya, yarı kahraman, mânen ve bedenen çelikleşmiş, cüretkâr insanları„ (174) ifade ediyordu. Hazarda bu tahammülfersa eşkıya gerek müslümanlar ve gerek hıristiyanlar tarafından takip ediliyordu; seferde ise her iki taraf bu cüretkâr insanların yardımını kazanmak için uğraşıyordu. Rambaud'nun dediği gibi, bu hudut mıntakalarında «Bizanstan çok uzak bulunulduğu hissolunuyordu.

Bu vilâyetlerde insan kendini polis teşkilâtına sahip bir monarşi dahilinde değil, fakat şarkın feodal anarşisi içinde zanederdi„ (175).

Digenis Akritas destanında bulunan muhtelif iş'arlara dayanarak bu destanın temeli olan hakikî hâdiselerin, X uncu asrın ortasında, Kapadokya ve Fırat havalisinde cereyan etmiş olduğu söylenebilir. Destanda Digenis hıristiyanların ordugâhında, imparatorluk için yüksek vakalar ihdas etmekte ve parlak işler görmektedir: bu zat için "Romania„ (yani Bizans imparatorluğu) ve ortodoksluk biribirinden ayrılmaz iki unsurdur. Digenis'in sarayının tarifi Anadoludaki büyük malikâne sahiplerinde görülen ve Basil II Bulgarokton'un zalimane garazını tahrik eden ihtişam ve zenginlik hakkında oldukça vazıh bir fikir vermektedir (176). Bazı tarihciler efsanevî kahramanı X uncu asrın otantik bir şahsiyeti olarak kabul etmeğe kadar varmışlardır; fakat bunların nazariyelerini ispat için kâfi deliller yoktur. Seyahlara daha hâlâ bu kahramanın Trabzon civarında bulunan ve bir halk ananesine göre yeni doğmuş çocukları fena taliden koruyan mezarı gösterilmektedir.

Digenis Akritas destanının özü her ikisi de hıristiyanlık ile islâmiyet arasındaki mücadeleden doğmuş olan Şarlmayn devrine ait «*Roland*» yahut «*Çid*» şiirleri gibi garbî Avrupanın manzum destanlariyle büyük bir benzerlik göstermektedir.

Digenis Akritas'ın şarktaki ilk şekli, islâmiyetin yarı efsanevî şampiyonu olan ve adı Akroinon muharebesiyle (940) alâkalı gösterilen Seyit Battal Gazi olmuştur.

Digenis adı Bizans imparatorluğunun sonuna kadar şöhretini muhafaza etti. İmparator Manuel Komnen'i medh etmeğe uğraşan bir XII nci asır şairi, Teodor Prodrom, imparatoru «yeni Akritas» tesmiye etmektedir (177).

Bury'ye göre "nasıl ki Homer iptidaî grek medeniyetine ait muayyen bir merhalenin bütün cephelerini aksettirir "Niebelungen„ lar büyük muhaceretler devrindeki Germen medeniyetinin bir tasvirini ihtiva eder, Digenis'in vakaları da bize Anadolunun Bizans dünyasında ve serhatlerindeki hayat hakkında geniş bir tablo arzetmektedirler„ (178).

Digenis Akritas şiiri bize kadar en eskisi XIV üncü asra çıkan müteaddit elyazmalarında gelmiştir (179). Bu şiir Bizanstan sonra dahi yaşamakta devam etmiştir: bugün dahi Kıbrıs ve Anadolu ahalisi bu meşhur Bizans kahramanını terennüm etmektedir (180). Bizans destanının âmiyane ballad'larının bir nev'inin aksini Rus destanlarında buluyoruz. Rus edebiyatının dahi kendine has *"Digenis Akritas'ın icraatı ve hayatı„* vardır: Rus tarihcisi Karamzin (XIX uncu asrın başlangıcı) bu destanı bilmiş ve ilk önce bu eseri mahallî bir Rus periler masalı olarak telâkki etmiştir. Her ne hal ise, Digenis'in icraatı eski Rus edebiyatının inkişafı üzerinde çok büyük tesirlerde bulunmuştur; çünkü Rus hayatı ve edebiyatı gerek ruhanî, gerek profan sahalarda, Bizansın derin bir tesiri altında kalmıştır. Şunu da kaydetmek lâzımdır ki Digenis şiirinin Rus versiyonu, grekçe metinlerde bize kadar gelmemiş olan safhaları ihtiva etmektedir (181).

İmparatorluğun entellektüel ve artistik hayatı bu müşkül karışıklıklar devrinde, Makedonya sülâlesi zamanında çizilmiş olan yollardan gitmek suretiyle, inkişaf etmekte devam etti. Mihail Psellos'un faaliyeti, yukarıda gördüğümüz gibi, bu hâdiseler yüzünden inkıtaa uğramadı. İşte bu tek vaka Bizansın fikir hayatının husufa uğramamış olduğuna işaret eder. Psellos Makedonya sülâlesi mümessillerinin lûtufları kadar tahtta biribirini istihlâf eden tesadüfî imparatorların lûtuflarına da mazhar oldu.

Bu devrin dikkate değer muharrirleri arasında Mihail Attaliat temayüz etmektedir. Anadoluda doğmuş olan bu zat İstanbula hicret etti ve burada hukuk mesleğine girdi. Zamanımıza kadar gelmiş olan yazıları tarihî ve hukukî mevzulara aittir. Tarihi 1034 ile 1079 arasındaki devreyi ihtiva etmektedir. Bu eser şahsî müşahedelere dayanmaktadır ve son Makedonyalılar devri ve karışıklıklar seneleri için mevsuk bir tablodur. Mihail Attaliat'ın üslûbu, bazı yerlerinde, Komnen'ler devrinde o kadar büyük bir inkişaf göstermiş olan klâssisizmin sunî bir rönesansını müjdelemektedir. Mihail'in tamamiyle *Basilik*'lerden alınmış olan hukukî tretesi, büyük bir şöhret kazandı. Müellif herkesin kullanabileceği gayet kısa bir müracaat kitabı yazmak niyetinde idi. Mihail'in kurmuş olduğu

düşkünler yurdu ve manastır için tanzim ettiği vakfiye XI inci asır Bizans medeniyeti için gayet enteresan malûmat toplamaktadır. Bu vakfiye bu iki müessesenin sahip olduğu emlâkin bir envanterini ve diğer birtakım hükümler arasında manastır kütüphanesindeki kitapların bir listesini ihtiva etmektedir.

Makedonya sülâlesi Bizans sanat tarihinde mühim bir yer almaktadır. X uncu asrın ortasından XII nci asra kadar uzanan devir ilimde Bizans imparatorluğunun "ikinci altın devri„ tesmiye olunmaktadır; birinci altın devri Justinian zamanına rastlamaktadır. İkonoklast buhranı, görmüş olduğumuz gibi, Bizans sanatını kiliselerin ve keşişliğin sıkıcı tesirlerinden kurtarmış ve din mevzuuna yeni dış yollar açmıştı. Bu yeni yolların sonlarında şu hususlar bulunuyordu: iptidaî İskenderiye modelleri ananesine avdet; Araplardan alınan, binaenaleyh islâm tezyinatiyle pek yakından akraba olan tezyinatın inkişafı; kilise motiflerinin yerine daha büyük bir realizmi havi tarihî ve profan motifler ikamesi. Fakat Makedonya devri sanatı sadece bu motifleri taklit ve kopya etmeğe münhasır kalmadı; yeni orijinal bazı şeyler yarattı. Yeniden canlandırılmış olan Makedonyalılar ve Komnen'ler devirlerinin grek üslûbu IV üncü asır hellenistik üslûbunun maddî zarafetinden daha büyük bir şey ortaya koydu; önceki asırların vakar ve kudretinin büyük bir kısmını kendine mal etti. Bu vasıflar Ortazamanlar Bizans üslûbuna damgalarını vurdular. Bunların tesiri VI ıncı asrın kaba şekillerini ortadan kaldırdı; bunlara yalnız payitahtın cazibesinin hissedilmediği uzak vilâyetlerin dinî merkezlerinde rastlandı. Bunlardan vakar ile zarafet, itidal ile intizamdan müteşekkil bir halita, asude bir incelik husule geldi ve bunlar Bizans sanatının olgunluk devrinin vasıfları oldu. Bu eserler ahenk ile dinî heyecanı biribiriyle birleştirdi. Bunlar hellenistik devri eserlerinin malik olmadığı bir ciddîliğe sahip oldular. Bu son asırların devamı müddetince Bizans sanatının sistematik ve tedricî surette hellenleşmiş olduğunu söylemek ihtimal belki biraz mübalâğalı olur; fakat derin ve tam bir şarklılaşmanın artık kabil olmadığı muhakkaktır„ (182).

Meşhur Avusturya tarihcisi Strzygowski'nin, Makedonya devri tarihiyle pek yakından alâkalı bir tezi ispat için çalışmış olduğunu burada zikretmek faideden hali değildir.

Bu âlime göre Makedonya sülâlesinin Ermeni neslinden olan ilk imparatorunun tahta çıkışı Bizans sanat tarihinde yeni bir devre, yani Ermeni sanatının Bizansın artistik ibda'ları üzerinde vasıtasız tesirlerde bulunduğu bir devre işaret etmektedir. Yani diğer kelimelerle Strzygowski vaziyeti tersine çevirmek teşebbüsünde bulunmaktadır: Ermenistan, öteden beri zannedildiği gibi, Bizans sanatının derin bir nüfuzu altında kalmamış, bilâkis Bizans sanatı üzerinde müessir olmuştur. Ve hakikaten Ermeni tesiri kendini Makedonya sülâlesi zamanında kuvvetli bir şekilde göstermiştir. Birçok Ermeni sanatkâr ve mimarları Bizansta çalıştılar. Basil I tarafından inşa edilen «Yeni Kilise» ihtimal bir Ermeni plânına göre yapılmıştır. X uncu asırda Ayasofyanın kubbesi bir yer sarsıntısında hasara uğradıkta bu kubbenin tamiri Ermenistanda, Ani katedralinin plânlarını yapmış olan bir Ermeni mimara verilmiştir. Strzygowski'nin nazariyelerini, Ch. Diehl'in dediği gibi «birtakım ince ve cazip şeyler» ihtiva etmelerine rağmen, aynen kabule imkân yoktur (183).

Basil I büyük bir inşaatçı idi. Bu imparator «Yeni Kilise» yi (yukarıda adı geçen Nea) yaptırdı ve bu hâdise kendisi için, Ayasofyanın Justinian'ın yapı politikasında haiz olduğu ehemmiyet kadar, mühim oldu. Aynı imparator yeni bir saray -Kenurgion- yaptırdı ve bu binayı pırıltılı mozayiklerle süsledi. Aynı zamanda Ayasofya ve Havariler kilisesini restore ettirdi ve süsledi. 989 yer sarsıntısında hasara uğrıyan Ayasofya X uncu ve XI inci asır imparatorlarını dahi işgal etmiştir.

Makedonya devri ilk imparatorluk ikona nakışları mekteplerinin çalışmasına şahit oldu; bunlar yalnız birçok ikonaların yapılması ve müteaddit kilise duvarlarının süslenmesine yol açmadılar: bu mekteplerde elyazmalarının tezhiplendirilmesiyle de meşgul olundu. Vatikandaki meşhur «Azizler takvimi» Basil II zamanına aittir; bu kitabın ihtiva ettiği fevkelâde minyatürler, adları sahife kenarlarına yazılmış sekiz müzehhibin eseridir. Enteresan, orijinal ve güzel yapılmış diğer birçok minyatürler dahi bu devre aittir.

İmparatorluğun başlıca sanat merkezi İstanbul idi; fakat vilâyetler dahi mühim sanat âbideleri ihtiva ediyordu: meselâ Böotyada tarihi malûm olan (874) «Skripu kilisesi»; X uncu asır ve XI inci asrın başlangıcına ait Aynarozda bir kiliseler grupu; Fokiste Stilis'li Sen Lük kilisesi (XI inci asrın başlangıcı); Sakızda Nea Moni (XI inci asrın ortası); Attik'te Dafni kilisesi ve manastırı (XI inci asrın sonu) (184). Anadoluda kaya içine oyulmuş Kapadokya kiliselerinden bazıları IX uncu, X uncu ve XI inci asırlara kadar çıkan mühim ve son derece dikkate değer fresk serileri ihtiva etmektedir. Fevkelâde bir «duvar nakışları hazinesi meydana çıkarmış olan» (185) Kapadokya fresklerinin keşif ve tetkiki hayatını «Bizans sanatının yeni bir vilâyeti olan» (186) Kapadokyanın araştırılmasına hasreden papaz G. Jerphanion'un adiyle pek yakından alâkalıdır.

Makedonya devrinde Bizans sanatı imparatorluk hudutlarının dışına yayıldı. IX uncu ve XI uncu asırlara izafe olunan Romadaki meşhur Santa Maria Antika kilisesinin en yeni nakışları Makedonya rönesansının en dikkate değer eserleri arasına konulabilir (187).

Rusyada Kiyef'in Ayasofya'sı (1037) ve diğer birçok kiliseler dahi Makedonya imparatorlarının "Bizans„ ananesine aittirler.

Makedonya sülâlesinin çok parlak devri (867-1025) sanatın canlılığı ve orijinalliği bakımından dahi Bizans sanatının en iyi bir devri oldu. Bunu takip eden karışıklıklar ve Komnen'ler devirleri tamamiyle başka, daha kuru ve daha sert bir sanatın vücut bulmasına şahit oldular. "Ermenistana götürülen (Basil II zamanında) Bizans sancakları yavaş yavaş geriledi; Selçukî Türklerinin sancakları ise ilerledi. Dahilde merasim ve resmi geçitlerle tebarüz eden bir hareketsizlik ruhu, yani Aleksis Komnen'in ve sarayının ruhu, yaşadı. İşte bütün bunlar garp Haçlılarının istilâlarına tekaddüm eden asırda akislerini bıraktılar. Terakki membaları kurudu; yaratıcı bir uzvî kudret artık husule gelemedi; mümkün olan yegâne değişiklik dış kuvvetlerin pasif bir surette kabulü idi. Dinî şevk birtakım resmî meşgaleler tarafından istihlâk edildi. Litürjik sistem, nakşı kontrol etmekle nakşe ait el kitaplarının yahut rehberlerin inkişafına yol açtı; bunlarda takip edilmesi lâzımgelen yol açıkca gösterilmişti; kompozisyon muayyen kalıplara sokuldu, renkler bile önceden tespit edildi» (188).

cizgiliforum

BİBLİYOGRAFYA

Umumî eserler için birinci fasla müracaat.

Gfrörer (A.), Byzantinische Geschichten (Graz, 1873-1877) Cilt II-III. — Jan Çimiskes'ten Romen Diogen'e (dahil) kadar gelen imparatorların saltanatlarına dair taslaklar.

Skabalanoviç (N.), XI inci asırda Bizans devleti ve Kilise (Sen Petersburg, 1884). — 1025 den itibaren XI inci asrın tarihi — İmparatorluğun iç tarihi için gayet mühim (rusça).

Bury (J. B.), Roman Emperors from Basil II to Isaac Komnenos. English Historical Review IV, 1889, sah. 41—64, 251—285. — Bury'nin "Selected Essays, ed. by H. Temperly (Cambridge 1930)„ adlı eserinde ikinci defa basılmıştır (sah. 126-214).

Neumann (C.), Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen (Leipzig, 1894). — Fransızca tercümesi: La situation mondiale de l'Empire byzantin avant les Croisades (Paris, 1905). — İmparatorluğun XI inci asırdaki umumî durumunun tetkiki için gayet enteresan.

Schlumberger (G.), L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle. Troisième partie: 1625-1057 (Paris, 1905). — Gayet mufassal ve enteresan.

Popov (N.), Makedonya sülâlesi devrinde Bizans kilise tarihine dair taslaklar (Moskova 1916). — Bir konferans serisi (rusca).

MÜNFERİT SALTANATLARA DAİR MONOGRAFİLER:

Vogt (A.), Basil I, empereur de Byzance (867-886), et la civilisation byzantine à la fin du IX e siècle (Paris, 1908).

Popov (N.), İmparator Hakîm Leon VI ve zamanı saltanatı; tarih ve din bakımından (Moskova, 1892) (rusça).

Lambros (Sp. P.), Leo und Alexander als Mitkaiser von Byzanz. Byzant. Zeitschrift IV, 1895, sah. 92-98.

Zernin (A.), Konstantin Porfirogenet'in hayatı ve eserleri (Harkof, 1858). — Eskimiştir. Rusça.

cizgiliforum

Rambaud (A.), L'empire grec au Xe siècle. Constantin Porphyrogénète (Paris, 1870). — Mükemmel bir eser.

Hirsch (F.), Kaiser Constantin VII Porphyrogennetos (Berlin, 1873). — Rambaud'nun eserine istinaden yazılmış bir hülâsa.

Runciman (Steven), The Emperor Romanus and his reign. A study of Tenth-Century Byzantium (Cambridge, 1929). — Mühim.

Schlumberger (G.), Un empereur byzantin au Xe siècle. Nicéphore Phocas (Paris, 1890).— Levhasız ve resimsiz olarak ikinci defa Pariste (1923) basılmıştır.

Schlumberger (G.), L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle. Jean Tzimiscès. Les jeunes années de Basile II, le tueur de Bulgares, 969-989 (Paris, 1896). — 969 ile 989 arasındaki bütün devreyi ihtiva eder.

Schlumberger (G.), L'épopée byzantine à la fin du Xe siècle. Seconde partie: Basile II, le tueur de Bulgares (Paris, 1900). — 989 ile 1025 arasındaki devre. Schlumberger'in bu üç eseri gayet mühimdir.

Rosen (V. R., baron), İmparator Basil Bulgarokton. Antakyalı Yahya'nın kronikinden alınmış müntehap parçalar (Sen-Petersburg, 1883). Rusça. — Schlumberger tarafından geniş ölçüde kullanılmış gayet mühim eser.

Bezobrazow (P. V.), İmparatoriçe Zoe. "Tarihî tetkikler„ inde çıkmıştır (Moskova, 1893). Cilt I, sah. 225-251. — Âmiyane bir makale. Rusça.

Diehl (Ch.), Zoé la Porphyrogénète. "Figures byzantines„ de çıkmıştır (Paris, 1906). Cilt I. — İngilizce tercümesi: H. Bell, Byzantine Portraits (New-York, 1927), sah. 231-275.

Madler (H.), Theodora, Michael Stratiotikos, İsaak Komnenos. Ein Stück byzantinischer Kaisergeschichte (Plauen I. V. 1894). — Teodora, Mihail Stratiotikos ve İsak Komnenos'un saltanatlarına ait mehazlar ve umumî mülâhazalar ihtiva eden umumî bir hülâsa.

Karolidis (P.), Ὁ αὐτοκράτωρ Διογένης ὁ Ρωμανός, 1068-1071. (Atina, 1906). Rumca. — Romen IV Diogen'in saltanatına dair âmiyane bir taslak.

cizgiliforum

DIŞ SİYASET:

SLAVLARA DAİR:

Drinov (M. S.), X uncu asırda cenup Slavları ve Bizans (Moskova, 1875). — Bulgar-Bizans münasebetlerine dair son derece mühim bir eser. Rusça.

Zlatarski (V. N.), Geschichte der Bulgaren. I. Teil: Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zur Türkenzeit (679-1396). G. Weigand tarafından neşredilen "Bulgarische Bibliothek" (Cilt V, Leipzig, 1918).

Zlatarski (V. N.), Ortazamanlarda Bulgar devleti tarihi (Sofya, 1919-1927). Cilt I, 1.-2. kısım.—Mükemmel bir eser. Bulgarca.

Dvornik (F.), Les Slaves, Byzance et Rome au IX e siècle (Paris, 1926).— Mühim.

Runciman (Steven), A History of the first Bulgarian Empire (London, 1930). — Mühim.

Golubinski (E. E.), Rus Kilisesi tarihi (2. tabı, Moskova, 1901). Cilt I, 1.— İlk devirdeki Rus-Bizans münasebetlerinin tetkiki için mükemmel bir eser.

Eski Rusya ile Bizans arasındaki münasebetlere dair mükemmel bir bibliyografyayı "Cambridge Medieval History" (Cilt IV, s. 819-821) de bulmak kabildir.

ARAPLARA DAİR:

Amari (M.), Storia dei musulmani di Sicilia, Cilt I-III (Firenze, 1854-1872).—Sicilyanın ve cenubî İtalyanın Araplar tarafından fethine dair mükemmel bir eser.

Vasiliev (A. A.), Bizans ve Araplar. Makedonya sülâlesi zamanında Bizans ile Araplar arasındaki siyasî münasebetler. İmparator Basil I, Filosof Leon VI ve Konstantin VII Porfirogenet (867-959) (Sen Petersburg, 1902). — Rusça.

ERMENİLERE DAİR:

Laurent (J.), L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886 (Paris, 1919), (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome). Fasc. 117.

cizgiliforum

PEÇENEGLER VE UZLARA DAİR:

Vasilievski (V. G.), Bizans ve Peçenegler. Maarif Nezareti mecmuası, Cilt 164, 1872, sah. 116-165 ve 243-332.— V. G. Vasilievski'nin "Eserler" inde ikinci defa neşredilmiştir (Sen — Petersburg, 1908, sah. 1-175). — Tam manasiyle dikkate değer. Rusça.

TÜRKLERE DAİR:

Gfrörer (A.), İsmi geçen eser, Cilt III.

Jorga (N.), Geschichte des Osmanischen Reiches, cilt I (Gotha, 1908).

Laurent (J.), Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081. Annales de l'Est, publiées par la Faculté des lettres de l'Université de Nancy, 27. année, fasc. 1 (Paris, 1913); 28. année, fasc. 2 (Paris, 1914) [1919]. — Mühim.

Loewe (H. M.), The Seljuqs (Cambridge Medieval History IV, sah. 299-317, 836).

NORMANLARA DAİR:

Gay (J.), L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands, 867-1071 (Paris, 1904). — Mühim.

Chalandon (F.), Histoire de la domination normande en Italie et en Sicile, cilt I (Paris, 1907).

Guldencrone (baronne Diane de), L'Italie byzantine. Étude sur le haut moyen-âge, 400-1056 (Paris, 1914).

KİLİSE TARİHİ:

Jager, Histoire de Photius (2. tabı, Paris, 1845). — Eskimiştir.

Hergenröther (I.), Photius, Patriarch von Constantinopel (Regensburg, 1867-1869), cilt I-III. — Kiliselerin ayrılma meselesi 1054 senesine kadar götürülmüştür. Gayet mühim.

cizgiliforum

Bréhier (L.), Le schisme oriental du XI e siècle (Paris, 1899). — Mühim.

Aynı müellifin "Cambridge Med. History„ (Cilt IV, sah. 246-273) için yazmış olduğu fasıl IX a müracaat olunması.

Lebediev (A. P.), IX uncu, X uncu ve XI inci asırlarda kiliselerin ayrılma meselesi (2. tabı, Moskova 1905). — Rusca.

Michel (A.), Humbert und Kerullarios. Studien. Erster Teil, (Paderborn, 1925).

İÇ TARİH:

Bizans korporasyonları ve "Epark'ın kitabı„na dair:

Bozobrazov (P. V.), Tacirler ve küçük sanatkârlar korporasyonları. G. Hertzberg'in "Bizans tarihi„ nin rusca tercümesinde (Moskova, 1896), sah. 600-612. Rusca.

Stöckle (A.), Spätrömische und byzantinische Zünfte (Leipzig, 1911). — Enteresan.

Çernusov (E. A.), Roma ve Bizans korporasyonları (Maarif Nezareti mecmuası, Eylûl 1914). — Stöckle'nin kitabının rusca tenkidi.

Macri (C. M.), L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine, 867-1057 (Paris, 1925).

İÇTİMAÎ MESELE:

Vasilievski (V. G.), Bizans imparatorluğunun iç tarihine dair malzemeler. Köylü malikânesi lehinde alınan tedbirler. Maarif Nezareti Mecmuası, Cilt 202 (Mart, 1897). Aynı müellifin "Eserler„ inde (Cilt IV, Leningrad, 1930, sah. 250-331) ikinci defa neşredilmiştir. — X uncu asır novellerinin rusca tercümelerini ihtiva etmektedir. Gayet mühim.

Testaud (G.), Des rapports des puissants et des petits propriétaires ruraux dans l'Empire byzantin au Xe siècle (Bordeaux, 1898).

FEN VE EDEBİYAT:

Krumbacher, Montelatici ve **Rambaud'nun** yukarıda zikrolunan eserleri; **Skabalanoviç**'in yukarıda ismi geçen eseri.

Fuchs (F.), Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter (Leipzig und Berlin, 1926).

MONOGRAFİLER:

TEODOR DAFNOPATES'E DAİR:

Latishev (V.V.), Teodor Dafnopates'in iki nutku. — Bu zatın hayat ve eserleri hakkında bir methal ve bazı tercümeler ihtiva etmektedir. Pravoslavni Palestinski Sbornik, Cilt 59 (Sen — Petersburg, 1910), Rusca.

RODOSLU KONSTANTİN'E DAİR:

Pauly - Wissowa, Realencyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft, IV (1901), s. 1032-1033.

KONSTANTİN PORFİROGENET'E DAİR:

Rambaud (A.), ismi geçen eser.

Leclercq (H.), Constantin Porphyrogénète et le livre des cérémonies de la cour de Byzance (Cabrol, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Paris, 1914). III,2, sah. 2695-2713.

SİMEON METAFRAST'A DAİR:

Vasilievski (V.G.), Simeon Metafrast'ın hayatı ve eserlerine dair. Maarif Nezareti Mecmuası 212 (İkinci Teşrin - Birinci Kânun, 1880), sah. 379-437. Rusca.

Delehaye (H.), La vie de saint Paul le Jeune et la chronologie de Métaphraste. Revue des questions historiques, nouvelle série X, 1893, sah. 49-85.

Jugie (M.), Sur la vie et les procédés de Syméon Metaphraste. Échos d'Orient XXII, 1923, sah. 5-10.

«ANTHOLOGIA PALATINA» YA DAİR:

Wolters (P.), De Constantini Cephalae Anthologia. Rheinisches Museum 38,1883, sah. 97-119.

MİSTİK NİKOLA'YA DAİR:

Zlatarski (V. N.), İstanbul patriki Mistik Nikola'nın Bulgaristan Çarı Simeon'a yazdığı mektuplar. Sbornik za Minist. Narodn. Prosv. X, 1894, sah. 372-428; XI, 1894, sah. 3-54; XII, 1895, sah. 121-211. Bulgarca.

DİYAKOS LEON'A DAİR:

Wartenberg (G.), Das Geschichtswerk des Leon Diakonos. Byz. Zeitschrift VI, 1897, sah. 106-111; sah. 285-317 ye dahi bakınız.

Sutsumov, Diyakos Leon ve Skylitzes'in mehazlarına dair. Vizantiiskoie Obozreniie II, I (Yuriev-Dorpat, 1916). Rusca.

HENDESECİ JAN KİRİOTES'E DAİR:

Vasilievski (V. G.), Rus-Bizans parçaları II: 976-986 seneleri tarihine dair. Maarif Nezareti Mecmuası 184, (Mart 1876), sah. 162-178. — Aynı müellifin "Eserleri„ nde (Cilt II: Sen-Petersburg, 1909), sah. 107-124 de ikinci defa basılmıştır. Rusca.

Tacchi-Venturi (P. S. I.), Commentariolum de Joanne Geometra in S. Gregorium Nazianzenum inedita laudatione in cod. Vaticano-Palatino 402 adversata. Studi e documenti di storia e diritto; Cilt XIV (1893).

MİDİLLİ'Lİ KRİSTOF'A DAİR:

Kurtz (Ed.), Die Gedichte des Christophoros Mytilenaios (Leipzig, 1903).

KAYSERİLİ ARETAS'A DAİR:

Kugeas (S. B.), Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ (Atina, 1913).

MİHAİL PSELLOS'A DAİR:

Fischer (W.), Studien zur byzantinischen Geschichte des 11. Jahrhunderts (Plauen, 1883).

Bury (J. B.), Roman emperors from Basil II to Isaac Komnenos, English Historical Review IV, 1889, sah. 41-64; 251-285. Aynı müellifin "Selected Essays„ (Cambridge, 1930, sah. 126-214) inde ikinci defa basılmıştır. — Psellos'un eserlerine dair bir etüd.

Bezobrazov (P. V.), Bir Bizans muharriri ve devlet adamı: Mihail Psellos I: Mihail Psellos'un hal tercümesi (Moskova, 1890). Rusca.

Rambaud (A.), Michel Psellos, philosophe et homme d'état byzantin au XI e siècle. Études sur l'histoire byzantine (Paris, 1912), sah. 109-171.

Diehl (Ch.), Une famille de bourgeoisie à Byzance au XI e siècle. Figures byzantines I, sah. 291-316. **H. Bell**'in ingilizce tercümesi: Byzantine Portraits (New-York, 1927), sah. 276-299.

Zervos (Ch.), Un philsophe néoplatonicien au XI e siècle. Michael Psellus, sa vie, son oeuvre, ses luttes philosophiques, son influence. Préface de M. F. Picavet (Paris, 1920).

Renauld (E.), Lexiqne choisi de Psellos (Paris, 1920).

Renauld (E.), Étude de la langue et du style de Michel Psellos (Paris, 1920).

Renauld (E.), Michel Psellos: Chronographie ou histoire d'un siècle de Byzance, 976-1077. Cilt I (Paris, 1926), Methal.

BASİL DİGENİS AKRİTAS'A DAİR:

Rambaud (A.), Une épopée byzantine au Xe siècle: les exploits de Digénis Akritas. Études sur l'histoire byzantine (Paris, 1912), sah. 63-108.

Wartenberg (G.), Das mittelgriechische Heldenlied von Basileios Digenis Akritas (Ostern, 1897).

Diehl (Ch.), Le roman de Digénis Akritas. Figures byzantines, II, sah. 291-319.

Bréhier (L.), Un héros de roman dans la littérature byzantine (Clermont-Ferrand, 1904).

Pernot (H.), Études de littérature grecque moderne (Paris, 1916), sah. 1-70.

Kiryakidis (S.), Ὁ Διγένης Ἀκρίτας (Atina, 1926), sah. 155.

Hesseling (D.), La plus ancienne rédaction du poème épique sur Digénis Akritas (Amsterdam, 1927), sah. 22. (Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, Deel 63, série A, Nr. 1).

Birinci cildin sonu

cizgiliforum

cizgiliforum

NOTLAR

Fasıl I

(1) Th. Labbé, De Byzantinae historiae scriptores ad omnes per orbem eruditos προτρεπτικόν (Parisiis, 1648), sah. 5-6.

(2) L Feugère, Étude sur la vie et les ouvrages de Du Cange (Paris, 1852), sah. 9.

(3) Aynı yerde.

(4) V. Vasilievski, Bizans tarihi araştırmalarına dair tecrübe (Sen Petersburg, 1890), sah. 139 (rusça).

(5) Nâşir Jean Anisson'un Du Cange'a yazmış olduğu mektupları karşılaştırınız: H Omont, Le Glossaire grec de Du Cange. Anisson'un, bu lûgatin basılmasına dair Du Cange'a mektubu (1682-1688): Revue des études grecques V, 1892, sah. 212-249.

(6) Bu eser müteakıp senelerde birçok defalar basılmıştır.

(7) Krş. Feugère, ismi geçen eser, sah. 67-71. Bu âlimin hastalığı ve ölümüne dair, Du Cange'ın muasırı olan Etienne Baluze namında bir Fransız âlimi tarafından yazılmış olan gayet enteresan bir mektubu «Chronicon Paschale» edisyonunda, cilt II, sah. 67-71de (Bonn tabı) bulmak kabildir.

(8) Du Cange'ın iyi bir hal tercümesi yoktur.

(9) Voltaire, Le Pyrrhonisme de l'histoire, par un bâchelier en théologie (1768), fasıl XV. Beuchot tabı, cilt 44, sah. 429.

(10) Montesquieu, Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence, fasıl XXI.

(11) Hegel, Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. III. kısım, III. cüz, III. fasıl, (Lectures on the Philosophy of History, translated by J. Sibree, [London, 1890], sah. 353).

(12) Moniteur, 13 Haziran 1815. Krş. Houssaye, 1815, cilt 1 (Paris, 1905), sah. 622-623.

(13) A. Sorel, Montesquieu, 2. tabı (Paris, 1889), sah. 64.

(14) The Memoirs of the Life of Edvard Gibbon, with various observations and excursions by Himself, edited by Birkbeck Hill (London, 1900).

cizgiliforum

cizgiliforum

cizgiliforum

(15) The Autobiographies of Edward Gibbon, edited by J. Murray (London, 1896), sah. 152.

(16) Aynı eser, sah. 148.

(17) Aynı eser, sah. 302.

(18) The Autobiographies of Edward Gibbon, sah. 311.

(19) Aynı eser, sah. 333-334.

(20) Bury, Gibbon'un edisyonunda (Londra, 1896), cilt I, methal, sah. XXXI.

(21) Freeman, Historical Essays, 3. Série (London, 1879), sah. 234-235.

(22) Gibbon, The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. Nâşiri: J. B. Bury. Cilt I (London, 1896), methal, sah. III.

(23) Royou, Histoire du Bas-Empire (Paris, 1803). Ön söz.

(24) Finlay'ın kendi tarafından yazılmış hal tercümesi: «Tarih»inde (History of Greece, edit. by H. F. Tozer, Oxford, 1877) cilt I, sah. XXXIX XLVI.

(25) Finlay, ismi geçen eser, cilt I, sah. XV-XVII.

(26) Finlay, ismi geçen eser, cilt I, sah. XVII X X.

(27) Freeman, Historical Essays, cilt III, sah. 241 243.

(28) Paparrigopulo, Histoire de la civilisation hellénique, sah. 194.

(29) Bu acaip meseleye aşağıda tekrar avdet edeceğiz.

(30) Gregorovius, ismi geçen eser, cilt I, sah. XVIII-XIX.

(31) N. H. Baynes, A Bibliography of the works of J. B. Bury, compiled with a memoir by N. H. Baynes (Cambridge, 1929), sah. 5 6. Mükemmel eser: sah. 1-124 Bury'nin hal tercümesini, sah. 124 ölümüne dair yazılmış yazıları, sah. 125-175 Bury'nin eserlerinin tam bir bibliyografyasını ihtiva etmektedir.

(32) Bury, Ön söz, sah. VII.

(33) Bury, ismi geçen eser, cilt I, methal, sah. V-VIII. — Bu methal kısmı ikinci edisyonda hazfedilmiştir; tarih bakımından bugün dahi faydalıdır. Krş.: F. Dölger, Byzantinische Zeitschrift XXVI, 1-2 (1926), sah. 97.

(34) Aynı yerde.

(35) M. Rostovtzeff, The Social and Economic History of the Roman Empire (Oxford, 1926), sah. 628.

(36) Lambros'a modern grekçe olarak ithaf edilmiş olan eseri mukayese ediniz: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, 1851-1919 (Atina, 1920). — Sah. 5-29da Lambros'un hal tercümesi (A. N. Skias tarafından), sah. 35-85

te, eserlerinin bir bibliyografyası (479 eser serlevhası); sah. 86 138 de Lambros'un ölümünden sonra bulunmuş olan gayrı münteşir el yazmalarını muhtevidir. Krş. S. B. Kugeas, L'Etat actuel des études byzantines en Grèce(Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine, cilt XI, Bucarest, 1924), sah. 165 — 166.

(37) Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, sah. 1067.

(38) F. Harrison tarafından ikinci defa neşredilmiştir: Among my books: centenaries, reviews, memoirs (London, 1912). sah. 180 — 231.

(39) Bu kitabın özü Ch. Diehl'in eserine (Cambridge Medieval History, cilt IV, fasıl XXIII ve XXIV) esas teşkil etmiştir.

(40) Slav muhipleri Rus ortodoks kilisesinin ve Büyük Petro'dan önceki eski siyasî ve içtimaî müesseselerin hayranı idiler. Bunlar Petro'nun reformlarının Rusyayı doğru yoldan ayırmış olduğuna kani bulunuyorlardı. Garplılar ise, bunun tamamiyle aksine olarak, Rusların garbî Avrupaya samimî bağlarla bağlı olarak yaşamaları lâzımgeldiği ve Rusyanın ancak Büyük Petro'nun reformlarından sonra medenî bir memleket olduğu fikrinde idiler.

(41) A. Hertzen, Le passé et les idées Venezia la Bella (Genève, 1879), cilt X, sah. 53 — 54.

(42) P. I. Çaadaiev, Eserleri ve mektup'arı. Herschensohn tarafından neşredilmiştir (Moskova, 1914), cilt II, sah. 118. — Fransızca orijinali cilt I, sah. 85.

(43) A S. Khomiakov, "Bizansın müdafaası hususunda bir Grekin sesi„ adlı makalesinin notu. Bu müellifin "Eserleri„ nde (Moskova, 4. tabı, cilt III, sah. 366) intişar etmiştir (rusça).

(44) İstanbulun rusça adı.

(45) Granovski, Lâtin İmparatorluğu: Medovikov'un eserinin tahlili. T. N. Granovski'nin Eserleri'nde (4. tabı, Moskova, 1900), sah. 378 de intişar etmiştir (rusça).

(46) Granovski, Lâtin İmparatorluğu. . . . ., sah. 379.

(47) I. Iertov, Şarki Roma İmparatorluğu yahut Konstantiniye tarihi (Sen Petersburg, 1837). Methal (rusça).

(48) F. I. Uspenski'nin hayatı ve eserlerine dair en iyi malûmatı Leningrad Fen Akademisi tarafından neşredilmiş olan bir risalede bulmak kabildir: Akademi âzasından F. I. Uspenski'nin hâtırasına (1845 — 1928), Leningrad, 1929 (rusça)

(49) F. I. Uspenski, Bizans İmparatorluğu tarihi (Sen Petersburg 1914), cilt I, sah. XII (rusça).

(50) Aynı eser, sah. 46 — 47.

(51) Aynı eser, sah. XIV.

(52) Aynı eser, sah. 47 — 48.

cizgiliforum

cizgiliforum

(53) F. I. Uspenski, Bizans İmparatorluğu tarihi, sah. 16.

(54) Aynı eser, sah. 39.

(55) Aynı eser, sah. 39 – 40.

(56) Aynı eser, sah. 40.

(57) C. N. Uspenski Moskovada 1917 de ölmüştür.

(58) H. I. Bell, The Decay of a civilisation (Journal of Egyptian Archaeology X, 1924, sah. 207).

Fasıl II

(1) Meselâ krş.: H. Vincent et F. M. Abel, Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire (Paris, 1914), cilt II, sah. 202-203. (Bu eser bir bibliyografyayı dahi muhtevidır).

(2) G. Boissier, La fin du paganisme (Paris, 1891), cilt I, sah 24–25.

(3) J. Burckhardt, Die Zeit Konstantin's des Grossen (Leipzig, 1898), 3. tabı, sah: 326, 369 – 370, 407.

(4) Bu eserin genişletilmiş ve yeniden gözden geçirilmiş dördüncü tabı almanca olarak 1925 de çıkmıştır.

(5) A. Harnack, Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, cilt II (Leipzig, 1906), 2. tabı, sah. 276 – 285.

(6) V. Bolotov. Eski kilise tarihine dair konferanslar (Sen Petersburg, 1913), cilt III, sah. 29 (rusça).

(7) V. Duruy, Histoire des Romains (Paris, 1885), cilt VII, sah. 102.

(8) Aynı eser, sah. 86, 88, 519 – 520.

(9) Aynı eser, cilt VI (1883), sah. 602.

(10) E. Schwartz, Kaiser Konstantin und die christliche Kirche (Leipzig – Berlin. 1913), sah. 2.

(11) Konstantin der Grosse und seine Zeit. Gesammelte Studien, herausgegeben von F. Dölger (Freiburg i. Breisgau. 1913), sah. 2.

(12) P. Batiffol, La paix constantinienne et le catholicisme (Paris, 1914), sah. 256 – 259 (O. Seeck'in bu mevzua dair yapmış olduğu etüd münasebetiyle).

(13) J. Maurice, Constantin le Grand. L'origine de la civilisation chrétienne (Paris, 1925), sah. 31 – 36.

(14) Boissier, cilt I, sah. 28. Krş. Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (Paris, 1914), cilt III, 2, sah. 2669.

(15) F. Lot, La fin du monde antique (Paris, 1927), sah. 32-38.

(16) E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches, cilt I (Wien, 1928), sah. 146-147. — Bu iki esere dair (Stein ve Lot'nun eserleri) N. Baynes'in «Journal of Roman Studies XVIII, 1928, sah. 220» deki enteresan bir makalesine bakınız.

(17) Meselâ krş. J. Maurice, Numismatique Constantinienne, cilt II (Paris, 1911), sah. VIII, XII, LVI. — E. Stein, ismi geçen eser, sah. 146.

(18) Krş. Maurice, ismi geçen eser, cilt II, sah. VIII.

(19) Aynı eser, cilt II, sah. XX-XLVIII.

(20) Aynı eser, cilt II, sah. XII.

(21) E. Trubetzkoi, V inci asırda garp hıristiyanlığının dinî ve içtimaî mefkûreleri (Moskova, 1892), cilt I, sah. 2 (rusça)

(22) Lactantii, De mortibus persecutorum, 44.

(23) Eusebii, Historia Ecclesiastica, IX, 9, 2. Krş.: Nicene and Post-Nicene Fathers (2. série, New-York, 1890), cilt I, sah. 363.

(24) Eusebii, Vita Constantini, I, 28-30.

(25) İhtimal keltceden gelmektedir. Krş. Pauly Wissowa, Realencyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft XII (1925), sah. 241 (Grosse).

(26) Labarum tasviri Konstantin devri sikkelerinin üzerinde bulunmaktadır. Meselâ krş.: J. Maurice, Numismatique Constantinienne (Paris, 1908), cilt I, levha IX, 2; cilt II, sah. LIX-LX.

(27) Lactantii, De mortibus persecutorum, 34,4-5. — Eusebii, Hist. Eccl. VIII, 17,9-10.

(28) Lactantii, De mort. persec. 48,4-8. — Eusebii, Hist. Eccl. X, 5, 6-9.

(29) A. Lebediev, Hıristiyanlığın itisaf devri (3. tabı, Sen Petersburg, 1904). sah. 300-301 (rusça).

(30) N. Grossu, Milan fermanı, sah. 29-30 (Kiyef Teoloji Akademisi neşriyatı, 1913) (rusca).

(31) O. Seeck, Das sogenante Edikt von Mailand (Zeitschrift für Kirchengeschichte XII, 1891, sah. 381-386). — Aynı müellifin: Geschichte des Untergangs der antiken Welt (Berlin, 1897), cilt I,2,2. tabı, sah. 495. Fakat N. Baynes'i krş.: Journal of Roman Studies XVIII, 2, 1928, sah 228: «Milân fermanı» nın mevcut olmadığını şimdi biliyoruz».

(32) Brillliantov. İmparator Büyük Konstantin ve Milân fermanı (Petrograd, 1916), sah. 157 (rusça) Krş.: M. A. Huttmann, The Establishment of Christianity and the Proscription of Paganism (New-York, 1914), sah. 123. «Konstantin'i ilk hıristiyan imparator ve hıristiyanlığı putperestlik ile aynı seviyeye çıkaran ilk hükümdar olarak telâkki edebiliriz; fakat bu imparator hıristiyanlığı ilk resmî din yapan değildir; çünkü 311 de Galer bunu yapmıştı» (Studies in History, Economic and Public Law, edited by the Faculty of Political Science of Columbia University, vol. LX, No. 2).

(33) M a u r i c e, ismi geçen eser, cilt II, sah. LV.

(34) Nikomedia (İzmit) için krş. J. S ö l c h, Historisch-geographische Studien über bithynische Siedlungen. Nikomedia, Nikaia, Prusa. (Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher I, 1920, sah 267-268). Afrika için: S. G s e l l, Les monuments antiques de l'Algérie (Paris, 1901), cilt II, sah 239.

(35) V. B a r t h o l d, Şark Cemiyeti «Zapiski» (haberlerinde) lerinde, cilt I (Leningrad, 1925), sah. 463 (rusça).

(36) A. S p a s s k i, Umumî konsiller devrinde dogmatik hareketler tarihi (Sergiev Posad, 1906), sah. 137 (rusça).

(37) A. H a r n a c k, Lehrbuch der Dogmengeschichte, II, 4. tabı (Tübingen, 1919), sah. 187.

(38) E u s e b i i, Vita Constantini II, 72 (edit. Heikel, sah. 71). İngilizce tercümesi: Nicene and Post-Nicene Fathers I, sah. 518.

(39) Babaların adedi her halde daha küçük idi. Meselâ krş.: P. B a t i f f o l, La paix constantinienne et le catholicisme, 3. tabı, Paris 1914, sah. 321-322.

(40) S. A. W i k e n h a u s e r, Zur Frage der Existenz von Nizänischen Synodalprotokolen (D ö l g e r'in ismi geçen eserinde, sah. 122-142).

(41) S o c r a t i s, Historia Ecclesiastica I, 9. Krş. Nicene and Post-Nicene Fathers II, sah. 13.

(42) H. G w a t k i n, Studies of Arianism, 2. tabı (Cambridge, 1900) sah. 1-2

(43) N. H. B a y n e s'in gayet enteresan iki makalesini krş. Athanasiana (Journal of Egyptian Archaeology XI. 1925, sah. 58-69); Alexandria and Constantinople: A Study in Ecclesiastical Diplomacy (aynı mecmuada XII, 1926 sah. 149). — Bilâhare, Schwartz tarafından birtakım vesikaların neşrinden sonra, Baynes Arius'un geri çağırılması hakkındaki tezinden (Athanasia makalesinde) vazgeçmiştir (Journal of Roman Studies XVIII. 2, 1928, sah. 221, not 1).

(44) Meselâ Gwatkin'in şu izah teşebbüsünü krş: bu tarihçi Konstantin'in yeni hattı hareketini Asya haleti ruhiyesiyle izah etmek istemektedir (G w a t k i n, ismi geçen eser, sah. 57, 96).

(45) A. S p a s s k i, ismi geçen eser, sah. 258. Krş.: N. B a y n e s, Athanasiana (Journal of Egyptian Archaeology XI, 1925, sah. 65).

(46) H e r o d o t IV, 144.

(47) P o l i b y o s IV, 38, 44.

(48) S o z o m e n i s, Hist. Eccl. II. 3.

(49) Krş. J. M a u r i c e, Les origines de Constantinople. Centenaire de la Société des Antiquaires de France (Paris, 1904), sah. 289-292.—J. M a u r i c e, Numismatique Constantinienne II, sah. 481-490.—L. B r é h i-

er, Constantin et la fondation de Constantinople (Revue Historique CXIX, 1915, sah. 248).—D. L a t h o u d, La consécration et la dédicace de Constantinople (Échos d'Orient XXIII, 1924, sah. 289—294)

(50) P h i l o s t o r g i i, Hist. Eccl. II, 9 (edit. Bidez, 1913,) sah. 20-21 ve diğer mehazlar.

(51) N. B a y n e s, The Byzantine Empire (New-York-London, 1926) sah. 18.

(52) Krş. E. S t e i n, ismi geçen eser, cilt I, sah. 196 ve F. L o t, La fin du monde antique, sah. 81, not 5. — A. Andreades şehrin nüfusunu 7-800000 olarak göstermeğe mütemayildir (A. A n d r e a d e s, De la population de Constantinople sous les empereurs byzantins. İtalyanca «Metron» mecmuası [Rovigo, 1920], cilt I, sah. 80). — B u r y şu mutalâada bulunuyor: «V inci asırda şehrin nüfusunun bir milyondan biraz eksik olması muhtemeldir» (History of the Later Roman Empire, I, sah. 88).

(53) Arap coğrafyacısı El-Masudi, X uncu asırda o devir Greklerinin payitahtlarını «Bulin» (yani grekçe «Polin» kelimesi) yahut «İstan-Bulin» (grekce στὴν πόλιν, Stenpolin) olarak gösterdiklerini ve «Konstantinopolis» adını kullanmadıklarını yazmaktadır. Krş: G. L e S t r a n g e, The lands of the eastern Caliphate (Cambridge, 1905), sah. 138, not. — A. A n d r e a d e s, ismi geçen eser, sah. 69. n. 2. Binaenaleyh bu şehrin elyevm taşıdığı «İstanbul» Türk adı grekçe «Stenpolin» (şehire) kelimesinden gelmektedir.

(54) F. I. U s p e n s k i, Bizans İmparatorluğu tarihi, cilt I, sah. 60-62 (rusça). — Bir müddettenberi İstanbulun tesisinin ehemmiyetini azaltmak için bir temayül mevcuttur. Krş: O. S e e c k, Geschichte des Untergangs der antiken Welt III (Berlin, 1909), sah. 421-423; 2. tabı, sah. 426-428; E. S t e i n dahi aynı fikri kabul etmektedir: S t e i n, ismi geçen eser I, sah. 193 n. 6; sah. 2-3; aynı müellif, Gnomon IV, 1928, sah. 411-412. Fakat yine aynı müellifin şu makalesini krş: Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate (Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher I, 1920. sah. 86).— F. L o t İstanbulun kuruluşunun her bakımdan pek büyük bir tarihî hâdise olduğunu beyan etmekte, fakat «İstanbulun tesisinin bir muamma teşkil ettiğini» ilâve eylemektedir (ismi geçen eser, sah. 39-40); bu âlime göre bu hâdise derin bir dinî vecdin zebunu olan bir despotun kaprisinden başka bir şey değildir (sah. 43).

(55) S u e t o n i i, Caligula, 22: «nec multum afuit quin statim diadema sumeret».

(56) L a m p r i d i i, Ant. Heliogabalus, 23, 5: «quo (diademete gemmato) et usus est domi».

(57) L. H o m o, Essai sur le règne de l'empereur Aurélien (Paris, 1904), sah. 191-193.

(58) 426 ile 437 seneleri arasında. Krş. J. B. B u r y, The Notitia Dignitatum (Journal of Roman Studies X, 1920, sah. 153).—B u r y, The

Provincial List of Verona (aynı mecmuada XIII, 1923, sah. 127-148).

(59) Eutropii, Breviarium X, 8.

(60) J. Maurice, Numismatique Constantinienne II, sah. XCIII.

(61) A Dictionary of Christian Biography «Constantine I»: Cilt I (1877), sah 644. -- Duruy ismi geçen eser, cilt VII, sah. 88 i dahi karşılaştırınız.

(62) Eusebii, De laudibus Constantini XVI, 3-5 (Eusebius' Werke, von I. Heikel, Leipzig, 1902, cilt I, sah. 249). İngilizce tercümesi: Nicene and Post-Nicene Fathers (2. seri, cilt I, sah. 606).

(63) Pauli Orosii, Historia adversus paganos, VII, 36, 1.

(64) «Silentiarus» lar imparator sarayının kapısında nöbet bekliyen muhafızlardı.

(65) Codex Theodosianus XVI, 10,2.

(66) Codex Theodosianus XVI, 10,3-6.

(67) Hieronymi, Altercatio Luciferiani et Orthodoxi, 19.—Migne, Patrologia Latina, cilt XXIII, sah. 181.

(68) Allard, Julien l'Apostat (Paris. 1900), cilt I, sah. 269.

(69 a) Elevsis'teki gizli âyinlere riyaset eden papaza «hiyerofant» adı verilirdi (mütercim).

(69) Juliani Imp., Quae supersunt omnia, edit. Hertlein (Lipsiae, 1876). cilt I. sah. 328.335.— Krş. W. V Whright, The Works of the Emperor Julian, with an English Translation, 1913, cilt II, sah. 217.

(70) G. Boissier, La fin du paganisme, cilt. I, sah 98.—Krş. Geffcken Kaiser Julianus (Leipzig. 1914), sah. 21-22 (bu müellif imparator'un gizli tarikata girmiş olduğunda şüphe etmemektedir).—Krş. G. Negri,, Julian the Apostate, translated by the Duchess Litta-Visconti Arese (New-York, 1905), cilt I, sah. 47.

(71) Bu şekilde Allard, ismi geçen eser, cilt I, sah. 330.—Julian'ın gençliğine dair: N. H. Baynes, The Early Life of Julian the Apostate (Journal of Hellenic Studies XLV,1925, sah. 251-254)

(72) Juliani, Opera, cilt II, sah. 438.—Wright, ismi geçen ser, cilt II. sah. 429

(73) Julian, Opera, cilt I, sah, 361. — Wright, cilt II, sah. 273.

(74) Ammiani Marcellini, Res Gestae, XXII, 5,1-2.

(75) Sozomenis, Hist. Eccl. V, 4. — Socratis, Hist. Eccl. III, 11.

(76) Libanii, Oratio, Εἰς Ἰουλιανὸν αὐτοκράτορα ὕπατον, XII, 82 (Förster, cilt II, sah. 38).

(76 a) Hekaton = yüz ve bûs = öküz kelimelerinden müteşekkil olan bu kelime yüz kurbanlık hayvanı, yahut pek çok kurbanlık hayvanı ifade eder (mütercim).

(77) Ammianus Marcellinus XXV, 4,17.

cizgiliforum

(78) Ammianus Marcellinus XXII, 5,3-4.

(79) Hieronymi, Chronicon ad olympiadem 285 (Migne, Patrologia Latina, cilt XXVII, sah. 691-692).

(80) Juliani, Opera, cilt II, sah. 544 v. d. ve Epistola, 42.—Wright, ismi geçen eser, cilt III, sah. 117-123.

(81) Juliani, Opera, cilt II, sah. 544 v. d. ve Epistola, 42.—Wright ismi geçen eser, cilt III, sah. 117-123.

(82) Ammianus Marcellinus XXV, 4,20.

(83) Augustini, De civitate Dei XVIII, 52.

(84) Gibbon, fasıl XXIII. Krş. G. Negri, ismi geçen eser, cilt II, sah. 411-414.

(85) Ammianus Marcellinus XXII, 10,7.

(85 a) Hexametron, yekdiğerini biri sakil ve diğeri hafif olmak üzere takibeden altı heceden müteşekkil bir mısra nevidir (mütercim).

(86) Juliani, Opera, cilt II, sah. 461. — Wright, cilt II, sah. 475.

(87) Julian'ın, imparatorlarda mûtat olmıyan uzun bir sakalı vardı; ahali bu sakalle sık sık alay ederdi. — «Misopogon» a dair: G. Negri, ismi geçen eser, II, sah. 430-470 (bu eserde Misopogon'un büyük bir kısmı tercüme edilmiştir).

(88) Juliani, Opera, cilt II, sah. 467.—Wright, cilt II, sah. 487-489.

(89) Theodoreti, Hist. Eccl. III, 25,7 (edit. Parmentier, 1911, sah. 204-205) ve diğer mehazlar.

(90) Libanii, Oratio, Ἐπιτάφιος ἐπὶ Ἰουλιανῷ, XVIII, 272 (edit. Förster, cilt II, sah. 355).

(91) Juliani, Opera, cilt I, sah. 168-169. Oratio, IV.—Wright, cilt I, sah. 353-355.

(92) Juliani, Opera, cilt II, sah. 520. Epistola 21. — Wright, cilt III, sah. 17.

(93) G Boissier, ismi geçen eser, cilt I, sah. 142.

(94) Geffcken, ismi geçen eser, sah. 126.

(95) G. Negri, ismi geçen eser, cilt II, sah. 632.

(96) Philostorgii, Hist. Eccl. VIII, 5 (edit. Bidez, 1913, sah. 106-107).

(97) Codex Theodosianus IX, 16,9.

(98) Gregorii Nyss., Oratio de Deitate Filii et Spiritus Sancti (Migne, Patrologia Graeca, XLVI, 557).

(99) Codex Theodosianus XVI, 1,2.

(100) N. Çerniavski, İmparator Büyük Teodos ve dinî politikası (Sergiev-Posad, 1913), sah. 188-189 (rusça).

cizgiliforum

cizgiliforum

cizgiliforum

(101) Codex Theodosianus XI, 16,18

(102) Codex Theodosianus IX, 45,1.

(103) Codex Theodosianus XVI, 10,12.

(104) Rauschen, Jahrbücher der christlichen Kirche unter dem Kaiser Theodosius dem Grossen (Freiburg i. Breisgau, 1897), sah. 376.

(105) F. I. Uspenski, cilt I, sah. 140 (rusça).

(106) Jordanis, Getica XXI, 110, (edit. Mommsen, sah. 86).

(107) Hunların Slav neslinden olduklarını, zamanımıza kadar, izahı kabil olmıyan bir şiddetle tarihçi D. I. İlovaiski iddia etmiştir (bu zat 1920 de ölmüştür).

(108) Fustel de Coulanges, Histoire des institutions politiques de l'ancienne France, «Invasion germanique», (2. tabı, Paris, 1904) sah. 408.

(109) Meselâ krş. T. Hodgkin, İtaly and her invaders, cilt I (Oxford, 1892), sah. 284 - 285.

(110) Zosimi, Historia Nova IV, 25,4 (edit. Mendelssohn, sah. 181).

(111) Yahut « milliyetler meselesi ».

(112) Th. Nöldeke, Ueber Mommsen's Derstellung der römischen Herrschaft und römischen Politik im Orient (Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft, XXXIX, 1885, sah. 334).

(113) Bruns-Sachau, Syrisch-römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert (Leipzig, 1880).

(114) İlk Bulgarların menşe'ine dair bakınız: V. Zlatarski, Bulgar devleti tarihi (Sofya, 1918), cilt I, sah. 23 v. d. (bulgarca).—L. Niederle, Manuel de l'antiquité slave (Paris, 1923). cilt I, sah. 100.

(115) Gregorovius, Geschichte der Stadt Athen, cilt I, sah. 35.

(116) Sozimos V, 6 (edit. Mendelssohn, sah. 222 - 223).

(117) Bakınız: J. B. Bury, History of the Later Roman Empire (London, 1923), cilt I, sah. 127.

(118) Bury, ismi geçen eser, cilt I, sah. 129 (edit. 1889), cilt I, sah. 83.

(119) Synesii, Opera, Περὶ βασιλείας, par. 14-15. Migne, Patrologia graeca LXVI, 1092 - 1097. — Bakınız: Bury, ismi geçen eser I, sah. 129 — 130; Aug. Fitzgerald, The Letters of Synesius of Cyrene (London 1926), sah. 23 - 24.

(120) 1926 da N. Baynes şöyle yazıyordu: «Krisostom'un hal tercümesi adını taşımağa lâyık bir eserin hâlâ mevcut olmayışı hakikaten gariptir» (Alexandria and Constantinople. Journal of Egyptian

Archaeology XII, 1926, sah. 150). — Bugün ise Jan Krisostom'un itinalı bir surette vesikalara müracaat olunmak suretiyle vücuda getirilmiş iki ciltten ibaret mufassal bir hal tercümesine malik bulunuyoruz. Bu eser Benedikten papazlarından Chrysostomus Baur tarafından yazılmış olup « Der heilige Johannes Chrysostomus und seine Zeit » (München, 1929 - 1930) adını taşımaktadır. İlk defa olarak Jeannin'in nezareti altında fransızcaya tercüme edilmiş olan Jan Krisostom'un «Eserleri» nde gösterilen, mufassal ve birçok notlar ihtiva eden hal tercümesinin (cilt I: Histoire de saint Jean Chrysostome, Arras, 1887, sah. 1 - 532) hiçbir yerde nazarı itibare alınmamış olduğunu müşahade ettim. — Mukayese ediniz: N. Turchi, La civilta bizantina (Torino. 1915), sah. 225 - 267; bu makale Baur'in kitabındaki bibliyografyada yoktur (cilt I, sah. XXXVIII).

(121) Bu vaızlardan bazılarının otantikliği hakkında şüphe hâsıl olmuştur.—Bakınız: O. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt (Berlin, 1913), cilt V, sah. 365, 583. — Ch. Baur, ismi geçen eser, cilt II (1930), sah. 144 - 145, 196, 237. — Bury, ismi geçen eser, cilt I, sah. 155.

(122) Johannis Chrysostomi, Epistola 234 (Migne, Patrologia graeca LII, 739).

(123) A. Puech, Saint Jean Chrysostome et les moeurs de son temps, (Paris, 1891), sah. 332.

(124) Krisostom ile imparatoriçe arasındaki münasebetleri tasvir eden ve Arkadius zamanındaki saray hayatı hakkında umumî bir fikir veren gayet cazip bir mehazın, yani Markus Diakonus tarafından kaleme alınmış olan «Vita Prophyrii episcopi Gazensis» adlı eserin otantikliğinden bugün şüphe edilmektedir. Bakınız: H. Grégoire—M. A. Kugener, La vie de Porphyre, évêque de Gaza, est-elle authentique? (Revue de l'Université de Bruxelles XXXV, 1929-1930, sah. 53-66).—Bu «hal tercümesi» nden yapılmış uzun istinsahlara Bury'de tesadüf etmek kabildir (cilt I, sah 142 - 148). Baur bu «Vita» yı en şayanı itimat bir mehaz olarak kabul etmektedir (cilt I, sah. XVI). Bu mesele daha esaslı bir surette derinleştirilmeğe değer.

(125) J. B. Bury, cilt II, sah. 2, not 1.

(126) Krş. J. Labourt. Le christianisme dans l'Empire Perse sous la dynastie sassanide (2. tabı, Paris, 1904), sah. 93. — W. A. Wigram, An Introduction to the History of the Assyrian Church (London, 1910), sah. 89.

(127) « Synodicon Orientale » ou « Recueil de synodes nestoriens » publié, traduit et annoté par J.-B. Chabot (Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale, cilt XXXVII, 1902, sah. 258).

(128) Excerpta de legationibus, edit. C. de Boor, cilt I (Berlin, 1903), sah. 121 - 131 (fr. 3). — Fragmenta historicorum graecorum, edit. C. Mullerus, cilt IV (Paris, 1851), sah. 77 - 87.

cizgiliforum
cizgiliforum

(129) Priskus'un hikâyesinin serbest bir tercümesini Bury'de (cilt I, sah. 279 - 288) bulmak kabildir.—Krş. W. Ensslin, Maximinus und sein Begleiter, der Historiker Priskos (Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher V, 1926, sah. 1 - 9).

(130) Socratis, Hist. Eccl. VII, 29 (İngilizce tercümesi: A select Library of Nicene and Post - Nicene Fathers, cilt II, sah. 169).

(131) S. Hieronymi, Chronicon (Migne, Patr. lat. XXVII, s. 689-690). — Krş. H. Usener, Vier lateinische Grammatiker (Rheinisches Museum XXXIII, 1868, sah. 492).

(132) Krş. Fr. Fuchs, Die Höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter (Leipzig-Berlin, 1926), sah. 2.

(133) Codex Theodosianus XIV, 9, 3.

(134) Fustel de Coulanges, Histoire.... «l'Invasion germanique», 2. tabı, sah. 513.

(135) V. Bogişiç, Pisanı zakoni na slovenskom jugu. U Zagrebu (1872) sah. 11-13 (hırvatça). — S. Bobçev, Eski Bulgar hukuku tarihi (Sofya. 1910), sah. 117-120 (bulgarca).

(135 a) Pretoryenler imparatorun muhafız kıtalarını teşkil ediyorlardı (mütercim).

(136) Krş. Chronicon Paschale, cilt I, sah. 588. — Kirus ve Konstantin'in inşa faaliyetine dair: Bury, cilt I, sah. 70,72 ve sah. 72 ye aid not.—Krş. Van Millingen, Byzantine Constantinople, the Walls of the City and adjoining Historical Sites (London, 1899), sah. 48. Bury tarafından nazarı itibare alınmamış olan Kirus'un hayatına ait yeni malûmatı H. Delahaye tarafından neşredilmiş olan «Vie de saint Daniel le Stylite» de bulmak kabildir: Analecta Bollandiana XXXII,1913, c. 31. sah. 150.—Delahaye, Les Saints Stylites (Bruxelles Paris, 1923), sah. 30-31. — Krş. N. Baynes, The Vita S. Danielis Stylitae (The English Historical Review XL, 1925, sah. 397).

(137) N. H. Baynes, The Byzantine Empire (New - York and London, 1926), sah. 27.

(138) Vandallara karşı yapılmış olan sefere dair birtakım yeni teferruatı «Vie de saint Daniel le Stylite» de bulmak kabildir (Delahaye, adı geçen makale, c. 56, sah. 175); aynı müellifin: Les Saints Stylites, sah. 55. — Krş. N. Baynes, ismi geçen eser, sah. 399

(139) F. I. Uspenski, Bizans İmparatorluğu tarihi, cilt I, sah. 330 (rusça).

(140) Mansi, Amplissima Collectio Conciliorum (Florentiae, 1762), cilt VII, sah. 445.

(141) F. I. Uspenski, Bizans İmparatorluğu tarihi, cilt I, sah. 276 (rusça).

(142) Evagrii, Hist. Eccl. III, 14 (edit. Bidez-Parmentier, [London,1898], sah. 113). Midillili Zaharya'ya atfedilen «Suriye kroniki» (V, 8); bu eserin ingilizce tercümesi: Hamilton—E. W. Brooks (London, 1899), sah. 123.

(143) Monofisitlerin, hiç olmazsa VI ncı asırda, Evtihes'i ve Nestorius'u da inkâr ettikleri malûmdur. — Bu mevzua dair bakınız: J. Maspéro, Histoire des patriarches d'Alexandrie (Paris, 1923), sah. 1-3.

(144) Zenon'un haheşkâr bir portresini «Vie de saint Daniel le Stylite» de (c. 91, sah. 205-206) bulmak kabildir. «Les Saints Stylites, sah. 85» i dahi mukayese ediniz. — Krş. N. Baynes, The English Historical Review XL,1925, sah. 402.

(145) «Silentiarius'lar» imparatorluk meclisleri ve imparatorların kabul merasiminde kapılarda nöbet bekliyen muhafızlardı.

(146) Yukarıda sah. 111 e bakınız.

(147) Theophylacti Simocattae, Historiae III, 4, 7 (edit. De Boor, 1887, sah. 116). Krş. Bury, cilt I, sah. 434-436.

(148) Marcellini Comitis, Chronicon, ad annum 517 (edit. Mommsen, Chronica Minora, 1893, cilt II, sah. 100).

(149) Drinov, Balkan yarımadasında Slav işgali (Moskova, 1873) (rusça).

(150) Evagrii, Hist. Eccl. III, 38 (edit. Bidez-Parmentier, sah. 136).

(151) Anonymus Valesianus, par. 57 (edit. Gardthausen [1875], sah. 295. Ammianus Marcellinus edisyonunun ikinci cildinde); edit. Mommsen, Chronica Minora, cilt I, sah. 322.

(152) Krş. J. Sundvall, Abhandlungen zur Geschichte des ausgehenden Römertums (Helsingfors, 1919), sah. 190-229.

(153) Gregorii Turonensis Episcopi, Historia Francorum II, 38 (XXVIII); edit. H. Omont et G. Collon, rev. par Poupardin (Paris, 1913) sah. 72.

(154) F. Lot, La fin du Moyen Âge, sah. 255.

(155) F. I. Uspenski, Bizans İmparatorluğu tarihi, cilt I, sah. 352. (rusça)

(156) O. Seeck'in makalesine bakınız: Pauly-Wissowa, Realencyclopaedie IV (1901), sah. 370-376 (Collatio lustralis).

(157) Evagrii, Hist. Eccl III, 39 (edit. Bidez-Parmentier, sah. 137). E. W. Brooks, (Cambridge Medieval History, cilt I, sah. 448) hrisargir'i «a tax on all kinds of stock and plant in trade» olarak, Bury ise (cilt I, sah. 441) «the tax on receipts» olarak göstermektedir.

(158) Jozue Stylit'in Süryani lisanında yazılmış kroniki; İngilizce tercümesi: W. Wright (Cambridge, 1882). fasıl XXXI, sah. 22.

(159) Bury, cilt I, sah. 442, not.

(160) Krş. P. W. Brooks, Cambridge Medieval History, cilt I, sah. 484. — E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches (Stuttgart, 1919), sah. 146.

(161) «Epibole» için bakınız: F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts (Leipzig - Berlin, 1927), sah. 128-133.—G. Ostrogorsky, Un traité byzantin sur les impôts (Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov [Prague, 1926], sah. 114-115).—Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert (Vierteljahrsschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte XX, 1927, sah. 25 - 27). — Bu üç eserde epibole'ye dair mükemmel bir bibliyografya bulmak kabildir.

(162) Krş. W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum (London, 1908), cilt I, sah. XIII - XIV, LXXVIII. — Bury, cilt I, sah. 446 - 447. — M. Soutzo, Les origines du sesterce et du miliarense et leur continuité jusqu'aux temps byzantins. Le système monétaire d'Anastase (Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine XIII, 1927, sah. 57 - 58).

(163) Procopii, Historia Arcana 19, 7-8 (edit. Haury, 1906, sah. 121) — Daniel Stylit'in «Vita» sı Anastas'da para hırsı olmadığını kaydetmektedir (edit. Delahaye, c. 91, sah. 206); Les saints Stylites, sah. 86. — Krş. N. Baynes, English Historical Review XL, 1925, sah. 402.

(164) Clementis Alexandrini, Stromata 1,5 (Migne, Patr. graeca VIII, 717 - 720).

(165) K. Krumbacher, Die griechische Literatur des Mittelalters. Die Kultur der Gegenwart. — P. Hinneberg, cilt I, sah. 8 (3. tabı, Leipzig - Berlin, 1912), sah. 337.

(166) Krş. Collinet, Histoire de l'École de Droit de Beyrouth (Paris, 1925), sah. 305.

(167) K. Krumbacher, Die griechische Literatur des Mittelalters, sah. 330.

(168) E. Fialon, Étude historique et littéraire sur Saint Basile (2. tabı, Paris, 1869), sah. 284.

(169) Enteresan bir eser Jan Krisostom'un eserlerinin imparatorluğun iç hayatının tetkiki hususunda arzettiği ehemmiyeti tebarüz ettirmektedir: J. M. Vance, Beiträge zur byzantinischen Kulturgeschichte am Ausgange des IV. Jahrhunderts, aus den Schriften des Johannes Chrysostomos (Iena, 1907).

(170) Nicephorus Callistus, Hist. Eccl. 13,2. Migne, Patr. graeca, cilt CXLVI, col. 933 C. — Bu mükemmel satırlarla Ch. Baur tarafından yazılmış olan Jan Krisostom'un hal tercümesi başlamaktadır (cilt I, s. VII).

(171) Eusebii, Hist. Eccl. V inci kitabın methali.

(172) R. Laqueur, Eusebios als Historiker seiner Zeit (Berlin - Leipzig, 1929).

(173) Krş. Agustine Fitzgerald, The Letters of Synesius of Cyrene (London, 1925), sah. 11 - 69.

(174) Suidas, Lexicon, «Ὑπατία» makalesi. Charles Kingsley'in «Hypathia, or New Foes with an Old Face» (2 cilt) adlı romanı büyük bir alâka ve istifade ile okunabilir.

(174 a) Her mısraının ilk harfi methedilen şahsın yahut şeyin adının bir harfından ibaret olan bir kaside nev'i.

(175) Krş. A. A. Vasiliev, Romanus Melodus hangi devirde yaşamıştır? (Vizantiysky Vremennik VIII, 1901, sah. 435 - 478, rusça). — P. Maas, Die Chronologie der Hymnen des Romanus (Byzantinische Zeitschrift XV, 1906, sah. 1 - 44).

(176) Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Literatur, sah. 663.

(177) Bu ilâhiye G Camelli başlı başına bir makale hasretmiştir: L'Inno per la nativita di Romano il Melodo (Studi Bizantini [Roma, 1925], sah. 45 - 58).

(178) Krş. E. Stein, Gnomon IV, 1928, sah. 413: «Şair Romanus bana can sıkıcı geliyor (langweilig)».

(179) Romanus'un eserlerinin tenkitli bir edisyonu P. Maas tarafından hazırlanmaktadır. — Krş. Byz. Zeitschrift XXIV, 1924, sah. 284.

(180) Krş. Schanz, Geschichte der römischen Literatur, cilt III (2. tabı, München, 1905), sah. 445-474; «De mortibus persecutorum» a dair: sah 462-467; 3. tabı, sah. 425 v. d. Laktantius'a dair yapılmış en iyi etüd R. Pichon'un etüdüdür: Étude sur le mouvement philosophique et religieux sous le règne de Constantin (Paris, 1901). Laktantius'a dair en yeni bibliyografyayı şu eserde bulmak kabildir: K. Roller, Die Kaisergeschichte in Laktanz «De mortibus persecutorum» (Giessen, 1927) sah. 41.

(181) Antakya ahalisi Julian'ın sakalıyla alay ediyordu.

(182) Meselâ krş. Schanz, Gesch. der röm. Literatur, cilt III(2. tabı, München, 1905), sah. 83-90.— A. Gercke - E Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft III (2. tabı, Leipzig-Berlin, 1914), sah. 235-236. — A. Rosenberg, Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte (Berlin, 1921), sah. 231-241.

(183) B. Henderson, The Life and Principate of the Emperor Hadrian (London, 1923), sah. 275.

(184) N. Baynes, The Historia Augusta: its date and purpose (Oxford, 1926), sah. 57-58. Bu eserde (sah. 7-16) gayet iyi bir bibliyografya vardır. — Müellif kitabına yukarıda zikrettiğimiz Henderson'un cümlesiyle başlamaktadır.

(185) N. Baynes, The Historia Augusta: its date and purpose. A reply to criticism (The Classical Quarterly XXII,1928, sah. 166).

(186) E. Stein, Geschichte des spätrömischen Reiches I, sah. 331.

(187) N. Baynes, Journal of Roman Studies XVIII,2 (1928), sah. 224.

(188) J. Strzygowski, Ursprung der christlichen Kirchenkunst (Leipzig, 1920), sah. 18. Bu eserin O. Dalton ve H. Braunholtz tarafından yapılmış bir ingilizce tercümesi vardır: Origin of Christian church art (Oxford, 1923), sah. 21. Bu eserde, sah. 253-259 da Strzygowski'nin eserlerinin bir listesini bulmak kabildir.

(189) Meselâ krş. Diehl, Manuel d'art byzantin, cilt I, sah. 16-21; Dalton, East christian art (Oxford, 1925), sah. 10-23 ve bilhassa sah. 366-376.

(190) O. Dalton, Byzantine art and archaeology (London, 1911), sah. 10.

(191) Diehl, ismi geçen eser I, sah. 26.

(192) Bu abidenin plân ve fotoğraflarını Diehl, ismi geçen eser, I, sah. 36-37 ve 45-47 de bulmak kabildir.

(193) Kronolojik farklara dair bakınız: Diehl, cilt I, sah. 53; Dalton East christian art, sah. 109, not 1.

(194) C. M. Kaufmann, Die Menasstadt (Leipzig, 1910), cilt I.

(195) Krş. Dalton, East christian art, sah. 249. — Diehl, cilt I, sah. 352.

(196) Dalton, Byzantine art and archeaology, sah. 10.

Fasıl III.

(1) «Excubitores» ler muhafız kıtaatının bir alayı idiler.

(2) J. Bryce, Life of Justinian by Theophilus (Archivio della Reale Società Romana di Storia, Patria, cilt X, Roma 1887 sah. 137-171). — English Historical Review II, 1887. sah. 657-684 ü dahi mukayese ediniz.

(3) Jirecek, Geschichte der Serben (Gotha, 1911), I, sah. 36. Bury cilt 11, sah. 18, n. 3.— Justinian'ın menşe'ine dair bakınız: A. Vasiliev, Justinian'ın slav menşe'i meselesi (Vizantiysky Vremennik I,1894, sah. 469-492) (rusça).

(4) Bu nutkun tam metnini Teofilaktus Simokatta'da bulmak kabildir: III, 11 (edit. de Boor, sah. 132-133); Evagrius V, 13; Efesli Jan III,5. Bu nutka dair yazmış olduğu gayet enteresan bir makalede Rus âlimi V. Valdenberg bu üç müellifin aynı nutkun üç muhtelif versiyonunu zikrettiklerini göstermektedir. V. Valdenberg, Justin II nin Tiber'e söylemiş olduğu nutuk. Sosyalist Sovyetik Şuralar ittihadı İlim Akamisi bülteni, Leningrad 1928, Nr. 2, sah, 129; rusça).

(5) Theofilakus versiyonunun Bury tarafından yapılmış bir tercümesine göre (Bury II, 1889, sah. 77-78).

(6) Evagrii, Hist. Eccl. V, 19. — Efesli Jan, Hist. Eccl. V, 21.

(7) Pauli Diaconi Historia Langobardorum III, 15.

(8) Krş. Stein, Studien, sah. 100, Nr. 2.

(9) Evagrii, Hist. Eccl. V, sah. 19.

(10) J. A. Kulakovski, Bizans İmparatorluğu tarihi II, sah. 419 (rusça).

(11) Diehl, Figures byzantines, Paris (1906), cilt 1, sah. 56.

(12) Procopii, Historia Arcana 9,25 (edit Hanry, sah. 60-61).

(13) Victoris Tonnennensis, Chronica, s. a. 549: «Theodora Augusta Chalcedonensis synodi inimica canceris plaga toto perfusa vitam prodigiose finivit» (Chronica Minora, edit. Mommsen cilt II. sah. 202).

(14) Arch. Sergius, Şarkın tam litürjik takvimi (Menologion) (2 tabı, Vladimir, 1901), cilt II, 1 sah. 354 (rusça).

(15) Procopii, De belle gothico 1, 5, 8 (edit Haury II, 26).

(16) Justiniani «Novella» 30(44), 11(edit. Zachariae von Lingenthal, I,276). — Bu novelin metnini F. Lot(La fin du monde antique, sah. 299-300) zikretmektedir: «Allah İranlılarla sulh yapmamıza, Vandallar, Alanlar ve Arapları hâkimiyet altına almamıza, Afrika ve bütün Sicilyayı işgal etmemize müsaade etti ve Allahın Romalıların bir zamanlar iki Okyanos'a kadar teşmil etmiş, fakat bilâhara ataletleri yüzünden kaybetmiş oldukları bu imparatorluğun mütebakisini dahi bize bahşedeceğini kuvvetle ümidediyoruz.»

(17) Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle (Paris, 1901), sah. 137.

(18) Jordanis, Getica XXVIII (edit. Mommsen, sah. 95).

(19) Procopii, De bello vandalico I, 10 (edit. Haury I, sah. 355 - 360).

(20) Bu harbe dair bakınız: Diehl, l'Afrique byzantine (Paris, 1896), sah. 3-33, 333-381. — Diehl, Justinien, sah. 173-180. — W. Holmes, The Age of Justinian and Theodora, cilt II (2. tabı, London, 1912), sah. 489 - 526 - Bury, cilt II (1923), sah. 124 — 148.

(21) Codex Justinianus I, 27 1,7.

(22) Krş. Bury, cilt II, sah. 147.

(23) Aşağıya bakınız.

(24) En geniş tafsilâtı Bury'de bulmak kabildir (cilt II, sah. 151-286).— Krş. Diehl, Justinien, sah. 181-201.—Holmes II, sah. 544-583.

(25) Bu muharebeye dair en geniş tafsilâtı Bury'de bulmak kabildir (cilt II, sah. 261 - 269 ve 288 - 291).

(26) Jan Malalas, sah. 486. — Theophanes, s. a. 6044 (edit. de Boor, sah. 228). — Krş. Bury, II, sah. 268.

(27) Krş. Bury, cilt II, sah. 287.

(28) Krş. Diehl, Justinien, sah. 204 - 206.—Bury, II, sah. 287. — H. Gelzer, «Georgii Cyprii, Descriptio Orbis Romani» adlı eserin edisyonunda (Leipzig, 1890), sah. XXXII - XXXV.—F. Görres, Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanisch-westgothischen Reiches(554-624) (Byzant. Zeitschrift XVI,1907, sah. 516).—E Bouchier, Spain under the Roman Empire (Oxford, 1914), sah. 54 - 55. — R Altamira, Cambridge Med. History, cilt II (1913), sah. 163 - 164.

(29) Krş. Bury, II, sah. 287.

(30) Krş. J. Puigi Cadafalch, L'Architecture religieuse dans le domaine byzantin en Espagne (Byzantion I, 1924, sah. 530); bütün makale (sah. 519 — 533) okunmağa değer.

(31) E. Stein Hüsrev'e ve bilhassa çok kabiliyetli olan babası Kavad'a büyük bir ehemmiyet atfetmektedir. Kavad Stein'e Makedonyalı Filip'i ve Prusya kıralı Friedrich - Wilhelm I i hatırlatmaktadır. Bunların meşhur oğulları babalarının eserlerinden istifade etmişlerdir: Fakat oğulların muvaffakıyetleri, babaları tarafından başarılmış olan daha az parlak, fakat daha müşkül eseri, gölgede bırakmıştır. — Krş. E. Stein, Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate (Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher I, 1920, s. 64).

(32) Justinian zamanındaki İran harbine dair bakınız: Diehl, Justinien, sah. 208 - 217.—Holmes, cilt II, sah. 365 - 419 ve 584 - 604. — Bury, cilt II, sah. sah. 79 - 123. — Kulakowski, Bizans tarihi, cilt II (Kiyef, 1912), sah. 188 - 208 (rusça).

(33) Procopii, De bello persico II, 8, 23 (edit. Haury I, sah. 188).

(34) Menandri, Excerpta (edit. Bonn, sah. 346 v. d.). — Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeneti confecta, edit. de Boor (Berolini, 1903), cilt I, sah. 175 v. d.

(35) Muahedenin teferruatına dair bakınız: K. Güterbock. Byzanz und Persien in ihren diplomatisch - völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians (Berlin, 1906), sah. 57 - 105. — Bury, cilt II, sah. 120 - 123. — E. Stein, Studien, sah. 5 - 6.

(36) Bury, cilt II, sah. 325.

(37) Nonnosi. fragmentum (edit. Bonn), sah. 479. — Fragmenta historicorum graecorum (edit. C. Mullerus), cilt IV, sah. 179.

(38) Krş. Bury, cilt II, sah. 298 - 308.

(39) W. Tomaschek, Die Goten in Taurien (Wien, 1881), sah. 15-16. — A Vasiliev, Kırımda Gotlar (Maddi medeniyet tarihi Akademisi haberleri, cilt V, Leningrad, 1927, sah. 182, rusça). Kırımdaki Justinian surları meselesi mahallinde yapılması icabeden daha derin bir tetkike muhtaçtır.

(40) Krş. A. Vasiliev, ismi geçen eser, sah. 179 - 183. — J. Kulakowski, Tavrid'in mazisi (2. tabı, Kiyef, 1914), sah. 60 - 62 (rusça) (Tavrid Kırımın eski ismidir). — Bury, cilt II, sah. 310 - 312.

(41) Bu hâdiseye dair enteresan tafsilât IV üncü asır monofisit muharrirlerinden Efesli Jan'da mevcuttur: Efesli Jan IV, 6 - 7. — Krş. Suriyeli Mihail kroniki (J.-B. Chabot tercümesi, cilt II [Paris,1901], sah. 266).—L. Duchesne, Les Missions chrétiennes au sud de l'Empire romain (Mélanges d'archéologie et d'histoire XVI, 1896, sah. 84 - 85). — Bury II, sah. 328 - 329.

(42) Bury, II, sah. 330.

(43) Krş. Corpus Inscriptionum Graecarum III, 5072 (sah. 486).— G Lefébure, Recueil des inscriptions grecques d'Égypte (Le Caire, 1907), 628 (sah. 118).

(44) Procopii, Historia arcana 19, 7 - 8 (edit. Haury, sah. 121).

(45) Efesli Jan, Hist. Eccl. V, 20.

(46) Justiniani, Institutiones (methal).

(47) Bury, cilt II, sah. 396.

(48) Justiniani, Constitutio Tanta, praefatio (edit. P. Krüger, Berolini, 1911), sah. 13.

(49) Cod. Justiniani, De emendatione Codicis, I (edit. P. Krüger, Berolini, 1906), sah. 4.

(50) Constitutio Tanta, II (edit. P. Krüger, sah. 18).

(51) Constitutio Omnem, 2 (edit. Krüger, sah. 10).

(52) Institutiones (edit. Krüger, sah. XIX).

(53) Novella, 7 (15) α (edit. Z. v. Lingenthal, cilt I, sah. 80).

(54) Krş. Z. v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts (3. tabı, Berlin, 1892), sah. 5-7. — Teofil'e dair C. Ferrini'nin müteaddit makaleleri «Opere di Contardo Ferrini» (Cilt I, Milano, 1929, sah. 1-224) de toplanmıştır. Bu âlim, belki haksız olarak, Teofil'in otantikliğini inkâr etmekte ve «Psevdo-Teofil» tâbirini kullanmaktadır. Krş. Z. v. Lingenthal, ismi geçen eser, sah. 5. — Krş. P. Collinet, Cambridge Med. History IV, sah. 707: Teofil tarafından kısmen yahut tamamen tertibedilmiş olan İnstitut'ların mufassal şerhi. — Doroteus'a dair krş. P. Collinet, Histoire de l'École de droit de Beyrouth (Paris, 1925), sah. 186-188,303.

(55) Constitutio Omnem, 6 (edit. Krüger, sah. 11).

(56) Aynı yerde. 2 (edit. Krüger, sah. 12).

(57) Constitutio İmperatoriam majestatem, 7 (edit. Krüger, sah. XIX). Bu irade İnstitut'lara müteallіktir.

(58) Diehl, Justinien, sah. 248.

(59) I. Pokrovski, Roma Hukuku tarihi (2. tabı, Petrograd, 1915), sah. 4 (rusça).

(60) Bakınız: P. Collinet, Études historiques sur le droit de Justinien (Paris, 1912), cilt I, sah. 7-44.

(61) VI ncı asır Beyrut Hukuk Mektebine dair bakınız: P. Collinet, ismi geçen eser, sah. 52-54. Beyrut şehri, 551 de, büyük bir yer sarsıntısı ve bunu takibeden dalgaların hücumu ve büyük bir yangın tarafından tahribedilmiş, Hukuk Mektebi ise Sidon'a nakledilmişti (aynı yerde, sah. 54-57). Bu hâdise mektebin sonu olmuştur. Roma Hukuk Mektebi kapatılmamıştı, fakat VI ncı asırda tam bir inhitatta idi.

(62) Meselâ krş. A. Knecht, Die Religionspolitik Kaiser Justinians (Würzburg, 1896), sah. 53, 147.

(63) A. Lebedev, VI ncı, VII nci ve VIII inci asırlar umumi konsilleri (7. tabı, Sen Petersburg, 1904), sah. 16 (rusça).

(64) A. Diakonov, Efesli Jan ve kilise tarihine ait eserleri, (Sen Petersburg, 1908), sah. 52-53. (rusça).

(65) Krş. Knecht, ismi geçen eser, sah. 62-65.

(66) Novella 131, B (edit. Z. v. Lingenthal, cilt II, sah. 267).

(67) Knecht, ismi geçen eser, sah. 36.

(68) Joannis episcopi Ephesi, Commentarii de Beatis Orientalibus. Latine verterunt van Douwen et Loud (Amstelodami, 1889), sah. 114, 247. — Efesli Jan, Şark Azizlerinin hayatı; Süryanice metin ve İngilizce tercümesi: Edit. Brooks, cilt II in the Patrologia Orientalis XVIII, 1924, sah. 634 (432), 677 (475), 679 (477). — Krş. Diakonov, ismi geçen eser, sah. 63 (rusça).

(69) Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio (Florentiae, 1762), cilt VIII, sah. 817. — Baronii, Annales Ecclesiastici, IX, 419, 32.

(70) Joannis Ephesi, Commentarii, sah. 155; edit. Brooks II, 677 (475). Krş. Diakonov, ismi geçen eser, sah. 58.

(71) Krş. J. Maspéro, Histoire des patriarches d'Alexandrie (Paris, 1923), sah. 3,100,110.

(72) J. Maspéro, ismi geçen eser, sah. 110.

(73) Vita Agapeti papae. Liber Pontificalis, edit. L. Duchesne (Paris, 1886), cilt I, sah. 287. — Mansi, cilt VIII, sah. 843.

(74) Bu ferman, bu üç teologa müteallik üç fasıl yahut üç paragraftan teşekkül ettiği için, «Üç Fasıl fermanı» adını almıştır. Fakat bu ilk tesmiyenin mânası bilâhare unutulmuş ve bu «Üç fasıl» Teodor, Teodoret ve İbas'ı ifade etmeğe başlamıştır.

(75) Fulgentii Ferrandi, diaconi Carthaginiensis, Epistola VI, 7 (Migne, Patr. latina, 67, col. 926).

(76) Mon. Germ. Hist., Epistolarum, cilt III, sah. 62 (No. 41).

(77) Mansi, cilt IX, sah. 376.

(78) Epistolae Gregorii Magni II, 36 (Mansi, cilt IX, sah. 1105). — Gregorii I papae Registrum epistolarum II, 49 (Mon. Germ. Hist., Epistolarum cilt I, 1891, sah. 151).

(79) J. Maspéro, ismi geçen eser, sah. 135; burada Justinian zamanındaki monofisit meselesinin iyi bir tarihçesini bulmak kabildir (sah. 102-163). — Diakonov, ismi geçen eser, sah. 51-87 (rusça) yi dahi karşılaştırınız.

(80) Justinian'ın hıristiyanlığı garbi Avrupanın muhtelif Germen kavimleri arasına yaymak arzusu ile alâkalı olarak Frank kıralı Theodobert'in Justinian'a yazmış olduğu mektup zikrolunabilir; kıral bu mektubunda gayet mütevazı bir surette garpta hangi kavimlere hâkim olduğunu bildirmektedir. Bu mektup VI ncı asır Germen coğrafyasına dair bir nevi derstir (Mon. Germ. Hist. Epistolarum, cilt III, sah. 133, No. 20.) — Krş. Diehl, Justinien, sah. 404-405. — Krş. A. Dopsch, Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung, cilt II (2. tabı, Wien, 1924), sah. 296.

(81) F. I. Uspenski, cilt I, sah. 506 (rusça).

(82) İmparatorun "Yeşiller„le, bir tellâl yahut bir murahhas vasıtasiyle, yapmış olduğu garip mülâkatı Theofanes'te bulmak kabildir: Theophanes, Chron. (edit. de Boor, sah. 181 — 184). Krş. Chronicon Paschale, sah. 620 — 621. — Krş. P. Maas, Metrische Akklamationen der Byzantiner (Byzant. Zeitschrift XXI, 1912, sah. 31 — 33, 46 — 51). — Bury bu mülâkatın Justinian saltanatının diğer bir devrinde vuku bulmuş olan bir hâdise ile alâkalı olduğu fikrindedir. (cilt II, sah. 40, n. 3, 72). Aynı müverrih sah. 72—74 de bu mülâkatın ingilizce bir tercümesini dercetmektedir.

(83) Procopii, De bello persico, I, 24, 35 — 37 (edit. Haury, cilt I, sah. 130). Dewing edisyonu ingilizce bir tercüme dahi ihtiva etmektedir (cilt I, sah. 230 — 233).

(84) Novella, 30 (44), 5 (edit. Z. v. Lingenthal, cilt I, sah. 268).

(85) Krş. H. J. Bell, The Byzantine Servile State in Egypt (Journal of Egyptian Archaeology IV, 1917, sah. 101 — 102). — Bell, An epoch in the agrarian history of Egypt (Recueil d'études égyptologiques, dédiées à la mémoire de Jean-François Champollion, Paris, 1922, sah. 263). — M. Gelzer, Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens (Leipzig, 1909), sah. 83 — 90, 32. — A. E. R. Boak, Byzantine imperialism in Egypt (The American Historical Review XXXIV, 1928, sah. 6).

(86) Novella 8 (16), 10 (edit. Z. v. Lingethal, cilt I, sah. 104).

(87) Novella 8 (16), 8 (aynı edisyon, cilt I, sah. 102).

(88) Novella 28, (31), 5 (aynı edisyon, cilt I, sah. 197).

(89) Novella 8 (16), 10 (aynı edisyon, cilt, I sah. 106).

(90) Edictum 13 (96). Methal (edit. Z. v. Lingenthal, cilt I, sah. 529 — 530).

(91) Krş. M. Gelzer, Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens (Leipzig, 1909), sah. 21—36. — Bury, cilt II, sah. 342 — 343. G. Rouillard, L'Administration civile de l'Égypte byzantine (2. tabı, Paris, 1928), sah. 30.

(92) Novella 33 (54). Methal (edit. Z. v. Lingenthal, cilt I, Bury, sah. 360).

(93) Jan Malalas, sah. 486. Eğer yanılmıyorsam bu mehaz Bury tarafından zikredilmemiştir.

(94) Corippi, In laudem Iustini II, 249 — 250.

(95) Joannis Lydi, De Magistratibus III, 70 (edit. Bonn, sah. 264; edit. R. Wuensch, sah. 162),

(96) Diehl, Justinien, sah. 311.

(97) Zachariae von Lingenthal, Jus Greoco-Romanum, cilt III, sah. 3.

(98) «İndikoplevstes» «Hind istikametinde yelken açan» yahut «Hind Okyanosunda gemici» mânasına gelmektedir.

(99) Kosmas, Topographia Christiana, lib. XX; Migne, Patr. graeca 88, col. 445 (edit. Winstedt, Cambridge, 1909), sah. 322.

(100) Krş. R. Sewell, Roman Coins in India (Journal of Asiatic Society XXXVI, 1904, sah. 620— 621). — M. Khvostov, Greko — Romen Mısırda şark ticareti tarihi (Kazan, 1907), sah. 230 (rusça). — E. Warmington The commerce between the Roman Empire and India (Cambrdige, 1928), sah. 140.

(101) Kosmas, ismi geçen eser, lib. II; Migne, Patr. graeca, col. 116, (edit. Winstedt), sah. 81.

(102) Kosmas, ismi geçen eser, lib. XI, sah. 338; Migne 88, col. 448 — 449, Bu hikâyenin ananevi o'duğu anlaşılıyor, çünkü Plinius dahi imparator Klavdius zamanında Serendibe gönderilmiş olan elçiler hakkında buna benzer bir hikâye nakletmektedir (Plinii, Naturalis Historia VI, 85; bakınız: J. E. Terment, Ceylon, 5. tabı, London, 1860, cilt I, kısım V, fasıl I, sah. 566).

(103) Kondakov, Histoire de l'art byzantin, considéré principalment dans les miniatures (Odessa, 1876), sah. 88; fransızca edisyonu (Paris, 1886), cilt I. sah. 138.

(104) Krş. E. Redin, Kosmas İndikoplevstes'in topografyası. Grek ve Rus versiyonlarına göre; Nâşiri: D. V. Ainalov (Moskova, 1916) (rusça). Bu eser birçok gravür ve levhaları muhtevi bulunmaktadır.

(105) Krş. W. Heyd, Histoire du Commerce du Levant, cilt I, sah. 10, — Diehl, Justinien, sah. 390.

(106) Procopii, De bello gothico IV. 17 (edit. Haury, II, sah. 576). Bu müverrihe göre müteaddit keşişler — Excerpta e Theophanis Historia, edit. Bonn, sah. 484; edit. L. Dindorf, Historici graeci minores, cilt I, sah, 447. Buna göre bir İranlı. — Hâdiselerin ve isimlerin tam mânasiyle karıştırılmış bir şekline şu eserde tesadüf ediliyor: F. Richthofen, China. Ergebnisse eigner Reisen und darauf gegründeter Studien, cilt I (Berlin, 1877), sah. 528 — 529, 550. — Prokop'un Serinda'sının Khotan olduğu anlaşılıyor. Krş. Richthofen, cilt I, sah. 550 - 551. Heyd, cilt I, sah. 12. Bury, cilt II, sah. 332, n. I, Bu son iki tarihçi Richthofen'in fikrini kabul etmektedirler.

(107) J. Ebersolt, Les arts somptuaires de Byzance (Paris, 1923), sah. 12 — 13. — G. Rouillard, L'administration civile de l'Égypte byzantine (2. tabı, Paris, 1928). sah. 83.

(108) Excerpta e Theophanis Historia, edit. Bonn, sah. 484; Fragm. Hist. Graecorum, cilt IV, sah. 270.

(109) Procopii, De aedificiis II, 1, 3 (edit. Bonn, sah. 209; Haury, cilt III, sah. 2,46),

(110) Aynı yerde IV, 4,1 (Bonn, sah. 277; Haury, cilt III, sah. 2,116).

(111) A. Vasiliev, Kırımda Gotlar (Maddi medeniyet tarihi Akademisi haberleri V, 1927, sah. 180 — 181) (rusça).

(112) Bury, A History of the Later Roman Empire (London, 1889), II, sah. 67.

(113) Efesli Jan, Hist. Eccl. 1,3 (Payne Smith tercümesi, sah. 3).

(114) Finlay, A History of Greece, edit. by Tozer (Oxford, 1877), I, sah. 298.

(115) Bury, cilt II (London, 1889), sah. 97. — Kulakovski cilt II, sah. 359 (rusça). — E. Stein, Studien, sah. 21.

(116) Suriyeli Mihail kroniki; J. — B. Chabot tercümesi. cilt II (Paris, 1901), sah. 312.

(117) Harbe dair krş. Bury, cilt II (London, 1889), sah. 95 — 101. — Kulakovski, cilt II, sah. 360 — 369 (rusça). — E. Stein, Studien, sah. 38 — 55.

(118) Bu harbe dair krş. Stein, Studien, sah 53 — 86 (Tiber Çesar zamanında) ve 87 — 102 (Tiber Avgustus zamanında).

(119) Tiber ve Mavrikius zamanındaki İran seferi için bakınız: Bury, II (1889), sah. 101 — 112. — Kulakovski, cilt II, sah. 383 — 394, 425 - 446 (rusça).

(120) Nikiu piskoposu Jan'ın kroniki; habeşçeden M. Zotenberg tarafından yapılmış tercümesi, fasıl 109, sah. 550 (Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale, cilt XIV, 1873). The Chronicle of John, bischop of Nikiu, translated by R. H. Charles (London. 1916), fasıl CIX,18 (sah. 17 — 176).

(121) Aşağıda sah. 221 v. d. no müracaat ediniz.

(122) Meselâ krş. O. Tafrali. Thessalonique, des origines au XIV e siècle (Paris, 1919), sah. 101 — 108. S. Demetrios'un «Acta» ları şu eserlerde neşrolunmuştur: Acta Sanctorum, Birinciteşrin, cilt IV, sah. 104 v. d. — Migne, Patr. graeca 116, col. 1204 v. d., 1326 v. d.

(123) Krş. Bury, II (1889), sah. 160 — 166. — G. Reverdy, Les relations de Childebert II et de Byzance (Revue Historique CXIV 1913, sah. 61 — 85).

(124) Gregor'un İstanbuldaki ikametine dair krş. F. Dudden, Grégoire le Grand. Sa place dans l'histoire et la pensée, cilt I (Londres, 1905) (ingilizce), fasıl VI, sah. 123 — 157. — Gregor'un 586 da Romaya geri çağırmış olması muhtemeldir (sah. 156—157).

(125) Gregorii Magni. Epistolae V, 20 (Migne, Patr. lat. 77, col. 746 — 747). Mon. Germ. Hist. Epistolarum, cilt I, sah. 322 (V, 37)

(126) Gregorii Magni, Epistolae XIII, 31 (Migne 77, col. 1281 — 1282). Mon. Germ. Hist., Epistolarum, cilt II, sah. 397 (XIII, 34).

(127) Liber Pontificalis, edit. L. Duchesne (Paris, 1886), cilt I, sah. 316.

(128) Krş. Ch. Diehl, Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568 — 751), Paris 1888, sah. 3 — 31.

(129) Krş. Diehl, L'Afrique byzantine (Paris, 1896), sah. 453 — 502.

(130) Diehl, Études byzantines (Paris, 1905), sah. 277 (Tem'ler rejiminin menşe'i).

(131) Fallmerayer. Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters (Stuttgart, 1830), cilt I, sah. III — XIV.

(132) Evagrii, Hist. Eccl. VI, 10 (edit. Bidez — Parmentier, sah. 228).

(133) Constantini Porphyrogeniti, De Thematibus II,53. Konstantin Porfirogenet başka hiçbir yerde kullanılmıyan «ἐσθλαβώθη» fiilini kullanmaktadır; bundan dolayı tarihçiler bazan «bütün memleket slavlaştırıldı», bazan ise «memleket esaret altına girdi» şeklinde tercüme etmektedirler. Bu kitabın metninde kabul etmiş olduğumuz tercüme şeklinin daha doğru olduğu kanaatindeyiz.

(134) Fallmerayer, cilt I, sah. 208 — 210.

(135) K. Hopf, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit, cilt I (Leipzig, 1867), sah. 103 — 119.

(136) Krş. A. Vasiliev, Yunanistanda Slavlar (Vizantiyski Vremennik V, 1898, sah. 416 — 438) (rusça). — IX uncu asra dair: F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle (Paris, 1926), sah, 41 — 45.

(137) «Acta Sancti Demetrii» in ehemmiyeti hakkında gayet entresan bir fasla şu eserde raslamak kabildir: H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung (Leipzig, 1890). sah. 42 — 64. Aynı zamanda krş. O. Tafrali, Thessalonique, des origines au XIVe siècle (Paris, 1919), sah. 101.

(138) N. Petrovski, Fallmerayer teorisinin menşe meselesi (Maarif Nezareti mecmuası, II. Teşrin, 1913, sah. 143, 149) (rusça).

(139) Aynı yerde, sah. 104.

(140) Menandros, edit. Bonn, sah. 439. Fragm. Historic. Graecorum IV, 202. — Theophylactus Simocatta VIII, 13, 16 (edit. de Boor, sah. 311). Krş. Bury. cilt II (1889), sah. 182.

(141) Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, sah. 249.

(142) Bununla beraber bakınız: E. Stein, Untersuchungen über das Officium der Praetorianer Praefektur seit Diokletian (Wien, 1922).

(143) Hierokles'in eseri 535 ten evvel yazılmıştır. Krumbacher, sah. 417. — Montelatici, Storia della letteratura bizantina, sah. 76.

(144) Krş. Montelatici, sah. 63 — 64.

(145) Jan Malalas'ın kroniki ihtimal Justinian saltanatının ilk senesiyle sona eriyordu ve bu esere, yeni bir edisyonunda, aynı müellif yahut başka birisi tarafından bir zeyil ilâve edilmiştir (krş. Bury II, sah. 435).

(146) Krumbacher, sah. 326.

(147) E. W. Brooks, Patrologia Orientalis, cilt XVII (1923), sah. VI.

(148) A. Diakonov, Efesli Jan ve tarih ve kilise tarihine dair eserleri (Sen Petersburg, 1908), sah. 359 (rusça).

(149) Krş. F. Loofs Leontius von Byzanz (Leipzig, 1889). sah. 297 — 303. W. Rügamer, Leontius von Byzanz (Würzburg, 1894), sah. 49 — 72.

(150) Rügamer, sah. 72,

(151) Bu serlevha İncilde Yakub'un rüyasında görmüş olduğu «Gökün merdiveni» ni ima etmektedir (Genesis 28, 12). Gerekçe

cizgiliforum

genitif « ὁ τῆς Κλίμακος » lâtinleştirilmiş ve «Climacus» şeklini almıştır: işte bundan dolayı garpta bu zata «Johannes Climacus» adını vermek bir anane haline gelmiştir.

(152) «Climax» in ihtiva ettiği minyatürlerin birçok resimlerini şu eserde bulmak kabildir: R. C. Morey, East Christian Paintings in the Freer Collection (New-York, 1914), sah. 1 — 30 (University of Michigan Studies, Humanistic Series, vol. XII). Krş. O. M. Dalton, East-Christian art (Oxford, 1925), sah. 316.

(153) Bu iki eserin yeni bir edisyonunu karşılaştırınız: P. Friedländer, Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius (Leipzig-Berlin, 1912), sah. 227 — 265. Şerhler sah. 267 — 305 de bulumaktadır.

(154) Agathias V, 9 (edit. Bonn, sah 296 — 297; edit. Dindorf, Historici Graeci Minores, cilt II, sah. 362).

(155) H. J. Bell, The Byzantine servile state in Egypt (Journal of Egyptian Archaeology IV,1912, sah. 104 — 105); Bell, Greek Papyri in the Brit. Museum, cild V, London, 1917, sah III — IV. Bell elyevm Dioskor'a dair, yeni kaynakları nazarı itibare almak surtiyle, yeni bir etüd hazırlamaktadır. Şu eseri dahi karşılaştırınız: W. Schubart, Einführung in die Papyruskunde (Berlin, 1918), sah. 145 — 147, 495.

(156) J Maspéro, Un dernier poète grec d'Égypte: Dioscore, fils d'Apollôs (Revue des études grecques XXIV,1911, sah. 426, 456, 469).

(157) Krş. F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelter (Leipzig-Berlin, 1926), sah. 7 — 8.

(158) Krş. Scriptores originum Constantinopolitanarum, rec. T. Preger, cilt I (Lipsiae, 1901), sah. 105.

(158 a) Bu tarif Aya Sofya'nın bugünkü vaziyetine hiç de tekabül etmemektedir (mütercim).

(158 b) Bu mozaiklerin bir kısmı Amerikalı bizantinolog Thomas Whittemore tarafından meydana çıkarılmıştır. Bakınız: T. H. Whittemore, The Mosaics at S. Sophia at İstanbul. Preliminary Report, Oxford, 1933. Second Report. Oxford, 1936. Aya Sofya ve bu mozaiklere dair iyi bir bibliyografyayı şu eserde bulmak kabildir: A. M. Schneider, Byzanz (İstanbuler Forschungen, cilt 8), Berlin, 1936, sah. 73 — 74 (mütercim).

(159) Novgorod'lu Stefan'ın haç seferi (Rus kavminin hikâyeleri, toplıyan: T. Sakharov, cilt II (Sen Petersburg, 1849, sah. 52) (rusça).

(159 a) Aya Sofya 1934 senesinden beri müzedir (mütercim).

(160) Strzygowski, origin of christian church art (Oxford, 1923), sah. 46. — Krş. Dalton, East Christian art (Oxford, 1925), sah. 93.

cizgiliforum

(161) Meselâ krş. M. N. Speranski, Çargraddaki Aya Sofya'nın inşasına müteallik cenubi Slav ve Rus metinleri (V. N Zlatarski şerefine tertibedilen muhtelif yazılar külliyatı. Sofya, 1925), sah. 413 — 422 (rusça).

(162) A. Heisenberg, Die Apostelkirche in Konstantinopel (Leipzig, 1908), sah. 10 v. d.

(162 a) Bu mozaiklere dair not (158 b) ye bakınız.

(163) Meselâ krş. O. M. Dalton, East Christian art (Oxford, 1925), sah. 277 — 278.

(164) Meselâ krş. Ch. Diehl, Ravenne (Paris, 1907), sah. 8 ve 132 (Le villes d'art célèbres).

(165) Bu mevzua dair şu makaleyi karşılaştırınız: V. Benechevitch, Sur la date de la mosaïque de la transfiguration au mont Sinaï (Byzantion I, 1924, sah. 144 — 172).

(166) Krş. Ch. Diehl, Manuel, cilt I, sah. 230 — 277.

Fasıl IV

(1) Sebeos, İmperator Heraklius tarihi, fasıl 32 (Ermeni metninden yapılmış rusça tercümesi. Sen Petersburg, 1862, sah. 129). — Sebeos, Histoire d'Héraclius (traduit par F. Macler, Paris, 1904), sah. 108.

(2) Krş. Pernice, L'Imperatore Eraclio (Firenze, 1905), sah. 44.

(3) Krş. E. W. Brooks, Who was Constantine Pogonatus? (Byzant. Zeitschrift XVII, 1908, sah. 460 — 462).

(4) Konuşamıyacak kadar değil.

(5) Bury, A History of the Later Roman Empire (I. tabı), cilt II, sah. 354.

(6) 714 tarihi G. Ostrogorsky tarafından tesbit edilmiştir: Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert. Byzantinisch neugriechische Jahrbücher VII, 1930, sah. 33 — 34 ve 47 — 48.

(7) Georgii Pisidae, De expeditione persica, mısra 90 — 91 (edit. Bonn, sah. 17).

(8) Antiochus Strategus, Kudüsün Persler tarafından 614 de zaptı (Gürcü lisanından N. Marr tarafından tercüme edilmiştir: Sen Petersbug, 1909, sah. 15) (rusça). — İngilizce tercümesi: F. C. Conybeare, Antiochus Strategos' account of the sack of Jerusalem in 614 (English Historical Review XXV,1910 sah. 506).

(9) Krş. H. Vincent et F. — M. Abel, Jérusalem. Recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire (Paris, 1926), II, cüz IV, sah. 926 — 928.

cizgiliforum
cizgiliforum

(10) N. P. Kondakov, Suriye ve Filistinde arkeolojik bir seyahat (Sen Petersburg, 1904), sah. 173 – 174 (rusça).

(11) Büyük bir ihtimale göre Avarların istilâsı 617 de vuku bulmuştur. Krş. N. Baynes, The date of the Avar surprise (Byzantinische Zeitschrift XXI,1912, sah. 110 — 128).

(12) İsidor'un kronolojisi pek katî değildir. Isidori Hispalensis, Chronica Majora; Migne, Patr. lat. LXXXIII, col. 1056 (saltanatının 5 inci senesi). Edit. Mommsen, Mon. Germ. Hist. Auctorum Antiquis. cilt XI; Chronica Minora II (Berolini, 1894), sah. 479 (saltanatının 16 ncı senesi)

(13) F. I. Uspenski, cilt I, sah. 684 (rusça).

(14) Krş. Pernice, ismi geçen eser, sah. 141 — 148 — Kulakovski, cilt III, sah. 76 — 87.

(15) Krş. F. Görres, Die byzantinischen Besitzungen an den Küsten des spanisch - westgothischen Reiches (554 — 624) (Byzant. Zeitschrift XVI, 1907 sah. 530 — 532). — E. Bouchier, Spain under the Roman Empire (Oxford, 1914), sah. 59 — 60.

(16) Bu zafername «Chronicon Paschale» (sah. 727 — 734) de mahfuz kalmıştır. Tam bir İtalyanca tercümesi: A. Pernice, L'Imperatore Eraclio (Firenze, 1905), sah. 167 — 171.

(17) Bu tarih son zamanlarda Antiochus Strategus'un «Kudüsün Persler tarafından 614 de zaptı» adlı eserinde keşfolunmuştur (N. Marr tercümesi, Sen Petersburg, 1909, sah. 65) (rusça). İngilizce tercümesi: F. Conybeare. Antiochus Strategos' account of the sack of Jerusalem in 614 (English Historical Review XXV, 1910, sah. 516).

(18) Sebeos, İmparator Heraklius tarihi. Ermenice metninden Patkanov tarafından yapılmış rusça tercümesi: fasıl 29, sah. III. Fransızca tercümesi (şerhlerle birlikte): F. Macler (Paris, 1904), sah. 91. Burada zikredilen son cümlede bu iki mütercim «hediyeler» yerine «takdis» kelimesini koymaktadırlar. Krş. Kulakovski, cilt III (Kiyef, 1915), sah. 118 n. 1 (rusça).

(19) Kuran XXX,' I; «Rumlar» adını taşıyan kısımda.

(20) Pernice, ismi geçen eser, sah. 179.

(21) Theophanis, Chronographia, edit. de Boor, sah. 335.

(22) Chronicarum quae dicuntur Fredegarii Schlolastici IV, 62 (Mon. Germ. Hist. Scriptores rerum merovingarum, cilt II (1888), sah. 151. Krş. Gesta Dagoberti I regi Francorum, 24 (aynı yerde, sah. 409).

(23) Chronica Minora I, trad. par I. Guidi (Paris, 1903), sah. 26 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Scriptores Syri, ser. III, tomus IV). — Agapius (Mahbub) de Menbidj, Histoire Universelle, cilt II, 2, sah. 453(193), edit. A. Vasiliev. Patrologia Orientalis, cilt VIII (1912). — Michel le Syrien, traduit par Chabot, cilt II, sah. 420 — Krş. T. Nöldecke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden (aus Tabari) (Leipzig, 1879), sah. 391 — 392; aynı müellifin: Aufsätze zur persischen Geschichte (Leipzig, 1887), sah. 129.

(24) Bury, The Constitution of the Later Roman Empire (Cambridge, 1930), sah. 109. - Bu noktai nazarı E Stein (Byzant. Zeitschrift XXIX, 1930, sah. 353) münakaşa etmektedir.

(25) Gibbon. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire, fasıl 46 (sonuna doğru).

(26) Suriye «limes»ine dair: R. Dussaud, Les Arabes en Syrie avant l'Islam (Paris 1907), sah. 24 — 56.

(27) B. A. Turayev, Eski Şark Tarihi (2. tabı. Petrograd 1914), cilt II, sah. 373 (rusça).

(28) Excerpta e Theophanis, Historia (edit Bonn, sah. 485); Krş. T. Nöldecke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden (Leyden, 1879), sah. 249 — 250.

(29) Goldziher, Die Religion des Islams, sah. 102 (Die Kultur der Gegenwart, edit. P. Hinneberg, Die Relgionen des Orients (1913), cild III; (1. — 2. tabı).

(30) Goldziher, ismi geçen eser, sah. 102.

(31) Goldziher, ismi geçen eser, sah. 103.

(32) «Hicreti» i «firar» olarak tercüme etmemek daha doğrudur, çünkü bu kelimenin arapça kökü olan «hacara» böyle bir mânayı tazammun etmemektedir. Bu kök «münasebeti kesmek, kabileyi terk etmek. göç eylemek» mânasına gelmektedir (Krş. Encyclopédie de l'Islam, 23. livraison, 1916, sah. 321).

(33) Krş. V. Barthold, İlk müslüman camilerinin istikameti (Rus Sanat tarihi Enstitüsü senevi neşriyatı, cilt 1, Leningrad, 1922, sah. 116, rusça). C. H. Becker, Vom Werden und Wesen der islamischen Welt (İslâm Studien, cilt I, Leipzig, 1924, sah. 429).

(34) Krş. I. Goldziher, Muhammedanische Studien (Halle a. d. Saale, 1890), cilt II, sah. 20.

(35) Goldziher, ismi geçen eser, sah. 106.

(36) Grimme, Mohammed. I. Das Leben (Münster i. W., 1892), sah. 123.

(37) L. Caetani, Studi di storia orientale (Milano, 1914), cilt III, sah. 236, 257.

(38) Krş. C. Güterbock, Der Islam im Lichte der byzantinischen Polemik (Berlin, 1912), sah. 6 — 7,11, 67 — 68.

(39) Theophanis, Chronographia (edit. Boor, sah. 333).

(40) Le Coran. Traduction M. Kasimirski (Panthéon littéraire, section: Théologie. Les Livres sacrés de l'Orient).

(41) Caetani, Studi di storia orientale (Milano, 1911), cilt I, sah. 368.

(42) Eutychii, Alexandrini patriarchae, Annales, edit. par L. Cheiko (Beyrouth et Paris, 1912), II, 5,1.4 (Corpus scriptorum christianorum orientalium. Scriptores Arabici); Pocock'un lâtince tercümesi: Migne, Patr. graeca, vol. III, col. 1088.

(43) Beladsori (Baladhuri), Liber expugnationum regionum, edit. De Goeje (Leiden, 1866) sah. 137. P. Hitti tarafından yapılmış ingilizce tercümesi: The origins of the Islamic State (New-York, 1916), cilt I, sah. 211 (Studies in History, Economics, and Public Law, edit. by Columbia University, cilt LXVIII, kısım I). — Krş. Barthold, Zapiski Kollegii Vostokovedov (Leningrad, 1925). cilt I, sah. 468 (rusça).

(44) De Goeje, Mémoire sur la conquête de la Syrie (2. tabı, Leyde, 1900), sah. I. — Krş. C. Becker, The expansion of the Saracens - the East (The Cambr. Med. History, II [1913], sah. 345).

(45) J. Maspéro, Organisation militaire de l'Égypte byzantine (Paris, 1912), sah. 119 — 132. — A. Boak, Byzantine imperialism in Egypt (American Historical Review XXXIV, 1923, sah. 8).

(46) M. Gelzer, Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens (Leipzig, 1909), sah. 2.

(47) E. Amélineau, La Conquête de l'Égypte par les Arabes (Revue historique, CXIX, 1915, sah. 232). — Krş. G. Rouillard, L'Administration civile de l'Égypte byzantine (2. tabı, Paris, 1928), sah. 241 — 248.

(48) H. J. Bell, The Byzantine Servile State in Egypt (Journal of Egyptian Archaeology IV, 1917), sah. 106.

(49) Caetani, Studi, cilt I, sah. 370 — 371.

(50) Caetani, Studi, cilt III, sah. 3.

(51) Goldziher, Vorlesungen über den Islam (Heidelberg, 1916), sah. 25.

(52) Krş. L. Caetani, Annali dell' Islam (Milano, 1905), cilt I, sah. 731 — 734. Huart Muhammed ile «Bizans Kayseri» arasındaki mektuplaşmayı şüpheli addetmektedir (krş. Huart, Histoire des Arabes, Paris, 1912, cilt I, sah 154 — 155). J. Maspéro Muhammedin mektubunu «tarihî bir esas ihtiva etmesi muhtemel olan bir Arap masalı» olarak tavsif etmektedir (J. Maspéro, Histoire des patriarches d'Alexandrie, Paris, 1923, sah. 23).

(53) Meselâ krş. Bury, cilt II, sah. 261; Butler, The Arap Conquest of Egypt, (Oxford, 1902), sah. 139 v.d.

(54) C. H. Becker. Cambridge Med. Hist. (Cambridge, 1913), cilt II, sah. 352; Becker, Vom Werden und Wesen der islamischen Welt (Leipzig, 1924), cilt I, sah. 96.

(55) Gelzer, Abriss der byzantinischen Kaisergeschichte, sah. 951.

(56) L. Bréhier, Jorurnal des Savants, N. S. cilt, XV 1917, sah. 402.

(57) Grejuva ateşinin reçetesi en geç olarak IX uncu asırda yazılmış ve «Liber ignium a Marco Graeco descriptus» adını taşıyan lâtince bir versiyonda neşredilmiş olan bir risalede mahfuz kalmıştır. Bu risale Markus Graekus namında bir şahsa izafe olunmaktadır. En iyi edisyonu: M. Berthelot, La Chimie du Moyen Age (Paris, 1893), cilt I, sah. 100 — 135; bu eserde grekçe eserin fransızca bir tercümesi ve bu ateşe dair mufassal malûmat mevcuttur. Daha yeni bir edisyon; Henry W. L. Hime, The origin of artillery (London, 1913), sah. 45 — 63. — Bakınız: Krumbacher, sah. 636 ve 637 ve Bury - Gibbon, cilt VI, sah. 10, n. 22. Aynı eser, sah. 539 — 540 (bunlar Berthelot edisyonunu bilmemekte ve F. Höfer'in eski edisyonunu zikretmektedirler: Höfer, Histoire de la Chimie, Paris 1842, cilt I, sah. 491 — 497). — Şu eserlere dahi bakınız: Max Jähns, Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens von der Urzeit bis zur Renaissance (Leipzig, 1880), sah. 512 — 514. — Ch. Oman, A History of the art of war in the middle ages (2. tabı. London, 1924), cilt II, sah. 206, 209 — 210.

(58) Krş. M. Canard, Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende (Journal Asiatique CCVIII, 1926, sah, 63 — 80).

(59) Theophanis, Chronographia (edit. de Boor, sah. 356).

(60) Theophanis, Chronographia, sah. 364.

(61) Kulakovski, Bizans İmparatorluğu tarihi, cilt III. sah. 255 rusça).

(62) Krş. J. Wellhausen, Das arabische Reich und sein Sturz (Berlin, 1902), sah. 133. — V. Barthold, Zapiski Kolleğii Vostokovedov, cilt I, sah. 468 — 469.

(63) Diehl, L'Afrique Byzantine (Paris, 1896), sah. 590.

(64) Diehl, ismi geçen eser, sah. 592. — E. Mercier, Histoire de l'Afrique Septentrionale (Paris, 1888), cilt I, sah. 218.

(65) Bakınız: Dom Leclerq, L'Afrique chrétienne (Paris, 1904), cilt. II, sah. 321 — 323. — R. Basset en son yerli ahalinin Berberistanda XII nci asırda ortadan kalkmış olduğunu beyan etmektedir (Encyclopédie de L'Islam, cilt I, sah. 721).

(66) Theophanes (edit. de Boor, sah. 347).

(67) V. I. Lamanski. Küçük Asya, Afrika ve İspanyada Slavlar (Sen Petersburg, 1859), sah. 3 (rusça).

(68) B. A. Pançenko, VII nci asra ait bir Slav-Bitinya âbidesi (İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü haberleri, cilt VIII, No. 1 — 2. Sofya, 1902, sah. 15) (rusça).

(69) V. N. Zlatarski Bulgar kronolojisi (İzvestia otdela russkago iazyka i slovesnosti Akademii Naouk, cilt XVII, No. 2, 1912, sah. 40) (rusça); Zlatarski, Ortazamanlarda Bulgar devleti tarihi (Sofya, 1918) cilt I, kısım I, sah. 19 — 122, 135 — 136 (bulgarca). Zlatarski İsperih'in, Bulgarlariyle birlikte, bugünkü Dobruca'nın şimaline, 660 ile 668 (Konstan II nin ölüm senesi) arasında, yerleşmiş olduğunu beyan etmektedir. Zlatarski, ismi geçen eser, I, 1 sah. 138).

(70) Krş. L. Niederle, Manuel de l'Antiqité Slave (Paris, 1923). cilt I, sah. 100 — 103.

(71) Bulgar atikiyatı vesikalarına dair bakınız: Aboba — Pliska (İstanbuf Rus A keoloji Enstitüsü haberleri, cilt X, 1905) (rusça).

(72) F. I. Uspenski, Bizans İmparatorluğu tarihi, cilt I, sah. 777 (rusça).

(73) İsmi geçen eser, sah. 729.

(74) Cedreni, Historiarum compendium (edit. Bonn, cilt I, sah. 762).

(75) Mansi, Conciliorum amplissima collectio, cilt X, sah. 1029 — 1032. İngilizce tercümei: C. Hefele, A history of the Councils of the church (Edinburgh, 1896), cilt V, sah. 95 — 96.

(76) Mansi, cilt X, sah. 1157 — 1158 (18. madde). — Hefele, cilt V, sah. 112 — 113.

(77) Martini Papae, Epistola, XVI. — Migne, Patr. lat. cilt LXXXVII, col. 202. — Krş H. K. Mann, The Lives of the Popes in the Early Middle Ages (2. tabı, London. 1925,) cilt I, kısım 2. sah. 400.

(78) Mansi, cilt XI, sah. 639 — 640. — Hefele, cilt V, sah. 175.

(79) Mansi, cilt XI, sah. 683 — 688.

(80) Krş. E. W. Brooks, English Historical Review XXXIV,1919, sah. 117.

(81) Grekçede ὁ τροῦλλος künbet mânasına gelmektedir. Bu konsile «concile in Trullon adı dahi verilmektedir.

(82) Krş. F. Görres, Justinian II und das römische Papsttum (Byzant. Zeitschrift XVI , 1908, sah. 440 — 450).

(83) Liber pontificalis, edit. L. Duchesne (Paris, 1886) I, sah. 391.

(84) Krş. F. Görres, ismi geçen eser, sah. 452 — 453.

(85) Hefele, A History of the Church, cilt V, sah. 240.

(86) De Thematibus, sah. 12.

(87) Mansi, cilt XI, sah. 737 — 738. — Aynı zamanda krş. H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung (Leipzig, 1899), sah. 10 — 17.

(88) Meselâ krş. E. Stein, Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate (Byzantinisch-neugriechishe Jarhrbücher I, 1920, sah. 76, 84).

(89) Bu meseleye dair Kulakovski'nin fikrini «Bizans tarihi»nin 3 üncü cildinde bulmak kabildir: sah. 387 — 431; Ermenistana dair yine aynı eser, sah. 396 — 398 (rusça). — Bakınız: L. Bréhier, Journal des Savants, N. S., XV, 1917, sah. 412, 505.

(90) F. I. Uspenski, Bizans İmparatorluğu tarihi (Sen Petersburg, 1914), cilt I, sah. 685 — 636 (rusça). — Kulakovski, ismi geçen eser, cilt III, sah. 395 (rusça).

(91) Yukarıda sah. 276 ya bakınız.

(92) Konstantin Porfirogenet «Armeniakoi» (metinde 'Αρμενιακόν) adının Heraklius zamanında ortaya çıkmış olduğunu beyan etmektedir (De Thematibus, sah. 18).

(93) E. Stein, Byzant. — neugriech. Jabrbücher I, 1920. sah. 84.

(94) E. Stein, aynı yerde sah. 85.

(95) E. Stein, aynı yerde, sah. 85,

(96) E. Stein, Studien, sah. 140. — Bakınız: G. Ostrogorsky, Über die vermeintlche Reformtätigkeit der İsaurier (Byzant. Zeitschrift XXX,1929 — 1930, sah. 397,400).

(97) Krumbacher, ismi geçen eser, sah. 709 — 711.

(98) S. Epifanoviç, Günah çıkartan mağfur Maksim ve Bizans teolojisi (Kiyef, 1915), sah. 147 (rusça). — Krumbacher, ismi geçen eser, sah. 63, 141.

(99) Krş. A. Brilliantov, Şark Teolojisinin Garp Teolojisi üzerindeki tesirleri. Jan Skot Erigen'e göre (Sen Petersburg, 1898), sah. 50 — 52 (rusça).

(100) Krş. H. Gelzer, Leontios'von Neapolis Leben des heiligen Johannes des Barmherzigen, Erzbischof von Alexandrien (Freiburg i. B. und Leipzig, 1893), sah. XLI.

(101) Krş. Diehl, Manuel, cilt I, sah. 329 — 359.

Fasıl V

(1) Krş. K. Schenk, Kaiser Leons III Walten im Inneren (Byzant. Zeitschrift V, 1896, sah. 296 v.d.).

(2) Krş. N. Jorga, Les origines de l'Iconoclasme (Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine XI (Bukarest, 1934), sah. 147.

(3) Theophanis, Chronographia (edit. de Boor, sah. 391).

(4) Anastasii, Chronographia tripertita (edit. de Boor, sah. 251).

(5) Vita Stephani Junioris (Migne, Patr. graeca, 100, vol. CI, col. 1084).

(6) Krş. E. W. Brooks, The campaign of 716 — 718 from Arabic sources (Journal of Hellenic Studies XIX, 1899, sah. 21 — 22).

(7) Krş F. I. Uspenski, Bizans İmparatorluğu tarihi (Leningrad, 1927), cilt II, I, sah. 5 (rusça).

(8) J. A. Kulakovski, Bizans tarihi, cilt III, sah. 319 (rusça).

(9) Bakınız: Z. v. Lingenthal, Jus graeco-romanum, cilt III, sah. 55.

(10) Theophanes (edit. de Boor, sah. 395).

(11) Bury, History of the Later Roman Empire, cilt II, sah. 405. — Lambros, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, cilt III, sah. 729.

(12) Bu muhasara ve muhasaranın efsanevî ananesi hakkında en geniş ve en yeni malûmatı şu makalede bulmak kabildir: M Canard, Les expéditions des Arabes contre Constantinople (Journal Asiatique CCVIII, 1926, sah. 80 — 102). Konstantin Porfirogenet dahi İstanbulda bir cami binasını Mesleme'ye atfetmektedir (De adm. imperio, fasıl XXI. Edit. Bonn, sah. 101 — 102).

(13) Bu gayet enteresan malûmat Barthold'un bir makalesinde bulunmaktadır: Zapiski Kollegii Vostokovedov, cilt I, sah. 46 9— 470 (rusça).

(14) Krş. H. Lammens, Études sur le règne du calife Omaiyade Moawia Ier (Paris, 1908), sah. 444.

(15) V. Barthold, ismi geçen eser, sah. 470 — 471 (rusça).

(16) «Bizans İmparatorluğu tarihi» nin rusça ve ingilizce edisyonlarında Poitiers muharebesine lüzumundan fazla ehemmiyet vermiştim Krş. rusça nüshası: cilt I (Petrograd, 1917), sah. 222; ingilizce nüshası: cilt I sah. 290). — Bu hususta meselâ şu esere müracaat olunabilir: A. Dopsch, Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung (2. tabı, Wien, 1924), cilt II, sah 298.

(17) Krş. J. Wellhausen, Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umaijiden (Nachrichten von der K. Gesellschaft der Wissenchaften zu Göttingen. Philos. — histor. Klasse [1901], sah. 444 — 445); Battal'a bilhassa tahsis edilmiş olan bir makaleyi şu eserde bulmak kabildir: Encyclopédie de l'Islam, cilt I, sah. 698. — Şu eserleri dahi karşılaştırınız: Barthold, ismi geçen eser, sah 470; D. B. Macdonald, The earlier History of the Arabian Nights (Journal of the Royal Asiatic Society 1924, sah. 331): M. Canard, ismi geçen eser, sah. 116 — 118.

(18) A. Lombard, Constantin V, empereur des Romains (Paris, 1902), sah. 59.

(19) Willibaldi, Vita; Pertz, Monumenta Germanie historica, cilt XV, sah. 93.

(20) Krş. A. Vasilliev, Yunanistanda Slavlar (Viz. Vremennik, cilt V, 1898, sah. 416 — 417) (rusça).

(21) Constantini Porphyrogeniti, De Thematibus, sah. 53 — 54.

(22) Theophanes, sah. 456 — 457.

(23) Z. v. Lingenthal, Geschichte des griechich - römischen Rechts, 3. tabı, sah. 16.

(24) Vasilievski, İkonoklastların kanunî faaliyeti (Maarif Nezareti mecmuası, cilt CXCIX, 1878, sah. 279 — 280) (rusça).

(25) D. Ginis, Das Promulgationsjahr der isaurischen Ecloge (Byzant. Zeitschrift XXIV — 1924, sah. 356 — 357). — A Manual of Roman Law, - the Ecogapublished by the Emperors Leo III and Constantin V of Isauria at Constantinople A. D. 726, rendered into English by E. H. Freshfield (Cambridge, 1926), sah. 2. — C. A. Spulber, L'Eclogue des Isauriens: texte, traduction, histoire (Cernautzi - Roumanie, 1929), sah. 83 (Ekloga'nın tarihine dair mufassal münakaşa: sah. 81 — 86). — G. Ostrogorsky, Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrhundert (Byzant. — neugriech. Jahrbücher VII.1930, sah. 6, not). Fakat «Cambridge Med. History» nin dördüncü cildinde (1923). P. Collinet. Ekloga'nın püblikasyonu için, başka bir tarih (Mart 740) kabul etmektedir (sah. 708).

(26) Krş. C. N. Uspenski, Bizans tarihi eskisleri (Moskova, 1917), cilt I, sah. 217 — 218 (rusça)

(27) Z. v. Lingenthal. Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum. Ecoga Leonis et Constantini (Lipsiae, 1852).

(28) Ecloga, par. II. — Spulber sah, 4. — Freshfield, sah. 67.

(29) Ecloga, par. II, 13; rusça bir tercümeyi şu eserde bulmak kabidir: Vasilievski, İkonoklastların kanunî faaliyeti, sah. 283 — 285 (rusça). — Krş. Spulber, sah. 5 — 9; Freshfield, sah. 68—70.

(30) Bury, II, sah. 414.

(31) Bunların tarihlerine dair mübayenet vardır. Bunların Basil I (867) saltanatından önce neşredilmiş olmaları muhtemeldir. — Krş. Z. v. Lingenthal, Jus graeco-romanum, cilt IV, sah. 4. — E. Freshfield, A revised Manuel of Roman Law, founded upon the Ecloga of Leon III and Constantine V of Isauria. Ecloga privata aucta (Cambridge, 1927), sah. 2. — Spulber, sah. 94 - 95. — Fakat krş. Z. v. Lingenthal, Geschichte des römischen Rechts (3. tabı, Berlin, 1892) sah. 36 (Cenubî İtalyada, Normanlar idaresi zamanındaki «Ecloga privata aucta» ya dair).

(32) Epanagoge. Z. v. Lingenthal, Collectio librorum..., sah. 62.

(33) Rusyada Hıristiyanlığın, X uncu asırda, kabulünden az sonra tanınmış olan bu kitapta apostolik kilisenin ahkâmı, umumî konsillerin ahkâmı ve aynı zamanda Bizans ortodoks imparatorlarının medenî kanunları bulunuyordu.

(34) Paparrigopulo, Histoire de la civilisation hellénique (Paris, 1878), sah. 205, 209.

(35) Z. v. Lingenthal, Historiae Juris Graeco-Romani Delineatio (Heidelbergae, 1893), sah. 32.

(36) Z. v. Lingenthal, Geschichte des griechisch - römischen Rechts (3. tabı, Berlın, 1892), sah. 250.

(37) B. A. Pançenko, Bizans İmparatorluğunda köylü malikânesi. Köy kodeksi ve manastır vesikaları (Sofya, 1903), sah. 86 (rusça).

(38) Aynı yerde, sah. 30.

(39) G. Vernadski, Sur les origines de la loi agraire byzantine (Byzantion II,1926, sah. 173).

(40) Krş. F. Dölger, Historische Zeitschrift CXLI, 1929, sah. 112—113 (eserimin 1 inci cildinin ingilizce tabının kritiği münasebetiyle yazmış olduğu bir makale). Fakat krş. E. Stein, Byzant. Zeitschrift XXIX, 1930, sah. 355.

(41) Zlatarski, ismi geçen eser (Sofya, 1918), cilt I, sah 197 - 200 (bulgarça).

(42) F. I. Uspenski, Bizans İmparatorluğu tarihi, cilt I, sah. 28 (rusça). — Krş. A. Vogt, Basile I er (Paris, 1908), sah. 378.

(43) Romen Lakapen'e dair yazmış olduğu en son eserinde S. Runciman dahi «İzavriyalı imparatorların, vücude getirdikleri yeniliklerde, toprak köleliğinin ilgasına matuf gayet vazıh bir politika takib-ettiklerini» beyan ediyor (S. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus and his reign [Cambridge, 1929], sah. 225).

(44) Ch. Diehl, Histoire de l'Empire Byzantin (Paris, 7. tabı, 1924), sah. 69.

(45) W. Ashburner, The Farmer's Law (Journal of Hellenic Studies XXX, 1910, sah. 84; XXXII, 1912, sah. 68-83). — Köy kodeksinin metninin neşri: C. Ferrini, Byzant. Zeitschrift VII, 1898. sah 558 - 581. İkinci defa neşri: Opere di Contardo Ferrini, cilt I, (Milano, 1929) sah. 375 - 395.

(46) Bu meseleye dair Avrupa ve Amerika âlimleri tarafından bilfiil bilinmiyen iki Rus eserinin gayet enteresan fasıllarını karşılaştırınız: C. N. Uspenski, Bizans tarihine dair eskisler, sah. 162 - 182 ve P. Rudakov, Grek hagiografyasına göre Bizans medeniyetine dair icmaller (Moskova, 1917), sah. 176-198.— Şu esere dahi bakınız: G Vernadski, Bizansta köylü komünlerine dair notlar (Utşeniia Zapiski osnovanniia Russkoi Uşebnoi Kollegiiey v Pragiye (Praha, 1924), cilt II, 2. kısım, sah. 81-97 (rusça). Bu makalenin müellifi yukarıda zikrettiğimiz iki eseri bilmiyordu. — Şu esere dahi bakınız: N. A. Constantinescu, Réforme sociale ou réforme fiscale? (Bulletin de la Section historique de l'Aca démie Roumaine XI, 1924, sah.95-96).

(47) Krş. G. Vernadski, Sur les origines de la Loi agraire byzantine (Byzantion II, 1926, sah. 178-179).

(48) Ashburner, ismi geçen eser (Journal of Hellenic Studies XXXII 1912, sah. 71).

(49) Krş. W. Ashburner. The Rhodian See Law (Oxford, 1909), sah. LXVIII, LXXVIII, CXIII.

(50) Makedonya devrine ait olan bu kodekse dair aşağıya müracaat olunması.

(51) Ashburner, sah. CXII, CXIII.

(52) Ashburner, sah. CXII, CXIV.

(53) «Rodos kanunu» na dair yazılmış şu mufassal makaleye bakınız: H. Kreller, Lex Rhodia. Untersuchungen zur Quellengeschichte des römischen Seerechtes (Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Konkursrecht XXV, 1921, sah. 257-367).

(54) Krş. Z. v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts (3. tabı, Berlin, 1892) sah. 16-17. Aynı müellifin, Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6. - 10. Jahrhundert (Byzant. Zeitschrift III, 1894, sah. 448-449).

(55) «Cambridge Medieval History» nin 4 üncü cildinde (1923) Diehl ve Collinet üç kodeksin İzavriya hanedanının eseri olduğunu ileri süren noktai nazarı kabul etmektedirler (sah. 4-5, 708-710). Fakat aynı cildin methalinde Bury (sah. XIII) böyle bir nazariyenin, hiç olmazsa ilk iki kodeks için, Ashburner'in tetkikatından sonra, kabili müdafaa olmadığını beyan etmektedir. Şu makaleye dahi bakınız: G. Ostrogorsky, Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier (Byzant. Zeitschrift, XXX 1929-1930, sah. 396).

(56) G. Finlay, History of the Byzantine Empire from DCCXVI to MLVII (2. tabı, Edinburg ve London, 1856), sah. 13-14 (cilt II, edit. Tozer).

(57) H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung (Leipzig, 1899), sah. 75.

(58) F. I. Uspenski, cilt I, sah. 812. Krş. cilt II (1927), sah. 55-56 (rusça).

(59) İbni Hurdadbah'ın metnini, fransızca tercümesiyle mukayese ediniz: De Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum (Leiden, 1889), sah. 82 v. d. — Krş. Gelzer, ismi geçen eser, sah. 82 v. d. — E. W. Brooks, Arabic lists of Byzantine Themes (Journal of Hellenic Studies XXI, 1901, sah. 67 v. a.).

(60) Constantini Porphyrogeniti, De thematibus, sah. 28.

(61) Theophanus Continuatus (edit. Bonn, sah. 6).

(62) Krş. Kulakovski, cilt III, sah. 391-392 (rusça). — E. Stein, Byzant. — neugriech. Jahrbücher I, 1920, sah. 75 - 77. Bakınız: G. Ostrogorsky, Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier (Byzant. Zeitschrift XXX, 1929-1930, sah. 397).

(63) Krş. C. N. Uspenski, Bizans tarihi eskisleri (Moskova, 1917) sah. 152 (rusça).

(64) Theophanes (edit. de Boor, sah. 419). Krş. F. Dölger, Regesten, cilt I, N 300 (sah. 36): E. Stein, Byzant. Zeitschrift XXIX, 1930, sah. 355.

(65) Krş. A. van Millingen, Byzantine Constantinople (London, 1899), sah. 98-99 ve her iki sahife arasındaki resim.

(66) Paparrigopulo, Histoire de la civilisation hellénique, sah. 188 - 191. Bu müverrih, aynı telâkkileri, evvelce «Grek milleti tarihi» adlı yunanca eserinin 3. cildinde tekemmül ettirmişti.

(67) K. Schwarzlose, Der Bilderstreit (Gotha, 1890), sah. 42, 46, 48, 50.

(68) A. Lombard, Édudes d'histoire byzantine: Constantin V, empereur des Romains (Paris, 1902), sah. 105, 124, 127, 128.

(69) L. Bréhier, La Querelle des Images (Paris, 1904) sah. 3-4.

(70) C. N. Uspenski, Bizans tarihine dair eskisler, sah. 213 (rusça); krş. sah. 237. — Şu eserlere dahi bakınız: N. Jorga, Les origines de l'Iconoclasme (Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine XI, [Bucarest, 1924], sah. 147-148). G. Ostrogorsky Uspenski'nin nazariyesini şiddetle reddetmektedir (Byzant. Zeitschrift XXX, sah. 390, not 2).

(71) İkonoklast hareketine dair yapılan en yeni tetkikler: H. Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne VII (1926) «Images» (sah. 180-302); F. I. Uspenski, Bizans İmparatorluğu tarihi (Leningrad, 1927), cilt II, sah. 22-53, 89-199, 157-174 (rusça).

(72) Mansi, Concil. Collect. II, 11 (Concilium Liberitanum, madde XXXVI). Leclercq, ismi geçen makalede (sah. 215) bu metnin değişik bir enterpretasyonunu kabul etmektedir. Fakat metin gayet vazıhdır. — Elvir konsili vesikalarının otantikliğine dair: A. Harnack, Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius; II: Die Chronologie der altchristlichen Literatur bis Eusebius; cilt II (Leipzig, 1904), sah. 450: «(Bu vesikaların) sıhhatı ispata muhtaç değildir».

(73) Eusebii, Hist. Eccl. VII, 18, 4.

(74) Grekçe metin şu eserde neşredilmiştir: G. Ostrogorsky, Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites (Breslau, 1929), sah. 74. Lâtince tercümesini krş. yine aynı yerde, sah. 74 ve 86. P. Maas, Die ikonoklastische Episode in dem Briefe des Epiphanios an Johannes (Byzant. Zeitschrift XXX, 1929-1930, sah. 282); şu esere dahi bakınız: Migne, Patrol, graeca, cilt XIIII. s. 390. — Otantikliğine karşı: D. Serruys, Comptes-rendus de l'Académie des inscriptions et belles-lettres (1904), cilt I, sah. 361-363 ve Ostrogorsky, ismi geçen eser, sah. 83 - 88. — Fakat şu eserlere dahi bakınız: H. Grégoire, Byzantion IV, 1929, sah. 769-770; F. Dölger, Göttingische Gelehrte Anzeigen (1929), sah. 357-358; P. Maas, ismi geçen eser, sah. 279, 286; E. Stein, Byzant. Zeitschrift XXX, 1930, 356.

(75) Gregorii Magni, Epistolae IX, 105; Migne, Patrol. lat. LXXVII, col. 105; Hartmann edisyonu IX, 208 (Mon. Germ. Hist. Epist. cilt II, sah. 195); ingilizce tercümesi: Select Library of Nicene Fathers (1898), cilt XIII, sah. 23.

(76) S. Gregorii, M. Epist. XI, 13; Migne, LXXVII, col. 1128. Hartmann edisyonu (Mon. Germ. Hist. Epist. cilt II, sah. 270); ingilizce tercümesi, yine aynı yerde, cilt XIII, sah. 54.

(77) Meselâ krş. C. Becker, Islamstudien (1924), cilt I sah. 446 (bu âlime göre Yezidin iradesi pekâlâ neşredilmiştir).

(78) Theophanes (edit. de Boor, sah. 405). — N Jorga, ismi geçen eser, sah. 143 n. 3 de bu lâkabı «bir iftira yahut mizahî bir ad» olarak tavsif etmektedir.

(79) A. Lebedev, VI ncı, VII inci ve VIII inci asırlarda umumî konsiller (3. tabı, Sen Petersburg, 1905), sah. 142 (rusça).

(80) N. Kondakov, Meryem Ana ikonografyası (Petrograd, 1915), cilt II, sah. 3 (rusça).

(81) I. Andreiev, İstanbul patrikleri Germanus ve Tarasius, (Sergiev Posad, 1907), sah. 79 (rusça).

(82) Ch. Diehl, Histoire de l'Empire Byzantin (7. tabı, Paris, 1924) sah. 71.

(83) Gregorii II, Epistola, XIII: «Ad Leonem Isaurum imperatorem». Migne, Patr. lat. LXXXIX, col. 521 («imperator sum et sacerdos»). Gregor II nin mektuplarının doğruluğu hakkında bazı âlimler mütereddit kalmışlardır: krş L. Guérard, Les lettres de Grégoire II à Léon l'Isaurien (Mélanges d'archéologie et d'histoire, cilt X, 1890, sah. 44-60). Diğerleri ise bunların otantik olduğunu kabul etmektedirler: meselâ H. Mann, The Lives of the Popes (2. tabı, 1925), cilt I, sah. 498-502. Fakat bu husus bahis mevzuu mesele için pek fazla ehemmiyetli değildir. Bu mektubun gayet iyi mehazlara istinaden yazılmış yahut sonradan terkip edilmiş olduğu anlaşılıyor. Mukayese ediniz: Gibbon'un Bury edisyonu, zeyil 14. — Hefel — Leclercq, Histoire des conciles, cilt III, 2, sah. 659—664. — Cabrol, Dictionnaire d'archéologie VII, 1, sah. 248.

(84) Theophanes (edit. de Boor, sah. 404).

(85) Yeni eserler arasında şunlara bakınız: Diehl, Cambridge Med. History (1923), cilt IV, sah. 9. — Leclercq, Dictionnaire d'archéologie chrétienne (1926), cilt VII, 1, col. 240-241. — F. I. Uspenski, ismi geçen eser (1927), II, sah. 25 v. d.

(86) Krş. Leclercq, col. 248 (burada ikinci ferman 729 senesine izafe olunmaktadır).

(87) I. D. Andreiev, Germanus ve Tarasius, sah, 71 (rusça).

(88) E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches (Stuttgart, 1919), sah. 140.

(89) Krş. G. Ostrogorsky, Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites (Breslau, 1929). sah. 14, not 1. Bazan konsilin açılış tarihi olarak 753 senesi kabul olunmaktadır.

(90) Mansi, cilt XIII. sah. 323. 327. 346, 354. 355. — Hefele, A History of the Church (1896), cilt V, sah. 313-315 — Ostrogosky' de (ismi geçen eser, sah. 7-29) Konstantin'in tasvirler kültü aleyhindeki edebî eserlerinin tesirlerine ve 754 senesi konsili vesikalarına dair enteresan bir tez bulmak kabildir.

(91) I. Andreiev, Germanus ve Tarasius, sah. 96 (rusça).

(92) Bu meseleye dair: Ostrogorsky, sah. 29-40.

(93) Vita Stephani Junioris (Migne, Patr. graeca, 100, col. 1120). — V. G. Vasilievski, Genç Stefan'ın hal tercümesi (Vasilievski'nin eserleri, cilt II, sah. 324) (rusça); Diehl, Manuel, cilt I, sah. 366.

(94) Paparrigopulo, Yunan milleti tarihi (Atina, 1867), cilt III, sah. 703-707 (rumca).

(95) V. G. Vasilievski, cilt II, sah. 322 (rusça).

(96) C. N. Uspenski, Eskisler, cilt I, sah. 228 (rusça).

(97) Theophanes, sah. 440, 446.

(98) I. Andreiev, Germanus ve Tarasius, sah. 78 (rusça).

(99) Krş. Θεοφίλου Ἰωάννου, Μνημεῖα ἁγιολογικά (Venedik, 1884), sah. 144-145. — F. Dvornik, La Vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle (Paris, 1926), sah. 41. 58 (par. 13).

(100) Ostrogorsky, Studien, sah. 38.

(101) I. Andreiev. ismi geçen eser, sah. 98 (rusça).

(102) Mansi, cilt XIII. sah. 739-740.

(103) J. Bryce. The Holy Roman Empire (New-York, 1919), sah. 50 (Vinci faslın başlangıcı).

(104) W. Sickel, Die Kaiserwahl Karls des Grossen (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XX, 1899, sah. 1-3).

(105) Gasquet, L'Empire byzantin et la monarchie franque (Paris. 1888), sah. 284-285.

(106) Bakınız: Dölger, Regesten, cilt I, No. 339 (sah. 41); bu eserde bu mevzua dair mehazlar ve bir bibliyografya bulmak kabildir.

(107) Epistolae Karolini aevi, edit. E. Duemmler, cilt II (Berlin, 1895), sah. 288 (Mon. Germ. Hist. Epistolarum, cilt IV).

(108) 1893 de J. B. Bury Şarlmayn ve İren'e dair son derece enteresan ve orijinal bir makale neşretmiştir: bu âlim burada bu taç giyme hadisesinin esas fikrinin İren'den sadır olduğunu ispata çalışıyordu (J. B. Bury, Charles the Great and Irene. Hermathena, VIII, 1893, sah. 17-37). Bu makale tarihçilerin hemen hemen meçhulü kalmıştır; ve Bury dahi bizzat, kendisi tarafından ileri sürülen faraziyeleri reddetmekle beraber, bunları tarihinde yalnız Şarlmayn ile Bizans sarayı arasındaki münasebetlerden bahsettiği esnada zikretmektedir (Bury, History of the Eastern Roman Empire, Londan, 1912, sah. 317-321). Krş. N. Baynes, A Bibliography of the Works of J. Bury (Cambridge, 1929). sah. 7-8 ve 136. Bury'nin bu husustaki sükûtu hakkında Baynes şu mutalâada bulunuyor: «Bu tam manasilye şayanı teessüftür; burada hakikat olmağa lâyık bir nazariye bulunduğu hissolunmaktadır» (sah. 8).

(109) Theophanes (edit. de Boor, sah. 475). Diehl (Cambridge Medieval History IV, sah. 24) bu müzakerelere inanmamaktadır. 800

senesinde İren elli yaşında idi. — Krs. Bury, Charlemagne and İrene (Hermathena VIII, 1893, sah. 24): «794 de İren kırk dört yaşında idi».

(110) Alman tarihçisi P. Schramm «Kaiser, Rom und Renovatio» (Leipzig-Berlin. 1929, cilt I, sah. 12-13) adlı eserinde, Şarlmayn'ın taç giymesinin «cebrî bir hareket ve Basilevs hukukuna bir tecavüz» olduğunu beyan etmekte ve Franklar kıralının Romalıların imparatoru ünvanını almış olmayıp «imperium Romanum gubernans» ünvanını kabul etmiş olduğunu tebarüz ettirmektedir.

(111) Bury, A History of the Eastern Roman Empire (London, 1912), sah. 325. — Şu esere dahi bakınız: L. Halphen, Les barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle (Paris, 1926), sah. 243-250.

(112) Paparrigopulo, Helen milleti tarihi (Atina, 1867) cilt III, sah. 467 (rumca).

(113) K. Schenk, Kaiser Leons III Walten im Inneren (Byzant. Zeitschrift V, 1896, sah. 289, 296).

(114) H. Gelzer, Abriss der byzantinischen Geschichte, sah 960.

(115) Bury, A History of the Later Roman Empire, cilt II, sah. 410.

(116) Lombard, Constantin V, sah. 169.

(117) The Cambridge Medieval History IV, sah. 26.

(118) F. I. Uspenski, ismi geçen eser (Leningrad, 1927), cilt II, sah. 22.

(119) Krş. Bury, A History of the Eastern Roman Empire, sah. VIII.

(120) Meselâ krş. Tabarî, cilt III (2), sah. 695). — Chronique de Michel le Syrien (édit. Chabot, cilt III, (1). sah. 15). — E. W. Brooks, Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids (English Historical Review, 1900, sah. 743).

(121) Bury, cilt III, sah. 78.

(122) Suriyeli Mihail kroniki (edit. Chabot (1), sah. 72).

(123) İmparator Mihail'in garp imparatoru Dindar Louis'ye yazmış olduğu mektup. Baronii, Annales Ecclesiastici, cilt XIV, 1743, sah. 63; Genesius, sah. 33.

(124) Theophanes Continuatus, sah. 53.

(125) Aynı yerde.

(126) Tomas'ın isyanına dair en mufassal kritik malûmatı şu eserde bulmak kabildir: A. Vasiliev, Bizans ve Araplar. Amorion sülâlesi zamanında Bizans - Arap siyasî münasebetleri (Sen Petersburg, 1900, sah. 21-43, rusca) ve J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire, sah. 84-110.

(127) Finlay, cilt II, sah. 133. — Bury, sah. 110. — F. I. Uspenski, Tarih, cilt II, 1, sah. 279-292 (rusça).

(128) Bakınız: Vasiliev, cilt I. sah. 82-92 (rusça). — Bury, sah. 254, 472-477. — Zafer merasimi için: Konstantin Porphyr., De cerimoniis, sah. 503 - 507.

(129) Ya'kubî, Historiae (edit. Houtsma, cilt II, Lugd. Batavorum, 1883) sah. 573 (arapça metin). — Vasiliev, zeyil, sah. 9 (rusça).

(130) Vasiliev, cilt I, sah. 113 - 117. — Bury, sah. 260-262. — Zafer merasimi için: Konstantin Porphyr., De cerimoniis, sah. 507 - 508.

(131) Tabarî, cilt III, sah. 1236. — A. A. Vasiliev, cilt I, zeyil sah. 30 (rusça).

(132) Amorion seferine dair gayet mufassal malûmat Tabarî'nin kronikinde bulunmaktadır: Tabarî, cilt III, sah. 1236 - 1256; rusça tercümesi: Vasiliev, cilt I, zeyil, sah. 30 - 46. — Krş. Vasiliev, sah. 119 - 140. — Bury, sah. 262 - 272. — Bury, Mutasim's march through Cappadocia in A. D. 838 (Journal of Hellenic Studies XXIX, 1909, s. 120 - 129).

(133) Krş. Acta 42 martyrum Amoriensium (edit. V. Vasilievski et P. Nikitin; Rus İlimler Akademisi «Mémoires» ları, Sen Petersburg, 1905, VIII. seri, cilt VII, 2 (grekçe metin, mufassal rusça şerhler). Bu «Acta» lar aynı zamanda enteresan bazı tarihi malûmat ihtiva etmektedirler. — Paris Millî kütüphanesindeki bir el yazmasına göre (Paris, N. 1534) yazılmış olan grekçe bir metni mukayese ediniz: A. Vasiliev, yukarıki mecmua, (Sen Petersburg, 1898), VIII. seri, cilt III, 3, sah. 16. — Krs. Bury, sah. 271 — 272.

(134) Bakınız: A. Vasiliev, ismi geçen eser, cilt I, sah. 199 — 201 (rusça). — Bury, cilt III, sah. 283 — 284.

(135) Constantini Porphyrogeniti, De cerimoniis, cilt I, 69, sah. 332—333. — Bakınız: Bury, The Ceremonial Book of Constantine Porphyrogennetos (English Historical Review XXII, 1907, sah. 434).

(136) Anecdota Bruxellensia, I: Chroniques byzantines du manuscrit 11376, par Franz Cumont (Gand, 1894), sah. 33.

(137) Assemani, Kalendaria Ecclesiae Universae (Romae, 1755), cilt I, sah. 240 — 243; cilt IV, sah. 9.

(138) Golubinski, Rus kilisesi tarihi (Moskova, 1880), cilt I (1), sah. 21 — 22 (rusça).

(139) Photii, In Rossorum incursionem Homilae, I-II. - Lexicon Vindobonense, rec. A. Nauck (Petropoli, 1867), sah. 201, 209, 221.

(140) Const. Porphyrog., De adm. imperio, sah. 217.-Krş. S. Thomopulos, Ἱστορία τῆς πόλεως Πατρῶν ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1821 (Atina, 1888), sah. 226-228. — Vasiliev, cilt I, sah. 18, 46 (rusça).

(141) Giridin Araplar tarafından fetih tarihi münakaşa edilmektedir: bu hâdisenin 823 ile 825 arasında vukubulmuş olduğu umumiyetle kabul olunmaktadır. Bakınız; Vasiliev, cilt 1, sah. 45-53; tarihe dair: sah. 49, not I. — Bury, sah. 283-291. Bilhassa mehaz kritiği bakımından son derece mühim olan makalesinde E. W. Brooks Giritin fetih senesi olarak 828 senesini kabul etmektedir. Krs. Brooks, The Arab occupation of Crete (The English Hist. Review XXVIII, 1913, sah. 432; bütün makale sah. 431-443 dedir.

(142) Evfemius'un isyanına dair bakınız: F. Gabotto, Eufemio o il movimento separatista nell'Italia bizantina (Torino, 1890), — Şu esere dahi bakınız: Vasiliev, cilt I, sah. 56-75 (rusça), — Bury, sah. 294-302 ve 478-480.

(143) Gabotto, ismi geçen eser, sah. 6-7. — Vasiliev, cilt I, 73-74 (rusça).

(144) Bakınız; J. Gay L'Italie méridionale et l'Empire byzantin (Paris, 1904), sah. 5-6.

(145) Theophanes (edit. de Boor, sah. 486).

(146) Theophanes (edit. de Boor, sah. 491).—Cedrenus II,42.

(147) Theophanes (edit. de Boor. sah. 503).

(148) Krs. Bury, A History of the Eastern Roman Empire, sah. 339-359. — F. I. Uspenski, Tarih, cilt II,I, sah. 250-263 (rusça).

(149) F. I. Uspenski, Tarih, cilt II,I sah. 263 (rusça).

(150) Bakınız: Bury, The Bulgarian Treaty of A. D. 814 and the great fence of Thrace (English Hist. Review XXV, 1910, sah. 276-287).

(151) F. I. Uspenski Bulgar atikiyatı için malzemeler, Aboba Pliska. (İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü Bülteni X, 1905, sah. 197) (rusça). — Şu esere dahi bakınız: Uspenski, Tarih. cilt II,I (Leiningrad, 1927), sah. 453,

(152) Bulgaristanın hıristiyanlığı kabul etmesine dair: F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle (Paris,1926),

sah. 184-195; V. Zlatarski, Tarih 1 (2), sah. 31-152 (bulgarca). F. I. Uspenski, Tarih, cilt II (2), sah. 451-479 (rusça).

(153) Scriptor incertus de Leone Bardae filio (edit. Bonn. sah. 349).

(154) İlk edisyon: M. D. Serruys, Les actes du concile iconoclaste de l'an 815 (Mélanges d'archéologie et d'histoire XXIII, 1903, sah. 348-349). Daha yeni ve daha iyi ikinci bir edisyon: G. Ostrogorsky, Studien (Breslau, 1929), sah. 48-51.

(155) Ostrogorsky, ismi geçen eser, sah. 56. 6

(156) Genesius (edit. Bonn, sah. 17-18). — Şu esere dahi bakınız: Theophanus Continuatus, sah. 30.

(157) Bakınız: A. Dobroklonski, Mağfur Günah çıkartan Teodor, Studion papası (Odessa, 1913) cilt I, sah. 850 (rusça).

(158) Gelzer, Abriss der byzantinischen Geschichte, sah. 967.— Schwarzlose, Der Bilderstreit (Gotha, 1890), sah. 72. — Ternovski, Grek - şark kilisesi, sah. 487 (rusça).

(159) N. Grossu, Studion'lu mağfur Teodor (Kiyef, 1907), sah. 151 (rusça).

(160) A. Dobroklonski, ismi geçen eser, cilt I, sah. 849.

(161) A. Dobroklonski, ismi geçen eser, cilt I, sah. 850.

(162) Bury, cilt III, sah. 140 - 141.

(163) Bakınız: C. de Boor, Der Angriff der Rhos auf Byzanz (Byzantinische Zeitschrift IV, 1895, sah. 449-453). — Vasiliev, Bizans ve Araplar, cilt I (Sen Petersburg. 1900), zeyil III, sah 142-146 (rusça).

(164) L. Bréhier, La Querelle des Images (Paris, 1904), sah. 40.

(165) Bakınız: F. I. Uspenski, Tarih, cilt II, I, sah. 358 (rusça). — Ostrogorsky, Studien, sah. 53 ve 59.

(166) N. P. Kondakov, Meryem Ana ikonografyası (Petrograd, 1915), cilt II, sah. 5 (rusça).

(167) Bakınız; Diehl, Manuel d'art byzantin (Paris, 1910), sah. 340, 2. tabı (Paris, 1925), cilt I, sah. 366.

(168) Bakınız: Bury, cilt III. sah. 430.

(169) Bakınız: W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the Brit Museum (London, 1908), cilt I, sah. XCIII. — O. M. Dalton, East Christian Art (Oxford, 1925), sah. 224.

(170) Sinkellus: Bizans imparatorluğvnun yüksek ruhanî bir ünvanı.

(171) Krs. Migne, Patr. graeca 100, col. 206 v. d. Νικηφόρου ἀντίῤῥησις καὶ ἀνατροπὴ τῶν παρὰ τοῦ δυσσεβοῦς Μαμωνᾶ κατὰ τῆς σωτηρίου τοῦ θεοῦ λόγου σαρκώσεως ἀμαθῶς κενολογηθέντων ληρημάτων («Nicephori refutatio et eversio deliramentorum inscite et impie ab irreligiosi Mamonae Vaniloquentia dictorum adversus salutarem dei verbi incarnationem»).

(172) Bakınız: D. Ainalov. Jorj Hamartolus kroniki (D. Anastasiyeviç-Ph. Graniç, İkinci beynelmilel Bizans tetkikatı kongresi haberleri. Belgrad, 1927 [Belgrad, 1929], sah. 127-135), (rusça).

(173) Georgius Monachus, Chronikon (edit. de Boor), 2 cilt (Leipzig, 1904)

(174) V. M. İstrin, Jorj Hamartolus kroniği ve bu kroniğin antik Slav-Rus versiyonu, 3 cilt (Petrograd, 1920-1930) (rusça)

(175) Bu zatın edebî eserlerine dair: G. Ostrogorsky, Studien, sah. 7-14,

(176) Mansi, cilt XIII, sah. 440.

(177) Bakınız: Krumbacher, sah.. 886-890.

(178) John B. O, Connor, Catholic Encyclopedia (1910), cilt. VIII, sah. 409-461.

(179) St. John Damascene, Barlaam and Joasaph, withan English translation by Rev. G. R. Woodward and H. Mattingly (London and New-York, 1914) sah. XIII.

(180) Krumbacher, sah. 716. — Şu esere dahi bakınız: Bury, A History of the Eastern Roman Empire, sah. 81-83.

(181) Krş. F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter (Leipzig-Berlin, 1926), sah. 18 (müellif Bardas Üniversitesinin yeni bir müessese olduğunu kabul etmektedir). Leon III ün İstanbul Üniversitesini, kitapları ve profesörleriyle birlikte, yaktırmış olduğunu bildiren haber muahhar bir masaldan başka bir şey değildir. — Krs. L. Bréhier, Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople (Byzantion IV, 1929, sah. 13-28. Aynı mecmua III, 1927, sah. 74-75). — Fuchs. ismi geçen eser, sah. 9-10 (bilbiyografya).

(182) Symeon Magister, De Mihaele et Theodora, fasıl XXXI, sah. 670

(183) Bury, sah. 445,

(184) Bury, sah. 446

(185) Nicolai Mystici, Epistola 2. — Migne, Patr. graeca III, col. 37. — Bakınız: Bury, sah. 439.

(186) Theophanes Continuatus, sah. 190.— Bakınız: Bury, sah. 436-438.

(187) Bakınız: Bury, sah. 438; fakat şu eseri dahi karşılaştırınız: F. Fuchs, Die höheren Schulen, sah. 18.

(188) O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology (Oxford, 1911), sah. 14.

(189) Diehl, Manuel d'art byzantin (2. tabı, Paris, 1925) cilt I, sah. 379-381. — O. M. Dalton, East Christian Art (Oxford, 1925), sah. 309.

(190) Diehl, ismi geçen eser, cilt I, sah. 385-386. — Dalton, Byzantine art and archaeology, sah. 16, — Şu esere dahi bakınız: Bury, A History of the Eastern Roman Empire, sah. 429-434.

Fasıl VI

(1) Bakınız: A. Vasiliev, İmparator Makedonyalı Basil'in menşe'i (Viz. Vremennik XII, 1906, sah. 148-165) (rusça).

(2) A. Vogt, Basile ler et la civilisation byzantine à la fin du IX e siècle (Paris, 1903), sah. 21, n. 3.

(3) A. Papadopulos - Kerameus, Fontes historiae Imperii Trapezuntini (Petropoli, 1897), sah. 79. — Bakınız: N. A. Bees, Eine unbeachtete Quelle über die Abstammung des Kaisers Basilios I des Macedoniers (Byzant. — neugriech. Jahrbücher IV, 1923, sah. 76).

(4) S. Runciman, The emperor Romanus Lecapenus and his reign. A study of tenth-century Byzantium (Cambridge, 1929), sah. 63. Runciman'nın kitabında Romen Lakapen'in şahsiyeti ve eseri hakkında gayet sitayışkârane bir hüküm bulmak, kabildir (sah. 238-245).

(5) Θεοδοσίου Μοναχοῦ τοῦ καὶ γραμματικοῦ ἐπιστολὴ πρὸς Λέοντα Διάκονον περὶ τῆς ἁλώσεως Συρακούσης, edit. Hase (Diakos Leon'un fransızca edisyonunda, Paris 1819, sah. 180 - 181). Yeni bir edisyon: C. Zuretti, Centenario della nascita di Michele Amari, cilt I (Palermo, 1910), sah. 167. — Bakınız: Vasiliev, cilt II, sah. 59-68.

(6) A. Vogt, Basile ler, sah. 337. — krş. Cambridge Medieval History, cilt IV, sah. 54.

(7) Joannis Cameniatis, De excidio Thessalonici narratio (Theophanes'in Bonn edisyonunda, sah. 487-600). — Bakınız: Vasiliev, cilt II, sah. 141-153. — A. Struck, Die Eroberung Thessalonikes durch die Sarazenen im Jahre 904 (Byzant. Zeitschrift XIV, 1905, sah. 335-362). — O. Tafrali, Thessalonique des origines au XIVe siècle (Paris, 1919), sah. 148-156.

(8) Constantini Porphyrogeniti, De cerimoniis II. 44 (sah. 651). — Bu seferin senesine dair Vasiliev, cilt II, sah. 167-168.

(9) Nicolai archiepiscopi Constantinopolitani, Epistola I; Migne, patr. graeca III, col. 28. — Bakınız; Hergenröther, Photius, cilt II, sah. 600. — A. Vasiliev, Makedonya sülâlesi zamanında Bizans-Arap siyasî münasebetleri, zeyil sah. 197 (rusça).

(10) Vasiliev, cilt II, sah. 219 (rusça).

(11) Theophanes Continuatus, sah. 427-428.

(12) Runciman, sah. 69, 135, 241-242.

(13) Runciman, sah. 145.

(14) Runciman, sah. 146.

(15) Runciman, sah. 146-150,

(16) Bu sefere dair: Vasiliev, cilt II, sah. 279-286 (rusça).

(17) A. Rambaud, L'empire grec au Xe siècle. Constantin Porphyrogénète (Paris, 1870), sah. 436.

(18) Yakut, Geographisches Wörterbuch, edit. Wüstenfeld, cilt III, sah. 527. — Bakınız: Barthold, sah. 476.

(19) G. Schlumberger, Un empereur byzantin au X e siècle. Nicéphore Phocas (Paris, 1890), sah. 723. Yeni tabı (Paris, 1923), sah. 598.

(20) XIII üncü asır Arap müverrihlerinden Kemaleddin'in eserlerinde. Bakınız: G. Freytag, Regnum Saahd-Aldaulae in oppido Halebo (Bonn, 1820), sah. 9-14. — Lâtince tercümesini Diakos Leon'un Bonn tabında dahi bulmak kabildir (sah. 391-394).

(21) Histoire de Yahya-ibn-Said d'Antioche, edit. et traduct. en français par J. Kratchkovskı et A. Vasiliev. Patrologia Orientalis par R. Graffin et F. Nau, cilt XVIII (1924), sah. 825 (127)-826 (128); edit. Cheikho, sah. 135.

(22) E. Dulaurier Bibliothèque historique arménienne, Chronique de Matthieu d'Edesse (Paris, 1858), sah. 20 (mektubun metni: sah. 16-24).—Chr. Kuşuk—İoannesov, İmparator Jan Çimiskes'in ermeni kralı Assod III e yazmış olduğu mektup (Viz. Vremennik 10, 1903, sah. 98); mektubun metni: sah. 93-101 (rusça).

(23) Dulaurier, sah. 22. — Kuşuk-İoannesov, sah. 100.

(24) Bakınız: Barthold, Zapiski Kollegii Vostokovedov (Leningrad, 1935), cilt I, sah. 466-467. Bu âlime göre Filistin'in istilâsına dair yayılan malûmat bir hayalden başka bir şey değildir.

(25) Georgii Hamartoli Continuator (edit. Muralt, sah. 865).

(26) V. Rosen, L'empereur Basile Bulgaroctone (Sen Petersburg, 1883) sah. 46 (arapça metin); sah. 48 (rusça tercümesi). Annales, Yahya-ibn-Said Antiochensis (edit. Cheikho, Beryti. 1909, sah. 196).

(27) Bakınız: Barthold (sah. 477) (rusça). Mehaz yine Yahya'dır.

(28) Yukarıda Edessa'daki ilk mukaddes eşyaya, yani Kurtarıcı» nın mucizevî tasvirine işaret etmiştik.

(29) Yahya d'Antioche (edit. Cheikho, sah. 270-271); İnn-al-Athir (edit. Tornberg, cilt IX, sah. 313). — Bakınız: Barthold, sah. 477-478 (rusça).

(30) A Diary of a Journay through Syria and Palestine, by Nasir-i-Khusrau, transl. by Guy le Strange (London, 1896), sah. 59-60 (Palestine Pilgrim's Toxt Society, vol. IV).

(31) N. Adonz, Justinian zamanında Ermenistan (Sen Petersburg, 1908), sah. 3-4 (rusça).

(32) N. Marr, Kafkasya medeniyeti ve Ermenistan (Maarif Nezareti Mecmuası LVII [Haziran 1915], sah. 313-314) (rusça). — Bakınız: Barthold, sah. 467 (rusça).

(33) Jean Catholicos, Histoire d'Arménie, trad. Saint-Martin (Paris, 1841), sah. 126.

(34) Bakınız: Vasiliev, cilt II, sah. 83-84 (rusça). — J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886 (Paris, 1919), sah. 282-283.

(35) Bu devre için bakınız: Runciman, ismi geçen eser, sah. 125-133, 151-174.

(36) J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081 (Paris, 1913), sah. 16-18.

(37) J. Laurent, ismi geçen eser, sah. 20.

(38) Nicolai Mystici, Epistola XX; Migne, Patr. graeca, 111, col. 133.

(39) Macarların menşe' meselesi son derece karışıktır. Bunların Fin yahut Türk neslinden olup olmadıklarını tesbit etmek son derece müşküldür. Bakınız: Bury, History of the Eastern Roman Empire, sah. 492; the Cambridge Medieval History, cilt IV, sah. 194-195. — Şu eseri bizzat okuyamadım: J. Szinnyei, Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur (Berlin — Leipzig, 1920) (Ungarische Bibliothek, edit. Rob. Gragger, cilt I).

(40) C. Grot, IX uncu asırdan X uncu asır başlangıcına kadar Moravya ve Macarlar (Sen Petersburg, 1881), sah. 291 (rusça).

(41) F. I. Uspenski, Simeon zamanına ait bir Bulgar-Bizans hudut taşı (İstanbul - Rus Arkeoloji Enstitüsü Bülteni III, 1898, sah. 184-194) (rusça).

(42) V. N. Zlatarski, Simeon Metafrast ve Logotet kronikinde Bulgarlara dair malûmat (Sbornik za narodni umotvoreniia, nauka i knizhnina) (Sofya, 1908) cilt XXIV, sah. 160 (bulgarca ayrı-basım). — Şu esere de bakınız: Zlatarski, Ortazamanlarda Bulgar devleti tarihi (Sofya, 1927), cilt I, 2, sah. 339-342 (bulgarca).

(43) Nicolai Mystici, Epistola V; Migne, Patr. graeca 111, col. 54.

(44) Nicolai Mystici, Epistola XXIII; Migne, 111, col. 149-152.

(45) Leo Diaconus VII, 7, sah. 124.

(46) Xuncu asrın ilk yarısında Sırbistan ve Bizansa dair bakınız: C. Jireçek, Geschichte der Serben, cilt I (Gotha, 1911), sah. 199-202. — F. Şişiç, Geschichte der Kroaten, cilt 1 (Zagreb, 1917) sah. 127-129, 140-143. — S. Stanojeviç, Sırp milleti tarihi, 3. tabı (Belgrat, 1926), sah. 52-53 (sırpça).

(47) Zlatarski, cilt 1, 2, sah. 412 (bu âlime göre 920 de). — Runciman, sah. 87 (bu müdekkike göre 919 da).

(48) Zlatarski, cilt 1, 2, sah. 464 - 468 (bu âlime göre 923 de). — Runciman, sah. 90 - 93 ve 246 - 248 (bu müverrihe göre 924te).

(49) Theophanes Continuatus, sah. 408-409. — Sym. Magister, sah. 737-738 ve başkaları. — Bakınız: Zlatarski, 1, 2, sah. 467, not 1 (bulgarca).

(50) Krş. Runciman, sah. 100.

(51) Bakınız: J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Leipzig, 1903), sah. 60-74 (934 istilâsına dair). — Runciman, sah. 103 - 108.

(52) Chronique Laurentine (971 senesi için) (eski slâvca).

(53) Zlatarski'de (ismi geçen eser, cilt 1, 2, sah. 742-743) Samuel'in eseri hakkında sitayişkâr bir hüküm bulmak kabildir. Garbî Bulgaristan ve Şarkî Bulgaristan meselesi bu devirde pek karışıktır; bu mesele hakkında oldukça büyük mübayenet vardır. Son zamanlarda Jan Çimiskes'in bütün Bulgar İmparatorluğunu (şarkı ve garbı) fethetmiş olduğu nazariyesi ileri sürülmüştür; bu teze göre ancak bu imparatorun ölümünden sonra, Bizansın dahilî karışıklıklarından istifade eden Samuel, garp kısmında ayaklanmış ve bir Sloven - Makedonya İmparatorluğu kurmağa muvaffak olmuştur. Bakınız: D. Anastasiyeviç, Garbî Bulgaristana dair bir faraziye (Skoplje İlim cemiyeti Bülteni, cilt III, 1927, sah. 1-12) (sırbça); aynı makalenin fransızcası: Melanges Ouspenski'de — Şu esere dahi bakınız: J. İvanov, Çar Samuel ailesinin menşe'i. V. N. Zlatarski'ye ithaf edilmiş olan tetkikler mecmuası, Sofya, 1925, sah. 55 (bulgarca).

(54) Leonis Diaconi, Historiae VI, 10 (edit. Bonn, sah. 106). — Bakınız: Rambaud, L'Empire grec au Xe siècle (Paris, 1870), 374. — A. Kunik, Topark Gotikus hikâyesi (Sen Petersbug, 1874), sah. 87 (rusça). — M. Suzumov, Diakos Leon ve Skilitzes'in mehazları (Vizantiiskoie Obozrenie, cilt II, 1916, sah. 195) (rusça). — Runciman, Oleg'in istilâsından bahseden hikâyenin doğruluğundan hemen hemen tamamiyle şüphelenmektedir. (sah. 36, n. 2, 110).

(55) A. A. Vasiliev, Makedonya sülâlesi zamanında Bizans ve Araplar (Sen Petersburg, 1902), sah. 166-167 (rusça).

(56) S. Schechter, An unknown Khazar Document (Jewish Quarterly Review, N. S. cilt III, 1912-1913, sah. 181-219); Helgu adı sah. 217-218 de zikrolunmaktadır. — Bakınız: P. C. Kokovtzov, Hazarlar ve Xuncu asır Hazar-Rus-Bizans münasebetlerine dair yenî bir Yahudi vesikası (Maarif Nezareti Mecmuası XLVIII, 1913, sah. 150-172; ibranice metnin rusça tercümesi, kısa notlarla). — Kokovtzov, Oxford ve Cambridge'deki Yahudi-Hazar elyazmalarına dair not (Sosyalist ve Sovyetik cümhuriyetler İttihadı Fen Akademisi Haberleri, Leningrad, 1926, sah. 121-124) (rusça) — Bu vesikanın yeni bir enterpretasyonunu şu eserde bulmak kabildir: V. A. Moşin, Yeni keşfolunan Hazar vesikasına dair yeni etüdler (Yugoslavya Kırallığı Rus Arkeoloji Cemiyeti Neşriyatı, cilt I, 1927, sah. 41-60) (rusça). Müellif Oleg adını bulamamakta ve hâdiseleri 943-945 senelerine izafe etmektedir.

(57) Polian'lar, Kirivişi'ler ve Tivertsi'ler şarkî Slav koluna mensup kabileler idiler; bunlar Dinyepr ve tevabii ve Dinyester vadilerinde yerleşmişlerdi.

(58) Chronique Laurentine, 945 senesi için (muahedenin sonunda). A. Şakhmatov, Poviest vremennich liet (Petrograd, 1916) cilt I, sah. 60 (rusça). Xuncu asırda Bizans ile Rusya arasında aktedilen muahedelere dair zengin bir bibliyografya mevcuttur (bilhassa rusça eserler). Bakınız: V. Kulischer, Russiche Wirtschaftsgeschichte, cilt I (Jena, 1925), sah. 20-30. — A. Vasiliev. Bizzans ve Araplar, cilt II, sah. 164-167, 246-249, 255-256 (rusça).

(59) De cerimoniis II, 15 (sah. 594-598).

(60) Georgii Cedreni, Hist., cilt II, sah. 551.

(61) Başlıca mehazlarımız şunlardır: Mihail Psellos, Chronographia, edit. Sathas (Bibl. gr. Med. Aevi, cilt IV, Paris, 1874), sah. 143—147; edit, E. Renauld, cilt II (Paris, 1928), sah. 8-13.—Cedrenus, cilt II, sah. 551-555. — Bakınız: G. Schlumberger, L'Epopée byzantine, cilt III (Paris, 1905), sah. 462-476. Vasilievski, Eserleri, cilt I, sah. 303-308 (rusça).

(62) Const. Porphyrogeniti, De administrando imperio, fasıl I-VIII, sah. 67-74.

(63) Migne, Patr. graeca 126, col. 292-293.

(64) V. Vasilievki, Bizans ve Peçenegler (Vasilievski'nin Eserleri, cilt 1,1908, sah. 7-8) (rusça).

(65) G. Cedrenus, cilt, II, sah. 585.

(66) V. Vasilievski, cilt I, sah. 24 (rusça).

(67) Meselâ bakınız: Amari, Storia dei Musulmani di Sicilia (Firenze, 1854), cilt I, sah. 381. — A. Kleinclausz, L'Empire carolingien: ses origines et ses transformations (Paris, 1902), sah. 443 v. d.

(68) J. Gay, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin (Paris, 1904), sah. 84, 87, 88. — L. M. Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter (Gotha, 1908), cilt III, I, sah. 306-307. — F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle (Paris, 1926), sah. 220-221.

(69) A. Gasquet, L'Empire byzantin et la monarchie franque (Paris, 1888), sah. 459-460.

(70) Liudprandi, Legatio, fasıl XVII.

(71) J. Bryce, The Holy Roman Empire (New-York, 1919), sah. 148 (fasıl IX).

(72) Bu fikre karşı: P. Schramm, Kaiser, Rom und Renovatio (Leipzig-Berlin, 1929) I, sah. 114. Şu makaleye dahi bakınız: E. Stein, Byzant. Zeitschrift XXIX, 1930, sah. 353-359.

(73) Mansi, Conciliorum collectio, cilt XVI, sah. 47. — Bakınız: Lebediev, Kiliselerin ayrılma tarihi, sah. 117 (rusça).

(74) Mansi, cilt XVI, sah. 49. — Krş. A. Lebediev, sah. 20 (rusça).

(75) J. Hergenröther, Photius, cilt II (Regensburg 1867), sah. 462.

(76) Aynı eser, cilt II, sah. 524.

(77) Theopahanes Continuatus, sah. 342-343.

(78) Hergenröther, cilt III, sah. 655.

(79) Hakîm Leon'un dört defa evlenmesine dair enteresan bir araştırmayı şu eserde bulmak kabildir: Ch. Diehl, Figures byzantines (1909), cilt I, sah. 181-215.

(80) Nicolai Mystici, Epistola, 32; Migne, Patr. graeca, 111, col. 197.

(81) Eutychii Alexandrini patriarchae, Annales (edit. L. Cheikho, B. Carra de Vaux, H. Zayyat), cilt II (Beyrouth-Paris, 1909), sah. 74 (arabça metin); lâtince tercümesi: Migne, Patr. graeca, 111, col. 1142.

(82) N. Popov, İmparator Hakîm Leon VI (Moskova, 1892), sah. 160 (rusça).

(83) N. Popov, ismi geçen eser, sah. 184. — Krş. Mansi, Conciliorum collectio, cilt XVIII, s. 337-338.

(84) M. S. Drinov, X uncu asırda cenup Slavları ve Bizans (Moskova, 1875), sah. (rusça).

(85) A. P. Lebediev, Kiliselerin ayrılış tarihi (2. tabı, Sen Petersburg, 1905), sah. 325 (rusça).

(86) Runciman, sah. 70, 243.

(87) Vie de Saint Athanase l'Athonite (edit. Louis Petit) (Analecta Bollandiana, cilt XXV, 1906, sah. 21).

(88) Leo Diaconus V, 8 (sah. 89).

(89) Schlumberger, Nicéphore Phocas (Paris, 1890), sah. 366; 2. tabı (Paris, 1923), sah. 297.

(90) Meliten piskoposu Jan tarafından yazılan Nikefor Fokas'ın mezar kitabesi. Bu kitabenin neşredilmiş olduğu eser: Leo Diaconus (edit. Bonn), sah. 453; Cedrenus (edit. Bonn), cilt II, sah. 378. — Bakınız: Krumbacher, sah. 368. — Yukarıya dercettiğimiz metin Lebeau'nun Brosset tabındaki fransızca tercümeden alınmıştır. (mukayese ediniz: Schlumberger, ismi geçen eser, 2. tabı, 1923, sah. 630).

(91) Z. v. Lingenthal, Jus graeaco-romanum, cilt III, sah. 292-296. — V. Vasilievski, Bizans devletinin iç tarihi için malzemeler (Maarif Nezareti Mecmuası, cilt CCII, 1879, sah. 224 v. d.) (rusça).

(92) Z. v. Lingenthal, cilt III, sah. 303. — Vasilievksi, sah. 220.

(93) Çimiskes'in «Tipikon» u umumiyetle 972 senesine izafe olunmaktadır. Fakat son zamanlarda, imkân dahilinde görülen bir takım şehadetlere istinad eden bazı âlimler bu tarihi 970 e çıkarmışlardır. Krş. D. Anastasieviç, La date du «Typicon» de Tzimiscès pour le mont Athos (Byzantion IV, 1929, sah. 11).

(94) Archim. Porphyrius, Atos'un tarihi (Kiev, 1877), cilt III, 1, sah. 154 (rusça).

(95) Arşim. Porphyrius, cilt III, 1, sah. 170-171, 193. — Ph. Meyer, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster (Leipzig, 1894), sah. 135.

(96) Migne, Patr. lat. 143, col. 1004.

(97) Bakınız: A. Lebediev, Kiliselerin ayrılış tarihi, sah. 347 (rusça).

(98) Bakınız: L. Bréhier, Le Schisme oriental du XIe siècle (Paris, 1899), sah. 232-241.

(99) Bakınız: L. Bréhier, Cambridge Med. History, cilt IV, sah. 273. — Şu esere dahi bakınız: J. Gay, Les papes du XIe siècle et la chrétienté (Paris, 1926), sah. 166 - 167.

(100) Bu mevzua dair gayet iyi malûmata şu eserde tesadüf etmek kabildir: B. Leib, Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle (Paris, 1924), sah. 18-19, 51, 70 ilâh....

(101) Imperatorum Basilii Constantini et Leonis Prochiron, edit. Z. v. Lingenthal (Heidelberg, 1837), prooemium, par. 3 sah. 10. — E. Freshfield, A Manual of Eastern Roman Law. The Procheiros Nomos, published by the Emperor Basil I at Constantinople between 867 and 879 A. D., rendered into English by E. F. (Cambridge 1928), sah. 51.

(102) Prochiron, procemium, par. 4. — Freshfield, sah. 50.

(103) Prochiron, procemium, par. 9. — Freshfield sah. 51.

(104) XII inci asırda Sicilyadaki Norman Kırallığının grek nüfusu için «Ecloga ad Prochiron mutata» neşredilmiştir, — Bakınız: Z. v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, sah. 36 — E. H. Freshfield, A Manual of Later Roman Law, the Ecloga ad Prochiron mutata (Cambridge, 1927) sah. 1. — Krş. Z. v. Lingenthal, Jus graeco-romanum, cilt IV, sah. 53 (bu kodeksin müellifi X uncu ile XII inci asır arasında yaşamıştır).

(105) A. Vogt, Basile ler, sah. 134 — The Cambridge Medieval History, cilt IV, sah. 712.

(106) Collectio librorum juris graeco-romani ineditorum, edit. Z. v. Lingenthal (Lipsiæ, 1852), sah. 62 (Epanagoge, procemium).

(107) Z. v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechts, 3 tabı, sah. 22.

(108) Vl. Sokolski, Epanagoge'nin mahiyet ve manasına dair (Viz. Vrem. I, 1894, sah. 26-27) (rusça).

(109) Meselâ bakınız: G. Vernadsky, Die kirchlich-politische Lehre der Epanagoge und ihr Einfluss auf das russische Leben im XVII. Jahrhundert (Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher VI, 1928, sah. 121 - 125).

(110) Epanagoge, procemium, Collectio librorum, sah. 62.

(111) Bakınız: G. Vernadsky, ismi geçen eser, sah. 127 - 142. Müellif patrik Filaret (1619-1631) ve patrik Nikon (1652-1658) zamanlarda Epanagoge'nin fikirlerinin Rusyada yaptığı tesirlerden bahsetmektedir.

(112) Basilik'lerin başında bulunan iradeyi (prooemium) şu eserde bulmak kabildir: Basilicorum libri LX, ed. A. G. Heimbachio, cilt I (Leipzig, 1833), sah. XXI-XXII. Basiliklerin neşir tarihi daha henüz katî olarak tesbit edilmemiştir (886 ile 892 arasında, ihtimal 888, 889 yahut 890 senesinde). — Bakınız: G. Heimbach, Über die angebliche neueste Redaktion der Basiliken durch Constantinus Porphyrogenitus (Zeitschrift für Rechtsgeschichte VIII, 1869, sah. 417). — Heimbach, Basilicorum libri LX, cilt VI (Leipzig, 1870), «Prolegomena et Manuale Basilicorum continens», sah. 111.— Collinet, Cambridge Med. History, cilt IV, sah. 713.

(113) Tipukitus'un müellifi meselesine dair bakınız: τιπούκειτος sive Librorum LX Basilicorum Summarium Libros I - XII, edit. C. Ferrini et J. Mercati (Roma, 1914); praefatio (Studi e testi, cilt XXV). — G. Ferrari, Byzant. Zeitschrift XXVII, 1927, sah. 165 - 166. — P. Collinet Tipukitus'un meçhul bir müellifin eseri olduğunu beyan etmektedir (Cambr. Med History IV, sah. 722). — Şu esere dahi bakınız: P. Noailles, Tipucitus (Mélanges de droit romain dédiées à Georges Cornil, cilt II (Gand, 1926), sah. 175-196.

(114) Bu isim grekçe (τί που κεῖται = quid ubi invenitur) dan gelmektedir.

(115) Kitap I-XII nin hülâsası: C. Ferrini ve J. Mercati, ismi geçen eser; kitap XIII - XXIII ün hülâsası: M. Κριτοῦ τοῦ Πάτζη Τιπούκειτος, Librorum LX Basilicorum Summarium Libros XIII - XXIII, ed. F. Dölger (Roma, 1929), sah. XX + 226 (Studi e testi, vol. LI). Basiliklerin elyazmaları ve yeniden terkiplerine dair Ferrini'nin yazmış oldugu bazı makaleleri şu eserde bulmak kabildir: Opere di Contardo Ferrini, cilt I, Milano, 1929, sah. 349 - 363.

(116) F. I. Uspenski, İstanbul Eparkı (İstanbul Rus Arkeoloji Enstitüsü Bülteni IV, 1890, sah. 90) (rusça).

(117) Le Livre de préfet ou l'édit de l'empereur Léon le Sage sur les corporations de Constantinople...., par J. Nicole (Genève, 1893): grekçe metin ve lâtince tercümesi. — Bu kitabın fransızca tercümesi aynı serlevha altında Nicole tarafından neşredilmiştir (Genève et Bâle, 1894); ingilizce tercümesi: A. E. Boak, The Book of the Prefect (Journal of Economic and Business History, cilt I No. 4 [August, 1929], sah. 600 - 619).

(118) Meselâ bakınız: A. Stöckle, Spätrömische und byzantinische Zünfte (Leipzig, 1911), sah 147 - 148. — A. Boak, ismi geçen eser, sah. 597, n. 1. — G. Ostrogorsky, Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches (Vierteljahrsschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte XXII, 1929, sah. 134). E. Stein, Byzant. Zeitschrift XXIX, 1930, sah. 359. — Krş. P. V. Bezobrazov, Viz. Vrem. XVIII, 1911, sah. 33 - 36. — C. Macri, L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédoine (Paris, 1925), sah. 9. — Lujo Brentano, Das Wirtschaftsleben der antiken Welt (Iena, 1929), sah. 205 - 208.

(119) Jus graeco romanum, cilt III, sah. 247.

(120) Aynı eser, sah. 252. — V. G. Vasilievski, Bizansın iç tarihine dair malzemeler (Maarif Nezareti Mecmuası CCII [Mart 1879], sah. 188) (rusça).

(121) Vasilievski, Malzemeler, sah. 206 (rusça).

(122) Jus graeco-romanum, cilt III, sah. 297.

(123) Jus graeco-romanum, cilt III, sah. 310. — Vasilievski, Malzemeler, sah. 217 (rusça).

(124) Jus graeco-romanum, cilt III, sah. 308. — Vasilievski, sah. 215-216.

(125) Jus graeco-romanum, cilt III, sah. 315. — Vasilievski, sah. 220.

(126) Theophanis, Chronographia (edit. de Boor, sah. 486); bakınız: Bury, cilt III, sah. 214. — Bu izah tarzı F. Dölger tarafından kabul olunmamaktadır: F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung (Leipzig-Berlin, 1927), sah. 129-130.

(127) Epibole ve allelengyon ve bunların biribiriyle olan münasebetleri meselesi çok karışık ve ihtilâflıdır. Bakınız: F. Dölger, ismi geçen eser, sah. 128-133 (burada müellif allelengyon'u epibole'den ayırmaktadır). — G. Ostrogorsky, Bizans vergilerine dair araştırmalar (N. P. Kondakov'a ithaf olunan etüdler mecmuası, Prag, 1926, sah. 114-117) (rusça) — Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im X. Jahrhundert (Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte XX, 1927, sah. 25-32). Bu âlim epibole'nin allelengyon'dan başka bir şey olmadığını beyan etmektedir.

(128) Bury, The imperial administrative System in the ninth century with a revised text of the Kletorologion of Philotheos (London, 1911), sah. 146-147 (Brit. Academy Supplement Papers, cilt I).

(129) V. Beneşeviç, Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei (Byzant.-neugriech. Jahrücher V, 1926, sah 118-122). Bunların tarihine dair: sah. 164-165.

(130) Bakınız: N. Skabalanoviç, XI inci asırda Bizans devleti ve Kilise (Sen Petersburg, 1884, sah. 193-230) (rusça).

(131) Gelzer, Abriss....., sah. 1006.

(132) Sathas, Bibliotheca graeca medii aevi (1874), cilt IV, sah. 58.

(133) Bu «Parapinakes» lâkabının menşe'i şudur: Bu imparatorun zamanı saltanatında kıtlık oldukta bir Bizans altınına (nomisma) bir medimnos (ölçü) ekmek değil, fakat medimnos'un dörtte birine tekabül eden bir pinakion ekmek satılmıştır.

(134) N. Skabalanoviç XI inci asırda Bizans devleti ve Kilise (Sen Petersburg, 1884), sah. 115 (rusça).

(135) Bakınız: Const. Porphyrog., De cerimoniis, sah. 661. Harun-ibni Yahya (IX asır): De Goeje, Bibliotheca geographorum arabicorum, cilt VII (Lugduni Batavorum, 1892), sah. 121, 124 (arabça metin); Harun-ibni-Yahya'nın İstanbul tasviri X uncu asır Arap coğrafyacılarından İbni-Rustah'ın eserine ithâl olunmuştur. — Bakınız: J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge (Leipzig, 1903), sah. 216, 219, 227.

(136) C. Neumann, Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen (Leipzig, 1894), sah. 107 (fransızca tercümesi: sah. 104).

(137) Michaelis Attaliotae, Historia, sah. 94. — Johannis Scylitzae, Historia, sah. 661 (edit. Bonn).

(138) Ἀνονύμου, Σύνοψις χρονική. Sathas, Bibliotheca graeca medii aevi, cilt VII (1894), sah. 169. — XI inci asırda, 1071 den önceki Türk akınlarına dair bakınız: Suriyeli Mihail kroniki, J. — B. Chabot tercümesi, cilt III, sah. 158 — 165.

(139) Bakınız: G. Weil, Geschichte der Chalifen, cilt III (Mannheim, 1851), sah. 115-116. — J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoucides en Asie Mineure. Leurs traités antérieurs à Alexis Comnène (Byzantis, cilt II, Atina, 1911-1913) sah. 106. — F. Dölger, Regesten, cilt II, (München-Berlin, 1925), sah. 16-17 (No. 972).

(140) J. Laurent, Byzance et les Turcs Seldjoucides dans l'Asie occidentale jusqu'en 1081 (Paris, 1913), sah. 95, n. 1.

(141) Krş. J. Laurent, sah. 95. Bu muahede de «belki arazi terki de vardı».

(142) J. Laurent, ismi geçen eser, 44.

(143) Gförer, Byzantinische Geschichten (Graz, 1877), cilt III, sah. 791.

(144) Gelzer, Abriss...., sah. 1010.

(145) Joannis Scylitzae, Historia (edit. Bonn, sah. 708) (Cedrenus'un ikinci cildinde).

(146) J. Laurent, sah. 97 ve bilhassa not 3. — Şu sahifelere dahi bakınız: 13, 26, 110-111.

(147) «Rum» kelimesi «Romalılar» kelimesinin tahrif edilmiş bir şeklinden başaka birşey değildir; bu isim İslâm müellifleri tarafından Ortazamanlar Grek-Bizanslılarını ve bunların memleketlerini göstermek için kullanılmıştır. «Rum» aynı zamanda Anadolu için de kullanılırdı.

(148) İslâmiyetin bu ilk devri için şark mehazları merkez olarak İkonium'u (Konya) göstermektedirler; grek mehazları ise Süleymanın makarrı olarak Nikaia (İznik) şehrini zikretmektedirler. Bakınız: J. Laurent, sah. II ve n. 1; sah. 8, n. 1. Şu esere dahi bakınız: Laurent, Byzance et l'origine du sultanat de Roum (Mélanges Charles Diehl, Paris, 1939).

(149) Migne, Patr lat. 148, col. 329,

(150) Joannis Scylitzae, Historia (edit. Bonn, sah. 645).

(151) V. G. Vasilievski, Bizans ve Peçenegler (Vasilievski'nin eserleri, cilt I sah. 26) (rusça),

(152) Michaelis Attaliotae, Historia, sah. 84.

(153) C. Neumann, Die Weltstellung..., sah. 103 (fransızca tercümesi: sah. 100).

(154) Aynı eser, sah. 102 (fransızca tercümesi: sah. 99).

(155) Mehazlar için bakınız: J. Gay, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin (Paris, 1904), sah. 536, n. 3.

(156) N. Popov, İmparator Hakîm Leon VI, sah. 232 (rusça).

(157) Aynı yerde.

(158) J. B. Bury, The treatise De administrando imperio (Byzant. Zeitschrift XV, 1906, sah. 517 - 577). — G Manojloviç (Zagreb) bu esere dair Sırb-Hirvat lisanında dört enteresan makale yazmıştır: Studije o spisu «De administrando imperio» cara Konstantina VII Porfirogenita (Zagreb) Fen Akademisi neşriyatı (Rad), cilt 182, sah. I - 65; cilt 186, sah. 35 - 103, 104 - 184; cilt 187, sah. 1 - 132 (1910 - 1911). Müellif bu dört makalesinin bir hülâsasını Belgratta 1927 de toplanmış olan Beynelmilel «Bizans Araştırmaları Kongresi» ne arzetmiştir. — Bakınız: Anastasieviç - Graniç, Compterendu (Belgrat, 1927), sah. 45 - 47.

(159) Aşağıya bakınız.

(160) Bakınız: M. Jugie, Sur la vie et les procédés littéraires de Syméon Métaphraste (Echos d'Orient, cilt XXII, 1923, sah. 5 - 10). Sah. 10: «Meşhur hagiyografın X uncu asrın sonunda yaşamış ve çalışmış olduğu her cihetten katîdir».

(161) Bakınız: Krumbacher, sah. 727. Montelatici, sah. 120, 125.

(162) Krumbacher, sah. 568.

(163) Prof. S. P. Şestakov (Kazan), Teofanes divanı müellifinin Teodor Dafnopates olduğunu kabul etmektedir. Bu âlimin Belgratta 11 Nisandan 16 Nisan 1927 ye kadar toplanmış olan ikinci «Bizans Araştırmaları Kongresi» ne arzetmiş olduğu rapora bakınız: «Teofones divanı müellifi meselesi». D. Anatasiyeviç - Ph. Graniç, Compte-rendu (Belgrat, 1927), sah, 35 - 45.

(164) Bakınız: Migne, Patr. graeca 106, col. 959 - 959.

(165) Krumbacher, sah. 734.

(166) Krumbacher, sah. 737 - 738. — Montelatici, sah. 128 - 130.

(167) Annae Comnenae, Alexias V, 8 (edit. Reifferscheid, cilt I, sah. 177 - 178). — The Alexiad of the Princess Anna Comnena, translated by E. A. S. Dawes (London, 1928), sah. 132. Bakınız: Georgina Buckler, Anna Comnena. A study (Oxford-London, 1929) sah. 262. — Şu esere dahi bakınız: M. Pselli, Chronographia, edit. Sathas, Bibl. graeca medii aevi, cilt IV, sah. 19. Edit. E. Renauld, cilt I (Paris, 1926), sah. 19.

(168) Bakınız: F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter (Leipzig und Berlin, 1926) sah. 24 - 25.

(169) Bu iki yüksek mektep hakkında en yeni ve en mufassal malûmatı Fuchs'un eserinde bulmak kabildir (sah. 24-35).

(170) Sathas, Bibliotheca graeca medii aevi, cilt V (1876), sah. 508.

(171) E. Renauld, Michel Psellos: Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance, 976 - 1077 (Paris, 1926), cilt I, sah. IX.

(172) Sathas, cilt IV, sah. 123 - 124. — Renauld, sah. 139 (fasıl XLV). A. Rambaud, Études sur l'histoire byzantine (3. tabı, Paris, 1922), sah. 139 da dahi zikrolunmaktadır.

(173) E. Renauld, Étude de la langue et du style de Michel Psellos (Paris, 1920), sah. 432 - 433. — Renauld, Psellos: Chronographie, cilt I, sah. XIV - XV.

(174) A. N. Veselovski, Digenis destanı (Vestnik Evropi, Nisan 1875, sah. 753) (rusça).

(175) A. Rambaud, Études sur l'histoire byzantine (Paris, 1912), 73 (3. tabı, Paris, 1922 sah. 73).

(176) İlk defa olarak Trabzonda bulunan bir tek el yazmasına göre C. Sathas ve E. Legrand tarafından neşredilmiş olan (Paris, 1875) «Digenis Akritas'ın icraat» ına bakınız. — Les exploits de Basile Digénis Akritas, épopée byzantine publiée d'après le manuscrit de Grotta-Ferrata par E. Legrand (2. tabı, Paris, 1902) (Bibliothèque grecque vulgaire, cilt VI).

(177) Bibliothèque grecque vulgaire, pubiée par E. Legrand (Paris, 1880), cilt I, sah. 96 (mısra 546); krş. sah. 83 (mısra 180). — Krş. Poèmes prodromiques en grec vulgaire, edités par D. C. Hesseling et H. Pernot (Amsterdam, 1910), sah. 55 (mısra 164.)—E. Jeanselme et L. Oeconomos, La satire contre les Higoumènes (Byzantion, cilt I, 1924, sah. 328).

(178) Bury, Romances of Chivalry on Greek Soil (Oxford, 1911), sah. 18-19.

(179) Bakınız: D. C. Hesseling, La plus ancienne rédaction du poème epique sur Digénis Akritas (Amsterdam. 1927), sah. 1 - 22 (Mededeelingen der K. Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, Deel 63, serie A, No. 1).

(180) Birtakım «akritik» halk şarkıları şu eserde neşrolunmuştur: S. Kiryakidis, Ο Διγένης 'Ακρίτας (Atina, 1926), sah. 119-150.

(181) Bu mevzua dair şu gayet enteresan araştırmaya bakınız: M. N. Speranski, Digenis vakaları (Sbornik Otdielieniia Ruskago İyazika i Slovesnosti, cilt XCIX, Petrograd, 1922, No. 7) (rusça).

(182) O. M. Dalton, East Christian Art (Oxford, 1925), sah. 17-18.

(183) J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa (Wien, 1918). — Bakınız: Ch. Diehl, Manuel, cilt I, sah. 446 - 478. Dalton, ismi geçen eser, sah. 34-35.

(184) Bu kiliselere dair monografileri şu eserde bulmak mümkündür: Ch. Diehl, Manuel, cilt I, sah. 438, 459, 459, 462. — Bakınız: Diehl, L' Église et les mosaiques du couvent de Saint-Luc (Paris, 1889). İkinci tabı: Choses et gens de Byzance (Paris, 1926) sah. 1-121.

(185) Dalton, ismi geçen eser, sah. 350.

(186) Bakınız: Diehl (1926), cilt II, sah. 567 - 579. — Şimdidi bakınız: G. de Jerphanion, Une nouvelle province de l'art byzantin, Les églises rupestres de Cappadoce (Paris, 1925), cilt I, I. Bu kitap şayanı dikkat resimli levhalar ihtiva etmektedir. — Ch. Diehl, Manuel'inin ikinci tabında, daha henüz bilmediği bu kitaptan istifade edememiştir. (bakınız: Diehl, cilt II, sah. 908-909).

(187) Diehl, cilt II, sah. 585.

(188) Dalton, ismi geçen eser, sah. 18-19.